

Eurasian Conference on
Language & Social Sciences

June 29 - 30, 2022

Gjakova, Kosovo

XIV

Proceedings Book

Tam Metin Bildiriler

by
an internationally
joint consortium

hosted by

Universiteti · University
FEHMI AGANI
GJAKOVË

POLI
TÉCNICO
GUARDA

for further information
<https://www.eclss.org/gjakova>

Eurasian Conference on
Language & Social Sciences

June 29 - 30, 2022

Gjakova, Kosovo

XIV

<https://www.eclss.org/gjakova>

Editors

Nazli TYFEKCI, Ph.D., KOSOVO

Hasan KARACAN, Ph.D., TURKEY

Ali KORKUT, Ph.D., TURKEY

Ylka IMERI, Ph.D., KOSOVO

Eurasian Conference on
Language & Social Sciences

June 29 - 30, 2022

Gjakova, Kosovo

XIV

Universiteti - University
FEHMI AGANI
GJAKOVË

<https://www.eclss.org/gjakova>

Tam Metin Bildiriler kitabı içeriğinin
tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

The contents of this Proceedings Book
are solely those of the authors.

© All rights reserved.

E-printed in August 2022

e-ISBN 978-605-71031-7-5

No part of this book may be reprinted or reproduced
or utilized in any form or by any electronic, mechanical
or any other means, now known or hereafter invented,
including photocopying and recording, or in any form
of information storage or retrieval systems, without
permission from the publishers.

Web: <https://www.eclss.org>

Contact: contacts@eclss.org

ECLSS2022b

14th Eurasian Conference on Language and Social Sciences

hosted by

University of Gjakova 'Fehmi Agani', KOSOVO

June 29 - 30, 2022

ORGANIZING COMMITTEE

Artan NIMANI, Ph.D., KOSOVO [Chair]

Nazli TYFEKCI, Ph.D., KOSOVO [Co-Chair]

Hasan KARACAN, Ph.D., TURKEY [Co-Chair]

Ali KORKUT, Ph.D., TURKEY

Vjollca DIBRA, Ph.D., KOSOVO

Haxhi KAMBERI, Ph.D., KOSOVO

Lulzim ZELELI, Ph.D., KOSOVO

Rukiye KILILI, Ph.D. TRNC

Mehmet Necati CIZRELIOGULLARI, Ph.D. TRNC

Kalbike Omirbaikyzy ESENOVA, Ph. D, KAZAKHSTAN

Eva EPPLER, Ph. D., UK

Maija BURIMA, Ph. D., LATVIA

Selman ARSLANBAŞ, TRNC

Artur Borcuch, POLAND

Şükrü CANKAYA, Ph.D., TRNC

Giedrė KVIESKIENE, Ph.D., LITHUANIA

Bobur SOBIROV, Ph.D., UZBEKISTAN

Nadejda AÇAN, Ph. D., RUSSIA

Fakhra AZIZ, Ph.D., PAKISTAN

Elez OSMANI, Ph.D., MONTENEGRO

ECLSS2022b

14th Eurasian Conference on Language and Social Sciences

hosted by

University of Gjakova 'Fehmi Agani', KOSOVO

June 29 - 30, 2022

SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Mark SZYMANSKI, Pacific University, USA

Prof. Dr. Maija BURIMA, Daugavpils University, LATVIA

Prof. Dr. Giedrė KVIESKIENE, Vytautas Magnus University, LITHUANIA

Prof. Dr. Giuli ALASANIA, University of Georgia, GEORGIA

Prof. Dr. Ilir KELMENDI, University of Gjakova, KOSOVO

Prof. Dr. Shavkat KHASANOV, Samarkand Branch of Tashkent University of Economics,
UZBEKISTAN

Prof. Dr. Rıza SAM, Uludag University, TURKEY

Prof. Dr. Baltabay ABDIGAZIEV, Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Janalik BALTABAEVA, Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Farhod AHROROV, Samarkand Branch of Tashkent University of Economics,
UZBEKISTAN

Prof. Dr. Georgi GAGANIDZE, Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, GEORGIA

Prof. Dr. Mesut YALVAÇ, Cyprus Science University, TRNC

Prof. Dr. Vadim KUZMIN, Ural Federal University, RUSSIA

Prof. Dr. Sema ETIKAN, Ahi Evran University, TURKEY

Prof. Dr. Mehmet DEMIREZEN, Ufuk University, TURKEY

Prof. Dr. Kalbike Omirbaikyzy ESSENOVA, Kazakh National Pedagogical University named
after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Prof. Dr. Olga Nosova VALENTYNOVNA, Kharkiv National University, UKRAINE

Prof. Dr. Abdullah KIZILCIK, Istanbul University, TURKEY

Prof. Dr. Ramazan ERTURGUT, Akdeniz University, TURKEY

Prof. Dr. Hossein Khoshbaten. Sarab University, IRAN

Prof. Piotr MAŚLOCH, War Studies University of Warsaw, POLAND

Prof. Dr. Kondratyuk Oksana Ivanovna, Kyiv National University of Trade and Economics,
UKRAINE

Assoc. Prof. Dr. Nadejda AÇAN, Ural Federal University, RUSSIA

Assoc. Prof. Dr. Kamber KAMBERI, University of Gjakova, KOSOVO

Assoc. Prof. Dr. Süleyman AVCI, Marmara University, TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Eva EPPLER, University of Roehampton, UK

Assoc. Prof. Dr. Semiha ŞAHİN, Dokuz Eylul University, TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Rukiye KİLİLİ, Cyprus Science University, TRNC

Assoc. Prof. Dr. Idriz BERISHA, University of Gjakova, KOSOVO

Assoc. Prof. Dr. Mehmet Necati CIZRELIOGULLARI, Cyprus Science University, TRNC

Assoc. Prof. Dr. Sholpan Myrzakasymovna SHUINSHINA, Institute of Secondary Education
Altynsarin National Academy, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Giovanni BORRIELLO, Università degli Studi della Tuscia / ITALY

Assoc. Prof. Dr. Zaharah HUSSIN, University of Malaya, MALAYSIA

Assoc. Prof. Dr. Nagima Abzelbekovna ILIYASOVA, Kazakh National Pedagogical
University named after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Raygul RAHMETOV, Kazakh National Pedagogical University named after
Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Gulnur SMAGULOVA, Kazakh National Pedagogical University named
after Abai Kunanbayev, KAZAKHSTAN

Assoc. Prof. Dr. Hajjah Jariah Mohd JAN, University of Malaya, MALAYSIA

Assoc. Prof. Dr. Tornike SHURGULAIA, Georgian National University, GEORGIA

Assoc. Prof. Dr. Mashitoh MAHAMOOD, University of Malaya, MALAYSIA

Assoc. Prof. Dr. Izabela A. DAHL, Örebro University, SWEDEN

Assoc. Prof. Dr. Serkan TÜRKOĞLU, Tokat Gaziosmanpaşa University, TURKEY

Assoc. Prof. Dr. Raihanah Binti Hj AZAHARI, University of Malaya, MALAYSIA

Asst. Prof. Dr. Rouslan JALIL, University of Kentucky, USA
Asst. Prof. Dr. Nurhodja AKBUALEV, Azerbaijan Devlet İktisat Üniversitesi,
AZERBAIJAN
Asst. Prof. Dr. Nazly TYFEKCI, University of Gjakova, KOSOVO
Asst. Prof. Dr. Tahira KALSOOM, Lahore College for Women University, PAKISTAN
Asst. Prof. Dr. Luan VARDARI, University of Prizren, KOSOVO
Asst. Prof. Dr. Recep ŞEHİTOĞLU, Gaziantep University, TURKEY
Asst. Prof. Dr. Türel Ozer OKSUZOĞLU, Prime Ministry Statistics Institute, TRNC
Asst. Prof. Dr. Nino CHIABRISHVILI, Ilia State University, GEORGIA
Asst. Prof. Dr. Ekin KAYNAK ILTAR, Akdeniz University, TURKEY
Dr. Mateusz GRAJEK, Medical University of Silesia in Katowice, POLAND
Dr. Katya DUNAJEVA, Eotvos Lorand University, HUNGARY
Dr. Izabela BAGIŃSKA, Jan Długosz University of Czestochowa, POLAND
Dr. Olga Adamczyk-GRUSZKA, Jan Kochanowski University of Kielce, School of
Medicine,, POLAND
Dr. Mani Man Singh RAJBHANDARI, University of Johannesburg, Republic of SOUTH
AFRICA
Dr. Agnieszka BARCZAK, West Pomeranian University of Technology in Szczecin,
POLAND
Dr. Alessandro PORROVECCHIO, Université du littoral Côte d'Opale, FRANCE
Dr. Artur LIS, John Paul II Catholic University of Lublin, POLAND
Dr. Rina Manuela CONTINI, Università degli Studi G. d'Annunzio Chieti e Pescara, ITALY
Dr. Henryk WOJTASZEK, War Studies University of Warsaw, POLAND
Dr. Şükrü CANKAYA, Cyprus Science University, TRNC
Dr. Anna MISZTAL, University of Lodz, POLAND
Dr. Paige WILLIAMS, University of Melbourne, AUSTRALIA
Dr. Wilkinson Daniel Wong GONZALES, National University of Singapore, SINGAPORE
Dr. Marek LUKÁČ, University of Presov, SLOVAKIA
Dr. Ljiljana Kaliterna LIPOVČAN, Institute of Social Sciences Ivo Pilar, CROATIA
Dr. Justyna ŻYLIŃSKA, Helena Chodkowska University of Technology and Economics,
POLAND
Dr. Bruno SURDEL, Renmin University, Beijing, CHINA
Dr. Salma HALIOUI, Brandenburgische Technische Universität Cottbus, GERMANY

Dr. Anantha Raj A. AROKIASAMY, Quest International University Perak (QIUP),
MALAYSIA

Dr. Agnieszka NOWOCIENÍ, Helena Chodkowska University of Technology and Economics,
POLAND

Dr. Lazlo MARACZ, Universiteit van Amsterdam, The NETHERLANDS

Dr. Faizal AYOB, Victoria University, AUSTRALIA

Dr. Cosmin Tudor CIOCAN, Ovidius University Constanta, ROMANIA

Dr. Almaz Rafisovich GAPSALAMOV, Kazan Federal University, RUSSIA

Dr. Aizan Binti Ali Mat ZIN, Universiti Malaya, MALAYSIA

Dr. Tahir ISLAM, The University of Science and Technology, CHINA

Dr. Adesanya Biyinka OLUSOLA, Ekiti State University, NIGERIA

Dr. Fernan ABRAGAN, Mindanao State University, The PHILIPPINES

Katarzyna LISOWSKA, POLAND

CONTENTS

<i>STATISTICS ABOUT THE CONFERENCE, ECLSS2022b</i>	1
<i>A LITERATURE-BASED CONCEPTUALIZATION OF STEM EDUCATION</i>	2
Haki PEŞMAN, Fatma ERDOĞAN, TÜRKİYE	
<i>“KİTABİ - DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA QADIN VƏ ONUN CƏMİYYƏTDƏ YERİ</i>	6
Dr.Saida BABAYEVA, AZERBAIJAN	
<i>ŞANLIURFA'DA TURİZME KAZANDIRILABİLECEK BİR MEKÂN: EDŞAN TEPESİ</i>	14
Mehmet BOZKOYUN, TÜRKİYE	
<i>RUSSIA'S AGGRESSION AGAINST UKRAINE, CLOSURE OF AIRSPACE AND CONSEQUENCES</i>	21
Jacek KRAWCZYK, PhD, Andrzej WOJCIECHOWSKI, PhD, POLAND	
<i>SAMI FRASHERI IN ALBANIAN AND TURKISH PRINT CULTURE IN THE 19TH CENTURY</i>	32
Mimoza HASANI PLLANA, KOSOVO	
<i>BURSA MEZARLIKLARINDA YATAN BALKAN GÖÇMENLERİ: PRİZREN BÖLGESİ MUHACİRLERİ</i>	33
Bedri MERMUTLU, TÜRKİYE	
<i>LINGUISTIC FEATURES IN THE WORK OF NERMIN VLORA FALASKI (NOVEL "TOMORROW OF TIME")</i>	52
MSc. Ermira MEHMETI, KOSOVO; Dr. Evis HUDHËRA, ALBANIA	
<i>GÖBEKLİTEPENİN OLUŞUMUNA ETKİ EDEN DOĞAL COĞRAFİ FAKTÖRLER</i>	54
Doç. Dr. Abdulkadir GÜZEL, Arş. Gör. Dr. Mehmet ÖZCANLI, TÜRKİYE	
<i>ÇRREGULLIMET PSIKOLOGJIKE DHE GJENDJA SOCIO-EKONOMIKE E PACIENTËVE ME DIABET</i>	55
Behxhet GAXHIQI, Zeqir HASHANI, KOSOVO	
<i>RELIGIOUS TOLERANCE IN KOSOVO</i>	56
Artan NIMANI, Fitore ISLAMI, Bekim KAMERI, KOSOVO	
<i>COMPARATIVE IMPACT OF OIL PRICES ON TOURISM RECEIPTS AND TRAVEL ONLY TOURISM RECEIPTS: EMPIRICAL EVIDENCE FROM TEN MOST VISITED DESTINATIONS</i>	57
Arzu ALVAN BOZDERELİ, H.Ali AKER, TRNC	

<i>NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ƏDALƏT KONSEPSİYASI</i>	60
Vusal İSKENDERLİ, AZERBAIJAN	
<i>FISCAL DISCIPLINE IN PUBLIC FINANCE OF CZECHIA: SAME GOAL BUT DIFFERENT APPROACH?</i>	68
PhD Piotr PTAK, POLAND	
<i>XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN EPİK ŞEİRİ VƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ İNTİBAHI</i>	80
Dr. Ruziya GULIYEVA, AZERBAIJAN	
<i>ECONOMIC GROWTH AND THE IMPACT OF TOURISM IN KOSOVO</i>	88
Prof.Ass.Dr. Idriz KOVAÇI, Prof.Ass.Dr. Alberta TAHIRI, KOSOVO	
<i>SPOŁECZNO-POLITYCZNA I GOSPODARCZA DOKTRYNA ORDOLIBERALIZMU W HISTORII GOSPODARCZEJ NIEMIEC</i>	89
dr Jerzy WALKOWIAK, POLAND	
<i>BİR “SALVELE” ÜZERİNDEN HZ. MUHAMMED’İ OKUMAK</i>	96
Ekrem BEKTAŞ, TURKEY	
<i>WHAT ARE GORANI?</i>	97
Dr. Elona GJATA, GERMANY	
<i>OVERVIEW ON THE FORM OF CONSTRUCTION OF THE FRAZEOLOGICAL UNITS USED IN THE GJAKOVA SPOKEN</i>	98
Migena ARLLATI, NORTH MACEDONIA	
<i>IMPACT ON THE STUDENT SUCCESS OF GEOGEBRA-SUPPORTED STUDENT ON CLASS 8 “GRAPHIC OF LINEAR EQUALIZATIONS</i>	99
Büşra NAYIROĞLU, Tayfun TUTAK, TURKEY	
<i>BEZPIECZEŃSTWO DANYCH, ZAGROŻENIA I OCHRONA</i>	106
mgr inż. Grzegorz Orłowski, POLAND	
<i>TÜRK UŞAQ NƏSRİNDƏ ƏZİZ NESİN YARADICILIĞININ TEMATİK ASPEKTLƏRİ</i>	119
Dr. Aynur NOVRUZOVA, AZERBAIJAN	
<i>LANGUAGE DIDACTICS AND EXPERIMENTAL RESEARCH</i>	126
Mâcha MALAMBA MBUNGU, MUKENDI KALONDA KERTUS, Democratic Republic of the Congo	
<i>SYSTEM BEZPIECZEŃSTWA LOKALNEGO W RZECZPOSPOLITEJ POLSKIEJ</i>	128
dr Waldemar PERDION, POLAND	

<i>TÜRKİYE İLE KOSOVA ARASINDAKİ TURİZM HAREKETLİLİĞİ</i>	142
Prof. Dr. Veysi GÜNAL, TURKEY	
<i>STUDENTS' PERCEPTIONS OF HYBRID LEARNING IN POST COVID-19 PERIOD</i>	144
Arlinda SAHATQIJA, Rozafa VOCAJ, Lira KOLLQAKU, Laura NAKA, Kosovo	
<i>DİNAMİK DENGİ PRENSİBİ VE ÖĞRENME SİSTEMİ</i>	146
Assoc. Prof. Mamedov Jeyhun Hasan oğlu, Assoc. Prof. Kamala Bahazar Salamova, AZERBAIJAN	
<i>THE POTENTIAL OF USING ROLLER COMPACTED CONCRETE TECHNOLOGY IN LOCAL ROAD CONSTRUCTION</i>	149
dr inż. Patryk PRZYBYLSKI, POLAND	
<i>TOXIC LEADERSHIP IN SCHOOL MANAGAMENT: A LITERATURE REVIEW</i>	163
Mahire ASLAN, Tuba GÖREN, Erdener ARISOY, TÜRKİYE	
<i>THE SPECIFICITY OF THE LANGUAGE OF STUDENTS AND LECTURERS – GENERATIONAL DISCREPANCIES</i>	170
Patrycja LINKIEWICZ, Agnieszka LEWICKA-ZELEN, POLAND	
<i>CYBERSPACE AND ITS IMPACT ON THE ECONOMY</i>	171
Dr Krzysztof GAWKOWSKI, POLAND	
<i>A NEED ANALYSIS TO DESIGN A MALAYISAN TEACHER LEADERSHIP INSTRUMENT</i>	180
Muhammad Faizal A. GHANI, Saiful Adli Ab RAHIM, Harris Shah Abd. HAMID, Ricky AK LAWE, MALAYSIA	
<i>CUSTOMARY SOURCES OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW, GENEVA CONVENTIONS AND THEIR RELATIONSHIP WITH THE SECOND ADDITIONAL PROTOCOL OF THE GENEVA CONVENTIONS OF 1949 RELATING TO THE PROTECTION OF VICTIMS IN THE NON-INTERNATIONAL ARMED CONFLICTS</i>	181
Safet KRASNIQI, Kefsere PAJAZITI, Rilind HOTI, Valton SHALA, KOSOVO	
<i>EBU'L- 'ALÂ EL- MAARRİ'NİN ŞİİRLERİNDE YABANCILAŞMA OLGUSU</i>	182
Salih TUR, Ayşe Hümeýra SÜZEN, TURKEY	
<i>WYZWANIA WSPÓLPRZYWÓDZTWA W FIRMACH W RZECZYWISTOŚCI BANI</i>	186
Katarzyna LATEK-OLASZEK, POLAND	
<i>DIALECTIC FEATURES IN THE DIALECT OF SHKODRA AND ULQIN</i>	196
PhD. Yilka IMERI, Prof. ass. Senad NEZIRI, Përparim DINAJ, Anita GASHI, KOSOVO	

EFFECTIVENESS OF ONLINE LEARNING OF MEDICAL STUDENTS DURING CORONAVIRUS INFECTION (COVID-19)..... 197

Hanna-Anastasiia MELNYCHUK, TRNC

POTANSİYEL ÇALIŞANLARIN İŞVEREN MARKA DEĞERİ ALGILARININ FİRMA TERCİHLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ..... 198

Sevdiye ERSOY YILMAZ, TÜRKİYE

BEZPIECZEŃSTWO APLIKACJI WWW..... 210

Dr inż. Tomasz ŚMIAŁOWSKI, POLAND

ONLINE LEARNING CHALLENGE FOR MEDICAL STUDENTS DURING PANDEMIC SITUATION OF COVID'19..... 220

Dafinë Ibrahimî KAÇURI, Antigona UKËHAXHAJ, Kimete CANAJ, Laura NAKA, KOSOVO

CRIMINAL LIABILITY FOR THE BREACH OF TRUST (ARTICLE 296 OF THE PENAL CODE) - REFLECTIONS IN THE LIGHT OF CHANGES INTRODUCED IN THE CONTEXT OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC..... 222

ustyna ŻYLIŃSKA PhD, POLAND

KNOWLEDGE, ATTITUDE AND EATING HABITS OF DIABETES MELLITUS AMONG RURAL POPULATION IN MUNICIPALITY OF GJAKOVA..... 223

Antigona UKËHAXHAJ, Dafina KAÇURI, Vanesa TANUSHI, Faton HOXHA, KOSOVO

POLISH ABORTION LEGAL FRAMEWORK –IMPACT ON DOCTORS 225

Kamila KOCAŃDA, Patrycja ALEKSANDROWICZ, Olga ADAMCZYK-GRUSZKA, POLAND

METAPHORS USED DURING PANDEMIC TIME OF COVID 2019 IN KOSOVO 226

Kimete CANAJ, KOSOVO

SECRET ALLIANCES OF THE BALKAN STATES AND GENOCIDE AGAINST ALBANIANS..... 228

PhD-c Abedin SELIMAJ, Prof. Assoc.Dr. Artan NIMANI, Prof.Ass.Dr. Sherif SEJDIU, Fehmi AJVAZI, Prof. Asst. Dr. Fadil OSMANI, KOSOVO

FEMINISATION OF POVERTY: THE CAUSE AND CONSEQUENCES OF EARLY CHILDHOOD MARRIAGES IN IRAN 229

Kameel AHMADY, UK

AZERBAIJAN-TÜRKİYE. ŞUŞA BEYANNAMESİNİN BİRLİK VE DAYANIŞMA FELSEFESİNE TARİH VE MODERNİTE BAĞLAMINDA BİR BAKIŞ..... 246

Khatire GULIYEVA, AZERBAIJAN

<i>YAŞAM KALİTESİNİN TEMELİ OLARAK BESLENME</i>	265
SALMORBKOVA Rita Bobuevna, KIRGIZİSTAN	
<i>COVID-19 PANDEMİSİNİN TÜRKİYE'DEKİ BOŞANMA SAYISI VE KABA BOŞANMA HIZI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ</i>	280
Mehmet Sait ŞAHİNALP, TURKEY	
<i>ÖĞRETMENLERİN OKUL YÖNETİCİLERİNE DUYDUKLARI GÜVEN VE GÜVENSİZLİĞİN SONUÇLARI</i>	282
Fadimeana ÇELEBİ, Süleyman GÖKSOY, TÜRKİYE	
<i>KAVTEPE VOLKANİZMASI VE JEOMİRAS AÇISINDAN ÖNEMİ</i>	304
Ahmet Serdar AYTAÇ, Tuncer DEMİR, Faruk BİNGÖL, TÜRKİYE	
<i>REASONS BEHIND CODE SWITCHING FROM ALBANIAN TO ENGLISH AMONG ALBANIAN SPEAKERS</i>	305
Kushtrim BERISHA, NORTH MACEDONIA	
<i>OKUL ÖNCESİ ÖĞRENCİLERİNİN PROBLEM ÇÖZME BECERİLERİ</i>	306
Sebahattin KARTAL, Aysel ARSLAN, TÜRKİYE	
<i>INTERNATIONAL COMPETITIVENESS OF THE CARPET INDUSTRY: THE CASE OF GAZIANTEP</i>	315
Orhan ÇOBAN, Ayşe ÇOBAN, TURKEY	
<i>SKANDERBEG'S FIGURE AT UNLUCKY SCANDERBEG OF DE RADA AND SKANDERBEG'S HISTORY OF NAIM FRASHËRI</i>	316
Brikenë CERAJA-BEKA, BULGARIA	
<i>KESİNTİSİZ ÖĞRENME MODELİNİN DİL EĞİTİMİNDE YERİ VE ÖNEMİ</i>	320
Fethi KAYALAR, Filiz KAYALAR, TÜRKİYE	
<i>CORONA VIRUS- ITS IMPACT ON SOCIAL LIFE</i>	321
Dr. Miran SADIKU, AUSTRIA	
<i>SAVUNMA HARCAMALARININ EKONOMİYE ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ</i>	327
Mehmet Ali POLAT, TÜRKİYE	
<i>THE LINK BETWEEN DIGITAL MARKETING AND SALES PERFORMANCE IN FAMILY BUSINESSES IN KOSOVO</i>	339
Asdren TOSKA, NORTH MACEDONIA	

COMPLEXITY OF LEADERSHIP THEORIES, MODELS AND THEIR LINKING WITH LEADERSHIP IN KOSOVO 340

MA, Abedin SELIMAJ PhD, Alma PAÇARIZI-OSMANI PhD, BULGARIA

METAPHORS USED IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING DURING PANDEMIC TIME OF COVID 2019 IN KOSOVO 341

Kimete CANAJ, Dafinë KAÇURI, KOSOVO

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE FIVE DIMENSIONS OF PERSONALITY AND PERFORMANCE AT WORK IN MANAGEMENT WORKERS IN THE ORGANIZATIONS "ETC", "VIVA FRESH" AND "ALBI MALL" 343

Hekuran SABEDINI, Prof.Ass.Dr. Idriz KOVAÇI, Prof.Ass.Dr. Alberta TAHIRI, KOSOVO

MARKA İMAJI OLUŞUMUNDA SOSYAL MEDYA REKLAMLARININ ROLÜ: JENERASYONLAR ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA..... 344

Bora KAYA, Sezgi TURFANDA, TÜRKİYE

THE RELATIONSHIP BETWEEN EXPORTS AND EXCHANGE RATE IN TURKEY: AN ARDL BOUNDS TESTING APPROACH..... 345

Ayşe ÇOBAN, Orhan ÇOBAN, TURKEY

THE PRINCIPLE OF ECONOMY AND EFFICIENCY TO THE JUDGMENT DUE TO ABSENCE AND TO THE JUDGMENT BASED ON DISOBEDIENCE/ NON-COMPLIANCE ON CONTESTED PROCEDURE 347

Makfirete KRASNIQI, KOSOVO

API BASED SOFTWARE SERVICES USED IN DIGITAL MARKETING: THE CASE OF FIVE STAR HOTELS OF CYPRUS 348

Assist. Prof. Dr. Mete Ünal GIRGEN, Assist. Prof. Dr. Erden Miray YAZGAN YALKIN, RA Burak KULA, TRNC

EXAMINING INSTRUCTIONAL PRACTICES FOR IMPROVING MULTILINGUAL LEARNERS' ACADEMIC LANGUAGE IN WRITING: AN ACTION RESEARCH STUDY 349

Xixëllonjë NEBIHU, USA

DIRECTIONS OF CHANGES IN COST ACCOUNTING IN ENTERPRISES – SEARCHING OF BENEFITS..... 350

Dr Agnieszka WIKARCZYK, POLAND

THE INFLUENCE OF COVID 19 ON TOURISM: TRANSFORMATION POTENTIAL AND THE IMPLICATIONS FOR A STABLE RECOVERY OF THE TOURISM INDUSTRY IN KOSOVO 351

Petrit HASANAJ, Artan NIMANI, Leonora HALITI RUDHANI, KOSOVO

<i>WHY SINGAPORE MATHEMATICS</i>	352
Hilal DİNÇ, Tayfun TUTAK, TURKEY	
<i>GUIDELINES FOR MANAGEMENT OF HEALTHCARE WASTE</i>	358
dr n. med. Olga ADAMCZYK-GRUSZKA, Jakub GRUSZKA, Anna ZWIERZYŃSKA, POLAND	
<i>SOCIAL JUSTICE LEADERSHIP IN SCHOOL MANAGAMENT: A LITERATURE REVIEW</i>	359
Mahire ASLAN, Erdener ARISOY, Tuba GÖREN, TURKEY	
<i>THE DIFFERENCE BETWEEN KOSOVO AND ESTONIA IN TERMS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT</i>	364
Adonis TAHIRI, KOSOVO	
<i>GÖBEKLİTEPE 'NİN (ŞANLIURFA) UNESCO DÜNYA KÜLTÜREL VE DOĞAL MİRASI LİSTESİNE EKLENMESİNİN ZİYARETÇİ SAYILARINA ETKİLERİ</i>	366
Mehmet AKBIYIK, TURKEY	
<i>GELENEKSEL YAPIYA SAHİP BİR ALIŞVERİŞ MEKÂNI İLE GÜNÜMÜZ MODERN VE LÜKS BİR ALIŞVERİŞ MERKEZİNİN KENT DOKUSU BAĞLAMINDA DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA: KAPALIÇARŞI ve İSTİNYEPARK AVM ÖRNEĞİ</i>	368
Kübranur KARA, Ahmet Korkut TUNA, TÜRKİYE	
<i>THE NEXUS BETWEEN TEMPORARY MARRIAGE AND EARLY CHILD MARRIAGE IN IRAN ..</i>	376
Kameel AHMADY, UK	
<i>CULTURAL HERITAGE AND TOURISM IN PRIZREN</i>	392
Alberta TAHIRI, Idriz KOVAÇI, Nora DRAGA, Hekuran SABEDINI, KOSOVO	
<i>THE PROBLEM OF GOOGLE TRANSLATE TRANSLATION OF THE ENGLISH NOMINAL CLAUSE INTO ARABIC</i>	393
Dr. Muhammed Ibrahim HAMOOD, IRAQ	
<i>DIGITAL PUBLIC ADMINISTRATION SERVICES IN KOSOVO</i>	394
Petrit NIMANI, Alma Pacarizi OSMANI, Artan MALOKU, KOSOVO	
<i>OKUL ÖNCESİ DÖNEMDEKİ ÇOCUKLARIN ERKEN SAYI DEĞERLENDİRME BECERİLERİ..</i>	401
Aysel ARSLAN, Sebahattin KARTAL, Ayşe KOZU, TÜRKİYE	
<i>MATEMATİK VE FEN BİLİMLERİ EĞİTİMİNDE BİLİŞSEL İSTEM ARAŞTIRMALARININ EĞİLİMLERİ</i>	413
Fatma ERDOĞAN, Haki PEŞMAN, TÜRKİYE	

<i>AZƏRBAYCAN POEZİYASININ ƏSAS MÖVZULARI (1990-2010-CU İLLƏR) .....</i>	<i>421</i>
Nazmiya AHUNDOVA, AZERBAIJAN	
<i>THE IMPORTANCE OF THE PRESS AND OTHER MEDIA IN TERMS OF CRIMINAL LAW .....</i>	<i>430</i>
Vaxhid SADRIU, KOSOVO	
<i>PROCESS OF TRANSFORMATION AND ORGANIZATION OF LEGAL SYSTEM IN KOSOVO....</i>	<i>437</i>
Petrit NIMANI, Alma Pacarizi OSMANI, Alban MALIQI, Artan MALOKU, KOSOVO	
<i>DIETA BEZGLUTENOWA JAKO POSTĘPOWANIE ŻYWIENIOWE U OSÓB Z ZABURZENIAMI ZWIĄZANYMI Z GLUTENEM .....</i>	<i>447</i>
Klaudia NAWROT, POLAND	
 CONFERENCE PROGRAM	 458

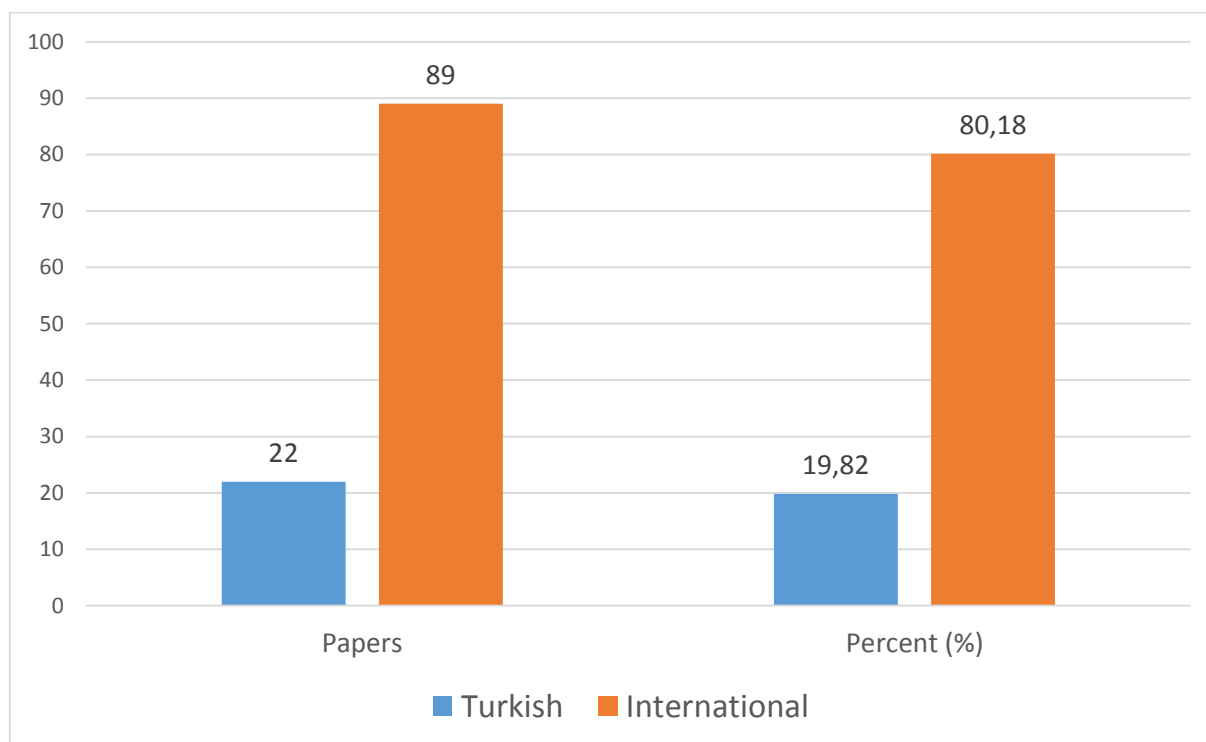

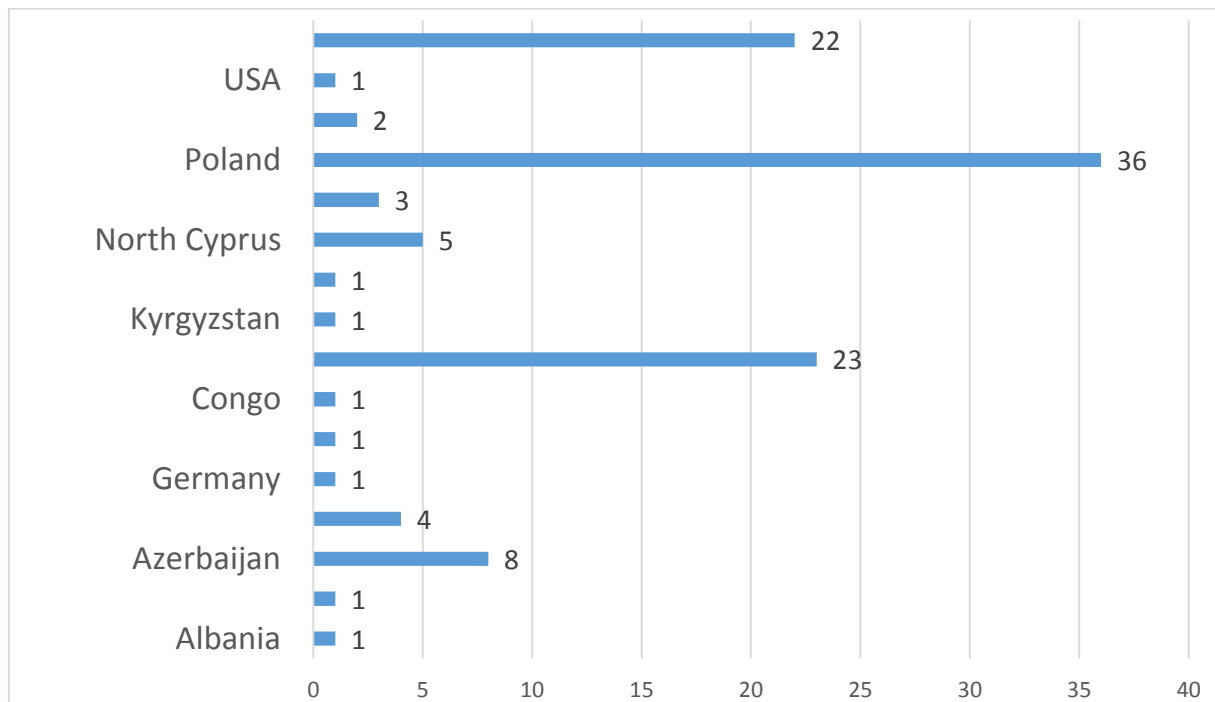
STATISTICS ABOUT THE CONFERENCE, ECLSS2022b

June 29 – 30, 2022, Gjakova, KOSOVO

Countries	Number of proceedings	Countries	Number of proceedings
UK	2	Poland	36
Albania	1	Congo	1
Austria	1	Kosovo	23
Azerbaijan	8	Kyrgyzstan	1
Bulgaria	4	Malaysia	1
Germany	1	North Cyprus	5
Iraq	1	North Macedonia	3
USA	1	Turkey	22
Total		111 papers	

Participants from **16 Countries**

The 14th edition of **Eurasian Conference on Language and Social Sciences (ECLSS2022b)**, hosted by University of Gjakova ‘Fehmi Agani’, Kosovo, June 29, 30, 2022, was a great, fruitful and exciting experience with all our distinguished, esteemed guests, participants and listeners. There were 116 papers presented during the plenary sessions (22 from Turkey, 89 from International participants; **19,82 % Turkish, 80,18% International participants**).

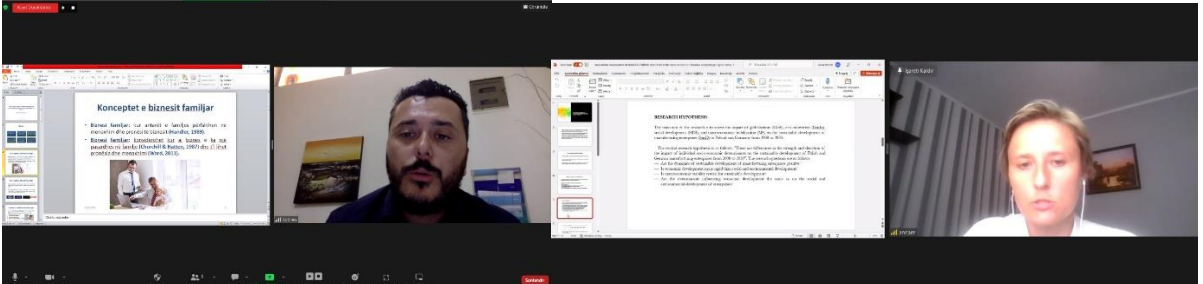
We had participants from 16 countries, displayed in the graph above.

You can find some of the pictures we had during the conference sessions.

Hope to meet you again in our upcoming conferences!

Thank you for your support and collaboration.

Organizing Committee

Eurasian Conference on
Language & Social Sciences

June 29 - 30, 2022

Gjakova, Kosovo

XIV

A LITERATURE-BASED CONCEPTUALIZATION OF STEM EDUCATION

Haki PEŞMAN

Firat University, Faculty of Education, Elazığ, TÜRKİYE, E-mail: h.pesman@gmail.com

Fatma ERDOĞAN

Firat University, Faculty of Education, Elazığ, TÜRKİYE, E-mail: f.erdogan@firat.edu.tr

Abstract

The STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) movement which started in the 1990s has extensive literature, especially in science education. Not only science and mathematics content knowledge have been evaluated in science education but also engineering and technology have been started to be evaluated through examinations. The related literature coherently put forth some reasons such as demand for human capital, deficient STEM competence, or lack of knowledge to explain why STEM education has become so popular. However, there is no such consensus on what STEM education means in science education. In this study, how STEM education is conceptualized in the related literature has been explored. Therefore, the research methodology of this study is content analysis in nature, and related research articles which present operational definitions of STEM education are the unit of analysis. Consequently, it was observed that there is little consensus on what STEM education means and there are various conceptions relevant to it.

Keywords: STEM education research, trends, science education, mathematics education

INTRODUCTION

The STEM (Science, Technology, Engineering, and Mathematics) movement which started in the 1990s has extensive literature, especially in science education. Even, students' knowledge and skills in engineering and technology, as well as the science and mathematics content knowledge, have started to be evaluated through examinations. Why STEM education has become so popular has got several sound reasons such as demand for human capital, deficient STEM competence, or low level of attitude towards and motivation in STEM disciplines and careers (Kelley and Knowles 2016; Roberts 2012).

While STEM education has become such a dominant field of study in the literature, different definitions and perceptions of STEM education have appeared. Bybee (2013, as cited in English, 2017) explains this situation as follows:

There is an interesting paradox I have observed concerning definitions in education: Many request a definition, and few agree with one when it is presented. So it is with STEM education. The meaning or significance of STEM is not clear and distinct. There is reference to four disciplines, but sometimes the meaning and emphasis only include one discipline. In some cases, the four disciplines are presumed to be separate but equal. Other definitions identify STEM education as integration of the four disciplines.

The Martín-Páez et al., (2019) study, a systematic review of research papers about STEM education, revealed that 55 percent of the papers had failed to present a single definition of STEM education. In addition, those papers presenting a definition of STEM education were observed to use a wide range of terms for STEM education, such as, STEM curriculum, STEM literacy, STEM subject, STEM identity, STEM learning, STEM teaching, STEM integration.

This ambiguity in the definition, conceptualization, and terminology of STEM education can be expected to result in different kinds of implications for STEM education. Likewise, Dare et al., (2018) observed STEM educators demonstrate low, medium, and high degrees of STEM integrations throughout a STEM curriculum implementation, and they attributed these different implementations to teachers' ability to make explicit connections between the STEM subjects.

As a result, delimitation of the term "STEM education" looks necessary due to such legitimate concerns. Therefore, in this study, how STEM education is conceptualized in the related literature has been explored. Thus, the main research question is how the literature on STEM education defines or conceptualizes the term. In line with this specific purpose, what kind of implications of the STEM education the related literature presents is also examined.

Method

Because research articles that present operational definitions of STEM education are the documents under investigation, the methodology of this study is content analysis in nature, and the articles presenting operational definitions of STEM education are the unit of analysis (Fraenkel and Wallen 2006).

Sample and Population

All kinds of research papers particularly review papers presenting the operational definition of STEM education constitute the population of this study. Research papers particularly in the web of science on STEM education with an operational definition were selected by convenience. Therefore, the sampling methodology is convenience sampling (Fraenkel and Wallen 2006).

Results and Conclusions

STEM was developed as an acronym for science, technology, engineering, and mathematics by the National Science Foundation. Definition of the term range from separate subjects that constitute the acronym to the integration of them (Roberts, 2012). Most researchers mention STEM education with a focus on science and mathematics. For example, Shaughnessy (2013) defined STEM education as problem-solving with science and mathematics concepts in cooperation with applied engineering and the use of technology (as cited in English, 2017; Martín-Páez et al., 2019). A similar definition comes from Corlu et al. (2014) with naming as mathematically rigorous science education. However, they suggest an integrative STEM education approach with their model. There are two main types of

integrative STEM education: (1) content integration in which a curriculum is prepared to cover the contents of at least two disciplines, and (2) context integration in which contexts from other disciplines are utilized to teach a discipline at focus (Roehrig et al., 2012 as cited in Kertil and Gurel, 2016). Kertil and Gurel (2016) suggested in their study using mathematical modeling as a bridge for integrating the STEM disciplines. Kelley and Knowles (2016) define STEM education as an approach to teaching the content of two or more disciplines with the use of an authentic context for the purpose of integration. In other words, the use of a context in STEM education looks necessary for the purpose of integrative STEM education. The researchers who suggest the use of contexts from technology and engineering claim that engineering is the bridge to integrate the other disciplines (English and Mousoulides, 2015; Hudson, English and Dawes, 2014; Roehrig et al., 2012 as cited in Kertil and Gurel, 2016).

Consequently, it was observed that there is little consensus, or there are similar but slightly different definitions about what STEM education means. Although there is consensus on the integrative aspect of STEM education, there are attempts to put one discipline at the center for teaching it or using it as a bridge for integration. There seems to be another consensus as well. Regardless of studies attempting to put a discipline to be at the center for teaching it or providing a context, it is the use of context, real-life problems, or contextual instruction (Kelley and Knowles 2016). Briefly, the definitions of STEM education focus on the integration of the disciplines, involved in the acronym “STEM”, and suggest the use of contexts or real-life problems for the purpose of that integration.

REFERENCES

- Corlu, M. S., Capraro, R. M., & Capraro, M. M. (2014). Introducing STEM education: Implications for educating our teachers in the age of innovation. *Eğitim ve Bilim*, 39(171), 74-85.
- Dare, E. A., Ellis, J. A., & Roehrig, G. H. (2018). Understanding science teachers' implementations of integrated STEM curricular units through a phenomenological multiple case study. *International journal of STEM education*, 5(1), 1-19.
- English, L. D. (2017). Advancing elementary and middle school STEM education. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 15(1), 5-24.
- English, L. D., & Mousoulides, N. G. (2015). Bridging STEM in a real-world problem. *Mathematics Teaching in the Middle School*, 20(9), 532-539.
- Fraenkel, J. R., & Wallen, N. E. (2006). *How to design and evaluate research in education* (6th edition). New York, NY: McGraw Hill.
- Kelley, T. R., & Knowles, J. G. (2016). A conceptual framework for integrated STEM education. *International Journal of STEM education*, 3(1), 1-11.
- Kertil, M., & Gurel, C. (2016). Mathematical modeling: A bridge to STEM education. *International Journal of Education in mathematics, science and Technology*, 4(1), 44-55.

Martín-Páez, T., Aguilera, D., Perales-Palacios, F. J., & Vílchez-González, J. M. (2019). What are we talking about when we talk about STEM education? A review of literature. *Science Education*, 103(4), 799-822.

Roberts, A. (2012). A justification for STEM education. *Technology and engineering teacher*, 71(8), 1-4.

“KİTABI - DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA QADIN VƏ ONUN CƏMİYYƏTDƏ YERİ

The woman and her place in society in the epics "Kitabi - Dada Gorgud"

Dr.Saida BABAYEVA

Azərbaycan Cumhuriyeti, Gence Devlet Üniversitesi, Azərbaycan tarihi bölümünün kıdemli öğretmeni, Felsefe doktoru, AZERBAYCAN. E-mail: saidababayeva@gmail.com ORCID: 0000-0002-9876-9832

Öz

"Kitabi-Dada Korkut" destanı, hem Türkçe konuşan halkların hem de Azərbaycan'ın ulusal-etnik kültürünü ve eski geleneklerini yansıtan, eski zamanlardan beri korunan bir kitap olarak nitelendirilir ve tarihimizin ve edebiyatımızın zirvesi olarak kabul edilir. Türk halklarının milli kimliği, ahlak ve estetik değerleri, dünya görüşü vb. özelliklerini birleştiren bu eser, halkımızın manevi kültürünün en yüksek zirvesi olarak hareket etmektedir. Bir toplumun yaşam biçiminin, üyelerinin her birinin yaşam biçimi tarafından belirlendiği bilinmektedir. Bu bakımdan destanda tasvir edilen kadınlar, faaliyetleriyle toplumda önemli bir rol oynamaktadır.

Destanlarda anlatılan Burla Hatun (Kazan Han'ın Hatunu), Bayandır Han'ın kızıdır. Aynı zamanda sadık, dürüst bir kadın, çocuğunu derin bir aşkla seven bir anne ve düşmana karşı savaşabilen bir şövalyedir. Hatta düşman tarafından ele geçirildiğinde tanınmamak, namusu zedelenmesin diye oğlunun kıymasını bile yemeye hazırdır.

"Kitabi-Dada Korkut"un ana noktalarından biri, aile ve toplumdaki kadına karşı tutumdur. Tasavvuf-İrfan aşk destanlarının aksine, bir kız ve bir kadın sevgili olarak her zaman yüksek itibar görürler, erkeklerle eşittirler, aktif, aktif, vefalı ve cesur, özveri ve cesurdurlar. Sevgilisi ve kocası için her zaman ölmeye hazırdır. En önemlisi destanda bir kız veya bir kadının bir sevgili veya bir eş olarak vefası, cesareti ve fedakarlığı gizli kalmaz, kendi içlerinde boğulmaz, gözlerinin önünde parlar, test alanına atılırlar. Kadınların "Kitabi-Dada Korkut"taki bu tür faaliyeti ve önemli konumu, kadınların toplumda geri plana atılmadığını göstermektedir. Böylece anaerkillik o dönemde yerini ataerkilliğe bırakmış olsa da henüz erkek iktidarını kurma sürecindeydi ve kadınlar üzerinde tamamen mutlak değildi. Bu nedenle, kadınlar kabiledede hala oldukça aktifti.

Birinci boyda "Dirsa han oğlu Buğaç" tasvir edilen kadın, Dirsa han'ın eşidir. Bu kadının adı o yükseklikte belirtilmemiş. Destanın yazarı, bu kadının Dirsa Han'ın Hatun'unu Bugaj'ın annesi olarak tanıtır. Bu kadının bilgeliği, zekası ve yeteneği doğal ve inandırıcı bir şekilde tasvir edilmiştir. Aile toplumun bir parçasıdır. Aileye bazen küçük bir devlet denir. "Dirsa han oğlu Buğaç"ta tasvir edilen kadın (Dirsa hanın Hatun'u) ailenin yönetiminde önemli bir rol oynamaktadır. Zor zamanlarda ailenin her bir üyesinin arkasında durur ve bilgece öğütleriyle aileyi felaketten kurtarır. Kısacası kadın destanda aile içinde özel bir konuma sahip bir kişi olarak sunulmaktadır.

Destanın en ilginç kadın karakterlerinden biri olan Banu Çiçek de kendine has bir görünüme sahip. Bu bağımsız fikirli kız Beyra ile evlenmek istemez. Bazı denemelerden sonra onunla evlenmeyi kabul eder.

Türk kadınları tarihsel olarak hangi niteliklere sahipti? Kadına nasıl davranıldı? Bütün bu soruların cevapları "Kitabi-Dada Gorgud" destanlarında bulunabilir. Makale, Türk edebiyat, sanat ve tarih düşüncesinin en eski ve zengin kaynaklarından biri olan "Kitabi Dada Korkut" destanlarında kadının toplumdaki konumu ve kadına yönelik tutum gibi konuları incelemektedir.

Anahtar kelimeler: destan, milli, manevi, miras, kadın, toplum, soy

Abstract

The epos "Kitabi-Dada Gorgud" is characterized as a book that reflects the national-ethnic culture and ancient traditions of the Turkic-speaking peoples, as well as Azerbaijan, preserved since ancient times, and is considered the pinnacle of our history and literature. This work, which combines the features of national identity, ancestral, ethical and aesthetic values, worldview, etc. of the Turkic peoples, acts as the highest peak of the spiritual culture of our people. It is known that the way of life of a society is determined by the way of life of each of its members. In this regard, the women depicted in the saga play an important role in society through their activities.

"Kitabi-Dada Gorgud" is one of the main points of attention in the family and society. Unlike Sufi-Irfan love epics, here a girl and a woman are always held in high esteem as lovers, they are equal to men, they are active, loyal and brave, selfless and courageous.

She is always ready to die for her lover and husband. Most importantly, as a lover or a spouse, the fidelity, loyalty, courage, and self-sacrifice of a girl or a woman are hidden in the saga and do not suffocate in themselves. Such activity and important position of women in "Kitabi-Dada Gorgud" shows that women are not relegated to the background in society. Thus, although patriarchy gave way to patriarchy at that time, it was still in the process of establishing male power, and it was not completely absolute over women. Therefore, women were still quite active in the tribe.

The woman depicted in the first stature "Dirsa khan oglu Bugaj" is Dirsa khan's wife. The name of this woman is not specified at that height. The author of the saga introduces this woman's Dirsa khan's Khatun as Bugaj's mother. This woman's wisdom, intelligence, and ability are naturally and convincingly portrayed. The family is a part of society. The family is sometimes called a small state. The woman (Dirsa khan's Khatun) depicted in "Dirsa khan oglu Bugaj" plays an important role in the management of the family. She stands behind each member of the family in difficult times, and with her wise advice saves the family from disaster. In short, the woman is presented in the saga as a person with a special position in the family.

Burla Khatun (Qazan Khan's Khatun) described in the epics is the daughter of Bayandir Khan. She is also a loyal, honest woman, a mother who loves her child with deep love, and a knight who is able to fight the enemy. She is even ready to eat her son's minced meat so that she will not be recognized when she is captured by the enemy, so that her honor will not be violated.

Banu Chicek, one of the most interesting female characters in the saga, also has a unique outlook. This independent-minded girl does not want to marry Beyra. After some trial, she agrees to marry him.

What qualities did Turkish women have historically? How was the woman treated? The answers to all these questions can be found in the epics "Kitabi-Dada Gorgud". The article examines issues such as the position of women in society and attitudes towards women in the "Kitabi Dada Gorgud" epics, one of the oldest and richest sources of Turkish literary, artistic and historical thought.

Keywords: saga, national, spiritual, heritage, woman, society, ancestry

GİRİŞ

"Kitabi Dədə Qorqud" Türkdilli xalqların qədim tartixini, mədəniyyətini, qəhrəmanlıq keçmişini, milli və mənəvi varlığını bu günümüə çatdıran, gələcək nəsillər üçün miras sayılan ölməz dastandır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı türkdilli xalqların milli-etnik mədəniyyətini və qədim adət-ənənələrini özündə əks etdirən, əsrlərdən bəri qorunub saxlanan, tariximizin və ədəbiyyatımızın zirvəsi sayılan bir kitab olaraq səciyyələndirilir. Türk xalqlarının milli mənsubiyyət, soykök, əxlaqi dəyərlər, dünyagörüşü və s. xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən dastan xalqımızın maddi-mənəvi mədəniyyətinin ali zirvəsi kimi çıxış edir.

Dastanın öyrənilməsi türkcəni yaxşı bilən, İstanbulda səfir kimi yaşamış alman şərqşünası H.Ditsin 1815-ci ildə Drezden kitabxanasında XV əsrdə yazıya alınmış əlyazmasını aşkar etməsi ilə başlanır. [Azərbaycan ədəb.tarixi,2004:398] Dünya mədəniyyəti xəzinəsində əvəzolunmaz abidə kimi tanınan “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanları elm aləminə bəlli olduğu vaxtdan bu günə qədər tədqiq olunur. Azərbaycanda bu möhtəşəm dastan haqqında ilk məqaləni 1938-ci ildə ədəbiyyatşünas və folklorşünas alim kimi tanınan Həmid Araslı yazmış və ömrünün sonuna kimi təkrar-təkrar nəşr etdirmiş və dastanı dəyərləndirən ön söz yazmışdır. Dastanın orta və ali məktəb dərslərinə salınması da Həmid Araslının adı ilə bağlıdır. Azərbaycan türklərinin milli kimliyindən məhrum edilməsi yolunda olan ciddi qadağalar “Kitabi Dədə Qorqud”un yolunu bağlaya bilmədi. Şübhəsiz ki, bu dastanın bəşəri dəyərə malik möhtəşəm bir əsər olması türk dilində yazıya alınması ilə əlaqədardır. Bu kitab müqəddəs bir şəxsiyyətin – Oğuz elinin mənəvi atası Dədə Qorqudun dilindən söylənilir. Dastanın müqəddiməsində göstərilir ki: “Məhəmməd Peyğəmbərin zamanına yaxın Bayat boyunda “Qorqud”ata deyilən bir kişi vardı. O kişi oğuzların kamil bilicisi idi: nə deyirdisə, olurdu. Gələcəkdən qəribə xəbərlər söyləyirdi. Allah onun könlünə ilham verirdi. [Kitabi Dədə Qorqud,2004:172]

Araştırmanın amacı

Yüksək ədəbi-bədii dəyərə malik olan bu əsərdə Oğuz cəmiyyətinin formalaşması – Oğuz dövlətinin aparıcı hissələri, hüquq qanunları, daha doğrusu, dövlətin strukturları aydın təsvir olunur. Bura “Oğuz” qəhrəmanlarının sakin olduğu, yaşadığı və müdafiə etdiyi bütöv bir məmləkətdir. Bu məmləkətin hüduqları, sərhədləri vardır. Amma, kafirlər buraya tez-tez hücumlar edir. Oğuz bəyləri də böyük qəhrəmanlıq göstərərək onları məğlub edirlər. Dürüst sərhədlərə malik olan Oğuz məmləkətinin yerini dastanda təsvir edilən hadisələrin hərəkət istiqaməti ilə müəyyənləşdirmək tamamilə mümkündür. Görkəmli türk folklorşünası professor Osman Fikri Sərtqaya Dünya qorqudşünaslarının birinci kollegiumunun Bakıda keçirilməsi (2-6 iyun 1998- S.B.) haqqında müxbirin sualına cavabında demişdi: “Əvvəla Azərbaycan Qorqud coğrafiyasının əbədi paytaxtıdır. İkincisi, doğma abidəni doğma ocaqda alışıdırmaq yerinə düşür. Boyların dili, sintaksisi bugünkü azərbaycanlıların danışığında dipdiridir. Kəlmələrinizi eşitdikcə adam səksənir, Qorqud atanın sirli-soraqlı aləminə qovuşur”.

Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında diqqətçəkən əsas məqamlardan biri də ailədə, cəmiyyətdə qadına münasibət məsələsidir. Sufi-irfani eşq dastanlarından fərqli olaraq, boylarda sevgili kimi də qız, qadın daim uca tutulur, kişi ilə bərabər hüquqludur, fəaldır, aktivdir, sədaqətli və cəsurdur, fədakardır, mərddir. O, sevgilisi, əri uğrunda canından keçməyə hər an hazırdır. Ən əsası, bir sevgili, yaxud həyat yoldaşı olaraq dastanda qızın, qadının vəfası, sədaqəti, cəsarəti, fədakarlığı gizlində qalıb öz içində boğulmur, göz önündə parlayır, sınaq meydanına atılır. “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında qadının bu cür aktivliyi, əhəmiyyətli mövqeyə malik olması cəmiyyətdə qadının ikinci plana keçirilmədiyindən xəbər verir. Belə ki, həmin çağda anaxaqanlıq öz yerini ataxaqanlığa vermiş olsa da, hələ kişinin hakimiyyəti bərqərarolma prosesi keçirirdi, qadınlar üzərində tam mütləqləşməmişdi. Odur ki, qəbilədə hələ qadınlar kifayət qədər fəal idilər.

Məlumdur ki, cəmiyyətin həyat yolu onun üzvü olan adamların hər birinin həyat yolu ilə müəyyənləşir. Bu baxımdan dastanda təsvir edilən qadınlar öz fəaliyyətləri ilə cəmiyyətdə mühüm rol oynayırlar. “Dədə Qorqud” dastanında cəmiyyətin hər bir üzvü özünəməxsus səciyyəsi ilə seçilir. Cəmiyyətin hər

bir üzvünün fərdi psixologiyası, dünyagörüşü formalaşır, spesifik cizgilər, əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəmiyyətdə anaya-qadına böyük hörmət var. Ana haqqı – Tanrı haqqı kimi qiymətləndirilir. Oğuzlarda qadın ana olmaqla, bərabər özünün hərtərəfli keyfiyyətlərinə görə ailədə böyük rol oynayır. Dədə Qorqudun qadınlar haqqında düşüncəsi belədir: “Arvadlar dörd cürdür: birisi soy soldurandır, birisi toy doldurandır, birisi evin dayağıdır, birisi necə desəm bayağıdır. [Kitabi Dədə Qorqud, 2004:175]

Dastanda təsvir edilən qadınlar evin və elin dayağı kimi təqdim edilir. “Evin dayağı qadınlar ərinin adını ucaldır, onun adına xələl gətirmir. Yağıdan-yabandan evə bir qonaq gələrsə, ər adam evdə olmasa ol onu yedirər, içirər, ağırlar, əzizlər, göndərər”. Deməli oğuz tayfalarında qadın qonaqpərvər və nəzakətli olur, qonağa yüksək hörmət bəsləyir, onu səmimiyyətlə yola salır. Kişilər də qadına – anaya hörmət və məhəbbətlə, namus və qeyrətlə yanaşırlar.

Sıra etibarını ilə birinci boy olan “Dirse xan oğlu Buğac” boyunda təsvir edilən qadın Dirse xanın xatunudur. Həmin boyda bu qadının adı konkret olaraq göstərilir. Dastan müəllifi bu qadının Dirse xanın xatunu, Buğacın anası kimi təqdim edir. Dirse xan öz xanımını belə vəsf edir:

Bərü gəlgil, başum bəxti, evüm təxti!
Evdən çıxub yürüyəndə səlvü boylum!
Topuğundan sarmaşanda qara saçlum!
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan tar ağızlum!
Güz almasına bənzər al yanaqlım!

Tədqiqatçı K.Əliyev yazır: “Bu təsvir bir Oğuz xanımı, yaxud konkret olaraq bu xanımın gözəlliyi bərdə tam və bitkin təqdimata bərabərdir. Başqa sözlə, həmin poetik parçada Dirse xanın xanımının ecazkar bir portreti cızılmışdır. Adama elə gəlir ki, şərti olaraq cızılan portretdə xanımın sərv boyu, qara saç, çatma qaş, dar ağız və al yanağı açıqca görünür. Hətta Dirse xanın xanımının qırx incəbelli qızla oğlunun axtarışına çıxması faktını da nəzərə alsaq, bu halda “incə bel” ifadəsini də heç bir tərəddüd etmədən onun vəsfinə aid etmək olar”. [Əliyev, 2010:24-25]

Dastanın başlanğıcında təsvir edilir ki, xanlar xanı Bayandır xan ildə bir dəfə toy edib. Oğuz bəylərini qonaqlığa dəvət edir. O, bir yerdə ağ otaq, bir yerdə qırmızı otaq, bir yerdə isə qara otaq qurur. Oğlu olanı ağ otağa, qızı olanı qırmızı otağa, oğlu-qızı olmayanı qara otağa yerləşdirmək haqqında göstəriş verir. Dirse xan bu dövətdən sarsılır və dərhal geriye dönür, birbaşa evinə-Xatununun yanına gəlir. Bərk təsirlənən, ağır psixoloji anlar yaşayan Dirse xanı sarsıntıdan çıxaran, ona ağıllı məsləhəti ilə kömək edən yenə də öz xatunu olur. Dirse xan hirsələnmiş an ona səbrlə, nəzakətlə məsləhət verir:

Ay Dirse xan, mənə qəzəblənmə !
İnciyib acı sözlər söyləmə !
Yerindən qalx, ayağa dur,
Yer üzündə böyük çadır qur !

Ayğır, buğra, qoç qırdır !

İç Oğuzun, Daş Oğuzun bəylərinin üstünə yığ !

Ac görsən doydur, çılpaq görsən geyindir!

Borclunun borcundan qaytar !

Təpə kimi ət yığ, göl kimi qımız sağdır !

Böyük şadlıq məclisi qur, Allahdan arzunu dilə !

Bəlkə bir ağzı dualının alqışı ilə

Tanrı bizə bir yetkin övlad verə .[Kitabi Dədə Qorqud,2004:177-178]

Bu gün bütün dünyada hamının rəğbətlə qarşıladığı xeyriyyəçilik kimi nəcib bir işin ilk təşəbbüskarı bəlkə də Oğuz məmləkətinin sakinləri olmuşlar. Bu məmləkətin bəyləri də, xanları da acları doyurmağa, paltarsızları geyindirməyə, borclunu borcundan qurtarmağa xüsusi diqqətlə yanaşırlar. Bu nəcib işə onları heç kim məcbur etmir. Xeyriyyəçilik onların özlərinə məxsus mənəvi keyfiyyətlərdir. Dirsə xanın xatunu da xeyriyyəçiliyi yüksək qiymətləndirir. Öz səmimi məsləhəti ilə ərinə bu nəcib işə istiqamətləndirir.

Əhvalatların sonrakı gedişində də bu qadının müdrikliyi, ağılı, bacarığı təbii, inandırıcı təsvir edilir. Dirsə xan çətinliklə tapdığı, gözünün ağı-qarası olan yeganə övladını yalan sözlərə, böhtanlara uyub ölüməül yaralayır. Ailənin bu ağır anında da onun Xatunu çıxış yolunu tapır, oğlunu ölümün caynağından alır, Buğacı sağaldır. Dirsə xanın xanımı da mübarizliyi, əyilməzliyi ilə seçilən obrazlardandır. Ağır yaralanmış oğlu Buğacı ana südü, dağ çiçəyi ilə müalicə edən Ana obrazı dastanda Vətənə sevginin, torpağa bağlılığın simvolu kimi canlanır.

Dirsə xanın xatunu böyük dözümlü və təkmin göstərərək oğlunu oxla qanına qəltan edən əri ilə qabaqlaşmış, ona bu barədə güldən ağır bir söz demir. Bu işdə düşmən əli olduğunu başa düşərək hadisələrin sonunu, həqiqətin aşkar olunacağı günü gözləyir. Dirsə xanı oğul qatilinə çevirən naibləri son anda onu kafirlərə dustaq etmək qərarına gəlirlər. Dirsə xanın xatunu bu hiyləni duyur və oğluna qəti sözünü bildirir:“Atan sənə qıydısa da, sən atana qıyma !” deyir.Buğac anasının sözünü sındırmır. Atasını xilas edir.

Ailə cəmiyyətin bir hissəsidir. Bəzən ailəni kiçik dövlət də adlandırırlar. “Dirsə xan oğlu Buğac” boyunda təsvir edilən qadın (Dirsə xanın Xatunu-S.B.) ailənin idarə olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Ailə üzvlərinin hər birinin çətin anlarında arxasında durur, ağıllı məsləhətləri ilə ailəni fəlakətdən qurtarır. Bir sözlə, qadın-ana ailədə xüsusi mövqeyə malik bir şəxsiyyətdir.

Oğuz igidləri özlərinə tay ola biləcək, onlarla çiyin-çiyinə vuruşacaq, ocağı, evi qoruya biləcək xanımlar axtarır. Dastandakı qadın obrazlarının əksəriyyəti qurşaq tutur, ox atır, ov ovlayır, Oğuz elinin dar günündə ərləri ilə yanaşı döyüşlərdə iştirak edirlər. Bu mənada dastandakı Burla xatun obrazı mükəmməlliyi ilə seçilir. Burla xatun böyük bir elin namusunu, şərəfini qoruyan qadın kimi təqdim olunur. O, mübarizliyi, sədaqəti, igidliyi ilə seçilir. Oğlu Uruz dara düşərkən mətanətini itirmir, kafər ordusu başçısının hiyləsinə qarşı ağılı, mübarizliyi ilə qələbə çalır. Biz Burla xatunu Qazan xanın ən

yaxın silahdaşı kimi görürük. Qazan xan döyüşdə yaralandıqda məhz Burla xatun qılıncı əlinə alıb döyüşü sonadək - qələbəyədək davam etdirir.

Dastanlarda təsvir edilən Burla xatun - Qazan xanın xatunu, Bayandır xanın qızıdır. O da sədaqətli, namuslu qadın, övladını dərin məhəbbətlə sevən anadır, həm də düşmənlə döyüşməyi bacaran cəngavərdir. O, düşmənlə əsir düşdüyü zaman tanınmasın deyər oğlunun qiymə-qiymə ediləcək ətindən yeməyə belə hazır olur, tək namusu tapdanmasın. Burla xatun əsir düşmüş oğlunun həsrətinə dözə bilmir, silahlanıb Qazan xanın düşmənlə döyüşdüyü meydana gəlir: “Boyu uzun Burla xatun oğlunu andıqca qərarı qalmadı. Qırx incəbelli qızla-oğlanla Qara aygırını çəkib mindi. Böyük qılıncına qurşandı. “Başımın tacı Qazan gəlmədi” – deyər izinə düşüb getdi. Gəlib-gəlib qazana yaxınlaşdı. Qazan öz arvadını tanıya bilmədi. Burla xatun “Nə olmuşdur sənə belə, öz huşunu itirmisən ? Çal qılıncını, yetdim Qazan” deyib hücumu keçir. Burla xatun döyüşün ən şiddətli yerində vuruşur və ən maraqlısı odur ki, kafirin qara bayrağını qılınclayıb yerə salan da məhz o olur.[Kitabi Dədə Qorqud,2004:93]

Beləliklə, istər Dirsə xanın xatunu, istərsə də Qazan xanın xatunu Boyu uzun Burla xatun yüksək mənəvi əxlaqi keyfiyyətlərə malik, öz fəaliyyətləri ilə yaşadıkları cəmiyyətdə mühüm rol oynayan qadınlar kimi diqqəti cəlb edir.

Yaşca onlardan kiçik olan Banu Çiçəyin özünəməxsus dünyagörüşü var. Müstəqil düşüncə tərzinə malik olan bu qız “beşik kərtməsi” olan Beyrəyə ərə getmək istəmir. Müəyyən sınaqdan keçdikdən sonra onunla evlənməyə razılıq verir. Ümumiyyətlə, bu cəmiyyətdə demokratiya aydın hiss olunur. Burla xatun döyüşə sərbəst gedir, Banu Çiçək ailə qurarkən müstəqil hərəkət edir. Bu kimi bir çox misallar “Dədə Qorqud” dastanlarında təsvir olunan qadınların kişilərlə bərabər cəmiyyətdə aparıcı mövqeyə malik olduğunu sübut edir.

Tarixən türk qadınları hansı keyfiyyətlərə malik idi? Qadına münasibət necə olmuşdu? Bütün bu suallara cavabı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tapmaq mümkündür. Dastanın qadın qəhrəmanı Burla xatun igid olduğu qədər də zahirən gözəl təsvir olunur, öz incəliyi, zərifliyi ilə qırx incəbelli qızdan seçilmir və düşmənin qəfil hücumu zamanı onu əsir aldıqda qızlardan seçə bilmir ki, Qazan xanın xatunu kimi daha dəhşətli intiqam alsın. Ancaq düşmənlə məqsədinə nail ola bilmir.

Zəriflik və qəhrəmanlığın, ağıllı düşüncənin sintezi dastanda qadınların əsas keyfiyyətləri kimi təsvir olunur. Bir sıra boylardan aydın olur ki, el igidləri el qızlarının gözəlliyinə aşıq olub onlarla evlənmək qərarına gəlirlər. Lakin tanrı qızlara gözəlliklə bərabər zəka da vermişdi. Onlar başa düşürlər ki, elə oğlanlarla ailə həyatı qurmalıdırlar ki, onlara arxa, dayaq ola bilsinlər. Məhz buna görə də evlənmək istəyən gəncləri sınaqdan keçirirlər. At çapmaqda, güləşməkdə, qılınc çalmaqda kişilərdən geri qalmayan qızlar yalnız onlara qalib gələn oğlanlara ərə getməyə razılıq verirlər. Bamsı Beyrəyin Banu Çiçəklə evlənməsi əhvalatında olduğu kimi. Banuçiçəyi başqa birisinə ərə verirlər və 16 il əsirlikdə qalan Beyrək toy mərasiminə gəlib çıxır. Əslində toy mərasimi Beyrəklə Banuçiçəyin həyatla ölüm arasında qalmağı deməkdir. Bu qarşılaşma geniş mənada Doğru ilə Yalanın qarşı-qarşıya gəlməsidir və Oğuz eli üçün həlledici məqamdır. Məhz elə bu məqamda da Beyrəyin dilindən Banuçiçəyin təsviri verilir:

Qarğu kibi qara saçın yoldınmı, qız?!

Qara gözdən acı yaş dökündüm, qız?!

Güz alması kibi al yanağın yırtdınmı, qız?!

Görkəmli yazıçı, folklorşünas Yusif Vəzir Çəmənəminli yazır: “Qədim Roma dövlətində milada neçə əsr qalmış qadın- ana insan hüquqlarından məhrum idi. Arvad şəxsiyyətsiz bir parça şey hesab olunurdu. Ərəstun arvadları “təbiətin səhvi” adlandırır. Sokrat ölənə yaxın arvadını qovur. Ərəblər islamiyyətdən qabaq qız uşaqlarını diri-diri yerə basdırırdılar. [Səmədov, 2003:29]

Dəli Domrulun ata və anası övladları üçün canlarından keçə bilmədikləri halda, Dəli Domrulun xanımı öz canından keçməyə hazırdır və bununla Dəli Domrulsuz həyatın boş və mənasız olduğu barədə qənaətini bildirir. Amma Dəli Domrulun qadının kimliyinə gəldikdə isə bu barədə aydın təsəvvürü Dəli Domrul özü yaradır:

“Əzrayil aydır: “Mərə, dəli qavat! Dəxi nə aman dilərsən? Ağ saqqallu baban yanına vardın, can vermədi. Ağ birçəklü anan yanına vardın, can vermədi. Dəxi kim versə gərək?!” –dedi.

Dəli Domrul aydır: “Həsətətim vardır, bulışayım”,-dedi.

Əzrayil aydır: “Mərə dəli həsrətin kimdir?” .

Aydır: “Yad qızı həlalım var, andan mənim iki oğlancığım var, əmanətim var, ismarlaram anlara, andan sonra mənim canım alasan”,-dedi”.

Oğuz ellərində ulularımız qadına yüksək məhəbbət bəsləmiş, onu evin dirəyi, nəsil artıran adlandırmışlar. Oğuzlar qız doğulanda qırmızı çadır qurur, şənlik edərlərmiş. Dirsə xan qadınını “başımın baxtı, evimin taxtı”, “sərv boylum, qara saçlım”, “çatma qaşlım”, “al yanaqlım”, “qadınım, dayağım, döl verənim” adlandırır, ona sonsuz məhəbbətini bildirir. Ümumiyyətlə, oğuz ərlerinin hamısı öz qadınlarına bu cür səmimiyyətlə müraciət edirlər.

Boylarda oğuz qadınları cəmiyyəti və dövlət işlərində kişilərlə bərabər iştirak edirlər. Dastanda ananın övlada və gəlinə dərin məhəbbəti mövzusu da geniş yer alıb. Beyrəkdən muştuluq gətirən gəlinə qaynatası və qaynanası deyir: “Dilin üçün öləyim, gəlinciyim. Yolunda qurban olayım, gəlinciyim”. Qazan xan bütün var-dövlətindən, oğlu Uruzdan keçir, lakin anasından keçmir.

Sonuç

“Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq dastanıdır. Dastanın sadə quruluşu, hadisələrin təsvir üsulu, obrazlar sistemi, təhkiyə və dialoq xüsusiyyətləri, qəhrəmanların mənəvi aləmləri, davranışları insanı vurğun edir. Gözümüz önündə qədim dünyamızı işıqlandıran hadisələr canlanır. Oğuz cəngavərlərinin hünərini, dəyanətlərini, mərdlik və sədaqətini tərənnüm edən bu abidədə hadisələr olduqca canlı təsvir edilir. Daha doğrusu, “Kitabi Dədə Qorqud”un koloritli, pak və tərəvətli sətirlərindən oğuz igidlərinin hay-harayını, döyüşən qılıncların sədalarını, axan suların şırıltısını, şahənə atların nal səslərini aydın eşidirik. Bu möhtəşəm abidə bədii olduğu qədər tarixidir. Tarixdə itən izlər bu dastanda əbədiyaşarlıq qazanmışdır. “Əsrlərdən əsrlərə keçdikcə dəyişikliyə uğrayan, dil cəhətdən əvvəlki “Oğuznamə”lərdən fərqlənən “Kitabi Dədə Qorqud” “böyük bir ədəbi abidə olmaqla bərabər, həm də mədəni tarixi bir yadigarıdır. Bütün türk ədəbi-bədii fikrinin ən qədim və zəngin qaynaqlarından biri olan “Kitabi Dədə

Qorqud” tarixi mənbbə kimi də dəyərə malikdir”. [Abdullayev, 1994:71] Bu əsərə hər dəfə müraciət edəndə hökmən onda əvvəl görünməyən yeni bir cəhət aşkar olunur. Bu tükənməz xəzinəni araşdırdıqca, ortaya yeni-yeni mətləblər çıxır.

KAYNAKÇA

1. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. (2004). I cild, Bakı, ”Elm”
2. Abdullaev K. (1994). *Gizli Dədə Qorqud*. Bakı, ”Yazıçı”
3. Əliyev K. (2010). *Oğuz elinin xanımları*. 525-ci qəzet. 1 may, səh. 24-25
4. Səmədov A. (2003). *“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının tədqiqi və öyrənilməsi tarixindən*. Bakı, ”Nurlan”
5. *Kitabi Dədə Qorqud*. (2004). Bakı, ”Öndər”
6. Məmmədov A. (1992). *Oğuz Səltənəti*. Bakı, ”Azərneşr

ŞANLIURFA'DA TURİZME KAZANDIRILABİLECEK BİR MEKÂN: EDŞAN TEPESİ

Mehmet BOZKOYUN

Dr. Öğr. Üyesi, Harran Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Şanlıurfa, TÜRKİYE

E-mail: mbozkoyun@harran.edu.tr

Öz

Turizm, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, ulaşım sistemlerinin gelişmesine paralel olarak dünya genelinde hızlı bir gelişme göstermiştir. Öyle ki turizm altyapısı güçlü olan ve bu konuda yatırım yapan ülkelerin turizm gelirleri, milyar dolarlarla ifade edilen rakamlara ulaşmıştır. Turizmin ülkelere yaptığı katkılar çok çeşitli olmakla birlikte, üç temel katkı diğerlerine oranla daha fazla öne çıkmaktadır. Bu üç temel katkısı imaj/tanıtım, döviz geliri ve istihdam şeklinde sıralamak mümkündür. “Bacasız sanayi” olarak adlandırılan turizm sektörü, son yıllarda dünya genelinde hem gelir hem de istihdam açısından en büyük sektörlerden biri haline gelmiştir. Nitekim, 2017 yılında dünyadaki turizm gelirleri 8.3 trilyon dolarlık bir rakama ulaşmıştır. Bu da dünya gayrisafi milli hasılasının %10,4 gibi önemli bir oranına karşılık gelmektedir. Öte yandan turizm sektöründe 118 milyondan fazla kişi istihdam edilmektedir. Bu istihdam rakamı, dünyadaki toplam istihdamın, %3.8’i anlamına gelmektedir. Bununla birlikte 2026 yılında, bu sektörde çalışanların sayısının 370 milyona çıkacağı öngörülmektedir. Buna paralel olarak, Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü’nün öngörülleri doğrultusunda turist sayısının yıllık ortalama %2,8 artışla 2023 yılında 1,5 milyar kişiye, 2030 yılında ise 1,8 milyar kişiye ulaşacağı varsayılmaktadır. Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de turizm sektörü ülke ekonomisinin gelişmesinin yanında, ülkede istihdamın artmasına da olumlu yönde katkı sunmaktadır. Dolayısıyla turizm sektörü Türkiye’de de önemli bir gelir ve istihdam kalemi olarak önem arz etmektedir. Nitekim 2021 yılı verilerine bakıldığında turizmin yıllık olarak ülke ekonomisine 24.482,3 milyar dolar olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, 2021 yılı itibari ile Türkiye’de turizmde 500 bin civarında bir istihdamın olduğu tahmin edilmektedir.

Ülkelere döviz girdisi ve istihdam sağlayan turizmin; inanç turizmi, yayla turizmi, kongre turizmi, sağlık turizmi, yat turizmi, eko-turizm, eğlence turizmi, kamp-karavana turizmi, kültürel turizm vb. birçok türü bulunmaktadır. Çalışma alanı olan Edşan Tepesi, kültürel turizm tipinin uygulanış biçimlerinden biri olan askeri turizm kısmında değerlendirilebilir. Savaş alanları askeri turizm kapsamında ele alınan mekânlarıdır. Dolayısıyla savaş alanları (topoğrafik açıdan inceleme) bir mekân bilimi olan coğrafyanın da araştırma konusudur. Çalışmanın konusu olan Edşan Tepesi ve çevresi de büyük bir çatışmanın yaşandığı bir mekândır. Bu mekânı önemli kılan şey çatışmanın özelliği, çatışmanın yaşanma süreci, bu süreçteki aşk hikayesi ve olay kahramanının hüznü sonudur. Uzun bir zaman diliminde yalnızca küçük bir çevrede anlatılan hikâye, 2000’li yıllardan sonra ulusal ve uluslararası edebi eserlerde işlenmeye başlanmıştır. Böylece küçük bir çevrede anlatılan hikâye büyük kitlelere ulaşabilmiştir. Hikâyenin tanınırlığının artması, olayın geçtiği mekânı görmek isteyen gerek ulusal gerekse uluslararası (Türkiye, İran, Irak, Kazakistan, Almanya, Belçika, Fransa vb.) önemli bir kitlenin doğmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, Edşan Tepe’sinin turizme kazandırılması önem arz etmektedir. Bu noktada, çalışmanın amacı, Edşan Tepesi’nin tanıtımına katkı sunmak ve mekânın turizme açılması için çözüm önerileri geliştirmektedir. Çalışmada, gezi-gözlem ve görüşme yöntemlerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm, kültürel turizm, Şanlıurfa, Edşan Tepesi

GİRİŞ

Latince yer değiştirme hareketi ve ilk hareket yerine yeniden geri gelmek anlamındaki “tornus” kelimesinden gelen (Akat, 2000: 2) turizm kavramını, “dinlenme, eğlenme, görme, tanıma, sportif karşılaşmalar yapma, temsil veya konser verme, bilgi ve görgüsünü artırma gibi amaçlarla; ya da sadece zevk için yapılan gezi” (Doğanay, 1998: 580) şeklinde tanımlamak mümkündür. Turizm, turistlerin yaşadığı yerler, turistlerin gezdikleri yerler ve turist alan yerler ile turist gönderen yerler arasındaki yolculuklar olmak üzere üç mekânsal unsurdan oluşmaktadır (Özgüç, 1998: 18). “Bacasız sanayi” olarak adlandırılan turizm sektörü, son yıllarda dünya genelinde hem gelir hem de istihdam açısından en büyük sektörlerden biri haline gelmiştir. Nitekim, 2017 yılında dünyadaki turizm gelirleri 8.3 trilyon dolarlık bir rakama ulaşmıştır. Bu da dünya gayrisafı milli hasılasının %10,4 gibi önemli bir oranına karşılık gelmektedir. Öte yandan turizm sektöründe 118 milyondan fazla kişi istihdam edilmektedir. Bu istihdam rakamı, dünyadaki toplam istihdamın, %3.8’i anlamına gelmektedir. Bununla birlikte 2026 yılında, bu sektörde çalışanların sayısının 370 milyona çıkacağı öngörülmektedir. Buna paralel olarak, Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü’nün öngörülleri doğrultusunda turist sayısının yıllık ortalama %2,8 artışla 2023 yılında 1,5 milyar kişiye, 2030 yılında ise 1,8 milyar kişiye ulaşacağı varsayılmaktadır (Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2018).

Dünyada olduğu gibi Türkiye’de de turizm sektörü ülke ekonomisinin gelişmesinin yanında, ülkede istihdamın artmasına da olumlu yönde katkı sunmaktadır. Dolayısıyla turizm sektörü Türkiye’de de önemli bir gelir ve istihdam kalemi olarak önem arz etmektedir. Nitekim 2019 yılında Türkiye’nin toplam turizm geliri 34.520,332 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Ancak, pandemi (Covid 19) dolayısıyla tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de 2020 yılı turizm verilerinde önemli bir düşüş yaşandığı gözlenmektedir. Nitekim 2020 yılında elde edilen gelir bir önceki yıla oranla -65,1’lik bir düşüşle 12.059,320 milyar dolara kadar gerilemiştir. 2021 yılı verilerine bakıldığında turizmin yıllık olarak ülke ekonomisine 24.482,3 milyar dolara kadar yükseldiği görülmektedir. Aynı durum ülkeyi ziyaret eden turist sayısında da görülmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021b). 2019 yılında ülkeye gelen turist sayısı 51.747,199 kişi iken bu sayı 2020 yılında 15.971,201 kişiye kadar düşmüş, nihayet 2021 yılında yeniden 30.038961 kişiye kadar yükseldiği göze çarpmaktadır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2021a). 2021 yılı itibari ile Türkiye’de turizmde 500 bin civarında bir istihdamın olduğu tahmin edilmektedir.

Çalışma alanı olan Şanlıurfa’yı 2019 yılında 1.100 bin turist ziyaret etmişken, bu sayı, pandeminin (Covid 19) etkisiyle, 2020 yılında 541 bine kadar gerilemiştir. 2021 yılında pandeminin etkisinin nispeten kırılmaya başlamasının da etkisiyle, bu sayı 796 bine kadar çıkmıştır. Şanlıurfa genelinde belediye ve bakanlık işletme belgeli tesis sayısı 84 iken yatak sayısı ise 6.720’dir.

Turizm, yukarıda da genişçe açıklandığı üzere gerek gelir gerekse istihdam anlamında ülkelere önemli katkılar sunmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın konusu olan Edşan Tepesi turizme kazandırıldığı taktirde özelden bulunduğu Şanlıurfa iline, genelde de ülke ekonomisi ve istihdamına katkı sunacaktır.

AMAÇ VE YÖNTEM

Askeri turizm, kültür turizminin alt dallarından bir tanesidir. Savaş alanları askeri turizmin en önemli mekânlarıdır. Dolayısıyla savaş alanındaki yüzey şekilleri (tepe, ova, geçit vb.) (Doğaner, 2013) bir

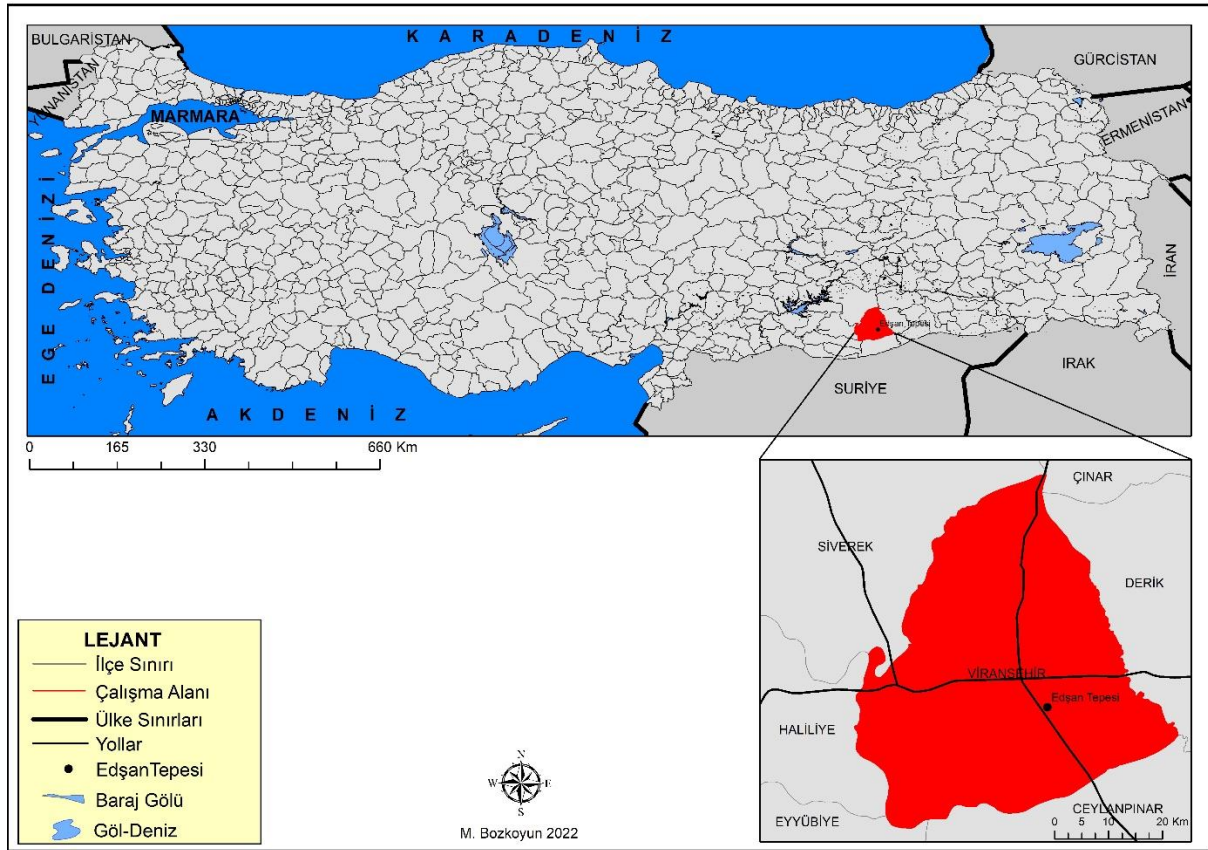

mekân bilimi olan coğrafyanın da araştırma konusudur. Çalışmanın konusu olan Edşan Tepesi ve çevresi de büyük bir çatışmanın yaşandığı bir mekândır. Bu mekânı önemli kılan şey çatışmanın özelliği, çatışmanın yaşanma süreci, bu süreçteki aşk hikayesi ve olayın kahramanının hüznü sonudur. Uzun bir zaman diliminde yalnızca küçük bir çevrede anlatılan hikâye, 2000’li yıllardan sonra ulusal ve uluslararası edebi eserlerde işlenmeye başlanmasıyla büyük kitlelere ulaşabilmiştir. Hikâyenin tanınırlığının artması, olayın geçtiği mekânı görmek isteyen gerek ulusal gerekse uluslararası (Türkiye, İran, Irak, Kazakistan, Almanya, Belçika, Fransa vb.) önemli bir kitlenin oluşmasını sağlamıştır. Bu bağlamda, Edşan Tepe’sinin turizme kazandırılması önem arz etmektedir. Bu noktada, çalışmanın amacı, Edşan Tepesi’nin tanıtımına katkı sunmak ve mekânın turizme açılması için çözüm önerileri geliştirmektedir. Çalışmada, gezi-gözlem ve görüşme yönteminden yararlanılmıştır.

ÇALIŞMA SAHASININ YERİ VE SINIRLARI

Çalışma sahası olan Edşan Tepesi (Elgün Höyüğü) Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisinde bulunan Şanlıurfa’nın Viranşehir ilçesinde bulunmaktadır. Tepe, ilçe merkezinin ortalama 11 km güneyinde ve Viranşehir-Ceylanpınar yolunun doğusunda bulunmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1 Edşan Tepesi'nin Lokasyon Haritası

BULGULAR

Edşan Tepesi, Viranşehir ilçesinin Elgün köyünde bulunmaktadır. Köy genel itibariyle bu tepenin çevresinde yayılış göstermiştir (Foto 1).

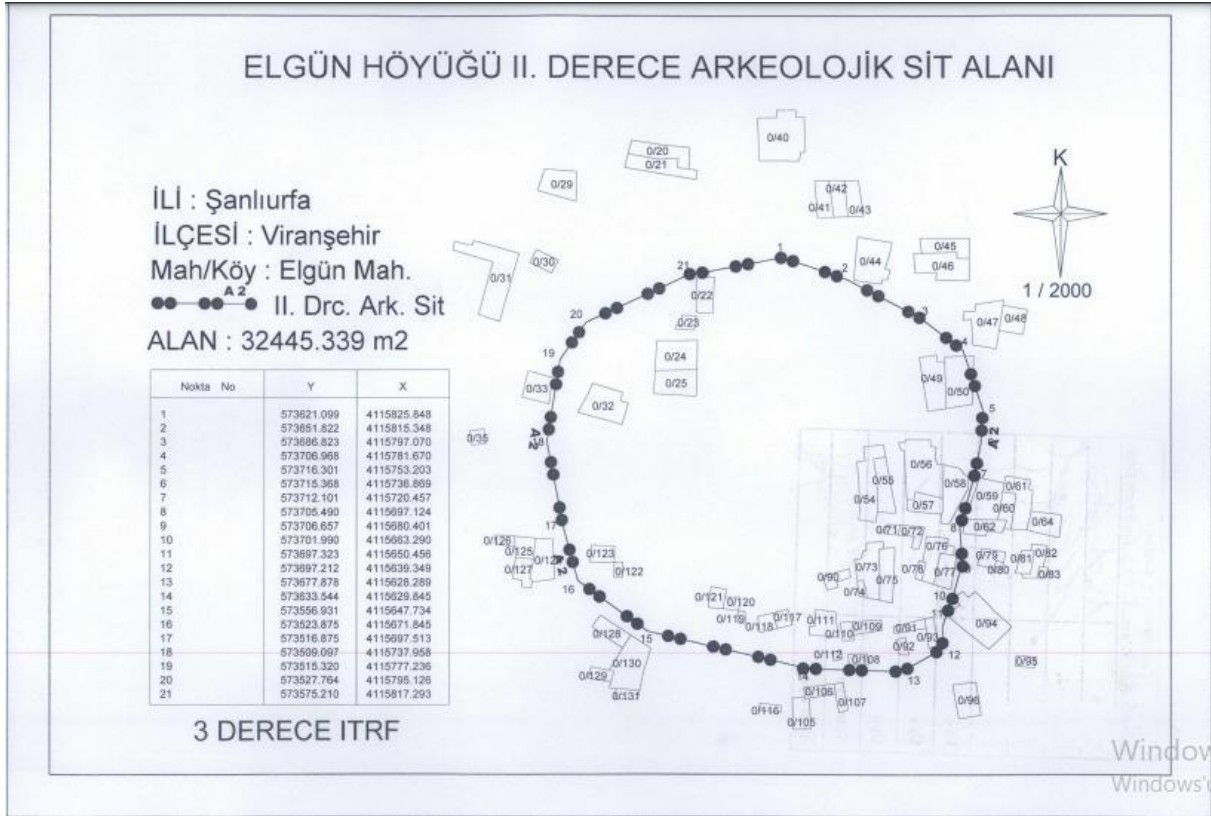

Foto. 1 Edşan Tepesi'nden Bir Görünüş (Kaynak: Waar Tv)

Çalışma sahası olan Edşan Tepesi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Şanlıurfa Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 22.08.2017 tarih ve 2744 sayılı kararı ile II. dereceden sit alanı ilan edilmiştir (Foto 2). Bu doğrultuda şu kararlar alınmıştır:

- Bilimsel çalışmalar dışında aynen korunacak sit alanıdır.
- Kesinlikle hiçbir yapılaşmaya izin verilemez.
- Günümüzde kullanılmakta olan tescilsiz yapıların basit onarımları yürürlükteki ilke kararı doğrultusunda yapılabilir.
- Resmi ve özel kuruluşlarca zorunlu durumlarda yapılacak alt yapı uygulamaları müze müdürlüğünün ve varsa kazı başkanının görüşü alınarak Kurulumuzca değerlendirilir.
- Yeni tarımsal alanlar açılmaz. Toprağın sürülmesine dayanan tarımsal faaliyet yapılamaz. Ağaçlandırmaya gidilemez. Yalnızca mevcut ağaçlardan ürün alınabilir.
- Taş, toprak, kum vb. alınamaz. Kireç, taş, tuğla, mermer, kum, maden vb. ocakları açılmaz. Toprak, cüruf, çöp, sanayi atığı ve benzeri malzeme dökülemez.
- Parsellere ilişkin tevhit ve ifraz işlemleri, taşınmaz kültür varlıklarının mahiyetine tesir etmeyecek şekilde Kurulumuzdan izin almak koşuluyla yapılabilir.

Foto. 2 Edşan Tepesi (Elgün Höyüğü) Sit Alanı

Edşan Tepesi'ni önemli kılan şey höyük olmasının yanında, 1800'lü yılların sonlarına doğru tepe ve çevresinde meydana gelen olaydır. Olayın kahramanı olan kişi Dewreşê Evdi adında bir Yezidi gencidir. 1970-1980'li yıllarda olay üzerine çeşitli versiyonlarda birçok kilam (türkü) yapılmıştır. 2000'li yıllara gelindiğinde ise olay birçok kitaba konu olmuştur (Uluçay, 2006; Kıran, 2011; Oruç, 2016; War, 2016). Buna bağlı olarak olayın popülaritesi özelde Türkiye, genelde ise dünya geneline yayılmıştır.

Olayın özeti kısaca şöyledir: Arap aşiretleri, Karacadağ ve çevresinden Suriye sınırına kadar geniş bir alanı egemenliği altında bulunduran Mila (Milli) aşiretinin topraklarını almak için saldırılar başlatmıştır. Bu saldırılara karşı Mila aşireti reisi, Zor Temir Paşa etraftaki tüm aşiretlere haber salar. Şayet kim bu Arap aşiretlerine karşı kendisine yardım edip savaşı kazanırsa kızı olan Edülê'yi onlara vereceğini vaat eder. Gelenek gereği Zor Temir Paşa'nın otağında toplanan aşiretlerin ileri gelenlerine, Edülê elindeki tepsi üzerinde kahve ikram eder ama kimse bu kahveyi almaya cesaret edemez. Olayı öğrenen ve daha önce babası Evdi ile birlikte Zor Temir Paşa tarafından Suruç Ovası'na sürgün edilen Dewreş (ki Edülê ile birbirine aşiktir) yanına amcası Eli ile Bozan'ı ve kardeşi Sadun'u alarak, Zor Temir Paşa'nın otağına gelir. Günlerdir aşiret reisleri arasında gezdirilen ve kimsenin içmeye cesaret edemediği kahveyi içer. Böylece Araplarla savaşmayı kabul eder. Daha sonra amca ve kardeşlerine ek olarak bölge aşiretlerinden Eli, Silêman ve Üsiv'ı da yanına alarak Edşan Tepesinin bulunduğu yere doğru 1700 kişiden oluşan Arap savaşçıları karşılamaya gider. Savaş meydanında sekiz kişiye karşılık 1700 kişi vardır. Çarpışmalar şiddetlenir ancak Arap savaşçıları Dewreş ve arkadaşlarıyla baş edemez. Ancak günün

sonunda, Kose Weys adında biri Dewrêş'i gevşek toprağa sahip bir alana çekmeyi başarır. Dewrêş'in, Hedban adındaki atının ayağı o alanda kırılır. Böylece Dewrêş ağır yaralanır. Savaş sona erer. Dewrêş, arkadaşlarından kendisini Edşan Tepesi'ne çıkarıp yüzünü Karacadağ'a çevirmelerini ister. Ki Edûlê'nin kokusunu alabilsin diye. Bu şekilde orada vefat eder ve oraya gömülür.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Günümüzde Edşan Tepesi sit alanı olduğundan dolayı koruma altındadır. Dolayısıyla sit alanı olan bu mekânın savaş turizmi kapsamında değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Şanlıurfa ilinde gerek resmi gerek özel hiçbir kurum veya kuruluşun bu alanın tanıtımı için herhangi bir çalışması bulunmamaktadır.

Turizmin önemli parametrelerinden biri olan ulaşılabilirlik konusunda Edşan Tepesi oldukça uygun bir yerde bulunmaktadır. Bu mekânın ulaşım ve ulaşılabilirlik konusunda herhangi bir problemi bulunmamaktadır.

Edşan Tepesi turizme kazandırıldığı takdirde;

- Başta Türkiye olmak üzere (yerli turist); Irak, İran, Kazakistan, Almanya, Belçika, Fransa vb. ülkelerden turist çekebilecek bir potansiyele sahiptir.
- Genç bir nüfusa sahip olan yörede yeni iş imkanları ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla istihdam olanakları artacaktır.
- Şanlıurfa ili ve Viranşehir ilçesinin savaş turizmi konusunda ulusal ve uluslararası alanda tanınırlığı artacaktır. Dolayısıyla bu tür turizm faaliyetlerine ilgi duyan turistlerin de tercih nedeni olacaktır.
- Özelde Şanlıurfa ve Viranşehir ilçesi, genelde ise bölge ve ülke ekonomisine katkı sağlayacaktır.

REFERANSLAR

Akat, M. (2000). Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği. Bursa: Ekin Kitabevi.

Doğanay, H. (1998). *Türkiye Ekonomik Coğrafyası*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Doğaner, S. (2013). *Türkiye Kültür Turizmi*. İstanbul: Doğu Kitabevi.

Kıran, E. (2011). *Dewrêşê Evdî: Kulîlka Bilbizêk û Rim*. İstanbul: Nubihar Yayınları.

Kültür ve Turizm Bakanlığı (2020). Turizm İstatistikleri Genel Değerlendirme (Tesis İstatistikleri).

Kültür ve Turizm Bakanlığı (2021a). Sınır İstatistikleri Yıllık Bülteni.

Kültür ve Turizm Bakanlığı (2021b). Turizm Gelirleri (2018-2021).

Oruç, A. (2016). *Dermansız Sevda Dewrêş ile Adûle*. Ankara: Yurt Kitap Yayın.

Özel İhtisas Komisyonu Raporu (2018). On Birinci Kalkınma Planı: Turizm. (Yayın No. KB: 3009-ÖİK: 790). Ankara: Kalkınma Bakanlığı.

Eurasian Conference on
Language & Social Sciences

June 29 - 30, 2022

Gjakova, Kosovo

XIV

ECLASS
International

<http://www.eclass.org/gjakova>

- Uluçay, Ö. (2006). *Dewrêşê Evdî Destanî*. İstanbul: Do Yayınları.
- Özgüç, N. (1998). *Turizm Coğrafyası*. İstanbul: Çantay Kitapevi.
- War, R. (2016). *Dewrêş ile Edûlê*. Diyarbakır: Ava Yayınları

RUSSIA'S AGGRESSION AGAINST UKRAINE, CLOSURE OF AIRSPACE AND CONSEQUENCES

Jacek KRAWCZYK, PhD

Helena Chodkowska University of Technology and Economics in Warsaw, POLAND

Andrzej WOJCIECHOWSKI, PhD

Helena Chodkowska University of Technology and Economics in Warsaw, POLAND

Abstract

Russia's invasion of Ukraine was met with a harsh response from representatives of the European Union (EU), EU member states and representatives of democratic countries. One of the first sanctions imposed on the Russian Federation (RF) was a ban on the performance of air operations by RF carriers in the airspace of EU countries. Similar restrictions on Russian air carriers were also introduced by countries outside the EU bloc. To ensure the safety of air navigation, restrictions have also been introduced on the performance of air operations in the vicinity of the airspace of countries where air transport may be threatened.

As a consequence, almost the entire airspace of European countries has been closed to Russian carriers. Fleet managers of RF aircraft have to face a huge challenge. Russian aircraft are forced to operate outside the airspace of these countries, which makes their flights take much longer and thus become much more expensive.

Leasing companies are gradually starting to withdraw from contracts for the provision of transport services as a consequence of sanctions imposed by the EU. Another problem of the RF is the termination of insurance contracts, which is a consequence of both the sanctions imposed on the RF and the military risk that insurance companies will not take.

INTRODUCTION

Russia's aggression against Ukraine

The Russian Federation's (RF) aggression against Ukraine began in February 2014 in the form of a hybrid war. The Russian Federation's military action was preceded by a demand to exclude the possibility of further NATO enlargement and to reduce the alliance's military potential in Central and Eastern Europe to its pre-1997 state. As a consequence, the borders of Ukraine were changed.

Then, at the turn of October and November 2021, Russia began assembling military forces along the border with Ukraine on both Russian and Belarusian territory under the guise of organising joint military exercises. However, after the end of the undertakings, Russian troops did not return to the country.

In mid-February 2022, shelling of Ukrainian territory began to intensify near the border with the separatist republics of Lugansk and Donetsk. At that time, Russia made accusations: against Ukrainians - of "ganicie", and against the West - of "encouraging Kiev to military aggression".

The next stage was Russia's recognition of the independence of the 'republics' on 21 February 2022. On 23 February 2022, they asked for Russia's help to repel the "aggression" and provide security.

On 24 February 2022, after Putin gave the order to attack, Russian troops attacked Ukraine. Rockets were launched towards Ukrainian cities, there was airdrop of landing craft and sea and land operations on the southern coast of Ukraine.

In order to ensure Ukraine's security, ability to conduct defence operations and to inform the international community, the President of Ukraine, Volodymyr Zelenski, imposed martial law, informing that Ukraine had been attacked by Russia. In retaliation, international organisations and states systematically implemented significant economic and financial sanctions against Russia, while financial, military and political aid as well as public support started to flow to Ukraine from the whole democratic world. One of the first and extremely severe sanctions imposed on Russia was the closure of airspace to Russian aircraft and those carrying out air operations for the benefit of Russia.

Closure of airspace

With a view to integrating with the international community and the democratic part of the world, the Prime Minister of the Republic of Poland has introduced a resolution to prevent air operations by carriers of the Russian Federation in Polish airspace. The Council of Ministers published in the Journal of Laws the Regulation on air traffic bans of 25 February 2022 r.¹ which entered into force on the day following that of its publication.

The regulation introduced a ban on the entry into Polish airspace of aircraft operated by air carriers from the Russian Federation until 26 May with the following content:

§ 1. 1. A ban is being introduced on the entry into Polish airspace of aircraft operated by air carriers from the Russian Federation.

It should be noted that not all airlines operating from Russia have a Russian Air Operator's Certificate - AOC² (AOC - Air Operator Certificate), which authorises you to engage in the business of carriage by air using aircraft and the forwarding of goods for carriage by air.

The ban does not apply to aircraft performing a flight with the status of HUM (humanitarian aircraft). Given that it is not clear from the provisions of the Regulation whether the ban also covers General

¹ Regulation of the Council of Ministers of 25 February 2022 on air traffic bans (Journal of Laws 2022, item 478)

² AOC - Regulation of the Minister of Infrastructure of 6 May 2003 on certification in civil aviation, Journal of Laws No. 146, item 1421. Page 2.

Aviation aircraft and flights for the benefit of the Russian Federation, it should be taken into account that there may be difficulties in interpreting the provisions of the Regulation below.

The restriction for the aviation environment was introduced through the publication of a Notam¹ prepared by Polish Air Navigation Services Agency².

C0221/22 - I. THE COUNCIL OF MINISTERS OF THE REPUBLIC OF POLAND HAS ISSUED A REGULATION ON BANS IN AIR TRAFFIC.

II. FROM FEBRUARY 26 2022 AT 0000 LMT (FEBRUARY 25 2022, AT 2300 UTC) FLIGHTS INTO POLISH AIRSPACE, OPERATED BY THE AIR CARRIERS OF RUSSIAN FEDERATION, ARE BANNED.

III. THE BAN MENTIONED IN POINT II. DOES NOT CONCERN FLIGHTS OF THE HUM STATUS.

26 FEB 21:49 2022 UNTIL 26 MAY 23:59 2022 ESTIMATED.

CREATED: 26 FEB 21:50 2022

Source: <https://www.notams.faa.gov/dinsQueryWeb/queryRetrievalMapAction.do>

The Council of Ministers of the Republic of Poland has issued a Regulation on the ban on air traffic.

NOTAM is valid from 26 February 2022 0000 UTC (25 FEBRUARY 2022 2300 UTC) The entry into Polish airspace of the following aircraft shall be prohibited aircraft operated by air carriers of the Russian federation. The ban referred to in point II shall not apply to aircraft operating under the status of HUM (the flight of an aircraft of an aircraft involved in a humanitarian operation).

Period of validity: from: 25 FEB 2022 23:00 to: 26 MAY 2022 23:59

CREATED: 26 FEB 21:50 2022.

The flight of an aircraft in HUM status is exempted from ATFM restrictions (Air Traffic Flow Management) after approval of such a flight by the Institution providing air traffic control services. It shall maintain records of flights in ATFM status for analysis and capacity forecasts affecting the smooth flow of air navigation.

The President of the European Commission, Ursula von der Leyen, announced on 27 February 2022 after 5pm that the Union is closing its airspace to aircraft belonging to, registered in or controlled by Russia. They will not be allowed to land, take off or fly over Union territory, according to the President's message. The ban also applies to the private jets of oligarchs.

---

¹ Notam (*Notice To Airman*) – A message distributed by means of telecommunications containing information (on the establishment, condition or changes of aeronautical facilities, services, procedures, as well as emergency information), the timely knowledge of which is essential to personnel concerned with flight operations.

Annex 15 to the Convention on International Civil Aviation - Aeronautical Information Services. Sixteenth Edition, July 2018. Chapter 1.

² ACT of 8 December 2006 on the Polish Air Navigation Services Agency. Journal of Laws Dz. U. 2006 No. 249 item 1829

Ursula von der Leyen
@vonderleyen

First, we are shutting down the EU airspace for Russian-owned, Russian registered or Russian-controlled aircraft.

They won't be able to land in, take off or overfly the territory of the EU.

Including the private jets of oligarchs.

Source: https://twitter.com/vonderleyen/status/1497973334847414278?ref_src=twsrc%5Etfw%7Ctwcamp%5Etweetembed%7Ctwterm%5E1497973334847414278%7Ctwgr%5E%7Ctwcon%5Es1_&ref_url=https%3A%2F%2Fbiqdata.wyborcza.pl%2Fbiqdata%2F7159116281

The Notam introduced by the Polish Air Navigation Services Agency proved to be too general. Therefore, on the basis of Annex 15 to the Chicago Convention a new more detailed NOTAM has been published.

C0226/22 - ALL AIRCRAFT OWNED, CHARTERED OR OPERATED BY CITIZENS OF THE RUSSIAN FEDERATION, OPERATORS HOLDING AIR OPERATOR CERTIFICATE (AOC) ISSUED BY THE RUSSIAN FEDERATION AUTHORITIES ARE PROHIBITED TO ENTER, EXIT OR OVERFLY AIRSPACE OF POLAND EXCEPT HUMANITARIAN, SAR AND LEASED AIRCRAFT ONE-WAY RETURN FLIGHTS WITH THE PERMISSION OF THE APPROPRIATE POLISH AUTHORITIES AND IN CASE OF EMERGENCY LANDING OR EMERGENCY OVERFLIGHT.

THE PERMISSION IS AVAILABLE FROM CIVIL AVIATION AUTHORITIES OF POLAND IN WRITING VIA EMAIL TO: CAAPL(AT)ULC.GOV.PL.

28 FEB 11:19 2022 UNTIL 28 MAY 23:59 2022 ESTIMATED. CREATED: 28 FEB 11:20 2022

Source: <https://www.notams.faa.gov/dinsQueryWeb/queryRetrievalMapAction.do>

Poland was not alone in its actions regarding the closure of airspace to Russian aircraft. On the same day, the Czech Republic and Bulgaria also did so. The next day Latvia, Estonia, Lithuania and Romania did so.

In addition to European Union countries, the United Kingdom, Canada and the United States also closed their airspace to airlines and aircraft from Russia. This was one of many sanctions imposed on the country after its invasion of Ukraine.

The aviation authorities of the Czech Republic issued the following Notam:

A0144/22 - UKRAINIAN CRISIS

ALL AIRCRAFT OWNED, CHARTERED OR OPERATED OR OTHERWISE CONTROLLED BY CITIZENS OF THE RUSSIAN FEDERATION AND OPERATORS HOLDING AIR OPERATOR CERTIFICATE (AOC) ISSUED BY THE RUSSIAN FEDERATION AUTHORITIES ARE PROHIBITED TO ENTER, EXIT OR OVERFLY AIRSPACE OF THE CZECH REPUBLIC EXCEPT FLIGHTS FOR UMANITARIAN OR SAR PURPOSES AND AIRCRAFT IN EMERGENCY OR FLIGHTS WITH SPECIAL PERMISSION OF THE MINISTRY OF TRANSPORT OF THE CZECH REPUBLIC.

28 FEB 00:01 2022 UNTIL 28 MAR 23:00 2022 ESTIMATED.

CREATED: 27 FEB 22:19 2022

Source: <https://www.notams.faa.gov/dinsQueryWeb/queryRetrievalMapAction.do>

In addition, to ensure safety in international air navigation, a Notam has been introduced advising that due to military activity in Ukraine, in airspace up to 200 NM along the Ukraine/Russia border, from ground to infinity, there is a high risk to civilian flights at all altitudes and flight levels. Polish operators and owners of aircraft registered in Poland should not fly into UIR KIJÓW (UKBU), FIR LWÓW (UKLV), FIR KIJÓW (UKBV), FIR DNIETROPETROWSK (UKDV), FIR SIMFEROPOL (UKFV), FIR ODESA (UKOV), FIR ROSTOW (URRV), FIR KISZYNIÓW (LUUU).

Additional risk assessment and flight planning decisions shall be made before commencing airspace operations MOSKWA (UUWV).

C0214/22 - UKRAINIAN CRISIS

ONGOING MILITARY ACTIVITY IN UKRAINE AND THE AIRSPACE WITHIN 200NM ALONG BORDER UKRAINE/RUSSIA, USE OF A WIDE RANGE OF GROUND AND AIRBORNE WARFARE SYSTEMS WHICH POSES A HIGH RISK FOR CIVIL FLIGHTS OPERATING AT ALL ALTITUDES AND FLIGHT LEVELS.

POLISH AIR OPERATORS AND OWNERS OF AIRCRAFT REGISTERED IN POLAND SHALL NOT ENTER UIR KYIV(UKBU),FIR LVIV (UKLV),FIR KYIV (UKBV), FIR DNIPROPETROVSK (UKDV), FIR SIMFEROPOL (UKFV), FIR ODESA (UKOV), FIR ROSTOV (URRV), FIR CHISINAU (LUUU).

TO FURTHER AVOID THE CONFLICT ZONE A 200NM BUFFER ZONE ALONG THE UKRAINE/RUSSIA BORDER HAS BEEN ESTABLISHED.

ADDITIONAL RISK ASSESSMENT AND FLIGHT PLANNING DECISIONS SHALL BE TAKEN BEFORE OPERATING IN FOLLOWING AIRSPACES:

MOSCOW (UUWV). 25 FEB 11:11 2022 UNTIL 24 MAY 23:59 2022 ESTIMATED.

CREATED: 25 FEB 11:23 2022

Source: <https://www.notams.faa.gov/dinsQueryWeb/queryRetrievalMapAction.do>

Another Notam has been issued with the following content:

Polish carriers, aircraft captains and persons involved in the planning and management of flight operations of carriers holding an operating license issued by Poland are requested to avoid the Minsk FIR (UMMV), whether they are contracting carriers and/or de facto carriers or operate an air service with a commercial charter agreement or with code sharing and for all flights operated with a Polish aircraft registration, the request is also addressed to foreign air carriers coming to the European Union to avoid Belarus FIR MIÑSK (UMMV).

C0225/22 - POLISH AIR CARRIERS AND CAPTAINS OF ACFT IN CHARGE OF AIR SERVICE MANAGED BY CARRIERS HOLDERS OF OPERATING LICENCE ISSUED BY POLAND, WHETHER THEY ARE CONTRACTUAL CARRIERS AND/OR DE FACTO CARRIERS OR PERFORMING AIR SERVICE WITH COMMERCIAL CHARTER AGREEMENT OR WITH CODE SHARING AND TO ALL FLIGHTS PERFORMED WITH POLISH ACFT REGISTRATION, ARE REQUESTED TO AVOID FIR MINSK (UMMV).

FOREIGN AIR CARRIERS INBOUND EUROPEAN UNION ARE RECOMMENDED TO AVOID BELARUS FIR MINSK (UMMV).

28 FEB 10:13 2022 UNTIL 28 MAY 23:59 2022 ESTIMATED.

CREATED: 28 FEB 10:15 2022

Źródło: <https://www.notams.faa.gov/dinsQueryWeb/queryRetrievalMapAction.do>

In connection with the activities in Ukraine was also published Notam concerning restrictions on the planning of flight operations in individual sectors of control of the area of Polish airspace. Pre-emptive restrictions are a consequence of the increased number of operational flights and the possible need to enter the sector of air traffic control aircraft previously unplanned.

C0217/22 - DUE TO UKRAINE CRISIS, UNTIL FURTHER NOTICE, THE FOLLOWING FLIGHT PLANNING RESTRICTIONS ARE IMPLEMENTED IN EPWW FIR:

- ACC WARSZAWA SECTORS: EPWWRL, EPWWRH, EPWWZL, EPWWZH ARE NOT AVAILABLE FOR TRAFFIC EXCEPT DEP/ARR: EPRZ, EPLB, EPRA, EPDE, EPML.

- ACC WARSZAWA SECTORS: EPWWJL, EPWWJH ARE NOT AVAILABLE FOR DEP: EPWA, EPMO, EPLL EXCEPT VIA REP BABKO OR SKARY.

- ACC WARSZAWA SECTORS: EPWWRL, EPWWRH ARE NOT AVAILABLE FOR DEP/ARR: EPLB, EPRA, EPDE, EPML EXCEPT VIA REP BABKO OR SKARY.

ALL MENTIONED RESTRICTIONS ARE IMPLEMENTED IN RAD DOCUMENT AVAILABLE AT EUROCONTROL NOP PORTAL.

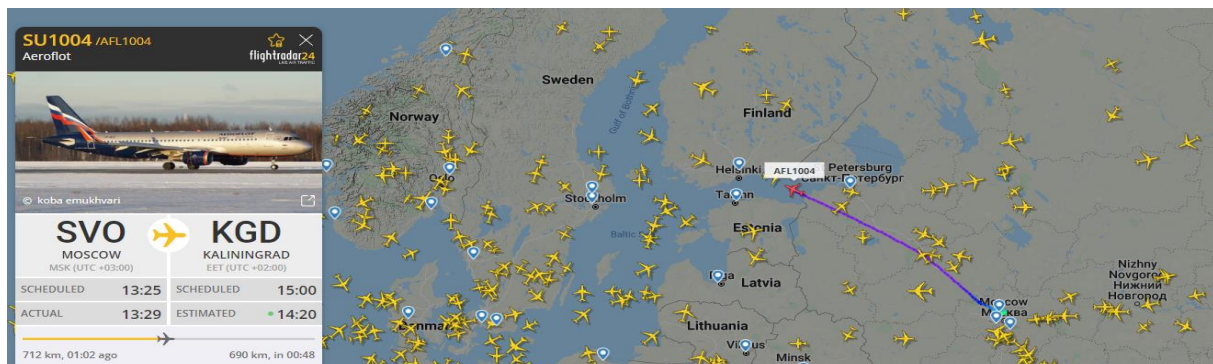
25 FEB 19:27 2022 UNTIL 29 APR 23:59 2022 ESTIMATED.

CREATED: 25 FEB 19:28 2022

Źródło: <https://www.notams.faa.gov/dinsQueryWeb/queryRetrievalMapAction.do>

EFFECTS

For carriers from Russia, the whole of Europe has been closed in practice. Information from the portal FlightRadar¹, They show the extended flight path of an Aeroflot airliner making a flight from Moscow to Kaliningrad and from Kaliningrad to Moscow. The aircraft, in order to leave Russian airspace, has to perform a flight outside the airspace of the Baltic States. Air operations outside the airspace of these countries take up to 2 hours, whereas before the restrictions were introduced they took about 50 minutes.

Sources: Flight Radar on 24 March 2022 at. 12.30

¹ Flightradar24 – Internet service showing the location of aircraft on a map in real time. The flight route, take-off and landing place, flight number, aircraft type, position, altitude, direction of flight and speed are shown, plotted on Google maps. You can also see past flights at an accelerated pace by selecting an airline, aircraft type, region or airport. When you click on an airport, you can see a list of arrivals. The service pulls data from many sources, but outside the US it mostly relies on Automatic Dependent Surveillance - Broadcast (ADS-B) receivers operated by volunteers. The aircraft icons come from FR24, but photos of specific aircraft are taken from JetPhotos.com based on the registration number.

Sources: Flight Radar on 24 March 2022 at. 13.40

The State Civil Aviation Authority of Russia (SCAA) has announced that in retaliation to the actions of 36 European countries that have banned the arrival over their territory of aircraft registered in Russia or used by Russian carriers, Russia has introduced identical bans for these countries.

LOT Polish Airlines S.A. has announced that it is suspending flights to Moscow and St Petersburg from 25.02.2022. Alternative so-called southern routes have been developed for transit flights to destinations in Asia.

The closure of Russian airspace for European carriers on flights to Asia is a major inconvenience, especially to China and Japan. The consequence of this is high flight costs, and consequently, from an economic point of view, the flights are becoming unprofitable. The performance of air operations under such circumstances will require the conclusion of individual technical agreements on the operation of flights by a particular carrier in Russian airspace.

British airline Jet2 has decided to temporarily suspend flights to Poland. The company explains this, among other things, by the 'current situation'. This will be a problem for passengers who have already bought tickets for the flights in question, as well as the impossibility of using vacant seats ad hoc, for example, as charter flights performed as part of scheduled flights.

Russia's largest airline Aeroflot has announced that it is suspending all its international flights from 8 March. The decision is a result of sanctions imposed on Russia. The statement on the temporary suspension of all international flights cited new circumstances hindering flight operations, noting that all domestic routes will remain unchanged, as will flights to neighbouring Belarus.

The airline's authorities have suspended foreign flights for fear of losing its fleet, which is mostly owned by Western European leasing companies. According to the aviation portal, 777 of Russia's 980 passenger planes are under lease, of which as many as 555 belong to foreign leasing companies.

As a result of sanctions imposed on Russia, the owners are now demanding the return of the planes. The leasing companies have until March 28 to terminate their contracts with Russian carriers.

The second reason that hinders Aeroflot's overseas flight operations is the termination of insurance contracts, both because of sanctions and, for example, for increased military risks that insurance companies are not prepared to take on. Irish-owned aircraft leased in Russia will be withdrawn by their owners due to escalating sanctions against Russia. Major aircraft lessors based in Ireland, including AerCap and SMBC Aviation, have hundreds of aircraft in Russia. The leasing companies will terminate contracts with Russian airlines and take over their aircraft.

As Russia is affected by sanctions, aircraft owners have grounds to break their leases with Russian carriers. The companies have set up task forces to help them get the planes out of Russia and assess the financial impact of the impending sanctions.

The total value of Irish-owned aircraft leased in Russia is in the billions of dollars. One of the most involved companies in aircraft leasing in Russia is AerCap. According to Business Insider, they are worth around \$2.1 billion.

According to the EU sanctions announced, leasing companies must terminate all contracts with Russian carriers within the next 30 days.

In order to support civil aviation, Russia has introduced a law that will allow the appropriation by Russia of aircraft leased by foreign companies. This law may be blackmail for the leasing companies that decide to break contracts and force them to continue operating for the benefit of Russian civil aviation. In the long term, however, this will result in financial losses for them.

SUMMARY

The managers of the fleet of Russian Federation aircraft are faced with a huge challenge. Flight operations outside airspace closed to them will result in increased financial costs for air carriers.

Leasing companies will gradually withdraw from contracts for the provision of transport services as a result of sanctions imposed by the EU. Another problem is the termination of insurance contracts, which is a consequence of both the sanctions imposed on the RF and the military risk that insurance companies will not take.

Consideration should also be given to those air carriers whose operations for the benefit of the RF are borderline profitable and who will use the sanctions imposed to withdraw as a carrier operating in Russian airspace or supplying aircraft to Russian carriers.

The fact that sanctions have been imposed on the Russian Federation may also benefit air carriers which carry out flight operations near the borders of the airspace of Ukraine, Belarus and the Russian Federation, explaining the risk of carrying out flight operations near a war zone. The carriers, after analysing the profitability of flights, may gradually restore connections depending on the interest in these flights, explaining that the risk of operating near a war zone is too high.

The proximity of the war zone will have negative effects on the implementation of air navigation in the airspaces. Increased operational activity by tactical and reconnaissance aviation in their airspace is to be expected, with some Flight Levels¹ and air traffic sectors will be restricted for civil aviation operations.

The renunciation of air operations in Russian airspace is also a consequence of the international environment, which takes a negative view of Russia's invasion of Ukraine. As a result, air carriers taking a long-term view of air transport for the benefit of the Russian Federation must take into account both the financial factor and issues of security, international opinion and cooperation with international aviation organisations.

Aviation, like other modes of transport, abhors a void. Therefore, it is to be expected that the demand for services in Russian airspace as well as for its benefit will be supplemented. These can be provided by Russian carriers as well as by non-EU or EU carriers which will not comply with EU sanctions.

---

¹ Flight level (FL) - Regulation of the Minister of Infrastructure of 5 March 2019 on flight bans or restrictions for a period longer than 3 months. Item 617. § 2. Point. 9).

LITERATURE

1. Regulation of the Minister of Infrastructure of 27 December 2018 on the structure of Polish airspace and detailed conditions and use of that space. § 3. 1.
2. Regulation of the Council of Ministers of 25 February 2022 on air traffic bans (Journal of Laws 2022, item 478).
3. Annex 15 to the Convention on International Civil Aviation - Aeronautical Information Services. Sixteenth Edition, July 2018. Chapter 1.
4. Act of 8 December 2006 on the Polish Air Navigation Services Agency. Dz. U. 2006 No. 249 item 1829
5. Regulation (EC) No 549/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 laying down the framework for the creation of the single European sky (OJ L 96, 31.03.2004, p. 1, as amended2). Air traffic flow management within the meaning of Article 2(9)
6. Convention on International Civil Aviation, signed at Chicago on 7 December 1944 (OJ of 26 June 1959)
7. Annex 2 to the Convention on International Civil Aviation of 25 November 2019. Air traffic regulations.
8. Annex 11 to the Convention on International Civil Aviation of 28 November 2016. Air Traffic Services.
9. Act of 3 July 2002. Aviation Law. Journal of Laws of 2002, No. 130, item 1112;
10. Regulation of the Minister of Infrastructure of 5 March 2019 on bans or restrictions on flights for more than 3 months. Item 617 § 2. Item 9).

Abstract

Russia's invasion of Ukraine was met with a harsh response from representatives of the European Union (EU), EU member states and representatives of democratic countries. One of the first sanctions imposed on the Russian Federation (RF) was a ban on the performance of air operations by RF carriers in the airspace of EU countries. Similar restrictions on Russian air carriers were also introduced by countries outside the EU bloc. To ensure the safety of air navigation, restrictions have also been introduced on the performance of air operations in the vicinity of the airspace of countries where air transport may be threatened.

As a consequence, almost the entire airspace of European countries has been closed to Russian carriers. Fleet managers of RF aircraft have to face a huge challenge. Russian aircraft are forced to operate outside the airspace of these countries, which makes their flights take much longer and thus become much more expensive.

Leasing companies are gradually starting to withdraw from contracts for the provision of transport services as a consequence of sanctions imposed by the EU. Another problem of the RF is the termination of insurance contracts, which is a consequence of both the sanctions imposed on the FR and the military risk that insurance companies will not take.

Keywords: airspace, Notam, flight operations, aircraft, airspace restrictions.

SAMI FRASHERI IN ALBANIAN AND TURKISH PRINT CULTURE IN THE 19TH CENTURY

Prof.Ass.Dr. Mimoza HASANI PLLANA

Faculty of Philology, University "Fehmi Agani" Gjakova, Kosovo

mimoza.hasani@uni-gjk.org; hasanimimoza@gmail.com

Abstract

In Albanian culture, specifically in the period of the National Renaissance, Sami Frasheri is known in the field of literature, journalism, linguistic and cultural-patriotic issues. Thanks to Frasheri's contribution, S. Frasheri today is one of the most prominent and influential scholars in Albanian culture. In addition, Sami Frasheri is also known as a prominent scholar in Turkish culture and the culture of the east countries for his great contribution to linguistics, literature, journalism, translations and even history and geography. However, in this paper, we will focus specifically on his contribution to Albanian and Turkish journalism of the nineteenth century. Based on a combination of research methods, we will bring results of the influence that Sami Frasheri had on Albanian and Turkish print. By being directly engaged in the establishment, management and editing of Albanian and Turkish magazines and newspapers in Istanbul, since the second half of the 19th century, Frasheri was the founder of the first magazine in the Albanian language, which was published once a month under the name "Drita", and later under the name "Dituria", while he was the editor-in-chief and editor of the daily newspaper "Sabah", editor-in-chief of the daily newspaper "Tercüman-I Şark", and editor-in-chief of "Hafta" magazine. So, our research aims at the analysis of the journalistic discourse of the four media sources of the time, the Albanian newspapers "Drita" - "Dituria" and the Turkish newspapers "Tercüman-I Şark", "Hafta" and "Sabah".

Keywords: Print culture, journalistic discourse, Albanian language, Turkish language.

BURSA MEZARLIKLARINDA YATAN BALKAN GÖÇMENLERİ: PRIZREN BÖLGESİ MUHACİRLERİ

Balkan Immigrants Lying In Bursa Cemeteries: Prisren Region Refugees

Doç. Dr. Bedri MERMUTLU

Doç. Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyoloji Bölümü, TÜRKİYE.
E-mail: mbmermutlu@ticaret.edu.tr ORCID: 0000-0001-7155-0964.

Öz

Osmanlı fetihlerinin ardından 15 ile 18. yüzyıllar arasında Balkan topraklarına yoğunlaşan Türk nüfusu ile kıtanın demografik yapısında önemli değişiklik yaşanmıştır. 16. yüzyıl ortalarında Balkan köylerindeki toplam Hıristiyan nüfus 300 bin iken bu asırlarda Balkan köylerini şenlendiren ve yeni köyler kurarak yerleşen Müslüman nüfusun bir milyon 200 bine ulaştığı görülmüştür. Bu yüzyıllarda gerçekleşen Pax Ottomanica 19. yüzyıla girildiğinde darbeler almaya başlamıştır. Hıristiyan nüfusun artması ve bunlara Batılı devletlerin verdiği destekle Müslüman unsur bu topraklarda zor durumlar yaşamıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı ile bu sıkışma büyük boyutlara ulaşmış ve bir milyon kişi yerlerini terk etmek zorunda kalmıştır. 1911-1912 Balkan Savaşları ile bu göçler daha da büyüyerek Balkan topraklarındaki Müslüman unsur büyük ölçüde tasfiye edilmiştir. Balkan topraklarından göçen Müslüman nüfusun Anadolu'ya geldiklerinde yoğun biçimde yerleştikleri şehirlerin başında Bursa şehri gelmektedir. Bursa şehrinin tarihî mezarlıklarının son sâkinleri arasında Bosna, Prizren, Banyaluka, Kalkandelen, Mora, Travnik vb. Balkan şehir ve kasabalarından gelmiş çok sayıda isme rastlanır. Bu isimlerden hareketle Balkan kökenli çok sayıda aile ile tanışılmakta, göç hikâyelerine tanık olunmaktadır. Bursa'nın şehir mezarlıklarında ve hazirelerinde yatan Balkan kökenli isimlerin ait oldukları mezarlıklarla birlikte tespiti bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: Balkanlar, Balkan göçmenleri, Prizren, Bursa, Bursa mezarlıkları.

Abstract

After Ottoman conquests, together with the condensation of Turkish population in Balkan lands between 15th and 18th centuries, crucial demographic transformations had taken place within the continent. While the total Christian population in Balkan villages around the mid-16th century had been 300 thousand, it is seen that Muslim population cheering Balkan villages and settling in by constructing new villages had reached to one million 200 thousand. Pax Ottomanica implemented within the period started to take damages together with 19th century. In conjunction with the increase in Christian population and with the support they receive from Western states, Muslim subject had experienced hard times. This entrapment had reached to big extents with 1877-1878 Russo-Turkish War and one million people had been obliged to emigrate. Together with 1911-1912 Balkan Wars these migrations had expanded and Muslim population had been purged from Balkans to a large extent. Bursa is the primary city in which this Muslim population migrated from Balkan lands had been densely settled. Among latest residents of Bursa city's historical cemeteries, numerous names coming from Balkan cities and villages such as Bosnia, Prizren, Banjaluka, *Kalkandelen* (Tetovo), Mora (Morea, the Peloponnese), Travnik etc. may be encountered. With reference to these names, one meets many Balkan-origin families and thus witnesses their migration stories. Determining Balkan-origin names lying in Bursa's grand city cemeteries and small special cemeteries, and the cemeteries they are buried in constitutes the subject of this study.

Keywords: Balkans, Balkan migrants, Prizren, Bursa, Bursa cemeteries.

GİRİŞ

Geniş bir coğrafya üzerinde yayılan Osmanlı Devleti tebaasının çeşitli saiklerle devlet eliyle kitlesel olarak yer değiştirmelerine zaman zaman rastlandığı gibi tayinler ve sürgünler yoluyla da bu geniş coğrafya üzerinde hareketler gerçekleştiği muhakkaktır. Ancak devlet eliyle ve iradesiyle olmamakla birlikte yine kitlesel yer değiştirmelerin görüldüğü ve art arda dalgalar halinde görüldüğü tarihler Yunan bağımsızlık ayaklanması ile başlamış ve giderek artmıştır. Bu yer değiştirmelerin çoğu zorunlu göçler şeklindedir. Kırım Savaşı'nın ardından Rusya'nın kendi sahasında kalan Müslüman nüfusu baskı altına alarak topraklarını terk etmeye zorlamasıyla devamlılık kazanan bu yeni süreç Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sürmüştür, Cumhuriyet Türkiye'sinde de durmamıştır.

Bir devletin hâkimiyetine aldığı topraklardaki bazı etnik grupların varlığına son vermek için politikalar geliştirmesi ile, o grupların buldukları bölgede yaşayabilmeleri için gerekli asgari şartların ortadan kalkması durumunda zorunlu göçler kaçınılmaz hal alır. Rusya'nın Osmanlı sahasındaki yayılmacı politikası Balkanlardaki Slav toplulukları Osmanlı'ya karşı ayaklandırmaya devam etmiştir. 1875'te Hersek'te, Bulgar sahasında, Sırbistan ve Karadağ'da Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlar başlamış, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşında Osmanlı Devleti ağır bir yenilgiye uğramış, yapılan Ayastefanos Barış Antlaşması şartlarını kabul etmeye zorlanmıştır. Bu antlaşmanın 21. Maddesine göre Rusya'ya verilen yerlerde yaşayan halk, istedikleri takdirde buradaki mülklerini satarak başka topraklara göç edebilecek, üç yıl içerisinde mülklerini satıp Rus sahasından çıkmamış olanlar Rus tabiiyetini kabul etmiş sayılacaktı. Bu antlaşmanın yerine 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması da bu şartlar bakımından kayda değer bir değişiklik getirmemiştir.¹

Berlin Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma ve parçalanma merhalelerinden en önemlisini teşkil eder. Berlin Antlaşması ile Osmanlı Devleti 287.510 kilometrekare toprak kaybetmiştir.²

93 Harbi sonunda Osmanlı Devleti'nin doğuda ve batıda toprak kaybına uğradığı bölgelerden büyük çapta göçler başladı. Ruslar doğuda Erzurum önlerine, batıda ise Çatalca önlerine kadar geldi. Berlin Antlaşması'na göre Pirot, Niş ve Vranja bölgeleri bağımsızlığını kazanan Sırbistan'a, Bosna-Hersek'in yönetim hakkı da Bulgaristan'a verildi. Avusturya-Macaristan ise Yenipazar sancağını işgal ederek burada askerî ve ticarî yollar yapma hakkını saklı tutabilecekti. Dobruca Romanya'ya verildi. Doğuda Kars, Ardahan, Artvin ve Batum Rusya'ya bırakıldı. Yunanistan ise Girit, Epir ve Teselya üzerinde hak iddiasına devam ediyordu. Yunanistan'ın bu fırsattan şimdilik elde ettiği kazanım, sınırını Kalamas-Salamuriyas ırmaklarına kadar ilerletmiş olmasıydı. Kaybedilen bu topraklardan akın akın Müslümanlar Anadolu'ya akarak göç ediyordu. Bu topraklar içinde Dobruca ve Tuna kıyılarından gelen halkın çoğunluğu Türk idi.³

1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra iyice kaynaşmalar içinde kalan Balkan topraklarından İstanbul'a ve Anadolu'ya olan göçler yoğunlaşmış; gelen göçmenler, 19. yüzyılın son çeyreğine kadar iskân politikası

¹ Çiftçi, Cafer, "93 Harbi ve Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Göçler", *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, Ed. Zeynep D. Abacı, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2008, s. 75-78.

² Armaoğlu, Fahir H., *Siyasî Tarih (1789-1960)*, 3. baskı, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975, s. 276.

³ Üçok, Coşkun, *Siyasal Tarih (1789-1960)*, 2. baskı, Ankara 1978, s. 157-158; Armaoğlu, a.g.e., s. 272-273.

gereği imparatorluğun Avrupa topraklarına yerleştirilmekte iken 93 Harbi'nden sonra ekseriyetle Anadolu ve Suriye topraklarına iskân edilmişlerdir.¹

Anadolu topraklarında göçmenleri ilk karşılayan şehirlerin başında Bursa şehri gelmektedir. Anadolu'ya açılan kapı olarak Bursa'nın göçmenlerin iskânında tarihsel bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Bursa bölgesine yerleştirilen ve arşiv kayıtlarında yer alan ilk göçmenler Yunan katliamından kaçan muhacirlerdi. Bursa'ya yerleştirilenlere, durumlarına ve ehliyetlerine göre görev verilmiş ve hazineden yeterli maaş bağlanmıştır. Çalışacak durumda olmayan kadın ve kimsesizler de iskân edilmiş, barınak sağlanmış ve maaş bağlanmıştır. Hudavendigâr Sancağı'nın 1831 tarihli nüfus sayımına göre nüfusu 169.058 olup 1893 sayımında nüfusun 285.782 kişiye yükseldiği görülmüştür. Anadolu'ya gelen göçmenler öncelikle İstanbul'da yerleşmek istemişlerse de hükûmet bu isteği bir süre sonra uygun bulmayarak göçmenlerin önce Bursa Yenişehir ve buna benzer tarım bölgelerine, ancak bunların içinde ziraattan anlamayıp manevi hizmet ve ilimle uğraşanların Bursa şehrine yerleştirilmeleri uygun görülmüştür.²

1912 Ekim'inde on gün içinde önce Karadağ, ardından Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan tarafından Osmanlı Devleti'ne savaş açılmasıyla I. Balkan Savaşı başlamış oldu. Daha öncekilerde olduğu gibi Balkan Savaşı yıllarında da Balkanlar'da ve Yugoslavya-Makedonya topraklarında nüfus hareketlerine ve Türkiye'ye göçe yol açan nedenler hemen hiç değişmemiştir. Bu hareketliliklerin ve göçlerin başlıca itici ve çekici nedenleri baskı ve zulümler ile dinî baskılar ve ekonomik sebepler olarak sayılabilir. 1912-1913 Balkan Savaşları yıllarında Yugoslavya-Makedonya'dan yapılan göçler, bölgeden gerçekleşenlerin en büyüğü olup katliam korkusuyla yapılmıştır.³

II. Balkan Savaşı'ndan sonra taraflar ile peş peşe yapılan antlaşmalar ile (Bükreş, İstanbul, Atina Antlaşmaları) Silistre ile birlikte Turtukay-Balçık çizgisine kadar Dobruca Bulgaristan tarafından Romanya'ya verildi. Yunanistan ise öteden beri üzerinde iddiada bulunduğu Epir, Girit'le birlikte Selanik, Doyran, Drama, Kavala, Taşoz adası ve Makedonya'nın büyük bir bölümünü aldı. Sırbistan'a ise Manastır, İştıp, Üsküp ve Priştine bölgeleri verildi. Plevlye ve Yakova ise Karadağ'a bırakıldı. Bulgaristan da Strumiça, İskeçe, Ksanti ve Dedeağaç Limanı'nı aldı. Bulgaristan sınırları içinde kalan Türkler dört yıl içinde Osmanlı sınırları içine göç edebilecekti.⁴

Balkan halklarıyla yapılan savaşlar gibi barışlar da Osmanlı Devleti'ni Balkanlar'dan tamamen tasfiye etmiştir. Bağımsızlığını kazanan Balkan devletlerinin sınırları içinde önemli miktarda Türk nüfusu kalıyordu. Fakat gerçek şu ki Balkan devletleri, Türk azınlığını günden güne ezmiş ve bu durum karşısında da bu Türklerin büyük kısmı varlıklarının korunması garantisini Türkiye'ye göç etmekte bulmuşlardır. Kalanlar ise şartlara boyun eğmek zorunda kalmışlardır. Bu durum özellikle Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya için geçerlidir. 1950 yılında Bulgaristan'daki rejim baskısından kaçan 250.000 Türk Türkiye'ye sığınmıştır.⁵

¹ Demirel, Muammer, "XIX. Yüzyılda Bursa'da Göçmen İsyanı", *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, Ed. Zeynep D. Abacı, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2008, s. 31; Armaoğlu, a.g.e., s. 279.

² Demirel, a.g.m., s. 31-33.

³ Selimoğlu, İsmail, "Balkanlar Savaşları ve Göçler", *Bursa'nın Zenginliği Göçmenler*, Ed. Zeynep D. Abacı, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2008, s. 124-127.

⁴ Üçok, a.g.e., s. 205-206; Armaoğlu, a.g.e., s. 347.

⁵ Armaoğlu, a.g.e., s. 349.

Din ve mezheplerine bakılmaksızın ekonomik güçlerini kazanacakları ve kendi kendilerine yeterli olacakları zamana kadar göçmenler vergiden ve askerlikten muaf tutulmaktaydılar. Tarımsal üretim konusunda bilgi sahibi olmayan ulema ve zanaat erbabı kişiler için ise köyde yerleşenlere yapılan yardımların bedelleri kadar para verilmekte, zanaatkâr çocukları esnafın yanına verilerek geçimleri sağlanmaya çalışılmıştır. Muhacirlerin içinde gücü kuvveti yerinde olan genç erkekler ise askerlik alanında istihdam edilmiştir.¹

Bu göçler sırasında Bursa'ya gelip yerleşerek orada vefat eden on binlerce kişi olmuştur. Toplum kültüründe ölüye saygı ve bu saygı gereği onun hatırasını yaşatmak önemli bir yer tuttuğu halde mezar taşlarının tarihî bir miras ve hatıra olarak korunması konusunda toplumun yeterli duyarlılığı gösterdiği söylenemez. Günümüze kadar ulaşmış mezar taşları içinde muhacir mezar taşlarının tespit edilip değerlendirilmesi bir muhacir şehri olan Bursa bakımından önem arz edeceği muhakkaktır. Bursa'nın nerelerden, hangi tarih aralıklarında hangi profilden insanları göçmen olarak aldığı ve bunların belirtildiği kadarıyla statüleri hakkında fikir sahibi olunmasına yardımcı olacağı bu çalışmanın umut ettiği sonuçlar olarak düşünülmüştür.

Tüm Rumeli topraklarından Bursa'ya hicret ederek orada vefat etmiş isimlerin mezar taşları üzerinde genel değerlendirmeler yapılmış olmakla birlikte bu taşlardan Kosova Priştine ve Prizren şehri ile zamanında Prizren'in kasabası olduğu halde şimdi Makedonya sınırları dâhilinde kalan Kalkandelen kökenli göçmenlerin taşlarını tanıtmakla yetinilmiş, diğer bölgelerden gelen göçmenlere ait taşlar müteakip çalışmaların konusu olarak ihmal edilmiştir.

Kosova, Makedonya, Bosna-Hersek sınırları içinde

Mezarlık/Şehir	Priştine	Prizren	Kalkandelen	Üsküp	Gostivar	Yenipazar	Saraybosna	Toplam
Pınarbaşı	1	13	10	5	1	1	39	70
Emirsultan	-	1	1	1	-	-	3	6
Alacahırka	-	-	-	-	-	-	1	1
Hazireler	-	-	-	-	-	-	1	1
Toplam	1	14	11	6	1	1	1	44

¹ (Erkan, Süleyman, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri", *Osmanlı*, Ed. Güler Eren, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 612-631)'den nakleden: Çiftçi, a.g.m., s. 83.

Yunanistan sınırları içinde

Mezarlık/Şehir	Atina Mora	Manastır Florina Debre	Gümülcine	Yenişehir-i Fenar	MoraYenişehir	Selanik	Karaferye	Kavala	Toplam
Pınarbaşı	-	6	1	-	9	4	-	-	20
Emirsultan	-	3	-	-	-	4	1	1	9
Alacahırka	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Hazireler	17	-	-	2	3	-	-	1	23
Toplam	17	9	1	2	12	9	1	2	53

Bulgaristan sınırları içinde

Mezarlık/Şehir	Yanbolu	Pazarcık	Ziştovi	Lofça	Filibe	Köstendil	Samako	Şumnu	Sofya	Toplam
Pınarbaşı	-	2	1	2	1	4	-	-	9	19
Emirsultan	-	-	-	8	-	-	2	4	2	16
Alacahırka	1	1	-	-	-	-	-	-	-	2
Hazireler	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
Toplam	1	3	1	11	1	4	2	4	11	38

Eurasian Conference on
Language & Social Sciences

June 29 - 30, 2022

Gjakova, Kosovo

XIV

Universiteti University
FEJMI AGANI
GJAKOVË

<https://www.eclss.org/gjakova>

Yüzyllara göre taşlar

Taş / Yüzyıl	17. Yüzyıl	18. Yüzyıl	19. Yüzyıl	20. Yüzyıl	Toplam
Taşı Olmayan	2	3	6	4	15
Mevcut Taş	-	1	57	96	154
Toplam	2	4	63	100	169

Kitabeler

Mensur: 48

Manzum: 102

(Tarih manzumeli 10, Anonim manzume: 50, Diğer manzumeler: 42)

Günümüze intikal eden, adı geçen bölgelerden gelen muhacirlere ait taşlar ve kitabeleri şunlardır:

1. Muharrem, Priştineli Said Usta'nın oğlu, Şubat 1922

Hû

Beni kıl mağfîret ey Rabb-i Yezdân

Be-hakk-ı arş-ı a'zam nûr-ı Kur'ân

Gelüp kabrim ziyâret iden ihvân

İdeler rûhuma bir Fâtiha ihsân

[Priştine muhacirlerinden

Said Usta oğlu Muharrem

ruhiyçün Fâtiha

Şubat sene 1922]

**2. Halim Vâsimiyyezâde İbrahim Molla, Prizrenli,
15 Eylül 1308/27 Kasım 1892**

Hüve'l-Bâkî

Genç yaşımda nûş eyledim câm-ı eceli

Âkil olan bu dünyaya olmaya meyli

Yâ Rabbenâ rahmetine lutfuna muhtaç

Prizrenli Halim Vâsimiyyezâde

İbrahim Molla'nın ruhuna

el-Fâtiha

15 Eylül sene 1308

**3. Rukiye Hanım, Prizrenli İslâm Ağa'nın kızı, 11 Safer
1328/22 Şubat 1910**

Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî

Nâgehân bir derde düşdüm bulmadım

aslâ devâ/Kimse me'mûl etmesin bu dehr-i

fâniden vefâ/Bî-karâr etti nihâl-i ömrümü bâd-ı ecel

Hayflar kim tâzelik hâlinde oldum mübtelâ/Bu bîçâre

başım düşdü bir devâsız illete/Râzıyım el-hükmü lillah

bu imiş emr-i Hudâ.

An-aslın Prizren ahâlisinden

İslâm Ağa kerimesi Rukiye Hanım ruhiyçün

el-Fâtiha fî 11 Saferü'l-hayr sene 1328 fî 10 Şubat sene 1325

Salı

**4. Fatma Hanım, Kalkandelenli Hacı Şükür Ağa'nın
kızı, 20 Şaban 1313/5 Şubat 1896**

Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî

Hâsıl-ı ömrüm ciğirim pâresi

Gitti elden dilde kaldı yâresi

Kıl şefâ'at nev-civânım bizlere

Vâlideynin gayrı yoktur çâresi

Prizren Sancağı'nın Kalkandelen

kazasından merhum Hacı Şükür Ağa

kerimesi merhume Fatıma Hanım ruhiyçün

el-Fâtiha fi 20 Şaban sene 1313

5. Hadice Hanım, Prizrenli, 1301/1884

Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî
Mevtin içer Őerbetin
Herkes bu bî-bekâda
arsû-yi âdet ancak
Zengin de hem gedâ da
Efsâne söz değil bu
Ezcümle gitti işte
Hamlin vaz' iderken
Kabre niŐan burada
GelmiŐdi Prizren'den
Zevc ü pederle kendi
Gurbette cismin hâke
Kıldı felek fütâde
Bî-Őek iki sebeple
Oldur zîra Őehîde
Gıpta ider bu hâle
Akly olan kafada
Menkûtle yazılsın yâ
Târîh-i fevti EŐref
Göçüp Hadîce Hânım
Cây eyledi me'vâda
sene 1301

**6. Hacı Abdülkerim Ağa, Prizrenli, 16 Cemaziyelevvel 1321/10
Ağustos 1903**

Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî

Edip terk-i mâsivâyı bugün azm-i bekâ ettim

Hudâ'nın hükmüne râzî olup cânım fedâ ettim

Bu dünyanın bekâsı yok bilirken âkıbetfâni

Giyüp cennet libâsın fenâyı terkedüp gittim

Prizren Sancağı'nda Luma kazası

Cayla karyeli merhum Arnavut el-Hâc

Abdülkerim Ağa ruhiyçün

rızâen lillah el-Fâtiha

sene [1]319 16 Cumâdelülâ 1321

7. Arnavut Ahmed Ağa, Prizrenli, Celep, 1310/1893

Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî

Prizrenli Arnavut Ahmed Ağa ben idim Burusa'da

Eyledim kebşi ticaret meşhur idim Burusa'da

Lîk cânım irci'î emrin işitdikde hemân

Sûret-i tenden çekildim kaldı cismim ortada

Gel oku bir Fâtiha ukbâda şâd et rûhumu

Medfen-i hâkim ziyâretle kerem kıl dünyâda

sene 1310

Ketebehü

Şeyh

Sırrî

8. Huri Şah Hanım, Prizrenli Ahmed Ağa'nın kızı, 1310/1892

Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî

Nâre dâhil olmadan hiç kimse görmez cenneti
Kim görür Hak'dan alır vüs'atle kadr-i rahmeti
Çün temâm aldım safâ-yı cism-i rûhumdan haber
Lîk on dokuz yaşım da mevt içirdi şerbeti
Prizrenli Ahmed Ağa kızı Hûri Şâh diler
rûhuma bir Fâtiha kılsın Muhammed ümmeti
sene 1310

9. Hafız Abdürrahim, Prizrenli, 1311/1893

Hüve'l-Bâkî

Prizrenli oğluyum ismim Hâfız Abdürrahîm
On yedi yaşım da içdim şerbet-i mevt-i na'îm
Görmemek va'd-i İlâhîdir azâb-ı ahiret
Çünkü ihsan eylemişdi bana Kur'ân-ı Kerîm
Kabrimi kılsın ziyâret okusun bir Fâtiha
Kim ki ister şâd ede rûh-i revân-ı cevherim
sene 1311

**10. Şevkiye Hanım, Prizrenli Arnavut Ahmed Ağa'nın
kızı, 1302/1885**

Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî

Mevt uçurdu konduğum dünya nihâlinden beni

Dür kıldı gonca-i ra'nâ visâlinden beni

On altı yaşımda içdiğim şarâb-ı mevtle

Mest olup rûhum geçirdi zevk-i hâlinden beni

Kabrimi eden ziyâret bir duâ kılsın bana

Ol duâ ile geçirsin Hak suâlinden beni

Prizrenli Arnavut Ahmed Ağa kızı Şevkiye'nin

Nâmını yâd eyleyen saysın iyâlinden beni

sene 1302

**11. Hasibe Hatun, Prizrenli Seyfullah Ağa'nın kızı,
1321/1903**

Hüve'l-Bâkî

Rûh-ı mevtaya duâ etmeye elini aç

Birgün olursun duâyâ muhtaç

Prizren kazasının Top ayan

karyesinden Seyfullah

Ağa kerimesi Hasibe

Hatun ruhiyçün Fâtîha

sene 1321

**12. Molla Yunus, Prizrenli, Mehmed Emin Efendi'nin oğlu,
1290/1873**

Hüve'l-Bâkî

Bu dünyaya gelen âdem desin zevk [u] safâ ettik

Kalanlar sıhhatde kılsunlar duâlar işte biz gitdik

Prizren kazasından Seren karyeli Kepsut

Çiftliği mutasarrıfı merhum ve mağfur

Molla Yunus bin Mehmed Emin Efendi

ruhiyçün Fâtiha sene 1290

**13. Celâleddin Ağa, Prizrenli Abdülaziz'in oğlu,
1338/1920**

Hüve'l-Bâkî

Ziyaretten murâd bir duâdır

Bugün bana ise yarın sanadır

Prizren Sancağı'nda Luma kazasından

Çaylar Deresi'nde Leten

karyesinde Abdülaziz

oğlu Celâleddin Ağa

ruhiyçün Fâtiha 1338

**14. Emine Hanım, Prizrenli Hüseyin Ağa'nın kızı,
Cemaziyelevvel 1322/24 Temmuz 1904**

11

Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî

Gel efendim nazar eyle bu mezârım taşına

Âkil isen gâfil olma aklını al başına

Salınup gezer iken neler geldi başıma

Yirmi dört yaşında taş dikildi başıma

Prizren ahalisinden Peluşte

karyeli merhum Hüseyin Ağa kerimesi

Emine Hanım ruhiyçün el-Fâtiha

11 Cemaziyelevvel sene 1322

**15. Hacı Selim Ağa, Kalkandelenli Mahmud Ağa'nın oğlu, 6
Zilhicce 1345/ 7 [17] Haziran 1927**

Âh ölüm

Bakup geçme ricâm budur ey Muhammed ümmeti

Mevtânın diriden hemân bir Fâtihadır minneti

Kalkandelenli Mahmud Ağa oğlu

Hacı Selim Ağa ruhiyçün

Fâtiha fi 7 Haziran sene 1927 6 Zilhicce sene 1345

**16. Dûde Hanım, Yenipazarlı Mahmud'un kızı, 3 Şubat
1331/15 Şubat 1896**

Hüve'l-Bâkî

Ya İlâhî ol mübârek ism-i pâkin izzeti

Hem Resûl'ün Fahr-ı Âlem Şâh-ı Kevneyn hürmeti

Eyle kabrim ravza-i cennet ya İlâhe'l-âlemîn

Gece gündüz eylesinler hûrî gılmân hizmeti

Yenipazar muhacirlerinden ..... ?

Mahmud kerimesi Dûde Hanım ruhiyçün

Fâtiha fi 3 Şubat sene 1331

**17. Ömer Lutfi Efendi, Kalkandelenli Abdülvahhâb'm
oğlu, 10 Temmuz 1929**

Âh Ölüm

Âh ne yazık oldu bana gençliğime doymadım

Çâre olmaz derde düşdüm def'e imkân bulmadım

Yakdı yandırdı vücûdum şehrinin kahr-ı elem

Gül gibi soldum cihânda ne olduğum bilmedim

Kalkandelenli Abdülvahhâb

oğlu Ömer Lutfi Efendi'nin

ruhiyçün Fâtiha

10 Temmuz sene 1929

18. Şahap Ağa,

Kalkandelenli

Muharrem'in oğlu, 21 Cemaziyelevvel 1344/7 Aralık 1925

Âh Ölüm

Ziyâretten murâd bir duâdır

Bugün bana ise yarın sanadır

Kalkandelenli Muharrem

oğlu Şahab Ağa

ruhiyçün Fâtiha

8 Kanunievvel sene 1341

21 Cemaziyelevvel [1]344

**19. Mustafa Ağa, Kalkandelenli Şevki Şakir Ağa'nın oğlu,
Receb 1312/Ocak 1895**

Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî

Beni kıl mağfiret ey Rabb-i Yezdân

Be-hakk-ı arş-ı a'zam nûr-ı Kur'ân

Gelüp kabrim ziyâret iden ihvân

İdeler rûhuma bir Fâtiha ihsân

Kalkandelenli merhum ve mağfurün leh

Şevki Şakir Ağa'nın mahdumu

Mustafa Ağa'nın ruhiyçün

rızâen lillah el-Fâtiha

fî Receb sene 1312

**20. Raziye Hanım, Kalkandelenli
Bayram Ağa'nın kızı, Safer 1328/Şubat1910**

Hüve'l-Bâkî

Beni kıl mağfîret ey Rabb-i Gufrân

Be-hakk-ı arş-ı a'zam nûr-ı Kur'ân

Gelüp kabrim ziyâret iden ihvân

İdeler rûhuma bir Fâtiha ihsân

Kalkandelenli Bayram Ağa'nın

kerimesi Raziye Hanım'ın

ruhiyçün Fâtiha Fî Safer sene 1328

**21. Kalkandelenli Şakir Ağa, Ferhad Kuruç'un oğlu,
Receb 1310/Şubat 1893**

Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî

İlâhî 'abdüke'l-'âsî etâkâ

Mukirren bi'z-zünûbi kad de'âkâ

Fe-in tağfir fe-ente li-zâke ehlün

Ve in tatrud fe-men yerham sivâkâ

Merhum ve mağfurün leh

Kalkandelenli Şakir

Ağa bin Ferhad Kuruç

ruhiyçün rızâen lillâh

el-Fâtiha

fi Receb sene 1310

KAYNAKLAR

- Armaoğlu, Fahir H., Siyasî Tarih (1789-1960), 3. Baskı, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1975.
- Çiftçi, Cafer, “93 Harbi ve Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Yapılan Göçler”, Bursa’nın Zenginliği Göçmenler, Ed. Zeynep D. Abacı, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2008, s. 73-89.
- Demirel, Muammer, “XIX. Yüzyılda Bursa’da Göçmen İsyanı”, Bursa’nın Zenginliği Göçmenler, Ed. Zeynep D. Abacı, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2008, s. 30-49.
- Eren, Ahmet Cevat, Türkiye’de Göç ve Göçmen Meseleleri, Nurgök Matbaası, İstanbul 1966.
- Erkan, Süleyman, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti’nin Göçmenleri İskân Politikasına Yabancı Ülkelerin Müdahaleleri”, Osmanlı, Ed. Güler Eren, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 612-631.
- Gündüz, Ahmet, “Rusya’nın Türk İllerinde Yayılması ve Osmanlı Devleti’ne Yapılan Göçler”, Türk Dünyası Araştırmaları, No. 161, 2006, s. 71-82.
- İpek, Nedim, “93 Muhacereti”, Osmanlı, Ed. Güler Eren, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 661-668.
- Karpat, Kemal, Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- Selimoğlu, İsmail, “Balkanlar Savaşları ve Göçler”, Bursa’nın Zenginliği Göçmenler, Ed. Zeynep D. Abacı, Osmangazi Belediyesi Yayınları, Bursa 2008, s. 122-138.
- Üçok, Coşkun, Siyasal Tarih (1789-1960), İkinci baskı, Ankara 1978.

LINGUISTIC FEATURES IN THE WORK OF NERMIN VLORA FALASKI (NOVEL "TOMORROW OF TIME")

Veçori gjuhësore në veprën e Nermin Vlora Falaski (romani "E nesërmja e kohës")

MSc. Ermira MEHMETI

Councilor of the Municipality of Gjakova, Kosovo. E-mail: ermira.mehmeti12@gmail.com

Dr. Evis HUDHËRA

Department of Literature and Albanian Language, Ismail Qemali University, Vlora, Albania

E-mail: Evishudhera@Gmail.Com

Abstract

Reading "The Tomorrow of Time" by Nermin Vlora Falaski, a novel, we are attracted by some linguistic phenomena, so we decided to make it the object of study in our work. This novel is written in a purely literary language. "The Tomorrow of Time" which means "The real revolution is Evolution" wants to give meaning to art, philosophy, various problems of the time. Characterization of characters, social environments, time using standard language, but also lexicon and foreign grammatical structures (mainly Italian) and dialect, are known in the literature and culture of a country in general. Nermin Vlora Falaski is the granddaughter of Ismail Qemali and has half-Labe and half-Tirana origins and a life that lived outside the Albanian borders.

When we read the novel, the task of the language scholar is to discover the linguistic mechanisms on the basis of which the work of art is built.

Purpose and objectives of the paper: So the objective of our study remains exactly in the lexicon in Falaski's novel, where we notice the most used words from it which differ to be part of a chosen speech. We will bring a classification representation of the values of the word into its creative corpus. As a polyphonic and colorful work, her work differs for multi-meaningful uses of noun, verbal and adjective syntagms: **super-; anti-; ri-; -im; -or; - shëm;** etc .. so the purpose of our work will be neologisms, archaic words, foreign and dialectal words as well as their semantics.

Methods used: the methodology to achieve the standards of a worthy work is concrete

First: **Research, observation and notes** after reading the novel we researched and observed the lexicon used in it and kept notes in the book pages of all the lexemes that have attracted attention.

Secondly; **Filing** all the notes to help through **induction** and **deduction** to come to the conclusions reached.

Third: **Using the SCP (Simple Concordance Program)** software to extract all the vocabulary used by it, then documenting the list of words in computer folders and comparing them with the files made during the notes.

In the end we come to important conclusions on the speech of Nermin Vlora Falaski.

Keywords: *lexical-semantic phenomena, neologisms, archaisms, borrowings or foreign words, speech, dialectics, etc..*

Abstrakti

Duke lexuar "E nesërmja e kohës" të Nermin Vlora Falaskit një roman- ese na tërheqin vëmendje disa dukuri gjuhësore, ndaj vendosëm ta bëjmë objekt studimi në punimin tonë. Ky roman është shkruar në një gjuhë të pastër letrare. "E Nesërmja e Kohës" që do të thotë se "Revolucioni i vërtetë është Evolucion" dëshiron t'i japë kuptim artit, filozofisë, problemeve të ndryshme të kohës. Karakterizimi i personazheve, mjediseve sociale, kohës duke përdorur gjuhën standarde, por edhe leksik e struktura gramatikore të huaja (kryesisht italisht) dhe dialektore, janë të njohura në letërsi dhe në kulturën e një vendi në përgjithësi. Nermin Vlora Falaski është mbesa e ismail Qemalit dhe ka origjinë gjysmë labe e gjysmë tiranase dhe një jetë që ka jetuar jashtë kufijve shqiptarë

Kur lexojmë romanin, detyrë e studiuesit të gjuhës është zbulimi i mekanizmave gjuhësorë mbi bazën e të cilëve është ndërtuar vepra artistike.

Qëllimi dhe objektivat e punimit: Kështu që *objektivi i studimit* tonë mbetet pikërisht te leksiku në romanin e Falaskit, ku vërejmë fjalët më të përdorura prej saj të cilat dallojnë që janë pjesë e një të foluri të zgjedhur. Do të sjellim një paraqitje klasifikuese të vlerave të fjalës në korpusin krijues të saj. Si vepër polifonike e shumëngjyrëshe vepra e saj dallon për përdorime shumëkuptimëshe të sintagmave emërore, foljore e mbiemërore. Dallohen dendur leksema të formuara me ndajshtesa parashtesore e prapashtesore të gjuhës shqipe por edhe të huaja si: *për-; super-; anti-; ri-; -im; -or; - shëm;* etj.. pra *qëllimi i punimit tonë do të jenë neologjizmat, fjalët arkaike, fjalët e huaja dhe ato dialektore si dhe semantikën e tyre.*

Metodat e përdorura: Metodologjia për të arritur standardet e një punimi të denjë janë konkrete

Së pari: *Hulumtimi, vëzhgimi dhe shënime* pasi lexuam romanin kemi hulumtuar e vëzhguar leksikun e përdorur në të dhe kemi mbajtur shënime në faqet e librit të të gjitha leksemave që kanë tërhequr vëmendjen.

Së dyti: *Skedimi* i të gjitha shënimeve për t'u ndihmuar me anë të *induksionit dhe deduksionit* për të dalë në përfundimet e arritura.

Së treti: Përdorimi i Programit kompjuterik SCP (Simple Concordance Program) për të nxjerrë gjithë fjalësin e përdorur prej saj, pasandej dokumentimi i listës së fjalëve nëpër dosje kompjuterike dhe ballafaqimi i tyre me skedat e realizuara gjatë shënimeve.

Në fund dalim në përfundime të rëndësishme mbi fjalësin e Nermin Vlora Falaskit.

Fjalët kyçe: dukuri leksiko- semantike, neologjizma, arkaizma, huazime apo fjalë të huaja, fjalës, dialektizma, etj.

GÖBEKLİTEPENİN OLUŞUMUNA ETKİ EDEN DOĞAL COĞRAFI FAKTÖRLER

Doç. Dr. Abdulkadir GÜZEL¹

Harran Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Coğrafya Böl. , TÜRKİYE

Arş. Gör. Dr. Mehmet ÖZCANLI

Harran Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Coğrafya Böl., TÜRKİYE

Öz

Korunması gereken Dünya Kültür Mirası listesine dâhil edilen Göbeklitepe'nin kuruluşunda birçok doğal coğrafya faktörlerinin derin etkisi olmuştur. Çünkü insan doğal ortamın bir parçasıdır. Doğal ortamın yaşanabilir alanlarını insanoğlu akli ile seçerek kendine yurt edinmiştir. Bu durum insanoğlunun doğal ortam ile barışık yaşaması halinde etkisini sürdürerek zamanla güçlendiğini göstermesi bakımından önem arz eder. Ayrıca coğrafi ortamın anlaşılması ve kullanılması dolayısıyla coğrafya bilimine ne kadar ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bunları aşağıdaki şekilde ifade edebiliriz

Jeolojik ve Jeomorfolojik özellikler: Arap blokunun Anadolu yarımadasını kuzeye doğru sıkıştırmasıyla birlikte Şanlıurfa ilinin kuzeyinde alçak platolar güneye doğru eğimli hale getirilmiştir. Doğal bir sütre (engel) olan bu platoların kuzeyden gelen rüzgârlara kapalı olan yerleri eskiden beri yerleşme yeri olarak seçilmiştir. Göbeklitepe bulunduğu çevreye hâkim bir nokta olup kış mevsiminde güneydoğu Toros Dağlarından güneye doğru esen sert ve soğuk rüzgârlara kapalı olduğundan insan yaşamına uygun bir yerdir.

Son buzul döneminde Anadolu'da soğuk ve kurak iklim şartları hüküm sürmüştür. Bu dönemde nispeten sıcak olan Toros dağlarının güneye bakan etekleri dâhilinde de ormanların mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık Güneydoğu Anadolu'nun güneye bakan etekleri ve verimli hilâlin bulunduğu saha dâhilinde Anadolu'ya nazaran nispeten sıcak ve nemli bir iklim hüküm sürmüştür ve bu şartlara bağlı olarak Suriye, Lübnan ve Filistin' in yüksek kesimlerinde meşe ormanları yaygın bir durum almıştır. Başka bir ifade Suriye'nin batı kesimi, Lübnan ve Filistin dolaylarında G.O. 18 000-16 000 yılları arasında ağaçların yetişmesi için elverişli olan iklim şartlarının hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır.

Göbeklitepe kazılarında elde edilen maddi kültür varlıklarına bağlı olarak T şeklindeki stellerin üzerine kazılmış hayvan figürlerinden sahanın ekonomik faaliyetler için uygun olduğunu göstermektedir. Çünkü neolitik çağ başlarına insanlar henüz ziraat faaliyetlerine başlamadıklarından dolayı çevrelerinde var olan hayvanları avlayarak hayatlarını devam ettirebilmişlerdir. İnsanlar bu nedenle sözü edilen dönemde var olan hayvan popülasyonunu taşlar üzerine kabartmalar şeklinde göstererek adeta yaşama kaynakları hakkında bilgi vermişlerdir. Elbette insan çevresinde var olan varlıkların kendine verdiği önem ile orantılı bir şekilde değer verir.

Arap plakasının kuzeye doğru Anadolu yarımadasını sıkıştırmasına bağlı olarak oluşturulan gerilmelerle oluşturulan kırık hatları boyunca birçok su kaynağı ortaya çıkmıştır. Bunlar Şanlıurfa şehrinin üzerinde kurulduğu Balıklıgöl kaynağı, Şanlıurfa şehrinin kuzey batısındaki direkli kaynakları, Germuş (Dağeteği), Edene, Diphisar, Balıklıgölün kuzeyindeki Açıksu ve Aşık köyü kaynakları yanı sıra Uyuzpınarı kaynaklarıdır. Adı geçen bu su kaynakları eskiden beri insanların toplanma alanlarını meydana getirmiştir. Göbeklitepe ise sözü edilen kırılmalara bağlı olarak oluşturulan Karaharebe (Örencik) yerleşim yeri batısındaki su kaynaklarına bağlı kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Göbeklitepe, Paleocoğrafya, Yerleşme, Neolitik, Şanlıurfa

¹ Sorumlu yazar

ÇRREGULLIMET PSIKOLOGJIKE DHE GJENDJA SOCIO- EKONOMIKE E PACIENTËVE ME DIABET

Behxhet GAXHIQI

Zeqir HASHANI

“University of Gjakova “Fehmi Agani” 50000 Gjakova, Kosovo Faculty of Social Sciences

Correspondent author: zeqir.hashani@un-gjk.org

Abstrakt

Në dekadën e fundit, shëndeti mendore të pacientet si dhe aspekti i tyre psikologjikë të moshat e shtyra po konsiderohet një shqetësim serioz me prevalencë në rritje. Në kuadër të këtij punimi do të trajtohet ndryshimet, dhe çrregullimet psikologjike të pacienteve aktive me sëmundjen e diabetit, dhe gjendja e tyre socio-ekonomike. Për të njohur këtë problematik njeherit jemi fokusuar në ndryshimin e sjelljes se pacientëve me këtë çrregullim, mënyrën e reagimit të tyre, si dhe qasjen ndaje gjendjes së tyre psikologjike. Ky është një studim i realizuar me të moshuarit në Prishtinë qe rënkojnë me çrregullimet e diabetit gjatë periudhës, Shtator-Tetor 2021. Ndryshimet në çrregullimin e gjendjes emocionale dhe psikologjik u vlerësuan duke përdorur shkallën prej 15 pyetjeve, gjithashtu u përdoren 6 pyetësor të validizuar për shkallën e ashpërisë së gjendjes se rënduar emocionale dhe psikologjike. Si instrument kryesor për mbledhjen e të dhënave empirike u përdor pyetësori, ndërsa për analizën e të dhënave u përdor metoda e analizës statistikore, paketa e programit SPSS dhe interpretimi statistikor. Në studim morën pjesë 250 të moshuar me moshën 65-70 vjeç. Studimi konstaton se çrregullimet psikologjike në gjendjen emocionale të këtyre pacienteve ishte 52%, ndërsa 43% e pacientëve reflektojnë një nivel të ulët të aftësisë për të vet-monitoruar sëmundjen, kurse 82% e këtyre të moshuarve nuk angazhohen në aktivitete fizike për shkak të gjendjes se tyre të rënduar shëndetësore, dhe kushteve socio-ekonomike. Rezultatet e këtij studimi shërbejnë si një evidencë që hedh dritë mbi prevalencën e lartë të ndryshimit të gjendjes psikologjike dhe nivelit të lart të shkallës se çrregullimit tek të moshuarit në Prishtinë.

Fjalët kyçe: çrregullim, depresion, ankth, sjellje, pacient etj.

RELIGIOUS TOLERANCE IN KOSOVO

Artan NIMANI

University "Fehmi Agani" Gjakova, KOSOVO. E-mail: artan.nimani@uni-gjk.org

Fitore ISLAMI¹

Bekim KAMERI

Faculty of Social Sciences, University "Fehmi Agani" Gjakova, KOSOVO.

Abstract

Historical evidence shows that the Albanians, respectively the first Illyrian Albanians were among the first inhabitants of the Balkan Peninsula. The Albanian people with three religion: Islam, Orthodox and Catholic, has been a symbol of religious harmony in the history of the population of the Balkans.

Kosovo has approximately 1.8 million inhabitants (KAS 2014) which covers population estimates in the four Serb-majority municipalities in northern Kosovo as well, resulting in an approximate ethnic background distribution of 91% Albanians, 4% Serbs and 5% Bosnian, Turks and other communities. Studies suggest that over 90% of Kosovo's population belong to the Islam religion.

Kosovo is secular and neutral in matters of religious belief, without any religious education in schools. Although not prohibited, it is unusual for civil servants to wear religious symbols in their workplace. However, secondary legislation restricts the holding of religious symbols for students in pre-university education facilities, causing controversy in Kosovo's public debate over the past few years. Religious tolerance among Albanians is an issue treated as a national characteristic and an extraordinary achievement of the country and Albanians (e.g., the protection of Jews during World War II).

For the review and argumentation of religious tolerance in Kosovo, the current study is based on the research conducted by the Institute for Democracy and Mediation for Religious Tolerance in Albania. Furthermore the measure of tolerance and prejudices that society has towards the headscarf has also been researched.

The research was conducted with an online questionnaire, drafted with google form, where the data of 93 respondents outcome were analyzed. The research will be published as a contribution of students and staff in the conference book organized by Fehmi Agani University of Gjakova.

Keywords: Religious tolerance, Kosovo, faith, Albanians

---

¹ Fitore Islami, Bekim Kameri are students of the Faculty of Social Sciences who under the supervision of Prof. Assoc. Dr. Artan Nimani have realized the scientific research.

COMPARATIVE IMPACT OF OIL PRICES ON TOURISM RECEIPTS AND TRAVEL ONLY TOURISM RECEIPTS: EMPIRICAL EVIDENCE FROM TEN MOST VISITED DESTINATIONS

Arzu ALVAN BOZDERELİ

Faculty member and Head of Business Administration Dept. at the Faculty of Economics, Business and Administrative Studies, Cyprus Science University, E-mail: alvanarzu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2183-0209

H.Ali AKER

PhD. Candidate and Research Assistant at the Faculty of Economics, Business and Administrative Studies, Cyprus Science University, E-mail: haliaker@csu.edu.tr, ORCID ID: 000-0002-5790-6116

Abstract

The aim of the study is to analyse the effect of Brent Crude Oil Prices on tourism revenues and only travel tourism revenues of the ten destinations that attract the most international tourists. The dataset is for 24 years per year, from 1995 to 2019. The study will investigate possible explanatory variables and short and long-term relationships, the direction and strength of interactions between tourism revenues and travel tourism revenues only. Two econometric models, including Brent Oil prices, along with key indicators of tourism demand from the literature, will be used to analyse the relationship.

The impact of oil prices on tourism has been investigated in few studies, and no such research has been studied for selected countries to the knowledge of the author. But more broadly, researchers have studied both variables as determinants of economic growth. A research on Turkish economy. Katircioğlu S. and Altun O. (2018) investigated a similar model by taking into account the effects of gross capital formation, labour force, trade volume, service trade and real exchange rates. Using time series analysis, the study aims to explore the role of oil price changes in the effects of services trade and tourism on Turkey's gross domestic product (GDP) growth. The study concluded that the increase in oil prices weakens the negative effects on tourism relative to the growth of the economy. The findings of another more recent study investigating the link between GDP, oil prices, foreign direct investment (FDI) and tourism are also in line with Katircioğlu's conclusion, which indicates that tourism has a positive effect despite the increase in oil prices, showing a 1 percent increase. oil price may cause economic growth to fall by 0.2458% and a 1% increase in tourist arrivals may cause economic growth to increase by 0.60% (Faisal et al., 2021).

One of the few studies to examine oil prices as a determinant of tourism revenues investigated the economy of 19 tourism locations; were selected taking into account the availability of data (Kisswani et al., 2020). The study uses a nonlinear autoregressive distributed lag (NARDL) model using data spanning two decades from 1995 to 2000. Similar to the current study, the independent variables of the research are Brent Oil price, international tourism arrivals, GDP, inflation rate and independent variables. variable are international tourism revenues. The study succeeded in detecting the long-run co-integration vectors for the economic models of all countries except Finland.

The outcome statements of the study state that the results vary from country to country.

Functional form of the econometric models are represented below

$$TR=f(OIL, XC, INF, GDP,) \quad (1)$$

$$TO=f(OIL, XC, INF, GDP,) \quad (2)$$

The econometric model to be investigated is demonstrated below.

$$TR_t = \beta_0 + \beta_1 OIL_t + \beta_2 XC_{Ht} + \beta_3 INF_t + \beta_4 GDP_t + \psi_t \quad (3)$$

$$TO_t = \lambda_0 + \lambda_1 OIL_t + \lambda_2 XC_{Ht} + \lambda_3 INF_t + \lambda_4 GDP_t + \varepsilon_t \quad (4)$$

Where in a period t;

TR_t is the annual tourism revenue

TO_t is the annual travel only tourism revenue

OIL_t is Brent crude oil price

XC_{Ht} is the real effective exchange rate

INF_t is the inflation

GDP_t is gross domestic product per capita

β_0 is the constant term of first model

$\beta_1, \beta_2, \beta_3, \beta_4$ are the elasticities of their variables respectively

ε_t is the error term of the first model

λ_0 is the constant term of second model

$\lambda_1, \lambda_2, \lambda_3, \lambda_4$ are the elasticities of their variables respectively

ψ_t is the error term of the second model

The data of the currently collected study is from World Bank Data, but the study still has not completed the research phase.

The research will constitute two 10 country panels for the period 1995-2019. Two static panels will be created and analysed using pooled ordinary least squares, fixed and random effects models. Hausman test and Breusch-Pagan test will be used to select the robust model. In addition, the long-term relationships of the variables will be tested by using Vector Error Correction Model (VECM) and Wald Test.

The proposed study will analyse the impact of oil price changes on tourism revenues and travel-only tourism revenues of 10 selected countries over 24 years from 1995 to 2019. To the knowledge of the author, there is no other study in the literature. This study, which compares tourism revenues and only travel tourism revenues with oil prices and other determinants of international tourism, will shed light on a subject that has not been examined yet. The study will start with introducing the content of the subject and giving information about the relevant issues. Later, the literature on the relationship between oil and tourism revenues and similar studies on countries and variables will be reviewed. Then, using the above-mentioned techniques, the long-term and short-term relationships to the model will be examined. After testing and demonstrating the empirical findings, the study will conclude with conclusions and policy implications.

REFERENCES

- Faisal, F., Rahman, S. U., Chander, R., Ali, A., Ramakrishnan, S., Ozatac, N., Ullah, M. N., & Tursoy, T. (2021). Investigating the nexus between GDP, oil prices, FDI, and tourism for emerging economy: Empirical evidence from the novel fourier ARDL and hidden cointegration. *Resources Policy*, 74(June), 102368.

<https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2021.102368>

Katircioglu, S., Katircioglu, S., & Altun, O. (2018). The moderating role of oil price changes in the effects of service trade and tourism on growth: the case of Turkey. *Environmental Science and Pollution Research*, 25(35), 35266–35275. <https://doi.org/10.1007/s11356-018-3448-2>

Kisswani, K. M., Zaitouni, M., & Moufakkir, O. (2020). An examination of the asymmetric effect of oil prices on tourism receipts. *Current Issues in Tourism*, 23(4), 500–522. <https://doi.org/10.1080/13683500.2019.1629578>

NİZAMI GƏNCƏVİ YARADICILIĞINDA ƏDALƏT KONSEPSİYASI

The Concept of Justice in the Work of Nizami Ganjavi Resume

Vusal İSKENDERLİ

Azərbaycan Cumhuriyyəti, Gence Devlet Üniversitesi, Azərbaycan və Dünya Edebiyatı Bölümü
Öğretmeni

E-mail: vusalisgenderli010@gmail.com

Öz

Büyük Azərbaycan şairi Nizami Gencevi'ye göre ideal bir toplum inşa etmenin ilk şartı adalettir. Bu makale, Nizami Gencevi'nin eserlerine geniş ölçüde yansıyan sosyal adalet ve özgür insan fikirlerine açıklık getirmektedir. Şaire göre toplumda adalet tesis edildiğinde insan kendini tanıyabilir ve takdir edebilir. Adaletin ilahi ve önemli nimetine vurgu yapan şair, hemen hemen tüm eserlerinde adaletsiz yönetici imgeleri yaratmış, adalet ve adaletsizliği, zulmü ve baskıyı tahlil etmiştir. Ölümsüz şair, adaletsiz toplumları ve hükümdarları ıslah etmeye çalışmış ve birçoğunun olumlu yönde değiştiğini eserlerinde göstermiştir. Şair, insanın adalet duygusunu devlet ile vatandaş arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir terazi olarak görmüştür.

Şairin ilk büyük çaplı eseri "Sırlar Hazinesi" sosyal ve felsefi içeriğiyle dikkat çekmektedir. Buradaki küçük arsalar, insanlığın, hümanizmin ve manevi fikirlerin kurtuluşuna, hayatta kalmasına ve sonsuzluğuna hizmet ediyor. Örneğin, Sultan Sencer ve Gari imgelerinin karşılaşmasında şair, dünyadaki bütün haksızlıklara karşı sesini yükseltir.

Nizami, ikinci eseri "Hosrov ve Şirin"de, hükümdarlar Hürmüz ve Şirin'in şahsında adil hükümdar meselesine bir kez daha değinmiştir. Eserde Hürmüz, halkla ilgilenen adil bir kral olarak sunulmaktadır.

Dünya edebiyatının nadide eserlerinden biri olan "Yedi Güzel", ülkenin adil yönetimi, halk ve hükümet arasındaki birlik, karşılıklı anlayış ve adil bir yönetici sorunlarına daha ciddi olarak değinmektedir. Babası Yazdigird'in adaletsizliğine rağmen eser Behram Şah'ı adil bir hükümdar olarak tasvir eder. Behram şah iken bir "adalet vaazı" okumuştur. Bu vaaz, şairin dünyadaki tüm insanlara adalet için ilahi ve ölümsüz vasiyetidir. Bahram, devletin ve adaletin herkesin hakkını koruyacağını söylüyor. Ayrıca hatalar yapar ve sonunda hatalarından sonuçlar çıkarır. İlahi adalet ve ölümsüz gerçek sayesinde, maneviyat zafer kazanır.

Nizami Gencevi, "Leyli ve Mecnun" adlı eserinde adaletsiz bir kral imajını yaratmıştır. Şair, masum bir genci köpeklerin önüne attığı için onu mahkum eder.

30 yıllık sanatsal ve felsefi araştırmanın mantıklı bir sonucu gibi görünen "İskender'in Mektubu" şiirinde şair, adil, ütopyik-ideal bir toplumu anlatıyor. İdeal bir hükümdar olarak tanımlanan İskender dünyayı dolaşarak dünya halklarını ilahi adalete çağırır. Bu arayışlar sayesinde kutsal kata yükselir. "Mutlular Ülkesi"nin tasviri aslında dünya edebiyatının gelişmesinde önemli bir adımdı. Eserde zenginlik ve maddi nimetlerin dağıtımında adalet duygusu vurgulanmıştır.

Ahlaka ve özgür ruha olan yüksek takdiri, emeğin zaferi, sevgi ve insan onurunun büyüklüğü, deha Nizami Gencevi'nin bugün hala erişilemez olduğunu kanıtlıyor.

Anahtar Kelimeler: adalet, kavram, ideal, hümanizm, insan, hükümdar, insanlık

Abstract

According to the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi, the first condition for building an ideal society is justice. This article clarifies the ideas of social justice and free man, which are widely reflected in the works of Nizami Ganjavi. According to the poet, when justice is established in society, a person can recognize and appreciate himself/herself. Emphasizing the divine and important blessing of justice, the poet created images of unjust rulers in almost all of his works, and analyzed justice and injustice, oppression and tyranny. The immortal poet tried to reform unjust societies and rulers, and showed in his works that many of them had changed for the better. The poet accepted the human sense of justice as a scale that regulates the relationship between the state and the citizen.

The poet's first large-scale epic work "Treasure of Secrets" attracts attention with its social and philosophical content. The small plots here serve the salvation, survival and eternity of humanity, humanism and spiritual ideas. For example, in the encounter of the images of Sultan Sanjar and Gari, the poet raises his voice in protest of all the injustices in the world.

In his second poem "Khosrov and Shirin", Nizami once again touched upon the issue of a just ruler in the person of the rulers Hormuz and Shirin. In the work, Hormuz is presented as a just king who takes care of the people.

The poem "Seven Beauties", one of the unique works in world literature, more seriously touches on the problems of just rule of the country, unity between the people and the government, mutual understanding, and a just ruler. Despite the injustice of his father, Yazdigird, the work portrays Bahram Shah as a just ruler. When Bahram was a shah, he recited a "sermon of justice". This sermon is the poet's divine and immortal testament to justice to all people of the world. Bahram says the state and justice will protect everyone's rights. He also makes mistakes and eventually learns from his mistakes. Through divine justice and immortal truth, spirituality triumphs.

Nizami Ganjavi created the image of an unjust king in his poem "Leyli and Majnun". The poet condemns him for throwing an innocent young man in front of dogs.

In the poem "Alexander's Letter", which sounds like the logical conclusion of 30 years of artistic and philosophical research, the poet describes a just, utopian-ideal society. Described as an ideal ruler, Alexander travels the world, calling the peoples of the world to divine justice. Thanks to these searches, he ascends to the sacred floor. The description of the "Land of the Happy" was in fact an important step in the development of world literature. The sense of justice in the distribution of wealth and material blessings is emphasized in the work.

His high appreciation of morality and free spirit, the triumph of labor, love and the greatness of human dignity proves that the genius Nizami Ganjavi is still inaccessible today.

Keywords: justice, concept, ideal, humanism, man, ruler, humanity

GİRİŞ

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidən öncə yazılan bədii,elmi,tarixi,fəlsəfi əsərlərdə də ədalət ideyasına fərqli yanaşmalar var idi.Dövlət xadimləri,filosoflar,tarixçilər yeri gəldikcə ədalət konsepsiyasına özünəməxsus izah verməyə çalışmışdılar.Məşhur yunan filosofu Platonun e.ə.360-cı ildə yazdığı “Dövlət” əsərinə görə, dövlət ədalət ideyasının ifadə şəklidir.Platona görə dövləti üç zümrədən olan insanlar təmsil edə bilərdi:müdrək hökmdarlar,cəsur sərkərdələr və zəhmətkeş sənət

adamları, habelə əkinçilər. Bu kitabda bütün yazılar, bütün bölmə və dialoqlar ədalət prinsipini müdafiə edir. Nizaminin ədalət anlayışına baxışı tamamilə fərqlidir. Burada bir obrazı, bəzən də bir toplumu çirkinliklərdən, ədalətsizliklərdən uzaqlaşdırıb mənəvi-irfani kamilliyə, saflığa və ülviyyətə qovuşdurmağa meyil olduqca güclüdür. İlk poeması “Sirlər xəzinəsi”ndə ictimai ədalət ideyası ideyası aparıcıdır. Nizamidən bir az əvvəl yaşamış digər böyük sənətkar Sənai Qəznəvinin “Hədiqətül-həqayiq” əsərində də mənəvi saflaşma, təkmilləşmə meyilləri güclü idi, cəmiyyətdəki nöqsanların baş vermə səbəblərinə irfan və sufizm işığında aydınlıq gətirilirdi. Bu əsərlər arasında süjet, ideya oxşarlıqları olsa da, Nizamidə daha üstün bir keyfiyyət vardır. Nizaminin qəhrəmanları yalnız nəzəri müddəalar, təsəvvür və xəyallar içində yaşamır, bu ideyaları əmələ çevirirlər, mübarizə edir, yaşayır, sevir, zəhmət çəkir və qalib gəlirlər. İstər təri həvəs və şəhvətdən ilahi məhəbbətə qədər inkişaf yolu keçən, sevigisi uğrunda mübarizə edən aşıq-məşuq surətləri, səhlərindən nəticə çıxararaq təkamülə doğru addımlayan hökmdarlar, xalqın dərdlərini və ruhunu ifadə edən qoca, qarı, çoban, kərpicəsən obrazları, istərsə də təkamülə, dəyişməyə meyli olmayın və məhvə məhkum olan hökmdar və xalqlar Nizami yaradıcılığına məxsus idrak və təfəkkürlə qələmə alınmışdır. Nizami təkcə bir xalqın, bir şəxsin və bir qövmin azadlığını, xoşbəxtliyini arzulamır, Nizami üçün ədalət hamı üçündür. Bütün dünya xalqlarının ədalət hissini dadmağa, azad və qorxusuz yaşamağa haqqı vardır. Bu haqq verilmir, alınır.

Araştırmanın amacı

Nizamiyə görə, ədalət dünyanın, varlığın ölçüsü və meyarıdır. Xalq üçün səadət axtarışında olan hökmdar arzulayan şair yazır:

Çalış xalq üçün qazan asudəlik, səadət,

Xəlqi döyən, incidən nə qazanıb? Xəcalət!

Tədqiqatçı V. Ömərov yazır: “Mütəfəkkirin siyasi düşüncəsinə görə, cəmiyyət, o cümlədən sadə xalq kütlələri ali mənəb sahiblərinin həm yaxşı, həm də pis əməllərini özündə əks etdirən güzgüdür. Hökmdarların fəaliyyətinin və əməllərinin bəhrəsini, nəticələrini insanların sosial-maddi şəraitindən, yaxud ölkədə mövcud olan iqtisadi-siyasi vəziyyətdən asanlıqla görmək olar. Təbii olaraq ölkə siyasətini, cəmiyyət işlərini zorakı üsullarla həyata keçirən hökmdarın müdrikliyindən və ədalətindən danışmaq qeyri-mümkündür. Cəmiyyət işlərinin özünün gedişi ölkədəki ümumi sosial-siyasi iqlimi qiymətləndirməyə imkan verir. Hökmdarın pis fəaliyyətindən həm cəmiyyət, həm də, bilavasitə onun özü ziyan çəkir. Çünki cəmiyyətdə hökm sürən ədalətsizliklərin, idarəetmədə yol verilən nöqsanların birinci səbəbkarı hökmdar və onun əmrlərini icra edən məmurlardır. Buna görə də pisliliyin nəticələrini, ilk növbədə pislilik törədənlərin özləri hiss edirlər”. [Ömərov, 2016]

Yalnız zülmü istənilən halda rədd edən, onun kökünü qazıyan ədəbiyyat belə ümumbəşəri bir zirvəyə yüksələ bilərdi:

Zülm ilə tutmaq olmaz bu cahanı, bu mülkü,

Mülkü ələ gətirmək yalnız insafla mümkündür!

Ədalət soraqlı, azadlıq müjdəli sətirlər zülm altında əzələn dünyanın xilasına çarə kimi səslənir:

Ədalət müjdəsilə cahanı şad eylə sən,
İşlər gör ki, iş olsun, yurdu abad eylə sən!

Əbədiyaşar olmaq üçün əməllərinin mayəsində ədalət, humanizm, insanpərvərlik dayanmalıdır:

Ədalət təşnəsidir, inan bu gözəl diyar,
Ədl ilə iş görənlər əbədi özl tapar.

Yenə də ədalət ən böyük xoşbəxtliyin, səadətənin təcəssümü kimi səslənir:

Bu dünyada kim tapar ən böyük səadətini?
O kəslər ki, qoruyar, gözləyər ədalətini!

Y. Bertelsin fikrincə, Nizami poemaları hakimlər üçün təlimat rolunu oynamalı, öz ölkələrinin səadətini və çiçəklənməsini necə təmin etməyi onlara öyrətməli idi. [Bağirov, 2066:58]

“Sultan Səncər və qarı” hekayətində təsvir olun Sultan Səncər və onun ədalətsiz quruluşuna qarşı qoyulan Qarı obrazı Nizaminin sadə xalq nümayəndələrinə bəslədiyi dərin sevginin ifadəsidir. Evindən çölə atılan, haqqına, heysiyyətinə toxunulan Qarı çəkinmədən sultanın qarşısına çıxır, onu səhvlərindən nəticə çıxarmağa çağırır:

Ah, səndə nə ədalət, nə mərhəmət görürəm,
Mən səndə sonsuz zülüm və əziyyət görürəm.

Böyük Türk mütəfəkkiri, Türk mədəniyyətinə həmişə dərinləndən, ruhən bağlı olan şair burada da Türk və ədalət anlayışlarını eyniləşdirir:

Bir zamanlar türklərin çox yüksəkdi dövləti,
Bəyənilirdi hər yanda ölkəsi, ədaləti.

Türklərin ədalətindən fəxarətlə danışan şair Qarının dili ilə Sultanı “hindli quldur” adlandırır:

Zalımlığın bəllidir, işin-peşən talandır,
Sən ki hindli quldursan, türk olmağın yalandır.

İnsan azad yaranıb, o varlığında zülməti qovub uzaqlaşdırmalı, şərin, nifrətin, pisliyin və ədalətsizliyin buxovlarından azad olub müqəddəsliyə qovuşmalı, zülmə qarşı barışmaz olmalıdır:

Unutma ki, aləmi açmağa bir açarsan,
Dünyada zülm etməyə yaranmış məgər insan?

“Xalq-hökmdar -ədalət problemi Nizami poeziyasının, o cümlədən “Sirlər xəzinəsi”nin əsasını təşkil edir. “Çoxt vaxt bu problemi ədalətli hökmdar ideyası şəklində ifadə edirlər. Guya, Nizaminin məqsədi ədalətli hökmdar obrazı yaratmaq imiş. Şair əvvəlki əsərlərində buna çalışmış, lakin arzuladığı ideal hökmdar surətini İsgəndərin simasında son poemasında yarada bilmişdir. Əlbəttə, Nizami yaradıcılığında xalq-hökmdar-ədalət probleminin həllinə, inikasına bu cür yanaşmaq birtərəfli və yanlışdır. Nizaminin məqsədi, amalı ideal şah surəti yaratmaq olsaydı, şair ilk əsərindən başlayaraq son əsərinə qədər istənilən sayda ədalətli şah obrazları yarada bilərdi, onlarda heç bir nöqsan göstərməzdi”.[Səfərli,1982:90]

“Sirlər xəzinəsi”poemasının 14-cü məqaləsində xalq və şah münasibətlərinə yenidən aydınlıq gətirilir: Şahın zülmələrindən danışan qocanı saraya çağırırlar.Qoca saraya yollanır və onun bütün zülmələrini qorxmadan,çəkinmədən şahın üzünə söyləyir.Qoca təmkinini pozmadan özünü bir güzgyə bənzədir.Qoca belə bir qənaətə gəlir ki,güzgü sənin eyblərini sənə göstərəkən güzgünü sındırma, eyblərini islah et,aradan qaldır. Qocanın cəsarəti şahın xoşuna gəlir və dəyişir,ədalətli olmağa qərara verir.

Hökmdarın mərdanəliyini xalqa qayğı ilə yanaşmasında, yaxşı və faydalı işlər görməsində dəyərləndirən şair “Ənuşirəvan və bayquşların”söhbətində də mütəfəkkir mövqeyini ortaya qoyur. Zülmün, zorakılığın əbədi davam etməyəcəyi düşüncəsini açıq ifadə edir. Sonda zalım hökmdara ədalət dərsi verərək onu islah edir. Maraqlıdır ki, bir çox tədqiqatçılar şairin məqsədini utopiya hesab edərək onun Ənuşirəvan kimi zalım hökmdarı nəhayətdə Adil adlandırmasını “şairin ironiyası “adlandırırlar. [Kərimli,2002:142]

Görkəmli Nizamişünas, professor Xəlil Yusifli yazır: “Dahi Nizaminin zalım hökmdarlara qarşı bu qəzəbli hayqırtısı, hədələyici nəfəsi onun xalqın oğlu olduğunu, xalqın dərini öz dərini kimi yaşadığını bütün aydınlığı ilə sübut etməkdədir. Bu, xalq qəzəbi və narazılığının ən parlaq poetic inikası idi. Dövrün əli qılınclı ağaları haqqında bu şəkildə cəsarətlə danışmaq həm də zamanın, ictimai-siyasi həyatda baş verən böyük irəliləyişin, xalq şüurunun oyanmasının nəticəsi idi”. [Gəncəvi,2004:12]

Şairin 3-cü poeması Xosrov və Şirin poemasında da ədalətli hökmdar obrazı yaradır və sanki bununla bütün ömrü boyu öz idealına sadıq qalır.Rus tədqiqatçısı D.E.Maşin öz əsərində I Xosrov Ənuşirəvanın daxili siyasətindən bəhs edərəkən onun ədalətli qərarlarından da bəhs edir. [Машин,2014: 346-379] Ov zamanı yorulan Pərviz yaxınlıqdakı kəndlərdən birinə gedərək şərab məclisi təşkil edir.Atı kəndlilərin bağını ayaqlayır,əyləncələrə görə insanlar narahat olurlar. Xəbər Hürmüzə çatır və o dərhal oğlunu cəzalandırır.Ədalət bərqərar olur.

“Yeddi gözəl”poemasında Nizaminin ədalətə yeni baxışının şahidi oluruq.Əsərin qəhrəmanı Bəhramin atası Yəzdigürd zalım,ədalətsiz hökmdardır,buna görə də o öləndən sonra xalq onun oğlu Bəhramin hakimiyyətə gəlməsinə razı olmur.Yəməndə böyüyən Bəhram öz şücaəti,iradəsi,qabiliyyəti sayəsində şah olur və ilk andı da ölkəni ədalətlə idarə etməsi haqqında olur.Bəhram taxta çıxan zaman “ədl xütbəsi”oxuyur və bu xütbənin hər misrası dünyaya bir çağırışdır.

Dedi:-Тасı мәнə бəхş етди тaнrı,

Mübarək Tanrının xoş yadigarı.

Allahın adı ilə başlanan işlərin məramı müqəddəs,yolu əbədiyyətə qədər olur:

Gərək Allah qoysa işlər görəm ki,

Heç kəs inciməsin, küsməsin heç kim.

Xəlil Rza Ulutürkün bəddi tərcüməsində :

Hər cür əyrilikdən üz döndərin tez.

از كجی به كه روى برتابید

Əz kəci beh ke ruy bəryabid.

Yaxşısı budur ki, əyrilikdən üz döndərəsiniz.

Bəhram ölkəni ədalətlə idarə etməyə başlayır, quraqlıq illərində ağıllı tədbirləri sayəsində xalqı aclıdan və yoxsulluqdan qurtarır.

Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev yazırdı: “Öz bədii mahiyyəti və fəlsəfi ruhu ilə dirilik, intibah təbiətli Nizami dühası Şərqdə humanizm hərəkatının beşiyi başında durmuş, bəşərin zəka və sənət taleyində, “mən” və şəxsiyyət, əxlaqi dəyər və mənəvi sərvət axtarışlarında sərhəd və zirvə məqamı olmuşdur. Bir də məhz Nizaminin və “Xəmsə”sinin gördüyü işin, oynadığı rolun əks-sədası və nəticəsidir ki, bu əxlaqi meyarlar bütünlükdə şərqdə poeziyanın və fəlsəfi fikrin bünövrə və təməl daşlarına hopmuşdur. [Qarayev, 1996:154]

“İsgəndərnamə” əsəri Nizami yaradıcılığının zirvəsi, bədii, elmi-fəlsəfi axtarışlarının məntiqi yekunu olub, Nizaminin cəmiyyətşünaslıq və dövlətlə bağlı görüşlərinin məntiqi yekunudur. Bəhramın atası Yəzdigürrdən fərqli olaraq, İsgəndərin atası Feyləqus ölkəni ədalətlə idarə edir.

İsgəndərin atası haqqında deyilən “Ədalət o qədər yaxınmış ona” misrası yuxarıdakı fikri təsdiq edir. İsgəndər taxta çıxandan sonra da bu xətt davam və inkişaf edir. Müxtəlif xalqlar arasında bərabərlik, sülh, ədalət və əminamanlıq yaratmaq missiyası ilə səfərlərə çıxan İsgəndər əlində qılınc, ürəyində Allah eşqi ilə ədaləti təmsil edir.

Utopik cəmiyyət ideali kimi qələmə alınan “Xoşbəxtlər ölkəsi”ndə Nizami bütün zamanların ən mütərəqqi düşüncə sahibi, ümumbəşəri sənətkar və bənzərsiz mütəfəkkir olduğunu sübut edir:

Bizdə bərabərdir hamının varı,

Bərabər bölərək bütün malları.

Utopik dövlət anlayışına Nizami Platondan fərqli şəkildə yanaşır. Platon dövləti siniflərə, təbəqələrə bölürdü, Nizami maddi nemətlərin insanlar arasında ədalətli bölgü prinsipinə hörmətlə yanaşır, bütün insanların azad yaşamaq haqqını bəyan edir, cəmiyyət və insan həyatının bütün dərinliklərinə nüfuz edirdi.

Bizdə artıq deyil heç kəsdən heç kəs,

Bizdə ağlayana heç kimsə gülməz...

Birini qəzəbli, acıqlı görsək,

Ona məsləhətlə eylərik kömək.

Şair mənəvi dəyərlərin maddi nemətlər üzərindəki qələbəsini alqışlayır, insan oğlunu bu qalibiyətə inandırır:

Qızıla, gümüşə aldanmaz heç kəs,
Onlar bizim yerdə bir şeyə dəyməz.

Nüşabə ilə İsgəndərin qarşılaşması epizodunda da Nizami qızıl, gümüş, qiymətli daş-qaş naminə müharibələr aparmağın faydasız olduğunu Nüşabənin dili ilə verir:

Nüşabə gülərək söylədi şaha:
Daşın ki, boğaza yolu yox daha,
Faydasız yaramaz böylə daş üçün
Bu qədər vuruşmaq, çırpışmaq nəçin?

Tədqiqatçı K.Aslan yazır: “Nizami xalq içərisində İsgəndərlə bağlı yayılan rəvayətləri daha çox öyrənir, onları safçürük edir, məntiqə və məqsədə uyğun olanları seçirdi. Şairin İsgəndərin timsalında ədalətli hökmdar obrazı yaratmaq arzusunun gerçəkləşdirməsi ciddi axtarışlar tələb edirdi. Biliklə qılını birləşdirib dünyaya haqq-ədalət gətirə biləcək ədəbi surətin inandırıcı olması üçün tarixi məxəzlərə müraciət etmək Nizaminin əsas istəyi idi”. [Aslan, 2021:7]

SONUÇ

Nizamiyə görə, ədalətsiz cəmiyyətin yetişdirdiyi nəsillər də öz xislətləri etibarilə haqsızlıq məkanının əsərləridir. Ədalətsiz cəmiyyətdə xeyirxah xislətdə olan insan tapmaq o qədər də asan deyildir. Deməli, belələrindən ədalət, sadıqlıq, fədakarlıq və alicənablıq gözləmək əbəsdir. Gücün və qüvvənin qarşısına mütilik göstərən məzlumlara qarşı vəhşiliklər nümayiş etdirənlərdən heyvani davranışdan savayı heç nə gözləmək olmaz.

Böyük insanlıq yaşadıqca, dünya var olduqca, söz və sənət dünyanı gözəlliklərə, ədalətə, həqiqətə səslədikcə Nizami də yaşayacaq və yaşadacaq, minilliklər keçsə belə əzəməti, mübariz ruhu ilə bizi salamlayacaq:

Nizami tutmuşdur Gəncədə məkan,
Onu əskik etmə salamlarından.

KAYNAKÇA:

1. Aslan K. (2021). *Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poeması ədəbi və tarixi mənbə kimi*. Azerbaijan

University PROCEEDINGS. International Conference on WORKS BY NIZAMI GANJAVI AS A LITERARY AND HISTORICAL SOURCE. May 7, BAKU | AZERBAIJAN

2. BAĞIROV A. (2006). *Y.E. BERTELS VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI*. BAKI, "Elm".

3. Gəncəvi N. (2004). *Sirlər xəzinəsi*. Ön söz. X. Yusifli. Bakı, "Lider"

4. Kərimli T. (2002). *Nizami və tarix*. Bakı, "Elm"

5. Qarayev Y. (1996). *Tarix: yaxından və uzaqdan*. Bakı, "Sabah"

6. Машин Д.Е. (2014). *Хосров Ануширован, его эпоха и его жизнеописание и поручение в истории*. Москва.

7. Ömərov V. (2016). *N. Gəncəvinin ideal, ədalətli hökmdar konsepsiyası və insan haqları*.

<https://sesqazeti.az/news/mia/530310.html> 23 fevral 2016

8. Səfərli Ə., Yusifov X. (1982). *Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı*. Bakı, "Maarif"

FISCAL DISCIPLINE IN PUBLIC FINANCE OF CZECHIA: SAME GOAL BUT DIFFERENT APPROACH?

PhD Piotr PTAK

University of Technology and Economics, Poland

Abstract

Fiscal rules are included in the Maastricht Treaty - the limit 60% of public debt in relation to GDP and fiscal deficit of 3%. Fiscal rules have also been entered into national legislation. They can take the form of law, regulations or government declarations, and even be enshrined in the country's constitution. However, they do not automatically guarantee a policy aimed at fiscal balance and maintaining a low level of debt. Whereas all European countries have implemented fiscal rules into their fiscal frameworks in accordance with European Union recommendations, until 2017 there were no fiscal rules in Czechia but the government seemed to have pursued responsible and a disciplinarian fiscal policy. Furthermore, apart from still not being a member of the Euro Zone, Czechia was the only country of current European Union members that did not sign the Fiscal Pact initially which came into force in 2013. From 2017, Czechia has fiscal rules and a Fiscal Council to monitor it though and the Fiscal Pact was ratified.

The major aim of this article is to demonstrate the development of fiscal stance before the financial crisis and until the pandemic in Czechia. This paper also undertakes to explore why Czechia finally decided to implement fiscal rules despite maintaining sound fiscal policy without any for so many years whereas many other countries implemented a credible fiscal framework significantly earlier.

INTRODUCTION

Fiscal rules are included in the Maastricht Treaty - the limit 60% of public debt in relation to GDP and fiscal deficit of 3%. Even stronger restrictions are contained in the Treaty on Stability, Coordination and Governance in the Economic and Monetary Union, popularly known as the Fiscal Pact. According to it, the structural fiscal deficit may not exceed 0.5% of GDP, and in less indebted countries 1%.

Fiscal rules have also been entered into national legislation. They can take the form of laws, regulations or government declarations, and even be enshrined in the country's constitution. However, they do not automatically guarantee a policy aimed at fiscal balance and maintaining a low level of debt. The problem is the credibility of fiscal formulas and supervision over their enforcement.

In the European Union, one extreme case could be identified in comparison to the fair majority of European countries: Czechia. Across its region Czechia achieved a relatively high level of living standard in terms

of GDP per capita. Furthermore, in the light of the conduct of fiscal policy, there are some features in common that unites that country with many European ones prior to pandemic. Similarly to them, Czechia is an example of a country that managed to achieve a budget surplus for several years and put their debt-to-GDP ratio on the downward path. Finally, like many European countries, Czechia will experience above-average ageing pressures across Europe, as the baby-boom generation retires, and as European population is expected to live longer in the future. However, what set significantly this country apart was the institutional setting in conducting their fiscal policies until 2017.

Whereas all European countries have implemented fiscal rules into their fiscal frameworks in accordance with European Union regulations, until 2017 there were no fiscal rules in Czechia but the government seemed to have pursued a responsible and a disciplinarian fiscal policy. Furthermore, apart from still not being member of Euro Zone, Czechia was the only country of current European Union members that did not sign the Fiscal Pact initially which came into force in 2013. From 2017, Czechia has fiscal rules and Fiscal Council to monitor it though and the Fiscal Pact was finally ratified.

The major aim of this article is to demonstrate the development of fiscal stance before the financial crisis and until pandemic in Czechia. Secondly, the article attempts to diagnose the factors responsible for the given course and pace of fiscal consolidation aimed at growing out of debt and conduct anticyclical fiscal policy. Thirdly, the paper also undertakes to explore why Czechia finally decided to implement a fiscal rule despite maintaining sound fiscal policy without any for so many years whereas many other countries implemented a credible fiscal framework significantly earlier.

In the article, the following thesis was assumed: fiscal rules enshrined in domestic fiscal framework and recommended by European Union regulations are good prerequisites but not sufficient measures in order to conduct sound fiscal policy. Although, possessing in its fiscal framework credible fiscal rules facilitates the process of running anticyclical fiscal policy and maintaining a low debt-to-gdp ratio, for the efficient conduct of fiscal policy political will and political effort undertaken are even highly required.

The methodology focuses on the author's analysis and assessment using research and professional experience. First of all, the analysis relies on the literature studies, research, available analytical reports as well as data and statistical analysis. The methodology assumed in the article is based on the well-correlated reports of the European Commission, OECD, IMF. Furthermore, in conclusion, some suggestions are provided which can also be treated as postulate for future research.

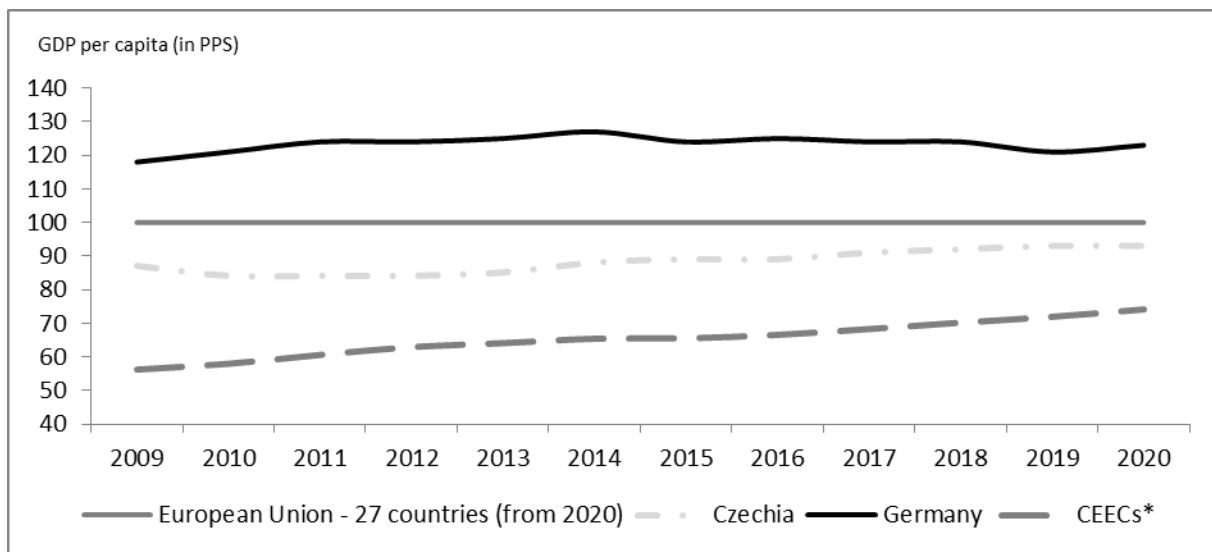
1. Czechia - different facts and figures

Czechia constitutes a small and an open economy which was hit by the pandemic after a long period of impressive convergence to the European Union average incomes, and rising living standards (Figure 1).

Figure 1: Czechia convergence towards the European Union average.

Source: Eurostat

*CEECs: Bulgaria, Estonia, Hungary, Lithuania, Latvia, Poland, Romania.

Favorable geographical location and openness to foreign direct investment, boosted by the accession to the EU and the single market, spurred integration to global value chains along with sound economic policies helped lift productivity, wages and the quality of life. The Czech Republic has also maintained one of the lowest inequality and poverty rates in the OECD, supported by high employment rates and comprehensive redistribution through taxes and transfers [OECD 2020].

Nevertheless, the Czechia faces its long-term challenges that need to be addressed in order to sustain the rise in living standards. Among the others, labour productivity – while catching up - still lags behind markedly from the OECD average [OECD 2016] but first of all, that country population will age substantially over the coming decades, reducing employment rates and growth, but also raising age-related spending pressures.

2. Ageing population

Like most European countries, Czechia also is going to experience significant challenges from population ageing. Ageing-related costs will weigh heavily on their public finances in the medium to long term.

The challenges of restoring public finance after pandemic are going to be compounded by unfavorable demographic trends due to low fertility rates, steady increases in life expectancy and the retirement of the baby-boom generation. For example, a dramatic increase in both total and old-age dependency rates is expected to materialize by 2070. The ratio of inactive population aged 65+ as a percentage of the employed (aged 20–64) is projected to increase from 33 in 2019 to 54 in 2070 in Czechia. Those changes

are only enhanced by increasing life expectancy and falling fertility rates. Life expectancy in Czechia at birth for women is projected to increase from 82.3 years in 2010 to 89.2 years by 2070, while for men it is set to increase from 76.5 to 84.8 years. On the other hand, the fertility rate (births per woman) is projected to increase slightly from 1.71 to 1.78 so to a level far below the natural replacement rate of 2.1 (births per woman) [European Commission 2021].

In Czechia the increase in total age-related items is projected to be significantly higher than in the European Union as a whole (Table 1). In pension spending a threefold increase is going to be observed. There is no automatic link between retirement age and life expectancy. Moreover, recent changes in the pension indexation rules and discretionary measures are pushing pension spending up further. Once the economic recovery is well established, addressing the challenges of the pension system's sustainability will become of high importance.

Table 1. Age-related spending, percentage points of GDP, 2019-2070

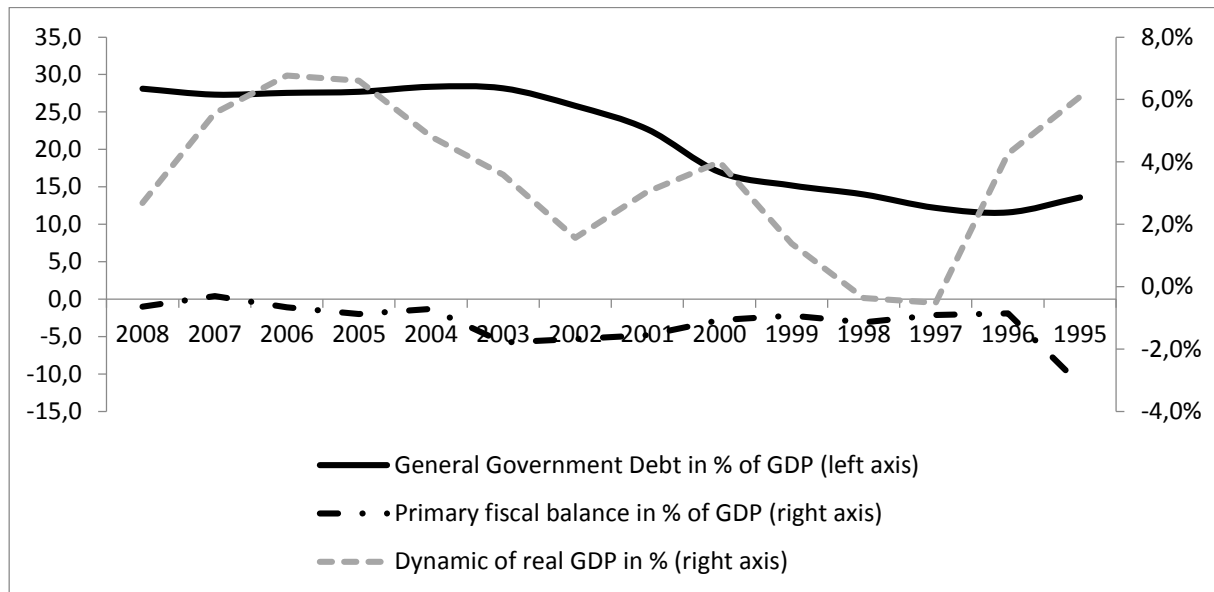
	2019 level	2019-2045	2019-2070
Czechia	18,6	4,8	6,1
European Union	24	2,4	1,9

Source: The 2021 Ageing Report, Economic & Budgetary Projections for the EU Member States (2019-2070), Institutional Paper 148, May 2021 s. 13, European Commission, 2021.

3. Fiscal policy before the financial crisis

Against that background, the chart below (Figure 2) demonstrates the fiscal performance of Czechia in years before the outbreak of the financial crisis.

Figure 2. Public debt, primary balance and economic growth in Czechia in years 1995-2008

Source: AMECO database, European Commission.

At first glance, the fiscal picture of Czechia is somewhat positive notably in terms of the debt-to-gdp ratio which was significantly lower compared to the average of European Union prior to the outbreak of financial crisis: 28% of GDP vs. 64 % of GDP and years before. However, when taking into consideration the fiscal deficits one can observe a persistent problem. The primary fiscal balance is the best available proxy for the overall fiscal picture within government's control. The primary balance consists of government revenue less spending excluding the debt cost servicing and it is the most accurate reflection of the government's fiscal policy decisions. Building the fiscal picture in Czechia based on the primary balance it is simple to note that in the whole period before the crisis, the authorities maintained a persistent primary deficit which indicates that the fiscal stance was expansionary throughout the period and the low debt-to-gdp ratio masked well that trend. Furthermore, this happened during periods of robust growth and even if declines in the debt ratio took place they were too short and too small to offset previous increases. The conclusion to draw from the period before the outbreak of financial crisis seems to be straightforward: Czech Republic was prone to significant deficit bias: the government run deficits not only in recessions and periods of sub-par growth but also in good times [Baxa, Paulus 2016].

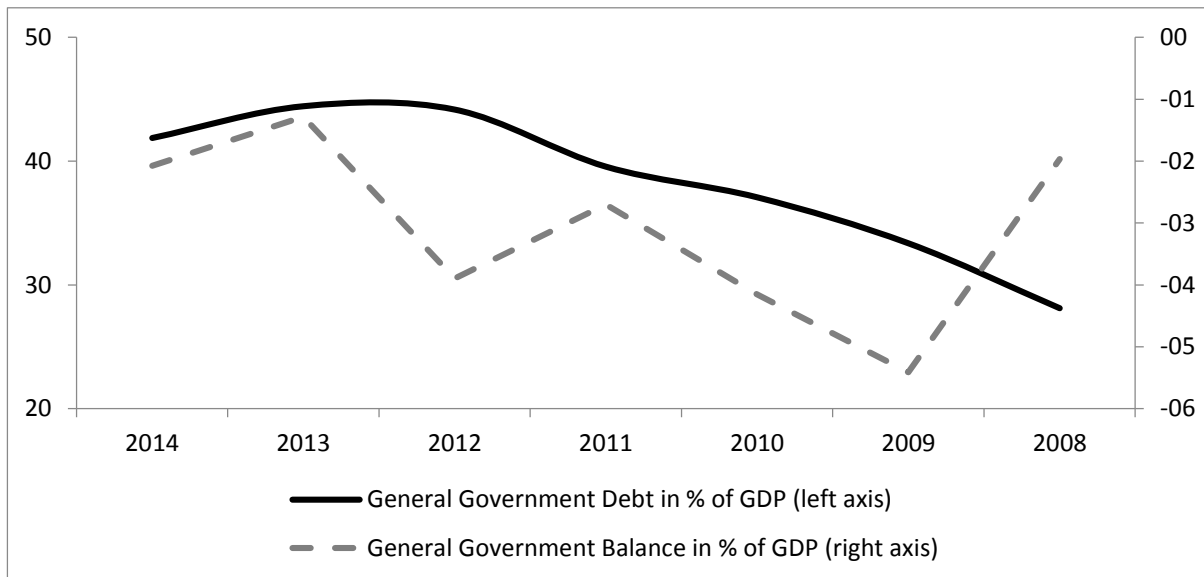
4. Fiscal policy during the financial crisis

The outbreak of global financial crisis and its consequences in case of Czechia's economy was similar to other countries. The strong decline in GDP (-4,7% in 2009) contributed to a significant decline in tax revenues. This factor, as well as the adoption by the government stimulus packages to boost economy and provide support for the financial sector led to a significant increase in the public finance deficit and public debt (Figure 3). However, as argued in previous chapter, it should be noted that a slight but steady increase in public finance imbalances was not only due to exceptionally strong effect of the economic

recession caused by the outbreak of the financial crisis, but also partially by inadequate fiscal policies implemented in the period before the crisis.

Figure 3. Public debt and fiscal balance during the financial crisis in Czechia in % of GDP.

Source: AMECO database, European Commission.

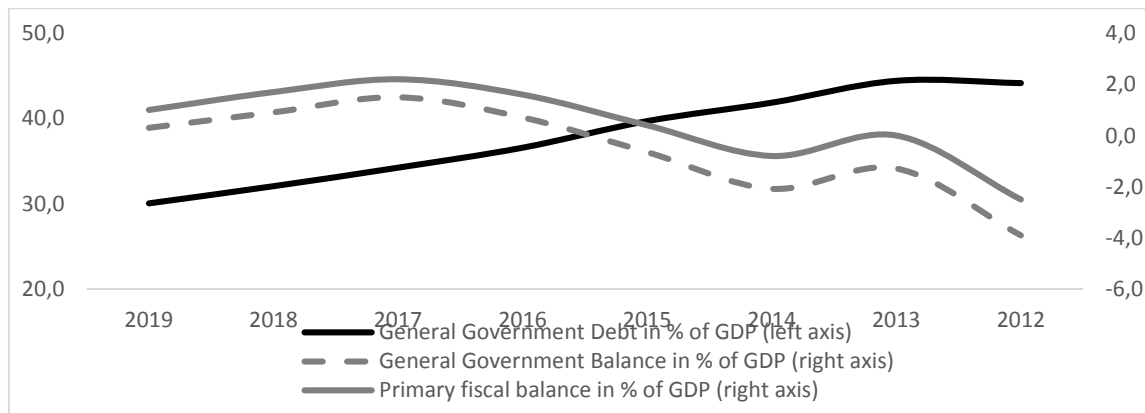
The fiscal consolidation in Czechia was based on measures focusing on reducing expenditure (the main effort in the first stage of consolidation processes was paid on the expenditure side) and improving the tax system efficiency among the others [Klyuev, Snudden 2011]. Overall, that process of fiscal consolidation was difficult to conduct as the economy entered second phase of recession in 2012 (-0,8%) and moderately in 2013 (-0,05%). As a result, the fiscal deficit was decreased first and afterward started to increase again. However, due to improvement of primary balance, from 2014 onwards, the debt-to-GDP ratio was put on a downward path.

5. Fiscal policy after the financial crisis - towards new institutional setting

Indeed, in years after the financial crisis and before pandemic there has been a slight but systematic decrease in the debt ratio supported by fiscal efforts undertaken by the government that managed to maintain a fiscal surplus for four consecutive years and primary surplus one year longer. All this took place, however, during a robust real GDP dynamic (almost 4% in years 2014-2019) but even though the debt level remained well above the level of the early 2000s or even before.

Figure 4. Public debt and fiscal balance after the financial crisis in Czechia in % of GDP.

Source: AMECO database, European Commission.

Taking into consideration the upcoming spending pressures stemming from ageing population and finally the fact that Czechia as any member of European Union is required to implement EU fiscal rules (Council directive 2011/85/EU of November 8, 2011)¹ in their national legislations, it will be completely understandable that the Czechia government decided to move in that direction. In this context, it is also worth noticing that Czechia was the only country of current European Union members that did not sign the Fiscal Pact initially which came into force in 2013. From 2017, Czechia has a fiscal rule and Fiscal Council to monitor it and the Fiscal Pact was finally ratified.

The fiscal policy in Czechia tended to be moderately expansionary which means that the debt-to-GDP ratio has grown over time. Even if one considers the decrease of the debt ratio in years before pandemic, Czechia like many other countries has a natural tendency to generate the deficit bias. Therefore, according to some authors, this country was an ideal candidate for fiscal rules that require fiscal discipline [Baxa, Paulus 2016].

Furthermore, the steady growth of public debt over last two decades was to observe despite the previous fiscal framework introduced in 2004 which was based on fiscal targets with the aim of constraining the discretionary policy of the government. That fiscal framework turned out to be too permissive and allowed consecutive governments to violate targets without any sanctions further contributing to the deficit bias [OECD 2016].

Building a fiscal framework to reinforce the sort of prudent fiscal behaviour that has characterised the Czech Republic in the past would help to cement medium-term fiscal sustainability. Against this background, in 2017, the Czech Republic strengthened further its fiscal framework, partly by translating EU fiscal rules into national legislation that aim to both improve Czech public finances and increase their long-term sustainability.

A debt rule stipulates that the general government sector debt (after the deduction of cash reserves) should not exceed 55 % of the nominal GDP². Moreover, acts on budgetary responsibility set the

¹ Encouraged by other international organizations, see e.g. OECD 2016.

expenditure framework for the state budget and state fund budgets, compatible with a medium-term budgetary objective (MTO), to ensure long-term sustainability of public finances. The mandated MTO is expressed in terms of a “structural budget balance”, adjusted for the cycle and one-off factors. Fiscal policy should reach the MTO or be heading towards it by adjusting the structural budgetary positions at a rate of 0.5% of GDP per year.

The fiscal framework includes also the rules for local governments, whereby the amount of debt of a local government unit cannot exceed 60% of its average revenue for the last four financial years. With the 2017 reform, two independent institutions have been put in place:

- 1) the National Budgetary Council monitors the respect of fiscal rules and assesses the impact on long-term sustainability of public finances, and
- 2) the Committee for Budgetary Forecasts verifies the plausibility of macroeconomic and fiscal forecasts used in the budgetary process [OECD 2020].

The outbreak of pandemic did not enable to assess the new framework. The debt-to-gdp ratio decreased further to 30% of GDP in 2019 but afterward increased rapidly in years to come. Currently, however, due to extraordinary circumstances, fiscal policy deviates from the rules specified above, as the European Commission allowed members to activate the escape clauses. As a reaction to the COVID-19 crisis, the structural balance fiscal rule has been temporarily amended to allow such fiscal support. In line with the European Commission’s activation of the escape clause of the Stability and Growth Pact, following the crisis, the structural balance rule was amended for the new expenditure framework 2021-2028 (Ministry of Finance, 2020b). The amendment requires at least 0.5 percentage point improvements in the structural budget balance per year between 2022 and 2028 [OECD 2020].

6. Sustainability of general government debt in Czechia

Even though there is no formula that allows a clean additive decomposition of changes in the debt ratio into the most interesting underlying factors, such as interest rates, inflation, fiscal adjustment, etc., the following equation, however, comes close to it (based on J. Escolono 2010):

$$d_t - d_{t-1} = \frac{i_t}{1+y_t} d_{t-1} - \frac{y_t}{1+y_t} d_{t-1} + p_t \quad (1)$$

d_t = Debt at the end of period t , as a ratio to GDP at t .

d_{t-1} = Debt at the end of period $t-1$, as a ratio to GDP at $t-1$.

i_t = Nominal interest rate in period t ; paid in period t on the debt stock outstanding at the end of $t-1$.

c_t = Nominal GDP growth rate between $t-1$ and t .

p_t = Primary fiscal deficit in t , as a ratio to GDP at t .

This equation indicates that the change in the debt ratio equals the impact of interest (positive) and nominal GDP growth (negative), plus the contribution of the primary deficit. After simplification¹:

$$d_t - d_{t-1} = p_t + d_{t-1} \left(\frac{i_t - y_t}{1 + y_t} \right) \quad (2)$$

The equation (2) demonstrates that the change in debt-to-GDP ratio is a sum of primary fiscal deficit and so called snow ball effect which expresses the combined effect of the interest rate of government bonds and the growth rate of nominal GDP on debt-to-GDP ratio. Maintaining a constant debt-to-GDP ratio requires that left side of equation (2) must equal zero. The condition to stabilize the debt-to-GDP ratio at a specified debt level is to ensure that:

$$-p_t = d_{t-1} \left(\frac{i_t - y_t}{1 + y_t} \right) \quad (3)$$

The equation (3) indicates that the condition for stability of the debt-to-GDP ratio requires that the relation of primary deficit to GDP equals the snow ball effect. Indeed, the public debt does not grow, if the primary deficit is compensated by the surplus of growth of nominal GDP above the average nominal interest of debt. In other words, the debt ratio will increase indefinitely, if nominal interest rate exceeds the growth rate of nominal GDP, unless the primary budget is in sufficient surplus to compensate for that. Very often, in order to stop the process of increasing debt, not only a primary balance, but also a primary surplus shall be achieved. This is the case still some European countries are experiencing now. Hence, a sign of expression $i_t - y_t$ is crucial for the debt dynamic. According to equation (3), the value of primary balance needs to equal its right side in order to stabilize the debt-to-GDP ratio. However, with a high and positive value of expression $i_t - y_t$, stabilizing the debt-to-GDP ratio requires to maintain not only a primary balance but also a sufficient primary balance.

In years before pandemic, Czechia was able to achieve and maintain a primary surplus for many years. In this respect, the progress has been highly noticeable and has been a result of conducting a fiscal consolidation including contribution of high real GDP dynamic. Table 2 presents a sustainability of general government debt in Czechia including three sensitivity scenarios in order to better illustrate the changes in relation to the required level of primary balance in accordance with equation (3).

Table 2. Sustainability of general government debt in Czechia.

	Primary balance as % of GDP			Threshold of primary balance beyond which the debt starts to fall		
	2020	2021	Forecast 2021*	Scenario 1**	Scenario 2***	Scenario 3****
Czechia	-4,8	-6,2	-2,3	-1,1	-2,5	-1,4

* Based on European Economic Forecast, Winter Autumn, Institutional Paper 160, European Commission 2021.

** Scenario 1 reflects lower inflation and real GDP rates by 1.0 pp. compared to Forecast 2021.

*** Scenario 2 reflects higher inflation and real GDP rates by 1.0 pp. compared to Forecast 2021.

**** Scenario 3 reflects higher government long term interest rates by 1.0 pp. compared to data (Reuters).

Source: Own calculations based on AMECO database, European Commission.

¹ It was assumed that the impact of so-called stock-flow adjustment factor equals zero in this equation.

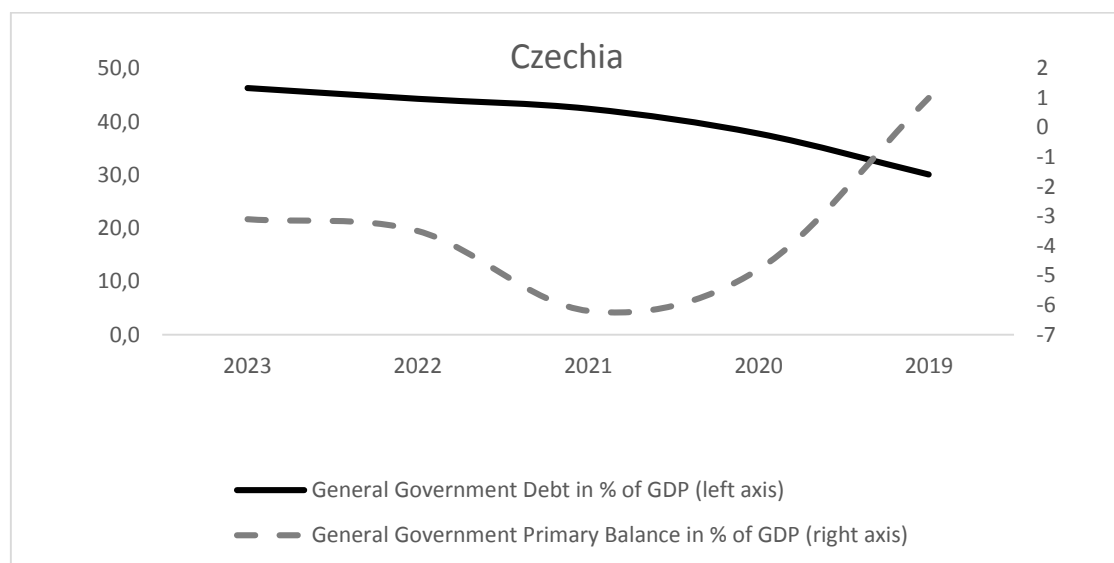

In accordance with equation (3), the value of primary balance forecasted for Czechia in 2021 is not sufficient to start to lower the debt-to-GDP ratio due to the outbreak of pandemic. Governments undertook measures to restore economic growth. Consequently, in last two years, the primary surplus turned into a large primary deficit.

Scenario 1 assumes lower inflation and real GDP rates by 1.0 pp. compared to the latest forecast of European Commission for 2021. In this case, the value of primary balance beyond which the debt starts to fall increases significantly in Czechia which means that significant fiscal effort will have to be undertaken in order to level off the debt-to-GDP ratio at least. In turn, scenario 2 assumes higher inflation and real GDP rates by 1.0 pp. compared to the Forecast 2021. In that case, the value of primary balance beyond which the debt starts to fall increases. In turn, scenario 3 which reflects higher government long term interest rates by 1.0 pp. compared to the data for 2021, indicates again that the value of primary balance beyond which the debt-to-gdp ratio starts to fall will also require quite significant fiscal consolidation measures.

The analysis only confirms that the sign and value of primary balance in accordance with equation (3) is highly sensitive about the sign and value of expression $i_t - y_t$.

Figure 5 demonstrates the path of fiscal primary surplus (right axis) and government debt (left axis) for Czechia during the horizon of the autumn forecast of 2021.

Source: AMECO database, European Commission.

The public debt increased substantially during pandemic. Therefore, at the end of the forecast's horizon (2023) Czechia is quite far away from achieving a primary surplus and start to lower its debt-to-gdp ratio. This will require from the Czechia's government to take appropriate measures and address the fiscal deficit. It seems obvious that return to the fiscal rules will be of great importance in this process but also it constitutes an important evidence that the conduct of fiscal policy is more streamlined when having fiscal rules in its framework. During last twenty years the debt-to-gdp ratio increased in Czechia by about 30 pp. Therefore, the decision of Czechia's government was an appropriate one as Czechia based on the analysis

carried out turned out to be a natural candidate to implement fiscal rules despite having relatively low public debt compared to the average of European Union for most of the period investigated. In this respect, one can also not forget about the age-related spending pressures that are ahead of Czechia which can be more effectively tackled when having fiscal rules in its framework.

CONCLUSIONS

Economic theory indicates that sound fiscal policy must meet at least two basic conditions: it must be sustainable, and it must be counter-cyclical [Janikowski, Rohmanyi 2018].

However, there are different ways to achieve those goals. Czechia for instance until 2017 did not have fiscal rules in its framework. At first glance, the fiscal picture of Czechia was somewhat positive notably in terms of the debt-to-gdp ratio which was significantly lower compared to the average of European Union prior to the outbreak of financial crisis: 28% of GDP vs. 64 % of GDP and years before. However, deeper analysis led to different conclusions. In the whole period before the crisis, the authorities maintained a persistent primary deficit which indicates that the fiscal stance was expansionary throughout the period and the low debt-to-gdp ratio masked well that trend. Furthermore, this happened during periods of robust growth and even if declines in the debt ratio took place they were too short and too small to offset previous increases. The conclusion to draw from the period before the outbreak of financial crisis seems to be straightforward: Czechia was prone to significant deficit bias: the government run deficits not only in recessions and periods of sub-par growth but also in good times. Therefore, according to some authors, this country was an ideal candidate for fiscal rules that require fiscal discipline and from 2017 onwards, Czechia strengthened its fiscal framework by introducing debt and expenditure rules along with establishing two independent institutions that monitor public finances.

Taking into consideration the upcoming above average spending pressures stemming from ageing population and finally the fact that Czechia as any member of European Union was required to implement EU fiscal rules¹ in their national legislations, it had been advisable that the Czechia government decided to move in the direction of fiscal rules.

The debt sustainability analysis carried out in the article shows that the sign and value of primary balance in accordance with equation (3) is highly sensitive about the sign and value of expression $i_t - y_t$ so the macroeconomic conditions.

The public debt increased substantially during pandemic, that is why at the end of the forecast's horizon (2023), Czechia is quite far away from achieving a primary surplus and start to lower its debt-to-gdp ratio. This will require from the Czechia's government to take appropriate measures and address fiscal deficit and needless to say fiscal rules incorporated into its fiscal framework will be of great importance in that process.

Nevertheless, one can conclude that any fiscal rule alone cannot save public finances. The political will to tighten fiscal policy is a crucial precondition for the success of any reforms related to fiscal framework and hence to responsible fiscal policy.

---

¹ Encouraged by other international organizations, see e.g. OECD 2016.

REFERENCES

1. European Commission (2021): European Economic Forecast, Winter Autumn, Institutional Paper 160,
2. Escolano J. (2010): A Practical Guide to Public Debt Dynamics, Fiscal Sustainability, and Cyclical Adjustment of Budgetary Aggregates. International Monetary Fund, Washington, D.C.,
3. European Commission (2021): The 2021 Ageing Report, Economic & Budgetary Projections for the EU Member States (2019-2070), Institutional Paper 148, May 2021,
4. Janikowski L., Rohmanyi B. (2018): Is a Fiscal Policy Council needed in Poland? mBank – CASE Seminar Proceedings No. 157/2018,
5. Klyuev V., Snudden S. (2011): Effects of Fiscal Consolidation in the Czech Republic, IMF Working Paper WP/11/65,
6. Baxa J., Paulus M. (2016): New fiscal rules for the Czech Republic: Analysis of the proposal, Institute of Economic Studies, Occasional Paper, No. 1/2016,
7. Franek S., Postuła M. (2019): Pomiar siły instrumentów fiskalnych oraz ich skuteczność w poprawie stabilności finansów publicznych w krajach Unii Europejskiej, Materiały i Studia nr 334, Narodowy Bank Polski,
8. OECD (2016): OECD Economic Surveys: Czech Republic,
9. OECD (2019): Budgeting and Public Expenditures in OECD Countries,
10. OECD (2020): OECD Economic Surveys: Czech Republic.

XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN EPİK ŞEİRİ VƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ İNTİBAHI

XIII-XIV Centuries Azerbaijani Epic Poetry and Azerbaijani Cultural Renaissance

Dr. Ruziya GULIYEVA

ANAS Gence Şubesi İnsani Araştırmalar Enstitüsü, Edebiyat bölümü başkanı, AZERBAIJAN. E-mail:
ruziya.zaman.55@bk.ru ORCID: 0000-0003-0599-7981

Öz

XIII-XIV yüzyıllar, Azərbaycan destan şiirinde ve bir bütün olarak Azərbaycan edebiyatında ulusal bir farkındalık ve kendini iyileştirme dönemi olarak nitelendirilir. Bu dönemde epik şiirimizin gelişimi yeni bir aşamaya girer.

Kökleri masallarda ve "Kitabi-Dada Korkut" destanlarında bulunan tüm Türk destan gelenekleri, Nizami Gencevi'nin "Hamsa"sında doruğa ulaşır. Bütün bunlar, Türk sanatsal ve estetik değerlerinin birleşik bir sistemini yarattı ve yeni bir kültürel rönesansın ortaya çıkmasında temel bir rol oynadı.

Azərbaycan Türkçesiyle yazılan ilk Mesnevi, yazarı bilinmeyen "Dastani-Ahmad Harami"dir. Bu eserin XIII. yüzyılda ortaya çıkması, Azərbaycan edebiyatında destan şiirinin geleneklerinin ve tarihi köklerinin çok eski zamanlara dayandığını göstermektedir. Destanda kullanılan eski Türkçe sözler, söylediklerimizi bir kez daha doğrulamaktadır.

Destanın tek el yazması 1978 yılında ünlü Türk bilgini Talat Onay tarafından keşfedilmiştir. Önsözü, sözlüğü ve yorumuyla birlikte destanı 1978'de yayımladı. Önsözde Talat Onay, şiirin Azərbaycan Türklerinin sanatsal yaratıcılığının bir ürünü olduğunu gösterdi. 1978 yılında Azerbaycanlı bilim adamı A.Safarli bu eseri yeniden basmış ve Bakü'de yayınlamıştır. Şiir üçüncü kez 1979 yılında Halis Akaydin tarafından İstanbul'da yayımlanmıştır.

"Dastani-Ahmad Harami" yazılı ve sözlü gelenekleri birleştiren ve halkın ruhunu ifade eden bir destandır.

Arif Erdebili, Azərbaycan edebiyat tarihinde klasik Doğu edebiyatının ve Nizami Gencevi geleneklerinin değerli varislerinden biridir. Nizami Gencevi'nin eserinden yararlanan şair, şiire bambaşka ve özgün bir şekilde yeni olaylar ve hikâyeler katarak yeni bir içerik ve üslupla eser oluşturmuştur. İki bölümden oluşan eserin ilk bölümüne "Ferhadname", ikinci bölümüne ise "Ferhad ve Şirin" adı verilmiştir.

Eserin tek yazma nüshası İstanbul'da korunmuştur. Profesör Halil Yusifli, şiiri Farja'dan tercüme etti ve bilimsel bir analiz yaptı. Halil Yusifli, şiirin tamamını 2007 yılında yayınladı.

Edebiyat alimleri M.Guluzadeh, H.Araslı, G. Beğdeli, A.Rustamova, N.Araslı ve H.Yusifli şiirin incelenmesinde önemli çalışmalar yapmışlardır.

Bu makalede XIII-XIV yüzyıllar Azərbaycan epik şiiri ve Azərbaycan kültür rönesansını yaratan bazı sanatçılar hakkında görüş ve fikirler verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azərbaycan edebiyatı, nesir, destan şiiri, destan, Dastani-Ahmed Harami, Arif Erdebili, Ferhadname, klasikler.

Abstract

The XIII-XIV centuries are characterized as a period of national self-awareness and self-recovery in Azerbaijani epic poetry and Azerbaijani literature as a whole. In this period, the development of our epic poetry enters a new stage.

All-Turkic epic traditions, which have their roots in fairy tales and "Kitabi-Dada Gorgud" epics, reach their peak in Nizami Ganjavi's "Khamsa". All this created a unified system of Turkish artistic and aesthetic values and played a fundamental role in the emergence of a new cultural renaissance.

The first Masnavi written in Azerbaijani Turkish is "Dastani-Ahmad Harami", the author of which is unknown. The emergence of this work in the XIII century suggests that the traditions and historical roots of epic poetry in Azerbaijani literature date back to very ancient times. The old Turkish words used in the saga once again confirm what we said.

The only manuscript of the saga was discovered in 1978 by the famous Turkish scholar Talat Onay. He published the saga in 1978, along with his foreword, dictionary and commentary. In the foreword, Talat Onay showed that the poem is a product of the artistic creativity of the Azerbaijani Turks. In 1978, the Azerbaijani scientist A.Safarli reprinted this work and published it in Baku. The poem was published for the third time in 1979 in Istanbul by Halis Akaydin.

"Dastani-Ahmad Harami" is an epic that combines both written and oral traditions and expresses the spirit of the people.

Arif Ardabili is one of the worthy successors of classical Eastern literature and Nizami Ganjavi traditions in the history of Azerbaijani literature. Taking advantage of Nizami Ganjavi's work, the poet created a work in a new content and style by adding new events and stories to the poem in a completely different and unique way. The first part of the two-part work is called "Farhadname", and the second part is called "Farhad and Shirin".

The only manuscript of the work is preserved in Istanbul. Professor Khalil Yusifli translated the poem from Farja and gave it a scientific analysis. Khalil Yusifli published the poem in its entirety in 2007.

Literary scholars M.Guluzadeh, H.Arasli, G. Begdeli, A.Rustamova, N.Arasli and Kh.Yusifli did important work on the study of the poem.

This article gives opinions and ideas about the XIII-XIV centuries Azerbaijani epic poetry and some of the artists who created the Azerbaijani cultural renaissance.

Keywords: Azerbaijani literature, prose, epic poetry, saga, Dastani-Ahmad Harami, Arif Ardabili, Farhadname, classics.

GİRİŞ

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan epik şeirində və bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyatında milli özünüdərk və özünəqayıdış dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrdə epik şeirimizin inkişafı yeni bir mərhələyə qədəm qoyur.

Kökləri nağıllardan və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarından başlanan ümumtürk epik ənənələr Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sində ən yüksək nöqtəsinə çatır. Bütün bunlar vahid türk bədii-estetik dəyərlər sistemini yaradır və yeni bir mədəni intibahın yaranmasında zəmin rolunu oynayır.

Azərbaycan türkcəsində yazılmış ilk məsnəvi müəllifi məlum olmayan “Dastani –Əhməd Hərəmi” əsəridir. XIII əsrdə bu əsərin yaranması belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında epik şeirin ənənələri və tarixi kökləri çox-çox qədim dövrlərdən soraq verir. Dastanda işlənən əski türk sözləri də dediklərimizi bir daha təsdiqləyir.

Dastanın yeganə əlyazması 1978-ci ildə tanınmış türk alimi Tələt Onay tərəfindən aşkara çıxarılmışdır. O, 1978-ci ildə dastanı özünün yazdığı ön söz, lüğət və şərhələrlə birlikdə çap etdirmişdir. Tələt Onay ön sözdə göstərirdi ki, poema Azərbaycan türklərinin bədii yaradıcılıq məhsuludur. 1978-ci ildə Azərbaycan alimi Ə.Səfərli bu əsəri yenidən çapa hazırlayaraq Bakıda nəşr etdirmişdir. Poema üçüncü dəfə 1979-cu ildə İstanbulda Halis Akaydın tərəfindən çap olunmuşdur.

“Dastani-Əhməd Hərəmi” həm yazılı, həm də şifahi ənənələri özündə birləşdirən və xalq ruhunu ifadə edən dastan-məsnəvidir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində klassik Şərq ədəbiyyatı və Nizami Gəncəvi ənənələrinin layiqli davamşılardan biri də Arif Ərdəbilidir. Nizami Gəncəvi yaradıcılığında ustalıqla bəhrələnən şair tamamilə fərqli və özünəməxsus yolla gedərək poemaya yeni hadisə və əhvalatlar əlavə etməklə yeni məzmununda və yeni üslubda bir əsər yaratmışdır. İki hissədən ibarət olan əsərin I hissəsi “Fərhadnamə”, II hissəsi isə “Fərhad və Şirin” adlanır.

Əsərin yeganə əlyazması İstanbulda qorunur. Poemanı fərhadan çevirən və ona söz yazaraq elmi təhlilini verən professor Xəlil Yusiflidir. Xəlil Yusifli 2007-ci ildə poemanı bütöv şəkildə çap etdirmişdir.

Ədəbiyyatşünas alimlərdən M.Quluzadə, H.Araslı, Q. Beqdeli, A.Rüstəmov, N.Araslı və X.Yusifli poemanın tədqiqi ilə bağlı mühüm işlər görmüşlər.

Bu məqalədə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan epik şeiri və Azərbaycan mədəni intibahını yaradan sənət adamlarının bir qismi haqqında fikir və mülahizələr verilmişdir.

Araştırmanın amacı

Hələ XI-XII əsrlərdən başlanan Azərbaycan mədəni intibahı XIII-XIV əsrlərdə daha da güclənir və anadilli epik şeir özünün yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Bu dövrdə üç dildə - türk, fars və ərəb dillərində əsərlər yaranır, dillər və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqələr inkişaf edir, vahid bir mədəniyyət formalaşır.[Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi,2009:69]

XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi dilinin ən qiymətli abidələrindən olan “Dastani-Əhməd Hərəmi” ana dilimizdə yazılmış ilk məsnəvi kimi ədəbiyyat tariximizdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Türk xalqlarının ortaq yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Həsənoğlunun iki qəzəli, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərini nəzərə almasaq, “Dastani-Əhməd Hərəmi” Azərbaycan dilində yazılmış ilk sənət nümunəsidir.

Poemanın məzmunundan və əsərdəki başlıqdan məlum olur ki, müəllif klassik ədəbiyyata və folklorla dərindən bələd olmaqla yanaşı, eyni zamanda “Qurani-Kərim”i, dini ehkamları, hədisləri də yaxşı bilmiş, onlardan ustalıqla bəhrələnmişdir.

Klassik şairlərin əsərlərində gördüyümüz ənənəvi başlıqlarla müqayisədə “Dastani-Əhməd Hərəmi”də olan başlıqlar çox kiçikdir. Bununla belə burada “Quran” ayələri, hədislər, islami hökmlər öz əksini tapmışdır.

Dastan -məsnəvidə Allahın birliyi, vəhdaniyyəti haqqında belə deyilir:

Anın birligini zikr eyləyə dil,

Xatırda qalmaya zərrəcə müşkil.[Dastani-Əhməd Hərəmi,1978:14]

Allahın birliyi haqqında olan bu hökm “Qurani-Kərim”də 71 dəfə təkrarlanır. “İncil”də isə bu haqda buyrulur: ”Var olan, var olmuş və Gələcək Küll-İxtiyar olan Rəbb Allah deyir: “Mənəm Alfa və Oməqa (Başlanğıc və Son)”. [İncil,1996:410]

Allahın hikmət əlamətləri çoxdur. İnsanların söylədiyi hikimətli sözlərin hamısı yalnız Ona məxsusdur:

Zira kim dilləri söylədən oldur,

Anın hikmətləri qullara boldur.

Anın hikmətinə əql irişməz,

İşinə kimsə hərgiz qarışmaz. [Dastani-Əhməd Hərəmi,1978:14]

Allahın hikmətləri insan əqlinin hüdudlarından çox-çox yüksəkdədir. Məhz bu səbəbdən də əql onun hikmətlərinə çata bilməz, Onun necəliyi, keyfiyyəti haqqında insana bilgi verilməmişdir:

Anın keyfiyyəti bulunmadı heç,

Məkanı qandadır, bilinmədi heç. [Dastani-Əhməd Hərəmi,1978:14]

Yalnız Allaha məxsus olan sifətlər haqqında “Qurani-Kərim”in Əl-İxlas surəsində buyrulur: “De ki: “O Allah birdir. Allah möhtac deyildir! O nə doğmuş, nə doğulmuşdur! Onun heç bir tayı-bərabəri və bənzəri də yoxdur!” [Qurani-Kərim,Bakı:1992:112]

Allah zamansız və məkansızdır, yəni laməkandır. Allah qeybdədir, gözlə görünməz. Əvvəlinin önünü, axırının sonunu görmək imkan xaricindədir:

Nə zahirdir o kim gözdən iralmaz,

Nə batindir o kim hərgiz görülməz

Anın əvvəlinin önü bulunmaz,

Anın axırını sonu bulunmaz.[Dastani-Əhməd Hərəmi, 1978:15]

Allahın qüdrəti böyükdür, sonsuzdur, Onun elmi batini elmdir və yalnız onu özünə bəllidir. Bütün bunları nəzərə alan poema müəllifi belə deyir:

Nə dilim var, onu şərh eyləyəm bən,

Nə bilim var ki, şərhin söyləyəm bən.

Anın dil zikrini etmək gərəkdir,

Anın doğru yolun getmək gərəkdir. [Dastani-Əhməd Hərəmi, 1978:15]

Poemanın başlanğıcında Allahın adını zikr etməyə, onun qoyduğu haqq yolu ilə getmək kimi savab əməlləri məsləhət görəndə müəllif özünün keçmiş həyatına nəzər salaraq acı-acı təəssüflənir:

Şaşı baxdım, cüda düşdüm bən andan,

Bənim halım necə olusər ondan.

Qova-qova könül dünyaya girdi,

Ömür keçdi, saqalı, saç ağardı.

Əbəs yerə xərc etdim yaşım bən,

Yeridir, daşlara dögsəm başım bən. [Dastani-Əhməd Hərəmi, 1978:15]

Sonuncu beytdən görüldüyü kimi müəllif “Dastani-Əhməd Hərəmi”ni yaşlı vaxtlarında qələmə almışdır.

Təhkiyə tərz, dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan xalq dastanları və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına son dərəcə yaxın olan, bir çox məqamlarda onlarla səsleşən “Dastani-Əhməd Hərəmi” kimi sənət əsərinin əlimizdə olması bir daha sübut edir ki, anadilli epik şeirimizin yaranma tarixi çox-çox qədim dövrlərə gedib çatır.

XIV əsr Azərbaycan epik şeirindən bəhs edərkən xəmsəçilik ədəbi məktəbinin davamçılarından olan Arif Ərdəbilinin adını xüsusi qeyd etməliyik. Arif Ərdəbilinin “Fərhadnamə” poeması epik şeirimizin inkişafında ayrıca bir mərhələdir.

“Fərhadnamə” məsnəvisi iki hissədən ibarət olduğundan Arif Ərdəbili hər iki bölümə ayrı-ayrılıqda ənənəvi başlıqlar əlavə etmişdir. Əsər iki müqəddimə, iki əsas hissə və iki sonluqdan ibarətdir. Arif Ərdəbilinin poeması məhəbbət mövzusunda olsa da, sənətkar orta əsrlər Şərqi ədəbiyyatındakı ənənədən kənara çıxaraq öz əsərini cüt aşiq və məşuqun adı ilə yox, yalnız baş qəhrəmanın adı ilə “Fərhadnamə” adlandırır. Dəftərdən hekayəni oxuyan və onun gözəlliyinə heyran qalan müəllif dağçıpanı sözlə yenidən diriltmək istədiyini söyləyib:

Oxudum dəftərdən bu əfsanəni,

Etdi gözəllikdə o heyran məni.

Şeirin binasını təzələdim mən,

Dağçıpanı dirildi sözlə təzədə .

Söz axdı su kimi bunu deyəndə,

“Fərhadnamə” qoydum adını mən də.

Vardır bu kitabda hər cür söz, söhbət.

Əlinə alanda eyləmə qəflət. [Ərdəbili,2007:265-266]

Klassik Şərq ədəbiyyatında olduğu kimi “Fərhadnamə” poeması da Allahın adıyla başlayır. Burada Allahın qüdrət əlamətləri, Onun xəlq etdiklərinin gözəlliyi ilahi bir dillə təsvir edilir. Arif Ərdəbili göstərir ki, Tanrının qüdrətindən xəbərdar olanlar bəxtiyardır. Çünki o gözəlliklərin alt qatında ilahi naxışlar var. O naxışların yanında çin naxışı belə yalandır, olduqca sönükdür. Gülüstana “yüz rəng verən” də, laləni daş üstə bitirən də Rəbbin özüdür:

Heyran olsun deyə qumruyla bülbül,
Yuyur üz-gözünü şəhdə lalə, gül.
Xoşbəxtidir o kəs ki, görən gözü var,
Xilqətin hüsnündən olmuş xəbərdar.
Görsən o qüdrətin yüzdən birini,
Gücün catan qədər gör, bil yerini.
Çin naxışı gəzsən, qaç aldanışan,
Yan ötmə gördüyün heç bir naxışdan.
Bir bax, gülüstana yüz rəng veribdir,
Laləni daş üstə o bitiribdir. [Ərdəbili,2007:25-26]

“Peyğəmbərin tərifı” hissəsində Məhəmməd Peyğəmbərə, onun nəslinə ehtiramını bildirən və salam-salavat göndərən Arif Ərdəbili öz övladlarının adını Məhəmməd qoyduğunu fəxarət hissi ilə qeyd edir:

Vəsiyyət etmişdir bu cür əcdadım,
Məhəmməd adlansın hər bir övladım.
O sözün üstündə durdum daima,
Məhəmməd ad verdim övladlarıma.
Əgər adlanıbsa ilkin Məhəmməd,
Altıncıdır Bədiəddin Məhəmməd. [Ərdəbili,2007:28]

“Fərhadnamə”nin birinci hissəsindəki ənənəvi başlıqlardan biri də Təbriz hökmdarı Bahadırxan Şeyx Üveys Cəlairəyə həsr olunmuş “Əzəmətli Sultan, xalqın başının ağası, ərəb və əcəmin fərman verəni Müizzəddünya Vəddin Şeyx Üveysin mədhi” bəhsidir. İranın tarixi keçmişinə nəzər salan və xalqın başına gələn olmazın bəlalardan söz açan Arif Ərdəbili Şeyx Üveysin hakimiyyəti dövründə xalqın əmin-amanlıq içində yaşadığını göstərərək belə deyir:

Məğrura qapısı olmuş səcdəgah,
Yoxsul pənahına qarşı pənah.
Ürəklər sınmağın bazarı sınımış,
İndi qürd qoyunla qoşa dayanmış.
Zülm etmir bir kəsə indi bir adam,

Qarışqa ilandan alır intiqam.
Dövründə zor, güc var desən, gümandır,
Güc görən əllərdən ancaq kamandır.[Ərdəbili,2007:29]

Şeyx Üveysin mərdliyindən, səxavətindən, hökmdarlıq qüdrətindən söz açan şair onu “İsa nəfəsi” adlandırır:

İsa tək nəfəsi bağışlayar can,
Rəxş arxada qaçar onun atından.[Ərdəbili,2007:31]

Bu bir həqiqətdir ki, böyük bir dövr ərzində mədhiyyə ədəbiyyatı ədəbi təhlildən bir növ kənarda qalmış və az tədqiq olunmuşdur. Lakin bu mədhiyyələrin özündə belə şairin yaratdığı ideal hökmdar obrazının əsas cizgilərini görmək mümkündür. Bu cizgilər ədalət,güç-qüvvət, fəthlik qüdrəti, ölkəni qoruyub-saxlamaq məharətidir. Arif Ərdəbili Şeyx Üveysi mədh edərkən məhz bu keyfiyyətləri ön plana çəkir:

Ədli, mehri zaman kam alar ellər,
Kinindən ilanlar göstərər zəhər.
Ölkə saxlamaqda əli buluddur,
Dünyanı tutmaqda qılıncı oddur. [Ərdəbili,2007:31]

Klassik Şərq poetik ənələrinə uyğun olaraq Arif Ərdəbili də öz məsnəvisinə “Bu kitabın yazılmasının səbəbi haqqında” bəhsini əlavə etmişdir. Şeyx Üveysin adını hörmət və ehtiramla yad edən şair doğma vətəni Təbrizdən ayrılaraq Şirvan şahının dəvəti ilə Şirvana gəlməsinin səbəbini belə açıqlayır:

Çərxin gərdişiyə mən bundan qabaq,
Düşdüm öz evimdən, qəsrimdən uzaq.
Bir gün görməsəm də yurdumda əgər,
Salıb onun qəmi məni dərbəder. [Ərdəbili,2007:83]

Onu da qeyd etmək ki, “Bu kitabın yazılma səbəbi” bəhsində Arif Ərdəbilinin həyat və yaradıcılığına aid bir çox dəyərli elmi məlumatlar və faktlar verilmişdir ki, bütün bunlar şairin ömür yolunu öyrənmək baxımından ən tutarlı elmi məxəzlərdən biri sayıla bilər.

Sonuç

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında anadilli epik şeirin yaranması və geniş vüsət alması milli ruhda yazılmış poetik nümunələrin ideya-bədii tutumunu genişləndirmiş və onun inkişafı üçün münbit zəmin hazırlamışdır.Azərbaycan ədəbi və fəlsəfi fikrinin ən böyük nümayəndələri, mütəfəkkir şairlər

İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzuli yaradıcılığı anadilli ədəbiyyatımızın zirvəsini təşkil etməklə istər öz dövrlərində, istərsə də sonrakı mərhələlərdə söz sənətimizin inkişafına güclü təsir göstərdi.

Ədəbiyyatımızın bu mərhələsində humanizm, xeyirxahlıq, insana inam, şəxə qarşı mübarizənin zəruriliyi motivləri geniş yer tuturdu. Sənətkarların yaradıcılığında bəşəri ideyalar, elmin, biliyin yüksək dəyərləndirilməsi, cahilliyin, nadanlığın, eqoizmin mənfi cəhətlər kimi tənqidi, ibrətamiz həyat hadisələri, insan taleyi, xalq mənafeyinin müdafiəsi kimi məsələlər öz əksini tapırdı. XIII-XIV əsrlərdə yaranan əsərlərdə humanizm, kamil insan problemi ədəbiyyatın, bədii fikrin mərkəzinə gətirilmiş, cahillik, mənəbpərəstlik, acgözlük, müftəxorluğa nifrət aşılardı.

KAYNAKÇA

1. *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi* (2009). II cild, Bakı, "Elm"
2. *Dastani-Əhməd Hərami* (1978). Bakı, "Gənclik"
3. Ərdəbili A. (2007). *Fərhadnamə*. Bakı, "Elm"
4. *İncil* (1995). Tərcümə edəni: Mirzə Xəzər. Stokholm. Bibliya Tərcümə İnstitutu.

ECONOMIC GROWTH AND THE IMPACT OF TOURISM IN KOSOVO

Prof.Ass.Dr. Idriz KOVAÇI

University of Applied Sciences in Ferizaj, KOSOVO

idriz.kovaci@ushaf.net

Prof.Ass.Dr. Alberta TAHIRI

Corresponding author, University of Applied Sciences in Ferizaj, KOSOVO

alberta.tahiri@ushaf.net

Abstract

Tourism is an economic activity that is oriented to the utilization of tourist potentials. With the difficulties that had passed in different stages in the Republic of Kosovo, the development of this activity has reached along with the economic development of the country. The Republic of Kosovo has sufficient resources to develop some types of tourism, which can be used as attractive places for tourists, both domestic and international, who assist the economic development in Kosovo. The central tourist region of Prishtina, that of the Albanian Alps, the tourist region of Sharr, Mitrovica and Anamorava, is considered as the five main tourist regions in Kosovo that also affect economic development.

Our research aimed at studying the impact of tourism on economic growth in Kosovo. In this study, 250 subjects were surveyed, dividing from 50 subjects from 5 tourist centers in Kosovo, the central tourist region of Prishtina, the Albanian Alps, Sharri, Mitrovica and Anamorava regions, considered to be the top five tourist regions in Kosovo .

The respondents are from 26 to 64 years of age. The methodology of this study was used to integrate quantitative and qualitative methods. The collected data were analyzed using the Statistical Sacks for Social Sciences (SPSS).

The findings of this study have shown that tourism is one of the main priorities of economic development, because through tourism we can absorb more foreign investment and could attract more foreign investors, how can this be the attraction when tourists visit various aspects of wealth and natural beauty, free labor force as well as legal and managerial security, as well as a sound economic education in the Republic of Kosovo.

Keywords: Tourism, Economic Development, Republic of Kosovo, Types of Tourism, Tourist Places.

SPÓŁECZNO-POLITYCZNA I GOSPODARCZA DOKTRYNA ORDOLIBERALIZMU W HISTORII GOSPODARCZEJ NIEMIEC

dr Jerzy WALKOWIAK

University of Technology and Economics, POLAND

W artykule zostanie przedstawiona rola społeczno-politycznej i gospodarczej doktryny ordoliberalizmu w historii gospodarczej Niemiec. Ordoliberalizm jest specyficzną, niemiecką odmianą współczesnej myśli liberalnej, określanej mianem neoliberalizmu. W historii gospodarczej Niemiec odgrywa on szczególną rolę. Doktryna ta wyróżnia się spośród innych doktryn indywidualistycznym podejściem do celów gospodarczych, politycznych a także społecznych. Stał się on w Republice Federalnej Niemiec oficjalną doktryną ekonomiczną i społeczno-polityczną rządów chadeckich i chrześcijańsko-liberalnych. Ordoliberalizm stał się po drugiej wojnie światowej ideą przewodnią rządu federalnego, zwaną społeczną gospodarką rynkową.

Nawet w przypadku stosunkowo najlepszej organizacji życia gospodarczego nie można spodziewać się rajy. Zważywszy ludzką słabość i nieadekwatność wszelkich modeli, wady pojawiają się zawsze. Teoretyczny ideał nie został jeszcze urzeczywistniony i nawet programy praktycznej polityki gospodarczej nie dysponują magicznymi formułami, pomimo że mogą być wprowadzane w życie zgodnie z właściwymi procedurami.

*Heinrich Pesch*¹

Od wielu lat w społeczeństwie o ustroju liberalnym daje się zaobserwować szczególne zainteresowanie praktycznymi zagadnieniami etyki. Zainteresowanie to obecne jest w każdej istotnej sferze życia

---

¹ Zob. H. Pesch, jezuitski teolog - ekonomista, *Lehrbuch der Nationalökonomie*, Freiburg im Br. 1920 -1926, t. 3, s. 547. To monumentalne dzieło, zdaniem Novaka, pomaga zrozumieć Anglosasom część tła niemieckiej „społecznej ekonomii rynkowej”, zaakceptowanej przez Ludwiga Erharda po drugiej wojnie światowej.

społecznego. Przejawia się także w tak fundamentalnej dla społeczeństw liberalnych sferze, jaką jest życie gospodarcze.

Życie gospodarcze to nie tylko kapitał, inwestycje, technologie, wykwalifikowana siła robocza, surowce, przedsiębiorstwa i odpowiednio ukształtowane instytucje; to także zasady postępowania, głęboko zakorzenione przekonania i zwyczaje, słowem - to, co stanowi glebę rzeczywistej moralności. Rozrastająca się sfera gospodarki rychło ujawniła zapotrzebowanie na etykę, która określałaby podstawowe zasady uprawiania poszczególnych, często bardzo wyspecjalizowanych, związanych z tą dziedziną życia zawodów. Zapotrzebowanie to występuje w krajach rozwiniętego wolnego rynku od początku XX stulecia. Szczególne nasilenie zainteresowania etycznymi regulacjami działań gospodarczych wystąpiło w USA w latach 60., w Niemczech - wraz z realizacją projektu „społecznej gospodarki rynkowej” i w całym świecie zachodnim od początku lat 80.¹

Wilhelm Ropke duchowych antenatów liberalizmu upatruje w starożytności i w chrześcijaństwie. „Taki liberalizm jest w istocie rzeczy... prawym duchowym dzieckiem chrześcijaństwa, a jako taki jest humanistyczny, indywidualistyczny bądź... personalistyczny, antyautorytarny, racjonalistyczny.”² Ordoliberałowie umiejscawiają swą doktrynę „pomiędzy socjalizmem a kapitalizmem” określając ją mianem „trzeciej drogi”... Różni się ona od innych doktryn głównie indywidualistycznym podejściem do celów gospodarczych, politycznych i społecznych. Społeczeństwo rozumiane jest w ordoliberalizmie jako ogół jednostek swobodnie realizujących swoje cele, jednakże jednostki ograniczone są prawami ustanowionymi w sposób demokratyczny, normami wyznaczonymi przez tradycję, a także zależne są od wysokiego poziomu akceptacji zastanego systemu wartości moralnych, etycznych itp. Ordoliberalizm jest specyficzną, niemiecką odmianą współczesnej myśli liberalnej, określanej mianem neoliberalizmu, z tym że w przeciwieństwie do innych krajów zachodnich, w RFN stał się on niejako oficjalną doktryną ekonomiczną i społeczno-polityczną rządów chadeckich i chrześcijańsko-liberalnych. Jak twierdzą zachodnioniemieccy historycy, ordoliberalizm stał się po drugiej wojnie światowej ideą przewodnią w polityce rządu federalnego, znaną pod nazwą społecznej gospodarki rynkowej. Geneza ordoliberalizmu europejskiego jest pochodną trudnej sytuacji społeczno-gospodarczej w Europie, szczególnie Niemiec w latach 20. i 30. XX w.³ Ordoliberałowie „uetyczniają” podstawowe kategorie ekonomiczno-polityczne, wiążąc np. konkurencję z postulatem uczciwości w prowadzeniu interesów.⁴

Podobnie jak „uetyczniają” swe idee ekonomiczne, ordoliberałowie apelują do moralności członków kapitalistycznego społeczeństwa, odwołują się do utrwalonych w jego świadomości wzorców i zasad, przy czym każą je akceptować jako jedynie słuszne i odmawiają im racji bytu w warunkach uspołecznionej gospodarki. Idzie tu o wzory i wartości reprezentowane przez ogół danego społeczeństwa, jak np. poszanowanie własności, współzawodnictwo w życiu społecznym i ekonomicznym, gotowość do podejmowania ryzyka innowacji oraz do ponoszenia odpowiedzialności

¹ Zob. Grzegorz Hansen, *Wprowadzenie do etyki biznesu w: „Etyka”* 1993, Nr 26, s. 106.

² T. G. Pszczółkowski, *Ordoliberalizm. Społeczno - polityczna i gospodarcza doktryna neoliberalizmu w RFN*, PWN Warszawa Kraków 1990, s. 35.

³ R. Cameron, L. Neal, *Historia gospodarcza świata*, Warszawa 2004, s. 371–382.

⁴ Por. Tamże, s.11.

za jego skutki, przestrzeganie reguł moralnych i przepisów prawa, uczciwość, solidność, przywiązanie do wykonywanego zawodu, oszczędność, przezorność życiowa i inne.¹

Na wnikliwą uwagę zasługują postulowane przez ordoliberalów wzory i wartości etyczne, a także ideologiczne, społeczne i polityczne, zwłaszcza takie, jak indywidualna odpowiedzialność, uczciwość, ale i praworządność oraz służebny charakter władzy państwowej.

Doktryna ordoliberalizmu adresowana jest przede wszystkim do warstw pośrednich (tzw. klasa średnia), które - jak twierdzą jej twórcy - dalekie są od demoralizującego bogactwa, jak i upokarzającej nędzy, czyli od skrajności, będących główną przyczyną nierównowagi społecznej. Zakłada się, iż w tych właśnie warstwach najsilniej ugruntowane są mieszczańskie cnoty etyczne.²

Ogólnie można stwierdzić, że ordoliberalizm w ujęciu Eucken'a (czołowego przedstawiciela ordoliberalizmu) i jego szkoły nawiązuje do koncepcji ekonomicznych, socjologicznych, etycznych i prawnych liberalnych myślicieli angielskich (od połowy XVII w.) i francuskich (druga połowa XVIII w.) oraz niemieckich (z końca XVIII - początku XIX stulecia), a także do katolickiej idei „ordo”.³

Idea „ordo” wywodzi się ze średniowiecza i wyraża koncepcję świata skonstruowanego w sposób doskonały, będącego najwyższą formą kosmosu. Głównym jej wyrazicielem był św. Augustyn, dla którego świat, będący wolnym dziełem Boga, był dziełem rozumnym, a więc wykonanym według planu. Augustyński prymat woli, wiary, miłości i łaski nad rozumem i doświadczeniem można odnaleźć w poglądach niektórych ordoliberalów, którzy jak np. F. A. von Hayek - negują istnienie jednostkowego rozsądku, podobnie jak zaprzeczają istnieniu praw rozwoju społecznego, nie podważając jednak wartości rozsądku ponadosobowego.

Według kolejnego ważnego reprezentanta idei „ordo”, Tomasza z Akwinu, świat stworzony jest z niczego wprost przez Boga, jako akt woli według idei Bożych i stanowi jedność, jest przez Stwórcę kierowany, przez co jest również uporządkowany i rozwija się celowo i racjonalnie wedle planu Boga.

Spośród nowożytnych propagatorów wiary w ten ład wymienić należy G. Leibniza. Do jego teorii wprzód ustanowionej harmonii w świecie nawiązywali chętnie przedstawiciele klasycznego liberalizmu. Wiara w tę harmonię, przeniesiona w sferę ekonomiki wolnokonkurencyjnej, stała się przedmiotem ataków ze strony przeciwników wolnej konkurencji z chwilą, gdy kryzysy ekonomiczne dowodziły jej braku.

Według Leibniza świat stanowił zespół jednostek obdarzonych siłami, jednostek różnych i niezależnych, lecz zgodnych. Owa zgodność indywidualistów dostrzegana jest przez liberałów w działaniu praw rynkowych oraz jednostek gospodarujących. Teoria Leibniza wywarła silny wpływ na myśl liberalną, w której słusznie podkreśla się jej indywidualistyczne ukierunkowanie. Bowiern wiara w harmonię działań producentów i ludzi świadczących usługi z jednej strony oraz konsumentów z drugiej, które to działania „styka” się na rynku, będącym jedynym regulatorem ekonomicznym, negacja potrzeby istnienia centralnego ośrodka planowania gospodarczego i pozostawienia ekonomiki wolnej

¹ Zob. Tamże, s. 13.

² Por. Tamże, s. 15.

³ Por. Tamże, s. 37.

przedsiębiorczości jednostek - to właśnie stanowiło podstawę tradycyjnego liberalizmu, teoretycznie podbudowanego przez filozofię Leibniza.

A. Smith, profesor filozofii moralnej,¹ dając początek ekonomii politycznej jako nauce w 1776 roku sądził pierwotnie, iż zarówno w gospodarce, jak i w prawie, rzeczą polityki jest interweniować w celu uzyskania harmonii egoizmów. Później zawężył istnienie tej harmonii do dziedziny ekonomii, wyrażając pogląd, iż harmonia gospodarcza powstaje samorzutnie, bez interwencji władzy politycznej, mając charakter naturalny (mówił nawet o działaniu „niewidzialnej ręki opatrności” - invisible hand of providence).

Mówiąc o koncepcji *ordo universi*, wprzód ustanowionej harmonii rzeczy, niewidzialnej rękę opatrności, mamy na uwadze ich powiązanie głównie z teorią ekonomiki politycznej liberalizmu. W literaturze zachodnoniemieckiej podkreśla się, iż koncepcja „naturalnego porządku”, ukrytego, jak gdyby architektonicznie ukształtowanego świata, który porównać można czy to z rozsądkiem, czy to z naturą człowieka, porządku tworzącego „miarę i równowagę”, idea „naturalnego porządku zamierzonego przez Boga” a tworzonego przez ludzi, pokrywa się z koncepcjami Tomasza z Akwinu, na które powołują się liczni ordoliberalowie. Przyjmują oni zwłaszcza jego definicję porządku jako „jedności w uporządkowanej różnorodności”, akcentując szczególnie element różnorodności, nadrzędność jednostki względem ogółu, reprezentując indywidualizm.

Konkurencja jest obok wolności jednym z centralnych pojęć w koncepcjach gospodarczo-rynkowych. Z uwagi na nieistnienie ogólnie (centralnie) wyznaczonych celów gospodarczych, planów produkcji i środków produkcji oraz przez fakt pozostawienia inicjatywy i ryzyka ekonomicznego jednostkom rywalizującym na rynku, ekonomika wolnorynkowa staje się jak gdyby prywatną sprawą prowadzących ją osób i przez to nie ma - zdaniem ordoliberalów - charakteru politycznego.

W ujęciu czysto ekonomicznym konkurencja winna - zdaniem F. Bohma - odpowiadać następującym założeniom: Po pierwsze - na wszystkich rynkach, zarówno po stronie podaży, jak i popytu, powinno działać „bardzo wielu” uczestników, spośród których żaden nie mógłby wpłynąć poprzez swą podaż względnie swój popyt na ceny rynkowe w sposób odczuwalny. Bohm postuluje więc, by w konkurencji uczestniczyły jednostki nie posiadające władzy gospodarczej.

Po drugie - konkurencja powinna się odbywać według surowych i wiążących reguł gry, tzn. opierać się na współzawodnictwie w świadczeniach i osiągnięciach, rozgrywanych w walce równoległej. Bohm zaznacza równocześnie, iż gospodarka oparta na konkurencji nigdy w historii nie odpowiadała w pełni teorii, a nawet nie istniała, gdyż na części rynków we wszystkich czasach występowało zjawisko dominacji.

Według Ropkego konkurencja jest zasadą porządkującą i sterującą w gospodarce rynkowej, ale nie jest zasadą, na której można by oprzeć społeczeństwo jako całość. Jeżeli konkurencja nie ma być środkiem rozsądzającym społeczeństwo, a zarazem nie ma ulec wynaturzeniu, musi zakładać istnienie tym silniejszej integracji poza gospodarką, tym mocniejszych ram polityczno-moralnych: silne i stojące

---

¹ Por. M. Novak, *Liberalizm- sprzymierzeniec czy wróg Kościoła*, Poznań 1993, s. 35.

ponad wygłodzoną chmarą interesantów (tzn. grup interesów i grup nacisku) państwo, wysoką moralność gospodarczą. Ropke „uetycznia” więc pojęcie konkurencji.¹

W literaturze poświęconej genezie ordoliberalizmu zwraca się uwagę na duży stopień zgodności tej doktryny z nauką społeczną Kościoła Katolickiego.² Kościół swego czasu potępił dawny, dziewiętnastowieczny liberalizm (w encyklice papieża Leona XIII *Rerum novarum* z roku 1891 oraz w encyklice *Quadragesimo anno* Piusa XI 1931r.).³

Odrębną kwestią we współczesnym mechanizmie działania gospodarki rynkowej jest problem zależności gospodarki danego kraju od ponadnarodowych systemów powiązań gospodarczych oraz od gospodarki światowej w ogóle.⁴

Ropke wiąże gospodarkę rynkową ze „sprzężeniem odpowiedzialności i ryzyka”. Sprzężenie to jest jedną z najważniejszych zasad systemu gospodarki rynkowej. System ten jak żaden inny opiera się na zasadzie rentowności i z całą konsekwencją musi być w nim przestrzegana zasada, iż w przypadku braku owej „odpowiedzialności i ryzyka” najpoważniejszą sankcją jest upadłość przedsiębiorstwa. Ponieważ zaś „nagroda zwykle bywa równie wysoka jak ostra jest kara”, Ropke sądzi, że dzięki temu istnieje selekcja najlepszych menedżerów.

Droga do sukcesu gospodarczego prowadzi tylko poprzez ekwiwalentne świadczenia gospodarcze, uwzględniające rzeczywiste potrzeby konsumentów. Należy przy tym zapewnić takie funkcjonowanie tego systemu, by błędne działania spotykały się z nieubłaganą karą w postaci strat i wreszcie - poprzez bankructwo - w postaci wypadnięcia z szeregu ludzi odpowiedzialnych za produkcję.⁵

W systemie wolnorynkowym, w przeciwieństwie do gospodarki planowanej centralnie, decyzje ekonomiczne podejmowane są praktycznie na niższym szczeblu zarządzania. Sprawność całego systemu zależy od prawidłowości ogółu decyzji pojedynczych przedsiębiorstw lub menedżerów. Skrótowo ujmując różnice w postawach kierowników przedsiębiorstw w dwóch typach gospodarek, można stwierdzić, iż w systemie centralnie planowanym i administrowanym odpowiedzialność wiązana jest przede wszystkim z centrum decyzyjnym, podczas gdy w systemie wolnorynkowym, niecentralistycznym, niescentralizowanym - spada ona na pojedynczego przedsiębiorcę (lub zarząd, np. koncernu).⁶

Jakkolwiek w gospodarce rynkowej konkurencja istnieje, to jednak nie udało się zrealizować formy rynku „całkowitej (doskonałej) konkurencji”. W wielu dziedzinach przedsiębiorstwa zainteresowane są opanowaniem rynku, zdobyciem pozycji monopolistycznej. Uprawiając „monopolistyczną prywatną gospodarkę planową” zagrażają one wolności handlu i swobodzie konsumenta.

¹ T. Juszczak, *Ordoliberalizm. Historia niemieckiego cudu gospodarczego*, Warszawa 2010, s. 30–44.

² Zob. T. G. Pszczołkowski, *Ordoliberalizm. Społeczno - polityczna i gospodarcza doktryna neoliberalizmu w RFN*, PWN Warszawa Kraków 1990, s. 70.

³ Zob. Jan Paweł II, *Centesimus Annus*, Rzym 1991, 42.

⁴ Zob. T. G. Pszczołkowski, *Ordoliberalizm. Społeczno - polityczna i gospodarcza doktryna neoliberalizmu w RFN*, PWN Warszawa Kraków 1990.

⁵ Zob. Tamże, s. 89.

⁶ Por. Tamże, s. 92.

Prowadząc własną, prywatną gospodarkę planową mogą wywołać skutki podobne do tych, jakie występują w systemie gospodarki centralnie planowanej. Ordoliberalowie postulują ustanowienie takich „reguł gry” na rynku, aby panowała na nim autentycznie wolna konkurencja oraz by te reguły nie pozwalały na uzyskanie dominacji ekonomicznej. Ordoliberalowie nie negują konieczności planowania ogólnogospodarczego, ale „gospodarka rynkowa opiera się na planach jednostek”. Istnieje planowanie krótkoterminowe i długoterminowe (zarządzanie strategiczne przedsiębiorstwem), przy czym jednak - planowanie w dużych przedsiębiorstwach, np. w przetwórstwie ropy naftowej, w przemyśle motoryzacyjnym - musi być utrzymane w takich granicach, by dokonywane prognozy nie uzyskały „wykonawczej mocy obowiązującej” oraz by w przypadku niewykonania planu nie sparaliżować procesu rynkowego interwencjami.

Omawiając ekonomiczne koncepcje ordoliberalizmu stwierdziliśmy, iż wiążą się one z zagadnieniami światopoglądowymi, czyli, że ekonomia i filozofia znajdują się w tej doktrynie w nierozdzielalnym związku wzajemnego przenikania, rzutując w konsekwencji również na koncepcje społeczne i polityczne.¹ Przy tym istniejący lub też będący do ustanowienia (zakładany) porządek - zarówno ekonomiczny, jak i społeczny i polityczny - służy za punkt wyjścia do wszelkich rozważań nad całokształtem ordoliberalizmu jako doktryny.² Zwróciliśmy również uwagę na znaczenie istniejącego bądź też będącego do zrealizowania porządku ekonomicznego dla życia społecznego stwierdzając m.in., że ekonomika jest środkiem do realizacji celów społecznych oraz że ordoliberalowie utożsamiają lub przenoszą pojęcia ekonomiczne na płaszczyznę życia społeczno - politycznego. Twierdzi się, iż jednym z nakazów „moralności i człowieczeństwa” liberalistycznego a zarazem „mądrości politycznej” jest dopasowanie polityki gospodarczej do człowieka, nie zaś człowieka do polityki gospodarczej. „Gospodarka rynkowa nie jest wszystkim. Musi ona mieścić się w pewnym wyższym porządku globalnym (Gesamtordnung), który nie może opierać się na podaży i popycie, wolnych cenach i konkurencji”.³ Jak zatem przedstawia się owa relacja między ekonomiką a życiem społecznym?

Ropke twierdzi, iż „wolność gospodarcza jest istotną formą wolności osobistej. Jest ona koniecznym warunkiem ustroju społecznego”.⁴ Idzie więc w sferze życia społecznego o odrębny model społeczeństwa - odrębny zarówno wobec dawnych form kapitalizmu, jak i społeczeństwa socjalistycznego, przy poszukiwaniu owego nowego typu społeczeństwa, działającego w ramach gospodarki rynkowej, konieczne staje się skupienie uwagi na sprawach wykraczających daleko poza samą działalność ekonomiczną.

W celu zrozumienia społecznej doktryny ordoliberalizmu należy wyjść od charakterystyki współczesnego społeczeństwa. Cechuje się ono istnieniem takich zjawisk, jak dezintegracja życia ekonomicznego i dezintegracja życia społecznego (upadek rodziny, upadek tradycji, zanik więzów międzyludzkich). Jednakże podstawowe znaczenie w rozważaniach o kształcie ordoliberalnej alternatywy ustrojowo-społecznej ma zjawisko szeroko pojętej koncentracji i umasowienia (Vermassung), z niego to bowiem wynikają wszystkie pozostałe wymienione fakty. Pojęcie

¹ Por. Tamże, s. 123.

² Por. P. Pysz, *Społeczna gospodarka rynkowa. Ordoliberalna koncepcja polityki gospodarczej*, Warszawa 2008, s. 35.

³ Por. Tamże.

⁴ Por. Tamże, s. 123.

„Vermassung” oznacza w języku niemieckim stopienie, zespolenie się z masą, zanik, zatracenie indywidualnych cech jednostki, upodobnienie się indywiduum do ogółu ludzi. Ordoliberalną kategorię umasowienia wiązać można również z instytucjonalizacją życia społecznego, depersonalizacją (bezosobowością) działań instytucji publicznych. Umasowienie jako jedna z cech współczesnego społeczeństwa oraz samo społeczeństwo masowe są przedmiotem ostrej krytyki ze strony ordoliberalów (np. reklama w tzw. massmediach ma wpływać na wzrost masowego zużycia proszków do prania, pasty do zębów itp.) Nie będziemy tym razem traktować umasowienia w kategoriach filozoficznych, lecz społeczno - politycznych.

Omawiając model społeczeństwa, jakie powinno funkcjonować w dzisiejszych czasach, a które uległo rozbiciu wskutek umasowienia i rozpadu struktur społecznych, Ropke wychodzi od podstawowej komórki społecznej, jaką jest rodzina.¹ Jest ona „najprostszą i najbardziej autentyczną wspólnotą”, stanowiącą „pierwotną i nieprzemijającą bazę każdej wyższej wspólnoty”.² Rodzina, a także wyższe wspólnoty muszą mieć nie tylko trwałą strukturę poziomą, ale także pionową, która zespała swoich członków nie tylko na tym samym poziomie (rodzice między sobą, rodzeństwo między sobą), lecz również w relacji od góry do dołu i odwrotnie (relacje między rodzicami i dziećmi i vice versa).

BIBLIOGRAFIA

Cameron R., Neal L., *Historia gospodarcza świata*, Warszawa 2004.

Goldschmidt N., *Spór o element społeczny gospodarki rynkowej*, Warszawa 2008.

Hansen G., *Wprowadzenie do etyki biznesu*, „Etyka” 1993, Nr 26.

Jan Paweł II, *Centesimus Annus*, Rzym 1991.

Juszczak T., *Ordoliberalizm. Historia niemieckiego cudu gospodarczego*, Warszawa 2010.

Novak M., *Liberalizm- sprzymierzeniec czy wróg Kościoła*, Poznań 1993.

Pesch H., *Lehrbuch der Nationaleconomie*, Freiburg im Br. 1920 -1926.

Pszczołkowski T. G., *Ordoliberalizm. Społeczno - polityczna i gospodarcza doktryna neoliberalizmu w RFN*, PWN Warszawa Kraków 1990.

Pysz P., *Społeczna gospodarka rynkowa. Ordoliberalna koncepcja polityki gospodarczej*, Warszawa 2008.

Ropke W., *Civitas humana*, Erlenbach - Zurich 1946.

¹ Por. N. Goldschmidt, *Spór o element społeczny gospodarki rynkowej*, Warszawa 2008, s. 2–11.

² Zob. W. Ropke, *Civitas humana*, Erlenbach - Zurich 1946, s.240.

BİR “SALVELE” ÜZERİNDEN HZ. MUHAMMED’İ OKUMAK

Ekrem BEKTAŞ

Harran University, TURKEY

Öz

Klasik Türk edebiyatında üzerinde en fazla durulan şahsiyetlerden biri İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed’dir. Hz. Muhammed, doğumundan vefatına kadar her yönüyle bu gelenekte birçok türün teşekkülüne vesile olmuştur. Bu türlerde (mevlid, miraciye, siyer, kırk hadis vs.) yüzlerce müstakil eser yazıldığı gibi farklı tür ve nazım şekilleriyle yazılmış manzum ve mensur eserlerin mukaddime bölümlerinde de Hz. Peygamber konu edilmiştir.

Klasik tertibe uygun olarak yazılan eserlerde, ‘besmele’ ve ‘hamdele’ bölümlerinden sonra Hz. Muhammed’e salat ve selam getirildiği ‘salvele’ bölümü gelir. Bazı müellifler eserlerinin bu bölümünde, Hz. Muhammed’in Kur’an-ı Kerim’le sabit olan faziletlerine değinmiş ve mucizelerinden bahsetmiştir. Bu müelliflerden biri de XVIII. yüzyıl divân şairi Ömer Nüzhet (ö...1779’dan sonra)’tir. Hayatı hakkında, kaynak eserlerde çok az bilginin bulunduğu Nüzhet’in başka şairler ile karıştırıldığı da görülmektedir. Ömer Nüzhet’in *Divân*’dan sonra en çok tanınan eseri *Menâkıb-ı Evliyâiyye fi Ahvâl-ı Rızâiyye*’dir. Eser, müellifin mürşidi Dülger-zâde Şeyh Rızâ Efendi’nin menkıbelerini ihtiva etmektedir. Söz konusu eserin ‘salvele’ bölümünde Hz. Muhammed, âyetlerden delil getirilerek gayet akıcı ve süslü bir dille övülmüştür. Diğer bölümlere nazaran uzun tutulan bu bölümde dile getiren hususların her biri müstakil birer eser olabilecek niteliktedir.

Bu bildiride, şair ve tasavvuf erbabı olan Ömer Nüzhet’in söz konusu eserinin ‘salvele’ bölümünde dile getirdiği Hz. Muhammed’le ilgili hususlar üzerinde durulacaktır. Özellikle Hz. Muhammed’i övüp ona salat ve selam getirmenin gerekliliği; O’nun peygamber olarak gönderiliş gayesi; kainatın yaratılışına sebep oluşu; miraç hadisesi, emir ve yasakları, kendinden değil vahye göre konuşması, risalet ve nübüvvetin şahsında toplanması, kainat şifahanesinin tabii olması gibi pek çok hususiyeti dile getirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hz. Muhammed, Ömer Nüzhet, Menâkıb, Dülger-zâde Şeyh Rızâ, Salvele.

WHAT ARE GORANI?

Çfarë janë goranët?

Dr. Elona GJATA

OASA organization, Berlin, GERMANY

Abstract

The ethnic identity of the Gorani has always been discussed by scholars. Various hypotheses have been raised in this regard, such as the thesis of Bulgarian, Macedonian, Bosnian and Serbian origin. But what do the Gorani call themselves?

Language identity remains closely linked to their ethnic identity, which continues to be a much-discussed problem. Recently in Kosovo there has been noticed a new tendency of this minority towards language self-identification with Bosnian. While in the part of Albania there is a tendency towards language self-identification with Bulgarian. The Gorani minority is calling their language (Našinski) as the same language as Bosnian or Bulgarian. But is Našinski really the same with these languages?

Based on this self-identification we can claim for a community which tries to maintain its existence through the creation of micro-identity and macro-identity. This is because within their group they call themselves Gorani and outside this group they call themselves Bosniaks or Bulgarians.

We will answer all the issues we have raised for discussion about this minority based on the field research we have done in Kosovo and Albania, which we will present in this study paper.

Keywords: *ethnic identity, language identity, minority, micro-identity, macro-identity*

Abstrakt

Identiteti etnik i goranëve gjithnjë ka qenë i shumë diskutuar nga studiuesit. Në lidhje me këtë janë ngritur hipoteza të ndryshme, si teza e prejardhjes bullgare, maqedonase, boshnjake edhe serbe. Por çfarë e quajnë vetën goranët?

Me identitetin etnik të tyre mbetet i lidhur ngushtë edhe identiteti gjuhësor, i cili vazhdon të mbetet një problem mjaft i diskutuar. Kohët e fundit në Kosovë është vënë re një prirje e re e këtij minoritetit drejt vetidentifikimit gjuhësor me boshnjakishten. Ndërsa në pjesën e Shqipërisë vihet re një prirje drejt vetidentifikimit gjuhësor me bullgarishten. Vet minoriteti goranë është duke e quajtur gjuhën e tyre, pra Našinskin, si gjuhë të njejtë me boshnjakishten apo bullgarishten. Por a është vërtetë Našinski i njejtë me këto gjuhë?

Duke u nisur nga ky vetidentifikim mund të pretendojmë për një komunitet i cili përpiqet ta ruajë ekzistencën e tij nëpërmjet krijimit të mikroidentitetit dhe makroidentitetit. Kjo për shkak se brenda grupit të tyre e quajnë veten goranë dhe jashtë këtij grupi e quajnë boshnjakë apo bullgarë.

Të gjitha çështjeve që kemi ngritur për diskutim rreth këtij minoriteti do t'i përgjigjemi duke u bazuar nga hulumtimet që kemi bërë në terren në Kosovë dhe Shqipëri, të cilat do t'i paraqisim në këtë punim studimor.

Fjalët kyçe: *identitet etnik, identitet gjuhësor, minoritet, mikroidentitet, makroidentitet*

OVERVIEW ON THE FORM OF CONSTRUCTION OF THE FRAZEOLOGICAL UNITS USED IN THE GJAKOVA SPOKEN

Migena ARLLATI

Mr. Sc of Linguistics, Phd cand.

South East European University, NORTH MACEDONIA

E-mail: marllati@gmail.com

Abstract

The phraseology used in the Gjakova area contains a wealth of expressive tools. Many of the phraseological units express notions that have no other denomination, contain special sense and emotional nuances that were not found in synonymous, single-digit units.

In the Gjakova language, we notice the participation of the means and structural types in accordance with the variant of the spoken language in this area, which, however, constitutes a considerable asset of the Albanian phraseology fund.

As in the Albanian phraseology, from the point of view of form, as a limb axle, in many of the phraseological units used in Gjakova, there are frequent words of frequent use, especially the verbs: have, am, do, pick, fall etc. and the names that mark the parts of the human body such as the mouth, forehead, neck, edge, leg, eye, tooth, heart, ears etc.

As usual in the Albanian phraseology, we notice that a very common form of construction is that by comparison, hyperbolic formation, constructions based on the repetition of the same word; built group: verb + verbal noun; phraseological forms that have the delocutive equilibrium; Stuttering / cutting is another occurrence where one limb is not expressed linguistically, so the remainder takes over all the comprehension load of the phraseological hook.

Keywords: phraseological unit, construction form, limb axis, linguistic variants, spoken dialect.

IMPACT ON THE STUDENT SUCCESS OF GEOGEBRA-SUPPORTED STUDENT ON CLASS 8 “GRAPHIC OF LINEAR EQUALIZATIONS

Büşra NAYIROĞLU

Firat University, TURKEY. E-mail: busra.brnrl@gmail.com

Tayfun TUTAK

Firat University, TURKEY. E-mail: tayfuntutak@hotmail.com

Abstract

In parallel with the development of mathematical software and the development of technological equipment in schools, the importance of technology-assisted mathematics education is also increasing. It has become really important to determine how this affects students' achievements. In this study, 8. the linear equation plot was given to students using the geogebra software and the impact on student success was examined. The study is designed using a semi-experimental pattern with a pre-test-final test control group, one of the quantitative research methods. The study was carried out by determining the test and control groups. When the course is being processed using geogebra software, no intervention has been made to the control group. The plot of linear equations is studied in the experimental group by teaching the course narrative content and activities on the geogebra prepared by the researcher. Experimental and control groups are determined by the method of sampling. Unrelated samples t-Test was used in the analysis of the data obtained. In addition, student views for implementation have been taken. As a result, geogebra-assisted teaching has a positive impact on the success of students. Some suggestions have been made based on the results achieved.

Keywords: Dynamic Geometry Software, GeoGebra, computer Technology, Success

INTRODUCTION

Today, technology is developing quickly and new materials are being created for meaningful maths teaching. As a result of the continuous development of computer technology, alternatives are constantly multiplying, both the quality and quantity of teaching software. For example, with dynamic geometry software (DGY), students can create geometric drawings or perform examinations by living on dynamic geometric shapes prepared by the teacher (MEB, TTKB, 2006). In recent years, major advances in technology have brought new and exciting opportunities to mathematics education, and the universal dimension of technology has had a profound impact on what and how to teach in maths curriculums. It

is therefore recommended that technology be actively used to configure learning environments that students can learn by trying and exploring information (MEB, 2013; NCTM, 2000). To this end, DGY and computer algebra systems are increasingly used to turn the complex teaching process into a more natural learning process that provides students with natural learning. With these software, students can see, relate and actively use software to get the appropriate general information (Baki, 2002; Canon, 2005; Güven, 2002; Kutluca & Birgin, 2007; Yenilmez & Karakuş, 2007; Yushau, Bokhari & Wessels, 2004).

DGY allows students to create geometric shapes and take different measurements on the shapes they create. However, these software are software that allows you to recognize mathematical relations between shapes visually and numerically. DGY contributes to the enrichment of education environments (Baki, 2002). Işıksal ve Aşkar (2003) stated that the activities developed using these software can be used in teaching mathematics and will have a positive impact on student success and attitude. In the teaching environment, DGY offers roles such as research, changing variables and making them relevant to the new situation, making assumptions using the experience obtained, converting verbal or visual information, interpreting shapes, using visual and making assumptions (Goldenberg, 1999). The use of DGY was created in studies by many researchers, where students can explore geometry and develop problem solving skills (Güven & Karataş, 2003; Johnson, 2002; Battista, 2001).

This study uses the Geogebra program, one of THE DGY. Geogebra is a free software that is widely available in the teaching and learning process at all levels (Hohanwarte, Preiner & Yi, 2007). The Geogebra program offers the ability to drag shapes, investigate geometric relations and test them. The Geogebra program allows the creation of shapes to be moved, modified, and moved with various conversions. In the simplest definition, Geogebra helps by reflecting relations between algebra and geometry on the screen (Hohenwarter, Preiner & Yi, 2007). Güven and Yılmaz (2011) examined the impact of the students' success in the transformation geometry of DGY on the success of the class teacher candidates. DGY has determined that it has increased student success in terms of transformation geometry. Doğan and İçel (2011) research, Geogebra software has 9. She studied the impact of her classmates on academic achievements and concluded that the use of Geogebra software has a positive impact on students' learning and achievements at the end of her research. Selçik and Bilgici (2011) compared the success of the mathematics courses of students who have been taught geometry using Geogebra software and students who have been taught geometry in non-computer environment. As a result of the research, students of the experimental group who have studied with Geogebra software have shown higher academic achievement than students in the control group. They also determined that the results of the monitoring exam they performed 30 days after the Geogebra software application and the information of the group students were more permanent than the information of the control group students.

However, the literature scan did not show much study of linear equations. This topic is one of the most important topics students will often encounter in their learning lives and needs to be focused on. 8 in this study. the use of course narration content with geogebra software on linear equation plot of classroom students has examined the impact of teaching on student success.

Purpose of the research

The purpose of this study is 8. to examine the impact of the linear equation plot in the classroom on student success by processing activities prepared with geogebra software.

Research Method

In the study, a semi-experimental pattern with pre-test-final test control group was used, one of the quantitative research methods. The plot of linear equations was processed in the experimental group, using geogebra, using the course narrative content and activities through assisted teaching and without any intervention in the control group.

Study group

The study group of the study consists of 45 students from two different branches studying in the eighth grade of a public school connected to MEB in 2020-2021 academic years.

Data Collection Tools

This study, the achievement test created by the researcher was used as a data collection tool in order to measure students' knowledge of the graphs of linear equations, as a pre-test-post-test, taking into account TEOG, LGS, and mathematics questions from primary-secondary education scholarship exams. The achievement test prepared by the researcher is multiple choice and consists of 10 items. While the test was being developed, validity and reliability studies were carried out after the item pool was created. Then, the test prepared by taking the opinions of 3 teachers and 2 educators who are experts in their field was finalized. In addition, at the end of the application, unstructured interviews were made to both groups and their opinions were received.

Collection and Analysis of Data

The data is collected through the success test of 10 multiple-choice items. Unrelated samples t-Test was used in the analysis of the data obtained. Unstructured interview data has been analyzed by the content analysis method.

Findings

"Is there a statistically significant difference between the achievements of control group students who have been taught using geogebra-assisted course narrative content on the plot of linear equations and the achievements of control group students who have been taught without any intervention?" to search for answers to the question, findings from the analysis of the collected data will be presented. In addition, to support quantitative findings and improve reliability, some of the student views obtained from interviews with students in both groups were presented as a subtitle based on findings.

Prior to the start of the experimental procedure, the test of success was pre-tested to the test and control groups. The final test was also performed. This test has been deemed appropriate because the research data provides t-test assumptions for independent samples. The success test results of the scores taken by the students from the pre-test and final-test are presented in Table-1.

Table 1. T-Test Results for Pre-Test and End-Test Points of Groups

	Group	N	M	S	t	s	P
		ean			d		
Pre-test	Experimental	28	8.56	1.17	-4.19	.4	.00
	Control	28	8.40	1.33			
Final-test	Experimental	28	13.69	1.21	2.19	.4	.04*
	Control	28	11.36	1.72			

*p<.05

When Table 1 is looked at, between the pre-test success scores of the group taught by computer-assisted learning management ($X = 8.56$) and the group taught by the traditional method ($X = 8.40$), $t(43) = -4.19$ is significant according to $p < .05$. It seems that there is no difference. When the achievement test scores based on the post-application are examined, between the post-test achievements of the group taught with the computer-assisted learning method ($X = 13.69$) and the group taught with the traditional learning method ($X = 11.36$) $t(43) = 2.19$, $p < .05$. It is seen that there is a significant difference according to t . In the light of these data, it can be said that the teaching using the Geogebra-supported lecture contents applied in the experimental group was more effective than the teaching with the traditional methods applied in the control group.

The views of the experimental and control group students on the application process considering the students' opinions about the geogebra-supported teaching material within the scope of this research, the majority of the students stated that the fact that geogebra is mobile facilitates learning and visualizes the shapes in mind. In addition, many students; It was determined that they stated that the geogebra supported teaching material gave many opportunities to experiment and observe in a dynamic environment, and provided a better understanding and memorable experience of the subject. It was observed that the interest and attention of the students in the experimental group, who were taught using the contents of the lecture supported by Geogebra, increased and they associated the lesson with daily life. When the opinions received from the students after the application-procedure are examined; It was found that the views that they were constantly active and enjoyed a lot during the lesson, and they understood the lesson more easily were the common opinion of the students.

It was observed that the interest of the control group students, who used traditional methods such as direct lectures, writing the necessary information to students in line with the teaching curriculum, asking questions and making solutions, faded after a certain period of time. The common feature of the opinions taken from the students after the application-procedure; the lesson is tiring and wearing, writing and

solving questions intensively during the lesson process reduces their interest and desire, and after a certain period of time they cannot adapt to the lesson and do not understand the lesson.

When the students' opinions in the control group are examined, it can be stated that the reason why the students are distracted, unwilling, tired and not understanding the lesson in mathematics lesson can be stated as teaching the mathematics lesson with the traditional teaching method.

Results and Recommendations

In this study, the effect of using GeoGebra on students' achievement in teaching the subject of graphing 8th grade linear equations was examined. For this purpose, one of the two classes studying at a school was chosen as the experimental group and the other as the control group. Before the study started, the achievement test was applied to the groups as a pre-test. While the experimental group was trained with GeoGebra support, the control group was trained without any intervention. At the end of the application, the achievement test was applied to the experimental and control groups as a post-test. When the pre-test and post-test results applied to the experimental and control groups were compared, a statistically significant difference was found in favor of the post-test in both groups. It was concluded that the applications in both the experimental group and the control group increased student achievement. When the post-test results applied to the experimental and control groups are examined, it can be said that the teaching method applied to the experimental group is more effective than the teaching method applied to the control group. When the literature is examined, it is seen that there are many studies supporting the result obtained from this study, that is, showing that education using DGS is more effective in increasing student achievement (Doğan İçel, 2011; Güven Yılmaz, 2011; Selçik Bilgici, 2011). In this study, students realize meaningful learning by having the opportunity to interfere with the shapes they see, change and test them thanks to the program used. In addition, the current program helps the student to learn by doing and experiencing the information they want to test by giving the student the opportunity to find, move, and drag by giving different values in the graphics. Similarly, many studies in the literature (Baki, Kösa Güven, 2011; Fahlberg-Stojanovska Trifunov, 2010; Zengin Tatar, 2015) showed that the learning environment with DGS supports students' prediction, construct, exploration and generalization skills and contributes to the learning of geometric concepts and relationships. In their study, Kaleli-Yılmaz and Yüksel (2019) found that GeoGebra-supported teaching contributed more to geometric thinking levels than traditional and concrete material-supported teaching.

In the light of the results obtained from this research, the following suggestions can be made:

- Materials developed with dynamic geometry software, which the student is active in and learns by doing and experiencing, can be used in other subjects of mathematics.
- Instead of the expression "Dynamic geometry software can be used" in MEB textbooks, sample activities prepared using these programs can be included in the curriculum.
- Web sites can be set up and courses can be given so that teachers can access and share the activities prepared with DYG more easily and faster.
- This study is limited to the 8th grade "Graph of Linear Equations". Similar experimental studies can be conducted for other grade levels and different subjects by using the Geogebra program, and its effects on students can be examined from different angles.

REFERENCES

- Baki, A. (2002). *Computer-aided Mathematics for Learners and Teachers*. İstanbul: Ceren Publishing.
- Baki, A., Kösa, T., & Güven, B. (2011). A Comparative Study of the Effects of Using Dynamic Geometry Software and Physical Manipulatives on the Spatial Visualisation Skills of Pre-service Mathematics Teachers. *British Journal of Educational Technology*, 42, 291- 310.
- Battista, M. T. (2001). A Research –Based Perspective on Teaching School Geometry. In Subject-Specific Instructional Methods and Activities, J. Brophy (Eds.) *Advances in Research on Teaching Series*, v. 8, NY: JAI Press, Elsevier Science.
- Cannon, T. R. (2005). *Student Success: A Study of Computer – Based Instruction Versus Lecture – Based Instruction in Developmental Mathematics at a Tennessee Community College*. Unpublished Doctoral Thesis, The University of Tennessee, Knoxville, USA.
- Doğan, M. & İçel, R. (2011). The Role of Dynamic Geometry Software in the Process of Learning: GeoGebra Example about Triangles. *International Journal of Human Sciences*, 8(1), 1442-1458.
- Fahlberg-Stojanovska, L., & Trifunov, Z. (2010). Constructing and Exploring Triangles with GeoGebra. *Annals. Computer Science Series (Anale. Seria Informatică)*, 8(2), 45-54.
- Goldenberg, E. P. (1999). Principles, Art, and Craft in Curriculum Design: The Case of Connected Geometry. *International Journal of Computers for Mathematical Learning*, 4, 191-224.
- Güven, B. & Karataş, İ. (2003). Learning Geometry with Dynamic Geometry Software Cabri: Students Opinions. *The Turkish Online Journal of Educational Technology (TOJET)*. 2(2).
- Güven, B. & Yılmaz, K, G. (2011). The Effect of Dynamic Geometry Software on the Achievement of Class Teacher Candidates on Transformation Geometry. *5th International Computer Instructional Technologies Symposium*, Gaziantep.
- Güven, B. (2002). *Learning by Discovery with Dynamic Geometry Software Cabri*. Unpublished Master's Thesis, KTÜ, Graduate School of Naturel and Applied Sciences, Trabzon.
- Hohenwarter, M., Preiner, J. & Yi, T. (2007). Incorporating GeoGebra into Teaching Mathematics at the College Level. *The International Conference for Technology in Collegiate Mathematics*, Washington DC.
- Işıksal, M. & Aşkar, P. (2003). Developing Whorksheets Using Spreadsheets and Dynamic Geometry Software. *Elementary-Online*, 2(2), 10-18.
- Johnson, C. D. (2002). *The Effects of the Geometer's Sketchpad on the Van Hiele Levels and Academic of High School Students*. Unpublished Doctoral Thesis, Wayne State University, Detroit, Michigan.
- Kaleli-Yılmaz, G., & Yüksel, M. (2019). The Effect of Different Learning Environments Designed on 7th Grade Students' Geometric Thinking Levels. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education*, 10(2), 426-455.

- Kutluca, T. & Birgin, O. (2007). Evaluating the opinions of mathematics teacher candidates about the computer-aided teaching material developed on the correct equation. *Journal of Gazi Education Faculty*, 27(2), 81-97.
- MEB, (2013). *Elementary Mathematics Lesson 9-8. Classes Teaching Program*, Ankara.
- MEB, TTKB. (2006). *Elementary Mathematics Curriculum and Guide*, Ankara: State Books Directorate.
- National Council of Teachers of Mathematics, (2000). *Principles and Standards for School Mathematics*. Reston, VA: National Council of Teachers of Mathematics.
- Selçik, N. & Bilgici, G. (2011). The Impact of GeoGebra Software on Student Success. *Kastamonu Journal of Education*, 19(3), 913-924.
- Yenilmez, K. & Karakuş, Ö. (2007). Primary school classroom and mathematics teachers' opinions on computer-assisted mathematics teaching. *Mehmet Akif Ersoy University Journal of Education Faculty*, 14, 87-98.
- Yushau, B., Bokhari, M. A. & Wessels, D. C. J. (2004). Computer Aided Learning of Mathematics: Software Evaluation. *Mathematics and Computer Education*, 38(2), 165-182.
- Zengin, Y., & Tatar, E. (2015). Cooperative Learning Model Supported with Dynamic Mathematics Software GeoGebra. *Karaelmas Journal of Educational Sciences*, 3, 149-164.

BEZPIECZEŃSTWO DANYCH, ZAGROŻENIA I OCHRONA

mgr inż. Grzegorz Orłowski

Uczelnia Techniczno-Handlowa im. H. Chodkowskiej w Warszawie, POLAND

W artykule przedstawiono wybrane zagadnienia dotyczące bezpieczeństwa danych w sieci. Celem artykułu jest wskazanie zagrożeń związanych z różnymi sposobami nieautoryzowanego przejęcia danych lub środków finansowych. Zaprezentowano podstawowe sposoby przeciwdziałania takim praktykom. Dokonano przeglądu literatury w przedmiotowym zakresie. Wyniki badań wskazują, że oprócz stosowania się do zasad bezpiecznego użytkowania narzędzi IT należy stosować zasadę ograniczonego zaufania oraz szkolić użytkowników w zakresie bezpiecznego użytkowania danych w sieci.

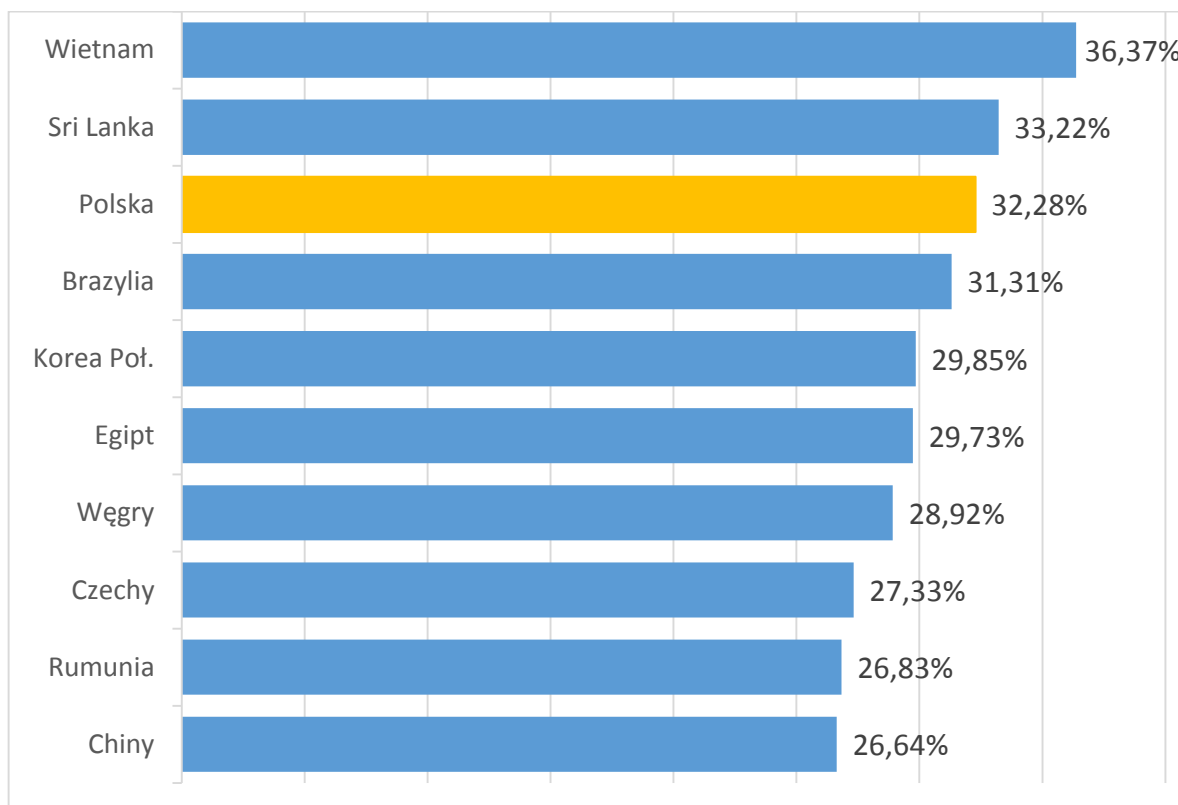
Wraz z masowym korzystaniem z usług bankowości elektronicznej, mediów społecznościowych, przeglądania stron internetowych, poczty elektronicznej oraz możliwości robienia zakupów online systematycznie wzrasta ryzyko związane z zagrożeniami sieciowymi¹. Cyberprzestępcy tworzą i wykorzystują do naruszania bezpieczeństwa niezliczoną liczbę złośliwego oprogramowania². Użytkownicy narażeni są na różne zagrożenia, które mają zmienny charakter a prowadzą do wykradzenia poufnych informacji lub pieniędzy. W ciągu ostatnich dwóch lat, czyli od początku pandemii, ilość danych zwiększyła się ponad dwukrotnie, w dużej mierze dzięki rozpowszechnieniu się metod pracy zdalnej i szerszemu wykorzystaniu usług chmurowych³. Te czynniki zwiększyły jednocześnie ryzyko związane z ochroną danych - rozszerzeniem jej zakresu, częstotliwości ochrony, zdolności odtworzenia danych np. po atakach ransomware⁴. Jak pokazuje ilustracja poniżej, Polska jest trzecim, najbardziej narażonym na ataki ransomware krajem na świecie.

¹ Żebruń K., „20 największych zagrożeń internetowych. Poznaj je bliżej”, Komputer Świat, kwiecień 2022, <https://www.komputerswiat.pl/artykuly/redakcyjne/zagrozenia-w-internecie-20-najwiekszych-zagrozen-internetowych/kbke4kb> (data dostępu: 28 kwietnia 2022)

² Malwarebytes 2022, „Złośliwe oprogramowanie”, <https://pl.malwarebytes.com/malware/> (data dostępu: 6 maja 2022)

³ Chmura K. e-Pulpit24.pl, „Co to jest chmura internetowa”, <https://www.e-pulpit24.pl/blog-informatyczny/co-to-jest-chmura-internetowa> (data dostępu: 8 czerwca 2022)

⁴ Veeam 2022, Raport "Główne trendy w ochronie danych", wersja dotycząca Europy Wschodniej, w tym Polski, Czech, Węgier, Rumunii itd. (data dostępu: 12 czerwca 2022)

Ilustracja 1: Najbardziej narażone kraje na ataki ransomware w roku 2021 (źródło: raport SonicWall)

Zabezpieczenie danych w sieci to zbiór szczególnych zasad, które opisuje się w organizacjach procedurami¹. Zakres takich dokumentów jest bardzo szeroki, obejmuje on ochronę zasobów komputerowych przed atakami, które nie tylko mogą zniszczyć lub wykraść dane ale również zakłócić bądź uniemożliwić dostępność danych lub udostępnić dane poufne niepowołanym osobom.

Zabezpieczenia danych zmieniają się z biegiem lat, ich liczba rośnie wprost proporcjonalnie do mnogości ataków hackerskich. Aby zdefiniować najlepsze środki bezpieczeństwa do ochrony danych należy opracować krajobraz zagrożeń², czyli mieć wiedzę na temat zagrożeń i ewentualnych luk w zabezpieczeniach. Luki w zabezpieczeniach systemu to słaby punkt, przy pomocy

¹ Pełnomocnik Rządu ds. Cyberbezpieczeństwa „Podręcznik postępowania z incydentami naruszenia bezpieczeństwa komputerowego”, Warszawa 2021 (data dostępu: 12 maja 2022, wersja 1.0), <https://www.gov.pl/web/baza-wiedzy/podrecznik-postepowania-z-incydentami-naruszenia-bezpieczenstwa-komputerowego>

² ENISA „Krajobraz (cyber)zagrożeń 2021” - raport Europejskiej Agencji ds. Cyberbezpieczeństwa (ENISA) (data dostępu: 12 maja 2022), <https://www.gov.pl/web/baza-wiedzy/krajobraz-cyberzagrozen-2021---raport-europejskiej-agencji-ds-cyberbezpieczenstwa-enisa>

którego cyberprzestępcą może naruszyć zasady zabezpieczeń¹. Można tu zastosować regułę trzech kroków: zapobiegać, wykryć i reagować. Poprzez zapobieganie rozumieć tu należy zdefiniowanie obiektu podlegającego ochronie, ustaleniu procedur i podniesienie świadomości kwestii bezpieczeństwa w organizacji oraz zbudowanie mechanizmów kontroli do tych zasobów. W wykrywaniu zagrożeń pomaga proces monitorowania i rejestrowania aktywności w systemie². System lub aplikacja powinna uruchamiać proces informowania o zaistniałej anomalii oraz powinna być ustalona szybka reakcja na zaistniałą sytuację. Przeważnie opisuje się krok po kroku procedurę postępowania w razie wykrycia jakiegoś zagrożenia aby użytkownik w momencie stresu i zagrożenia nie pominął żadnej kwestii. Po zdefiniowaniu zagrożeń należy określić potrzeby organizacji w zakresie bezpieczeństwa sieci i dostępu do danych³. Ten etap to decyzja na określone technologie ochrony brzegów sieci, reakcji na alarmy zapór sieciowych czy systemów wykrywania włamań i zapobiegania im oraz rejestracji dzienników. Poufność, integralność i dostępność informacji to podstawowe cechy charakteryzujące idealny proces zabezpieczania danych w organizacji⁴. Trudno jest jednak przewidzieć wszystkie możliwe scenariusze, dlatego oprogramowanie tworzone przez człowieka jest podatne na błędy. Nieomyślność danej aplikacji czy systemu jest taka jak nieomyślność twórcy. Błędy polegające na złych obliczeniach to niewielki problem, gorzej gdy błędy to „furtki” dla cyberprzestępców, przez które będą próbowali dostać się do systemu. Programiści są świadomi swojej omyślności dlatego ważnym jest aby system przetwarzający dane był stale wspierany i aktualizowany. Poprawki do systemu to nic innego jak eliminowanie błędów. Aktualizacja oprogramowania to pierwsza z przeszkód dla cyberprzestępcy w przejściu danych czy pieniędzy.

Aby odpowiednio zabezpieczyć dane w sieci można posłużyć się różnego rodzaju zaawansowanymi systemami zapobiegającymi włamaniom lub aplikacjom wykorzystującym technologie zapobiegające np. utracie danych, czy popularne programy antywirusowe i zapory sieciowe⁵. Tradycyjnymi systemami bezpieczeństwa są zapory sieciowe, działające zero-jedynkowo – wpuszczają lub blokują dany ruch w sieci⁶. Obecnie te urządzenia uczą się same kategoryzują ruch, analizują dane i stosują zaawansowane techniki filtrowania⁷. Drugim znanym sposobem zapobiegania utracie danych są systemy do wykrywania włamań typu IDS (ang. intrusion detection system) i IPS (ang. intrusion prevention systems)⁸.

¹ Microsoft, praca zbiorowa „Zmianianie zasad zabezpieczeń połączeń aplikacji & dla organizacji”, (data dostępu: 06 maja 2022), <https://docs.microsoft.com/pl-pl/azure/devops/organizations/accounts/change-application-access-policies?view=azure-devops>

² Kaspersky Lab, 2022 „Monitorowanie aktywności użytkownika w internecie”, ID artykułu: 187604, <https://support.kaspersky.com/KESWin/11.6.0/pl-PL/187604.htm>, (data dostępu: 11 czerwca 2022)

³ LOG Systems sp. z o.o., 2022 „Rola zarządzania dostępem do danych w firmie”, <https://logsystem.pl/blog/rola-zarzadzania-dostepem-do-danych-w-firmie/>

⁴ Stępniewski R. „Procesy przetwarzania danych osobowych w organizacji”, (data dostępu: 11 czerwca 2022), <https://www.politykabezpieczenstwa.pl/pl/a/procesy-przetwarzania-danych-osobowych-w-organizacji>

⁵ TAURON Zespół bezpieczeństwa, „Bezpieczeństwo WWWo w sieci” (data dostępu: 15 kwietnia 2022), <https://lepiej.tauron.pl/styl-zycia/bezpieczenstwwo-w-sieci-ebook/>

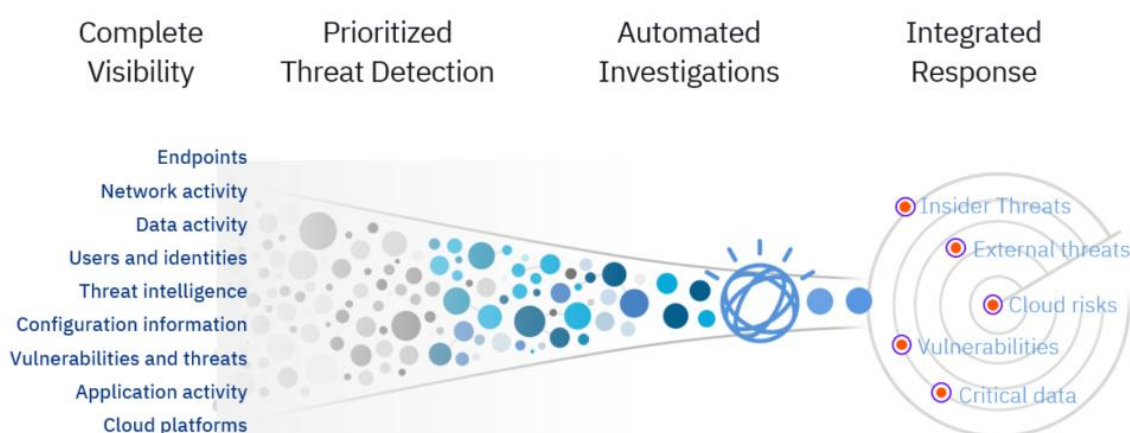
⁶ Gupta A. „Monitorowanie ruchu w sieci: dlaczego administratorzy sieci potrzebują narzędzia do analizy ruchu w sieci?”, Motadata (data dostępu: 10 maja 2022), <https://www.motadata.com/pl/blog/netflow-traffic-monitoring/>

⁷ Polsko-Japońska Akademia Technik Komputerowych „Wykład XI. Zapory sieciowe (kurs BSI)”, <https://edu.pjwstk.edu.pl/wyklady/bsi/scb/index76.html>, (data dostępu: 13 czerwca 2022)

⁸ SecuriViv „Systemy wykrywania i prewencji włamań (IPS/IDS)” 2022, <https://securiviv.com/rozwiazania/systemy-wykrywania-i-prewencji-wlaman-ips-ids/>, (data dostępu: 14 czerwca 2022)

Monitorują one ruch w sieci pod kątem co może się w niej znaleźć a co nie, zgłaszają i uniemożliwiają incydenty i potencjalne zagrożenia. Jeśli wykryją ruch związany z nieprzewidzianą działalnością osoby trzeciej reagują aby zablokować daną działalność. Jednak konfiguracja takich urządzeń jest skomplikowana i kosztowna dlatego większość organizacji jest bardziej przychylna systemom zarządzania zdarzeniami bezpieczeństwa (ang. security information event manager — SIEM)¹, czyli urządzeniami analizującymi dzienniki zdarzeń ze wszystkich systemów, dokonując porównań do określonych zagrożeń i informują o tym zdarzeniu człowieka.

Ilustracja 2: IBM Security QRadar SIEM zbiera, analizuje i koreluje dane z wielu różnych źródeł, aby wykrywać i ustalać priorytety najbardziej krytycznych zagrożeń, które wymagają zbadania (źródło: IBM)

To na nim spoczywa określenie czy doszło do niepowołanego zdarzenia czy nie. Zespół ekspertów ds. reagowania na incydenty podejmuje dalsze decyzje przeważnie w określony zaplanowany wcześniej sposób. Nie można jednak zakładać, że te urządzenia wystarczą, aby zapewnić bezpieczeństwo danych w sieci. Niestety nawet najlepszy i najlepiej skonfigurowany sprzęt nie uchroni przed atakiem, może jedynie go znacznie opóźnić lub odstraszyć hackera. Należy jednak przyjąć, że kiedyś atak nastąpi i będzie on udany. Trzeba się do tego przygotować, przygotować człowieka, bo to on jest najsłabszym ogniwem w zabezpieczeniu danych².

Użytkownicy korzystający z internetu nie mają świadomości zagrożeń, ich wiedza na ten temat powinna być odpowiednio podnoszona w formie np. szkoleń czy warsztatów nt. bezpiecznego korzystania z sieci. Powinno się również cyklicznie przeprowadzać audyty systemów przez podmioty zewnętrzne, które w

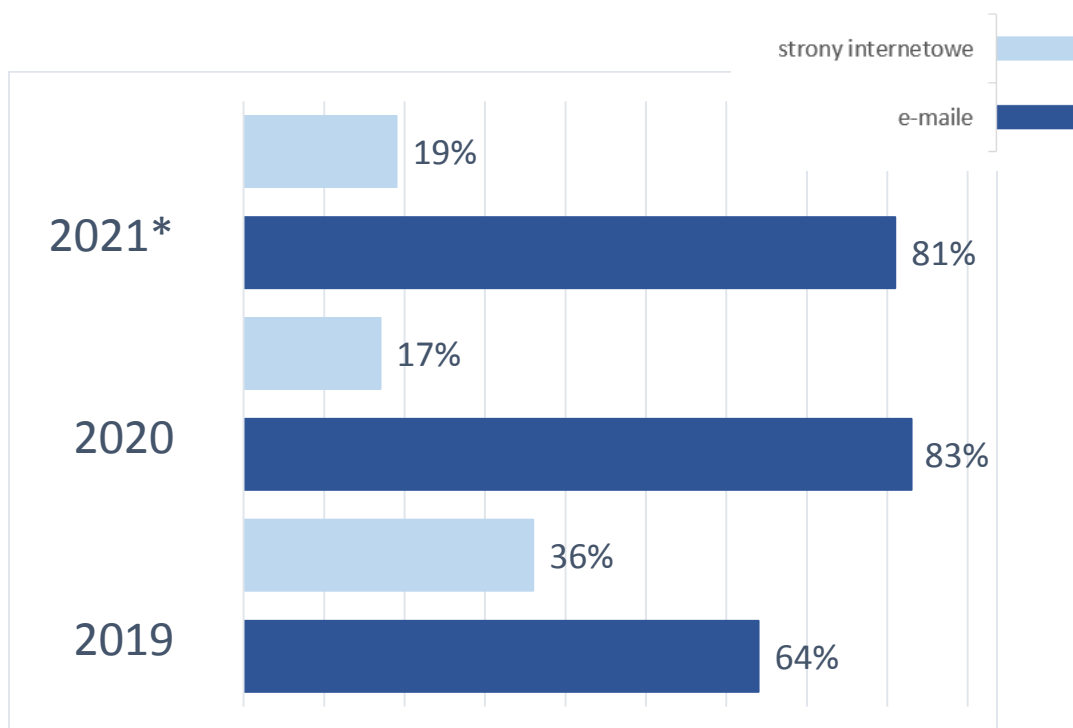
¹ CONET Sieci i Systemy “IBM Security QRadar SIEM”, 2022, “<https://security.conet.pl/ibm-security-qradar-siem/>”, (data dostępu: 15 marca 2022)

² Dajana „Jak zabezpieczyć i chronić dane osobowe w firmie?”, <https://www.omegasoft.pl/blog/jak-zabezpieczyc-i-chronic-dane-osobowe-w-firmie/> (data dostępu: 10 marca 2022),

sposób bezstronny dokonają analizy poziomu zabezpieczeń w organizacji. W większości przypadków atak zawiera elementy socjotechniczne, tzn. użytkownik urządzenia jest namawiany do wykonania czynności, które tak naprawdę działają przeciwko niemu. Najbardziej popularnymi atakami w wyniku, których dochodzi do nieautoryzowanego dostępu do urządzeń jest doprowadzenie do instalacji złośliwego oprogramowania w wyniku kliknięcia na link znajdujący się na stronie www, w wiadomości SMS lub w poczcie elektronicznej¹.

Ilustracja 3: Źródła dystrybucji wirusów (w %) (źródło: Check Point Software Polska, Rzeczpospolita „Nasilają się ataki hakerskie na Polskę”, data dostępu: 10 czerwca 2022), *pierwsza połowa 2021 roku

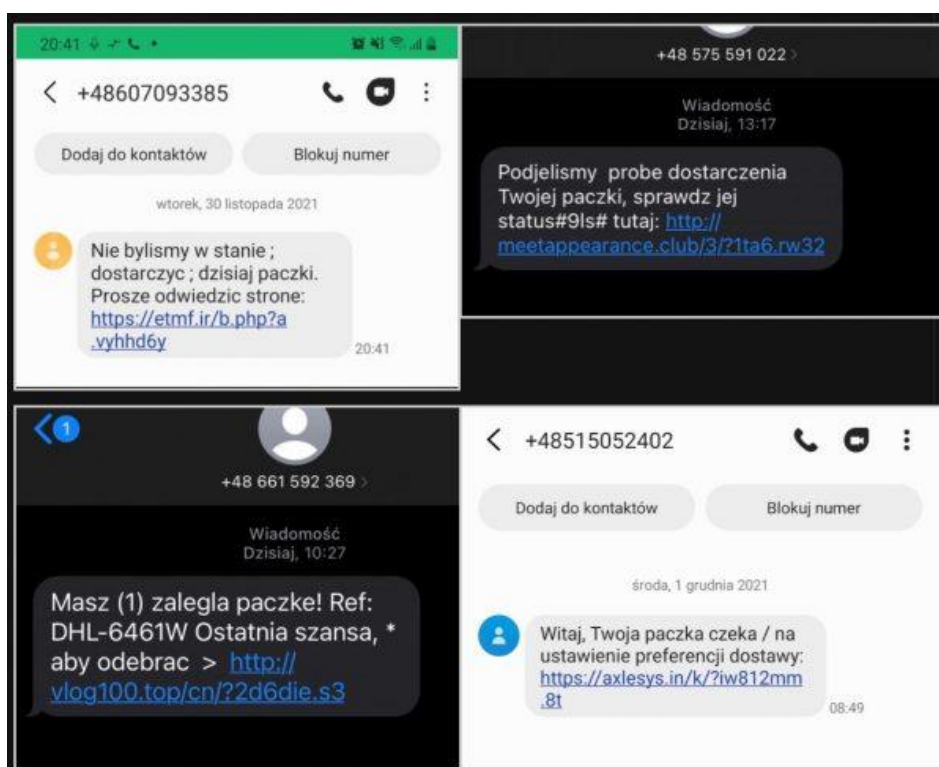
To użytkownik pobierze wirusy, czyli programy mające na celu (w dużym uproszczeniu) uszkodzić komputer np. poprzez skasowanie danych, przejęcie zarządzaniem systemem operacyjnym lub jego częściami, udostępnieniem obrazu z wbudowanej kamery, głośników, spowodować wolniejszą pracę maszyny, wyłączyć ją lub ukraść informacje znajdujące się na dysku twardym urządzenia². Złośliwe oprogramowanie może doprowadzić również do np. uruchomienia skanera klawiatury, wysyłania nieautoryzowanych wiadomości, zaszyfrowania

¹ Wikipedia, Poczta elektroniczna, e-poczta, https://pl.wikipedia.org/wiki/Poczta_elektroniczna (data dostępu: 25 marca 2022)

² Wikipedia, https://pl.wikipedia.org/wiki/Dysk_twardy (data dostępu: 21 maja 2022)

plików i katalogów lub wykradaniu loginów i haseł w szczególności do aplikacji bankowych. Wielokrotnie cyberprzestępca „za naprawę” lub niepublikowanie zdjęć czy filmów lub odblokowania komputera żąda określonego, przeważnie znacznego wynagrodzenia. Odsetek firm które zostały dotknięte atakami wzrósł z 37% w roku 2020 do 66 % w 2021. Natomiast średni okup był prawie pięciokrotnie wyższy niż rok wcześniej i wyniósł ponad 800 tys. dolarów¹. Podstawą zasadą bezpieczeństwa danych w sieci zależną od postępowania człowieka. To unikanie podejrzanych maili lub wiadomości sms, których tematyka przeważnie wiąże się z wygraną, możliwością odebrania pieniędzy lub konieczności wykonania niewielkiej dopłaty za usługę np. paczkę.

Ilustracja 4: Przykład informacji typu phishing (Źródło: <https://niebezpiecznik.pl/post/uwaga-na-grozne-sms-y-dotyczace-przesylek/> (data dostępu: 1 grudnia 2021)

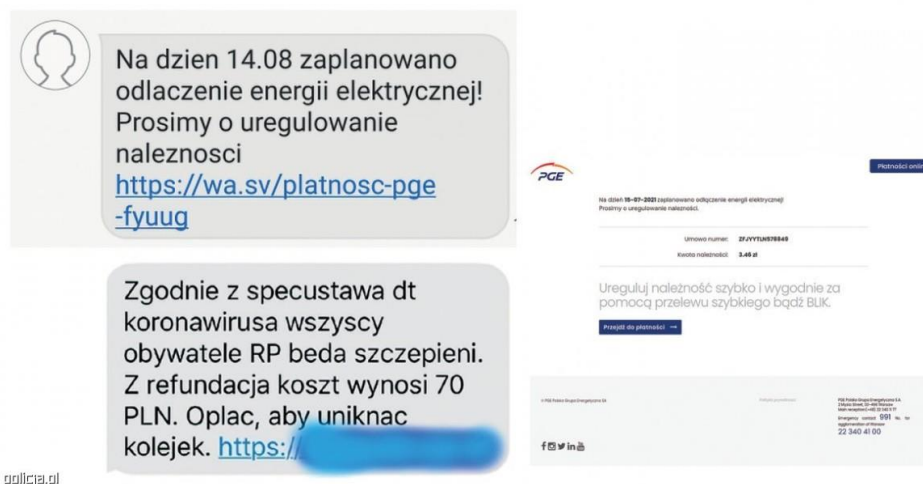
To znany zabieg socjotechniczny stosowany do wszelkiego rodzaju próby wyłudzenia informacji². Metoda ta to tzw. phishing, czyli podszywanie się pod instytucje, znane i popularne osoby w celu

¹Rzeczpospolita "Atakują firmę i wymuszają okup. Ogromny wzrost cyberprzestępczości", <https://pieniadze.rp.pl/finanse-firmy/art36174421-atakuja-firme-i-wymuszaja-okup-ogromny-wzrost-cyberprzestepczosci>, (data dostępu: 28 kwietnia 2022)

² Microsoft 2022, „Jak chronić się przed wyłudzeniem informacji”, <https://support.microsoft.com/pl-pl/windows/jak-chroni%C4%87-si%C4%99-przed-wy%C5%82udzaniem-informacji-0c7ea947-ba98-3bd9-7184-430e1f860a44>, (data dostępu: 29 maja 2022)

wyłudzenia danych lub pieniędzy. Wiadomości wysyłane przez nieznanych nadawców często zawierają pliki lub linki, pod którymi kryją się wirusy.

Ilustracja 5: Przykładowe wiadomości wysyłane przez cyberprzestępców, S. Palczewski, "Phishing w Polsce. Takich statystyk jeszcze nie było" (źródło: <https://cyberdefence24.pl/cyberbezpieczenstwo/phishing-takich-statystyk-jeszcze-nie-bylo->), (data dostępu: 31 grudnia 2021)

Otwarcie załączników lub kliknięcie w link powoduje przejście urządzenia i zainfekowanie go. Nie jest to jednak jedyne ryzyko ściągnięcia wirusa na urządzenie korzystające z internetu, można to zrobić również poprzez kliknięcie na reklamy, wyskakujące okienka czy też poprzez ściągnięcie pliku muzycznego z nieznanego źródła. Inną kategorią zabiegów socjotechnicznych stosowanych przez cyberprzestępców jest ulotna pamięć i ciekawość człowieka. Przykładem Takiej działalności jest podawanie się cyberprzestępców za infolinię banku czy dział techniczny jakiegoś usługodawcy i proponowanie promocyjnej lub wręcz darmowej usługi lub poprzez chwytliwe tytuły (przykład poniżej) aby poprzez link wykorzystać sytuację np. do wykradzenia danych do konta.

dzisiaj 10:17 | Edyta Korsak

38 latek z zabił psa podczas transmisji na żywo, rozpoznasz sprawcę?

Policja publikuje wizerunek 38-letniego mężczyzny, która podczas poprzedniej nocy prowadził transmisje na żywo, na której katował psa. Policja prosi o kontakt wszystkich, którzy mogą mieć informacje nt. miejsca pobytu mężczyzny.

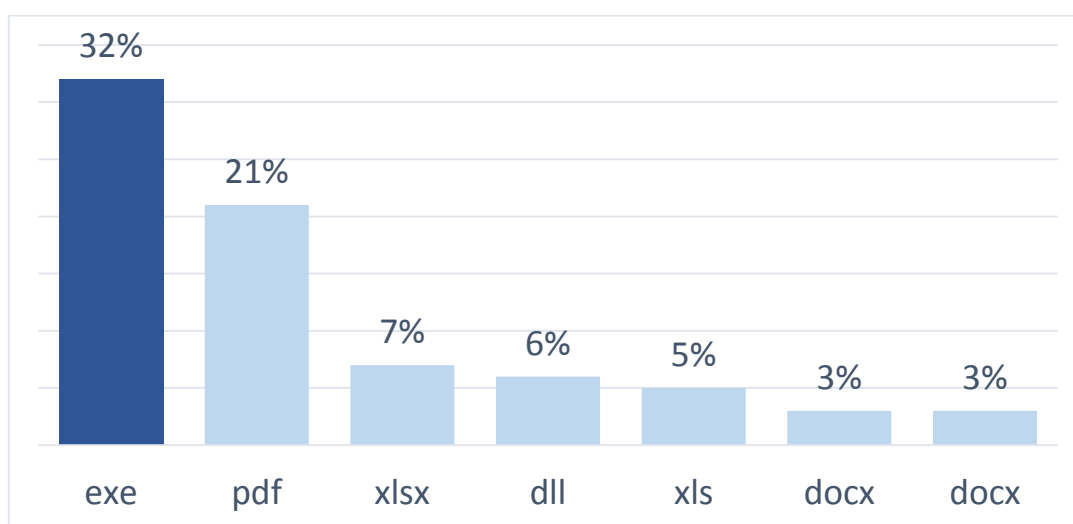
Ilustracja 6: Artykuł stworzony przez przestępców, który ma zachęcić użytkowników do kliknięcia S. Palczewski, "Phishing w Polsce. Takich statystyk jeszcze nie było" (źródło: <https://cyberdefence24.pl/cyberbezpieczenstwo/phishing-takich-statystyk-jeszcze-nie-bylo->), (data dostępu: 31 grudnia 2021)

Cyberprzestępcy uciekają się również do prostych sposobów - podrzucania urządzeń, np. pendrive leżący na korytarzu - to najszybsza droga do zainstalowania szkodliwego oprogramowania. Zdarza się również, że podczas instalowania legalnego oprogramowania można w sposób niezauważony pobrać i zainstalować niepożądane oprogramowanie. Należy uważnie czytać wyświetlane przez kreatory instalacji komunikaty i w razie potrzeby nie instalować dodatków. Przejęcie urzędzania przeważnie wiąże się z pozyskaniem np. loginów i haseł do kont bankowych lub uzyskania dostępów do danych osobowych przez cyberprzestępców. Aby ustrzec się choćby od części tych zagrożeń nie tylko należy stosować oprogramowanie antywirusowe ale i również dbać o jego częstą aktualizację¹. Oprócz działania programu w trybie rzeczywistym należy samodzielnie skanować system pod kątem poszukiwania złośliwego oprogramowania i wirusów. Ponadto oprogramowanie antywirusowe podpowiada użytkownikowi, czy strona którą przegląda jest bezpieczna i jakie są ewentualne

¹ Step-Tech 2022, „Aktualizacja oprogramowania – wszystko co należy wiedzieć”, <https://pogotowie-komputery.pl/aktualizacja-oprogramowania-wszystko-co-nalezy-wiedzie/>, (data dostępu: 3 czerwca 2022)

zagrożenia. W 2021 r. na Listę Ostrzeżeń przed niebezpiecznymi stronami trafiło ponad 30 tys. domen¹. Pobierane przez użytkownika pliki są sprawdzane pod kątem zawartości, a kiedy oprogramowanie uzna, że znajduje się tam szkodliwy plik, umieści go natychmiast w kwarantannie dając wybór, czy plik zatrzymać, czy usunąć.

Ilustracja 7: Rozszerzenia plików najczęściej infekowane przez cyberprzestępców (źródło: Check Point Software Polska, data dostępu: 10 marca 2022, Rzeczpospolita „Drastyczny wzrost liczby cyberataków. Hakerzy dodali gazu nad Wisłą”)

W 2022 r. jest gorzej niż w roku poprzedzającym. Liczba ataków w sektorze bankowo-finansowym nad Wisłą sięga średnio 870 tygodniowo gdzie w 2021 r. dochodziło do ok. 600 takich prób. W przypadku agend rządowych i wojskowych wskaźnik ten sięga ok. 650 (w ub.r. było 533). Dynamika ta sięgnęła aż 73 proc. – wskazują badacze z izraelskiego Check Point².

Kolejnym etapem zabezpieczenia danych przez użytkownika to stosowanie się do zasad bezpiecznego budowania haseł³. To bardzo ważny etap w zabezpieczeniu danych czy pieniędzy. Należy stosować się do reguły długości hasła, co najmniej 8 znaków, użycia wielkich i małych liter, znaków specjalnych i liczb i tak zbudowane hasło zmieniać nie rzadziej niż co 60 dni. Tworzenie haseł trudnych do odgadnięcia jest szczególnie ważne w przypadku dostępu do profili zaufanych, serwisów z danymi osobowymi i poufnymi, do bankowości elektronicznej, poczty, routera czy sieci Wi-Fi. Coraz więcej serwisów umożliwia korzystanie

¹ Ścibor A. „Podsumowanie działalności CERT Polska oraz incydentów bezpieczeństwa w 2021 roku„(data dostępu: 9 maja 2022), <https://avlab.pl/podsumowanie-dzialalnosci-cert-polska-2021-roku/>

² Rzeczpospolita "Drastyczny wzrost liczby cyberataków. Hakerzy dodali gazu nad Wisłą", (data dostępu: 23 maja 2022)

³ Bezpieczny Internet, „Jak tworzyć silne i bezpieczne hasła?” <https://bezpiecznyinternet.edu.pl/jak-stworzyc-bezpieczne-haslo/> (data dostępu: 8 czerwca 2022)

z dwuetapowej weryfikacji dostępu do profili, zasobów danych czy też bankowości elektronicznej, która jest szczególnie narażona na ataki cyberprzestępców¹.

W celu uniknięcia odgadnięcia loginu i hasła czy też włamania na konto, stosuje się dwustopniową weryfikację dostępu. Polega ona na wprowadzeniu do systemu loginu i hasła jako pierwszego etapu weryfikacji oraz wpisania tymczasowego kodu wygenerowanego przez system, wysyłanego na określony numer telefonu lub fizyczny token generujący tymczasowy ciąg znaków do wpisania. Takie zabezpieczenie znacząco ogranicza ryzyko wykradnięcia lub utraty danych i oszczędności. Należy pamiętać, aby nie używać tych samych loginów i haseł w różnych miejscach sieci. Skomplikowane hasła można również tworzyć poprzez korzystanie a generatorów haseł dostępnych w serwisach, także tych darmowych. W celu zwiększenia bezpieczeństwa danych w sieci warto używać wielu kart bankowych i adresów e-mail. Obecnie banki wdrażają karty wirtualne przeznaczone właśnie do zakupów w internecie. Dobrą praktyką jest również korzystanie z konta e-mail dedykowanego do zakupów internetowych oraz rejestracji w różnych serwisach. Nie korzystanie z głównego konta pozwala uchronić użytkownika od przejęcia poufnych danych lub okradzenia konta bankowego.

Ważnym etapem zabezpieczenia danych jest ich kopia i szyfrowanie². W wyniku działań cyberprzestępców można bezpowrotnie stracić wszystkie lub ich część, dlatego ważne jest tworzenie kopii danych po ważnych zmianach w danych lub systemie i przechowywać w innym miejscu niż dysk komputera (np. inne nośniki lub wirtualna chmura). Skutecznym sposobem jest również szyfrowanie – jest to prosty sposób zabezpieczenia dostępu do informacji np. haseł zapisanych w przeglądarkach. Należy jednocześnie pamiętać o innych nośnikach danych, nie tylko komputerze ale i smartfonie, a także o tzw. chmurze. Chmura to bardzo wygodne rozwiązanie jednak jest to powierzenie danych innej firmie, co może doprowadzić do straty danych lub utraty kontroli nad nimi. Dlatego szyfrowanie danych i kopia zapasowa systemu, smartfona czy ważnych danych jest tu zdecydowanie polecana. Jednak ten proces należy zawsze dostosowywać do konkretnej sytuacji, do poufnych informacji i danych osobowych. Zaszifrowanie urządzenia czy dysku zewnętrznego to oczywiście zabezpieczenie, takie dane bardzo ciężko odczytać jednak szyfrowanie danych to nie zabezpieczenie przed atakiem, dlatego warto korzystać z różnych zabezpieczeń aby cyberprzestępca zrezygnował z ataku po kilku nieudanych próbach napotykając na coraz to inne zabezpieczenia³.

Nieustanne dbanie o bezpieczeństwo systemów IT to nieskończony proces polegający na nauce, zmianach, zapobieganiu i przeciwdziałaniu atakom cyberprzestępców. W celu poprawy stanu bezpieczeństwa należy mieć gotowe procedury, plany działania i zespoły ekspertów gotowe przystąpić do działania na wypadek, gdyby cyberprzestępcy udało się przebić przez zapory bezpieczeństwa chronionego systemu. Utrata danych może być początkiem efektu domina skalującego konsekwencje

¹ Trellix „Zagrożenia cybernetyczne na rok 2022 według firmy Trellix”, <https://www.trellix.com/en-us/about/newsroom/stories/threat-labs/2022-threat-predictions.html>, NOMIOS, <https://www.nomios.pl/aktualnosci/zagrozenia-cybernetyczne-wedlug-firmy-trellix/> (data dostępu: 4 kwietnia 2022)

² Dropbox 2022, „Czym jest szyfrowanie i jak to działa?”, <https://experience.dropbox.com/pl-pl/resources/what-is-encryption>, (data dostępu: 10 czerwca 2022)

³ Cisco 2022, „Podstawowe informacje o zabezpieczeniach sieci dla średnich i małych firm” - www.cisco.com, (data dostępu: 11 czerwca 2022)

cyberataku. Pozyskanie odpowiednich danych może spowodować w dalszej perspektywie czasowej wyłudzenie kredytu, zakup przedmiotów i usług, czy też kradzież tożsamości. Bezpieczeństwo danych w sieci to równie istotne zagadnienie co bezpieczeństwo fizyczne w domu, na uczelni czy w pracy. Wydaje się zatem słusznym stwierdzenie, że oprócz stosowania się do zasad bezpiecznego użytkowania narzędzi IT, należy poskromić emocje w przypadku otrzymania np. informacji o wysokiej wygranej czy tragedii innych – trzeba w takiej sytuacji zachować zdrowy rozsądek i kierować się zasadą ograniczonego zaufania.

PIŚMIENNICTWO

1. Bezpieczny Internet, „Jak tworzyć silne i bezpieczne hasła?” <https://bezpiecznyinternet.edu.pl/jak-stworzyc-bezpieczne-haslo/> (data dostępu: 8 czerwca 2022)
2. CONET Sieci i Systemy “IBM Security QRadar SIEM”, 2022, “<https://security.conet.pl/ibm-security-qradar-siem/>” (data dostępu: 15 marca 2022)
3. Cisco 2022, „Podstawowe informacje o zabezpieczeniach sieci dla średnich i małych firm” - www.cisco.com, (data dostępu: 11 czerwca 2022)
4. Chmura K. e-Pulpit24.pl, „Co to jest chmura internetowa”, <https://www.e-pulpit24.pl/blog-informatyczny/co-to-jest-chmura-internetowa> (data dostępu: 8 czerwca 2022)
5. Dajana „Jak zabezpieczyć i chronić dane osobowe w firmie?”, <https://www.omegasoft.pl/blog/jak-zabezpieczyc-i-chronic-dane-osobowe-w-firmie/> (data dostępu: 10 marca 2022)
6. Dropbox 2022, “Czym jest szyfrowanie i jak to działa?”, <https://experience.dropbox.com/pl-pl/resources/what-is-encryption>, (data dostępu: 10 czerwca 2022)
7. ENISA „Krajobraz (cyber)zagrożeń 2021” - raport Europejskiej Agencji ds. Cyberbezpieczeństwa (ENISA) (data dostępu: 12 maja 2022), <https://www.gov.pl/web/baza-wiedzy/krajobraz-cyberzagrozen-2021---raport-europejskiej-agencji-ds-cyberbezpieczenstwa-enisa>
8. Gupta A. „Monitorowanie ruchu w sieci: dlaczego administratorzy sieci potrzebują narzędzia do analizy ruchu w sieci?”, Motadata (data dostępu: 10 maja 2022), <https://www.motadata.com/pl/blog/netflow-traffic-monitoring/>
9. Kaspersky Lab, 2022 „Monitorowanie aktywności użytkownika w internecie”, ID artykułu: 187604, <https://support.kaspersky.com/KESWin/11.6.0/pl-PL/187604.htm>, (data dostępu: 11 czerwca 2022)
10. LOG Systems sp. z o.o., 2022 „Rola zarządzania dostępem do danych w firmie”, <https://logsystem.pl/blog/rola-zarzadzania-dostepem-do-danych-w-firmie/>
11. Malwarebytes 2022, „Złośliwe oprogramowanie”, <https://pl.malwarebytes.com/malware/>, (data dostępu: 6 maja 2022)
12. Microsoft, praca zbiorowa „Zmianie zasad zabezpieczeń połączeń aplikacji & dla organizacji”, (data dostępu: 06 maja 2022), <https://docs.microsoft.com/pl-pl/azure/devops/organizations/accounts/change-application-access-policies?view=azure-devops>

13. Microsoft 2022, „Jak chronić się przed wyłudzeniem informacji”, <https://support.microsoft.com/pl-pl/windows/jak-chroni%C4%87-si%C4%99-przed-wy%C5%82udzeniem-informacji-0c7ea947-ba98-3bd9-7184-430e1f860a44>, (data dostępu: 29 maja 2022)
14. Pełnomocnik Rządu ds. Cyberbezpieczeństwa „Podręcznik postępowania z incydentami naruszenia bezpieczeństwa komputerowego”, Warszawa 2021 (data dostępu: 12 maja 2022), <https://www.gov.pl/web/baza-wiedzy/podrecznik-postepowania-z-incydentami-naruszenia-bezpieczenstwa-komputerowego>
15. Polsko-Japońska Akademia Technik Komputerowych „Wykład XI. Zapory sieciowe (kurs BSI)”, <https://edu.pjwstk.edu.pl/wyklady/bsi/scb/index76.html>, (data dostępu: 13 czerwca 2022)
16. Rzeczpospolita "Drastyczny wzrost liczby cyberataków. Hakerzy dodali gazu nad Wisłą", (data dostępu: 23 maja 2022)
17. Rzeczpospolita "Atakują firmę i wymuszają okup. Ogromny wzrost cyberprzestępczości", <https://pieniadze.rp.pl/finanse-firmy/art36174421-atakuj-firme-i-wymuszaja-okup-ogromny-wzrost-cyberprzestepczosci>, (data dostępu: 28 kwietnia 2022)
18. Securivy „Systemy wykrywania i prewencji włamań (IPS/IDS)” 2022, <https://securivy.com/rozwiazania/systemy-wykrywania-i-prewencji-wlaman-ips-ids/>, (data dostępu: 14 czerwca 2022)
19. Ścibor A. „Podsumowanie działalności CERT Polska oraz incydentów bezpieczeństwa w 2021 roku”, (data dostępu: 9 maja 2022), <https://avlab.pl/podsumowanie-dzialalnosci-cert-polska-2021-roku/>
20. Step-Tech 2022, „Aktualizacja oprogramowania – wszystko co należy wiedzieć”, <https://pogotowie-komputery.pl/aktualizacja-oprogramowania-wszystko-co-nalezy-wiedzie/>, (data dostępu: 3 czerwca 2022)
21. Stępniewski R. „Procesy przetwarzania danych osobowych w organizacji”, (data dostępu: 11 czerwca 2022), <https://www.politykabezpieczenstwa.pl/pl/a/procesy-przetwarzania-danych-osobowych-w-organizacji>
22. TAURON, Zespół bezpieczeństwa, „Bezpieczeństwo w sieci” (data dostępu: 15 kwietnia 2022), <https://lepiej.tauron.pl/styl-zycia/bezpieczenstwwo-w-sieci-ebook/>
23. Trellix „Zagrożenia cybernetyczne na rok 2022 według firmy Trellix”, <https://www.trellix.com/en-us/about/newsroom/stories/threat-labs/2022-threat-predictions.html>, NOMIOS, <https://www.nomios.pl/aktualnosci/zagrozenia-cybernetyczne-wedlug-firmy-trellix/> (data dostępu: 4 kwietnia 2022)
24. Veeam 2022, Raport "Główne trendy w ochronie danych", wersja dotycząca Europy Wschodniej, w tym Polski, Czech, Węgier, Rumunii itd. (data dostępu: 12 czerwca 2022)
25. Wikipedia, Poczta elektroniczna, e-poczta, https://pl.wikipedia.org/wiki/Poczta_elektroniczna (data dostępu: 25 marca 2022)
26. Wikipedia, Dysk twardy, https://pl.wikipedia.org/wiki/Dysk_twardy (data dostępu: 21 maja 2022)

27. Żebruń K., „20 największych zagrożeń internetowych. Poznaj je bliżej”, Komputer Świat, kwiecień 2022, <https://www.komputerswiat.pl/artykuly/redakcyjne/zagrozenia-w-internecie-20-najwiekszych-zagrozen-internetowych/kbke4kb> (data dostępu: 28 kwietnia 2022)

TÜRK UŞAQ NƏSRİNDƏ ƏZİZ NESİN YARADICILIĞININ TEMATİK ASPEKTLƏRİ

Thematic aspects of Aziz Nesin's work in Turkish children's prose

Dr. Aynur NOVRUZOVA

Azərbaycan Cumhuriyyəti, Gence Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Azərbaycan və Dünya Edebiyatı Bölümü ögretim üyesi, AZERBAIJAN.

E-mail: ashukurova@rambler.ru ORCID: 0000 – 0002 – 3850 – 199X

Öz

XX yüzüyl Türk edebiyatının önde gelen temsilcilerinden biri olan Aziz Nesin, kısa hiciv ve mizahi öykülerin büyük ustasıdır. Eserleri, sosyal içeriği, ilginç kompozisyonu, özlü arsa ve özlü dili ile ayırt edilir. Hicivli ve mizahi öykülerin ustası olarak dünyanın dört bir yanındaki okuyucuların sempatisini kazanan büyük yazar, çocuklara ve çocukluk dönemine karşı tutumunda da paha biçilmezdir. Aziz Nesin'in çocuk öykülerindeki insan portreleri, iç dünyalarının doğal deneyimleriyle canlı ve büyüleyicidir. Bu hikayeler, içsel şoklar yaşayan görüntülerin psikolojik portrelerini ustaca yaratmalarıyla hatırlanır. Aziz Nesin'in eserlerinde de kamusal hayatın gerçeklerine karşı tutumu ifade ederken eleştiri üslubunun ön planda olduğu doğrudur. A.Nesin'in eserinde dönemin toplumsal sorunları, bu sorunların yol açtığı ahlaki bozukluklar, toplumda ortaya çıkan adaletsizlikler yaşadığı hayatın gerçekleri olarak dikkat çekmektedir. Realist bir sanatçı olarak, eserlerinde sadece çağının kusurlarını göstermekle kalmaz, bunun sebeplerini de ortaya koyar, toplumsal bir bela olarak eleştirir, hakikatin ve adaletin her şeyden üstün olduğunu tasdik eder. Bu durumda sanatçı, ilişkilerinin havaya bağlı olmadığı, aksine topluma nüfuz ettiği, okuyucunun neyin kötü neyin iyi olduğunu kuşkusuz kabul ettiği bir pozisyon alır. Bu bağlamda yazar, çocuklar için "Bugünün çocukları bir mucize", "Kendinden memnun badem ağacı", "Kardan adam", "Bize bu toprakları verenler", "Ben çocuktum", "Anıtlı maymun", "Kıskanç araçlar" ve diğerleri sıralanan özellikleri yansıması bakımından karakteristiktir. Bu eserler, derin fikirleri, eğitici önemi, yüksek sanatsal özellikleri, alışılmadık derecede güzel anlatım ve tasvir araçları ve imge sistemi ile dikkat çekiyor. A.Nesin'in yazdığı çocuk hikayelerinin ana fikri, mücadele etme, zorluklarla yüzleşme ve onlara direnme yeteneğinin teşvik edilmesi, cömertliğin, nezaketin ve iyiliğin olumlu bir insan niteliği olarak övülmesi ve yüceltilmesidir. Bu eserlerde modernite ruhunun folklor motifi ile birleşmesi yazarın başarısıdır.

Bu anlamda Aziz Nesin'in eseri, mucizevi bir ikna gücüne ve derin bir etkiye sahiptir. Çünkü yazar, kariyeri boyunca sanatsal sözün insanları değiştirme gücüne inanmış ve anlattığı tüm olaylara bu ilkedden yaklaşmıştır. Yazarın çocuklar için yazdığı eserlerin her birinde, olayların ve imgelerin anlatımında özüne işleyen bir lirizm, ahenk, akışkanlık, dinamizm vardır. Aslında A. Nesin'in eserlerinin sanatsal özelliklerinden biri de yazarın görüntüleri olumsuz ve olumlu cepheler olarak ayırmaması, karakterler ve karmaşık durumlar yaratarak işi okuyucuya bırakmasıdır.

Anahtar kelimeler: çocuk, hikâye, nesir, hiciv, toplum, portre, adalet

Resume

Aziz Nesin, one of the prominent representatives of XX century Turkish literature, is a great master of short satirical and humorous stories. His works are distinguished by their social content, interesting composition, concise plot and laconic language. As a master of satirical stories and humorous short stories, the great writer, who has won the sympathy of readers around the world, is also invaluable in his attitude to children and childhood. The human portraits in Aziz Nesin's children's stories are vivid and captivating with the natural experiences of their inner worlds. These stories are remembered for their skillful creation of psychological portraits of images that experience internal shocks. It is also true that in the works of Aziz Nesin, the tone of criticism is in the forefront when expressing the attitude to the realities of public life. In A.Nesin's work, the social problems of the time, the moral deformities caused by these problems, the injustices manifested in the society attract attention as the realities of the life he lived. As a realist artist, he not only shows the flaws of his time in his works, but also reveals the causes, criticizes them as a social scourge, and affirms that truth and justice prevail over everything else. In this situation, the artist takes a position that their relationship does not depend on the weather, but rather penetrates into society, the reader undoubtedly accepts what is bad and what is good. In this regard, the works such as "Today's children are a miracle", "Self-satisfied almond tree", "Snowman", "Those who gave us this land", "I was a child", "Monkey with a monument", "Jealous vehicles" and others are characteristic in terms of reflecting the listed features. These works attract attention with their deep ideas, educational significance, high artistic features, unusually beautiful means of expression and description, and the system of images. The main idea of children's stories written by A.Nesin is the promotion of the ability to fight, to face difficulties and to resist them, the praise and glorification of generosity, kindness and goodness as a positive human quality. The unity of the spirit of modernity with the motif of folklore in these works is the success of the author.

In this sense, Aziz Nesin's work has a miraculous persuasive power and deep influence. Because throughout his career, the writer believed in the power of the artistic word to change people, and approached all the events he described from this principle. In each of the works written by the author for children, there is a lyricism, harmony, fluidity, dynamism in the description of events and images, which penetrates into its essence. In fact, one of the artistic features of A. Nesin's works is that the author does not divide the images into negative and positive fronts, but leaves the task to the reader by creating characters and complex situations.

Keywords: child, story, prose, satire, society, portrait, justice

GİRİŞ

XX əsr Türk ədəbiyyatının Çexovu adlandırılan Əziz Nesinin yaradıcılığında xüsusi yer tutan tematik atributlar müasir uşaq həyatının yaşantılarıdır. Uşaq ədəbiyyatında müasir təmayülləri təmsil edən ədibin Cumhuriyyət dövrü Türk ədəbiyyatında bu sahənin yaranmasında, inkişafında və formalaşmasında rolu əvəzsizdir. Çoxsaylı hekayə, roman, şeir, xatirə, pyes, səyahət və məktublarnın müəllifi olan yazıçı milli ədəbiyyatın meyarlarını formalaşdırmaqla yanaşı, gənc nəsillərin özünütəsdici üçün zəruri olan etik-fəlsəfi kodeksini yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Satira onun yaradıcılığında gerçəkliyin bədii mənimsənilməsinin ən kəsərli metoduna çevrilmişdi. Ə. Nesinin ənənəvi təhkiyəyə müraciəti, öz əsərlərində bədii obraz və xarakterləri milli-mənəvi, eyni zamanda bəşəri dəyərlər üzərindən işləməsi onun sənət kredosu, öz yaradıcılığına və bütövlükdə türk nəsrinə yüksəltdiyi yeni missiyadan irəli gəlirdi. Yazıcının gənc nəsillərin natamamlıq kompleksini ortadan qaldırmaq, onlara öz keçmişini və kökləri ilə fəxr etmək duyğuları aşılamaq qayəsi, ailə şəraitini, ictimai mühitdə formalaşan uşaq xarakterinin bədii-estetik təqdimatında oxucuya çatdırılır. Sənətkar bütün əsərlərində "Uşaqlara gözəl dünya miras qoymaq yerinə, dünyaya gözəl uşaqlar miras qoymaqla dünyanın bütün problemlərini

həll etmiş olarıq” düşüncəsini hədəfə çevirərək gənclərin birincilik ruhunda tərbiyələnməsinin lehinə olduğunu vurğulayırdı.

Əziz Nesin “Ey mənim əliaçıq, gözübağlı xalqım...”deyə müraciət etdiyi millətinin dərdlərini yazmaqdan heç vaxt çəkinməmiş, usanmamışdır. Bu mənada satira Əziz Nesin üçün türk milli xarakterinin və təfəkkür tərzinin təkamülünün müşahidəsi üçün əvəzolunmaz vasitə idi. Bu baxımdan onun uşaqlar üçün qələmə aldığı “İndiki uşaqlar bir möcüzədir”, “Özündənrazı badam ağacı”, ”Qar adam”, ”Bu yurdu bizə verənlər”, ”Mən də uşaq olmuşam”, ”Abidəsi qoyulan milçək”,”Paxıl nəqliyyatlar” və s. əsərlərini burada müşahidə olunan ideya-məzmun qayəsi ilə bədii özünüifadə tərzindəki vəhdət baxımından Türk ədəbiyyatında didaktik realizmin uğurlu təzahürü kimi qiymətləndirmək olar.

Araştırmanın amacı

Uşaqlara elm öyrətməzdən əvvəl əsil insan olmağın yollarını göstərməyin vacibliyini dəfələrlə vurğulayan Əziz Nesinə görə, onların sosiallaşmasında, şəxsiyyət kimi formalaşmasında, demokratik cəmiyyətin ləyaqətli üzvləri kimi yetişməsində əsas vəzifə ailə və məktəbin öhdəsinə düşür. Bu mənada müxtəlif ifadə üslublarından istifadə edərək yazdığı əsərlərində ədib psixoloq-yazıçı kimi qarşımıza çıxır.”Sənətkar şəxsiyyəti üçün vacib cəhət, sənətkarın öz şəxsiyyətinə sadıq qalmasıdır”.[Şəmsizadə,2012:47] Yaradıcılığı boyu öz şəxsiyyətinə sadıq qalan ədibin uşaqlar üçün yazdığı bütün əsərlərində tənqidi-realizmin xüsusiyyətlərini müşahidə etmək olar.

Dərin psixologizm, incə yumor, ifşaedici təsvirlər onun mətnlərində yetərinə rast gəldiyimiz hadisədir. Mövzular dəyişsə də, Əziz Nesinin bütün uşaq əsərlərində dəyişməyən məfhumlar vardır: uşaqların təlim-tərbiyəsi, təhsili, ailə münasibətləri, məişəti, şəxsiyyəti, vətəninə , xalqına layiqli övlad kimi yetişməsi.

“Onu bu qədər məşhur, əsərlərini bu qədər canlı və duzlu edən nədir? Hər şeydən əvvəl, öz ölkəsini ürəkdən sevməsi və onun həyatını dərinləndirən bilməsi, xalqına məhəbbət, onun düşmənlərinə nifrət etməsidir. Buna görədir ki, Əziz Nesinin gülüşü ürəkdən qopan acı bir qəhqəhə təsiri bağışlayır. Bu gülüş yalnız güldürür, eyni zamanda öldürür, birini öldürür, minini güldürür”.[Nesin,2006:240]

Yazıçının obyektiv və subyektiv baxış kimi dəyərləndirilən düşüncə tərzində təkə yazıları ilə məhdudlaşmır. Onun kitablarından əldə etdiyi gəlir vasitəsilə 1972-ci ildə qurduğu “Nesin Vəqfi”kimsəsiz uşaqların təhsil almalarına maddi dəstək göstərir.Ədibin 1980-ci illərdə öz şəxsi hesabına məktəb tikdirməsi də həmin missiyanın davamına xidmət edirdi. Bir sözlə, millətin gələcəyi olan uşaqları “Böyük İnsan” olaraq yetişdirimək Əziz Nesinin ali məqsədi idi.

“...çocuğunuz diye, aldatılmanızı, her şeyin yalnız iyi yanlarını görmənizi istemiyorum. Daha küçük yastan, gerçekleri görmelisiniz. Bu güzelim dünya ne salt toz pembe dir, ne salt kapkaradır. Dünyamızda alçaklıklarla yiğitlikleri birlikte yaşayacaksınız;her şeyin hem kötü yanlarını göreceksiniz. Olaylar da, kişiler de, ancal ölümlü ve ölümsüz yanlarıyla, yani her yanı ve bütün yüzleriyle gösterilirse gerçeklik kazanır. Burada anlattığım sekiz olayla işte bunu yapmak istedim. Salt khramanlıklar anlatarak boş böbürlenmenizi, salt kötülükler anlatarak yerinmenizi istemiyorum. Bu olayları anlatırken sizleri çocuk yerine koymadım, ana babalarınız için nasıl

yazıyorsam, sizler için de öyke yazdım. Sevgili çocuklarım, yaşamınız boyunca gerçekçi olmanızı, gerçekleri araptırıp örenmenizi dilerim; çünkü ancak gerçekçi insanlar, kendilerine, yurtlarına, halklarına, insanlara ve dünyaya gerçekten yararlı olabilirler”. [Nesin, 2005:7]

Yazıcının uşaq və cəmiyyət mövzusunda real gerçəkliləri dəyərləndirmələri “Təlim mövzusunda vəsiyyətim” adlı üç bölmədən ibarət yazılarında toplanmışdır. Uşaqların yaşam tərzi və psixologiyasını incəliklərinə qədər ustalıqla təsvir edən Əziz Nesin onlara həyatın yalnız mükəmməl tərəflərinin aşılmasının qəti əleyhinə idi. Ədib kiçik yaşdan onlara həyatın qarşı və zidd tərəflərini gizlətmədən açıqlanmasına üstünlük verirdi. Müəllifin özünün də qeyd etdiyi kimi, “...Nesin Vakfı çocuklarıma öğretmek istediğim çok yalın bir şey var: Yaşam bir savaşımdır”. [Nesin, 1998:102]

Ədibin “Əxlaq dərsi”, “Demokratiya qadağandır”, “Uşaqları ağılatmayın” hekayələrində ənənəvi və müasir dəyərlərin yan-yanı mövcudluğu müəllifin düşüncəsinin tam azad və liberal bir düşüncə ilə eyni dərəcədə və eyni səviyyədə olmaq iddiasından doğur. Bu hekayələrdə uşaqların şəxsiyyət olaraq yetişməsində məktəbin, müəllimin, tədris prosesinin əhəmiyyətli rolunu daim yüksək dəyərləndirən yazıcının ideyası, məqsədi ortalığa qoyulur, təhsil sisteminin problemləri, konfliktlər məhz müəllim-şagird obrazları fonunda portretləşərək estetik həllini tapır.

“Əxlaq dərsi” hekayəsində müəllim şagirdlərinə əxlaqi keyfiyyətlər və normalardan bəhs edir. Sosial mənşəyindən və tutduğu mövqeyindən asılı olmayaraq insan ləyaqətinin, cəmiyyətdə humanist münasibətlərin üstünlüyünü təkidlə vurğulasa da, şagirdlərin etirazı ilə qarşılaşır. Onlar həyatı nümunələrlə haqlı olduqlarını sübut etməyə çalışırlar. Müəllif dəyərlərin alt-üst olmasından narahatdır və bu mənəvi böhranı qəbul edilməz hesab edir. Onun fikrincə, “...ədalət, bəşəri münasibətlərdə qaçınılmaz olan ən böyük əxlaqi dəyərlərdən biri, əxlaqi fəzilətlərin tərkib hissəsidir. Cəmiyyətdə normal qayda-qanunu yalnız ədalət əsasında bərqərar etmək mümkündür. Eyni zamanda cəmiyyətdə qurulmuş normal qayda-qanunu da ədalət sayəsində davam etdirmək olar”. [Kurt, 2008:949]

Ədalət olmayan cəmiyyətin gəncləri heç vaxt sağlam ruhda yetişə bilməz düşüncəsi ilə qələmə alınmış “Demokratiya qadağandır” hekayəsində mətnin mənasının açıqlanmasında oxucu da iştirak edir, yəni mövzunun təhlili hər kəsə açıqdır. Hekayədə Amerikada təhsil alıb vətəninə dönən fizika müəllimi Behicin təyinat aldığı məktəbdə şagirdlərinə praqmatik düşünməyi öyrətmək niyyətindən başına gələn əhvalatlar nəql olunur. “Demokratiya” sözünün mənasını şagirdlərə başa salmağa çalışan müəllim sorğu keçirir: sinfin qapısı açıq, yoxsa bağlı durmalıdır? Beləliklə, mübahisə yaranır və bütün dərslər ili boyunca fizika dərsləri belə keçir. Hekayə demokratiya məfhumunu örnəklərlə şagirdlərinə mənimsətməyə çalışan müəllim, yenilikçi düşüncəyə qarşı çıxan məktəb müdiri və dərslər prosesinə mane olmaq üçün mübahisəni davam etdirən şagird obrazlarının məharətlə yaradılması ilə yadda qalır.

“Realist psixologizmin səciyyəvi əlamətlərindən başlıcası öz ifadəsini məhz qəhrəmanın duyğu və düşüncələrini sosial gerçəkliliklə vəhdətdə götürməklə, daxili aləmlə obyektiv reallıq arasında səbəb-nəticə əlaqələrini ciddi şəkildə nəzərə almaqdır”. [İmanov, 1991:5]

Əziz Nesin “Uşaqları aldatmayın” adlı hekayəsində balaca qəhrəmanlarının təbiətindəki mürəkkəbliyi ətraf gerçəkliliklə əlaqələndirir. Əsərdəki obrazlar həyata baxışı, davranış və düşüncə tərzi ilə yadda qalır,

kiçik bir detal, yaxud epizodda qəhrəmanların həyata, cəmiyyətə baxışı müəyyən olunur. Hekayədə təhsil sistemindəki mövcud neqativ hallarla bağlı müəllif müşahidələrini əks etdirən hadisələrdən əhatəli bəhs olunur. Ədib təlim-tərbiyə prosesinin naqis yönümlərinin uşaqların psixologiyasında yaratdığı fəsadlar kimi mühüm nöqtəyə diqqəti yönəldir.

Yazıcının maarifçi-realist təhkiyəli, maraqlı xarakterlə zəngin əsərlərini təhlil edən tədqiqatçılar Hulusi Geçgəl və Nilsu Ak yazır: “Aziz Nesin, uşaqların tarixsel dəyişim doğrultusunda, kendilerinden başlayarak, çevrelerini, ortamlarını, başkalarını və dünyayı dəyişirmə çabası içində olmalarını və böyle yetiştirilmələrini ister. Çocuqların “korkudan”kurtulmalarını ve uzak yaşamalarnını arzu eder. Çocuqların özgün fikirlere ve davranışlara sahip olmaları için çalıştığını belirttir. Çocuqların zengin imgeleri olmasını, büyük hayaller kurmalarını ister”. [Geçgel,2006:104]

Yazıcının müasir təhkiyə texnikası yeniyetmələrin başa düşə biləcəyi formadadır. Ədibin özünün dəfələrlə dilə gətirdiyi kimi, yazıcının missiyası oxucunu əyləndirmək, əsərin ideya məzmununu çərçivəsində məlumatlandırmaq, onu öz milləti və dövlətinin tarixi keçmişi, şəxsiyyətləri, mədəni-mənəvi dəyərləri, sənəti və sənətkarlarına dair bilgilərlə maarifləndirməkdən ibarət olmalıdır.

Ə.Nesin epistoluar dialoqlar şəklində qələmə aldığı “İndiki uşaqlar möcüzədir” romanında da öz ədəbi kredosuna sədaqət nümayiş etdirir. Bu məqsədlə də özünə xas üslubi fəndlərdən faydalanaraq mətni başdan sona qədər təkbaşına idarə etmir, əsər boyu nəqlətmə vəzifəsini təhkiyəçilər arasında paylaşır. Romanda dramaturji əyanilik, obrazların davranışlarında gizlənən psixologizm o qədər dolğun əks olunur ki, bu keyfiyyət təkə Əziz Nesin nəsrində deyil, bütünlükdə Türk bədii nəsrində böyük tapıntı kimi diqqəti cəlb edir. Müəllif təhsil problemləri, əzbərçilik, ailə münasibətləri kimi məsələləri Zeynəb və Əhməd adlı iki məktəblinin bir-birinə yazdıqları məktublar vasitəsilə ifşa edir. Öz müasirlərinə ibrət dərsi verir. Bu mənada əsər həm də mənəvi-əxlaqi tərbiyə qaynağı kimi də dəyərləndirilə bilər.

Uşaq ədəbiyyatına xas olan bir sıra xüsusiyyətlər-üslub əlvanlığı, obrazlılıq, bədiiilik, əyləndiricilik, poetik təsvir, satirik boyalar, bəzi fikirlərin alleqorik surətlər vasitəsilə verilməsi, güclü emosionallıq Ə. Nesinin “Heyvan deyib keçməyin” adlı kitabına daxil olan hekayələrinə də aiddir. “Ana kimi dost olmaz”, “Ayı ilə Donuzun savaşı”, “Cəsur analar”, “Ana tərbiyəsi”, “Tərtəmiz yuva”, “Ana Kirpi”, “Ana kəkliyin hiyləgərliyi”, “İlanla arıquşu”, “Ögey ana”, “Yuva savaşı” və b. hekayələrində həmin xüsusiyyətlərin hamısı nəticədə aparıcı ideyanın daha asan və dərinədən başa düşülməsinə, tərbiyəvi məqsəd və vəzifələrin yüksək səviyyədə yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Elmi araşdırmalara əsasən cinayətkarların yüzdə səksən faizinin uşaqlıqda heyvanlara əziyyət verənlərin içərisindən çıxdığını təsdiqləyən yazıçı problemin həlli yolunu balacaların kiçik yaşlarından əxlaqi-psixoloji qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsindən ibarət olduğunu göstərir. Ədib “insanları sevmək, onlara dəyər vermək bütün canlıları sevmək və qorumaqla başlayır” mesajını verir.

“Ana tərbiyəsi” ndə pis vərdişlərdən uzaq durmaq, “Tərtəmiz yuva”da təmizkarlıq, “Uçan qazlar”, “Zıpzıp Səlimin vəfası”nda vəfəli, sədaqətli, şəfqətli olmaq, “Yardımsəvər küçə iti”, “Heyvanlar komandası” nda birlik, dostluq, yardımlaşma, “Ayının hədiyyəsi”ndə yaxşılığı unutmamaq haqqında ədalətli sosial münasibətlərlə bağlı önəmli olan vacib məqamları xatırladır.

“Mən də uşaq olmuşam” kitabına daxil edilən “Çiçək”, “Niyə başa düşmək istəmirsiniz”, “İlk bayramlıq”, “Bez çanta”, “Qarşı evin uşaqları”, “Eşşək südü” və b. hekayələrində uşaqlıqda yaşadığı canlı hadisələri qələmə alan müəllif uşaqların şəxsiyyət kimi formalaşmasında ailənin önəmli rolundan

bəhs edir. Bu əsərlərin ideya-məzmunu uşaqların psixoloji durumu, hissi yaşantıları, düşüncələri, mühitə, fərdlərə münasibəti üzərində qurulmuşdur. Bu hekayələrin də ideya məzmunu və mətləbi sərrastdır. Ümumiyyətlə, uşağın yaşına, zövqünə uyğun yazıya alınan hadisələrin gizli həqiqətləri var - uşağın sosiallaşmasında, nəcib, təvazökar, vətənpərvər, humanist ruhda böyüməsində ailənin payı böyükdür. Cəza vermək yerinə örnək olmağın vacibliyini xatırladan müəllif kiçik bir ailədaxili problem kimi görünən məsələnin trayektoriyasını usta qələmlə cızaraq, belə bir ideyanı önə çəkir ki, bir uşağın hüquqlarının tapdanması, onun ruhi-depressiv vəziyyəti bütövlükdə cəmiyyət üçün sarsıntıdır.

“Paxıl nəqliyyatlar” adlı hekayədə avtomobil, avtobus, trolleybus, tramvay, qatar, gəmi, təyyarə, motosiklet kimi nəqliyyat növləri müəllif ideyasının tam şəkildə açılmasına hesablanmış obrazlardır. Əsərdə başlıca mövzu insanda bir yerə aidiyyət duyğusu, tükənmişlik sindromu, özünə daimi qərar tuta biləcəyi məskən, yurd axtarışı və s. məsələlərdir. Hekayədə müxtəlif nəqliyyat növlərinin həyatın mənası, özlərinə yol seçməsi məsələsində tərəddüd içində qalmaları, yeni dünya axtarışına çıxmaları və yol boyunca başlarına gələn hadisələr nəql olunur. Onların kimisi azadlıq, kimisi rahat yaşayış, kimisi təhlükəsiz həyat xəyalındadır.

Ə. Nesin yenə də öz bədii üslubuna və yazı manerasına sadıq qalaraq çoxlu yumoristik vəziyyətlər təsvir edərək belə bir mühüm nöqtəyə diqqət yönəldir ki, hər kəs yetişdiyi mühiti, ailəni, əldə etdiklərini düzgün dəyərləndirməyi bacarmalıdır. “Öz qınını bəyənməyən tısağa” sindromundan uzaq durmalıdır. Müəllif bu düşüncə ilə yaşayanlara böyük zərərin, ilk növbədə məhz onların özlərinə dəyərcəyi mətləbini ünvanlayır. Belə ki, quruda təhlükəsiz yer axtaran gəmi qumsallıqda ilişib qalır, elektrik tellərindən ayrılan trolleybus hərəkət edə bilmir, özünü limandan atan avtomobil suda üzə bilmir, relsdən çıxıb uzaqlara getmək istəyən qatar aşır. Əsərdə müəllif öz qəhrəmanlarının özgüləşmə problemini həm fərdi qaydada, onların hər birinin öz məxsusi həyatının nümunəsində, həm də sosial müstəvidə ictimai problem kimi işləmişdir.

Gənclərin yurd sevgisiylə böyüdülməsi, əqidə sahibləri kimi yetişdirilməsi, tarixi keçmişin, milliliyin təzahürünə dair səciyyəvi nümunələr ustad yazarın “Bu yurdu Bizə verənlər” və “Borclu olduqlarımız” adlı kitablarında toplanmışdır. Uşaqların marağı nəzərə alınaraq kitaba rəsmi sənədlər, qəhrəmanların fotosəkilləri və illüstrasiyalar da əlavə edilib.

Yazıçı “Borclu olduqlarımız” adlı kitabın ön sözündə uşaqlara obrazlı şəkildə kökü keçmişə bağlı gələcək kimi müraciət edir. Özünü, kimliyini qorumağı tövsiyə edərək təsvir olunanları qəhrəmanların həyatının nümunəsində təqdim edir. Kitaba daxil edilən əsərlər 12-15 yaş uşaqlara xitab edən - İzmirin yunanlar tərəfindən işğal edilməsi, “Qurtuluş savaşı” dövründə yaşananlar, general Fəhmi bəyin qəhrəmanlıqları kimi tarixi hadisələr son dərəcə təsirli həyat hekayələrinin üzərində qurulub.

Bu yurdu bizə verənlər” kitabında toplanan hekayələr də maraqlı xarakterlə zəngin, gözlənilməzliklərlə dolu süjet xəttinə malikdir. Qoca Seyid, Borazan Çavuş, Köprülü Həmdi bəy, Həsən Təhsin kimi qəhrəmanların milli mücadiləsinin nəql edildiyi əsərlərdə bu qəhrəmanların həyat hekayələri yer alır.

Sonuç

Ədəbi fəaliyyətə 33 yaşında, Oya Atəş imzasıyla “Monoloqlar” adlı ilk əsəri ilə başlayan Ə. Nesin 110 kitabın müəllifidir. Deyilənlərə görə yazıçı bir gün kitablarını üst-üstə qoyduqdan sonra yanında duraraq, “Boyumdan böyük kitab yazdım!” deyir.

Ustad sənətəkarın özündən böyük əsərlərinin ən mühüm özəlliyi həm onun mövzusu, ideya məzmunu, həm sadə üslublu ənənəvi təhkiyəsi və bu təhkiyənin əsasını təşkil edən dəyərlərə müraciətidir. Yazıçı dünənə bu günün, keçmişlə müasirliyin arasında əlaqə yaradaraq hadisələrə öz dünyagörüşü ilə baxmış maarifçi, əxlaqi-didaktik mətnlər vasitəsilə gənc nəsillərə çatdırmaq istədiyi məramı fərdi dünyaduyumu ilə bədii cəhətdən mənalandırmışdır. Təhlilə cəlb etdiyimiz əsərlərdə tarixi keçmişə hörmət, dostluq, sədaqət, mübarizlik, mərhəmət hisslərinin, təhsil problemləri, ailə-məişət münasibətlərinin təqdimatı Ə.Nesinin uşaq psixologiyasına, məişətinə dərinədən bələd olmasının, hadisələri və obrazları zaman və məkanlarına uyğun şəkildə düzgün mənalandırmasının məntiqi yekunudur.

KAYNAKÇA

1. Geçgel H., Ak N.(2006). *Aziz Nesin'in Öykülerinde Çocuk Ve Eğitim Teması*. Eğitim Fakültesi Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi. Eğitim Fakültesi Yayını, Sayı:22
2. İmanov M.(1991). *Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm*. Bakı, "Elm".
3. Kurt İ.(2008). *Uşaq ədəbiyyatında əxlaq tərbiyəsi məsələləri*. Türk xalqları ədəbiyyatı (II).Beynəlxalq Uşaq ədəbiyyatı konqresi. Bakı.
4. Nesin A.(1998). *Korkudan Korkmak*. İstanbul, Adam yayınları.
5. Nesin A.(2005). *Ben de Çoçuktum*. İstanbul, Adam Yayınları.
6. Nesin Ə.(2006). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, "Şərq-Qərb".
7. Şəmsizadə N.(2012). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*. Bakı, "Proqress".

LANGUAGE DIDACTICS AND EXPERIMENTAL RESEARCH

Mâcha MALAMBA MBUNGU

MUKENDI KALONDA KERTUS

University Libre of Kinshasa, Democratic Republic of the Congo

Abstract

This article deals with both the interest and the limits of experimental research in the field of language 2 (L2) learning and teaching. After defining the key factors of experimental research in science, its application to human sciences will be analysed. Its use for L2 research will then be tackled and illustrated by several examples. Given the complexity of language learning and teaching, the need for multifaceted approaches will finally be discussed.

Introduction

In the introduction to the work *Psychology of learning and multimedia*, Crinon, Georget, Legros and Mangenot recall "the dichotomy often raised in connection with research in didactics", namely, on the one hand, "research which rather aims to grasp reality in its complexity, such as case studies in psychology and ethnomethodology", and, on the other hand, research "which uses a hypothetico-deductive approach, most often experimental" (Legros & Crinon, 2002: 11). These divergent points of view are also related by Chapelle (Chapelle, 2003: 70). The authors initially quoted specify that "the criticisms, on both sides, are strong": "lack of 'rigor' and use of an approach that is more 'intuitive' than truly scientific" in one case; problem of strict control of the situation in the other case, insofar as "the 'all other things being equal' [...] would not make it possible to account for the 'reality'" (Legros & Crinon, 2002: 11), i.e. the complexity of the learning situation. Several types of research are therefore possible in language teaching and we will retain, based on Gagné et al. (Gagné et al., 1989), whose work focuses on the didactics of French as a mother tongue, that research is characterized by two criteria: that of the objective and of the methodology. With regard to experimental research, the objective is to explain, by carrying out an experiment which makes it possible to corroborate or refute predictions (i.e. hypotheses). Simard, who uses the typology of Gagné's team, specifies: As part of a hypothetico-deductive approach, experimental research attempts, in the light of a theoretical framework, to verify the cause and effect relationship between variables by manipulating them using a carefully controlled device (Simard, 1994: 487). From these quotations we note, first of all, that the key ideas in terms of experimental research, in addition to the validation/invalidation of a hypothesis, are: the establishment of a rigorous system, the strict monitoring of a protocol, the identification of variables, the control of the situation, as well as the establishment of a causal relationship (based on hypothetico-deductive reasoning) in order to arrive at an explanation

Experimental research: from the sciences to the human sciences In accordance with historical evolution, we will attempt here to identify experimental research in the sciences, then in the human sciences. 2.1. Experimental research in science By tracing the history of experimental research in science, we have sought to identify the definitions given to it as well as the stages that characterize it. In his *Introduction to the study of experimental medicine*, here is what Claude Bernard wrote in 1865: The experimental method, as a scientific method, is based entirely on the experimental verification of a scientific hypothesis (Bernard, 1966: 304). The experimenter, [...],

poses [...] his idea as a question, as an anticipated interpretation of nature, more or less probable, from which he logically deduces consequences which he confronts at each instant with the reality through experience (Bernard, 1966: 60). For Claude Bernard, father of the hypothetico-deductive approach, it is the hypothesis which is the centerpiece, anticipation of reality which is then tested through experience. Here we find an idea already expressed by Chevreul in 1856: A phenomenon strikes your senses; you observe it with the intention of discovering its cause, and for that, you suppose one of which you seek the verification by instituting an experiment [...]. This reasoning constitutes the method that I call experimental, because ultimately experience is the control, the criterion of the exactitude of reasoning in the search for causes or truth (Chevreul, 1856: 27-29)

Quasi-experimentation in the human sciences Cook and Campbell emphasize the difficulty of conducting experimental research in the human and social sciences in these terms: Consider how much more fortunate the physicist is when compared to the behavioral scientist who works in field settings. The physicist can use a laboratory to create physical isolation, and he or she often works with objects that do not change over the time period of an experiment. This being so, history, maturation, and regression are not problematic, and the data from single-group pretest-posttest changes are often causally interpretable... The social scientist, on the other hand, has few of the advantages of the physicist [...], for the social scientist is trying to answer causal questions in more complex social settings where the entities being studied are clearly amenable to change for reasons that have nothing to do with the experiment (Cook & Campbell, 1979: 102-103). These authors express here that it is possible, in physical sciences, to establish a link of cause and effect from an experiment because the laboratory conditions make it possible to create an isolation and because the researcher often works on objects which do not change over the duration of the experiment. On the other hand, the situation turns out to be much more complex in the humanities and social sciences. Indeed, as we have seen previously, in the context of experimental research, everything must be able to be controlled, verified, reproduced, recalculated. Moreover, experimentation supposes a comparison of results obtained in situations for which we know the variables and of which we vary ONE of them in order to study the consequences on others. However, in the humanities and social sciences, and particularly in the area of teaching/learning, the following difficulties arise. - The influence of external factors that may interfere during an experiment. Admittedly, this influence could, in certain cases, be limited by a reduced duration of the experiment, but, in language didactics for example, we also know that learning is a long process and that.

Conclusion

In a field as complex as that of language teaching, several types of research are possible, as we pointed out in the introduction. But rather than excluding each other, it turns out that they complement each other insofar as they provide information differently. Indeed, (quasi) experimental research provides access to information on the role of a particular factor, and for this, it freezes reality in a way. It therefore does not capture the complexity and dynamics of a teaching/learning situation as a whole, unlike qualitative research. Admittedly, at the beginning of the 1970s, it was experimental research that was advocated in language teaching. We were essentially in a framework that was intended to be resolutely scientific and which consisted of formulating hypotheses and testing them in order to go beyond the empiricism of practitioners. We then submitted to the constraints of the experimental protocol: isolation of variables, comparison, quantification, exteriority of the observation, formalization. To this research method are now added other approaches which do not produce an explanation with a generalizing value, but which help to understand the teaching/learning situation in the broad sense. In fact, the epistemological options depend on the objective of the research and the position of the researcher. The methodologies used differ and complement each other, as expressed by Chapelle and Jordan: I have suggested that research methods need to be tied to the research questions that are posed by the researcher [...]. From this perspective, the focus is not a single theoretical orientation but a quality of the CALL task (e.g. language learning potential) for which the research seeks evidence (Chapelle, 2003: 80). ALS research needs a multi-method approach (Jordan, 2004: 116). It would therefore be more appropriate to consider research in language didactics in terms of a plurality of approaches, even of methodological crossovers, in order to include a look towards the social, to produce, in the end, knowledge at the service of practice.

SYSTEM BEZPIECZEŃSTWA LOKALNEGO W RZECZPOSPOLITEJ POLSKIEJ

dr Waldemar PERDION

Uczelnia Techniczno – Handlowa im. Heleny Chodkowskiej w Warszawie, POLAND

Bezpieczeństwo społeczności lokalnych jest istotnym i ważnym elementem tworzącym wewnętrzny wymiar bezpieczeństwa każdego państwa. Każdy człowiek może realizować swoją osobowość we właściwej relacji z otaczającym go środowiskiem, z którym musi się w pewien sposób utożsamić.

Społeczność lokalna, choć stanowi element systemu państwowego, w sposób szczególny wiąże działalność podmiotów państwowych, prywatnych i pozarządowych z silną inicjatywą oddolną w zakresie wzmacniania poczucia bezpieczeństwa na wybranym terenie.

Nieocenioną i ważną rolę w każdej społeczności lokalnej jest wspólne podejmowanie działań zmierzających do zapobiegania i zwalczania przestępczości pospolitej na terenie swojej małej „ojczyzny” jakim jest gmina, powiat, województwo. W opracowaniu starano się wskazać płaszczyzny współpracy w aspekcie realizacji ustawowych zadań nałożonych na instytucje odpowiedzialne za stan bezpieczeństwa.

Uzyskane opinie, oraz wiedza zgromadzona w trakcie opracowania niniejszej pracy, wskazują na konieczność ciągłego prowadzenia skrupulatnych badań dotyczących zagrożeń społeczności lokalnych oraz wspierania organizacji pozarządowych w ich zwalczaniu.

Bezpieczeństwo lokalne jest wynikiem wielu procesów i zjawisk, których forma i charakter są współzależne od wielu podmiotów. Ich funkcjonowanie opiera się głównie na wzajemnych relacjach między ludźmi. Odgrywają one niezwykle ważną rolę w kreowaniu poczucia bezpieczeństwa oraz odpowiedniego poziomu i jakości życia. Jednakże zjawiska społeczne mogą być kontrolowane i regulowane przez podmioty systemu bezpieczeństwa lokalnego. System ten zbudowany jest głównie na działaniach skierowanych wobec jednostki, tak aby zapewnić jej poczucie bezpieczeństwa lokalnego, lub umożliwić podjęcie takich czynności, by w przypadku jego zachwiania lub braku – przywrócić je.

Jedną z misji Rzeczypospolitej Polskiej w zakresie bezpieczeństwa narodowego jest zapewnienie bezpieczeństwa wszystkim obywatelom, którzy mieszkają na jego terytorium. Działania w tym zakresie wyrażają się w tworzeniu warunków egzystencji i rozwoju indywidualnego i zbiorowego, na zasadach wynikających z istoty i natury osoby ludzkiej oraz społeczeństwa tak uważa Waldemar Kitler. Natomiast w Strategii Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej z 2020 roku na system

bezpieczeństwa będzie składało się *podniesienie odporności państwa na zagrożenia, poprzez tworzenie systemu obrony powszechnej, opartego na wysiłku całego narodu oraz budowanie zrozumienia dla rozwoju odporności i zdolności obronnych Rzeczypospolitej Polskiej*¹. W myśl zacytowanej części Strategii, można stwierdzić, że system bezpieczeństwa społecznego RP jest podsystemem wsparcia systemu bezpieczeństwa narodowego.

W formule działań podsystemu społecznego zawarte jest *zapewnienie, przygotowanego systemu obrony powszechnej w pełni wykorzystującej potencjał instytucji państwowych i samorządowych, podmiotów systemu edukacji i szkolnictwa wyższego, społeczności lokalnych, podmiotów gospodarczych, organizacji pozarządowych oraz obywateli, który będzie stanowił kompleksową odporność państwa na zagrożenia niemilitarne i militarne*.². W związku z powyższym, system bezpieczeństwa państwa jest instrumentem instytucji politycznych do wykonywania ich podstawowych zadań. Ma na celu koordynację oraz wsparcie podsystemów bezpieczeństwa państwa –nie tylko w trakcie pokoju, ale również w chwili wystąpienia zagrożenia.

Należy pamiętać, że zagrożeniami dla globalnego bezpieczeństwa pozostaną międzynarodowy terroryzm i zorganizowana przestępczość jako składniki niestabilności i konfliktów wewnętrznych oraz źródła takich patologii, jak: przemyt broni, materiałów jądrowych i podwójnego zastosowania, handel narkotykami i ludźmi, porwania dla okupu, nielegalne operacje finansowe oraz pojawiające coraz częściej przestępstwa na tle cyberprzestrzeni. Można kategorie tych przestępstw wymieniać, ale trzeba powiedzieć, że za tym wszystkim stoją nowe wyzwania nie tylko dla państwa ale także dla społeczności lokalnej.

Wyzwanie stanowią też niekontrolowane migracje ludności, wywołane zarówno przez konflikty, jak i mające swe źródło w problemach natury gospodarczej.

Wraz z pojawieniem się nowych technologii teleinformatycznych oraz rozwojem sieci Internet pojawiły się nowe zagrożenia, takie jak cyberprzestępczość, cyberterroryzm, cyberszpiegostwo, cyberkonflikty z udziałem podmiotów niepaństwowych i cyberwojna, rozumiana jako konfrontacja w cyberprzestrzeni między państwami. Obecne trendy rozwoju zagrożeń w cyberprzestrzeni wyraźnie wskazują na rosnący wpływ poziomu bezpieczeństwa obszaru domeny cyfrowej na bezpieczeństwo ogólne kraju. Przy rosnącym uzależnieniu od technologii teleinformatycznych, konflikty w cyberprzestrzeni w chwili obecnej poważnie zakłócają funkcjonowanie społeczeństw i państw.

Znaczenie bezpieczeństwa w cyberprzestrzeni będzie rosło, podobnie jak odpowiedzialność państw za jej ochronę i obronę. Istotne znaczenie dla zwiększenia poziomu bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej w cyberprzestrzeni ma polityka organizacji i struktur współpracy międzynarodowej, w pracach których Polska uczestniczy, oraz współpraca dwustronna z wybranymi państwami, w szczególności z państwami NATO i UE.

Międzynarodowy charakter terroryzmu oraz intensywność jego przejawów sprawiają, że Polska nie jest wolna od tego typu zagrożeń. Szczególnie niebezpieczne mogą okazać się pojedyncze osoby lub małe grupy osób wykorzystujące metody terroru jako narzędzia do realizowania własnych celów o podłożu

¹ Strategia Bezpieczeństwa Narodowego Rzeczypospolitej Polskiej 2020, s. 15.

² Ibidem, s. 52.

politycznym, społecznym, ekonomicznym lub religijnym. Bezpieczne funkcjonowanie systemu teleinformatycznego Rzeczypospolitej Polskiej jest warunkiem niezakłóconego działania całego państwa. Wyzwaniem pozostaje zapewnienie dostępności, integralności i poufności danych przetwarzanych w systemach teleinformatycznych administracji publicznej oraz brak jednolitych zabezpieczeń teleinformatycznych. Istotne znaczenie z punktu widzenia bezpieczeństwa ma niewystarczająca wiedza użytkowników o zagrożeniach w cyberprzestrzeni oraz konieczność rozwiązania dylematu pomiędzy wolnością osobistą i ochroną praw jednostki, a stosowaniem środków służących zachowaniu bezpieczeństwa państwa.

W chwili obecnej system bezpieczeństwa państwa stanowią organy kierowania – obejmujące podsystemy militarne oraz pozamilitarne. Są one kierowane przez organy władzy publicznej. Za ich prowadzenie odpowiadają ich kierownicy jednostek organizacyjnych. W systemie tym występują organy dowodzenia Sił Zbrojnych i Spraw Wewnętrznych. Instrumentem polityki bezpieczeństwa państwa są Siły Zbrojne oraz elementy pozamilitarne, do których min. zaliczamy jednostki samorządowe, administrację publiczną oraz przedsiębiorców, którzy będą świadczyć usługi na rzecz państwa, w przypadku wystąpienia jednego ze stanów nadzwyczajnych.

Według Mariana Ruchlickiego w zakresie bezpieczeństwa lokalnego można wyodrębnić trzy sektory, które prowadzą na rzecz dobra lokalnej społeczności.

Pierwszym sektorem jest sektor publiczny, obejmujący działalność realizowaną przez instytucje rządowe i samorządowe.

Drugi sektor obejmuje wsparcie lokalne i wymianę świadczeń oraz usługi pomiędzy najmniejszymi komórkami społecznymi.

Trzeci sektor – obywatelski oparty jest na samopomocy, wykorzystujący inicjatywy społeczności lokalnych, wolontariat oraz organizacje samorządowe.

Sektory te poprzez działania polityki lokalnej, która jest narzędziem realizacji założeń bezpieczeństwa lokalnego, działają na rzecz społeczności lokalnej. Hierarchicznie, zaczynając od pierwszego sektora – zakres narzędzi jest największy. Należy pamiętać, że coraz większe znaczenie ma sektor lokalny, który opiera się na działalności społeczności lokalnych. Potrzeba zapewnienia bezpieczeństwa lokalnego wyrasta na najniższych szczeblach grup społecznych – zaczynając od wymiaru lokalnego.

System bezpieczeństwa lokalnego jest jednym z podsystemów bezpieczeństwa państwa. System ten dzieli się na podsystemy, odpowiadające za poszczególne elementy. Często, gdy jeden z podsystemów nie funkcjonuje tak, jak powinien, system nie jest w stanie zapewnić odpowiedniego poziomu bezpieczeństwa społeczności lokalnej. Sytuacja taka może wystąpić na przykład w przypadku nagłego wzrostu przestępczości na poziomie powiatu lub powstania sytuacji kryzysowej (a więc zagrożenia bezpieczeństwa lokalnego), które nastąpiło w wyniku prowadzenia nieprawidłowej polityki społecznej państwa lub samorządu na szczeblu powiatowym lub gminnym.

Głównym zadaniem państwa jest koordynowanie działań tak, aby wszystkie podsystemy współpracowały. Wspólnie składają się na jeden system, który jak stwierdza Stanisław Koziej *powinien działać permanentnie, przeciwstawiając się wszelkimi pojawiającymi się zagrożeniom interesów państwa oraz utrzymując potrzebną zdolność*

i gotowość do przeciwstawiania się wzmożonym zagrożeniom w sytuacjach nadzwyczajnych. W systemie bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej organami odpowiedzialnymi za tworzenie warunków do trwania, przetrwania i rozwoju społecznego są określone instytucje. Państwo posiada odpowiednie instrumenty prawne, finansowe, ekonomiczne czy kadrowe, które służą do rozwiązywania kwestii społecznych i odpowiedni system, w którym ważną rolę odgrywają zinstytucjonalizowane formy pomocy pieniężnej i rzeczowej mówi dalej Stanisław Koziej. Wobec powyższego, system bezpieczeństwa społecznego w głównej mierze zależy od sprawnego działania instytucji, realizujących zadania polityki społecznej a zarazem lokalnej. Państwo w swych działaniach, posiada nie tylko uprawnienia, ale także narzędzia, które bezpieczeństwo społeczne przyjmuje do zapewnienia i realizacji.

Głównym celem polityki społecznej państwa jest dbanie o taki rozwój społeczny i gospodarczy, który będzie zapobiegał powstawaniu ostrych kwestii lokalnych. Polityka ta prowadzona jest w wymiarze krajowym, regionalnym i lokalnym. Trójszczeblowość realizacji polityki społecznej pozwala na planowanie zadań już na poziomie lokalnym, zaczynając od mniejszych zbiorowości ludzi. Dopasowanie do poszczególnych regionów pozwala na stworzenie modelu polityki lokalnej, która może zostać zastosowana wobec całego kraju. W Polsce po przemianach ustrojowych, jakie rozpoczęły się po roku 1989, społeczeństwo funkcjonuje w nowych warunkach ekonomicznych i politycznych. Zakłada się, że budowany w Polsce system bezpieczeństwa lokalnego powinien zapewnić równowagę, która ma polegać na łączeniu swobody działania jednostki i grup społecznych z rosnącą odpowiedzialnością za podejmowaną aktywność zawodową. Bardzo ważną płaszczyzną działania na rzecz bezpieczeństwa lokalnego w systemie jest sektor lokalny, który oparty jest na idei samopomocy (np. pomoc sąsiedzka), wykorzystuje inicjatywy oddolne społeczności lokalnej oraz szeroko pojętego prywatnego sektora rynkowego a także działania organizacji pozarządowych, które coraz częściej stają się beneficjentem programów unijnych wspierających wzrost poczucia bezpieczeństwa lokalnego. Wobec tego jawi się potrzeba wspierania tych inicjatyw lokalnych. Podmiotami bezpieczeństwa jest przede wszystkim państwo oraz jego organy i instytucje, podmioty ponadpaństwowe, podmioty niepaństwowe a także organizacje społeczne. W hierarchii tej, najważniejszą rolę odgrywa oczywiście państwo. Obejmuje ono bowiem całą ludność kraju oraz możliwość mobilizowania różnych sił poprzez prawo i przymus. Jak mówi Janusz Gierszewski - państwo również formułuje cele, wartości i zasady polityki społecznej, umożliwia redystrybucję dochodów poprzez świadczenia socjalne, tworzy bazę materiałową, organizacyjną i kadrową do realizacji celów polityki społecznej.

Na podstawie przeprowadzonych badań przez autorytety w dziedzinie bezpieczeństwa, jednoznacznie wynika, że o bezpieczeństwie lokalnym decyduje i ma duży wpływ, sam kapitał ludzki zamieszkujący teren. Będziemy mieli tu nas myśli przede wszystkim pedagogów, lekarzy, strażaków, inspektorów pracy, policjantów, sędziów, kuratorów. Ważną grupą są także wolontariusze, którzy bezpośrednio przyczyniają się do realizowania zadań lokalnie potrzebnych.

Bezpieczeństwo lokalne jest zatem przedmiotem zainteresowania wielu podmiotów, które zamieszkują na swoim terenie i mają wpływ na jego kształt. Działalność tych podmiotów wzajemnie się uzupełnia, mimo iż każdy element posiada oddzielne zadania. O ich skuteczności, jakości świadczonych usług decydują instytucje funkcjonujące na szczeblu lokalnym, samorządowym. Obejmują one programy rządowe i pozarządowe. Te instytucje mogą tworzyć i powinni tworzyć wspólną sieć na rzecz bezpieczeństwa lokalnego.

W Polsce istnieje jednak problem sprawności systemu bezpieczeństwa lokalnego. Nie zawsze instytucje, które są odpowiedzialne za stan bezpieczeństwa są w stanie zapewnić je obywatelom. Obecny poziom bezrobocia, wysoka inflacja, niezadowolenie społeczne, wojna na Ukrainie, czynniki demograficzne, występujące patologie, imigracje, to tylko niektóre z problemów dotyczących tej strefy działalności samorządu lokalnego.

Idea budowania systemu bezpieczeństwa lokalnego, zwłaszcza w obecnych warunkach gospodarczych, politycznych oraz społecznych w Polsce, powinna uwzględniać potrzebę nowych poszukiwań, które nie będą osłabiały motywacji do działania, a tym samym nie ograniczą inicjatyw i zaangażowania jednostek w aktywnym kreowaniu bytu i przyszłości społeczności lokalnej. W modelu systemu bezpieczeństwa lokalnego dążyć należy do równowagi, która polegać powinna na łączeniu zwiększenia swobody działania samorządu ze wzrastającą odpowiedzialnością za podejmowane decyzje.

Należy pamiętać, iż bezpieczeństwo lokalne jest wynikiem wielu oddziaływujących wzajemnie procesów, nie zawsze będących przedmiotem działań państwa. System bezpieczeństwa państwa ma na celu zapewnienie jego obywatelom poczucia pewności, stabilności i możliwości rozwoju. Państwo ma obowiązek zapewnić i dać gwarancję zabezpieczenia bezpieczeństwa wszystkim mieszkańcom każdego państwa.

Polityka bezpieczeństwa w Polsce jest prowadzona na szczeblu krajowym, wojewódzkim i lokalnym. Coraz częściej w jej realizacji wykorzystywane są inicjatywy i programy lokalne, które dają wzór do naśladowania dla całego kraju. Stąd też należy powiedzieć, że o bezpieczeństwie lokalnym w dużej mierze decyduje jak zawsze kapitał ludzki. Człowiek jest głównym czynnikiem funkcjonującym w tym systemie a sam funkcjonuje dla niego. Rzeczpospolita Polska stoi ciągle w obliczu zamian, które rozpoczęły się 33 lata temu. Społeczeństwo lokalne funkcjonuje w nowych dla niego warunkach politycznych i ekonomicznych. Stąd też wykształcony system bezpieczeństwa lokalnego nie zawsze jest w stanie zapewnić poczucie bezpieczeństwa społeczności lokalnej. Dlatego tak ważne są ciągłe badania zmierzające w kierunku jego ciągłego udoskonalenia.

Bezpieczeństwo, w zależności od formy jego postrzegania może przybierać różne postaci. Może być rozumiane jako:

- stan bezpieczeństwa, które występuje wtedy, gdy zagrożenie jest niewielkie i tak jest postrzegane,
- stan obsesji, występuje wtedy, gdy zagrożenie jest niewielkie ale jest odbierane jako duże,
- stan fałszywego bezpieczeństwa, występuje wtedy, gdy zagrożenie jest realne, ale jest lekceważone i postrzegane jako niewielkie,
- stan braku bezpieczeństwa, które występuje wtedy, gdy dochodzi do dużego realnego zagrożenia i tak jest odbierane ¹.

---

¹ Z. Ciekankowski, J. Nowicka, H. Wyrębek, *Bezpieczeństwo państwa w obliczu współczesnych zagrożeń*, Wydawnictwo UPH w Siedlcach, Siedlce 2016, s. 15

Bezpieczeństwo było, jest i będzie traktowane jako podstawowy wyznacznik bytu człowieka. Postępująca masowa globalizacja przyczyniła się do rozważań nad nieco innym znaczeniem tej kategorii, głównie pod kątem pojawiających się zagrożeń. Wraz z rozwojem cywilizacji pojęcie bezpieczeństwa zyskało jeszcze inny wyznacznik - ujęcie w kontekście praw człowieka i grup społecznych. Jest charakteryzowane jako stan psychiczny, a zwłaszcza jako złożony proces, dzięki któremu możliwe jest przetrwanie i rozwój danej jednostki.

W każdej literaturze przedmiotu można znaleźć wiele definicji bezpieczeństwa. Jest ono określane np. jako stosowny stan ochrony przed możliwymi niebezpieczeństwami w różnych dziedzinach działalności państwa. Definiowane jest także jako:

- potrzeba człowieka, stająca się najwyższą wartością, o jaką zabiega on w życiu¹,
- stan spokoju, stabilności, pewności, braku zagrożenia ze strony innych oraz ochrony przed nim,
- zachowanie niezależności terytorialnej, nieograniczonego wyboru drogi rozwoju kraju, osiągnięcie rozwoju społecznego,
- gwarancja nienaruszalnej egzystencji oraz nieskrępowanego rozwoju podmiotu bezpieczeństwa.

Z bezpieczeństwem lokalnym ściśle powiązane jest pojęcie porządku publicznego. Jest on charakteryzowany jako już obecny stan stosunków społecznych, gwarantujących ład i spokój w miejscach ogólnodostępnych.

O bezpieczeństwo lokalne dbają samorządy terytorialne na szczeblu gminnym, powiatowym i wojewódzkim. W zależności od szczebla terytorialnego, zakres obowiązków określonych służb jest różny. Samorządy gminne wykonują obowiązki zawarte w Konstytucji RP i ustawie o samorządzie gminnym².

Zgodnie z wytycznymi zawartymi w tych dokumentach, do zadań gminy należą wszystkie sprawy publiczne o znaczeniu lokalnym, niezastrzeżone ustawami na rzecz innych podmiotów. Gminy, jako jednostki najbliższe związane z lokalną społecznością, najlepiej orientują się w ich bieżących problemach i potrzebach. Zajmują się głównie sprawami porządku publicznego, bezpieczeństwem obywateli, ochroną przeciwpożarową i zarządzaniem kryzysowym. Powiat wykonuje wszystkie te zadania, które wykraczają poza kompetencje gminy, a dotyczą porządku publicznego i bezpieczeństwa obywateli. Podobne obowiązki należą do władz województwa. Ich zadania są jednak nieco szersze.

Ich rolą jest nie tylko bieżące zaspokajanie potrzeb wspólnoty, ale także prognozowanie, planowanie i stymulowanie całego rozwoju regionalnego.

Do kompetencji samorządu wojewódzkiego zalicza się m. in.: tworzenie aktów normatywnych obowiązujących na terenie województwa, wykonywane zadań publicznych

¹ M. Faldowski, *Współczesny wymiar bezpieczeństwa*, Zeszyty Naukowe SGSP, nr 66 tom 2/2018, Szczytno 2018, s. 110.

² Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. z 2022 r., poz. 559, 583 z póź. zm.).

w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność, pozyskiwanie funduszy, wspieranie rozwoju nauki, dbanie o ochronę środowiska, pobudzanie aktywności gospodarczej, prowadzenie własnej gospodarki finansowej, rozwijanie i pielęgnowanie tożsamości lokalnej, prowadzenie pomocy społecznej i polityki prorodzinnej, itp.¹.

Wszystkie działania w zakresie bezpieczeństwa lokalnego skierowane są na zaspokajanie określonych potrzeb. Zalicza się do nich m. in.:

- ochronę lokalnych obywateli przed zewnętrznymi zagrożeniami naturalnymi, a także tymi, które zostały wywołane przez inne grupy ludzi,
- ochronę dóbr materialnych realizowaną poprzez wymuszanie poszanowania prawa własności,
- ochronę lokalnych obywateli przed wewnętrznymi napięciami powstającymi we wspólnocie, kontrolowanie dewiacji społecznych, prowadzenie działań prewencyjnych,
- ochronę porządku prawnego ustalonego w gminie, powiecie, województwie poprzez zwalczanie i zapobieganie zjawiskom utrudniającym osiągnięcie zamierzonego celu wspólnoty².

O bezpieczeństwie lokalnym świadczy jego położenie w obrębie terytorialnym lub społecznym. Zarówno województwo jak i powiat stają się właściwe dopiero wtedy, gdy sprawy bezpieczeństwa „wykraczają” poza kompetencje, obowiązki i terytorium.

Relacje między gminą i powiatem oparte są na zasadzie komplementarności, jednak to powiat „uzupełnia” gminy, gdy sprawa wymaga zsynchronizowanych działań na ponadgminnym poziomie.

Żaden przepis prawny w sposób dogłębny nie wskazuje powiatu czy województwa w zakresie porządku i bezpieczeństwa lokalnego. Stanowią one jedynie ogólny zarys wytycznych nałożonych na jednostki samorządowe. Szczegółowe zadania z dziedziny bezpieczeństwa lokalnego zapisane są w poszczególnych ustawach materialno –prawnych i uchwałach jednostek samorządu terytorialnego.

Lokalną społeczność tworzy wspólnota lokalna zamieszkująca określoną przestrzeń osadniczą, żyjąca i zaspokajająca swoje potrzeby na terenie tej przestrzeni, na której są zawierane i podtrzymywane więzi społeczne poprzez pomoc sąsiedzką, dobre stosunki społeczne i wzajemne zaufanie³.

Biorąc pod uwagę powyższe definicje można zauważyć, że o społeczności lokalnej mówi się wtedy, gdy występują wspólne komponenty:

¹ W. Janosiewicz, *Samorząd terytorialny w Polsce – zarys historyczny*, Homo Politicus vol. 13/2018, Warszawa 2018, s. 17.

² A. Urbanek, *Psychologiczne i społeczne aspekty bezpieczeństwa*, (w) red. M. Stefański, *Poczucie bezpieczeństwa publicznego i ocena działań Policji w percepcji mieszkańców Słupska*, Urząd Miasta Słupska, Słupsk 2013, s. 45.

³ A. D. Leśniak – Moczuk, *Bezpieczeństwo w społeczności lokalnej w kontekście przejawów demoralizacji nieletnich*, *Nierówności Społeczne a Wzrost Gospodarczy*, nr 64 (4), Rzeszów 2022, s. 222

- terytorium,
- więzi społeczne, kulturowe, ekonomiczne, historyczne,
- wspólny interes i potrzeby,
- zdolność do podejmowania wspólnych działań w celu rozwiązania problemu,
- system wspólnych wartości i kontrola społeczna ¹.

Terytorium społeczności lokalnej to np. podwórko, wieś, gmina, dzielnica miasta, itp. Jednak nie zawsze jest to możliwe do zdefiniowania. W przypadku np. osób społecznie wykluczonych, uchodźców wojennych, emigrantów, grup etnicznych lub mniejszości narodowych, nie ma możliwości określenia wspólnego terytorium, gdyż osoby te mogą zamieszkiwać lub przebywać na różnych terytoriach. Ich miejsce przebywania nie pokrywa się z oficjalnymi podziałami administracyjnymi. W takich przypadkach o bezpieczeństwo danej społeczności lokalnej dbają organy samorządu terytorialnego w porozumieniu ze służbami, strażami i organizacjami z innej właściwości miejscowej.

Więzi to kolejny element, który jest jednym z wyznaczników społeczności lokalnej. Definiuje się je jako ogół relacji instytucjonalnych i osobowych w grupie ludzi pozwalających zachować trwałość tych zbiorowości ². Do elementów definiujących więzi społeczne zalicza się m. in. przywiązanie do osób z najbliższego otoczenia, zaangażowanie w uczestnictwo w życiu grupy, przekonanie do przestrzegania norm przyjętych przez społeczność, absorbowanie

własnego czasu do utrzymywania więzi lokalnych. Obok tych więzi występują także

ekonomiczne, kulturowe i historyczne. Ekonomiczne to takie, które łączą członków

społeczności pod względem np. zarobków, podobnej sytuacji materialnej, pozyskaniu dodatkowych źródeł dochodów. Więzi kulturowe i historyczne łączą daną społeczność pod względem wspólnej przeszłości, lokalnych wydarzeń historycznych, opowieści przekazywanych z pokolenia na pokolenie, itp.

Wspólny interes i potrzeby to element, którego istotą jest wzajemne rozwiązywanie takich samych problemów i wyzwań napotykanych przez społeczność lokalną. Do zagrożeń tych można zaliczyć wszelkie zagrożenia występujące w skali lokalnej. Mogą to być np. katastrofy, awarie techniczne, akty terroryzmu, przestępczość, itp. Wspólne przeciwstawianie się tym problemom, rozwiązywanie ich i zapobieganie im scala daną społeczność.

Zdolność do podejmowania wspólnych działań w celu rozwiązania problemu zależy od wewnętrznej siły społeczności lokalnej, a także istniejących między nimi stosunków sąsiedzkich. Każda grupa społeczna cechuje się potencjałem do tworzenia wspólnego kapitału. Dzięki temu możliwe jest przekazywanie zdolności i umiejętności innym członkom społeczności. Ma to wpływ na poziom

¹ A. Zięba, J. Kowalczyk, *Securo 2/2014, Bezpieczeństwo społeczności lokalnych*, Kwartalnik Studenckiego Koła Naukowego Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Warszawa 2014, s. 6.

² A. Urban, *Bezpieczeństwo społeczności lokalnych*, Oficyna Wydawnicza ŁośGraf, Warszawa 2012, s. 27.

bezpieczeństwa na określonym terenie, zapobieganie przestępczości, niwelowanie negatywnych skutków wystąpienia sytuacji kryzysowej.

System wspólnych wartości to takie zależności jak: pomoc sąsiedzka, przywiązanie, przekonanie, zaangażowanie. Łączy się on ściśle ze zdolnością do podejmowania wspólnych

działań w przypadku pojawiających się zagrożeń. Jeżeli wspólne wartości są silne między członkami społeczności lokalnej, tym łatwiej i szybciej można rozwiązać problem. Wspólne wartości mają także pozytywny wpływ na panujące relacje w grupie. Wpływ na nie ma także kontrola społeczna, którą można określić jako mechanizmy wymuszające lub narzucające działania utrzymujące porządek społeczny¹.

Kontrola ta polega nie tylko na niedopuszczaniu do zachowań nieakceptowalnych społecznie, ale też na obserwowaniu okolicy i o informowaniu odpowiednich służb o cechach przestępczych.

W społeczności lokalnej w chwili obecnej dochodzi do osłabienia wzajemnych więzi lub

zaburzenia ładu społecznego na skutek wystąpienia różnych dysfunkcji, którymi mogą być: alkoholizm, znieczulica oraz coraz większa anonimowość.

Wszystkie te dysfunkcje zaburzają porządek i ład w społeczeństwie lokalnym.

Utrudniają budowanie kapitału i więzi między lokalną społecznością. Stanowią tym samym duże wyzwanie dla podmiotów państwowych i samorządu terytorialnego. Działania podejmowane przez samorządy, odpowiednie służby i strażę, powinny być ukierunkowane na potrzeby lokalnych społeczności, by w jak najmniejszym stopniu zaburzać ich funkcjonowanie, a jednocześnie nie dopuszczać do rozwoju dysfunkcji.

Warunkiem skutecznej ochrony społeczności lokalnej przed zagrożeniami jest pomoc państwa dla samorządowców lokalnych zapewniana poprzez właściwą prewencję kryminalną. W Polsce od początku zmian ustrojowych, zaczęto zwracać uwagę na programy profilaktyczne, zaczerpnięte z doświadczeń Unii Europejskiej i USA. W kręgu szczególnego zainteresowania, w odniesieniu do kwestii poczucia bezpieczeństwa, znalazło się społeczeństwo i jego oczekiwania. Wyrazem tego było przekazane w latach 1991-1998 przez Komendę Główną Policji jednostkom podległym kilkunastu opisów różnorodnych programów prewencyjnych, od jednostkowych aż do kompletnych programów „Bezpieczne Miasto”². Ten program nie przyniósł oczekiwanych rezultatów. Nagły wzrost przestępczości wśród społeczności lokalnych wymusił na państwie polskim podjęcia zdecydowanych działań zmierzających do ograniczenia dynamiki przestępczości polskiej.

W 2000 roku ówczesny minister spraw wewnętrznych i administracji ogłosił kompletny program profilaktyczno – prewencyjny „Bezpieczeństwo i porządek publiczny w Polsce”, który zakładał poprawę bezpieczeństwa publicznego obywateli, pod nazwą „Krajowy program przeciwdziałania przestępczości”. Po wyborach parlamentarnych w 2001 roku, nowy rząd

¹ A. Potoczek, *Bezpieczeństwo jako obszar zarządzania jednostką terytorialną*, Jagiellońskie Wydawnictwo Naukowe, Toruń 2018, s. 161.

² M. Stefański, *Uspolecznienie Policji jako proces kształtowania poczucia bezpieczeństwa w środowisku lokalnym. Kierunki rozwoju służb prewencyjnych policji w Polsce*, WSPol, Szczytno 2007, s. 208.

przyjął wieloletni „ Program poprawy bezpieczeństwa obywateli „ Bezpieczna Polska ”, który był wzorem i kontynuacją poprzedniego. Już w następnej kadencji rząd przyjął wieloletnią koncepcję pt. „ Program ograniczenia przestępczości i społecznych zachowań – Razem Bezpieczniej ¹”.

Program został opracowany w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych i Administracji, a przyjęty przez Radę Ministrów 18 listopada 2006 roku. Program ten łączył działania Policji, administracji rządowej, samorządowej oraz partnerów społecznych, zainteresowanych poprawą bezpieczeństwa i porządku publicznego. Jednym z jego priorytetowych założeń była poprawa bezpieczeństwa publicznego, ale przede wszystkim przekonanie mieszkańców do nawiązania trwałego, naturalnego partnerstwa z Policją oraz innymi instytucjami ochrony bezpieczeństwa i porządku publicznego wśród społeczności lokalnej.

Program „ Razem bezpiecznie” miał ograniczyć skalę zjawisk i zachowań, które budzą powszechny sprzeciw, poczucie zagrożenia i były nieakceptowane społecznie. Był on zgodny z przyjętym przez Radę Ministrów dokumentem „ Strategia Rozwoju Kraju 2007-2015. Jednym z jego priorytetów była „ Budowa zintegrowanej wspólnoty społecznej i jej bezpieczeństwa”, w której realizacji wpisywał się program „ Razem bezpiecznie”.

W dokumencie tym wskazywano, że przy „współpracy z lokalnymi społecznościami należy dążyć do tworzenia efektywnych lokalnych systemów bezpieczeństwa oraz wspierać działania na rzecz poprawy bezpieczeństwa lokalnego w szczególności mając na celu ograniczenie najbardziej dokuczliwych dla społeczeństwa przestępczości pospolitej.

Program, realizowany był przy właściwej diagnozie zagrożeń i oczekiwań społecznych i obejmował wiele obszarów i miał być otwarty na wszelkie inicjatywy obywatelskie w każdym zakresie. Tak rozbudowane bezpieczeństwo miało wówczas być traktowane przez społeczeństwo jako dobro wspólne.

Program miał charakter rządowy, a zatem jego realizacja obejmowała nie tylko działania Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji, który był jego głównym koordynatorem, ale również pozostałych resortów, zaangażowanych w pracę na rzecz szeroko rozumianego bezpieczeństwa.

Do realizacji tego programu mogły się włączyć się różne podmioty, a zadaniem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Administracji była koordynacja działania podmiotów zobligowanych do realizacji celu. Na poziomie województwa zadania wynikające z programu koordynował wojewoda przy pomocy zespołu, w skład, którego wchodził przedstawiciele administracji samorządowej, Policji, Państwowej Straży Pożarnej, oraz Straży Granicznej.

W celu wymiany wartościowych doświadczeń w dziedzinach, których dotyczy program, utworzono Bank Dobrych Praktyk, łączący dorobek administracji rządowej, samorządowej oraz organizacji społecznych. Opracowano też nowoczesną stronę internetową, gdzie działa między innymi forum dyskusyjne. Prowadzone były również konsultacje i konferencje na poziomie lokalnym i krajowym.

---

¹ M. Z. Kulisz, *Ocena procesu planistycznego działań administracji rządowej w obszarze zapewnienia bezpieczeństwa państwa*, (w:) *Zarządzanie bezpieczeństwem – wyzwania XXI wieku*, M. Lisiecki (red), Warszawa 2008, s. 360-361.

Dla dodatkowego zaangażowania społeczności lokalnych w realizację przedsięwzięć zapewniono w budżecie państwa rezerwę celową. Środki te były przekazywane do budżetu wojewodów z przeznaczeniem na dofinansowanie zadań mieszczących się w ramach programu dla organizacji pożytku publicznego (głównie zadań o charakterze edukacyjnym i informacyjnym na poziomie lokalnym). Ponadto w celu przekazania lub wspólnego wykonywania zadań określonych w Programie wojewodowie zawierali z jednostkami samorządu terytorialnego stosowne porozumienia administracyjne.

MSWiA prowadziło kampanię informacyjną dotyczącą programu, organizując ogólnopolskie konferencje, zlecało badania opinii społecznej, prowadziło interaktywną stronę internetową programu.

Główny koordynator działań Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji przy wsparciu Komendanta Głównego Policji powołał zespół koordynacyjny, w którego skład weszli przedstawiciele Ministerstwa Sprawiedliwości, Edukacji Narodowej, Obrony Narodowej, Zdrowia, Finansów, Ministerstwa Sportu i Turystyki, Pracy i Polityki Społecznej, Gospodarki, Ministerstwa Środowiska, Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Infrastruktury oraz przedstawiciele formacji podległych MSWiA.

Przed wdrożeniem programu „Razem bezpieczniej” przeprowadzono badania w zakresie poczucia zagrożenia przestępczością, oceny pracy Policji oraz poczucia bezpieczeństwa w miejscu zamieszkania respondentów¹. Badania te zostały wykorzystane do opracowania wskaźników relacji programu, oceny i porównania komend wojewódzkich. Pozwoliły one przeanalizować zmienne społeczno - demograficzne w poszczególnych województwach i na tej podstawie ustalić, do kogo trzeba skierować określone działania i jakie powinny one przybrać formy i metody. W opinii społecznej dużą rolę w dziedzinie zabezpieczenia bezpieczeństwa i porządku w miejscach publicznych odgrywali policjanci służb prewencyjnych patrolujący na co dzień ulice, podejmujący interwencje, kontrolujących uczestników ruchu drogowego, zabezpieczający festyny, zgromadzenia, manifestacje, mecze i inne imprezy o charakterze sportowym. Wyniki badań wskazały na bezpośredni związek pomiędzy częstotliwością widywania patroli policyjnych na ulicach a opinią mieszkańców na temat skuteczności Policji w walce z przestępczością oraz oceną pracy Policji.

W chwili obecnej programem prewencyjnym, który skierowany jest do społeczności lokalnej jest program Krajowa Mapa Zagrożeń Bezpieczeństwa.

Mapy zagrożeń należy traktować jako istotny element procesu zarządzania bezpieczeństwem publicznym, realizowanym w partnerstwie międzyinstytucjonalnym i społecznym. Powinny one służyć również optymalnej alokacji zasobów sprzętowo-kadrowych służb, w szczególności do podejmowania decyzji co do tworzenia komisariatów i posterunków Policji².

¹ A. Siemaszko (red.), *Geografia występku i strachu. Polski badanie przestępczości '07*, Warszawa 2008. Książka reprezentuje wyniki badań PBP (Polskie Badania Przestępczości), największego sondażu społecznego w kraju, poświęconego rzeczywistym rozmiarom naruszeń prawa: w latach 2007-2009 wzięło w nim udział około 50 tysięcy respondentów (po 17 tys. w każdej turze).

² <https://policja.pl/pol/mapa-zagrozen-bezpiecze/33880,dok.html> (dostęp 10.06.2022 r.).

Krajowa mapa zagrożeń bezpieczeństwa opiera się o informacje skatalogowane w trzech płaszczyznach:

1. informacje gromadzone w policyjnych systemach informatycznych,
2. informacje pozyskiwane od społeczeństwa w trakcie:
  - bezpośrednich kontaktów z obywatelami, z przedstawicielami samorządu terytorialnego, organizacji pozarządowych itp.;
  - w trakcie realizowanych debat społecznych poświęconych bezpieczeństwu publicznemu,
3. informacje pozyskiwane od obywateli (internautów) z wykorzystaniem platformy wymiany informacji¹.

Na dogłębne efekty tego programu musimy jeszcze poczekać. W chwili obecnej można powiedzieć, że program ten jest szeroko rozpowszechniany ale tylko za pomocą źródeł elektronicznych i telewizyjnych. Co może o tym programie powiedzieć społeczność lokalna, która nie posiada dostępu do internetu? Jak mają zaznaczać miejsca niebezpieczne, skoro nie mają dostępu do tego źródła informowania?

Pytań i odpowiedzi jest wiele, ale program sam w sobie jest pożądanym.

Współcześnie w społecznościach lokalnych możemy odnotować wzrost aktywności na niwie życia społeczno-gospodarczego. Działania te wynikają z założeń polityki państwa charakteryzującej się hiperbolę państwa w jego nadmiernej ingerencji w sprawy społeczne i gospodarcze. Lokalizm jest więc reakcją na procesy koncentracji, centralizacji i standaryzacji². Wobec powyższego należy stwierdzić, że rozwój lokalny jest skutkiem decentralizacji pewnych struktur państwowych. Albowiem istnieje bowiem wiele problemów, które mogą zostać rozwiązane na niższym poziomie administracyjnym, w myśl zasady subsydiarności. Społeczności lokalne są pierwszą grupą, która problem zauważa i przekłada się to na możliwość jego zażegnania. Mówimy tu nie tylko o strukturach administracyjnych - delegowanych przez państwo. Coraz częściej są to komórki społeczne, organizacje pozarządowe oraz różne formy skupiające osoby działające w formie samopomocy lokalnej. Wskazanie na mikrostruktury, w odniesieniu do ery globalizacji stanowi społeczno- lokalną ostoję tradycji. Podkreśla się także znaczenie sił tkwiących wewnątrz systemu, lokalną mobilizację, przywiązanie oraz partycypację członków społeczności. W wymiarze lokalnym formułowane są także programy, doktryny i ideologie. Partycypacja jest utożsamiana z decentralizacją władzy i zarządzenia, z włączeniem do działań społecznych szeregu ludzi³.

Społeczności lokalne każdej gminy, powiatu, są świadome swoich problemów. Często pozwala to na najszybsze rozwiązanie oraz na znalezienie różnych metod, które sprawdzają się w określonym przypadku, niekoniecznie w skali całego państwa. Indywidualne podejście do problemu, jego wspólne pokonanie, wzmacnia więzi lokalne pozwalając na rozwój stały i własny.

---

¹ Ibidem.

² E. Giermanowska, M. Raclaw- Markowska, *Społeczności lokalne wobec problemu bezrobocia młodzieży* (red.), Instytut Spraw Publicznych, Warszawa 2003, s. 15-16.

³ Ibidem.

W działania polityki lokalnej coraz częściej angażują się w przedmioty pozapaństwowe, organizacje trzeciego sektora oraz liczne zrzeszenia. Proces ten bezpośrednio przekłada się na poczucie bezpieczeństwa lokalnego w skali regionalnej. Polityka społeczna, będąc narzędziem realizacji zadań zmierzających ku zapewnieniu bezpieczeństwa społeczności lokalnej, swoje zadania zaczyna na szczeblu lokalnym. Często zjawiska powstające regionalnie, przekładają się na problem całej społeczności, a poprzez uczestnictwo obywateli w systemie możliwym jest szybkie ich rozpoznanie.

Kształtowanie polityki lokalnej powinno bazować na problemach swojej społeczności lokalnej. Tak tworzące się więzi i zależności pozwalają na wspólny rozwój regionalny, a wzajemne oddziaływanie generuje nowe rozwiązania i tym samym stwarza możliwość tworzenia, a zarazem stosowania ich w przyszłości. Raz wykorzystane rozwiązanie często może być przykładem dla innych regionów, które mogą je przyjąć, udoskonalić czy dostosować do własnych potrzeb i realiów. Jest to bardzo istotna rola zasady subsydiarności państwa.

Formą odzwierciedlenia polityki w wymiarze lokalnym jest prawo miejscowe, to takie prawo jak: plany zagospodarowania przestrzennego, zasady zarządzania mieniem komunalnym, strategię rozwoju gminy, powiatu, programy gospodarcze czy plan poprawy bezpieczeństwa lokalnego w przypadku jego zagrożenia. Istotą lokalnej polityki jest skupienie uwagi na własnym środowisku i jego interesach, nawet, jeżeli w perspektywie mogło to grozić konfliktem z racji stanu wyższego rzędu. Prawo miejscowe często skłania się bezpośrednio do uwarunkowań występujących lokalnie. To polityka lokalna

warunkuje i wskazuje kierunki rozwoju gmin i powiatów, generując organizację struktur kierujących życiem społecznym. Polityka ta na pierwszym miejscu stawia sprawy lokalne, będąc jednocześnie orędownikiem w programach. Tym samym determinuje postać bezpieczeństwa lokalnego.

Problemy rozwiązywane są na szczeblu lokalnym i jednocześnie odciążające państwo. Ma to znaczący wpływ na rozwój lokalny. Rozwój lokalny generuje bezpieczeństwo mieszkańców, którego jednym z aspektów jest poczucie bezpieczeństwa, wolnego od zagrożeń przestępczością kryminalną. W Polsce, powstanie samorządu lokalnego pozwoliło bowiem na decentralizację uprawnień państwa przyczyniając się do zwiększenia kompetencji jednostek samorządowych. Problemy rozwiązywane są na szczeblu lokalnym, co pozwala na pełniejsze zapewnienie bezpieczeństwa jednostce. W myśl zasady pomocniczości, to najmniejsze wspólnoty mają reagować na rozwiązywanie lokalnych problemów, one też znajdują się najbliżej potrzebujących i potrafią najszybciej zareagować na nieprawidłowości i patologię.

Jednym z problemów współczesnych społeczności lokalnych jest zjawisko wzrostu niezadowolenia społecznego, przestępczości i bezrobocia. Rozwiązywanie tego problemu zaczyna się właśnie od najmniejszych jednostek lokalnych, często też samoorganizujących się, pomagających osobom dotkniętym przestępczością lub przemocą, niemających zatrudnienia. Organizacje te często prowadzą wielkiego rodzaju szkolenia, pomagają sobie radzić z psychicznymi skutkami ofiar przestępstw, bezrobocia. Kierują też do odpowiednich organów państwowych celem udzielenia niezbędnej porady czy pomocy. Samorządy lokalne są również instytucjami odpowiedzialnymi na poziomie lokalnym za udzieloną pomoc swoim mieszkańcom. Pomoc zaczyna się w urzędach, w jednostkach, które pomagają osobom dotkniętym przemocą oraz osobom pozostającym bez zatrudnienia. Rozwój lokalny bez wątpienia generowany jest poprzez to, w

jaki sposób instytucje samorządowe radzą sobie z pomocą potrzebującym.

Bezpieczeństwo jest pojęciem, z którego treścią człowiek wiąże swoje nadzieje i na tej podstawie buduje perspektywę egzystencji własnej i najbliższych. Zasadne jest, by brak poczucia zagrożenia odnosił się do zagadnień lokalnych i osobistych, tworząc szansę rozwoju każdego z tych wymiarów. Jak wykazały przeprowadzone analizy pojęcie *bezpieczeństwo* jest rozumiane w dwojaki sposób. Bądź sensu largo— jako bezpieczeństwo państwa, układu państw czy kontynentu, bądź sensu stricto— jako bezpieczeństwo poszczególnych społeczności lokalnych (bloku, osiedla, wsi, gminy, powiatu, województwa).

Okazuje się, że interpretowanie pojęcia *bezpieczeństwo społeczności lokalnej* ewoluowało wraz z rozwojem techniki i kultury, czyli rozwoju cywilizacji. Wedle niektórych opinii czy doniesień medialnych, poczucie braku bezpieczeństwa we współczesnej cywilizacji jest faktem. Obecny świat nie tylko potrzebuje być bezpieczny, lecz także żąda tego od osób kierujących państwem. Zawierane pakt, umowy, porozumienia, tworzące poczucie bezpieczeństwa społeczności lokalnej, nie dają pełnej gwarancji trwałości. Wydarzenia na Ukrainie, COVID- 19, zamachy terrorystyczne na świecie powodują, że lokalna społeczność coraz częściej odczuwa niepokój o byt i trwałość istnienia struktur państwowych. W różnym stopniu i zakresie występują te zagrożenia w społecznościach lokalnych.

Bezpieczeństwo lokalne w każdej gminie wymaga stałej pracy i rozwoju. Nie można go raz uregulować prawnie, ukształtować czy wypracować procedury postępowania. Jest to bardzo złożony i skomplikowany zespół działań złożony z ogromnej ilości elementów. Każdy musi funkcjonować na odpowiednim poziomie przy ogromnej i ścisłej współpracy między sobą. Poziom współpracy na linii społeczeństwo lokalne – instytucje lokalne odpowiedzialne za stan bezpieczeństwa może być porównywany do wspólnej odpowiedzialności za bezpieczeństwo w swoich gminach. Przy tak dobrym zrozumieniu problemów obu stron, możemy dopatrywać się samych zysków. Organa ścigania, straż, organy wymiaru sprawiedliwości nie są same w stanie w chwili obecnej zapewnić bezpieczeństwa bez wsparcia lokalnych mieszkańców. Właściwe zrozumienie, a przede wszystkim wsparcie, dadzą szansę na skuteczny nadzór i kontrolę nad pospolitą przestępczością i zapewnią bezpieczeństwo społeczności lokalnej.

TÜRKİYE İLE KOSOVA ARASINDAKİ TURİZM HAREKETLİLİĞİ

Tourism Mobility between Turkey and Kosovo

Prof. Dr. Veysi GÜNAL

Harran University, TURKEY

Öz

Türkiye ile Balkan ülkeleri arasında son yıllarda turist alışverişi konusunda önemli gelişmeler yaşanmaktadır. Diğer ülkelerde olduğu gibi, Kosova'nın da 2009-2019 yılları arasında Türkiye'ye verdiği ve aldığı turist sayısında önemli artışlar olmuştur. Nitekim 2009 yılında Kosova'dan Türkiye'ye gelen ziyaretçi sayısı 28.171 iken, 2019 yılında 152.048'e ulaşmıştır. Bu durumda değişim oranı %400'den fazla olup, söz konusu dönem arasında 5.4 kattan fazla artış olmuştur. Bu dönemler arasında Balkan ülkelerinden gelen turistlerin ortalama değişimi %90 civarındadır. Türkiye'nin aldığı toplam uluslararası turist sayısındaki artışın bu dönemde %66 olduğu düşünüldüğünde, Kosova pazarının önemi daha iyi anlaşılmaktadır.

Balkan ülkelerinden Türkiye'ye gelen toplam turist miktarında da Kosova'nın payı önemli bir artış göstermiştir. Öyle ki, 2009 yılında pay %0.97 iken, 2019'da %2.75'i bulmuştur. Bu oran ile Kosova, Bulgaristan (%49.03), Yunanistan (%15.12), Romanya (%13.79), Sırbistan (%5.10) ve Kuzey Makedonya Cumhuriyeti'nden (%4.03) sonra 6. sırada gelmektedir. Alınan turist sayısındaki bu hızlı değişim Kosova'nın Türkiye için önemli bir hedef pazar olduğunu ortaya koymaktadır.

Kosova bir taraftan Türkiye'ye turist gönderirken, bir taraftan da almaktadır. Bu bağlamda Kosova'nın aldığı turist sayısında Türkiye'nin önemli bir katkısı bulunmaktadır. Nitekim 2008 yılında Kosova'ya giden Türk vatandaşlarının sayısı 1.694 iken, 2019 yılında 14.796 olmuştur. Buna göre değişim oranı %88'i aşmıştır. Öte yandan 2019 yılı verilerine göre Türkiye, Kosova'ya en fazla turist gönderen ülkelerden Arnavutluk (34.720) ve Almanya'dan (18.482) sonra üçüncü ülke olmuştur. Ülkenin toplam aldığı turist sayısında Türkiye'nin payı da dönemler itibarıyla yükselmiş ve 2008 yılında %6.88 olan pay 2019 yılında %9.02'ye ulaşmıştır.

Sonuç olarak Türkiye ile Kosova arasındaki turizm hareketliliğinde önemli değişimlerin olmasında kültürel/tarihi geçmişteki ortaklık, sahip olunan turizm potansiyeli, ülkelerin nüfusu ve ekonomik yapı ile turizm anlaşmaları (turizm işbirliği, vize muafiyeti, vs.) önemli etki etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Kosova, Turizm hareketliliği, turist

Abstract

There have been important developments in tourist exchange between Turkey and the Balkan countries in recent years. As in other countries, there has been a significant increase in the number of tourists that Kosovo gives to and receives from Turkey between 2009-2019. As a matter of fact, while the number of visitors from Kosovo to Turkey was 28.171 in 2009, it reached 152.048 in 2019. In this case, the rate of change is more than 400%, with an increase of more than 5.4 times between the period in question. The average change of tourists from Balkan

countries between these periods is around 90%. Considering that the increase in the total number of international tourists received by Turkey was 66% in this period, the importance of the Kosovo market is better understood.

The share of Kosovo in the total amount of tourists coming to Turkey from the Balkan countries has also increased significantly. In this context, Turkey has an important contribution to the number of tourists that Kosovo receives. While the share was 0.97% in 2009, it reached 2.75% in 2019. With this rate, Kosovo ranks 6th after Bulgaria (49.03%), Greece (15.12%), Romania (13.79%), Serbia (5.10%) and the Republic of North Macedonia (4.03%). This rapid change in the number of tourists received reveals that Kosovo is an important target market for Turkey.

While Kosovo sends tourists to Turkey, it also receives them. In this context, Turkey has an important contribution to the number of tourists that Kosovo receives. As a matter of fact, while the number of Turkish citizens who went to Kosovo in 2008 was 1,694, it became 14,796 in 2019. Accordingly, the rate of change exceeded 88%. On the other hand, according to 2019 data, Turkey became the third country after Albania (34,720) and Germany (18,482) among the countries sending the most tourists to Kosovo. Turkey's share in the total number of tourists the country receives has also increased over the years, and its share, which was 6.88% in 2008, reached 9.02% in 2019.

As a result, the cultural/historical partnership in the past, the tourism potential, the population and economic structure of the countries and tourism agreements (tourism cooperation, visa exemption, etc.) have an important effect on the significant changes in tourism mobility between Turkey and Kosovo.

Keywords: Turkey, Kosovo, tourism mobility, tourist

STUDENTS' PERCEPTIONS OF HYBRID LEARNING IN POST COVID-19 PERIOD

Arlinda SAHATQIJA

Student, University "Fehmi Agani" in Gjakova, Kosovo. E-mail: 170101112@uni-gjk.org

Rozafa VOCAJ

Student, University "Fehmi Agani" in Gjakova, Kosovo. E-mail: 190101033@uni-gjk.org

Lira KOLLQAKU

Student, University "Fehmi Agani" in Gjakova, Kosovo. E-mail: 190101068@uni-gjk.org

Laura NAKA

Prof.ass.dr., University "Fehmi Agani" in Gjakova, Kosovo. E-mail: laura.naka@uni-gjk.org

Abstract

COVID 19 pandemic caused total closure by March 2020 and instruction shifted to the online learning method almost worldwide. The post pandemic period, has made hybrid learning a controversial topic in many countries of the world as a method to be implemented in higher education. But, shifting to online learning and online classes uncovered conflicting preferences among students. Although a significant number of students claimed to feel comfortable during the online learning process, many others felt the lack of physical class and other elements offered by classroom teaching. Many benefits of online learning were discussed which were mainly self-learning, low cost, comfort and flexibility. On the other hand, COVID 19 has in a way shaped students in the sense that it has had a substantial impact on the mental health and well-being not only of students but also of the general population as a whole. Although online learning as the only option in a pandemic time was an option which helped to continue the learning process, it could not replace face-to-face learning. The research used quantitative method with the questionnaire as an instrument. Sample of the research are students of University "Fehmi Agani" in Gjakova. Therefore, the study recommends that hybrid learning be discussed taking into account the well-being in society, economic and social development of countries.

Keywords: post COVID 19, Hybrid learning, well-being, face-to-face learning.

References

Atmojo,AEP. Nugroho, A. (2020). EFL Classes Must Go Online! Teaching Activities and Challenges during COVID-19 Pandemic in Indonesia. Register Journal Vol. 13, No. 1, pISSN: 1979-8903 ; e-ISSN : 2503-040X; pp.49-76. Retrieved on:

<https://journalregister.iainsalatiga.ac.id/index.php/register/article/view/4051/pdf>

- Dhawan, Sh. (2020). Online Learning: A Panacea in the Time of Covid 19 Crisis. *Journal of Educational Technology Systems*. Vol.49, 1; p.5 – 22. <https://doi.org/10.1177%2F0047239520934018>
- Gonzalez, D., & Louis, R. St. (2018). Online Learning. In J. I. Lontas (Ed.), *The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching* (1st ed.). <https://doi.org/10.1002/9781118784235.eelt0423>
- Hara, N., & Kling, R. (1999). Students' frustrations with a Web-based distance education course. *First Monday*, 4(12). <https://doi.org/10.5210/fm.v4i12.710>
- Kim, J. (2020). Learning and Teaching Online During Covid-19: Experiences of Student Teachers in an Early Childhood Education Practicum. *International Journal of Early Childhood*, 52, 145–158. <https://doi.org/10.1007/s13158-020-00272-6>
- Kunwar, R.; Poudel, K.K; Shtrestha, A.K. (2020). *Online Education as a New Paradigm for Teaching and Learning Higher Education in Nepal Issues and Challenges*. *Global Scientific Journals*. Vol.8, Issue 8.
- Li, R., & Hart, R. (1996). What can the World Wide Web offer ESL teachers? *TESOL Journal*, 6(2), 5-10.
- Lin, N. T. (2006). The evolution of computer assisted language learning (CALL) and its teaching approaches. *Proceedings of 2006 CHNA International Conference on Instruction and learning*, 105-130
- Phipps, R., & Merisotis, J. (1999). What's the difference? A review of contemporary research on the effectiveness of distance learning in higher education. Washington DC: Institute for Higher Educational Policy.
- Singh, V., Thurman, A. (2019). How many ways can we define online learning? A systematic literature review of definitions of online learning (1988-2018). *American Journal of Distance Education*, 33(4), 289–306.

DİNAMİK DENGİ PRENSİBİ VE ÖĞRENME SİSTEMİ

Dynamic Balance Principle and Learning System

Принцип Динамического Баланса и Система Обучения

Assoc. Prof. Mamedov Jeyhun Hasan oqlu

Department of Pedagogy and Psychology, Sumgait State University, Sumgait. AZERBAIJAN

E-mail: j.mamedov@gmail.com

Assoc. Prof. Kamala Bahazar Salamova

Department of Pedagogy and Psychology, Sumgait State University, Sumgait. AZERBAIJAN

E-mail: salamovak11@gmail.com

Öz

Eğitim sistemine dinamik denge ilkesini sokma ihtiyacı, bir dizi koşul tarafından belirlenir. Birincisi, adı geçen sistem herhangi başka bir sistem gibi, birbirine sıkı sıkıya bağlı ve birbirini etkileyen unsurlardan oluşur. İkincisi, sistemler teorisine göre, bir sistemin dinamizmi, öğelerinin içsel olarak çelişkili birliği tarafından belirlenir.

Aynı zamanda, bu “çelişki”, karşılıklı yüzleşme eğiliminin oluşumuna yol açmaz (bu durum, yalnızca eğitim sürecine sezgisel olarak kaotik, bilinçsizce okuma yazma bilmeyen bir tutumla ortaya çıkabilir), ancak tam tersine, amacına ulaşmak için sistemin bir bütün olarak daha da geliştirilmesi.

İlk bakışta birbirini dışlayan, ancak aslında tamamlayıcı unsurlar o kadar çoktur ki, bunları sınıflandırmak, önem sırasına göre düzenlemek ve sistemik işlevlerini belirlemek gerekli hale gelir. Teorik olarak doğrulanmış ve durumsal tutarlılık gereksinimi, karşıt çiftlerin her birinin iç uyumu, pedagojik sürecin bu çok hareketli bölümlerinin dinamik dengesi, bize göre, belirli bir eğitim ilkesi olarak kabul edilebilir.

Eğitim sürecinde, birbiriyle ilişkili bir tür karşıt olan unsurları ayırmak mümkündür. Örneğin, herkes ilkeleri bilir: eğitimin bilimsel karakteri ve erişilebilirliği, teorinin uygulama ile bağlantısı, eğitimin kolektif tabiatı ve bireysel özelliklerin dikkate alınması.

Dinamik denge metodolojisi açısından, tüm bu ilkeler, birinin - dinamik denge ilkesinin - özel bir tezahürüdür. Sistematik bir yaklaşım ve dinamik denge teorisi açısından bunlar, her iki kutbun varlığı için gerekli koşul olan, açık bir şekilde işlemesi ve gelişmesi gereken tek bir sistemin unsurlarıdır.

Bu süreçte ve bu unsurların etkileşimini düzenleyen üçüncü bir kişinin varlığına dikkat edilmelidir. Genellikle temsilcisi, öğrencilerin durumuna, dersin konusuna, mevcut esas ve diğer kontrol faktörlerine bağlı olarak “geçici denge noktasını” hangi yönde ve ne zaman değiştirmenin gerekli olduğunu belirleyebilen bir öğretmendir.

Bu denge noktasının döngüsel hareketi, hem yukarı hem de aşağı doğru bir gelişme sarmalı oluşturabilir. Öğretmen öğrencilerin iyi niyetini zamanında desteklerse ve kendisi iyi niyet göstererek eğitim sürecini organize eder, ortak faydayı gerçekleştirir, denge noktasını bir yönde değiştirirse, sistemin döngüsel bir evrim süreci meydana gelir (elemanlar). - öğretmen ve öğrenciler - olumlu duygular yaşarlar). Aksi takdirde sistemin bozulma süreci başlar (elemanlar olumsuz duygular yaşar).

Bu nedenle, geleceğin uzmanı yetiştirmenin en önemli görevi, etkileşimde bulunan tarafların gerekli çıkar dengesini bulma teknolojisini öğrenmektir.

Anahtar kelimeler: dinamik denge, öğretim sistemi, yüzleşme, sistemin dinamizm, öğretim sürecinin elemanları

Abstract

The need to introduce the principle of dynamic balance into the education system is dictated by a number of circumstances. First, like any system, it consists of closely interconnected and mutually influencing elements. Secondly, according to the theory of systems, the dynamism of a system is determined by the internally contradictory unity of its elements.

At the same time, this “contradiction” does not lead to the formation of a tendency of their mutual confrontation (this state can arise only with an intuitively chaotic, unconsciously illiterate attitude to the educational process), but, on the contrary, determines the further development of the system as a whole in the direction of achieving its goal.

There are so many such, at first glance, mutually exclusive, but in fact complementary elements, that it becomes necessary to classify them, arranging them by importance and identifying their systemic functions. The requirement of theoretically substantiated and situational consistency, internal harmony of each of the pairs of opposites, the dynamic balance of these very mobile parts of the pedagogical process, in our opinion, can be considered a specific principle of education.

In the educational process, it is possible to single out elements that are a kind of interrelated opposites. For example, everyone knows the principles: scientific character and accessibility of education, connection of theory with practice, collective nature of education and consideration of individual characteristics.

From the point of view of the methodology of dynamic balance, all these principles are a particular manifestation of one - the principle of dynamic balance. From the standpoint of a systematic approach and the theory of dynamic balance, these are elements of one system that must function and develop clearly, the necessary condition for which is the presence of both polarities.

It should be noted in this process and the presence of a third party that regulates the interaction of these elements. Usually, its representative is a teacher who is able to determine in which direction and when it is necessary to shift the “point of temporary equilibrium” depending on the state of the students, the topic of the lesson, the current moment and other control factors.

The cyclic movement of this point of balance can form both an upward and downward spiral of development. If the teacher supports the goodwill of students in a timely manner, and himself, showing goodwill, organizes the educational process, realizing the common benefit, shifts the balance point in one direction or another, a cyclic process of evolution of the system occurs (elements - the teacher and students - experience positive emotions). Otherwise, the process of degradation of the system starts (the elements experience negative emotions).

Therefore, the most important task of training a future specialist is to learn the technology of finding the necessary balance of interests of the interacting parties.

Keywords: dynamic balance, system of teaching, confrontation, dynamism of system, elements of the process of teaching

Необходимость введения принципа динамического баланса в систему обучения диктуется рядом обстоятельств. Во-первых, как и любая система, она состоит из тесно взаимосвязанных и взаимовлияющих элементов. Во-вторых, согласно теории систем, динамичность системы определяется внутренне-противоречивым единством его элементов.

При этом данное «противоречие» не приводит к формированию тенденции их взаимного противостояния (данное состояние может возникнуть лишь при интуитивно-хаотическом, неосознанно-безграмотном отношении к учебному процессу), а наоборот, определяет дальнейшее развитие системы в целом в направлении достижения ее цели.

Таких, на первый взгляд взаимоисключающих, а на самом деле взаимодополняющих элементов такое количество, что возникает необходимость их классифицировать, располагая по значимости и выявляя их системные функции. Требование теоретически обоснованной и ситуативной согласованности, внутренней

гармоничности каждой из пар–противоположностей, динамического баланса этих весьма подвижных частей педагогического процесса, на наш взгляд, можно считать конкретным принципом обучения.

В учебном процессе можно выделить элементы, являющиеся своего рода взаимосвязанными противоположностями. Например, всем известны принципы: научности и доступности обучения, связи теории с практикой, коллективного характера обучения и учета индивидуальных особенностей.

С точки зрения методологии динамического баланса все эти принципы есть частное проявление одного – принципа динамического баланса. С позиций системного подхода и теории динамического баланса это – элементы одной системы, которая должна четко функционировать и развиваться, необходимым условием для чего выступает наличие обеих полярностей.

Необходимо отметить в этом процессе и наличие третьей стороны, регулирующей взаимодействие этих элементов. Обычно ее представителем является учитель, который способен определить, в какую сторону и когда необходимо сместить «точку временного равновесия» в зависимости от состояния обучаемых, темы урока, текущего момента и других управляющих факторов.

Циклическое движение данной точки равновесия может образовывать как восходящую, так и нисходящую спираль развития. Если учитель своевременно поддерживает добрую волю учащихся, и сам, проявляя добрую волю, организует учебный процесс, понимая общую выгоду, смещает точку равновесия в ту или иную сторону – происходит циклический процесс эволюции системы (элементы - учитель и учащиеся - испытывают положительные эмоции). В противном случае стартует процесс деградации системы (элементы испытывают отрицательные эмоции).

Следовательно, важнейшей задачей подготовки будущего специалиста является обучение технологии нахождения необходимого баланса интересов взаимодействующих сторон.

Ключевые слова: динамический баланс, система обучения, противостояние, динамичность системы, элементы процесса обучения

THE POTENTIAL OF USING ROLLER COMPACTED CONCRETE TECHNOLOGY IN LOCAL ROAD CONSTRUCTION

dr inż. Patryk PRZYBYLSKI

Wydział Inżynieryjny, Uczelnia Techniczno-Handlowa im. Heleny Chodkowskiej, POLAND

Abstract

Roller Compacted Concrete is a relatively new technology in Eastern Europe. Such technology is very rarely chosen for the construction of local roads. The aim of the research work was to determine the basic parameters of Roller Compacted Concrete and the possibility of using this technology in the construction of local roads. As part of the research, the required parameters were determined and basic strength tests were carried out. On their basis, the suitability of Roller Compacted Concrete for use in the construction of local roads was determined. The next step was to analyze the economic aspects. A cost comparison was made for a Roller Compacted Concrete pavement and an asphalt concrete pavement. Both production costs and operating costs were analyzed - the total life-cycle cost of the investment. The main conclusions resulting from this research work are that Roller Compacted Concrete is a technology that is ideally suited for use in the construction of local roads, and the costs, taking into account the total life-cycle cost of the investment, are much lower for Roller Compacted Concrete than for asphalt concrete.

Keywords: roller compacted concrete technology, local roads, road construction costs, asphalt pavement

INTRODUCTION

The aim of the article is to show the possibility of applying the technology of Roller Compacted Concrete on local roads and to indicate the economic benefits resulting from it. Local governments have limited infrastructure budgets. It would be good, if they could build durable roads for years, while minimizing their costs. Especially nowadays, when the crude oil market is extremely volatile, using of Roller Compacted Concrete technology on local roads should be considered.

Referring to historical data, Roller Compacted Concrete technology was first used on pavement in the 1930s in Sweden. Then, it gradually spread in both infrastructural and hydrotechnical construction, primarily in the US, Canada, China and Western Europe.¹ According to the *Ogólna Specyfikacja Techniczna*, Roller Compacted Concrete is made

---

¹ ACI 325.10R-95, Report on Roller-Compacted Concrete Pavements, 2001.

of a concrete mix with optimal moisture (similar to the natural moisture of the soil), determined by the modified Proctor method, laid and compacted similar to asphalt concrete pavements. “Roller Compacted Concrete or RCC, takes its name from the construction method used to build it. It is placed with conventional or high-density asphalt paving equipment, and then compacted with rollers. Roller Compacted Concrete has the same basic ingredients as conventional concrete: cement, water and aggregates, such as gravel or crushed stone. But unlike conventional concrete, it is a drier mix-stiff enough to be compacted by vibratory rollers. Typically, Roller Compacted Concrete can be constructed with or without joints. It needs neither forms nor finishing, nor does it contain dowels or steel reinforcing. These characteristics make Roller Compacted Concrete simple, fast and economical.”¹ It is characterized by a quick increase in strength and a short time of putting the investment into public use. As mentioned Roller Compacted Concrete technology is characterized by a special paving method, which consists that the relatively dry concrete mix is paved with a typical asphalt paver and then compacted with a typical road roller and Roller Compacted Concrete mixture is characterized by zero slump consistency. This technology combines the advantages of concrete roads, such as durability, rutting resistance, low environmental impact and low operating costs, with the speed of laying and short commissioning time, characteristic of asphalt concrete roads. The most important parameter for the pavement is that the concrete mix should be in the optimal moisture condition, which is characterized by the zero slump consistency. It means that there is a minimal amount of mixing water in the Roller Compacted Concrete mix (passive water is practically eliminated). Therefore, even small fluctuations in the amount of mixing water can have an impact on the quality of the surface. When the mixture is too dry, problems with obtaining the appropriate compaction index may appear, while when the mixture is too wet, the surface may not withstand the pressure of the rollers, which according to the Polish specifications should have a minimum weight of 8 tons.² As mentioned, the most important step in the production of Roller Compacted Concrete mix is to achieve and maintain optimal moisture content, while the most important step of paving is the appropriate compaction. During the compaction process, we obtain the appropriate wedging of aggregates, which affects the final strength of the pavement. According to the *Ogólna Specyfikacja Techniczna*³, a single layer of roller compacted concrete pavement should have a thickness of not less than 12 cm and not more than 20 cm after compaction.

According to the *Ogólna Specyfikacja Techniczna*³ for Roller Compacted Concrete, this technology is dedicated to:

- Surfaces not exposed to de-icing salts - moderately used (such as storage yards under a shelter) - made of minimum class C20/25 concrete.
- The surfaces of the roads of the KR1-KR2 traffic category - made of concrete, at least C25/30 class.

¹ Hemant S., Mishra S.P., DEVELOPING ECONOMICAL ROLLER COMPACTED CONCRETE MIX FOR PAVEMENTS, International Journal of Civil Structural Environmental And Infrastructure Engineering Research

² Ogólne Specyfikacje Techniczne, Rozdział III PRACE KONSTRUKCYJNE, Dział 06 Nawierzchnie betonowe, 06.02 Nawierzchnia z betonu wałowanego.

- Pavements of technological roads (access roads, detours or service roads), internal roads, maneuvering yards, etc. (with a load corresponding to the KR3-KR4 traffic categories on national roads) - made of minimum class C30/37 concrete.
- Substructures of roads of the KR1-KR7 traffic category - in accordance with *WT-5 2010 Mieszanki związane spoiwem hydraulicznym do dróg krajowych* guidelines.

Local governments are currently facing difficult decisions regarding the choice of technology for the construction of their roads. Of course, the most common technology is asphalt technology. But is it really the best choice for such investors? Local governments need inexpensive and durable roads that are characterized by high durability and low financial outlays for their maintenance.

„There is no perfect and precise procedure when selecting the type of road pavement, but you must take many factors into account when choosing the type of street pavement, here are some of them: traffic density, cost, type of soil, climate conditions, materials, durability, repair and maintenance, and environmental issues.”¹

Comparing the properties of roller compacted concrete pavements with asphalt concrete pavements, it is easy to see that:

- Roller Compacted Concrete pavement is characterized by high ability to retain its properties over time (durability). A properly constructed roller compacted concrete road without major obstacles achieves 30, 40 or even 50 years of use, when in the case of bituminous pavements, often 20 years of use could be a problem.
- Roller Compacted Concrete pavement requires the necessity to maintain a high technological regime, starting with maintaining optimal moisture throughout the entire process, and ending with achieving appropriate compaction, where in the case of asphalt pavements, the technological regime is lower.
- Roller Compacted Concrete pavements have high compressive strength, and thus high load carrying capacity, regardless of the weather conditions of use.
- There is no rutting phenomenon in Roller Compacted Concrete pavements, which is one of the most common damages to asphalt roads.
- The Roller Compacted Concrete roads have a bright surface color, which significantly reduces lighting costs. This aspect is of particular importance in times when electricity is very expensive.
- Environmental effect - concrete carbonation (binding of CO² by the Roller Compacted Concrete pavement).⁵

---

¹ Babagoli R., Abbaspour K., Mohammadi Z., Ameli A.R., Technical and Economical Comparison between Roller Compacted Concrete and Asphalt Pavement and Prioritizing Effective Parameters Using Hierarchy Analysis Model and Fuzzy Hierarchical Analysis Model, Journal of transportation Research, Vol. 16, Issue 1, 2019.

Figure 1. Comparison of the brightness (visibility) of a cement concrete and asphalt concrete road.

Source: P. Kijowski, 2011, Doświadczenia europejskie i krajowe w budowie nawierzchni betonowych, p. 6.

Roller Compacted Concrete is characterized by the following basic parameters:

- Low w/c ratio (around 0.3).
- The content of dusty fractions 2-8%.
- Reduced cement content compared to typical concrete mixtures.
- The durability of the surface depends on the correct compaction and optimal moisture.
- Minimum density of 98%.
- Possibility of making expansion joints at greater distances than normally accepted.

Figure 2. Roller Compacted Concrete mixture.

Source: private collection.

To determine the basic parameters of Roller Compacted Concrete, samples were made according to the *ASTM C1176-1992* method and the following tests were carried out:

- The compressive strength.
- The splitting tensile strength.
- Slab Test - Freeze/Thaw Resistance of Concrete (3% NaCl).

The compressive strength test is determined according to the *PN-EN 12390-3* standard. Concrete qualifies for a given class of compressive strength if the criteria for average and minimum strength are met, in accordance with the requirements of *PN-EN 206-1* for a given class of compressive strength.

Choosing the right materials and the right proportions is very important for the production of a high-quality Roller Compacted Concrete. The mixture design process should be based on a scientific approach that takes into account the desired technical properties, design requirements and economy.

There are many methods to design a Roller Compacted Concrete mix composition. Consequently, it is difficult to identify one procedure as the reference procedure. However, the two most common methods of designing a blend composition are based on the following two general approaches:

- USACE Recommended Method - Concrete Consistency Method: The *c/w* ratio and consistency remain constant and the mixture is determined by absolute volume.
- Soil Compaction Method: This approach is based on a cement-aggregate ratio, with the mixture determined by the optimum moisture and the maximum dry mixture density.

The composition of the Roller Compacted Concrete mix was selected with Concrete Consistency Method. Optimum moisture was determined using the modified Proctor method as described in *ASTM D 1557-2000 Standard Test Methods for Laboratory Compaction Characteristics of Soil Using Modified Effort*.

Table 1. The composition of the mixture for 1 m³ of Roller Compacted Concrete.

Ingredient	Weight [kg]
Sand 0/2	920
Gravel 2/8	491
Gravel 8/16	634
CEM I 32,5 R	270
Water	95
Plasticizer	1,06
Total	2411,06

Laboratory results:

Table 2. Roller Compacted Concrete laboratory results.

Test	Average result
Compressive strength	34,57 MPa
Splitting tensile strength	2,77 MPa
Slab Test - Freeze/Thaw Resistance of Concrete	0,41 $\frac{kg}{m^2}$

Figure 3. Roller Compacted Concrete splitting tensile strength.

Source: private collection.

Figure 4. Prepared sample before Slab Test - Freeze/Thaw Resistance of Roller Compacted Concrete.

Source: private collection.

The analyzed Roller Compacted Concrete achieved the required compressive strength, which was 34,57 MPa. The requirement for the concrete splitting tensile strength parameter is at least 2,5 MPa (for KR1-KR2). The obtained test results (2,77 MPa) showed that the analyzed samples achieved the required strength level.

The typical content of cement, with the lack of the possibility of air-entraining the mixture, raise concerns as to ensuring an adequate level of frost resistance. On the other hand, the dry consistency and high degree of compaction change the pore structure, which allows for good frost resistance parameters.

5 cm thick Roller Compacted Concrete slices cut from cubic samples were subjected to 56 freeze cycles. The test surface was covered with a layer of 3% NaCl solution. After 56 freeze cycles, the exfoliated material is collected from the surface of the test sample by washing it into the vessel. The exfoliated material is washed with water and dried for 24 hours at 105°C, then weighed. The acceptable amount of exfoliation is $1,0 \frac{kg}{m^2}$ for 56 cycles or $0,5 \frac{kg}{m^2}$ for 28 cycles. The obtained results confirmed that Roller Compacted Concrete is characterized by good frost resistance, which was similar to that of paving stones, and its value is much lower than the permissible value.

Economic aspects comparison of Roller Compacted Concrete pavement and asphalt concrete pavement

Both scientific publications and contractors inform that the construction of the road in Roller Compacted Concrete technology is economically advantageous, both compared to standard road cement concrete and asphalt concrete. Therefore, a comparison of the cost simulations of the construction of a road section of the load capacity category KR1 in two technologies was carried out: Roller Compacted Concrete and asphalt concrete. It was assumed that both surfaces have the same subbase, therefore its costs as well as the costs of additional works were omitted. The pavement constructions were selected on the basis of polish roads specifications *Katalog typowych nawierzchni sztywnych* and *Katalog typowych nawierzchni podatnych i półsztywnych*. Nowadays, the crude oil market is characterized by high dynamics of price changes, and therefore, for general contractors it is a technology with a higher production risk. The cement market is more stable and allows reducing the risk associated with price changes.

The adopted technical assumptions for the cost analysis:

- The lower construction layers are the same.
- The secondary deformation modulus E2 on the upper surface of the subbase is 120 MPa.
- Service life - 30 years.
- Road class L (local), KR1, 1000 m long, 7 m wide.
- Costs based on Q2 2022 price information.
- Unit prices of road maintenance processes and operating cost analysis were estimated using the "Road calculator" program developed by DROCAD and the Cracow University of Technology. The discount rate was adopted at the level of 5%.

Table 2. Comparison of the analyzed pavements.

Roller Compacted Concrete	Asphalt concrete
RCC C30/37 – 15 cm	AC 8 S 50/70 – 5 cm
	AC 16 W 50/70 – 7 cm

Table 3. Quantity of the mixtures.

Roller Compacted Concrete	Asphalt concrete
RCC C30/37 – 1050 m ³	AC 8 S 50/70 – 350 m ³
	AC 16 W 50/70 – 490 m ³

Table 4. Density of the mixtures.

Roller Compacted Concrete	Asphalt concrete
RCC C30/37 – 2,41 t/m ³	AC 8 S 50/70 – 2,52 t/m ³
2 530 t total	882 t total
	AC 16 W 50/70 – 2,43 t/m ³
	1 176 t total

Table 5. Binder and cement content.

Roller Compacted Concrete	Asphalt concrete
RCC C30/37 – 11% – 278,4 t	AC 8 S 50/70 – 5,8 % – 51,2 t
	AC 16 W 50/70 – 5,1 % – 60,7 t

Table 6. Binder and cement price.

CEM I 32,5 R	Bitumen 50/70
411 PLN/t	3 190 PLN/t

Source: Cement Ożarów (CRH group) and Orlen Asphalt offers.

Table 7. Total cost of binder and cement.

CEM I 32,5 R	Bitumen 50/70
114 422 PLN	356 961 PLN
100%	312%

Table 8. Cost of the mixtures.

Roller Compacted Concrete	Asphalt concrete
RCC C30/37 – 175 PLN/t	AC 8 S 50/70 – 315 PLN/t
	AC 16 W 50/70 – 295 PLN/t

Source: Own calculation.

Table 9. Total cost of the mixtures.

Roller Compacted Concrete	Asphalt concrete
RCC C30/37 – 442 750 PLN	AC 8 S 50/70 – 277 830 PLN
	AC 16 W 50/70 – 346 920 PLN
100%	141%

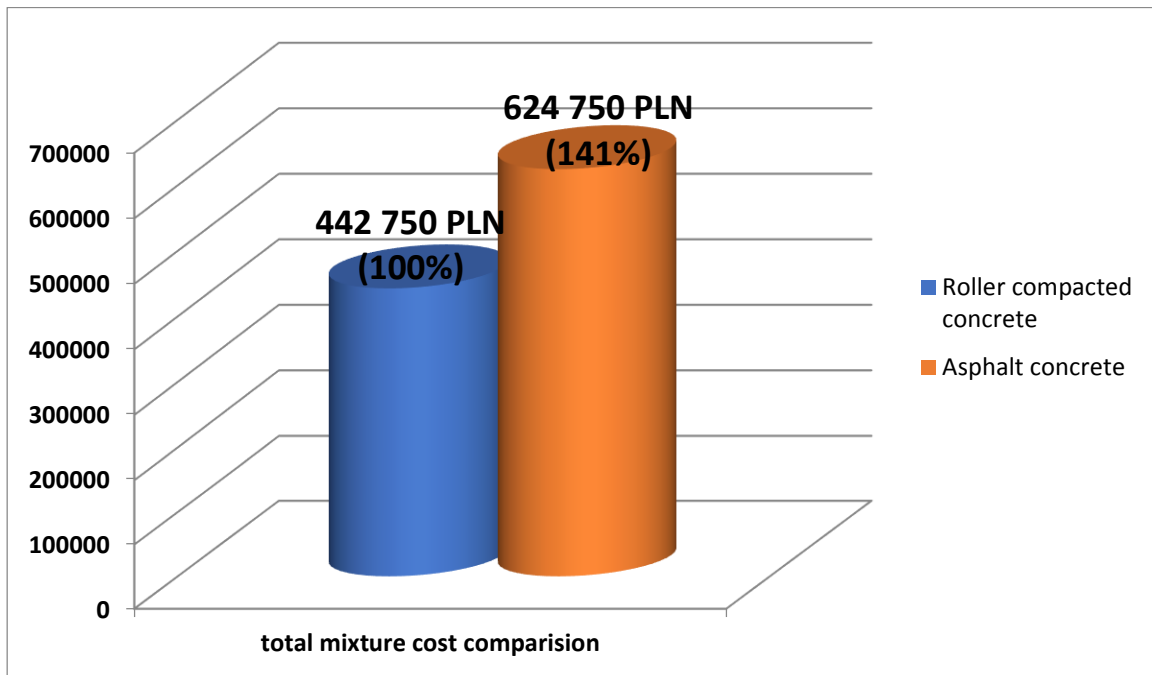

Figure 5. Comparison of the total mixture cost.

The adopted maintenance assumptions for the cost:

- Road with lighting.
- Winter maintenance.
- Assumed replacement of the wearing course of the bituminous pavement after 10 years of maintenance.

Table 9. Total cost of the road maintenance processes.

	Roller Compacted Concrete	Asphalt concrete
Cost of maintenance, repair, and reconstruction modernization	1 824 833 PLN	4 362 774 PLN
Service life	30 years	30 years

Source: "Road calculator" by DROCAD and the Cracow University of Technology.

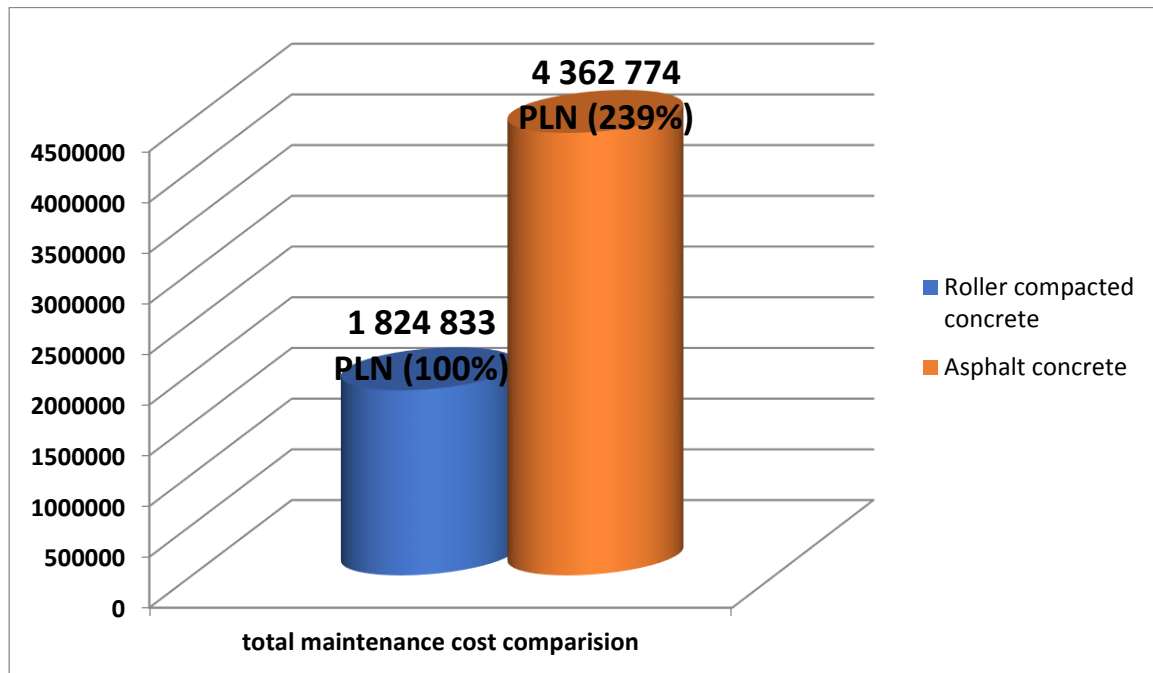

Figure 6. Comparison of the total maintenance cost.

The analysis shows that in the case of the KR1 local road, the Roller Compacted Concrete technology is a more advantageous solution. When analyzing the total life-cycle costing (LCC) of a road investment, it is noticeable that Roller Compacted Concrete is a solution that requires both less financial outlays during construction and during maintenance.

If we are dealing with a technology whose difficulty of construction is comparable with the implementation of asphalt concrete pavements, but the end product is not only more economically advantageous, but also more durable and ecological (concrete carbonation and more environmentally friendly production process), the conclusions are obvious.

The above analyzes show that even in the case of the construction of a local road, low category KR1, the more advantageous solution is to make it in the technology of Roller Compacted Concrete. In addition, the road made in Roller Compacted Concrete technology meets all technical requirements for such surfaces.

Concrete roads are more durable and, in particular, for small investors such as municipalities, they ensure that the money once invested will allow the road to be used for years. The conducted research gives a lot of optimism when it comes to introducing a real alternative to asphalt concrete roads on the local road market. An important barrier to entry is certainly the ignorance of this technology by investors.

Roller Compacted Concrete pavements should be of particular interest to local government investors, such as, for example, municipalities. They constitute an inexpensive, durable and ecological structure for many years. The possibility of using local materials, the simplicity of construction and low

interference in the natural environment, as well as lower maintenance costs are ideally in line with sustainable economic development.

BIBLIOGRAPHY

1. *ACI 325.10R-95, Report on Roller-Compacted Concrete Pavements*, 2001.
2. Hemant S., Mishra S.P., *DEVELOPING ECONOMICAL ROLLER COMPACTED CONCRETE MIX FOR PAVEMENTS*, International Journal of Civil Structural Environmental And Infrastructure Engineering Research, Vol.1, Issue 1, 2011., [access: 18 June 2022], <https://doi.org/13.1010/j.jtte.2011.06.027>.
3. *Ogólne Specyfikacje Techniczne, Rozdział III PRACE KONSTRUKCYJNE*, Dział 06 Nawierzchnie betonowe, 06.02 Nawierzchnia z betonu wałowanego.
4. Babagoli R., Abbaspour K., Mohammadi Z., Ameli A.R., *Technical and Economical Comparison between Roller Compacted Concrete and Asphalt Pavement and Prioritizing Effective Parameters Using Hierarchy Analysis Model and Fuzzy Hierarchical Analysis Model*, Journal of transportation Research, Vol. 16, Issue 1, 2019., [access: 18 June 2022], <https://doi.org/11.1092/j.jtte.2019.01.021>.
5. Kijowski P., *Doświadczenia europejskie i krajowe w budowie nawierzchni betonowych*, 2011.
6. *ASTM C1176-1992 Standard Practice for Making Roller-Compacted Concrete in Cylinder Molds Using a Vibrating Table*, 1998.
7. Harat K., *Analiza możliwości zastosowania betonu wałowanego do nawierzchni dróg lokalnych*, Politechnika Warszawska, 2009.
8. Wojciechowski P., Harat K., *Nawierzchnia drogowa z betonu wałowanego.*, Budownictwo, Technologie, Architektura. 2021.
9. Gruszczyński M., *Konieczność doświadczalnej weryfikacji mrozoodporności betonu.*, Materiały Budowlane: konstrukcje, technologie, rynek., 2016.
10. Tetsya S., Young Kyu K., Jun Young P., Seung Woo L., *Evaluation of early-age strains and stresses in roller-compacted concrete pavement.* Journal of Traffic and Transportation Engineering., 2021. [access: 18 June 2022], <https://doi.org/10.1016/j.jtte.2020.04.007>.
11. Przybylski P., Wojewódzki B., *Wpływ dodatku anionowej emulsji asfaltowej na nasiąkliwość nawierzchni z betonu wałowanego.*, Builder., 2021.
12. Przybylski P., Wojewódzki B., *Ocena właściwości betonu wałowanego do wykonywania nawierzchni drogowych.*, Drogownictwo., 2017.
13. Przybylski P., *Analiza aspektów ekonomicznych zastosowania betonu wałowanego do budowy dróg lokalnych.* Badania i Rozwój Młodych Naukowców w Polsce – Nauki techniczne i inżynierskie., 2017.

14. Ryżyński W., *Nawierzchnie dróg lokalnych i placów z betonu wałowanego*. Materiały Budowlane. 2017.
15. Szydło A., Mackiewicz P., *Nawierzchnie betonowe na drogach gminnych*., Polski Cement Sp. z o.o., 2005.

TOXIC LEADERSHIP IN SCHOOL MANAGAMENT: A LITERATURE REVIEW

Mahire ASLAN

Asst. Prof. Dr. in Educational Administration Department of İnönü University, Malatya, TÜRKİYE
mahire.aslan@inonu.edu.tr

Tuba GÖREN

Phd Student in Educational Administration Department of İnönü University, Malatya, TÜRKİYE
tubagoren85@gmail.com

Erdener ARISOY

Phd Student in Educational Administration Department of İnönü University, Malatya, TÜRKİYE
erdener6@gmail.com

Abstract

When the studies on leadership are analyzed, many approaches, theories and features related with leadership are explained. In all these approaches and theories, it will be clearly seen that the leader's behaviors, attitudes and decision-making methods are focused on. The leader is addressed as a person who can lead the followers in line with the goals of the organization, develops the organization and always produces positive results. Nevertheless, while leaders may have positive characteristics, there are also leaders with negative characteristics.

Given the past and recent history, there are a number of leaders such as Hitler, Saddam Hussein, Osama Bin Laden, etc., who led humanity to great disasters. As Mustafa Kemal Atatürk stated, the attitudes of the managers/leaders lie at the root of both social development and social decay. Hence, it would be very misleading to consider the concept of leadership in terms of just its positive collocations. As a matter of fact, there are unsuccessful schools as well as successful schools in our country and in the world. Moreover, considering the results of the researches conducted in schools in our country, many organizational behaviors are negatively affected by the leaders themselves. So, there is a "Toxic Leadership Model", in which this concept is also discussed negatively. The term is by Dr. Marcia Lynn Whicker for the first time in literature. According to Whicker (1996), toxic leadership is a leadership model that is based on an attitude of nonconformity, tends to manipulate the environment in a harsh and harmful way, and aims to be considered successful depending on the success of the others. Notwithstanding, as Charles Schwab stated, if you can't have good feelings for the people you work with, you will never be a successful leader. This study is in a descriptive model on the concept of toxic leadership and was conducted as a literature study.

Keywords: School Management, Toxic Leadership, Its Dimensions and Effects

INTRODUCTION

The concept of leadership has been a subject that has been widely studied by both researchers and practitioners since the beginning of the 20th century (Lunenburg & Ornstein, 1996). Many theories and approaches about leadership have been developed so far. In these approaches, the characteristics of the leader, such as his behavior, situational attitude and decision-making methods and organizational development were examined. As it can be understood, there are many studies on leadership; however, a significant number of the studies that have been carried out reflect the positive characteristics of the leader as the aim in these studies/approaches was to define and develop the perfect leader in the simplest sense, and it was thought that the leaders would always produce positive results (Çetinkaya and Ordu, 2018).

Leader behaviors can have positive effects on employees/followers as well as negative effects. The number of studies reflecting these negative features is not high. Employees who are exposed to the negative behaviors of leaders are negatively affected by this situation (Erçetin, 2019). For example, there are many leaders in the past and in recent history, who, as strong leaders, drag people after them and unfortunately cause disasters for humanity such as Hitler, Saddam Hussein, Osama Bin Laden etc. Therefore, dealing with the concept of 'leadership' as positive term is not only misleading but also harms the integrity of the concept (Kara, 2022).

The concept of toxic leadership was first used in Whicker's (1996) analysis, in which three different types of leadership in organizations were classified as reliable, temporary and toxic. Toxic leaders are described by Whicker (1996) as vindictive, malicious, restless, and complacent. These types of leaders achieve success by hiding their personal inadequacies, deceiving the followers around them, behaving egoistically and selfishly, crushing the rivals around them. In parallel with the same view, in their studies, Lipman-Blumen (2005) defines toxic leadership as exhibiting attitudes and behaviors that will have a stable negative and toxic effect on individuals, families, organizations and even societies.

Padilla, Hogan, and Kaiser's (2007) model describes toxic leadership as the toxic triangle of destructive traits, sensitive followers, and favorable environments. The toxic triangle tackles the leaders as destructive in terms of their personalized needs for authority, narcissism, negative life history, and hate ideology themes. In this context, the toxic triangle is completed by the leader himself/herself his/her subordinates and the presence of a favorable environment.

In their studies, Lipman-Blumen (2005) stated that toxic leadership behaviors include phenomena such as unethical management approach, sabotage, corruption, self-insufficiency. He explained the hurtful and destructive behaviors of toxic leaders as follows:

- taking away the rights of employees,
- not tolerating even constructive criticism,
- lying to the employees,
- not adopting a fair management approach,
- resorting to various illegal methods
- to have an oppressive and coercive management approach,

- engaging in behaviors preventing his/her subordinates to be better
- creating polemics among certain employees and individuals within the organization in order to strengthen their authority,
- creating an enemy and putting all the negativities on him/her.

Considering the definitions and characteristics of toxic leadership mentioned above, toxic leaders can be defined as individuals who cause serious and permanent damage to individuals, groups, organizations, and even the nations they lead, with their sneaky/sentient bargaining/self-interested behaviors and their backgrounds based on psychological problems and dysfunctional personal characteristics.

TOXIC LEADERSHIP & HUBRIS SYNDROME

Some behaviors of leaders push their followers to inefficiency, intimidation, negativity and unhappiness. Especially the leaders, who are managers at the top of an institution where they work for a long time, have a sense of overconfidence due to the fact that all the authorities are concentrated in themselves. With the negative effect of this over-confidence, they do not give the subordinates the right to speak; they ignore their opinions and they make quick decisions without objective evaluation. However, they believe that they are surrounded by the enemies and therefore must be in total control. This situation, which is referred to as Hubris Syndrome in the literature, is a harmful and destructive poison for organizations (Koçel, 2014).

DIMENSIONS OF TOXIC LEADERSHIP

Three studies were conducted by Schmidt (2008) in order to experimentally define toxic leadership and develop a valid measure of this concept. After a qualitative study addressing the critical privileges of toxic leadership, five dimensions of toxic leader behavior were identified. As a result of the quantitative analysis, this five-factor model was tested and verified. As a result, it has been decided that five dimensions can be separated from each other and that these dimensions are a multidimensional structure called toxic leadership, which includes a series of destructive behaviors. These dimensions are:

a) Abusive Supervision:

It consists of behaviors such as humiliating subordinates, holding subordinates responsible for jobs outside of their job descriptions, ignoring subordinates' non-work commitments, speaking badly to subordinates in front of others at work, publicly belittling their subordinates, reminding their subordinates of their past mistakes and failures, and telling subordinates that they are incompetent.

b) Authoritarian Leadership:

It consists of behaviors such as controlling how subordinates complete their tasks, invading subordinates' privacy, not allowing subordinates to reach their goals in new ways, ignoring ideas that

are contrary to their own, being inflexible when it comes to organizational policies, even in special circumstances, determining whether all decisions in the unit are important.

c) Narcissism:

It consists of behaviors such as having a personal authority orientation, aiming to work at the top of the organization, thinking that s/he is more talented than others, believing that s/he is an extraordinary person, and boasting herself/himself when complimented and praised.(dişil)

d) Self-Promotion:

It consists of behaviors such as changing his behavior to a large extent in the presence of his his/her superiors, denying responsibility for mistakes made within his unit, helping only those who can help/contribute to his/her promotion, lovingly accepting successes that do not belong to him, working only for the benefit of his next promotion.

e) Unpredictability:

It consists of behaviors such as having explosive behavior, allowing current mood to determine the workplace climate, behaving irritably to subordinates for unknown reasons, allowing his/her mood to influence his/her tone and voice, fluctuating mood in terms of being approachable to him/her, making subordinates try to read their mood, influencing subordinates' feelings when they are overexcited.

FACTORS CAUSING TOXIC LEADERSHIP

There are many assumptions in the literature regarding the reasons for a leader's toxic behavior. Mumford et al. (2007) stated in their studies that the most important factor that causes leadership behaviors to be positive or negative toxic is the way the leader uses his power or position, and destructive actions, including impulsive and other aggressive behaviors, are largely due to the urge to prove the leader's power. Narcissism results from personality tendencies such as excessive authoritarianism and low competence, as well as personal factors such as ignorance, self-interest, selfishness, and negative mood. Another factor that causes the actions to be toxic and destructive is the management approach of the organization and the situation that arises from the structure of the corporate culture. Such features such as excessive centralization, exaggerated control mechanisms, injustice, perception of opponents as enemies and humiliation affect the behavior of leaders and cause the leader to adopt toxic and destructive leadership behaviors (Mumford et al., 2007).

EFFECTS OF TOXIC LEADERSHIP

Leaders with toxic character have many negative effects on both their organizations and their employees. These negative effects lead to a decrease in the organizational commitment levels of the employees and an increase in their intention to leave. Given all these facts, according to the study conducted by Yalçınsoy and Işık (2018) on the relationship between toxic leadership, organizational commitment and turnover intention, the effects of the toxic leadership on the organizational commitment and turnover intention of the employees were examined. Apart from this, the mutual interactions of the concepts of

toxic leadership, organizational commitment and turnover intention were tried to be determined. As a result of the research, a significant relationship was obtained between the sub-dimensions of toxic leadership, organizational commitment and turnover intention. In addition, it has been observed that some dimensions of toxic leadership have significant effects on organizational commitment and intention to leave (Yalçınsoy & Işık, 2018).

It can be said that the phenomenon of toxic leadership harms the organization by poisoning the existing order, peace, creativity, self-management and innovation in the workplace. As a matter of fact, Whicker (1996) stated that toxic leadership negatively affects organizational culture, organizational climate and organizational productivity. Nonetheless, he states that it can increase the health expenses of the organization by negatively affecting the health of the employees, and therefore, by increasing the absenteeism and leaving the job. In other words, it causes the institution to be unsuccessful and unproductive.

In their studies “Does toxic leadership trigger organizational health negatively”, Reyhanoğlu and Akın (2016), stated that the manager's negative leadership behaviors as an organization leader affect the health of the employees and therefore the organization negatively. In addition to these in the study, it is found that the toxic leader is a type of leader who is rude to his employees, constantly humiliates them, and has narcissistic tendencies, and his use of his power and position in a repressive way to make his employees accept him decreases the morale, motivation and productivity of the employees, as a result of which has been reported to have a negative impact on the organizational climate. In the research, the effects of toxic leadership characteristics on organizational health were examined mutually. According to the findings, it was concluded that the toxic leader's intimidation behaviors, abusive, narcissistic, selfish and authoritarian personality negatively affect the health of the organization, especially the employees (Reyhanoğlu and Akın, 2016).

Based on personal consultation and coaching interviews, Walton (2007) in his study “Leadership toxicity—an inevitable affliction of organizations?” investigated situations in which expert leaders who are successful exhibit bad behavior that reduces the effectiveness of the organization. It has been stated that toxic leadership can be a silent killer that will kill the transparency, creativity and health of the organizational culture within the organization.

In their study "The Effect of Toxic Leadership on Employees' Burnout Levels", Uzunbacak et al. (2019) found a relationship between the abusive leader and autocratic leadership dimension, which are considered to be directly related to the toxic leadership's behavior style, and burnout perceptions. Accordingly, if the employees perceive that their leaders behave badly and exhibit autocratic management at a high level, their burnout level also increases.

In their study titled “The Relationship between Toxic Leadership Behaviors of School Principals and Organizational Silence of Teachers”, Demirtaş and Küçük (2019) found that teachers have a low perception of the toxic leadership behaviors of the school principals they work with and their organizational silence perceptions were found to be moderate. Teachers' perceptions of school principals' toxic leadership behaviors significantly predict their organizational silence behaviors in all dimensions (school environment, emotion, source of silence, administrator and isolation).

As a conclusion, it can be said that toxic leader-style behaviors are an indicator of the development of negative emotions and low work output in employees. Therefore, within the organization, it should be monitored whether the leaders show toxic leader behavior towards their employees and the organization management should take appropriate measures for those who show toxic leader behavior in as much as the leader who values and respects his superior in the organization is expected to value and respect his subordinates equally. As seen in the past and as it will be seen in the future, the only power potential that can move an organization forward is human resources. Hence, every institution, organization, manager and leader that values their employees and supports their development will increase their success exponentially.

REFERENCES

- Demirtaş, Z., & Küçük, Ö. (2019). Okul müdürlerinin toksik liderlik davranışları ile öğretmenlerin örgütsel sessizliği arasındaki ilişki. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1-18.
- Erçetin, Ş.Ş., Akbaşlı, S. ve Diş, O. (2019). Öğretmenlerin işe yabancılaşma düzeylerinin yordayıcısı olarak okul yöneticilerinin toksik liderlik davranışları. *Turkish Studies Educational Sciences*, 14(4),(1313-1328) DOI: 10.29228/TurkishStudies.23501.
- Kara, C. (2022). *Liderliğin karanlık yüzü, toksik liderlik davranışının çalışanlar üzerine etkisi.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Karabük Üniversitesi İşletme Anabilim Dalı, Karabük.
- Koçel, T. (2014). *İşletme Yöneticiliği: Yönetim ve Organizasyon, Organizasyonlarda. Davranış, Klasik-Modern-Çağdaş ve Güncel Yaklaşımlar.* İstanbul: Beta Yayınevi.
- Lipman-Blumen, J. (2005). Toxic Leadership: When grand illusions masquerade as noble visions. *Leader to Leader*, 36, 29-36.
- Lunenburg, F. C. ve Ornstein, A. C. (1996). *Educational administration: concepts and practices.* Wadsworth Publishing Company, Belmont.
- Mumford, M. D., Espejo, J., Hunter, S. T., Bedell-Avers, K. E., Eubanks, D. L., ve Connelly, S. (2007). The sources of leader violence: a comparison of ideological and non-ideological leaders. *The Leadership Quarterly*, (18), 217-235.
- Ordu, A. & Çetinkaya, H. (2018). Okul yöneticilerinin toksik (zehirli) liderlik davranışları ile öğretmenlerin tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişki. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31) , 15-28. DOI: 10.30794/pausbed.414612
- Padilla, A.,Hogan, R. &Kaiser, R. B. (2007). The toxic triangle: destructive leaders, susceptible followers, and conducive environments. *The Leadership Quarterly*. 18, 176–194.
- Reyhanoğlu, M., ve Akın, Ö. (2016). Toksik liderlik örgütsel sağlığı olumsuz yönde tetikler mi?. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 442-459.
- Schmidt, A. A. (2008). *Development and validation of the toxic leadership scale.* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), The Faculty of the Graduate School, University of Maryland.

- Uzunbacak, H. H. , Yıldız, A. & Uzun, S. (2019). Toksik liderliğin çalışanların tükenmişlik düzeylerine etkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (1), 211-219. DOI: 10.18506/anemon.422109
- Yalçınsoy, A., & Işık M. (2018). Toksik liderlik ile örgütsel bağlılık ve işten ayrılma niyeti ilişkisine yönelik bir araştırma, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17(3), 1016-1025.
- Walton, M. (2007). Leadership toxicity - an inevitable affliction of organisations? *Organisations and People*, 14(1), 19-27.
- Whicker, M. L. (1996). *Toxic leaders: when organizations go bad*. Westport, Ct: Quorum Books.

THE SPECIFICITY OF THE LANGUAGE OF STUDENTS AND LECTURERS – GENERATIONAL DISCREPANCIES

Patrycja LINKIEWICZ

Agnieszka LEWICKA-ZELENT

Maria Curie-Sklodowska University in Lublin, Poland

Abstract

The effectiveness of education at a university level is contingent upon many factors. Nevertheless, the learning process can be defined as the specific process of interaction occurring between students and lecturers, in which a pivotal role is performed by the way of communication. Due to the fact that lecturers more often encounter tremendous difficulties in communicating with students at a linguistic level, the decision has been made to establish the type of the written language used by the students in their diploma theses. For this purpose the analysis has been made of the thirty (30) randomly selected theses of students graduating from pedagogical studies and being prepared to work in the capacity of teachers, who are highly likely to teach young people how to use, among others, the written language.

The conducted analysis inclined the authors to profoundly ponder upon the following issues:

- the discrepancies between students (generation Z) and lecturers (generation X and Y);
- students frequently use a low register compared to a high register as applied by the lecturers;
- students frequently use a colloquial language, regionalisms, the youth language, which are perceived by the lecturers as the lack of personal cultural;
- from the perspective of students the lecturers use sophisticated terms that are incomprehensible for students;
- students frequently use either a literary or a journalistic language rather than the scientific one;
- students commit plenty of spelling, grammar and style mistakes;
- students face problems when formulating thoughts in the written form;
- students cannot paraphrase, hence they frequently quote the text;
- students encounter problems when concisely presenting the content referring to previously analysed texts;
- students pay no attention to the technical correctness of the texts.

Conclusion:

It may be presumed that the discrepancies arising from using the written language by the students and lecturers will exert influence on the quality of the relationship between them and on the level of the quality of education.

CYBERSPACE AND ITS IMPACT ON THE ECONOMY

Dr Krzysztof GAWKOWSKI

University of Technology and Economics, POLAND

Abstract

The economy and cyberspace have been living in an ever greater symbiosis for years and it is impossible to imagine separating these two worlds today. Innovation, technology and cyberspace are the three most important elements of a modern economy, without which success is impossible. Every budding businessman and every economic tiger know it. New technologies are the driving force behind development and have a unique impact on the economy in the 21st century. On the basis of innovative systems, companies build their competitive advantage, create services and improve cooperation. Cyberspace stimulates the economy and serves entrepreneurs, but it can also cause problems. Surveillance, illegal gathering of information or taking control over data are just a few of the threats that may affect both the public and private sectors. Modern economy and cyberspace must therefore be balanced with security, because only such a synergy will allow for the appropriate use of innovation in shaping and ensuring the economic stability of both companies and countries.

Keywords: economics, economy, cyberspace, technology.

INTRODUCTION

Cyberspace affects almost all spheres of life, starting with education, work, shopping or sleep, and ending with business development, administration, economy and fundamental rights. The digital world is a forum for the exchange of experiences, promotes new ideas, and gives individuals and sometimes entire societies a chance to fight for more democratic and just governance. Considering the omnipresence of cyberspace, we must not forget about the need to secure the data and information that is collected and processed there. Launches that could be caused by mismanagement or inadequate processing of the collected resources would be a real problem for the economy and could amount to billions of dollars¹.

The dependence of man and the surrounding economic processes on ubiquitous innovation carries many dangers. However, digital inclusion around the world has become such a common phenomenon that many people do not realize how dependent we are on digital ones and zeros. In today's reality, hardly anyone remembers the times of telegraphs, wired telephones and faxes. Even letter correspondence is more associated with sending an email than an envelope with a stamp.

---

¹ Gawkowski K., *Cyberkolonializm. Poznaj świat cyfrowych przyjaciół i wrogów*, Gliwice: Helion 2018, s. 79

Thanks to developing technology, the economy is also changing. Currently, three-quarters of companies in the world carry out tasks in the field of digital transformation, indicating this as the main assumption of the development strategy. In the future, cloud solutions and big data, the Internet of Things, robotization and automation, as well as social network communication and artificial intelligence will develop even faster. The investments of companies in this area are estimated at nearly several trillion dollars.

The availability and development of new technologies imply a gradual redefinition of the role of the economy in human life. Modern communication tools and the Internet have the greatest impact on shaping the economy based on innovation. They make it possible to establish a close two-way business relationship both between representatives of public administration and other entities of economic life. However, the process of transferring modern technologies to economic life does not happen overnight. It lasts for years, sometimes even decades. Such evolution is described as tools that allow the use of the resulting technology in a different place, time and purpose than it was originally created.

Attempts to define technological transfer have been made many times, and it is most often described as the link between those who create science and those who are able to put the results of research into practice. However, the most appropriate definition seems to be the one which indicates that technology transfer is the transfer of technical knowledge, as well as the ability to apply it in production¹. It takes place through a variety of channels - both formal and informal. This process supplies the market with technologies that exist between the research sector and the sphere of economic activity. It is also created directly between entities in the sphere of economic activity and, possibly, between individual entities, called inventors, and entrepreneurs².

Technological development in the economy

Trends in the development of the digital world have a huge impact on the global economy, amounting to trillions of dollars. However, stable growth of individual sectors is only possible when every individual, small or medium-sized company, and even a global corporation has a sense of stability, development, security and improvement³. The feelings of both natural and legal persons are therefore not threatened with fear and chaos, which results in a state free from any anxiety. All entities should strive to satisfy economic needs, regardless of whether they participate in the technological transfer in an advanced manner or at a negligible level. The Covid-19 pandemic confirmed that cloud computing has the greatest potential for the development of the fourth industrial revolution, as it gives access to unlimited computing power and is the basis for creating innovative applications. By harnessing the potential of huge data sets, the Internet of Things or advanced analytics, the world will develop even faster and this will lead to a leap in productivity improvement.

---

¹ R. Tyłzanowski, *Transfer technologii w przedsiębiorstwach przemysłowych wysokiej techniki w Polsce*, Wydawnictwo: CeDeWu, Warszawa 2016, s. 89.

² A. Szymonik, D. Chudzik, *Logistyka nowoczesnej gospodarki magazynowej*, Difin, Warszawa 2017, s.126.

³ „Webster’s Third New International Dictionary”, Könemann 1993, s. 2053–2054.

The economy, saturated with newer and newer technological innovations, is constantly evolving. Together with technological progress, machines are starting to replace humans more and more often, and people are witnessing a series of changes that they have not dealt with before. It is certain that technology, or rather its constant development, allow to integrate modern society and business activity, making it a digital community. In light of these changes, it also accelerates the process of globalization, which in turn drives the next phases of technological development. Flexible processes of economic development, however, should be accompanied by thinking about the consequences of rapid progress and caring for the sense of security of both the individual and the whole society.

For the proper functioning of economic processes, people must understand and accept such trends. The measure of changes that take place in human life is the idea of an information society based on technological development. It allows you to process, collect, retrieve and transmit information in any form - spoken, written and visual - regardless of distance, time and size. Along with technological development and the involvement of this progress in the transformation of the economy, the typology of various areas involved in the creation of economic potential is much more dependent on innovation.

In the 21st century, the traditional and at the same time historical division of the world has undergone a great transformation. With the emergence and dissemination of the concept of the information society, the digital divide began to take precedence - with or without access to modern technologies. The technological leap in recent decades has resulted in the economy taking on a completely new dimension, the foundations of which are based in cyberspace. The area has many levels and classifications, but it undoubtedly starts with the citizens and ends with the rulers. Information and communication technologies are now one of the most important elements of economic development, and the global communication network allows interaction and exchange of information and ideas around the world.

A phenomenon confirming the rule about the enormous influence of new technologies and cyberspace on the economy is the unmanned aerial vehicle (UAV) market. Drones, because we are talking about them, are one of the most dynamically developing sectors. The importance of their development for the global economy will be gigantic, and forecasts only in the USA indicate that this industry will create hundreds of thousands of new jobs in the coming years. Goldman Sachs analysts predict that the US BSP market will grow by around 400% within five years and bring the economy an additional \$ 80 billion¹. The European drone market is much smaller than the American market, but its global share is estimated at 28%, and its value at nearly \$ 1.2 billion. According to the forecasts of the European Commission, civilian drones may constitute up to 10% of the total number of drones in the next ten years. EU aviation market, and the entire sector may be worth up to \$ 15 billion².

---

¹ Drones – Reporting for Work, <https://www.goldmansachs.com/insights/technology-driving-innovation/drones/>, [dostęp: 9.06.2022].

² Opinion No 01/2018, Introduction of a regulatory framework for the operation of unmanned aircraft systems in the ‘open’ and ‘specific’ categories, <https://www.easa.europa.eu/sites/default/files/dfu/Opinion%20No%2001-2018.pdf>, [dostęp: 9.06.2022].

The economic dimension of cyberspace

In the world of digital changes, the greatest impact of the development of modern technologies on the economy can be seen on the example of the Internet, and more precisely virtual reality. According to the data of the Central Statistical Office of Poland from 2021, over 92% of the total number of people in Poland is of households has access to the Internet and has at least one computer at home¹. Only 10 percent. of the respondents stated that they do not feel the need to have access to the network because they do not have the appropriate qualifications to operate it. Based on these data, it is clear that the digital society entered the 21st century with a great bang, and the development of technology is of colossal importance for the economy².

For many years, technology and business have been holding hands, enhancing their own potential. Currently, it is difficult to imagine any business without the participation of new technologies, and solutions such as artificial intelligence (AI), data processing algorithms that help to recognize speech, images, analyze behavior, etc. are activities at the interface between big data, neuromarketing and economics. Until a few years ago, entrepreneurs thought that these were distant trends that would not have an impact on their company. Today the situation has completely reversed and as much as 70% entrepreneurs are positive about new technologies, and 32% of them have already introduced AI to their businesses³.

The technology that will forever change the economic framework of the world is most likely blockchain. Its enormous possibilities result from the fact that the systems built in this way are based on a chain of distributed blocks, without a central unit. Such a structure of the communication process makes it possible to connect computers that are independent of each other. The data between them is sent in an encrypted form, which allows only the senders and recipients to be identified. Additionally, if the user wants to add any information to the set, it must be accepted by the others. This is one of the main advantages of the system, as data is protected on many levels. Even breaking into one of the system links will not result in data loss, because they are saved in many places at the same time. For now, the economy is learning blockchain and it is associated primarily with cryptocurrencies. Nevertheless, the global market of applications of this type of solutions is developing at a rapid pace. It is estimated that the revenues associated with the use of this technology can be in trillions of dollars, and solutions implemented in many sectors. The Wall Street stock market is even considering creating a special market for such companies, and the World Bank has commissioned the Australian National Bank to conduct the first issue of two-year bonds in a distributed ledger system.

Data from Polish research institutes show that domestic companies are aware of the need for digital transformation, but often delay its implementation. They most often perceive digitization as a factor that determines the competitive advantage (79%), more than half of the respondents (65%) have a digital transformation strategy, while only 21% think about the need to implement appropriate security or

---

¹ Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2021 r., Główny Urząd Statystyczny, opracowanie sygnałne, Warszawa.

² Ericsson Mobility Report , <https://www.ericsson.com/assets/local/mobility-report/documents/2018/ericsson-mobility-report-june-2018.pdf>, [dostęp: 16.06.2022].

³ B. Schneier, Dane i Goliat, Helion, Gliwice 2017, s. 68.

possible problems related to cybersecurity subjects¹. The same applies to the protection of personal data and information. The situation in this regard was not significantly improved by the introduction of the General Data Protection Regulation (GDPR). According to PICB data, at the end of 2021, every fifth company was obliged to implement the regulations.

Security of the digital economy

Due to the digital shift in the economy and economy, building even the smallest business is multidimensional. Analysts emphasize that this area includes, on the one hand, state structures, institutions and natural persons, and on the other hand, ICT systems and all information resources at their disposal. The digital revolution has made the economy increasingly dependent on cybersecurity. These competences relate primarily to two areas, i.e. cyber defense, i.e. military elements that occur in the armed forces and in armed combat, and cyber protection, i.e. cybersecurity with a non-military dimension². This area took a special place after Russia's attack on Ukraine in February 2022³. When classifying economic threats in cyberspace, they include: cybercrime, cyber surveillance, cyberterrorism and cyberwar⁴. They are all defined both internally and externally, and so e.g. cyberbullying, data and identity theft, intentional disruptions to ICT systems, as well as deliberate damage to computer systems described are internal, and cyber warfare, cyberterrorism or cyberespionage belong to the area of external threats.

The scourge of identity theft and phishing crimes is most often carried out by sending malicious applications and software containing various types of viruses to systems. Sometimes, a seemingly innocent email can be a malicious application that steals your data or identity. Cyber attacks are a well-known method of destroying data and computer systems. Criminal groups often manifest their presence in this way, introducing various types of viruses into computer systems. A common form of cyber attacks has also been blocking access to services in computer systems and an attempt to extort ransom money for returning data for a long time. Such activities concern both the public and private sectors, and in retrospect, one can get the impression that they are getting more and more intense⁵.

Cyberspace is a place where, on the one hand, we are dealing with rapid development and the passing of thoughts, and on the other hand, with colossal financial flows. Big money has always been accompanied by a great desire to break the law and applicable standards. It is similar with the layers of finance, economy and economics related to cyberspace. Data from the Center for Strategic and International Studies (CSIS)⁶ shows that the actions of cybercriminals only in 2021 caused losses

¹ #CyfrowaTransformacja2022, *Polski Instytut Cyberbezpieczeństwa, Warszawa, 2012* http://www.picb.org.pl/aktualnosci/56_blisko-polowa-polskich-firm-nie-wie-jak-sie-bronic-w-sieci. [dostęp: 18.06.2022]

² Ibidem, s. 7

³ To już nie są cyberataki. To pierwsza światowa wojna cyfrowa, <https://spidersweb.pl/plus/2022/03/cyberwojna-rosja-ukraina-anonymus-cyberataki>, [dostęp 11.06.2022]

⁴ Z. Husak, *Ochrona bezpieczeństwa państwa przed zagrożeniami cybernetycznymi w Unii Europejskiej*, (w:) W. Lis (red.), „*Bezpieczeństwo państwa. Zagadnienia podstawowe*”, Lublin 2014, s. 56

⁵ M. Goodman, *Zbrodnie Przyszłości*, Helion, Gliwice 2016, s. 79.

⁶ <https://www.csis.org/analysis>, [dostęp 11.06.2022].

reaching hundreds of billions of dollars. The protection of economic processes in the light of progressing processes related to the development of modern technologies should be a key aspect from the perspective of the entire society.

However, it is extremely difficult to indicate goals that are to constitute the foundation for the safe shaping of the economy and economy. The undeniable fact is that the development of technology remains an inseparable element of socio-economic development, and when it is juxtaposed with a specific issue, this concept takes on a new context - it can even be said to have a special meaning. The high level of economic security in the digital world depends on many factors. The most important of these are the appropriate coordination of actions aimed at behavior and the ability to perceive threats and properly respond to these threats. Financial markets related to rapid technological development, however, will never achieve the desired state, if there is no appropriate organizational and legal system in this area¹.

Looking for a transnational answer to the social consensus related to the development of modern technologies and cyberspace, the European Commission has published a package of messages related to the area of information and communication technologies. The Commission points out that the most relevant elements for standardization needs relate to cloud computing, the Internet of Things, 5G mobile networks, cybersecurity, and big data processing and analytics technologies. Such a systemic approach gives a chance that, on the one hand, confidence in the unfettered development of the Internet will be preserved, and on the other hand, the economic processes accompanying technological development will not lead to an economic collapse.

In Poland, an increasingly important element of maintaining economic development standards is the issue of linking economic expectations with the development of modern technologies. In particular, proposals for actions aimed at concentrating efforts under the Alliance of IoT innovation (AIOTI)² and developing common protocols, reference interfaces and promoting open application programming interfaces (APIs), which are good steps in building the European social cybersecurity ecosystem, deserve support. Work on the statutory guarantees of economic and social security is also ongoing in the Polish parliament.

Looking to the future

From the beginning of civilization, modern technologies have been a catalyst for change and create a world where cultures, lifestyles, behaviors and traditions interpenetrate. Cyberspace is slowly becoming the second home of man and enables instant transfer of information, accelerates trade and economic development, improves logistic and transport processes, allows exploring previously unknown areas, including effectively eliminating many incurable diseases. After all, it has a tremendous influence on

---

¹ A. Klimburg, *The Darkening Web: The War for Cyberspace*, Penguin Press, London 2017, s. 159.

² *Sojusz na rzecz Internetu rzeczy, zainicjowany przez Komisję Europejską w celu rozwijania i wspierania dialogu oraz interakcji pomiędzy nimi.*, <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/alliance-internet-things-innovation-aioti>, [dostęp 10.06.2022].

economic processes, determining the wealth of both an individual's portfolio and the income of transnational corporations.

Modern technologies and cyberspace have become one of the most important areas of the innovative economy. Although a large group of Internet users still remember the times when these technologies did not exist yet, their habits make it impossible to imagine their life without them today. In order to ensure adequate standards to organize technological protection, states and governments must consistently engage in processes aimed at understanding the economic dimension of cyberspace. The lack of communication borders in a globalized world must also go hand in hand with the creation of laws and regulations on a global scale. Further economic development is possible only if the use of modern technologies is open and safe.

The development of technology will not slow down, and everything indicates that it will accelerate even more. The key innovations of the future include, among others, virtual and augmented reality, which each year will become an industry more and more important on the economic maps of the world. The communication revolution that began during the Covid19 pandemic will continue and even more business meetings and work will take place in the virtual world. Bots are also to be an important element, as they will be a bridge between gathering important information and the initial assessment of trading opportunities. Attention is also paid to voice technologies, i.e. the ability to speak to a machine that answers complex questions and then carry out transactions - without touching a key on the keyboard and reaching for the phone.

Despite the rapid technological development, economic cybersecurity is not an integral element in the process of technology implementation. In Poland, enterprises spend on average only a few percent of their budget on cyber defense, which is definitely not enough to build an effective defense against attacks. It may be comforting, however, that the awareness of the need to invest in this area is growing every year. Companies and their owners are increasingly interested in how not to lose their competitive advantage. By deciding to participate in audits, research or tests confirming preparation for protection against attacks in cyberspace and they show a willingness to counteract the lurking threats.

Today, the economic bloodstream of the world is created by cyberspace that is open and composed of many areas. Modern technologies evolve every day and it is only up to humans how to use them. It is certain that we live in times that may surprise us with progress, even overnight. It is worth remembering that the majority of society does not wonder what impact modern technologies have on their lives and whether they are safe. For an individual, economics is usually the wealth of a bank account that should be safe. Due to the lack of communication boundaries in a globalized world, the idea of a sustainable social balance between new technology and economic security must go hand in hand with the prevention of threats that we sometimes do not even know.

BIBLIOGRAPHY

1. Banasiński C. Rojszczak M. red., Cyberbezpieczeństwo, Wolters Kluwer, Warszawa 2020
2. Drones – Reporting for Work, <https://www.goldmansachs.com/insights/technology-driving-innovation/drones/>

3. Ericsson Mobility Report, <https://www.ericsson.com/assets/local/mobility-report/documents/2018/ericsson-mobility-report-june-2018.pdf>
4. Gawkowski K., *Cyberkolonializm. Poznaj świat cyfrowych przyjaciół i wrogów*, Gliwice: Helion 2018
5. Goodman M., *Zbrodnie Przyszłości*, Helion, Gliwice 2016
6. Husak Z., *Ochrona bezpieczeństwa państwa przed zagrożeniami cybernetycznymi w Unii Europejskiej*, (w:) W. Lis (red.), „Bezpieczeństwo państwa. Zagadnienia podstawowe”, Lublin 2014
7. IDC FutureScape, IDC FutureScape: Worldwide Connected Vehicle 2018 Predictions, <https://www.idc.com/getdoc.jsp?containerId=US43156217>
8. Klimburg A., *The Darkening Web: The War for Cyberspace*, Penguin Press, London 2017
9. Opinion No 01/2018, Introduction of a regulatory framework for the operation of unmanned aircraft systems in the ‘open’ and ‘specific’ categories, <https://www.easa.europa.eu/sites/default/files/dfu/Opinion%20No%2001-2018.pdf>
10. Schneier B., *Dane i Goliat*, Helion, Gliwice 2017
11. Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2021 r., Główny Urząd Statystyczny, opracowanie sygnałowe, Warszawa.
12. Szymonik A., Chudzik D., *Logistyka nowoczesnej gospodarki magazynowej*, Difin, Warszawa 2017
13. Tyłżanowski R., *Transfer technologii w przedsiębiorstwach przemysłowych wysokiej techniki w Polsce*, Wydawnictwo: CeDeWu, Warszawa 2016
14. Weresa M. A., *Systemy innowacyjne we współczesnej gospodarce światowej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2012
15. „*Webster’s Third New International Dictionary*”, Könnemann 1993, s. 2053–2054
16. *#CyfrowaTransformacja2021, Polski Instytut Cyberbezpieczeństwa, Warszawa, 2021*
17. To już nie są cyberataki. To pierwsza światowa wojna cyfrowa, <https://spidersweb.pl/plus/2022/03/cyberwojna-rosja-ukraina-anonymus-cyberataki>
18. <https://www.csis.org/analysis>

CYBERPRZESTRZEŃ I JEJ WPLYW NA GOSPODARKE

Streszczenie: Gospodarka i cyberprzestrzeń od lat żyją w coraz większej symbiozie i nie wyobrażalne jest dziś rozdzielenie tych dwóch światów. Innowacje, technologia i cyberprzestrzeń to trzy najważniejsze elementy nowoczesnej gospodarki, bez którego nie da się odnosić sukcesów. Wie o tym każdy początkujący biznesmen oraz każdy gospodarczy tygrys. Nowe technologie są lokomotywą

napędzającą rozwój i w wyjątkowy sposób wpływają na ekonomię w XXI wieku. Na bazie innowacyjnych systemów firmy budują swoją przewagę konkurencyjną, tworzą usługi oraz usprawniają współpracę. Cyberprzestrzeń pobudza gospodarkę i służy przedsiębiorcom lecz może być również przyczyną problemów. Inwigilacja, nielegalne gromadzenie informacji czy przejęcie kontroli nad danymi to tylko nieliczne z zagrożeń, które mogą dotyczyć zarówno sektora publicznego jak i prywatnego. Nowoczesna gospodarka i cyberprzestrzeń musi zatem być zrównoważona bezpieczeństwem, bo tylko tak wytworzona synergia będzie pozwalała na odpowiednie wykorzystanie innowacji, w kształtowaniu i zapewnieniu stabilności ekonomicznej zarówno firm jak i państw.

Słowa kluczowe: ekonomia, gospodarka, cyberprzestrzeń, technologia.

A NEED ANALYSIS TO DESIGN A MALAYISAN TEACHER LEADERSHIP INSTRUMENT

Muhammad Faizal A. GHANI

Saiful Adli Ab RAHIM

Harris Shah Abd. HAMID

Ricky AK LAWE

Faculty of Education, University of Malaya, MALAYSIA

Abstract

Today's education challenges require teachers to be leaders. However, some teachers are still unaware of their leadership qualities and practices, much less the feasibility of polishing said leadership. A guideline should be developed to enlighten teachers not only on the concept of teacher leadership but also on how to build teacher leadership qualities realistically. This study was conducted using the qualitative method involving an interview with eight (8) school leaders and teacher leaders for their perspectives on the need for designing a teacher leadership instrument. Five themes were identified in consequence; (i) improving current instruments, (ii) benchmarking effective teacher leadership practices, (iii) increasing awareness of teacher leadership, (iv) developing guidelines to improve teacher leadership competency, and, (v) building self-leadership as teacher leaders in the local context. Designing a teacher leadership instrument would be more cost-effective and save time compared to developing a prototype product. Future studies should focus on developing a teacher leadership instrument suited for 21st century learning needs, while considering different leadership categories including distributed leadership, instructional leadership, and learning-centred leadership. The instrument should be developed according to correct procedures with content and statistical assessment so that it can be widely used.

Keywords—*Teacher Leadership; Needs Analysis; style; Thematic Analysis*

CUSTOMARY SOURCES OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW, GENEVA CONVENTIONS AND THEIR RELATIONSHIP WITH THE SECOND ADDITIONAL PROTOCOL OF THE GENEVA CONVENTIONS OF 1949 RELATING TO THE PROTECTION OF VICTIMS IN THE NON-INTERNATIONAL ARMED CONFLICTS

Safet KRASNIQI

Prof. Assoc. Dr., Law Faculty, University "Ukshin Hoti" of Prizren, KOSOVO E-mail: safet.krasniqi@uni-prizren.com

Qefsere PAJAZITI

Student at Law Faculty, University "Ukshin Hoti" of Prizren, KOSOVO E-mail: qefserepajazitioo@gmail.com

Rilind HOTI

Student at Law Faculty, University "Ukshin Hoti" of Prizren, KOSOVO E-mail: rilindhoti99@gmail.com

Valton SHALA

Student at Law Faculty, University "Ukshin Hoti" of Prizren, KOSOVO E-mail: valtonshala18@gmail.com

Abstract

This paper will address the importance of customary humanitarian law as a source of international humanitarian law which is one of the main pillars in the protection of human rights and freedoms during the war. The focus of the paper is the importance of the Geneva Conventions of 1949 and the second additional protocol dealing with the protection of victims during non-international armed conflicts.

The purpose of this paper is to analyze the actual role of the Geneva Conventions and the Second Additional Protocol in providing legal protection to individuals in non-international armed conflicts. Article 3, is a common article for all the Geneva Conventions of 1949, which aims to assist and serve as a mandatory norm in non-international armed conflicts. On the other hand, this article is "assisted" by the second additional protocol which provides slightly more explanations separately from these conventions, regarding the protection of victims during armed conflicts of a non-international character. We are witnessing that the world is evolving every day more and more and armed conflicts are becoming more and more frequent, due to the different interests that certain social groups have. In this regard, it is necessary to draft more detailed norms, with binding force for the parties to the conflict, in order to reduce or avoid consequences in people. The question raised in this paper is: why should the Second Additional Protocol to the Geneva Conventions be binding and enforceable together with the four 1949 Conventions? During this paper, the case of Kosovo will be addressed. In this paper are used the analysis, comparison, historical methods of research.

Keywords: International Customs, Geneva Conventions, Additional Protocol II, International Conflicts.

EBU'L-'ALÂ EL- MAARRÎ'NİN ŞİİRLERİNDE YABANCILAŞMA OLGUSU

Alienation in the Poems of Ebu'l-Alâ Al- Maarri

Salih TUR

Prof. Dr., Professor Dr., Harran University, Faculty of Arts and Sciences Department of Arabic Language and Literature, Şanlıurfa, TURKEY

Ayşe Hümeyra SÜZEN

Asst. Prof. Dr., Harran University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Arabic Language and Literature, Şanlıurfa, TURKEY

Öz

Bilindiği üzere yabancılaşma kavramı yüzyıllardır felsefe, psikoloji, sosyoloji ve edebiyat alanında önemli bir araştırma konusu olmuştur. Günümüzde modern hayatının insanlar üzerindeki etkisinin yansımalarının bir sendromu olarak ortaya çıkmıştır. Bugün Batı literatüründe “alienation” olarak adlandırılan yabancılaşma kavramı, geleneksel toplumdan modern topluma geçişte meydana gelen hızlı toplumsal değişimin sonucu olarak toplumun tüm kesimlerinde ve her alanda açıkça görülmeye başlanmıştır. Sanayi devrimi ve teknolojik gelişmeler insanların sosyal yaşamlarının yanı sıra ruh dünyalarını da hızlı ve derinden etkilemiştir.

Toplumun bir bireyi olan şairin, yaşamında karşılaştığı bireysel veya çevresel sorun ve faktörlerin onun duygu ve düşüncesini etkilemesi şüphesiz ki kaçınılmazdır. Bu etki bazen kendine bazen topluma bazen siyasi otoriteye bazen dinî ve kültürel değerlere bazen de yaşadığı zaman ve mekâna karşı geniş bir yelpazede bir sendrom şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu da bireyin kendi kendisiyle, sosyal çevresiyle, içinde yaşadığı toplumla çatışması, toplumdaki uzak durması ve kültürel bağlarının giderek zayıflaması ve hatta kopmasına neden olmuştur.

Yabancılaşma olgusu günümüzde her ne kadar teknolojik gelişmelerin bir etkisi olarak ortaya çıkmışsa da eski dönemlerde yaşamış şairlerin şiirlerinde de bu olguya rastlanmıştır. Bu da bireyin gerek çocukluk yıllarında gerekse ileriki yaşamında karşılaştığı ekonomi, siyasal veya toplumsal v.b. sorunlardan kaynaklandığı görülmüştür. Bunun da en güzel örneği Abbasî döneminin ünlü şairlerinden filozof Ebu'l- 'Alâ el-Marrî'dir.

el-Marrî'nin dört yaşındayken çiçek hastalığına yakalanmış ve iki gözünü kaybetmiştir. Bağdat'ta eğitim gördüğü sırada annesinin hasta haberini almış, memleketine dönerken yolda annesinin vefat haberini almıştır. Annesinin vefatına çok üzülmüştür. Gözlerini kaybetmesi ve annesinin ölümü, onun hayata küsmesine ve karamsar bir karaktere sahip olmasına neden olmuştur. Bunun neticesinde kendini toplumdaki ve hayattan tecrit ederek yaşamı boyunca evden çıkmamıştır. Şair, hem gözlerini kaybetmesi ve kendini eve hapsedmesi nedeniyle kendisini “iki zindan sahibi” olarak nitelemiştir. Bu niteleme onun yabancılaşma sendromunun duyguları üzerindeki etkisini ne denli derin olduğunun açık bir göstergesidir.

Şairin şiirlerinde görülen kendine, topluma, hayata, yemeklere, dine, siyasete, ahlak ve kültürel değerlere yabancılaşma olgusu psikoloji ve sosyoloji kuramları ve göstergeleri ışığında incelenmiştir. Bu inceleme, edebiyat sosyolojisine katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Ebu'l-Alâ el-Marrî, Yabancılaşma, Arap Şiiri, Abbasî Edebiyatı,

Abstract

As it is known, the concept of alienation has been research subject for its importance in the field of philosophy, psychology, sociology and literature for centuries. Today, it has emerged as a syndrome of the reflection of the impact of modern life on people. The concept of alienation, which is called “alienation” in the Western literature, has started to be clearly seen in all segments of society and in all areas as a result of the rapid social change that occurred in the transition from traditional society to modern society. The industrial revolution and technological developments have affected people's social lives as well as their soul, quickly and deeply.

It is undoubtedly inevitable that the poet's, emotions and thoughts is affects his in the life or individual problems and factors he faces. This effect sometimes emerged in the form of a wide range of syndromes against himself, sometimes to society, sometimes to politics sometimes to religious and cultural values, and sometimes to the time and place he lived. This has caused the individual to clash with himself, his social environment, the society he lives in, to stay away from the society, and his cultural ties gradually weaken or even break

Although the phenomenon of alienation has emerged as an effect of technological developments in our fall, this phenomenon has been found in the poems of the poets who lived in classic times. This means the economy, political or social, etc. that the individual encounters both in his childhood and in his future life. It was observed that it was caused by problems. The best example of this is the philosopher Abu'l- 'Ala al-Marrî, one of the famous poets of the Abbasid period.

At the age of four, al-Marrî caught smallpox and lost both eyes. While he was studying in Baghdad, he received the news of his mother's illness, and on his way back to his hometown, he received the news of his mother's death. He was very upset about his mother's death. Her loss of eyes and her mother's death caused her to be resentful and to have a pessimistic character. As a result, he did not leave the house throughout his life by isolating himself from society and life. The poet described himself as "the owner of two dungeons" because he lost his eyes and imprisoned himself at home. This characterization is a clear indication of how deep its impact on the emotions of alienation syndrome.

The phenomenon of alienation to self, society, life, food, religion, politics, moral and cultural values in poetry. Poems of al-Maarri has been examined in the light of theories and indicators of psychology and sociology. This study aimed to contribute to the sociology of literature.

Keywords: Abu'l-Alâ al-Maarri, Alienation, Arabic Poetry, Abbasid Literature

1: Amaç

Önerilen çalışmanın amacı ve ulaşılmak istenen sonuç yazılmalıdır.

Günümüzün modern toplumsal hayatımızda teknolojik gelişmelerle beraber, kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasının bir sonucu olarak yabancılaşma olgusu, toplumun her kesiminde günden güne yaygınlaşması ve bir sendrom olarak ortaya çıkması sosyoloji ve psikoloji alanlarda olduğu gibi sanat ve edebiyatın da önemli bir konusu olmuştur. Ancak bu yabancılaşma olgusu sadece modern bir hayatın bir yansıması olmadığı, bunun farklı sebeplerden dolayı klasik dönemlerde yaşamış, edebiyatçıların eserlerinde de ortaya çıktığı görülmüştür. Bunun da en güzel örneği de inceleme konumuz olan Abbasî döneminin ünlü şair ve edebiyatçılarından Ebu el-Alâ' el-Mararri'dir.

Bu çalışmada şair Ebu el-Alâ' el-Mararri'nin yapıtlarında ortaya çıkan “Kendine yabancılaşma”, “topluma yabancılaşma”, “Kültürel ve dini değerlere yabancılaşma”, “siyasi otoriteye yabancılaşma” gibi olguları psikoloji ve sosyoloji kuram ve göstergeleri ışığında saptamak, açıklayıp ve yorumlanması amaçlanmaktadır.

3: Literatür Özeti

Araştırma konusuyla ilgili literatür üç ana başlık altında incelenebilir:

MARX, Karl (2007), Yabancılaşma, çev. K. Somer, A. Kardam, S. Belli, A. Gelen, Y. Fincancı, A. Bilgi, Der. Barışta Erdost, 3. Baskı, Sol Yayınları, Ankara. SARI, Ahmet (2007), Thomas Bernhard'ın Şiir Dünyası, De Ki Basım Yayım, Ankara.

ECEVİT, Yıldız (1998), Edebiyatıta Yabancılaşma ve Yabancılaştırma, Virgül Dergisi, İstanbul, S:14.

KARACA, F. (2001). Psiko-Sosyal Açıdan Yabancılaşma ve Dini Hayat. İstanbul: Bil yayınları.

BERGER. Peter L., BERGER B. & KELLNER, H. (2000), Modernleşme ve Bilinç, çev. C. Cerit, İstanbul: Pınar yayınları.

CEVİZCİ, A. (2010). Felsefe Sözlüğü. İstanbul: Paradigma yayınları

TEKİN, M. (2016). "Din"dârâne Yabancılaşma. İlahiyat Akademi Dergisi (Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi), 2(3), 55-66.

DEMİRER, Temel- Sibel Özbudun (1998), Yabancılaşma, Öteki Matbaası, Ankara.

TOLAN, Barlas (1993), Sosyoloji, Adım Yay., Ankara.

Arş. Gör. Murat Polat, Arş. Gör. Tuba Yavaş, YABANCILAŞMA, KURUMSAL DEĞERLER VE DUYGU YÖNETİMİ DENKLEMİ, Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi Journal of Research in Education and Teaching Mayıs, Haziran, Temmuz 2012 Cilt 1 Sayı 2 ISSN: 2146-9199

İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olan eğitim, sürekli yenilenecek tanımlanmaktadır. İnsanlığın ihtiyaçları bu şekillenmede temel etken oluşturmaktadır. Eğitime aracılık eden kurumlardan biri olan okullar, çeşitli öğelerle, eğitimin amacına hizmet etmektedir. Bu hizmetin kalitesi, kurumda yetişmiş öğrencinin niteliğini belirleyebilmektedir.

TEZİ AYŞE EZGİ DAMGACMARKSİST YABANCILAŞMA KURAMININ GÜNCELLİĞİ
SORUNSALI, MALTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ FELSEFE
ANABİLİM DALI YÜKSEK LİSANS

Bu çalışmanın amacı, Karl Marks'ın siyaset felsefesi yazınına kazandırdığı "yabancılaşma" kavramını irdeleyerek bu kavram üzerinden kapitalizmin insanın nesnelere ve diğer insanlarla kurduğu ilişkilerini hem Marks'ın döneminde hem de günümüzde hangi boyutlarda biçimlendirdiğini tartışmaktır.

Ollman, B. (2012). Yabancılaşma (Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı). çev. Ayşegül Kars. İstanbul: Yordam Kitap.

Modern toplumsal hayatın bir sonucu olarak şehir hayatının yabancılaşma duygusunu tetiklediği bu olgunun da sanatın ve edebiyatın birçok alanında konu edildiği bilinmektedir. Günümüz modern insanın zamanını ve enerjisini tüketen çalışma hayatı yüzünden özel yaşamına, yakın çevresine bile yabancılaşması, varlığını çepeçevre saran korku ve bunalımı, bürokrasinin insan kişiliğini hiçe sayması günümüzde Kafkaesk (Kafkaya özgü) deyimleriyle anlatılmaktadır.

İnsan sosyal bir varlık olarak toplumsal hayatın içinde yer almakta, içinde yaşadığı modern toplum hayatı beraberinde birçok önemli sorunsalı getirmektedir. Modernleşmenin kaçınılmaz bir sonucu olarak kalabalık şehir hayatı modern toplum yapısının, kitle iletişiminin yaygınlaştığı buna karşılık bireyin yalnızlaştığı, içine kapandığı ve kişiler arası iletişimin azaldığı ve etkisizleştiği bir yapıda olduğu görülmektedir. Hızlı bir değişim süreci içindeki modern toplum, yaşanan hızlı değişimler nedeniyle sorunların baş gösterdiği ve bireyin iletişimsel kopmalar yaşadığı bir ortam haline gelmiştir. Dolayısıyla böylesi bir yapıda ortaya çıkan sorunların temelinde iletişim, iletişimsizlik ve yabancılaşma gibi kavramların ortaya konmasında yarar vardır.

Bu çalışmada, yabancılaşma kavramının Rasim Özdenören'in şimdiye dek yayımlanan on bir öykü kitabındaki görünüşleri ele alınmıştır. Bu amaçla, çalışmanın birinci bölümünde öyküleri yabancılaşma kavramı etrafında değerlendirilen Rasim Özdenören'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci bölümde yabancılaşmanın tarihî ve teorik yapısı kısaca incelenmiştir. Çalışmanın esas konusunu teşkil eden üçüncü ve son bölümde ise Özdenören'in öykülerinde kendisini gösteren yabancılaşma biçimlerinden örnekler verilmiştir. Eserlerinde modernleşmeyle birlikte ortaya çıkan hızlı ve köklü değişimin birey ve toplum hayatındaki sarsıcı etkilerini yoğun bir şekilde işleyen Özdenören, bu etkilerden biri olan yabancılaşmaya da birçok öyküsünde yer vermiştir. Yazar, Hastalar ve Işıklar'dan Uyumsuzlar'a dek yayımlanan tüm öykü kitaplarında yabancılaşmanın bireysel ve toplumsal boyuttaki yansımalarını hayattan seçtiği çarpıcı kesitlerle okuyucuya aktarmıştır.

Çalışmanın esas konusunu teşkil eden "Rasim Özdenören'in Öykülerinde Yabancılaşmanın Görünüşleri" başlığını taşıyan üçüncü bölümde ise Özdenören öykücülüğünün en sık işlenen temalarından biri olan yabancılaşmanın metinlerdeki yansımaları; "Kendine Yabancılaşma", "Aile Bireyleri Arasındaki Yabancılaşma", "Topluma Yabancılaşma", "Kültürel ve Moral Değerlere Yabancılaşma", "Mekâna Yabancılaşma" ve "Düzene Yabancılaşma" başlıkları altında incelenmiştir. Yabancılaşma kavramı odağında ele alınan öyküler, tez metninde Özdenören'in öykü kitaplarının ilk baskı tarihlerine göre sıralanmıştır. Böylece yazarın öykü serüveninde yabancılaşma temasının gelişim sürecinin gözlemlenmesi amaçlanmıştır.

Felsefi/psikolojik/sosyolojik bir kavram olarak ele alınan yabancılaşma problemi edebiyatta da kendisine tartışma zemini bulmuştur. Özellikle modern/postmodern edebiyatın bir mesele olarak ele aldığı kavram geçtiğimiz yüzyıldan başlayarak edebi metinler zemininde başat biçimde söz konusu edilen bir kavram olagelmıştır. Bu bağlamda yabancılaşma Türk edebiyatında da bilhassa 2. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya konan eserlerin temel meselelerinden biri olmuştur.

WYZWANIA WSPÓLPRZYWÓDZTWA W FIRMACH W RZECZYWISTOŚCI BANI

Katarzyna LATEK-OLASZEK

University of Technology and Economics, POLAND

Artykuł przedstawia zagadnienie wyzwań współprzywódcztwa w rzeczywistości określanej akronimem BANI. Pandemia wywołała nowe dynamiki w procesach organizacyjnych, społecznych oraz psychologicznych. Zmiany w organizacjach zaczęły obejmować nowe obszary w interakcjach między przywódcą a podwładnymi, które w połączeniu z inteligencjami generacyjnymi zaczęły tworzyć nowe zależności. Wyzwania, które miały miejsce przed pandemią ulegają przekształceniu o nowe jakości w sferze relacji zawodowych. Autorka przybliży wyzwania współprzywódcztwa w świecie BANI w oparciu o trzy kategorie: organizacja, rola przywódcy, kompetencje intrapersonalne. Stawia przy tym pytania o role organizacji w zmieniającej się rzeczywistości i granice reakcji organizacji w zakresie troski o ludzi.

WPROWADZENIE

Zmiany na świecie, które wywołała pandemia COVID -19 objęły każdą sferę życia jednostki. Dynamika interakcji w organizacjach wymuszona przez zmieniające się otoczenie zaczęła pokazywać nowe potrzeby pracowników. Chaos i zadawane pytania, na które trudno było znaleźć odpowiedzi, powodowało potrzebę opisaną w sposób uproszczony rzeczywistości. Akronim BANI wydaje się, że wpisał się w te oczekiwania. W tej scharakteryzowanej jako BANI rzeczywistości, firmy, które realizują współprzywódcztwo lub podejmują działania w jego stronę, zderzają się nie tylko z wyzwaniami samego współprzywódcztwa ale także z nowymi wyzwaniami wynikającymi z globalnej zmiany. Badania zespołu prof. Krzysztofa Obłója realizowane w czasie pandemii pokazały trzy kierunki zmian ważne w rozwoju liderów¹. Zmiany te wskazują na nurty, które będą miały znaczenie w firmach i w relacjach na linii przywódca- podwładny.

Pierwsza zmiana obejmującą obszar odpowiedzialności liderów za dobrostan pracownika. Koncepcja well beingu znana w procesach zarządzania zasobami ludzkimi zaczyna być ważna przy wyborze pracodawcy. Obszar ten zauważalny jest także w edukacji, gdzie studia podyplomowe dedykowane dbaniu o dobrostan pracownika² w sytuacji kryzysów i zmian realizują kolejne edycje a studenci opisują

¹ autorka będzie wymiennie używała określeń lider, przywódca, określając tak osoby pełniące rolę zarządzającą.

² kierunki studiów podyplomowych w Polsce obejmujące tę tematykę: Wyższa Szkoła Bankowa w Warszawie, kierunek: Psychologia pozytywna- budowanie dobrostanu i przezwyciężanie kryzysów, Akademia Leona

wdrożone pilotaże i procesy z tego obszaru. Kierunek na dobrostan pracownika w firmach, który to obszar przed pandemią wydawał się być rzadkim elementem organizacji, w obecnej rzeczywistości staje się konkurencyjnym jej wyróżnikiem. Badania rynku pracy i trendów związanych z dynamiką rynku zrealizowane przez firmę Deloitte wśród czterech głównych wniosków, dwa opisują w połączeniu z dobrostanem pracownika:

*Wpływ na odejście z pracy mają przede wszystkim nieefektywne procesy w organizacji, wynagrodzenie postrzegane jako zbyt niskie, **brak możliwości rozwoju i dbałości o dobrostan**, brak poczucia docenienia (Deloitte, 2022).*

*Pracodawcy, aby zatrzymać talenty, powinni wprowadzić zmiany przede wszystkim w dwóch obszarach: wewnętrznych, proceduralnych aspektach funkcjonowania organizacji oraz **zadbania o dobrostan pracowników** (Deloitte, 2022).*

Druga zmiana wskazuje na większą intymność budowaną w relacji przywódca- podwładny w połączeniu z demokratyzacją życia organizacji. Pandemia pokazała firmom, na jakim poziomie występuję elastyczności i zwinność (zdalna praca, działania wspierające, modele mieszane organizacji pracy, zwinne zespoły). Okazywało się, że trudności nie stanowiła infrastruktura ale sposób postrzegania pracy, roli pracownika i zarządzania nim w nowych warunkach. Intymność w kontakcie przywódca- podwładny oczekiwana przez pracowników napotykała na liczne trudności w jej realizacji.

Jak zwraca uwagę Elżbieta Krokosz z Talent Development Institute w wynikach ogólnopolskiego badania HR Priorytety rozwojowe dla kadry menedżerskiej w nowej rzeczywistości.

Śmiało można powiedzieć, że nasi top menedżerowie są zaprawieni w stawianiu czoła trudnościom indywidualnie, ale już nie są tak zaprawieni w pomaganiu w tym swoim ludziom poprzez odwagę i budowanie zaangażowania. Co jest nie bez znaczenia, słabo wypadają kompetencje związane z rozwojem innych. Z perspektywy pracownika rozwój jest jednym z najważniejszych motywatorów.

Potrzeba bliższego kontaktu w pracy i relacji mającej charakter bliskościowy, gdzie można dzielić się troskami i trudnościami wynikającymi z obaw, napięć i zdrowotnych wyzwań może spotkać się z różnym poziomem gotowości liderów na to. Obszar kompetencji intrapersonalnych obejmujący między innymi świadomość własnych emocji i ograniczeń związanych w nowymi potrzebami a własnym procesem zmiany spowodował, że wyzwaniem dla liderów stało się zadbanie o pracownika w trudnym okresie. Hierarchia silnie ugruntowana w zarządzaniu zaczęła uwierać z uwagi na występujące elastyczne rodzaje organizacji. Umiejętność słuchania pracowników i wsłuchiwanie się w potrzeby, w obecnej rzeczywistości okazuje się być umiejętnością wpływającą na budowanie bliskiej relacji i kontaktu. Jak mam słuchać i rozmawiać z ludźmi teraz? zapytał autorkę artykułu Dyrektor jednego z Instytutów zaskoczony wysoką rotacją pracowników.

Trzecia zmiana wskazuje na poszerzenie zakresu tematów w relacji zawodowej. Tematy biznesowe, cele i trwanie organizacji muszą zostać rozszerzone o rozmowy o charakterze egzystencjalnym. Gdy pracownik traci bliskich, zmienia się jego sytuacja osobista, gdzie doświadcza zmian nastrojów, kryzysów emocjonalnych i zmian o podłożu psychicznym, lider nie może wykluczać tych obszarów z

---

Koźmińskiego w Warszawie, kierunek: Pozytywna organizacja – well- being (dobrostan) i zdrowie w miejscu pracy.

komunikacji. Wiedza, że społecznie i psychologicznie każda osoba doświadczyła i doświadcza skutków pandemii przestaje być wiedzą dostępną głównie specjalistom a staje się ważną wiedzą przy komunikacji lidera z podwładnymi. Lider staje przed wyzwaniem rozwoju kompetencji intrapersonalnych, gdzie świadomość siebie, świadomość w jaki sposób reagują ludzie, staje się wymagana do efektywnej interakcji.

Te trzy kierunki zmian w rozwoju lidera: ukierunkowanie na dobrostan pracownika, demokratyzacja życia organizacji oraz bliskościowy kontakt wydają się wpływać na sposób zarządzania dając przesłanki do zmian. Jednocześnie zmiany te okazują się też być wyzwaniami dla współprzewództwa, w którym partycypacyjny model zarządzania, pozwala każdej ze stron wpływać na organizację.

Artykuł odnosząc się do zmian wynikających ze skutków pandemii, w połączeniu z wynikami badań i raportów dynamiki środowiska pracy, koncentruje się na trzech zagadnieniach: organizacji pracy, roli przywódcy i kompetencji intrapersonalnych lidera. Zagadnienia te zestawione zostaną z głównymi wyzwaniami współprzewództwa i wyzwaniami wynikającymi z rzeczywistości BANI.

WSPÓLPRZYWÓDZTWO – OD DEMOKRACJI PRZEMYSŁOWEJ DO WSPÓLPRZYWÓDZTWA PODWŁADNYCH

Pojęcie współprzewództwa na gruncie popularno-naukowym wywołała pozycja Frederica Laloux (2016). Autor opisał różne typy organizacji według poziomu rozwoju i świadomości, dodając do każdego poziomu kolor i charakterystykę sześciu obszarów. Turkusowe organizacje określane jako pełne harmonii, samo-zarządzane, wzbudziły zainteresowanie firm i menedżerów poszukujących nowych sposobów angażowania ludzi i motywowania. Zaczęto dyskutować, na jakim etapie znajduje się firma i na ile opisane działania mogą być realnie dostępne w danej organizacji.

I mimo, iż sam Laloux nie używał określenia turkusowe zarządzanie czy model zarządzania to do powszechnego obiegu wszedł zwrot turkusowe zarządzanie. Zasadnym będzie przyjęcie, że pozycja ta mimo, iż mocno dyskusyjna zarówno w sferze zebranego materiału i opisanych wniosków, wzbudziła spore zainteresowanie. Firma turkusowa, w której na bazie zaufania osoby pracujące w niej wymieniają się rolami realizując zadania wspólnie nie jest jednak nowym konceptem.

Rozwój demokracji przemysłowej i kolejne etapy zmian podejścia do pracownika i interakcji między stronami w miejscu pracy ewoluują w stronę wychodzenia w stronę współprzewództwa.

Demokracja przemysłowa opisana przez małżeństwo Sidney & Beatrice Webb (1897) wprowadziła połączenie aspektów pracy pracownika z jego uczestnictwem w prawach obywatelskich. Dzięki temu można było tworzyć związki zawodowe i zawierać umowy zbiorowe. Ten obywatelski obszar wraz z odrębnymi grupami praw, rozwijał się w stronę obywatelska przemysłowego (Thomas Humprey Marshall, lata 50 te, XX wieku). Aktywność i pasywność praw (prawa socjalne – pasywne, prawa obywatelskie- aktywne) budowały kierunek na wspólnoty i na bardziej świadome wpływanie na warunki pracy. Przy tych działaniach zaczęto zwracać uwagę na interakcję i wzajemne uczenie się poprzez wymianę i podnoszenie obszaru samorealizacji.

Tak rozwijające się zmiany w relacjach w firmach utorowały drogę do partycypacyjnego zarządzania (Graham, Titus), w latach 70 tych XX wieku. Wtedy słowo partycypacja odnosiło do wolności

człowieka, jako cechy przypisanej i ważnej dla każdego człowieka. Ta wolność miała wskazywać na sposób budowania określonej relacji w miejscu pracy. Relacji, w której bierze udział osoba wolna, sprawcza i zdolna do współdziałania. Oznaczało to, że pracownik nie musi być kierowany w miejscu pracy i ustawiany, bo można budować z nim partycypacyjną relację.

Partycypacja otworzyła pole do eksplorowania koncepcji samo-przywództwa Sims & Manz (1996) w której zaczęto podnosić usamodzielnianie się pracownika. I choć autorzy byli przeciwni koncepcjom zespołów bez przywódcy, które Laloux opisywał ze szczegółami, to wskazywali na zmieniającą się rolę lidera. I właśnie rola w eco-przywództwie Western'a (2010) określa pracowników jako aktorów, którzy w połączeniach sieciowych tworzą układy częściowo autonomiczne a częściowo współzależne.

Mocno skrótowo opisany rozwój od demokracji przemysłowej do współprzywódtwa w miejscu pracy obecnie wydaje się dawać przesłanki, że kierunek na współprzywódtwo będzie miał zwolenników. Generacja pokolenia określanego symbolem Y¹ z czterema podgrupami opisywanymi jako: tytani, alpiniści, umiarkowani, sceptycy (Moczydłowska, 2018:32) cechują się rozpiętością podejścia do pracy i wyraźnie preferuje bardziej elastyczne modele zarządzania.

RZECZYWISTOŚĆ OKREŚLANA AKRONIEM BANI A NOWE OCZEKIWANIA WOBEC LUDZI

Czas przed pandemią określaną jako rzeczywistość VUCA obecnie uzyskał aktualizację pojęcia jako rzeczywistość BANI². Akronim ten powstał w celu zrozumienia skutków procesów pandemii oraz próby szacowania tego, czego można spodziewać się w przyszłości. Naruszone przed pandemią fundamenty, znane ramy działania, wdrożone z dużą szybkością nowe nawyki wymagały nowego odniesienia się do jednostki i świata.

Można przyjąć, że BANI przynosi propozycję aktualizacji podejścia do świata, do nowych procesów co znajduję połączenie z wynikami badań i raportów w obszarze potrzeb pracowników i koniecznych zmian w organizacjach.

Jakie wyzwania wobec ludzi stawia rzeczywistość BANI przedstawia krótkie zestawienie nr 1 próbując wyzwania te umieścić w kategoriach związanych z organizacją, rolą przywódcy i kompetencjami intrapersonalnymi lidera. Autorka podejmuje próbę uporządkowania wyzwań tak, aby stanowiło to inspirację dla przywódców jak i podwładnych.

¹ rozpiętość lat przyjscia na świat pokolenia określanego jako Y: 1977 (typologia B. Tulgan, 2009), 1980 (typologia K. Wojtaszczyk (2016), 1982 (typologia D. Pendergast (2009).

² akronim ten przypisuje siç Jamais Cascio, pisarzowi, futurologowi.

Elementy BANI	Nowe wyzwania wobec ludzi	Kategoria wyzwania
B (brittle) kruchy	uwaga na własne zasoby, dbanie o zasoby rozwój odporności psychicznej większa uwaga na świadomość ukierunkowanie na dobrostan pracownika	KI /RP
A (anxious) niespokojny	rozwijanie empatii praktykowanie uważności	KI / RP
N (non-linear) nieliniowy	kontekstowe analizowanie umiejętności podejmowania działania przy niewiadomych	OP
I (incomprehensible) niezrozumiały	poszukiwanie przejrzystości świadome korzystanie z intuicji	KI/ OP/RP

Zestawienie nr 1. Nowe wyzwania wobec ludzi w rzeczywistości BANI w podziale na kategorie, opracowanie autorki.

Symbole kategorii:

OP -organizacja pracy

RP -rola przywódcy

KI -kompetencje intrapersonalne lidera

WYZWANIA WSPÓLPRZYWÓDZTWA W RZECZYWISTOŚCI BANI

ORGANIZACJA PRACY

Podnoszone wyzwanie współprzywódcztwa w zakresie organizacji skorelowane z wyzwaniami wskazanymi w rzeczywistości BANI, podnoszą demokratyzację życia organizacji. Odnosi się ten kierunek zarówno do trybów świadczenia pracy (zdalna, stacjonarna, model mieszany), rodzajów pracy zespołowej, elastyczności i zwinności życia organizacji.

Przypisywanie od co najmniej 30 lat organizacjom cech typowo ludzkich takich jak: zwinność czy też kreatywność (Moczydłowska, 2018:7) obecnie wchodzi w fazę przyspieszonego wdrożenia tych cech. Badania przeprowadzone w czasie pandemii przez McKinsey&Company wskazały, że firmy, które wdrożyły zwinną metodykę organizacji pracy poradziły sobie z kryzysem lepiej od organizacji, które zachowały tradycyjne, czyli bliższe hierarchicznemu funkcjonowaniu (McKinsey&Company, 2020a).

W zestawieniu nr 2 wskazującym wyzwania i pytania badawcze do obszaru demokratyzacji organizacji, podniesiona została kwestia efektywności działania w nowych modelach organizacji.

Wyzwanie współprzewodztwa w zakresie i organizacji pracy	Wyzwania w rzeczywistości BANI	Pytania badawcze
poszukiwanie nowych sposobów organizacji pracy	demokratyzacja organizacji / odchodzenie od hierarchicznych struktur	<ul style="list-style-type: none"> • Jakie sposoby organizacji pracy są dostępne dla firm? • Co wpływa na efektywność pracy wykonywanej w trybie pracy zdalnej? • Co ma wpływa na budowanie przynależności i więzi przy trybie pracy zdalnej? • Co ma wpływ na budowanie przynależność i więzi przy trybie stacjonarnym?

Zestawienie nr.2.Wyzwania współprzewodztwa a wyzwania w rzeczywistości BANI w temacie organizacji pracy, opracowanie autorki.

Zarówno badania Obłoja (Obłój, K., Ciszewska-Mlinari i in, 2020), jak i innych zespołów wskazały, że model wykorzystujący pracę na odległość z korzystaniem z technologii w dłuższym odstępie czasu wpływa niekorzystnie na kreatywność pracowników. (Kniffin i in., 2020; Morrison-Smith i Ruiz, 2020). Kontakt bezpośredni dający możliwość odbioru emocji, wpływający na atmosferę i budowania zaufania wpływa na rozwój twórczego potencjału. Twórczy potencjał zaś wskazywany jest jako nadrzędny w zmianach, do których na bieżąco firmy muszą znajdować nowe rozwiązania, scenariusze i generować pomysły.

Obserwując działania związane z wyzwaniami w obszarze życia organizacji, firmy staną przed decyzją, zarówno czy wdrażać i wreszcie jak wdrażać nowe podejścia.

ROLA PRZYWÓDCY

Rola przywódcy w rzeczywistości BANI dryfuje w stronę troskliwego opiekuna dbającego kompleksowo o pracowników. Koncentracja z zadań poszerza się o obszar emocji i dobrostanu. I choć nie są to nowe obszary odpowiedzialności lidera, obecnie ich mocny wpływ pochodzi od podwładnych (Deloitte, Global Human Capital Trends 2020). Podwładni w czasie po pandemicznym oczekują nowego typu kontaktu cechującego się uważnością, zrozumieniem i elastycznością. Szybkość wdrożenia nowych działań okazuje się być dużym wyzwaniem, bo wpływa między innymi na rotację pracowników. Pytania jakie autorka zadawała w 2019 roku:

W jakim czasie będzie można ocenić wyniki realizacji współprzywódstwa i jego faktyczny charakter w firmach? W jakim stopniu zmiana w relacjach związana z uznaniem i korzystaniem z wpływu podwładnych na przywódcę dopełni się? (Latek-Olaszek, 2019:17)

wydają się przynosić w rzeczywistości BANI pierwsze odpowiedzi.

W zestawieniu nr 3 autorka wskazała wyzwania i pytania badawcze do tematu roli lidera.

Wyzwania współprzywódstwa	Wyzwania w rzeczywistości BANI	Pytania badawcze
Redefinicja roli lidera	budowanie intymności w relacji / bliskościowy kontakt	<ul style="list-style-type: none"> • Jakich etycznych dylematów będzie doświadczał lider? • Gdzie kończy się granica troszczenia się o pracownika? • Jak etycznie lider może budować bliskościowy kontakt?
	ukierunkowanie na dobrostan pracownika	
	troszczenie siç o pracownika	

Zestawienie nr 3. Wyzwania współprzywódstwa a wyzwania w rzeczywistości BANI w temacie roli lidera, opracowanie autorki.

KOMPETENCJE INTRAPERSONALNE LIDERA

Kompetencje intrapersonalne lidera w rzeczywistości BANI wynikają z potrzeb podwładnych połączonych ze zwinnym funkcjonowaniem organizacji (Trzeciński, 2011). Wytwarzane więzi w miejscu pracy wpływają nie tylko na efektywność pracy ale także na kompetencje wzajemnego wspierania się. Obszar wspierania się pozwala na skuteczne reagowanie w sytuacjach kryzysowych. Bobrowska w

swoich badaniach pracowniczych innowacji przedstawia wniosek, że te organizację, które otworzyły się na pomysły pracowników i wytworzyły klimat otwartości, lepiej radziły sobie z sytuacją kryzysową w subiektywnym odczuciu osób. Szczególnie zauważone to było w obszarach: twórcze rozwiązania dla nowych problemów i wyzwania podtrzymania i stymulowania motywacji do pracy w warunkach izolacji i zmiany trybu pracy (Bobrowska, 2020).

Zagadnienia twórczości i kreatywności mają wpływ na rozwój innowacyjności. Innowacyjność w sytuacji poczucia braku spokoju, tworzenia się nowych ram i scenariuszy postępowania staje się atrakcyjna dla organizacji. (Łuźniak-Piecha & Bobrowska, 2020). Lider wydaje się być zobowiązany do tworzenia przestrzeni dla podwładnych, którzy będą mogli działać twórczo i jednocześnie być uważnym na to, co może blokować ten proces. Scenariusz, w którym nowe kompetencje lidera obejmować będą: odporność psychiczną, odwagę menedżerską i budowanie zaangażowania (badanie HR Priorytety rozwojowe dla kadry menedżerskiej), w celu troszczenia się o pracownika wymagać będzie testowania i weryfikowania efektów.

Wyzwania współprzewództwa	Wyzwania w rzeczywistości BANI	Pytania badawcze
Gotowość do uczenia się nowych nawyków w obrębie interakcji z ludźmi mając zaufanie do siebie i budując je z innymi	uruchamianie twórczego potencjału pracownika	<ul style="list-style-type: none"> • Jakiego mogą wystąpić ograniczenia w rozwoju kompetencji intrapersonalnych? • Jakich zmian może wywołać rozwój kompetencji intrapersonalnych u podwładnych? • Jak mogą zmieniać się relacje w miejscu pracy przy rozwijaniu kompetencji intrapersonalnych?
	rozwój odporności psychicznej	
	rozwój świadomości, uważności	

Zestawienie nr 4. Wyzwania współprzewództwa a wyzwania rzeczywistości BANI w temacie kompetencji intrapersonalnych lidera, opracowanie autorki.

WNIOSKI KOŃCOWE

Zarysowane w artykule wyzwania współprzewództwa w rzeczywistości BANI to nie tylko organizacja, rola lidera i kompetencje intrapersonalne lidera. Jednak to te trzy elementy powtarzają się w badaniach i raportach firm konsultingowych dając podstawy do przyjrzenia się tym kierunkom bliżej.

Można założyć, że rzeczywistość BANI będzie wymagała od organizacji: 1. weryfikacji postrzegania pracownika i jego roli, 2. zmiany komunikacji w zakresie struktury oraz treści, 3. nowych podejść do rozwoju liderów z kierunkiem na kompetencje intrapersonalne. Sama organizacja zaś stanie przed decyzjami, jako budować obszar wzajemnego poczucie bezpieczeństwa, doświadczania empatii i współczucia przy zwinnym działaniu.

Przy tak określanych zmianach trzeba też będzie szukać odpowiedzi na pytanie o nowe role, jakie może spełniać organizacja przy demokratyzacji życia, zmiany roli lidera i nowych kompetencjach. Ciekawe poznawczo staje się też zagadnienie granic w tym kierunku skupiania się na dobrostanie pracownika i na bliskościowym charakterze budowania relacji z nim. Którzy liderzy będą na to gotowi i którzy podwładni będą tego potrzebowali? Na odpowiedzi na te pytania będziemy musieli jeszcze trochę poczekać.

BIBLIOGRAFIA

1. Bobrowska, J. (2020). *Pracownicze innowacje społeczne w organizacjach w Polsce w kontekście pandemii COVID-19*, (Niepublikowana rozprawa doktorska). SWPS Uniwersytet Humanistycznospołeczny.
2. Łuźniak-Piecha, M. i Bobrowska, J. (2020) *Efektywne zarządzanie innowacyjnością pracowniczą w czasach COVID-19, czyli jak w kryzysie wzmocnić potencjał innowacyjny członków organizacji. e-mentor*, 5(87), 55–63. <https://doi.org/10.15219/em87.1493>.
3. Graham, B. S. i Titus, P. (1979). *The amazing oversight: Total participation for productivity*. New York: Amazon.
4. Kniffin i in., (2020), *COVID-19 and the workplace: implications, issues, and insights for future research and action*. American Psychologist Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/amp0000716>.
5. Latek -Olaszek, K. (2019), *Współprzywództwo – wyjście do nowego paradygmatu przywództwa. Perspektywa małych i średnich firm*, Akademia Zarządzania, 3 (3).
6. Laloux, F. (2016), *Pracować inaczej*, Studio EMKA, Warszawa.
7. Moczydłowska, J. (2018), *Organizacja inteligentna generacyjnie*, Difin SA, Warszawa.
8. Morrison-Smith, S. i Ruiz, J. (2020). *Challenges and barriers in virtual teams: a literature review*. SN Applied Sciences, 2 (1096). <https://doi.org/10.1007/s42452-020-2801-5>
9. Obłój, K., Ciszewska-Mlinari, M., Wąsowska, A. i Wójcik, P. (2020, 27 października). *Polski biznes w czasie pandemii. Podsumowanie IV tury badań (październik)*. <https://www.kozminski.edu.pl/pl/review/polski-biznes-w-czasiepandemii>.
10. Sims, H. i Mantz, C. (1996). *Company of Heros. Unleashing the Power of Self- Leadership*. New York, J. Wiley and Sons.
11. Western S, (2010), *Eco- Leadership: Towards the Development of a New Paradigm* w: Redekop B, Leadership for Environmental Sustainability, Routledge, New York.
12. Trzeciński, S (2011), *Przedsiębiorstwo zwinne*, Wydawnictwo Politechniki Poznańskiej, Poznań.

Raporty

1. Raport Global Human Capital Trends Deloitte <https://www2.deloitte.com/pl/pl/pages/human-capital/articles/raport-trendy-hr-2020.html>.
2. Ogólnopolskie badanie HR *Priorytety rozwojowe kadry menedżerskiej w nowej rzeczywistości* <https://talentdevelopmentinstitute.pl/wyniki-badan/>.
3. Raport: *Od fali odejść do fali zmian. Czy jesteśmy gotowi na nowe podejście do pracy?* badanie ankietowe wykonane w Polsce, obejmujące 974 respondentów z różnych branż i różnych stanowisk, 2022 rok <https://www2.deloitte.com/pl/pl/pages/human-capital/articles/od-fali-odejsc-do-fali-zmian.html>.
4. McKinsey&Company. (2020a) *An operating model for the next normal: Lessons from agile organizations in the crisis*. <https://www.mckinsey.com/business-functions/organization/our-insights/an-operating-model-for-the-next-normal-lessons-from-agile-organizations-in-the-crisis>.
5. McKinsey&Company. (2020b) *Innovation in a crisis: Why it is more critical than ever*. <https://www.mckinsey.com/business-functions/strategy-and-corporate-finance/our-insights/innovation-in-a-crisis-why-it-is-more-critical-than-ever>.

DIALECTIC FEATURES IN THE DIALECT OF SHKODRA AND ULQIN

PhD. Yilka IMERI

University "Fehmi Agani" Gjakova, KOSOVO

Prof. ass. Senad NEZIRI, University "Fehmi Agani" Gjakova, KOSOVO

Përparim DINAJ

Student

Anita GASHI

Student

Abstract

This paper was realized by the "Dialectological Expedition" which was conducted in the cities of Shkodra and Ulcinj, by students of the University "Fehmi Agani" Gjakova, Faculty of Philology, second year students under the mentorship of professor and assistant.

Our research work aims to highlight the dialectal elements of the two countries mentioned above. During the interview the respondents had the task to narrate an event from their life for 3-5 minutes. Our research corps consists of one hundred respondents.

Respondents are divided according to sociolinguistic categories such as age, gender, education.

Respondents mostly correspond with higher education. The division of respondents was in three age groups:

Young age; 7-18 years old (including both genders)

Middle age; 19-50

Old age; 51-80

From this paper we will derive mostly sufficient results.

Keywords: *study, varieties, Shkodra, Ulcinj.*

EFFECTIVENESS OF ONLINE LEARNING OF MEDICAL STUDENTS DURING CORONAVIRUS INFECTION (COVID-19)

Hanna-Anastasiia MELNYCHUK

Ph.D. Candidate, Faculty of Communication and Media Studies, Eastern Mediterranean University, TRNC

Abstract

The system of higher education in Ukraine is currently based only on the classical form of education. COVID-19 has greatly affected the lives of students and faculty. Since March 2020, the educational process has been discontinued at universities across the country due to the spread of the viral infection crown. In this study, online interviews of 7 students of Ivano-Frankivsk National Medical University who used online learning conditions were conducted. The online interviews focused on the elements of online learning, including content, structure, motivation, feedback, interaction. Interviews in 2020 showed that students are satisfied with the use of online support in crisis situations, but are often disappointed with the way it is used in some courses. These results underscore the important role of students' understanding of the prospects, attitudes, and readiness for online classes at the university level.

Key words: COVID-19, medical students, online education, online classes, face-to-face to online, Ukraine

POTANSİYEL ÇALIŞANLARIN İŞVEREN MARKA DEĞERİ ALGILARININ FİRMA TERCİHLERİ ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Dr. Öğr. Üyesi Sevdije ERSOY YILMAZ

Çankırı Karatekin Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, TÜRKİYE. E-mail:
sevdieyilmaz@karatekin.edu.tr

Öz

Bu çalışma “işveren markası boyutları potansiyel çalışanların firma tercihlerini etkiler mi?” sorusuna yanıt bulmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bir diğer ifadeyle çalışma, yakın gelecekte çalışma yaşamına katılacak öğrencilerin işveren marka değeri algılarının firma tercihleri üzerindeki etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda çalışma sorusuna cevap bulmak amacıyla işveren markasının itibar boyutu, sosyal boyut, gelişim boyutu ve ekonomi boyutları arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Araştırma amacı kapsamında veriler, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümünde 2021-2022 döneminde 4. sınıfta öğrenimlerine devam eden 23 öğrenciden elde edilmiştir. Çalışmada nitel araştırma deseni kullanılmış ve veriler kapalı (dolaylı) kurgusal senaryo tekniği ile toplanmıştır. Yapılan analizler neticesinde katılımcıların işveren markasının itibar boyutu ile karşılaştırıldığında sosyal boyutu, gelişim boyutunu ve ekonomi boyutunu daha çok ön planda tuttukları belirlenmiştir. Çalışma kapsamında ayrıca işveren markasının ekonomi boyutu ile kıyaslandığında katılımcıların gelişim boyutu ağır basan işletmede çalışmayı daha çok tercih edecekleri de bulgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İşe Alım, İşveren Markası, Firma Tercih

Abstract

This study was carried out to find an answer to the “do employer brand dimensions affect potential employees' firm preferences?” question. In other words, the study aims to reveal the effect of employer brand value perceptions of students, who will join the working life in the near future, on company preferences. In this direction, comparisons were made between the reputation dimension, social dimension, development dimension and economy dimensions of the employer brand in order to find an answer to the study question. Within the scope of the research purpose, the data were obtained from 23 students who continue their education in the 4th grade of Çankırı Karatekin University, Department of International Trade and Finance in the 2021-2022 term. Qualitative research design was used in the study and the data were collected with the closed (indirect) fictional scenario technique. As a result of the analysis, it was determined that the participants prioritized the social dimension, the development dimension and the economy dimension more when compared to the reputation dimension of the employer brand. Within the scope of the study, it has also been found that when compared to the economy dimension of the employer brand, the participants will more prefer to work in the enterprise whose development dimension outweighs.

Keywords: Recruitment, Employer Branding, Company Preference

GİRİŞ

Günümüzde değişen demografik yapı ve ekonomik koşullar gibi faktörler nitelikli çalışanların istihdam edilmesini gittikçe zorlaştıran rekabetçi bir işgücü piyasasının oluşmasına neden olmaktadır. Nitekim Kucherov ve arkadaşlarının (2022) da belirttikleri üzere rekabetin kendini her geçen gün daha çok hissettirdiği küresel işgücü piyasasında işletmeler yetenekli adayların istihdamı sorunu ile karşı karşıya kalmaktadırlar (Wilden ve diğerleri, 2010: 56). Böyle bir bağlamda faaliyet gösteren işletmelerin başarılı olmalarında etkinlikle yerine getirilen işe alım sürecinin hayati bir öneme sahip olduğu su götürmez bir gerçektir (Gupta ve diğerleri, 2019). Diğer bir ifadeyle işletmelerin insan sermayesi potansiyeli gerçekleşen işletme başarısının sınırlarını belirleyen kritik bir fonksiyon olarak karşımıza çıkmaktadır (Phillips ve Gully, 2015). Buna göre işe alım “*çok sayıda pozisyonun çok sayıda adayla karşılaşması*” olarak tanımlanmaktadır (Erdemir, 2007:5). Gerçekten de işe alım, işletmelerin boş pozisyonlarla adayları doğru bir şekilde eşleştirmeye çalıştıkları bir yapboza da benzetilebilir ki bu eşleştirmenin etkinliğinin değerlendirilebilmesi ise ancak sürecin tamamlanmasıyla mümkün olabilmektedir (Newell, 2005: 116). Nitekim işe alım sürecinin işletmelere getirilerini araştıran çalışmalar etkin yürütülen işe alım sürecinin diğer bir ifadeyle kendilerini potansiyel adaylar tarafından tercih edilen işverenler olarak konumlandırılan işletmelerin uzun vadede önemli avantajlar elde ettiklerini göstermektedir (Kucherov ve diğerleri, 2022; Gupta ve diğerleri, 2019). Bununla birlikte etkin yönetilemeyen işe alım süreçlerinin sonucunda ise doğru adayların işe alınmaması nedeniyle verimliliğin azaldığını, çalışan memnuniyetsizliğinin arttığını ve işlerin aksadığını gösteren pek çok çalışma bulgusuna da rastlamak mümkündür (Wilden ve diğerleri, 2010, Compton ve diğerleri, 2009; Newell, 2005). Yapılan çalışmalardan hareketle işletme başarısı açısından önemli bir potansiyeli olan işe alım sürecinin nitelikli adayları işletme bünyesine çekebilme yeteneği çerçevesinde şekillendiğini söylemek yanlış olmayacaktır (Klotz ve diğerleri, 2013: 105). Dolayısıyla da nitelikli adaylar tarafından “*tercih edilen bir işveren olmak*” için işletmelerin bu kapsamda stratejik yatırımlar yapmaları önemli bir gereklilik olmaktadır (Wilden ve diğerleri, 2010: 56). Bu stratejik yatırımlardan biri olarak gündeme gelen işveren markası kavramı çerçevesinde tıpkı ürün ve kurumsal marka geliştirmede olduğu gibi insan kaynakları yönetiminde de markalaşmanın mümkün olabileceği savunulmaktadır (Backhaus ve Tikoo, 2004). İnsan kaynakları yönetimi alanında benimsenen işveren markası kavramının pazarlama ilkeleri bağlamında şekillendiğini söylemek yanlış olmayacaktır (Kucherov ve diğerleri, 2022). Buna göre işveren markası “*mevcut işletme çalışanlarının, potansiyel çalışanların ve işletmenin ilgili paydaşlarının işletmeyle ilgili farkındalıklarını ve algılarını yönetmeyi hedefleyen uzun vadeli bir strateji*” olarak tanımlanmaktadır (Sullivan, 2004). Dolayısıyla işveren markası mevcut ve potansiyel çalışanları cezbetme, motive etme ve elde tutma hedeflerine yönelik olarak işletmelerin değer sistemlerini, politikalarını ve faaliyetlerini kapsayan stratejik bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Chhabra ve Sharma, 2014; Backhaus ve Tikoo, 2004). Bu kapsamda işveren markası uygulamalarının bireyler nezdinde işletmenin “*çalışmak için iyi bir yer*” olduğu algısını desteklemek üzere temellendirildiğini söylemek mümkündür (Sullivan, 2004). Bu algının oluşturulması ve devamlılığının sağlanmasında ise işletmede çalışanlara sağlanan psikolojik, ekonomik ve işlevsel faydalar ön plana çıkartılmaktadır (Wilden ve diğerleri, 2010: 57). Özetle söylemek gerekirse işveren markası kavramı ile işletmeler, potansiyel adayların zihninde “*üyesi olduğunda tatmin sağlayacak bir çalışma alanı*” izlenimi oluşturmayı hedeflemektedirler. Bu amaç kapsamında işletmeler hem pozisyonlar hem de işletme ile ilgili ayırt edici özellikleri ön plana çıkartarak, yetenekli adayları

bünyelerine çekmeye çalışmaktadırlar. Buna göre literatürde işveren markasının ön plana çıkartılan özellikler kapsamında temellendirilen boyutlarının farklı araştırmacılar tarafından farklı şekillerde ele alındığı görülmektedir. Örneğin Lievensve diğerleri (2007) işveren markasını araçsal, olgusal ve sembolik özelliklerin bir paketi olarak kavramsallaştırmışlardır. Öte yandan Ambler ve Barrow (1996) işveren markasının fonksiyonel, psikolojik ve ekonomik değerler olmak üzere üç alt boyutu olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ambler ve Barrow'un yaptıkları çalışmadan hareketle Berthon ve diğerleri (2005) iki yeni boyut daha tanımlayarak beş boyutlu bir sınıflandırma önermişlerdir. Buna göre ilgi değeri, sosyal değer, ekonomik değer, gelişim değeri ve uygulama değeri bu sınıflandırmanın alt boyutlarını oluşturmaktadır (Tanwar ve Prasad, 2016). Bu çalışmada işveren markası çok boyutlu bir yapı olarak ele alınmış ve Gözen (2016)'in araştırmasından hareketle işveren markasının itibar boyutunu, sosyal boyutu, gelişim boyutunu ve ekonomi boyutunu kapsadığı varsayımı benimsenmiştir. Buna göre işveren markasının itibar boyutunda işletmenin bilinirliğinin yüksek olması, köklü ve saygın bir işletme olma gibi özelliklerin vurgulandığı söylenebilir. İş ortamında iyi ilişkiler kurabilme, yöneticilerle düşüncelerin paylaşılabilmesi, eğlenceli ve mutlu bir çalışma ortamı gibi özellikler işveren markasının sosyal boyutu altında incelenmektedir. Gelişim boyutu kapsamında çalışanlara sağlanan bireysel ve mesleki gelişim imkânları ile çalışanların kariyer gelişimlerinin desteklenmesi ön plana çıkarken ekonomi boyutunda ise çalışanlara sunulan ücretler, yan ödemeler ve iş güvencesi gibi maddi unsurların belirginleştiği görülmektedir (Gözen, 2016: 71-72). Tüm bu bilgiler göz önünde bulundurulduğunda işveren markasının hangi boyutlarının potansiyel çalışanlar açısından daha fazla önem taşıdığını ortaya koymak anlamlı bir çaba olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla bu çalışma ile yakın gelecekte çalışma yaşamına katılacak öğrencilerin işveren marka değeri algılarının firma tercihleri üzerindeki etkisini işveren markasının boyutları arasında karşılaştırma yapmak suretiyle ortaya koymak amaçlanmaktadır. Çalışma kapsamında öğrencilerin belirli işveren markası boyutları öne çıkarılmış firmalar arasından seçim yapmaları suretiyle hangi işveren markası boyutunun potansiyel çalışanların seçim kararları üzerinde daha ağırlıklı etki gösterdiğinin belirlenmesi hedeflenmektedir.

YÖNTEM

Araştırma amacı kapsamında veriler, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümünde 2021-2022 döneminde 4. sınıfta bulunan 23 öğrenciden elde edilmiştir. Katılımcıların işveren markasının itibar boyutu, sosyal boyut, gelişim boyutu ve ekonomi boyutlarına ilişkin algılarının firma seçimleri üzerindeki etkisini belirlemek üzere nitel araştırma deseni kullanılmıştır. Araştırma kapsamında veriler kapalı (dolaylı) kurgusal senaryo tekniği aracılığıyla elde edilmiştir. Buna göre işveren markasının boyutlarını ön plana çıkaracak düzeyde 4 farklı firma profiline ilişkin senaryolar yazın taraması neticesinde üretilmiştir. Örneğin işveren markasının itibar boyutu ile ilgili firma profilinde firmanın imajı, köklü olması, bürokratik niteliği ve resmi iletişim biçimi vurgulanmıştır. Bu bağlamda itibar ve sosyal boyut, itibar ve gelişim boyutu, itibar ve ekonomi boyutu, gelişim ve ekonomi boyutlarının ikili olarak karşılaştırıldığı 4 senaryo hazırlanmıştır. Oluşturulan senaryolardan hareketle katılımcılardan bu firmalardan iş teklifleri aldıkları takdirde hangi firmayı tercih edecekleri sorusuna sebepleri ile birlikte cevap vermeleri istenmiştir. Elde edilen verilerin analiz edilmesinde NVivo 12 nitel veri analizi programı kullanılmıştır. Yapılan içerik analizinin güvenilirliğini sağlamak amacıyla kodlayıcılar arası güvenilirlik yöntemi kullanılmıştır. Miles ve Huberman (1994)'a göre kodlayıcıların

aynı veri parçaları için benzer kodlar kullanıp kullanmadıklarının belirlenmesi bu tekniğin temel noktasını oluşturmaktadır (Arastaman ve diğerleri, 2018: 58). Bu kapsamda birbirinden bağımsız iki araştırmacı tarafından oluşturulan kodlar mukayese edilmiş ve ortaya çıkan benzerlik ve farklılıklar tartışılarak kodların son hali görüş birliği sağlamak suretiyle belirlenmiştir.

BULGULAR

Katılımcılara verilen senaryolar kapsamında yapılan sıklık ve anlamlılık analizi sonuçlarına göre işveren markası boyutlarının ikili olarak karşılaştırıldığı 4 tablo oluşturulmuştur. Buna göre Tablo 1 katılımcıların işveren markasının itibar ve sosyal boyut tercihlerinin karşılaştırılması sonucunda oluşturulmuş kod ve bu kodlar bağlamında ortaya çıkmış frekansları kapsamaktadır.

Tablo 1. Katılımcıların İşveren Markasının İtibar Boyutu ve Sosyal Boyut Tercihlerinin Karşılaştırılması

Kategori	Kod	Frekans
İtibar Boyutu	Olumlu Firma İmajı	15
	Formel Örgüt Yapısı Tercihi	10
	Kariyer Fırsatı Olarak Görme	9
	CV Güçlendirme	6
	Firmanın Eğitim ve Geliştirme Desteği	6
	Deneyim Eksikliği	4
	Gelecek Kaygısı	3
	Yaşam Tatminine Pozitif Etki Beklentisi	2
	Uzun Vadeli İş İlişkisi	2
Sosyal Boyut	Sosyal İlişkilerin Motive Ediciliği	24
	Pozitif İşyeri Ortamı	18
	İnformel İletişim Tercihi	9
	İşin İlgi Çekici Olması	5
	Yaşam Tatminine Pozitif Etki Beklentisi	5
	Çalışan Hatalarına Karşı Tolerans	4
	Paternalist Yöneticiyle Çalışma Tercihi	4
	Sunulan Sosyal İmkânlar	2

Tablo 1’den de görüleceği üzere itibar boyutu kategorisi altında olumlu firma imajı, formel örgüt yapısı tercihi, kariyer fırsatı olarak görme, CV güçlendirme, firmanın eğitim ve geliştirme desteği, deneyim eksikliği, gelecek kaygısı, yaşam tatminine pozitif etki beklentisi ve uzun vadeli iş ilişkisi olmak üzere 9 kod oluşturulmuştur. Katılımcılardan işveren markasının itibar boyutunu ve sosyal boyutu (*Senaryo 1*) öne çıkan firmalar arasında bir tercih yapmaları istenmiş ve 11 katılımcı itibar boyutunun öne çıktığı firmayı tercih edeceklerini dile getirmişlerdir. Bu yönde görüş bildiren katılımcıların çarpıcı ifadelerinden bazıları aşağıdaki gibidir:

“...Nedeni ise bulunduğumuz dönem ve koşullar içerisinde yeni mezun olan birinin iş bulabilmesi çok zor ve yeni mezun birine cazip gelen köklü bir firma bulmakta zor, bu yüzden seçerdim... Günümüzde adını en çok duyuran firmalar ön planda tutulduğu için kendi kariyerime de fayda sağlayacağını düşünüp firma 1’i seçerdim...” (Katılımcı 1)

“...Bunun yanı sıra bu firmada çalıştığımdaya ileride bu firmaya eşdeğer bir firmada da çalışma imkânı bulabilirim. Benim kariyerim için en uygun işin bu olacağını düşünüyorum...” (Katılımcı 13)

“... Diğer türlü düşünürsek eğlenceli bir çalışma ortamı olabilir kendini mutlu hissedebilirsin fakat bir yerden sonra fazla samimiyet, çıkar ilişkilerine dönüşebilir. İnsanlar kendi menfaatlerini düşünmeye başladıktan sonra seni dışlamaya başlarlar ve ben böyle bir ortamda kendimi bir yere kadar mutlu hissedirdim...”(Katılımcı 16)

Senaryo 1 kapsamında 12 katılımcı işveren markasının sosyal boyutu ön plana çıkan işletmenin iş teklifini kabul edeceklerini belirtmişlerdir. Buna göre sosyal boyut kategorisi altında sosyal ilişkilerin motive ediciliği, pozitif işyeri ortamı, informal iletişim tercihi, işin ilgi çekici olması, yaşam tatminine pozitif etki beklentisi, çalışan hatalarına karşı tolerans, paternalist liderle çalışma tercihi ve sunulan sosyal imkânlar olmak üzere 8 kod oluşturulmuştur. Katılımcıların neden sosyal boyutu ön plana çıkan işletmeyi tercih edeceklerine ilişkin ifadelerinden dikkat çekenler aşağıdaki gibidir:

“...İnsanların daha verimli çalışabilmesi için ilk olarak buldukları ortama kendilerini ait olduklarını hissetmeleri gerektiğini düşünüyorum. Bir işte verimli olmam için orada kendimi mutlu hissetmem ve o işi isteyerek yapmak gerekir...”(Katılımcı 21)

“...İş hayatında profesyonellikten çok samimi ortamı, insanların iş dışında da birbiri ile iletişim halinde oldukları bir çalışma hayatını tercih ederim...”(Katılımcı 3)

“... İş hayatı da sosyal hayat gibi çok önemli bunun içinde insanın mutlu ve huzurlu, iş arkadaşları ve yöneticileriyle aile gibi olduğu ortamda çalışması daha güven ve istek uyandırır...”(Katılımcı 5)

Tablo 2. Katılımcıların İşveren Markasının İtibar Boyutu ve Gelişim Boyutu Tercihlerinin Karşılaştırılması

Kategori	Kod	Frekans
İtibar Boyutu	Kariyer Fırsatı Olarak Görme	6
	Olumlu Firma İmajı	5
	Deneyim Eksikliği	4
	Firmanın Eğitim ve Geliştirme Desteği	3
	Uzman ve Deneyimli Çalışanlardan Öğrenme İmkânı	1
Gelişim Boyutu	Firmanın Eğitim ve Geliştirme Desteği	31
	Yeniliklerin Teşvik Edilmesi	12
	CV Güçlendirme	8
	Kariyer Hedeflerinin Desteklenmesi	8
	Motivasyonu Artırma	11
	Uzman ve Deneyimli Çalışanlardan Öğrenme İmkânı	6
	İşin İlgi Çekici Olması	5
	Çalışan Memnuniyeti	4
	Değer Görme Beklentisi	3
	Deneyim Eksikliği	3

Potansiyel çalışanların işveren markasının itibar boyutu ve gelişim boyutu tercihlerinin karşılaştırılması amacıyla yapılan analizde elde edilen bulgulara göre 4 katılımcı her iki firmadan iş teklifi gelmesi durumunda itibar boyutu ön plana çıkan işletmeyi tercih edeceklerini belirtmişlerdir. Bu kapsamda yapılan analizler sonucunda kariyer fırsatı olarak görme, olumlu firma imajı, deneyim eksikliği, firmanın eğitim ve geliştirme desteği, uzman ve deneyimli çalışanlardan öğrenme imkânı olmak üzere 5 kod tanımlanmıştır. Katılımcıların bu bağlamında çarpıcı ifadelerinden bazıları şu şekildedir:

“Firma 1’i tercih ederdim çünkü yeni mezun olacağımız için bizi pek köklü firmalar tercih etmeyecektir...” (Katılımcı 19)

“... Çünkü köklü bir firmada çalışmak benim gibi yeni mezunlar için bir ayrıcalık olacaktır. Daha deneyimli ve kendini geliştirmiş insanlarla çalışma imkânı sunacağı için benim kariyerime olumlu etki edeceğini düşünüyorum...” (Katılımcı 13)

19 katılımcı senaryo 2 kapsamında işveren markasının gelişim boyutu ön plana çıkan işletmede çalışmak

isteyeceklerini ifade etmişlerdir. Tablo 2'den de görüleceği üzere katılımcıların bu yöndeki ifadelerinden hareketle 10 kod oluşturulmuştur. Firmanın eğitim ve geliştirme desteği, yeniliklerin teşvik edilmesi, CV güçlendirme, kariyer hedeflerinin desteklenmesi, motivasyonu artırma, uzman ve deneyimli çalışanlardan öğrenme imkânı, işin ilgi çekici olması, çalışan memnuniyeti değer görme beklentisi ve deneyim eksikliği bu kapsamda tanımlanan kodlardır. Bu kategori altında katılımcıların dikkat çeken ifadelerden bazılarına aşağıda yer verilmiştir:

“... Firma ne kadar köklü ve saygın olursa olsun benim önceliğim benim onlara katacaklarımdan çok firmanın bana katacaklarıdır. Beni eğiten kariyer hedeflerime önem veren firmayı tercih ederim...”(Katılımcı 8)

“... Çalıştığım firmanın beni eğitmesiyle birlikte başka bir firmada kullanabileceğim farklı yetenek ve bilgiler kazanırım bu da benim için büyük bir avantaj anlamına gelir...Firmanın fikirlerimi ve kariyerimi önemsemesi benim işim için en büyük motivasyon kaynağım olur, kendimi güvende hissederim...”(Katılımcı 1)

“... Çünkü köklü bir firmada yükselmek zor. Böyle bir firmaya girip sabit olduğum yerde kalmak istemiyorum. İşimi severek yaparsam kariyerimde olabildiğim kadar çok eğitim alıp yükselmek isterim...”(Katılımcı 11)

“... Çünkü eğitim aldığımız lise ve üniversitenin iş hayatında hayallerimize ulaşmak için yeterli olmadığını düşünüyorum. İşimde ilerleyebilmem ve kendimi her zaman bir adım daha ileri taşıyabilmem için her zaman yeni bir şeyler katmam gerekir...”(Katılımcı 23)

Tablo 3. Katılımcıların İşveren Markasının İtibar Boyutu ve Ekonomi Boyutu Tercihlerinin Karşılaştırılması

Kategori	Kod	Frekans
İtibar Boyutu	Deneyim Eksikliği	9
	CV Güçlendirme	8
	Uzun Vadeli Düşünme	7
	Firmanın Eğitim ve Geliştirme Desteği	7
	Olumlu Firma İmajı	7
	Kariyer Fırsatı Olarak Görme	4
Ekonomi Boyutu	Ek Ücret Beklentisi	15
	Ortalamanın Üstünde Ücret Beklentisi	13
	Temel İhtiyaçları Karşılama Kaygısı	13
	Motivasyonu Artırma	11
	Güvenilir Ücret Sistemi	8

	Gelecek Kaygısı	8
	Çalışan Devamlılığını Sağlama	4

Katılımcıların işveren markasının itibar boyutu ve ekonomi boyutunun ön plana çıktığı işletmelerden iş teklifi aldıkları takdirde hangi işletmeyi tercih edeceklerini nedenleriyle ifade ettikleri 3. senaryoya ilişkin bulgulara Tablo 3'te yer verilmiştir. Katılımcılardan 8'i işveren markasının itibar boyutu ön plana çıkan işletmeyi, 15'i ise ekonomi boyutu ağır basan işletmeyi çalışmak için daha uygun yer olarak değerlendirdiklerini belirtmişlerdir. İşveren markasının itibar boyutu ön plana çıkan işletmeyi tercih edeceklerini ifade eden katılımcıların ifadelerinden hareketle deneyim eksikliği, CV güçlendirme, uzun vadeli düşünme, firmanın eğitim ve geliştirme desteği, olumlu firma imajı ve kariyer fırsatı olarak görme olmak üzere 6 kod tanımlanmıştır. Bu kategori içerisinde katılımcıların dikkat çeken ifadelerinden bazıları aşağıdaki gibidir:

“... Kariyerim için güzel bir başlangıç olur...”(Katılımcı 21)

“... Bence para da önemli ama yeterli donanımı kazanmadığım zaman işten ayrıldığımda yeni iş arayışında sıkıntı yaşarım. Bunun için de bilgi daha önemli bilgi olmadan para da olmaz diye düşünüyorum...”(Katılımcı 7)

“...Çünkü yeni mezun olduğum için çalıştığım yer benim için çok daha önemlidir. Gelecek odaklı düşündüğümde bu firmayı CV'ye rahatlıkla yazabilirim... Eğer hızlı para kazanmam gerekseydi ancak o koşulda diğer firmayı tercih ederdim...”(Katılımcı 6)

3. senaryo kapsamında işveren markasının ekonomi boyutu kategorisi altında 7 tane kod oluşturulmuştur. Bu kodlar; ek ücret beklentisi, ortalamanın üstünde ücret beklentisi, temel ihtiyaçları karşılama kaygısı, motivasyonu artırma, güvenilir ücret sistemi, gelecek kaygısı ve çalışan devamlılığını sağlamadır. Bu kapsamda katılımcıların çarpıcı ifadelerinden bazıları şu şekildedir:

“...Çünkü maddiyat benim için en önemli faktörlerden birisidir...”(Katılımcı 22)

“...Kendimi, geleceğimi garanti altına alma açısından verdiğim emeğe eşdeğer bir ücretle çalışmak hepimizin istediği bir şeydir...”(Katılımcı 10)

“...Çünkü insanlar hayallerini gerçekleştirmenin yanı sıra hayat şartlarını devam ettirmek için çalışırlar. Ben emeğimin gerçek karşılığını görmek ve hayatımı güvence altına alabilmek için 2. firmayı seçerdim...”(Katılımcı 14)

“... Herkes gibi ben de refah içinde sıkıntı çekmeden yaşamak isterim. Emeğimin karşılığını alabileceğim bir firmada çalıştığımda motivasyonum artar... Bu işyerinde çalışmak için kendimi daha istekli hissederim ve çalıştığım firma için kendimi daha fazla geliştirerek her zaman işyerine katkı sağlamaya çalışırım. Bana göre yüksek ücret ve verilen ek imkânlar her zaman kişiyi iyi hissettirir ve işe bağlılığını artırır...” (Katılımcı 2)

Tablo 4. Katılımcıların İşveren Markasının Gelişim Boyutu ve Ekonomi Boyutu Tercihlerinin Karşılaştırılması

Kategori	Kod	Frekans
Gelişim Boyutu	Firmanın Eğitim ve Geliştirme Desteği	22
	Uzun Vadeli Düşünme	15
	CV Güçlendirme	14
	Değer Görme Beklentisi	11
	Motivasyonu Artırma	10
	Deneyim Eksikliği	10
	Kariyer Hedeflerinin Desteklenmesi	9
	Yeniliklerin Teşvik Edilmesi	5
Ekonomi Boyutu	Ortalamanın Üstünde Ücret Beklentisi	5
	Temel İhtiyaçları Karşılama Kaygısı	4
	Ek Ücret Beklentisi	3
	Gelecek Kaygısı	2

Senaryo 4 tablodan da görüleceği üzere katılımcıların işveren markasının gelişim boyutu ve ekonomi boyutu tercihlerinin karşılaştırılmasını kapsamaktadır. Buna göre 19 katılımcı işveren markasının gelişim boyutunun, 4 katılımcı ise ekonomi boyutunun ön plana çıktığı işletmenin iş teklifini kabul edeceklerini ifade etmişlerdir. Tablo 4’te de yer verildiği üzere gelişim boyutu kategorisi çerçevesinde firmanın eğitim ve geliştirme desteği, uzun vadeli düşünme, CV güçlendirme, değer görme beklentisi, motivasyonu artırma, deneyim eksikliği, kariyer hedeflerinin desteklenmesi ve yeniliklerin teşvik edilmesi olmak üzere 8 kod oluşturulmuştur. İşveren markasının gelişim boyutu ağır basan işletmeyi tercih edeceklerini dile getiren katılımcıların ifadelerinden dikkat çekici olanlar aşağıdaki gibidir:

“...Bu firmanın ücretlerinin çok yüksek olmaması yeni mezun bir çalışan için çok düşünülmesi gereken bir durum değildir. Gelişim fırsatı sunması çok daha önemlidir bana göre...”(Katılımcı 19)

“... Çünkü uzmanlık alanımda geliştikçe pozisyonum yükselecektir ve bu aldığım ücrete de kendiliğinden zaten yansıtacaktır...”(Katılımcı 5)

“...Artık iş bulmak için lisans diploması yetmiyor. Diplomasına sahip olduğum mesleğimi geliştirmek iş bulma ihtimalimi artıracaktır...”(Katılımcı 1)

“...Hayatta her şey ücret değildir. Eğer bir firma benim uzmanlığımı geliştirmese olduğum yerde kalırım. Böyle bir durumda yüksek maaşın sadece cebime faydası olur... Mesleki gelişimi

sağlayabileceğim bir ortamda bana sunulan desteğin bana kazandıracağı şeylerin değeri para ile ölçülemez...”(Katılımcı 18)

Kendilerine verilen senaryo kapsamında işveren markasının gelişim boyutuna nazaran ekonomi boyutu ön plana çıkan işletmede çalışmayı tercih edeceklerini dile getiren katılımcıların yanıtlarından hareketle ortalamanın üstünde ücret beklentisi, temel ihtiyaçları karşılama kaygısı, ek ücret beklentisi ve gelecek kaygısı olmak üzere 4 kod tanımlanmıştır. Buna göre katılımcıların yanıtlarından dikkat çekenlerinin bazıları aşağıdaki gibidir:

“... Çünkü benim için alanda uzmanlaşmaktan önce ihtiyaçlarımı karşılamak geliyor. Firmanın sunduğu ücret ve imkânlar benim için çok daha cazip...”(Katılımcı 3)

“...Çünkü bu firmadan aldığım yüksek maaşla kendimi geliştirmek istediğim alanları kendim belirler ve bu yönde daha iyi eğitimler alarak kendimi geliştirebilirim...”(Katılımcı 20)

SONUÇ VE ÖNERİLER

Başta küreselleşme olgusu olmak üzere pek çok faktörün etkisiyle günümüzde rekabetçi bir görünüm kazanan işgücü piyasasında nitelikli çalışanlar gözünde tercih edilen bir işveren olmak için işletmeler her geçen gün daha fazla stratejik yatırımlar yapmaktadırlar. Bu stratejik yatırımlardan biri olarak karşımıza çıkan işveren markası kavramı ile işletmeler, hem mevcut adaylar hem de potansiyel adaylar nezdinde işletmenin çalışmak için iyi bir yer olduğu algısı oluşturmaya çalışılmaktadır. Bu algının oluşturulmasında ise işletme ile ilgili ayırt edici özellikler ön plana çıkartılmaktadır. Bu kapsamda literatürde işveren markasının ön plana çıkartılan özellikleri itibariyle pek çok boyutlandırma yapıldığı görülmektedir. Buna göre çalışmada işveren markası itibar boyutu, sosyal boyut, gelişim boyutu ve ekonomi boyutunu kapsayan çok boyutlu bir kavram olarak ele alınmıştır. İşveren markası kavramının çok boyutlu bir yapıya sahip olduğu kabulünden hareketle bu çalışmada yakın gelecekte çalışma yaşamına dâhil olacak öğrencilerin işveren markası boyutlarına ilişkin algılarının firma tercihleri üzerindeki etkisi araştırılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda ikili karşılaştırma yapmak suretiyle oluşturulan senaryolar aracılığı ile katılımcıların işveren markasının boyutları arasında tercih yapmaları istenmiştir. Araştırmada elde edilen bulgulara göre işveren markasının itibar boyutu ile sosyal boyutu karşılaştırıldığında 11 katılımcının itibar boyutunu, 12 katılımcının ise sosyal boyutu ön plana çıkan işletmeyi tercih edeceklerini ifade etmişlerdir. 1. senaryo bağlamında elde edilen bu bulgulardan hareketle işveren markasının itibar boyutu ile sosyal boyutu kıyaslandığında özellikle bir boyutun ön plana çıkmadığı söylenebilir. 2. senaryo kapsamında elde edilen bulgular işveren markasının itibar boyutu ile gelişim boyutu karşılaştırıldığında 19 katılımcının aynı anda iş teklifi almaları durumunda gelişim boyutu öne çıkan işletmeyi tercih edeceklerini göstermektedir. Elde edilen bu bulgu kapsamında işveren markasının itibar boyutu ile karşılaştırıldığında gelişim boyutunun katılımcılar tarafından daha çok önemsendiği yorumunda bulunulabilir. İşveren markasının itibar boyutu ile ekonomi boyutunun karşılaştırıldığı 3. senaryo kapsamında ulaşılan sonuçlara göre katılımcıların ekonomi boyutunu (15) daha çok ön planda tuttuklarını söylemek mümkündür. İşveren markasının gelişim boyutu ile ekonomi boyutunun kıyaslandığı 4. Senaryo kapsamında ise katılımcıların büyük bir çoğunluğunun (19) çalışanlarına eğitim desteği sağlayan ve onlara meslekte uzmanlaşmaları için yatırım yapan işletmeyi tercih edecekleri bulgusuna ulaşılmıştır. Yapılan karşılaştırmalardan elde edilen bulgular göz önüne

alındığında işveren markasının itibar boyutu ve ekonomi boyutu ile gelişim boyutu kıyaslandığında katılımcıların gelişim boyutunu daha çok önemsediklerinin belirlenmesi araştırmanın dikkat çekici bir bulgusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte çalışma yaşamına yeni adım atacak katılımcıların kariyer planlarını göz önünde bulundurarak onlara gelişme desteği sağlayacak işletmeleri çalışmak için daha iyi bir yer olarak nitelendirmelerinin şaşırtıcı bir sonuç olmadığını söylemek de mümkündür.

Çalışmada ulaşılan bulgular ışığında gelecek araştırmalar için potansiyel çalışanlar ve çalışma yaşamına dâhil olmuş çalışanların işveren markası boyutlarına ilişkin tutumlarının karşılaştırılması önerilebilir. Nitekim yapılan bir çalışmada potansiyel çalışanların işveren markasının sosyal boyutuyla çok fazla ilgilenmediklerini, ekonomi ve işletmenin çalışanların öğrendiklerini başkalarına öğretme fırsatı vermesi, iş-aile dengesini desteklemesi gibi özellikleri kapsayan uygulama boyutunun daha ön planda tutulduğu belirlenmiştir (Kuşçu ve Yolbulan Okan, 2010: 125). Dolayısıyla da potansiyel ve mevcut çalışanların işverenlerden beklentilerinin ne yönde farklılaştığını belirlemeye çalışmak önemli bir çalışma konusu olabilecektir. Öte yandan aynı örneklem grubu üzerinde boylamsal olarak gerçekleştirilecek çalışmalar sayesinde katılımcıların çalışma yaşamına adım attıktan sonra işveren markası boyutlarına ilişkin algılarının değişip değişmediği sorusuna da yanıt alınabilecektir. Ayrıca çalışma farklı ekonomik gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerde yapıldığında işsizlik düzeyinin katılımcıların işveren markası boyutlarına ilişkin algılarına bir etkisi olup olmadığı da ortaya konabilecektir.

KAYNAKÇA

- Ambler, T. ve Barrow, S. (1996).The Employer Brand. *Journal of Brand Management*, Vol:4, No:3, 185-206.
- Arastaman, İ.,Öztürk Fidan ve Fidan T. (2018). Nitel Araştırmada Geçerlik ve Güvenirlik: Kuramsal Bir İnceleme.*YYÜ Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt:15, Sayı: 1, 37-75.
- Berthon, P.,Ewing, M. ve Hah, L. L. (2005). Captivating Company: Dimensions of Attractiveness in Employer Branding. *International Journal of Advertising*, Vol:24, No: 2,151-172.
- Backhaus, K. ve Tikoo S. (2004). Conceptualizing and Researching Employer Branding. *Career Development International*, Vol:9, No: 5, 501-517.
- Chhabra, N. L. ve Sharma, S. (2014). Employer Branding: Strategy for Improving Employer Attractiveness. *International Journal of Organizational Analysis*, Vol:22, No: 1, 48-60.
- Compton R. L.,Morrissey W. ve Nankervis A. (2009).*Effective Recruitment and Selection Practices*. 5. Edition, CCH Australia Limited.
- Erdemir, E. (2007).*İşe Almada Aday Odaklılık: Kavramsal Çerçeve ve Ölçek Geliştirme*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Gözen, E. (2016).Potansiyel İşgörenler Açısından İşveren Markası Algısı: Akdeniz Üniversitesi Turizm

Öğrencileri Örneği, *Journal of Tourism and Gastronomy Studies* 4/1, 70-80.

- Gupta, B., Mittal, S. ve Mittal, V. (2019). Employer Branding and its Relation with HR Function of Employee Recruitment and Retention: A Review of Literature. *The Marketing Review*, Vol:19, NO: 1-2, 85-105.
- Kucherov D. G., Alkanova O. N., Lisovskaia A. Y. ve Tsybova, V. S. (2022). Employer Branding Orientation: Effect on Recruitment Performance under COVID-19. *International Journal of Human Resource Management*, Vol:33, 1-29.
- Klotz C. A., Veiga M. S. P., Buckley M. R. ve Gavin B. M. (2013). The Role of Trustworthiness in Recruitment and Selection: A Review and Guide for Future Research. *Journal of Organizational Behavior*, Vol:34, 104-119.
- Kuşçu, A. ve Yolbulan Okan E. (2010). An Exploratory Study on the Dimensions of Employer Branding. *Öneri*, Cilt:9, Sayı:34, 119-130.
- Lievens, F., Hoye, V. G. ve Anseel, F. (2007). Organizational Identity and Employer Image: Towards a Unifying Framework. *British Journal of Management*, Vol:18, No:1, 45-59.
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1994). *An Expanded Sourcebook: Qualitative Data Analysis*. Second Edition, Thousand Oaks, CA: SAGE Publications, Inc.
- Newell, Sue (2005). Recruitment and Selection. Bach, S. (Ed) *Managing Human Resources* içinde (118-147). Blackwell Publishing, Fourth Edition, Australia.
- Phillips, J. M., ve Gully, S. M. (2015). Multilevel and Strategic Recruiting: Where have we been, where can we go from here?. *Journal of Management*, Vol:41, No:5, 1416-1445.
- Sullivan, J. (2004). Eight Elements of a Successful Employment Brand. <https://www.ere.net/the-8-elements-of-a-successful-employment-brand/>, Erişim Tarihi: 20.02.2022.
- Tanwar, K. ve Prasad A. (2016). The Effect of Employer Brand Dimensions on Job Satisfaction: Gender as a Moderator. *Management Decision*, Vol:54, No: 4, 854-886.
- Wilden, R., Gudergan S. ve Lings I. (2010). Employer Branding: Strategic Implications for Staff Recruitment. *Journal of Marketing Management*, 26:1-2, 56-73.

BEZPIECZEŃSTWO APLIKACJI WWW

Dr inż. Tomasz ŚMIAŁOWSKI

dr inż., Uczelnia Techniczno-Handlowa im. H. Chodkowskiej w Warszawie., POLAND

Streszczenie

Artykuł opisuje najpopularniejsze rozwiązania stosowane w aplikacjach webowych w kontekście bezpieczeństwa. W pracy dokonano przeglądu aktualnie stosowanych metodyk, koncepcji oraz przeprowadzono analizę porównawczą. Skoncentrowano się na dwóch obszarach tematycznych. Pierwszy dotyczył problemów bezpieczeństwa ze szczególnym uwzględnieniem m.in.: Cross-Site Scripting, Cross-Site Request Forgery, Relative Path Overwrite i bezpieczeństwa elementów API HTML5. Drugi, metod zwiększania bezpieczeństwa t.j. Content-Security-Policy oraz jakości kodu.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo, aplikacje WWW.

Wstęp

W dobie dynamicznego upowszechniania się różnorodnych usług oferowany w sieci zarówno administracja rządowa, przedsiębiorstwa jak również sami obywatele muszą odpowiednio zabezpieczyć swoje zasoby cyfrowe. Wielokierunkowy rozwój technologii internetowych nie pozwala w prosty sposób realizować tego zadania. Aspekt bezpieczeństwa w kontekście projektowania i tworzenia aplikacji WWW jest jednym z najważniejszych na który należy zwrócić uwagę. Wynika to m.in. zarówno z wymogów ustawowych dotyczących bezpieczeństwa informacji jak również z czynników ekonomicznych i wizerunkowych. Powody ataków hakerów są różnorodne i mogą być motywowane względami finansowymi, psychologicznymi, wojskowymi czy też politycznymi. Zgodnie z CERT¹ „Nowy raport, stare techniki” cyberprzestępcy cały czas udoskonalają dotychczasowe metody oszustw oraz częściej wykorzystują sposoby które do tej pory były stosowane sporadycznie. Zarówno rok 2021 jak i lata wcześniejsze wskazują, że czynnik ludzki pozostaje najsłabszym elementem bezpieczeństwa wszystkich systemów, przez co staje się głównym celem hakerów. Z jednej strony wykorzystywanie przez użytkowników jednego zestawu danych autoryzacyjnych, z drugiej zbyt duża ufność dla „drugiej” strony wynika z niskich umiejętności cyfrowych użytkowników. Te z kolei związane są między innymi z koncepcją „luki wiedzy”, wpisującą się w drugi poziom wykluczenia cyfrowego, dotyczący wykorzystywania najnowszych rozwiązań informacyjno-komunikacyjnych. Umiejętność skutecznego posługiwania się technologiami ICT jest pożądana przez osoby korzystające z tych rozwiązań.

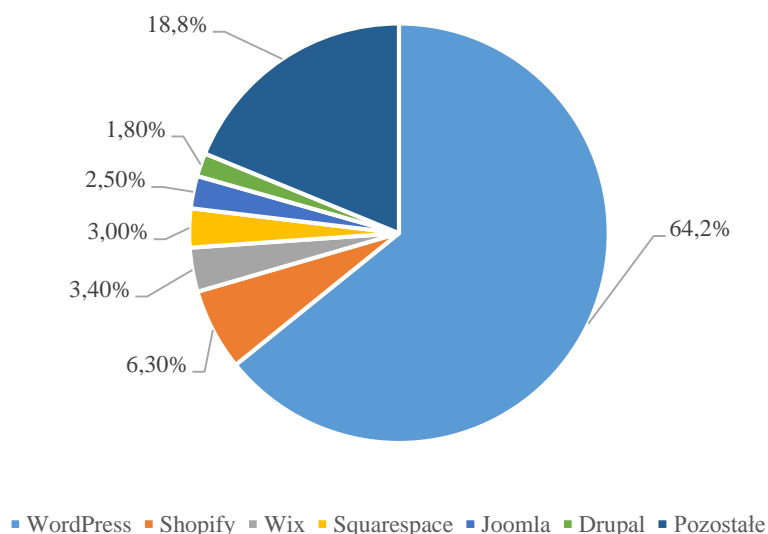
¹ Raport Roczny z Działalności CERT Polska 2021, Krajobraz bezpieczeństwa polskiego Internetu, NASK-PIB/CERT Polska. Warszawa 2022, s.8.

Natomiast w przypadku osób nieposiadających odpowiednich kompetencji cyfrowych, pozyskanie tych umiejętności nie jest możliwe lub staje się bardzo ograniczone¹. Drugi stopień wykluczenia cyfrowego determinowany jest nie tylko brakiem wiedzy, ale także barierami mentalnymi oraz niskim poziomem kapitału kulturowego powodując pasywne i nieefektywne wykorzystanie ICT. Według Wilsona² jest to problem kognitywnego dostępu wynikający z różnic pomiędzy użytkownikami Internetu. Autor wymienia co najmniej cztery czynniki różnicujące: wykształcenie, metody logowania, sposób wyszukiwania informacji oraz znajomość funkcjonowania sieci. Różnice te określa jako „kompetencje komunikacyjne”. Ważną kwestią przy tworzeniu nowych rozwiązań informacyjno-komunikacyjnych jest nieuwzględnianie kompetencji cyfrowych przeciętnego użytkownika, co powoduje, że nowe technologie wykorzystywane są tylko przez najbardziej zaawansowanych użytkowników^{3,4}.

Istotnym czynnikiem w kontekście bezpieczeństwa aplikacji WWW jest wybór technologii w jakiej są one tworzone. Jednym z najpopularniejszych systemów do zarządzania treścią jest Wordpress (Wykres 1, 64,2%) co bezpośrednio przekłada się na liczbę ataków na strony oparte na tym CMS-ie. Do najczęstszych luk w bezpieczeństwie należy zaliczyć: niezabezpieczony panel administratora, nieprawidłowo skonfigurowana przestrzeń

Wykres 1. Najpopularniejsze systemy do zarządzania treścią CMS

Źródło: Opracowanie własne, dane W3Techs.com, 11 lipiec 2022.

¹ Tien, F. F. i Fu, T.-T. (2008). The correlates of the digital divide and their impact on college student learning. *Computers and Education*, 50(1), strony 421-436.

² Wilson, E. J. (2000). *Closing the Digital Divide: An Initial Review*. Briefing the President. The Internet Policy Institute.

³ Hargittai, E. (2003). *Serving Citizens Needs: Minimizing Online Hurdles to Accessing Government Information*. IT Society(1).

⁴ van Dijk, J. A. v. i Hacker, K. (2003). The Digital Divide as a Complex and Dynamic Phenomenon. *The Information Society*, 19(4), strony 315-326.

hostingowa, pobieranie plików z niewiarygodnych źródeł oraz brak polityki aktualizacji i jej stosowania, a więc obszary na które w dużym stopniu wpływają kompetencje cyfrowe administratorów. Od strony technicznej należy zaliczyć: odmowę dostępu DoS (ang. Denial of Service), wstrzykiwanie złośliwego kodu oraz nasłuchiwanie nieszyfrowanego ruchu. Mimo powyższych zagrożeń platforma Wordpress, przy odpowiednim skonfigurowaniu uważana jest za bezpieczną.

Podstawowym celem artykułu jest przegląd aktualnie stosowanych metodyk, koncepcji w obszarze bezpieczeństwa aplikacji WWW oraz przeprowadzenie analizy porównawczej. W pracy skoncentrowano się na dwóch obszarach tematycznych. Pierwszym były problemy bezpieczeństwa ze szczególnym uwzględnieniem m.in.: Cross-Site Scripting, Cross-Site Request Forgery, Relative Path Overwrite, Clickjacking oraz bezpieczeństwa elementów API HTML5. Drugim, metody zwiększania bezpieczeństwa Content-Security-Policy i jakości kodu.

Problemy bezpieczeństwa

Aspekt bezpieczeństwa aplikacji WWW związany jest z zagadnieniem podatności. Zgodnie z definicją encyklopedyczną podatność informatyczna to: „słabość danego systemu informatycznego wynikająca z błędów wewnętrznych lub błędów użytkownika”¹. Im większa podatność tym mniejsze bezpieczeństwo aplikacji. Do najważniejszych podatności aplikacji internetowych należy zaliczyć ataki działające po stronie przeglądarki, a najpopularniejsza metoda ataku to Cross-Site Scripting. Zgodnie z danymi Secure Coding ponad 60% aplikacji WWW jest podatnych na ataki Cross-Site Scripting, które ostatecznie odpowiadają za ponad 30% wszystkich ataków. Zgodnie z OWASP podatność ta uważana jest jako jedna z krytycznych zagrożeń dla sieci. Cross-Site Scripting (XSS) to metoda polegająca na wstrzykiwaniu złośliwego kodu do zaufanych witryn internetowych, który następnie jest interpretowany przez przeglądarkę jako zaufany. Przeglądarka po stronie klienta renderująca pobrany kod nie posiada żadnych mechanizmów pozwalających na rozpoznanie tego rodzaju „dodatkových” skryptów, czego efektem jest uruchomienie złośliwego kodu. W wyniku jego wykonania cyberprzestępcy mogą uzyskać dostęp do plików cookie, tokenów sesji lub innych danych używanych i gromadzonych przez przeglądarkę. Efektem wykonania złośliwego kodu może być również modyfikacja zawartości danej witryny bądź osadzenie na stronie niebezpiecznych skryptów JS (w tym keyloggera) które będą sukcesywnie przesyłały poufne informacje lub przekierowywały użytkownika na inną stronę. Omawiając XSS należy zwrócić uwagę na różnice pomiędzy Cross Site Scripting a SQL Injection. SQL Injection wykorzystując brak walidacji parametru przekazywanego przez użytkownika wstrzykuje nieautoryzowany fragment zapytania SQL. Celem ataku SQL Injection jest głównie część serwerowa a nie jak w przypadku XSS część frontendowa.

Ze względu na źródło złośliwych danych Cross-Site Scripting można podzielić na 3 rodzaje: Reflected XSS (wykorzystanie URL), Stored XSS (umieszczeniu JS po stronie serwerowej), DOM-based XSS (wykorzystanie modelu DOM). Głównymi punktami wejścia dla Cross-Site Scripting są m.in. parametry metod GET/POST, pliki SVG oraz upload plików. Cyberprzestępcy dokonując ataku XSS z wykorzystaniem parametrów metody GET/POST najczęściej dokonują przekierowania użytkownika na

¹ Encyklopedia Zarządzania, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie

inną stronę która zawiera złośliwy kod wykonywany po wejściu na nią przez użytkownika. Drugim punktem wejścia dla XSS są pliki SVG, które domyślnie traktowane są przez użytkownika jako grafika wektorowa, co od strony biznesowej jest poprawnym podejściem. Zagrożenie z wczytywaniem plików SVG związane jest z architekturą samego pliku. Pliki SVG należą do grupy XML oraz posiadają własne drzewo obiektów SVG DOM dostępne z poziomu JS. W przypadku braku określenia typu zwracanej odpowiedzi haker może w prosty sposób wstrzyknąć skrypt zawierający złośliwy kod (poniższy listing) który zostanie uruchomiony i wykonany powodując niepożądane działanie aplikacji.

```
<svg xmlns="http://www.test.pl/img/svg">
```

```
<script>
```

```
doBug()
```

```
</script>
```

```
</svg>
```

Kolejną metodą umieszczenia złośliwego kodu w ataku Cross-Site Scripting jest wykorzystywanie możliwości uploadu plików. Aplikacja oprócz plików SVG może pozwalać na wczytanie także innych typu plików w tym HTML. Wstrzyknięcie złośliwego kodu odbywa się analogicznie jak w przykładzie opisanym powyżej np. poprzez wykorzystanie obiektowego modelu dokumentu HTML lub SVG.

Kolejnym rodzajem ataków działających po stronie przeglądarki jest Cross-Site Request Forgery (CSRF/XSRF/session riding/one-click attack). Podatność ta polega na dziedziczeniu tożsamości i uprawnień uwierzytelnionego użytkownika do wykonywania niepożądanych operacji w jego imieniu poprzez wysłanie żądania HTML. W praktycznym ujęciu przeglądarka użytkownika który został zaatakowany wykonuje nieautoryzowaną akcję np. zmianę adresu e-mail, hasła lub dokonanie zakupu. CSRF mylnie utożsamiany jest z XSS. Wynika to głównie ze zbliżonego schematu działania oraz relacji pomiędzy podatnościami XSS i CSRF. Występowanie podatności XSS powoduje, że również występuje CSRF. W przypadku zaistnienia podatności CSRF nie zawsze będzie występowała podatności XSS.

Trzecim rodzajem ataków jest Relative Path Overwrite(RPO)/Path-Relative Style Sheet Import (PRSSI). Podatność ta polega na manipulowaniu adresem URL w taki sposób aby wymóc na przeglądarce pobranie i załadowanie złośliwego CSS. Technika ta jest bardzo zaawansowana i wymaga połączenia metod hakowania serwerów, przeglądarek oraz aplikacji webowych. W ogólnym ujęciu cyberprzestępca w pierwszej kolejności poszukuje stron do których przeglądarka wysyła żądanie po dodatkowe elementy, zwłaszcza arkusze CSS, reprezentowane w postaci adresów względnych. Następnie wykorzystując sposób przetwarzania żądań HTTP przez serwery manipulowany jest adres URL doprowadzając do wskazania na pliki zawierające złośliwy kod które wczytywane są przez przeglądarkę. W tym celu konieczne jest pominięcie walidacji typu MIME, dzięki czemu możliwe będzie załadowanie CSS-a zawierające nagłówek Content-Type: text/html. Kolejnym krokiem jest odpowiednie ustawienie parsera CSS który pozwoli na załadowanie złośliwego kodu. Wykorzystywanie w podatności RPO/PRSSI plików CSS związane jest z mniejszą restrykcyjnością interpretera CSS, który nawet w przypadku napotkania błędu może dalej przetwarzać plik. W przypadku interpretera JS który zidentyfikuje kod <!doctype html> bądź <html> zwróci błąd i przerwie dalsze przetwarzanie skryptu.

Do pozostałych rodzajów ataków działających po stronie przeglądarki należy zaliczyć:

- Clickjacking – rodzaj ataku polegający na wykorzystaniu metod socjologicznych mających na celu przekonanie użytkownika do kliknięcia, w wyniku czego wywołana zostanie niechciana akcja,
- Formjacking – rodzaj ataku polegający na przejściu danych z formularza przesyłanego przez użytkownika,
- Dangling markup – rodzaj ataku polegający na przechwytywaniu danych przesyłanych między domenami dzięki wykorzystaniu znaczników.

Kolejna omawiana grupa podatności dotyczyła aspektów bezpieczeństwa wykorzystywanych interfejsów programistycznych obsługiwanych za pomocą JS w HTML5. Przeważnie związane są one z regułą tego samego pochodzenia. Same-origin policy ograniczają przesyłanie żądań tylko po stronie przeglądarki natomiast żądania między domenowe nie są blokowane stanowiąc źródło potencjalnego ataku. Do najważniejszych luk bezpieczeństwa w tej grupie należy zaliczyć: Web Sockets, Service Workers, postMessage. Web Sockets jest to protokół komunikacyjny który umożliwia aktywną wymianę informacji pomiędzy serwerem a klientem, jednakże nie wykorzystuje on Same-origin policy co może powodować problemy z poprawnym zarządzaniem uwierzytelnienia lub sesji oraz zostać wykorzystane do wstrzyknięcia błędnych danych. Protokół ten jest tylko nośnikiem danych co powoduje, że kwestia bezpieczeństwa musi zostać zapewniona po stronie aplikacji. Service Workers jest to z kolei mechanizm kontrolujący pobieranie zasobów w przypadku kiedy aplikacja jest w trybie offline. Cyberprzestępcy wykorzystując niepoprawne zabezpieczenia przeglądarki definiują własnego Service Workera który obsługuje podatność XSS. Jednym ze sposobów zabezpieczenia się przed powyższą podatnością jest Cross-Origin Resource Sharing (CORS) który poprzez dodatkowe nagłówki HTTP informuje przeglądarkę czy ma udostępnić dane zwrócone klientowi. Ostatnim omawianym interfejsem który może stanowić źródło potencjalnego ataku jest metoda postMessage wykorzystywana do obsłużenia komunikacji pomiędzy oknami. W przypadku tej metody do najważniejszych luk w bezpieczeństwie, które są wykorzystywane należy zaliczyć: brak weryfikacji nadawcy, brak dokładnego źródła docelowego, możliwość otrzymywania wiadomości z innych witryn pomimo, że nie są one wymagane.

Ostatnią omawianą grupę podatności stanowiły ataki związane z wykorzystywanymi bibliotekami. Cyberprzestępcy obierali jeden z dwóch głównych kierunków. Pierwszy dotyczył sposobu połączenia biblioteki, w szczególności wykorzystywania przez aplikację plików biblioteki pochodzących z zewnętrznego źródła. W tym przypadku dokonanie ataku możliwe było poprzez modyfikacje URL lub podmianę pliku źródłowego. W drugim sposobie ataki realizowane były poprzez luki w bibliotekach. Zgodnie z Veracode¹ biblioteki open source mogą odpowiadać za blisko 70% problemów bezpieczeństwa w aplikacjach. Raport wykazał, że ponad 61% bibliotek JS zawiera luki nie posiadające zdefiniowanego identyfikatora Common Vulnerabilities and Exposures (CVE). Z kolei z ponad 50% prawdopodobieństwem wykorzystanie bibliotek PHP będzie skutkowało w przyszłości potencjalnym

---

¹ VeracodeReport State of Software Security: Open Source Edition

zagrożeniem. Powyższe dane wskazują, że przy podjęciu decyzji o zastosowaniu danej biblioteki nie należy kierować się tylko jej funkcjonalnością lecz również względami bezpieczeństwa.

Metody zwiększania bezpieczeństwa

Omówione powyżej podatności wskazują, że temat bezpieczeństwa aplikacji internetowych jest bardzo szeroki i należy do niego podchodzić wielowątkowo. Zgodnie z przyjętym założeniem w pierwszej kolejności zostaną omówione metody zwiększania bezpieczeństwa oraz dobre praktyki, w drugiej zaprezentowane zostaną konkretne sposoby zabezpieczeń przed poszczególnymi rodzajami ataków.

Jedną z najważniejszych metod jest Content-Security-Policy (CSP) która należy do grupy nagłówków bezpieczeństwa¹. Nagłówki bezpieczeństwa są to komendy wskazujące przeglądarkę jak ma się zachowywać obsługując content danej strony. CSP został opracowany przez Adama Bartha i Mike'a West z Google LLC oraz Dana Veditz z Mozilla Foundation w ramach prac Web Application Security Working Group pod auspicjami W3C. CSP pozwala na ograniczenie źródła z którego mogą być pobierane dodatkowe zasoby. Dzięki temu możliwa jest kontrola zasobów obsługiwanych przez przeglądarkę po stronie klienta. Odpowiednio skonfigurowane CSP pozwala ograniczyć do minimum możliwość wykorzystania podatności XSS. W praktycznym ujęciu nagłówek wysłany do przeglądarki wraz z odpowiedzią określa typy które mogą być załadowane. W tym celu wykorzystywana jest tzw. biała lista (white list) na której zostały określone zaufane domeny wraz z zasobami jakie mogą zostać pobrane. Przykładowo możliwe jest ograniczenie ładowania CSS oraz JS tylko do własnej domeny. Zasoby nie spełniające zasad polityki będą odrzucane a przeglądarka zgłosi naruszenie zasad. CSP oprócz blokowania może również funkcjonować w trybie raportowania. Różnica polega na tym, że wówczas CSP nie blokuje zasobów, tylko raportuje naruszenie polityk. W raporcie znajdują się wszystkie informacje niezbędne do zidentyfikowania naruszenia zasad Content-Security-Policy.

CSP wyróżnia trzy poziomy dojrzałości konfiguracji: Poziom 1 tworzą tylko reguły default-src, które działają jako zbiór zasad dziedziczonych na pozostałe rodzaje interakcji. Domyślnie blokowane są wszystkie zasoby: default-src 'none'. Poziom 2 tworzą reguły dla wielu typów interakcji. Na tym poziomie możliwe jest customizowanie reakcji na poszczególne typy interakcji umożliwiając skuteczne zabezpieczanie przed XSS-em. Poziom 3 związany jest z korzystaniem z podpisów źródeł. Występowanie kolejnych poziomów dojrzałości konfiguracji CSP umożliwia ich stopniowe wdrażanie, co przekłada się na łatwość ich implementacji oraz możliwość ciągłego dostosowywania do bieżących potrzeb. Jednym z kluczowych etapów podczas wdrażania CSP jest analiza źródeł z których ładowane są zasoby na stronę. Postępując zgodnie z metodyką tworzenia białej listy zaufanych źródeł w pierwszym etapie zostaną zablokowane źródła z których korzysta aplikacja. Wymuszać to będzie konieczność dodawania kolejnych zweryfikowanych źródeł do białej listy. Przy czym zbyt liberalne podejście do rozszerzenia tej listy będzie skutkowało „odnowieniem” luk w bezpieczeństwie które pierwotnie zostały wyeliminowane. Oprócz CSP do najpopularniejszych nagłówków należy zaliczyć: Strict-Transport-Security, X-Frame-Options, X-XSS-Protection, X-Content-Type-Options, Referrer-Policy.

¹ <https://content-security-policy.com/>

Do kolejnych sposobów zwiększania bezpieczeństwa należy zaliczyć flagi ciasteczek oraz dobre praktyki w pisaniu aplikacji. Pliki cookies (ciasteczka) przechowują dane dotyczące m.in. preferencji użytkownika, sesji lub sposobu korzystania. Zapisywane są one po stronie klienta co znacząco wpływa na obniżenie poziomu ich bezpieczeństwa. Jednym z podstawowych zabezpieczeń jest ograniczenie lub nieprzechowywanie danych wrażliwych jeżeli nie jest to konieczne. Innym sposobem jest ustawienie odpowiednich flag, m.in.:

- flaga Secure zabezpieczy przeglądarkę przed dodawaniem pliku cookie do żądania wysłanego do serwera za pomocą nieszyfrowanego połączenia,
- flaga HTTPOnly zablokuje dostęp do ciasteczek przez skrypty,
- flaga SameSite zablokuje możliwość przesłania ciasteczek w przypadku żądania pochodzącego z innej domeny,
- flaga Host Only pozwoli na kontrolę dostępu do ciasteczek z innych subdomen.

Istotny wpływ na bezpieczeństwo aplikacji WWW mają deweloperzy i sposób z jakim podchodzą do pisanego kodu. Brak zachowania struktury serwisu webowego, zła kontrola parametrów używanych do zapytania SQL, zbyt szerokie uprawnienia, brak szyfrowania, brak ograniczeń typów plików, brak ograniczeń dla ścieżek to tylko jedne z wielu zaniechań programistów. Jedną z dobrych praktyk jest stosowanie podstawowych założeń programowania obiektowego SOLID:

- SRP¹ - Zasada pojedynczej odpowiedzialności,
- OCP² - Zasada otwarte – zamkniğte,
- LSP³ - Zasada podstawiania Liskov,
- ISP⁴ - Zasada segregacji interfejsów,
- DIP⁵ - Zasada odwracania zależności.

Czytelny kod, bez konieczności dodawania licznych komentarzy, otwarty na rozbudowy, bez zbędnych interfejsów, powinien być celem każdego profesjonalnego programisty.

Kolejną metodą zwiększającą bezpieczeństwo aplikacji jest ogłaszanie programów typu Bug Bounty przez producentów oprogramowania. Głównym założeniem programu jest, poprzez różnego rodzaju gratyfikacje pieniężne lub materialne, zachęcanie społeczności internetowej do wyszukiwania podatności danych witryn czy też aplikacji. Wysokość poszczególnych nagród zazwyczaj uzależniona jest od rodzaju wykrytej podatności.

Omawiając metody zwiększania bezpieczeństwa nie sposób pominąć oddziaływania czynnika ludzkiego. Administratorzy posiadający wysokie kompetencje cyfrowe potrafią w skuteczny sposób zabezpieczyć się przed większością potencjalnych zagrożeń. Czy mowa o atakach działających po

---

¹ Single-Responsibility Principle

² Open/Closed Principle

³ Liskov Substitution Principle

⁴ Interface Segregation Principle

⁵ Dependency Inversion Principle

stronie przeglądarki (m.in. Cross-Site Scripting, Clickjacking, Relative Path Overwrite), poprawnym zabezpieczeniu API lub wykorzystywanych bibliotek JS, wszystkie wymienione rodzaje ataków opierają się w głównej mierze na niewdrożonych lub niepoprawnie stosowanych zabezpieczeniach zarówno na etapie projektowania aplikacji jak i późniejszego jej utrzymania i rozwoju, dlatego bardzo istotne jest ciągle podnoszenie kompetencji cyfrowych.

Tabela poniżej zawiera porównanie omawianych podatności wraz z wpływem na działanie aplikacji oraz sposobami ochrony. Różnorodność poszczególnych podatności ma bezpośredni wpływ na sposoby zabezpieczenia się przed nimi.

Tabela 1. Zestawienie metody ochrony przed różnymi podatnościami

Nazwa podatności	Wpływ	Ochrona
Cross-Site Scripting (XSS)	modyfikacja zawartości danej witryny, osadzenie na stronie niebezpiecznych skryptów JS	stosowanie nagłówków bezpieczeństwa w szczególności CSP, jakość pisanego kodu
SQL Injection	wstrzykuje do aplikacji (nieautoryzowany) fragment zapytania SQL, umożliwiając m.in. nieautoryzowanym dostępem w trybie odczytu lub zapisu do całej bazy danych	weryfikacja zmiennych przekazywanych przez użytkownika do aplikacji.
Cross-Site Request Forgery (CSRF)	przejęcie tożsamość i uprawnień uwierzytelnionego użytkownika do wykonywania niepożądanych operacji w jej imieniu poprzez wysłanie żądania HTML	stosowanie nagłówków bezpieczeństwa w szczególności CSP, jakość pisanego kodu
Relative Path Overwrite(RPO)/Path-Relative Style Sheet Import (PRSSI)	modyfikacja zawartości danej witryny, osadzenie na stronie niebezpiecznych skryptów JS za pomocą złośliwego CSS.	stosowanie nagłówków bezpieczeństwa w szczególności CSP, jakość pisanego kodu
Clickjacking	modyfikacja zawartości danej witryny, osadzenie na stronie niebezpiecznych skryptów JS w wyniku umieszczenia złośliwego kodu po kliknięciu przez użytkownika	podnoszenie kompetencji cyfrowych
Formjacking	przejęcie danych wprowadzanych do formularza przez użytkownika	zapewnienie bezpieczeństwa po stronie aplikacji

Dangling markup	przejęcie danych przesyłanych między domenami	zapewnienie bezpieczeństwa po stronie aplikacji
Web Sockets	problem z poprawnym zarządzaniem uwierzytelnienia lub sesji, wstrzyknięcie błędnych danych	zapewnienie bezpieczeństwa po stronie aplikacji, Cross-Origin Resource Sharing
Service Workers	modyfikacja zawartości danej witryny, osadzenie na stronie niebezpiecznych skryptów JS poprzez zdefiniowanie złośliwego Service Workera	zapewnienie bezpieczeństwa po stronie aplikacji, Cross-Origin Resource Sharing
postMessage	przejęcie danych, modyfikacja zawartości danej witryny, osadzenie na stronie niebezpiecznych skryptów JS	zapewnienie bezpieczeństwa po stronie aplikacji, Cross-Origin Resource Sharing

Źródło: Opracowanie własne.

Zakończenie

W artykule dokonano przeglądu najpopularniejszych zagadnień w obszarze bezpieczeństwa aplikacji WWW. Przeprowadzona analiza wskazuje, że temat bezpieczeństwa jest bardzo szeroki i przy zabezpieczaniu aplikacji należy brać pod uwagę wiele czynników. Pomimo tego wydaje się, że jednym z najważniejszych jest czynnik ludzki. Bardzo duże znaczenie w tym obszarze ma rola cyberprzestępców, którzy cały czas poszukują nowych metod ataku, dlatego proces zabezpieczania aplikacji WWW musi odbywać się w sposób ciągły.

WEB APPLICATION SECURITY

Summary: The article describes the most popular solutions used in web applications in the in the area of web security. Reviews the currently used methodologies, concepts and present comparative analysis. The article focus was on two thematic areas. The first of them are security problems with particular emphasis on, among others: Cross-Site Scripting, Cross-Site Request Forgery, Relative Path Overwrite and the security of HTML5 API elements. The second are the methods of increasing security Content-Security-Policy and code quality.

Keywords: security, web application.

Bibliografia:

16. van Dijk, J. A. v., Hacker, K. (2003). The Digital Divide as a Complex and Dynamic Phenomenon. *The Information Society*, 19(4), strony 315-326.
17. Encyklopedia Zarządzania, Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Kraków 2022 (20.07.2022).
18. Hargittai, E. (2003). Serving Citizens Needs: Minimizing Online Hurdles to Accessing Government Information. *IT Society*(1).
19. Raport Roczny z Działalności CERT Polska 2021, Krajobraz bezpieczeństwa polskiego Internetu, NASK-PIB/CERT Polska. Warszawa 2022, s.8. (20.07.2022).
20. Tien, F. F. i Fu, T.-T. (2008). The correlates of the digital divide and their impact on college student learning. *Computers and Education*, 50(1), strony 421-436.
21. VeracodeReport State of Software Security: Open Source Edition (20.07.2022).
22. Wilson, E. J. (2000). Closing the Digital Divide: An Initial Review. Briefing the President. The Internet Policy Institute.

WEB APPLICATION SECURITY

Summary: The article describes the most popular solutions used in web applications in the in the area of web security. Reviews the currently used methodologies, concepts and present comparative analysis. The article focus was on two thematic areas. The first of them are security problems with particular emphasis on, among others: Cross-Site Scripting, Cross-Site Request Forgery, Relative Path Overwrite and the security of HTML5 API elements. The second are the methods of increasing security Content-Security-Policy and code quality.

Keywords: security, web application.

ONLINE LEARNING CHALLENGE FOR MEDICAL STUDENTS DURING PANDEMIC SITUATION OF COVID'19

Dafinë Ibrahim KAÇURI

Antigona UKËHAXHAJ*

Kimete CANAJ

Laura NAKA

University Fehmi Agani' of Gjakova, Faculty of Medicine, Gjakovë, KOSOVO

Correspondence: Antigona Ukëhaxhaj, Email: antigona.ukehaxhaj@uni-gjk.org

Abstract

The COVID-19 pandemic has without a doubt exacerbated major economic and social challenges across the globe. For the entire academic world the immediate online access and lecturing that way was a challenge. Aim of this study is to analyze the flexibility of online teaching is shown as a very important method during this pandemic COVID'19 situations all over the world. In medicine field there were shown a lot of problem how to include a practical part in clinical serves during online teaching. Methodology of this study was done with online form from platform of university with questionnaire standardized from authors of these study and approved from council of professors in Faculty of Medicine, University "Fehmi Agani" of Gjakova. There were categorized a multi option selected question about the strengthening and weakens of online learning compare with traditional learning. At the end of the question were ask to fill the opened question of SWOT analyses about online learning during these situations. There were 78 students who participate in this study from our university and had experienced the online and traditional learning. Results of these data were that most of participants felt very comfortable learning from home 80%, and 93% of them felt as disadvantage lack of clinical practice with patients physically. In the other side they didn't see that during the online learning were missed an interactivity only 26% of them. Based on the SWOT analyses most of the respondents were answered that online learning is very good situation about learning from home, with no extra costs fort going to faculty, and in contrary about learning from practical part from teachers were most difficulty during all these situations of pandemic COVID'19. As a conclusion we find that learning online during the Pandemic COVID'19 is seen as a problem from students of medicine that they can't access to learn clinical part of syllabi. We can present that best way of teaching method can be included combination of online and physical learning.

Keywords: Online learning, medicine, practical part of teaching

REFERENCES

Al-Balas, M., Al-Balas, H. I., Jaber, H. M., Obeidat, K., Al-Balas, H., Aborajoo, E. A., Al-Taher, R., & Al-Balas, B. (2020, December 16). Distance learning in clinical medical education amid COVID-19 pandemic in Jordan:

Current situation, challenges, and perspectives - BMC medical education. BioMed Central. Retrieved June 20, 2022
Nartiningrum, N., & Nugroho, A. (n.d.). Online learning amidst global pandemic: EFL students' challenges, suggestions, and needed materials. ENGLISH FRANCA : Academic Journal of English Language and Education. Retrieved June 20, 2022

Nimavat, N., Singh, S., Fichadiya, N., Sharma, P., Patel, N., Kumar, M., Chauhan, G., & Pandit, N. (2021, March 4). Online medical education in India – different challenges and pro: AMEP. Advances in Medical Education and Practice. Retrieved June 20, 2022

Papapanou, M., Routsis, E., Tsamakis, K., Fotis, L., Marinos, G., Lidoriki, I., Karamanou, M., Papaioannou, T. G., Tsiptios, D., Smyrnis, N., Rizos, E., & Schizas, D. (2022, May 1). Medical education challenges and innovations during COVID-19 pandemic. Postgraduate Medical Journal. Retrieved June 20, 2022,

Rajab, M. H., Gazal, A. M., & Alkattan, K. (2020, July 2). Challenges to online medical education during the COVID-19 pandemic. Cureus. Retrieved June 20, 2022

CRIMINAL LIABILITY FOR THE BREACH OF TRUST (ARTICLE 296 OF THE PENAL CODE) - REFLECTIONS IN THE LIGHT OF CHANGES INTRODUCED IN THE CONTEXT OF THE CORONAVIRUS PANDEMIC

Justyna ŻYLIŃSKA PhD

University of Technology and Economics, POLAND

Abstract

In the period from March 14 to 20, 2020, an epidemic threat was in force in Poland, and from March 20, 2020, until further notice, the Regulation of the Minister of Health of March 20, 2020, on the declaration of an epidemic in the territory of the Republic of Poland, introduced the state of the epidemic in association with SARS-CoV-2 virus infections. The source of introducing these institutions to prevent and combat epidemics, existing in Polish law since 2001, was the developing COVID-2019 epidemic. This situation was and still is a threat not only to such essential legal goods as human health and life but also has consequences in the social sphere and has a direct or indirect impact on the economy, financial system, and its stability. It also affects crime. In Poland, this situation contributed to introducing specific changes in the organizational system of combating crime.

On the order of the Public Prosecutor General, by the National Public Prosecutor on March 16, 2020, a team of public prosecutors for the coordination of combating economic crime was appointed in the National Public Prosecutor's Office due to the state of epidemic threat.

The changes in the legal system introduced as a result of the coronavirus pandemic were also reflected in the exclusion of criminal liability for abuse of trust and public authority during the epidemic. On March 31, 2020, two acts were introduced into the Polish legal system under the so-called Anti-Crisis Shield - a package of solutions prepared by the government intended to protect the state and citizens from the crisis caused by the coronavirus pandemic:

- the Act of March 31, 2020, amending certain acts in the field of the health care system related to preventing, counteracting, and combating COVID-19,
- the Act of March 31, 2020, amending the Act on unique solutions related to the prevention, prevention, and combating of COVID-19, other infectious diseases and crises caused by them, and certain other acts.

The main subject of the matter regulated in the above-mentioned legal acts are issues related to the support system for citizens. However, we also find in the criminal provisions, including the exclusion of potential liability for committing a crime penalized in the provisions of Art. 231 of the Penal Code (abuse of power, also referred to as abuse of powers by a public official) and art. 296 of the Penal Code (the offense of abuse of trust, also sometimes referred to as (manager) mismanagement).

KNOWLEDGE, ATTITUDE AND EATING HABITS OF DIABETES MELLITUS AMONG RURAL POPULATION IN MUNICIPALITY OF GJAKOVA

Antigona UKËHAXHAJ

University "Fehmi Agani" of Gjakova, Faculty of Medicine, KOSOVO

National Institute of Public Health-Centre for Laboratory Testing, KOSOVO

Dafina KAÇURI

University "Fehmi Agani" of Gjakova, Faculty of Medicine, KOSOVO

Vanesa TANUSHI

University "Fehmi Agani" of Gjakova, Faculty of Medicine, KOSOVO

Faton HOXHA

University "Fehmi Agani" of Gjakova, Faculty of Medicine, KOSOVO

University Clinical Hospital Service of Kosovo, Surgery Clinic, Pristina, KOSOVO

* Corresponding Author: faton.hoxha@uni-gjk.org

Abstract

Introduction: Diabetes mellitus is one of the most common chronic disease in nearly all countries, and continues to increase in numbers and significance, as economic development and urbanization lead to changing lifestyles characterized by reduced physical activity, and increased obesity. The prevalence of diabetes for all age-groups worldwide was estimated to be 4.4 % in 2030.

Aim of the study is to decrease the risk of diabetes by promoting healthy food choices and counseling on proper nutrition of patients with diabetes, by our students.

Methods: Observational cross sectional survey conducted among adult population in rural place Zhur and Has in region of Gjakova. The lack of a National Registry for Diabetes in Kosovo and the lack of official data according to ICD 10, cannot be concluded about the prevalence of the disease in Kosovo. The data of this research are based on interviews with patients who have completed questionnaires for diabetes on a voluntary basis. They were randomly selected in the regions where our students lived. The questionnaire involved eating habits, knowledge, practices and education levels between patients with type 2 diabetes. The data was collected by 2nd year Medical student during their field training course. The Ethical approval was obtained from the Medical Ethics Committee of Faculty of Medicine.

Results: Thirty patients living in rural areas were included in this study. From the respondents who completed the questionnaire 56.7 % were female, with 43.3% aged 56-60 years. 50% of respondents were housewives and 30% of them farmers, where 26.6% of them had diabetes for more than 5 years.

There were observed significant differences in: physical activity per day 46.7 % of them say that they have very little or not at all any physical activity, 46.7 % say that they have physical activity per day about 30 minutes. Regarding question is the education you receive from the doctor about the disease sufficient, 56.7 % answer not enough and 6.7 % say on the average. Average score of frequency in fruit consumption was 53.3% every day and 50 % of them consume vegetables every day. That patients are not well informed about the consumption of carbohydrates can be seen in our question about dough, bread and pastas consuming per day were 86.7 % said they take it every day and 70 % of them said they consuming sweets, 40 % of them have had problem with their foot and 76.7 % have had vision problem, and also 26.7 % have had problem with hypertension and 23.3 % with heart diseases.

Conclusions: Regarding the results for patients with diabetes type 2, in rural area during 2021, they have lack the basic advice on healthy eating, the daily rations they should consume and urgent steps towards prevention and health promotion, programs designed to reduce its burden, and also remains a challenge for health professionals in Kosovo.

Keywords: diabetes, education, eating habits, diseases

POLISH ABORTION LEGAL FRAMEWORK –IMPACT ON DOCTORS

Kamila KOCAŃDA

Jan Kochanowski University in Kielce; Provincial Integrated Hospital in Kielce, POLAND

Patrycja ALEKSANDROWICZ

Jan Kochanowski University in Kielce; Provincial Integrated Hospital in Kielce, POLAND

Olga ADAMCZYK-GRUSZKA

Department of Gynaecology and Obstetrics, Collegium Medicum, Jan Kochanowski University, Kielce;
Department of Gynaecology and Obstetrics, Provincial Integrated Hospital in Kielce, POLAND

Abstract

Abortion law is constantly changing. This affects both women's lives and the work of doctors. Abortion was frequently practiced in North America during the period from 1600 to 1900. In Poland “aborting a foetus”, was legal in the interwar period if the procedure was necessary due to the state of health of the pregnant woman, or the pregnancy was the result of “an indecent act”. This rule was repealed upon the coming into force of the Act on the conditions permitting termination of pregnancy, which allowed abortions justified by medical indications or difficult living conditions of a pregnant woman, as well as a reasonable suspicion that the pregnancy resulted from an offence. The Judgment of 22 October 2020 (case no. K 1/20) permits termination of pregnancy in cases where prenatal tests or other medical findings indicate a high risk of a severe and irreversible damage to the foetus or an incurable life-threatening ailment of the foetus to be incompatible with Article 38 of the Constitution of the Republic of Poland read in conjunction with Articles 30 and Article 31 of the Constitution. The law provoked widespread domestic protests.

Keywords: Abortion, law in gynaecology, foetus, abortion law

METAPHORS USED DURING PANDEMIC TIME OF COVID 2019 IN KOSOVO

Kimete CANAJ

University "Fehmi Agani" Gjakova, Kosovo. E-mail: kimete.canaj@uni-gjk.org

Abstract

This research discusses metaphors used in communication in Albanian, English and German about COVID-19 in the light of the critical debate on war-related metaphors that has taken place both in the academia and in the press since the outbreak of the pandemic, as various scholars have argued that such metaphors may have counterproductive effects under various viewpoints. Proposals have also been put forward to replace them with alternative less potentially harmful metaphors (e.g. ENEMY, WAR, CANCER). In this paper the discussion is based on the analysis of a corpus of online news and opinion websites dealing with COVID-19, and aims at verifying the actual use and frequency of both war-based metaphors and non-war alternative metaphorical expressions. The main criteria for selecting materials are the topic of conversation and the context. At the same time, it intends to evaluate the potential adverse effects of the former and the advantages of the latter as claimed by the scholars involved in the debate. It also shows that in articles and posts dealing with the coronavirus pandemic, WAR metaphors and their entailments are virtually still prevalent, indeed ubiquitous, while the alternative metaphors proposed by scholars appear far more sporadically, with only few instances for each of them or none at all. This high frequency of war-related metaphorical expressions, which is found also in various other domains and in spontaneous speech, mostly in recurrent (and therefore predictable) phraseological configurations, suggests that they have now become conventional and lost their resonance, thus reducing their potential impact.

The findings of the research are mainly related to the fact that conceptual metaphors in political discourse in Kosovo are widely used as communicative trick to create units of communication with people through informal communication.

Keywords: Metaphors, Political discourse, Communication during Covid 2019, Kosovo

References

- Black M. (1962), *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy*, Cornell University Press, Ithaca NY.
- Black M. (1977), More about Metaphor, in "Dialectica" 31 [3-4], pp. 431-357.
- Charteris-Black J. 2004, *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*, Palgrave Macmillan, London/New York.
- Entman R.M. 1993, Framing: toward clarification of a fractured paradigm, in "Journal of Communication" 43 [4], pp. 51-58.
- Garzone G.E. 2006, *Perspectives on ESP and Popularization*, CUEM, Milan.

- Garzone G.E. 2014, News Production and Scientific Knowledge: Exploring Popularization as a Process, in Caliendo G. and Bongo G. (eds.), *The Language of Popularization: Theoretical and Descriptive Models/Die Sprache der Popularisierung: theoretische und deskriptive Modelle*, Peter Lang, Bern, pp. 73-107.
- Garzone G.E. 2020, *Specialized Discourse and Popularization in English*, Carocci, Rome.
- Garzone G.E., Paganoni, M.C and Reisigl M. 2019, Discursive Representations of Controversial Issues in Medicine and Health, in *Discursive Representations of Controversial Issues in Medicine and Health*, in "Lingue Culture Mediazioni / Languages Cultures Mediation" 6 [1], pp. 5-14.
- Isaacs D. and Priesz A. 2021, COVID-19 and the metaphor of war, in "Journal of Paediatrics and Child Health" 57, pp. 6-8.
- Ivie R.L. 1987, Metaphor and the rhetorical invention of cold war "idealists", in "Communication Monographs 54 [2], pp. 165-182.
- Landau M.J., Sullivan D. and Greenberg J. 2009, Evidence That Self-Relevant Motives and Metaphoric Framing Interact to Influence Political and Social Attitudes, in "Psychological Science" 20 [11], pp. 1421-1427.
- Levenson E. 2020, Officials keep calling the coronavirus pandemic a 'war'. Here's why, "CNN", 2 April.
- Potts A. and Semino E. 2019, Cancer as a Metaphor, in "Metaphor and Symbol" 34 [2], pp. 81-95.
- Pragglejaz Group 2007, MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse, in "Metaphor and Symbol" 22 [1], pp. 1-39
- Prieto-Ramos F., Pei J. and Cheng Le 2020, Institutional and news media denominations of COVID-19 and its causative virus: Between naming policies and naming politics, in "Discourse & Communication" 14 [6], pp. 635-652.
- Reisfield G. and Wilson G. 2004, Use of metaphor in the discourse on cancer, in "Journal of Clinical Oncology" 22 [19], pp. 4024-4027.
- Semino E. 2008, *Metaphors in Discourse*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Semino E. 2021, "Not Soldiers but Fire-fighters" – Metaphors and Covid-19, in "Health Communication" 36 [1], pp. 50-58.
- Steen G.J., Dorst A.G., Herrmann J.B., Kaal A.A., Krennmayr T. and Pasma T. 2010, *A Method for Linguistic Metaphor Identification. From MIP to MIPVU*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Tharoor I. 2020, Are we at "war" with coronavirus? in "Washington Post", 6 April.
- Ungar S. 2008, Global Bird Flu Communication Hot Crisis and Media Reassurance, in "Science Communication" 29 [4], pp. 472-497.
- Wallis P. and Nerlich B. 2005, Disease metaphors in new epidemics: The UK media framing of the 2003 SARS epidemic, in "Social Science & Medicine" 60 [11], pp. 2629-2639.
- Washer P. 2004, Representations of SARS in the British newspapers, in "Social Science & Medicine" 59 [12], pp. 2561-2571.
- Washer P. 2006, Representations of mad cow disease, in "Social Science & Medicine" 62 [2], pp. 457-66.
- Washer P. 2010, *Emerging Infectious Diseases and Society*, Palgrave Macmillan, London.
- Whipple T. 2020, Three scenarios for learning to live with the coronavirus, in "The Times", 24 October.

SECRET ALLIANCES OF THE BALKAN STATES AND GENOCIDE AGAINST ALBANIANS

PhD-c Abedin SELIMAJ

Prof. Assoc.Dr. Artan NIMANI

Prof.Ass.Dr. Sherif SEJDIU

Fehmi AJVAZI

University of Gjakova “Fehmi Agani”,KOSOVO

Prof. Asst. Dr. Fadil OSMANI

University of Kadri Zeka Gjilan, KOSOVO

Abstract

The beginning of the twentieth century is one of the most dramatic periods of the Albanian people. The reasons why this century is not only dramatic but calls into question the existence of the Albanian people, lies in the emergence of situations which, affect the disruption of the current international balances in the Balkans, and thus, open a new page related with the configuration of international geopolitics and geostrategies. The scene opens with the First Balkan War, and closes with the end of the First World War. However, this paper aims to deal mainly with the first Balkan war, and more specifically with the position of the Albanians in this historical period. It is about the first and second decade of the twentieth century, when between 1909 - 1911 Albanian uprisings took place against the Ottoman Empire for more rights and liberation, and about 1912 when in the fall anti-Ottoman attacks of nations and of the Balkan states.

This is where the focus of this topic lies because, instead of the attacks of the Balkan armies being directed against the Ottoman army, they were more oriented towards the occupation of the ethnic Albanian territories. So, it was not that the Balkan states like Serbia, Montenegro, etc., aimed at the expulsion of the Ottoman Empire from the Balkans, but rather they aimed at their territorial gains and expansions.

These goals are manifested fourfold through military occupation and the commission of major genocidal crimes against Albanians. Ultimately, this is evidenced in relation to the Albanians, in advance, through secret connections and agreements on the goals and objectives of the Balkan states.

Keywords: Century, alliances, agreements, geostrategic, armies, wars, violence, crimes, reports, newspapers, statistics, freedom, independence, Albanians, Serbs, Ottomans, etc.

FEMINISATION OF POVERTY: THE CAUSE AND CONSEQUENCES OF EARLY CHILDHOOD MARRIAGES IN IRAN

Kameel AHMADY¹

Social Anthropologist, University of Kent, MA in Social Anthropology, UK

Abstract

Many scholars, studying multiple countries,² have found that, overall, women are more likely than their male counterparts to be poor (Findlay & Wright, 1996). This article analyses the primary and most consistent findings that emerge from this body of comprehensive research to increase knowledge about the underlying causes of child marriage. Iran is used as a case example, because it is characterised to a large extent by child marriage. This article is, in part, an extract from the author's book, *An Echo of Silence: A comprehensive study on child marriage in Iran*.³ It defines the phenomenon of early child marriage and analyses the various underlying drivers and the consequences of it. The research clearly shows that early child marriage is an obstacle to women's empowerment in Iran. It also finds that poverty is inextricably linked to the prevalence of child marriage in Iran.

The existence and rise of child marriage is a complex and growing narrative. Further research is necessary to diagnose and combat this insidious and deeply embedded practice.

This article discusses, within Iran's context, the prevalence of early child marriage in the country and statistical information about the rate of early child marriage and the rate of divorce under the age of 18. It further shows that poverty is the most frequent reason for early child marriage and a frequent consequence of it, as well. Finally, it gives recommendations for reducing the practice.

Keywords: *early child marriages, Iran, culture, Islam, poverty, feminism*

INTRODUCTION

Poverty is one of the major contributing factors to early child marriage ('ECM') in countries and regions where it is prevalent. The economic aspects of ECM play a dominant role, particularly in countries/regions where girls are often considered to be burdens on families' sparse or limited resources. In this context, a family's limited resources and the prospect of obtaining a guarantee against poverty overrides any concern for the young girl, who often is given to an elderly or much older man as a strategy for survival.

---

1 Researcher and Anthropologist, Kameel.ahmady@gmail.com; <http://kameelahmady.com>.

2 See for example Casper, McLanahan and Garfinkel 1994; Wright 1995; Pressman 1998, 2002)

3 Ahmady, K. (2016). *An Echo of Silence: A comprehensive study on child marriage in Iran*. Tehran: Shiraze (2015) and USA: NOVA.

In the eyes of many, ECM affects and complicates young children's lives, causes harmful consequences to their health and affects their future development on every level. In some developing countries, ECM is an economic tool that can improve the economic status of the family. It can fortify bonds between families, is seen to ensure a girl's virginity before marriage and control her sexual desire, and avoids the possibility of a girl reaching an age where she is no longer desirable as a wife by a man or his family (Alemu, 2008). Complications related to pregnancy and childbirth are the main causes of death among 15–19-year-old girls (Loaiza and Wong, 2012). Equally devastating are the health consequences that make girls prone to sexually transmitted infections, including HIV. From a social perspective, it is a brutal end to a girl's education and autonomy and minimises her life choices. Girls are reduced to mere commercial commodities.

There is no doubt that investing in girls, developing their social and economic assets and ensuring their access to education and health services are clear signs of gender equality that will translate into stronger societies and vibrant economies.

Education is often seen as a key to preventing ECM (UNICEF, 2004). Women who are educated are healthier, participate more in the formal labour market, earn more income, have fewer children, and provide better healthcare and education to their children, compared to women with little or no formal education (UNICEF, 2001).

With worldwide awareness and advocacy, levels of ECM are generally declining, although a substantial proportion of young children are still married under the legal ages of their societies. One clear, egregious example of this is Iran.

Iran: Situational Analysis and Strategic Context

According to the Iranian religious structure, puberty and menarche are the transitional points from childhood to adulthood. Reaching this biological threshold means becoming eligible for marriage, regardless of age. Although ECM is applicable to both boys and girls, the harsh reality is that the impact is greater on girls. It is a global issue, but rates vary dramatically, both within and between countries. Nevertheless, in terms of proportions and numbers, most ECM takes place in rural sub-Saharan Africa and south Asia (UNICEF 2001).

Although little data is available on ECM in Iran and there is an absence of credible and independent studies, official Iranian Government statistics show that tens of thousands of girls and boys under the age of 15 are married off by their families each year in Iran. The numbers may actually be even higher. Some families in Iran do not register underage marriages. According to Iran's Association of Children's Rights, the number of girls married in Iran under the age of 15 went from 33,383 in 2006 to 43,459 in 2009, a 30% increase in three years. This is due to cultural norms and local customs, deepening poverty and parents' desires to control their daughters' sexualities.

According to the report of the Special Rapporteur on the situation of human rights in the Islamic Republic of Iran, the legal age of marriage for girls in Iran is 13 years of age, but girls as young as nine may be married with the permission of the court. In 2013, a legislative attempt to declare the marriage of a custodian to his adopted daughter illegal was voided by the Council. The amended text of the relevant law now in effect recognises the legitimacy of such a marriage, provided that a competent court considers it to be in the best interests of the child. At least 48,580 girls between 10 and 14 years of age

were married in 2011, 48,567 of whom were reported to have had at least one child before they reached 15 years of age. Some 40,635 marriages of girls less than 15 years of age were also registered between March 2012 and March 2013, of which more than 8,000 involved men who were at least ten years older. Furthermore, at least 1,537 marriages of girls younger than ten were registered in 2012, which is a significant increase compared to the 716 registered between March 2010 and March 2011. The number of registered divorces for girls under 15 years of age has also consistently increased since 2010. The Government responded to this by stating that the law prohibits forced marriage, implying that all marriages in the country are consensual.

Statistics in Iran from the past five years show a significant drop in the number of students enrolled in (all-girl) schools. For the past five years, an increasing number of girls' schools have been experiencing a significant drop in the number of students enrolled (ThoughtCo). Furthermore, the mortality rate for married girls below the age of 15 is five times higher than for those over the age of 20 (ThoughtCo).

This study aims to analyse, for the first time, the prevalence of ECM in Iran by focusing on the prominent socio-cultural factors behind the deep-rooted inequality that is responsible for ECM's continued existence and support. The rationale for this study is to demonstrate the evidence for and prevalence of this harmful practice in Iran and to assist decision-makers in sharpening their focuses on the urgent need to protect girls' human rights. Respect for girls' human rights requires that we prevent and eradicate ECM and actively support those girls who are already married. It is the only course by which we can avert what otherwise is a human tragedy. This study is an effort to bring to the surface the problem of ECM in Iran.

Research Background and Objectives

This study on the prevalence of ECM in Iran initially occurred in 2013, when Kameel Ahmady conducted the first large-scale survey on female genital mutilation ('FGM') in Iran (Ahmady, 2015)¹. In most of the areas studied, ECM was found to be on par with FGM. This current survey on ECM was conceived when the study on FGM was proceeding. At that time, the international community was unaware of FGM's existence in Iran. Even within Iran, Iranians were unaware of FGM's existence. Partly due to the study on FGM, it became abundantly clear that a study was warranted to gauge the consequences of ECM.

In Iran there has been a meagre pool of information on this subject. Very few individuals have conducted studies to try to identify the depth and prevalence of the problem. Government data is lacking. Iran, with its considerably high rate of practise of this gender-based social norm has never been the subject of any sort in-depth research. While some descriptive statistics provide a global picture of ECM, they do not provide an analysis of the variables that determine a girl's risk of being married as a child. What little has been mentioned is superficial, confined to university theses, the media, internet activism reports and some reports of a non-analytical nature regarding the registered rates of ECM. In most cases, studies of ECM in Iran have gone no further than local, micro-level analyses. What was sorely needed was a practical, problem-centred and issue-orientated piece of research based specifically on Iran and ECM's

---

¹ Ahmady, K. (2015). *In the Name of Tradition: A Comprehensive Study on female genital mutilation in Iran*. Uncut voice perss, Germany.

prevalence. Looking at the history of ECM research in Iran, what became abundantly clear was the absence of an in-depth approach to bringing ECM issues to the surface and going beyond what has been occasionally done in this field.

From the outset it was quite difficult to get accurate data on the true extent of ECM. That is because some marriages are not officially registered and many parents resort to lying about girls' ages. In rural areas this lack of official registration is made easier by virtue of the fact that birth certificates are often non-existent or not properly recorded. Therefore, ECM is not under the legal scrutiny of the courts; thus girls are denied the benefit of a measure to safeguard their interests (UNICEF, 2014, p.1). Moreover, not registering a marriage can lead to a lack of legal protection for both spouses and any future children (Amani Campaign, 2014, p.12).

Objectives of the Research Study

As mentioned above, Iran is a country where ECM is taking place in abundance. Some of these marriages are arranged to settle financial debts or for other materialistic reasons. Most of them are unregistered, which is a contributing factor to the scarcity of data on the topic. Due to that lack of data, it is easy for the authorities and the people involved to deny the facts about the prevalence of ECM in Iran. This study has explored the hidden to reveal the existence of ECM in Iran. This is the first and only comprehensive study to date in Iran that brings to the surface the unregistered number of marriages that take place at early ages.

The objective of this study is to present empirical evidence obtained through household questionnaires to estimate the prevalence of ECM in Iran and to identify and understand the factors associated with it.

Research Methodology

The methodological approach adopted by this research was designed to be qualitative and large scale. As no previous research was available to refer to and no known methodology had been implemented in Iran that could be used as a comparative, a research methodology compatible with the subject matter was absent. This clearly pointed to the need for a comparative study of the different states that have a high prevalence of ECM in Iran, which would help identify the similarities and differences between the drivers that led different people into ECMs. The genuineness of the research and its novelty of scale and purpose determined the steps and forms of each method.

Considering the fact that hardly any research had been undertaken in this field, the task was highly challenging and the methodology evolved was dynamic. Methodological decisions were completely flexible, depending on the variations that the researchers faced at each step. Population size, sample size, sampling method, the number of interviews in each district and even the time spent in a particular province were reflections of the prevalence of ECM in that area. Considering all the variations and differences, a methodology was adopted that fulfilled what was needed for this crucial step. It is worth mentioning that the methodological decisions were unique and tailored for this sort of gender-sensitive research, based on the programme areas' unique characteristics. Such decisions might not be applicable in other contexts.

To explore the programme areas, the study narrowed the search to selected areas of interest by using data from the National Organisation for Civil Registration.¹ The seven provinces with the highest rates of registered child marriages, based on demographic information from the most recent decade, were selected. They were:

1. Razavi Khorasan;
2. East Azerbaijan;
3. Khuzestan;
4. Sistan and Baluchestan;
5. West Azerbaijan;
6. Hormozgan; and
7. Isfahan.

The contexts and indicators of ECM were examined in terms of three age groups: less than 10 years of age, 10 to 14 years of age, and 15 to 19 years of age.

Table 1: Marriage ranks in 2014 sorted by age groups and gender

Up to 10	10–14	15–19
Sistan and Baluchestan 33	Razavi Khorasan 7,629	Razavi Khorasan 24,362
Khuzestan 31	East Azarbaijan 4,244	Khuzestan 15,354
Zanjan 11	Khuzestan 2,256	East Azarbaijan 12,566
Kohgiluyeh and Buyer Ahmad 10	Hamedan 1,893	Fars 11,475
Kermanshah 9	Sistan and Baluchestan 1,841	West Azarbaijan 11,277
Fars 8	Fars 1,829	Sistan and Baluchestan 10,296
	West Azarbaijan 1,604	Isfahan 10,147

¹ The National Organisation for Civil Registration is considered to be a dependent part of the ministry of interior. The National Organisation for Civil Registration is active throughout the country and is the most referred-to governmental organisation. According to an act effected in June 1928, the Birth Certificate and Statistics Administration was established as part of the ministry of interior and began working. In 1940, according to a new law and after editing a new set of regulations, the name of this organisation changed to The Office of Statistics and Civil Registration. In July 1976, The National Organisation for Civil Registration was formed.

The broadness of the programme areas, the budget and the time constraints necessitated the use of cluster sampling.¹ Several towns located in the north, south, east and west of Iran were selected for the first cluster. Some villages of each town were selected as the next cluster.

The number of interviews conducted in each province was based on its rank in the latest rank table. Accordingly, all programme areas required different numbers of interviews. Altogether, about 300 people were interviewed – 60% female and 40% male.

Although the questionnaire used in them was a local edition of the Demographic and Health Survey (the ‘DHS’) questionnaires,² a great part of it was made by the researchers. The study utilised household-survey data from the DHS to assess ECM levels by country and provide further analyses of how ECM correlates with additional indicators. The DHS conducts nationally representative household surveys designed to measure the health and nutrition statuses of women and children in developing countries.³

To use the DHS standard questionnaires in this study, it was vital to make some changes and modifications to translate the questions into local languages and make the surveys user friendly. According to the specific cultural differences and variations in each district, adjustments were necessary. Answers to structured questions, as well as observations, were obtained through interviews and used in the categories of Background, Marriage, Marriage Decision, Female Reproduction, Male Reproduction, Gender Attitudes, Female Sexual Violence and Male Domestic Violence. The questionnaire focused on the prevalence and causes of ECM in the surveyed areas. This type of questionnaire was used to interview only local people, but the study also gathered the viewpoints of authorities, governmental figures and religious and community leaders, which influenced and changed the types of questions asked. The procedure thus varied structurally.

Survey Results

The research establishes that family type (and/or household structure), combined with gender, dramatically affects the likelihood of poverty. Our findings confirm that single-parent households – which are overwhelmingly female-headed in all seven provinces – face the greatest risk of poverty. Women who are married young become invisible in their communities; it is both a human-rights violation and something that perpetuates the cycle of poverty. The research has gauged three variables, triangulated through grounded theory, that show ECM constitutes a foundation for gendered poverty.

The first variable was the ratio of ECM in the respective provinces, which was calculated in terms of child marriages to total marriages. It gave us a clear picture that the prevalence of ECM is quite high in Razavi Khorasan and Khuzestan provinces. Altogether, the prevalence of ECM was 38% of all marriages across the seven provinces over the span of ten years.

¹ Cluster sampling is a sampling method by which different groups within a population are used as samples.

² See <http://dhsprogram.com/>.

³ For more information about the DHS, refer to www.measuredhs.com.

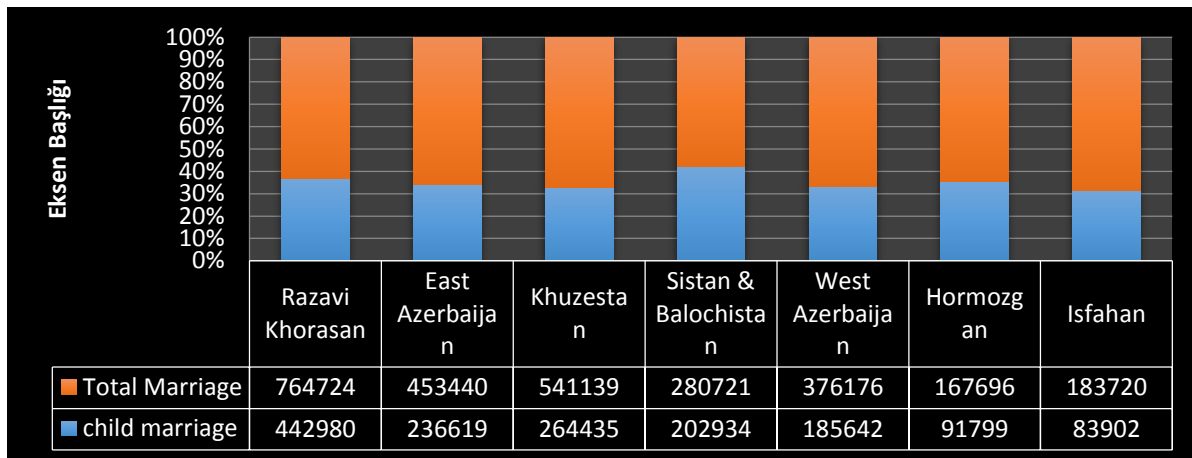

Figure 1. Ratio of ECM to all marriages in each province in ten years (2005–2014)

Figure 1 shows ECM’s prevalence in the last ten years in the selected seven provinces in Iran. ECM is still practised at high rates. However, the percentage of ECM is alarmingly higher for girls than it is for boys. As shown in Figure 2, a comparative analysis over a period of ten years of underaged girls and boys reveals that the level of marriages for young girls under the age of 18 is much higher than for young boys.

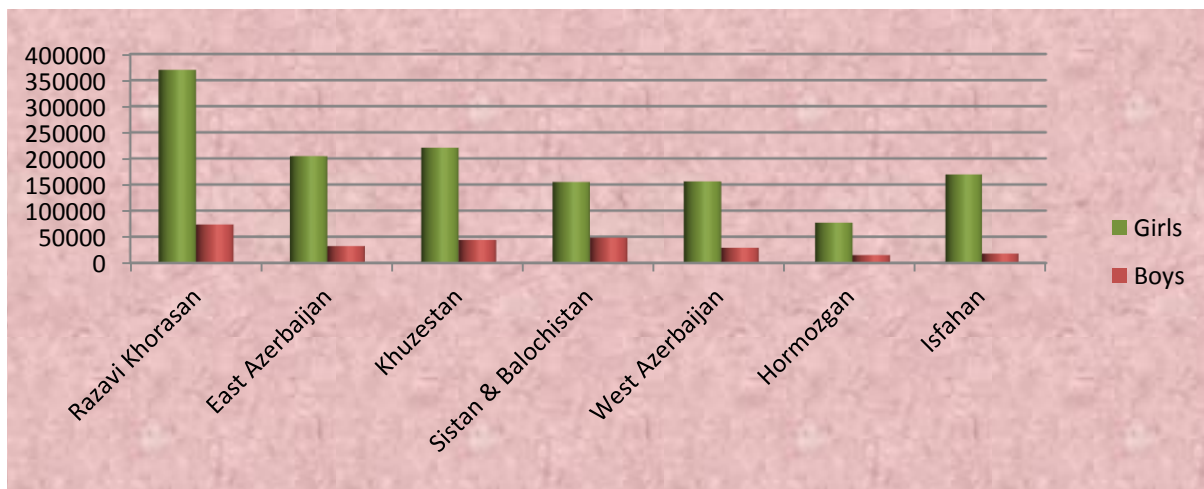
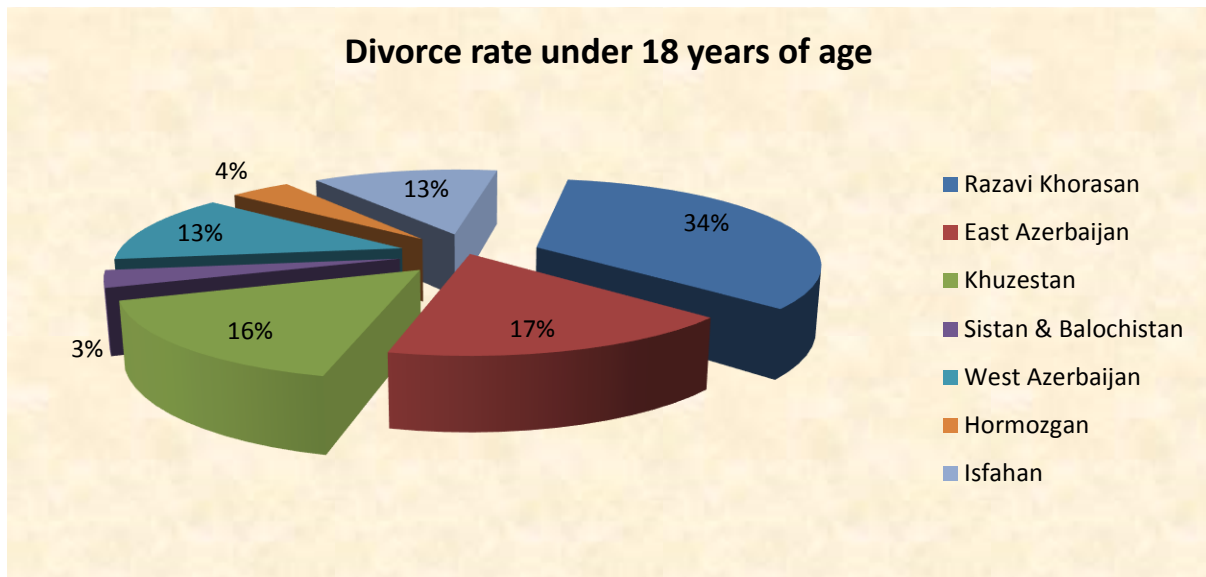

Figure 2. Marriage under the age of 18 in seven provinces across ten years (2005–2014)

Alongside the high ECM rate, there has been an increased rate of divorce in people under the age of 18 (in comparison to the previous decade). As shown in Figure 2, the rates differ based on gender, meaning that ECM is more of an issue for girls than boys.

Figure 2. Divorce under 18 years of age in seven provinces over the span of ten years (2005–2014)

The divorce rate is rising among increasingly younger children. Each year, higher numbers of children under the age of 18 are either divorcing or becoming child widows. Again, the issue affects more female children than male, meaning that vulnerable divorced or widowed girls under 18 are more prevalent than vulnerable widowed boys, because very young girls are frequently married to significantly older men. Because of the stigma associated with divorce and the position of women in society, broken marriages leave many girls living alone and raising children with no support.

While boys are sometimes subjected to ECM, girls are disproportionately affected and form the vast majority of victims.¹ For girls, the affects reach well beyond adolescence.² Many aspects of their lives are controlled by older men who consider them little more than sexual and domestic servants. The greater the age difference, the more likely girls are to be disempowered and at risk of violence, abuse or exploitation. Sometimes the girls' problems begin only after making it home with their babies, when they are frequently abandoned by their husbands (International Centre for Research on Women, 2007, p.10; Child Protection and Gender-Based Violence Sub-Working Group Jordan, 2013, p.2).

The complex issue of ECM is rooted in gender inequality and the belief that girls and women are somehow inferior to boys and men. The main driving forces are patriarchal notions and the desire to subjugate women to control their sexualities. Poverty, lack of education, cultural practices and insecurity fuel and sustain ECM's existence, as girls are not valued as much as boys. They are seen as burdens on their families. Marrying off a girl at a young age can be viewed as a way to ease economic hardship, transferring this 'burden' to her husband's family (Save the Children, 2003). ECM is also driven by the desire to control how a girl should behave, how she should dress, who she should be allowed to see and marry, etc.

¹ See Girls Not Brides official website: www.girlsnotbrides.org.

² See Human Rights Watch Q & A: Child Marriage and Violations of Girls' Rights: www.hrw.org.

Similarly, divorce rates are also higher in young girls in comparison to boys due to multiple factors that magnify the increasing number of social issues for girls. There are a number of young marriages that come to an early end. Girls who marry young are more prone to be divorced at an early age. Child brides are often disempowered and dependent on their husbands, leaving them with more social problems that as child divorcees or widows they are simply not capable of handling. The enormous responsibility on a young girl going from a wife, then a mother, to a divorcee or widow is catastrophic. These girls are more vulnerable to persistent poverty if their spouses die, abandon or divorce them.⁹ Girls widowed earlier in life face economic and social challenges for a greater portion of their lives than women who marry later. This problem threatens to increase with the expanding youth population in the developing world (UNICEF, undated). In addition, as ECM is considered an interfamilial binding contract, the breaking of it (i.e. divorce) can have serious consequences both for the families and for the girl. Even those girls with the option of divorcing an abusive spouse are vulnerable because they have little earning power, education or financial support (Council of Foreign Relations, 2021).

My Mother was a housemaid, cleaning people's houses. I couldn't study though. I myself now am a housemaid too. On that time I thought by getting married early, I cut one mouth to feed. I thought that I'm doing the best for my family. I didn't even know to whom I'm marrying.

~ Female respondent, 32, Kuy-e Al-e Safi, Ahvaz, Khuzestan province

Widowhood is one of the most neglected gender and human-rights issues related to ECM. These young girls, long invisible in many countries, are the most vulnerable. This is a particularly acute problem in rural areas, where traditions, customs and discriminatory interpretations of religious codes often dominate and where there is a glaring lack of modernity and marriage legislation. The consequences of widowhood include social ostracization, economic dependency, marginalisation, legal discrimination, political insensitivity and human-rights violations. All these consequences are intensified by the fact that they are being faced by child widows, who are extremely vulnerable (Goddard). Child widows are the legacy of ECM.

An analysis of the ECM statistics over the last decade shows that the child marriage ratio to total marriages has always been greater than 35%. This is a reflection of the cultural norms that flourish within the social system to perpetuate the practice of ECM.

Discussion

My mother-in-law said that I swear you're infertile. So, I cut off the pills I took and got pregnant two months later. Then I found out that she intentionally said those things so that I could have a baby. I wanted to have baby in other conditions not in that poverty, and, as a child; I wanted her wishes to come true. I have anaemia and asthenia.

~ Female Respondent, 32, Kuy-e Al-e Safi, Ahvaz city, Khuzestan province

The findings of the research and survey results can be briefly summarised in the following analytical model, which depicts the relationships among the numerous independent variables that trigger ECM. The consequences of ECM are dependent variables shown on the right side of the model, which then become new independent variables. Gender and area of residency (urban or rural areas) are considered control variables.

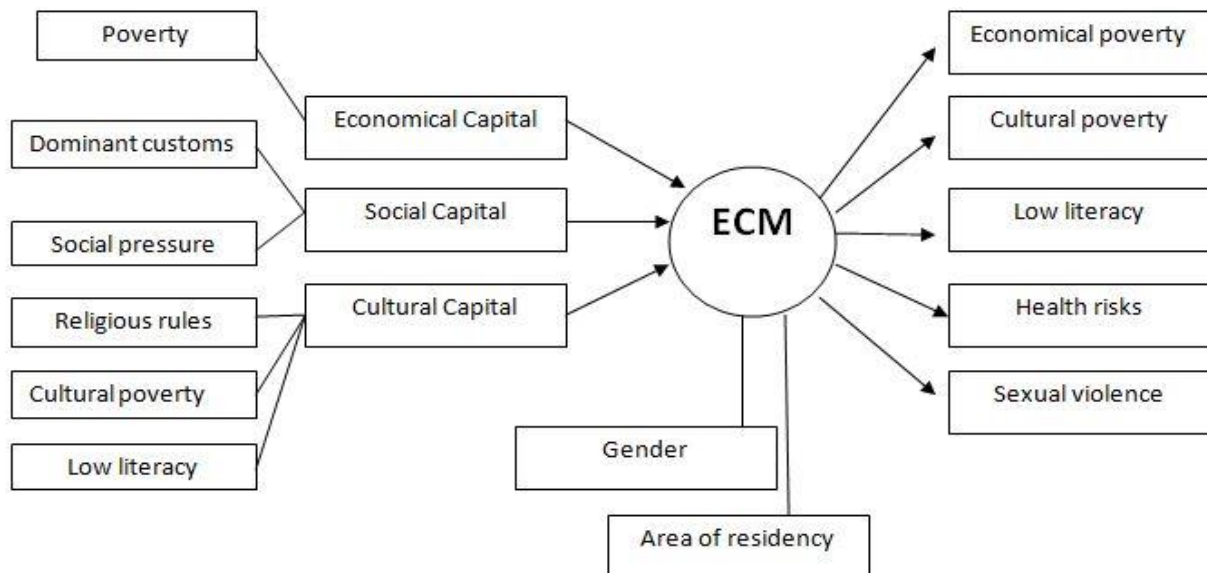

Figure 4. Analytical model of the study

A closer look at the model gives us an overview of how poverty is a prominent variable – a leading cause and consequence of ECM. Poverty and ECM are closely interlinked. ECM precludes the possibility of education, employment and other economic development, and exposes girls to a multiplicity of vulnerabilities (Sanlaap, n.d., p.4).

There is a growing number of girls forced to get married for security and economic problems and in the years of war. Families use marriage as a defence mechanism to prevent any violence caused by war. Military forces use sexual harassments as a weapon of war. That's why child and early marriages is a way to get out of it for families.

~ Aram Shakaram, Member of Save the Children

Poverty and not being able to pay fees was the most common reason why children dropped out of school in Hormozgan province. In East Azerbaijan, schools being far away was also a contributing factor to respondents dropping out of school. Details on reasons for school dropout are provided as an example. ECM perpetuates the cycle of poverty by cutting short girls' education, pushing them into early and repeated pregnancies and limiting their opportunities for employment.

The discontinuance of the privileges of childhood also encompasses the discontinuance of education. ECM and school dropout are the twin events that mark the exit of childhood in young girls' lives. The findings of the research were overwhelming in this regard. ECM is accompanied by a parallel and connected incident of dropping out of school. More so in poor households, the value given to pursuing girls' education is directly related to the prospects of improving employment and earning opportunities. Low levels of education restrict girls' economic autonomies, thus increasing their vulnerabilities. In the case of a girl child, aspirations in the education and professional spheres may be stifled by predetermined gender roles that see a woman confined within domestic walls. In such cases, investing in girls' education clashes with the economics of poor households. What little resources are available for the future of their daughters is invested in wedding expenses and dowries, rather than extending educations.

My father found me a husband when I was 13 and I had my first child at 14. I have no clue about my dowry! My father never sent me to school. Given that I got married at 13 and I had nothing but sickness during the beginning of my marriage and also I don't see early marriage appropriate, but I still want my daughter to get married at 15, so that she wouldn't get involved in emotional relationships and others wouldn't abuse her.

~ Shahin, 27, Pir Ali Village, Orumie, West Azerbaijan

Conclusions and Recommendations

A review of the survey findings and literature and an empirical analysis shed light on the gendered outcomes of ECM, which directly lead to an increase in gendered poverty. Our findings reveal how ECM intersects with various social institutions to shape women's risks of poverty, both absolutely and relative to men's. While the relationship between gender and poverty is complex, several elements of this relationship are evident.

ECM's dominant position in the gender-inequality chain continues to flourish against a background of poverty, social expectations, sexual violence, culturally-embedded sexual norms, gender stereotypes, social pressures and family hardships. This demands new policies and solutions and acceptance of norms that reflect gender equality.

By placing children in adulthood roles, ECM affects the present and the next generation in terms of multiple pregnancies, restricted access to education and income-generation opportunities, enforced social seclusion, early widowhood, abandonment, and trapping survivors in a generational cycle of outdated roles and rules. The acute gender-based oppression permeates the collective thinking process and passes on to the next generation.

Regardless of geographical and cultural setting, ECM seems to directly correlate with conditions that typically characterise poor development, such as rural residences, low or no formal education, and poverty. Pronounced disparities emerge in the prevalence of ECM. This in turn affects efforts to eradicate extreme poverty (Sustainable Development Goal 1), since child brides miss out on the education and economic opportunities needed to lift themselves and their families out of poverty. Poverty is both a key determinant and a manifestation of ECM as witnessed in Bangladesh, Mali,

Mozambique and Niger, where more than half of girls are married before the age of 18. In these countries, more than 75% of people live on less than \$2 a day. Mali is a particular example of this dire economic situation (Population Reference Bureau, 2005).

Responses to ECM may geographically and culturally vary. What may efficiently work in one province can exacerbate the phenomenon in another, and what is deemed acceptable in one nationality or culture may not hold true in another. For instance, the means by which preventative messages about ECM are transferred to people are different, depending on the region. A holistic, comprehensive and coordinated policy must factor in the specificities of each respective culture, as a one-size-fits-all approach may simply be unfeasible. This requires adaptability and flexibility. Policy-makers must be cognisant of differences and variations when enacting a central action programme to eradicate ECM.

The complexity of ECM requires that effective legal, policy and programme measures be taken by coordinating efforts at the international, national and local levels. There are a range of approaches needed to address EMC, and, crucially, everyone has a role to play. This means there must be long-term, sustainable interventions that are coordinated, well-resourced and reflect the empowerment of girls, mobilisation of families and communities, access to services, and establishment and implementation of laws and policies.

There remains much to be done to combat ECM in Iran. Based on the findings from the analysis and input from survey participants, the recommendations of the study are listed below. Many of the recommendations reinforce existing ECM-prevention programmes and emphasise that multifaceted, holistic approaches are needed to tackle the problem.

- Official registration of all births and marriages must be mandated to negate existing ECM by making it impossible. With a limited or lack of reliable official records of birth, it is difficult to determine a bride's age with certainty. Parental estimates can be inaccurate, false and simply a lie. Registration is a critical step to counter the practice of ECM as it provides proof of girls' ages. Sound marriage registration is only possible if it can be founded on timely and rigorous birth registration. Birth registration is a fundamental human right that supports the enjoyment of a host of other entitlements. In countries where birth registration is not compulsory or is implemented inconsistently, marriage registration is liable to hinge on non-existent or unreliable birth certificates. According to UNICEF, the gap in recording births facilitates the falsification of the ages and identities of children, particularly of girls being sought for early marriage. When a girl's birth is properly certified, the advantages are priceless: her identity is protected, her capacity to access basic services is heightened and her protective rights are greatly enhanced. Registering births and marriages helps prevent ECM by proving the age of a girl and her partner and allows girls and women to seek financial and legal redress if the marriage ends.
- The role of government is pivotal. Government, as the origin of every country's power base, can be crucial in ECM's prevention. A clear governmental commitment is needed to ensure the law is adequately enforced, particularly as social and cultural norms tend to override legal norms. Governments must show strong political leadership by making ECM of national importance and providing adequate financial resourcing across ministries to tackle the issue holistically. Governments can further coordinate organisations' policies and provide funds for studies on ECM

and other related projects to diffuse messages about ECM to the populace. This is crucial to ensure protective and non-discriminatory legal frameworks and strict implementation of laws and policies, as well as provide effective education, protection services, reproductive/sexual healthcare and legal remedies to both married and unmarried girls.

- Evidence widely shows that keeping a girl in school is crucial. Just as ECM interferes with girls' educations, the education of girls pushes back ECM. According to research by the International Center for Research on Women, in 18 out of the 20 countries with the highest prevalence of child marriage, the level of education a girl reaches is the most powerful predictor of the marriage age. Consistently, in all regions, girls with higher education levels are less likely to marry as children.
- Educating the public about ECM and raising their general literacy is a must. In this study, the respondents showed various states of glaring ignorance and/or little to no knowledge about ECM's detrimental and overall harmful effects. ECM is both a cause of illiteracy and an effect of it. Any step towards tackling ECM must include diffusing information about the negative outcomes to the public. This is when the power of technology comes into play through the use of mass-media campaigns and other innovative methods such as radio, TV, mobile phones and digital media to raise awareness of girls' rights and the impacts of child marriage. Without this important factor, which can change opinions and values, anything looking like advancement would be unreal – the result of outside forces – and impermanent.
- Legislation defining age for compulsory education should progressively align with the minimum age for marriage. In Iran, changing the legal marriage age, which currently is 13 years for girls (and a shocking nine years with the court's permission) and 15 for boys, is crucial. It is important to note that, while most countries legislate for a minimum legal age of marriage, the age of marriage is often higher for men than it is for women and many countries continue to have a legal age of marriage lower than that recommended in the UN Convention on the Rights of the Child.
- The practice of ECM in many communities has flourished due to a lack of knowledge and awareness of the negative drawbacks and consequences of it. It is imperative that efforts be undertaken to mobilise communities using knowledge and education about its negative physical, psychological and social impacts. Community involvement in the eradication of ECM must be reinforced. A comprehensive advocacy plan should be designed and implemented to promote the empowerment of children, girls in particular, as a social norm.
- Working with men and boys is a critical part of ending ECM. In many communities it is the men who hold the power and make the decisions. Interventions targeting fathers, brothers, husbands and future husbands are important in helping men and boys reflect on the gender status quo and seeing the benefits of a community that values and supports girls and women to fulfil their potentials.
- Community programmes should be conceived to benefit girls from families with financial incentives to marry off their children, including helplines for victims and shelters or other safe places for girls. In addition to that, capacity-building and education for community leaders and

other key actors on the negative impacts of ECM will further help to ensure that it does not continue.

- A multi-faceted, holistic approach is required by involving all players from civil society, communities and government to look at what limits women's development and respond accordingly with integrated approaches, including interventions at the community level and strengthening national policies.
- Religious leaders have been important agents of change. It is therefore essential that religious leaders receive training on the adverse effects of ECM. Given the influence of religion, approaching the issue through the enforcement of Sharia law may be an effective strategy. A comprehensive method must be developed to train and consult these religious leaders to diffuse the preventative message. In communities where religious leaders play prominent roles in decision-making or influencing the prevailing norms, it is necessary to garner their support as positive advocates for change.
- The widespread traditional practice of temporary marriage further fuels the frequency of ECM in Iran. Often, following the initial removal of a young girl from her parental home under the pretext of marriage, she is sold into the sex trade, or just sold to another husband, as in the case of so-called fake or temporary child marriages. Men may engage in serial unions, marrying a girl for a limited time until she conceives a child (hopefully a boy, if the previous or present traditional marriage has failed to produce one) or is able to assist in economic activities. These young girls are then abandoned (and her child, if unwanted) once she is no longer needed. Once girls are abandoned, they are unmarriageable and forced to continue lives of exclusion. Child marriage thus turns into human trafficking, free labour, prostitution or, in short, the enslavement of a girl for the purpose of indiscriminate exploitation. This is one of the prominent contributory factors to the increasing trend of ECM in Iran. Tracking of such marriages is not easy as they are not registered transactions. There is no doubt that the registration of temporary marriages would not only highlight the prevalence of ECM in Iran, but also would help to prevent sex trafficking and child prostitution.
- Empowering girls by giving them opportunities to build skills and knowledge, to understand and exercise their rights and to develop support networks plays an important part in ending ECM. As girls are the victims and later the survivors they are also the agents of change. Girls are the key to social transformation around ECM. Young girls should be helped to develop the necessary resilience to defend themselves from attempts made by adults, even well-meaning parents or elders, to marry them before they attain majority. In addition to protecting itself, a well-informed, aware and proactive new generation would provide the backbone of initiatives being set in motion in their communities, countries and internationally to progressively make ECM an echo of an extinct tradition. Knowledge of marriage laws and reproductive rights could be integrated into their life-skills training to improve girls' knowledge about their reproductive health and legal rights, including the right not to marry before the age of 18 and the right to give free and full consent (or dissent) to marriage. Activities could also include increasing girls' self-confidence and ability to negotiate key life decisions, including continuing schooling and annulling marriages.

- It is high time for Iranian legal authorities to incorporate international laws into the legal system and practice. As a signatory to CEDAW and the CRC, Iran has the legal responsibility to take all necessary legislative, judicial, administrative and other measures to ensure the full attainment of women's and children's rights, which are an integral part of these conventions.
- A range of policies and programmes are needed to assess and reduce ECM and its impact. That would include data research. At present, there is a serious lack of data on all aspects of ECM, and even less on ECM in Iran. These gaps need to be filled urgently, since data influence and guide policies and programmes and provide bases for effective advocacy. Existing demographic data may be disaggregated and used in ways that tell us more about the prevalence of ECM.
- This substantial shortage of available material on ECM in Iran is a matter of immense concern. There is a lack of awareness in the populace and indifference shown by the Government. In Iran, the contemporary research bodies analyse child- and gender-based issues such as domestic violence and child education. ECM, however, has been largely ignored. This attitude of indifference towards ECM has resulted in a scarcity of data on the issue, which has limited knowledge about the issue in the domestic and international communities. Many have no idea about the presence of ECM in Iran. Consequently, in many global reports on ECM, Iran is scarcely mentioned.
- It is vital that more research on the topic be undertaken so that the world is cognisant that ECM in Iran is highly prevalent. The research would also assist the Government, law-makers, civil institutions, analysts and policy-makers in Iran in identifying and combatting the issue. Academic society, scholars and university researchers are needed to undertake more in-depth studies and country-level reporting on ECM to document the nature and prevalence of ECM and its ensuing sexual violence.
- The Iranian Government desperately needs to develop comprehensive social-safety-net programmes, reduce the poverty level and provide economic opportunities to encourage families to end ECM. In the worldwide battle to eliminate ECM, Iran has been neglectful and neglected.

About the Author

A social anthropologist and scholar, **Kameel Ahmady** received the IKWR 2017 Truth Honour Award from London Law University and placed first in the literary category at the 2017 Global Woman P.E.A.C.E. Foundation ceremony hosted by George Washington University.

A dual British-Iranian national, Kameel Ahmady studied economic environment and publishing at the University of Communications in London, earned an M.A. in Social Anthropology from the University of Kent, and pursued additional courses on research methods and Middle East Studies at the London School of Economics and Birkbeck, University of London.

Kameel has worked mainly on international and social development, focusing on gender and minority issues. Published in English, Farsi, Turkish and Kurdish, his previous pioneering research has garnered international attention. In 2011, Etkin in Istanbul brought out *Another Look at East and South-East Turkey*, and his ground-breaking research, *In the Name of Tradition: Female Genital Mutilation in Iran*, appeared in 2015 with UnCUT/VOICES Press. Nova Science Publisher added *An Echo of Silence* – a study of early child marriage (ECM) in Iran – to its programme in 2017, a work that Shiraze publishing made available in Farsi. In 2019, *Childhood Plunder* (about scavenging – i.e. waste picking – in Tehran) was printed by IRSPRC. In 2020, *A House on Water*, investigating temporary marriage in Iran, was brought out by Shiraze in Tehran and Mehri in London.

In the last few years, Kameel has focused on LGBT+ and ethnicity in such works as *Forbidden Tale*, a comprehensive study of LGBT+ individuals in Iran, printed in English and Farsi by Mehri. In 2020, *The House with an Open Door*, a comprehensive look at temporary marriage in Iran, was printed, and in 2021, *From Border to Border: An analysis of Iranian identity and ethnicity, based on research with five major ethnic groups* – Turkish (Azari), Kurdish, Baloch, Arab and Fars (Persian-speaking) – was also published by Mehri in Farsi and English. His new book on child labour, *Traces of Exploitation in Childhood: A Comprehensive Research on Forms, Causes and Consequences of Child Labour in Iran* was published in June 2021 by Avaye Buf publishing. His latest research on **male circumcision (MGM)** will appear shortly.

REFERENCES

- Alemu, B. (2008). Early Marriage in Ethiopia: Causes and Health Consequences. *Exchange on HIV and AIDS, Sexuality and Gender, 1*, 4–6.
- Amani Campaign (2014). *Interagency child protection and gender based violence campaign*, Jordan. www.data.unhcr.org/syrianrefugees/.
- Child Protection and Gender-Based Violence Sub-Working Group Jordan (2013). *Findings from the Inter-Agency Child Protection and Gender-Based Violence Assessment in the Za'atari Refugee Camp, July 2013*.
- Council of Foreign Relations (2021). *Child Marriage*. www.cfr.org/child-marriage/#/.
- Goddard, R. (undated). *Young Widows: A Neglected Gender and Human Rights Issue*. [Speech]. The National Alliance of Women's Organisations. www.nawo.org.uk.
- Findlay, J. and Wright, R. E. (1996). Gender, Poverty and the Intra-Household Distribution of Resources. *Review of Income and Wealth, 42*(3), 335–351.
- International Centre for Research on Women (2007) *New Insights on Preventing Child Marriage: A global analysis of factors and programs*.
- Loaiza Sr, E. and Wong, S. (2012). *Marrying Too Young: End Child Marriage*.
- Population Reference Bureau (2005). *2005 World Population Data Sheet*.

Sanlaap (undated). *Child Marriage: West Bengal Scenario*.

Save the Children (2003). *Rights of Passage*.

ThoughtCo. (undated) Ten Facts About Child Brides. *Women's Issues*.
<http://womensissues.about.com/od/violenceagainstwomen/tp/TenFactsAboutChildBrides.htm>.

UNICEF (2001). *Early Marriage: Child Spouses*.

UNICEF (2004). *Girls' Education: Introduction*.

UNICEF (2014). *Child Marriage In Jordan*.

UNICEF (undated). *Child Marriages: 39,000 Every Day*. www.unicef.org/media/press-centre.

AZERBAJCAN-TÜRKİYE. ŞUŞA BEYANNAMESİNİN BİRLİK VE DAYANIŞMA FELSEFESİNE TARİH VE MODERNİTE BAĞLAMINDA BİR BAKIŞ

Azerbaijan-Turkey. A Look at the Philosophy of Unity and Solidarity of the Shusha Declaration in the Context of History and Modernity

Khatire GULIYEVA

Felsefe bilimleri doktoru, doçent. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Felsefe ve Sosyoloji Enstitüsü, "Çokkültürlülük ve Hoşgörü Felsefesi" bölüm başkanı, AZERBAJCAN

<https://orcid.org/0000-0002-4889-6569>

E-mail: khatirequli@gmail.com

Öz

XXI. yüzyılın üçüncü on yılı gibi dünya düşüncesinin karmaşık bir döneminde, devletler ve halklar arasındaki diyalogun en önemli koşullardan biri olduğu bilinmektedir.

Dünyada bunu destekleyen birçok ülke var ama tam tersine çatışmayla ilgilenen ülkeler de yok sayılmaz.

Ancak tarihsel deneyim, karşılıklı saygı ve işbirliğinin dünyada barış kadar önemli bir yaşam felsefesi sağladığını doğrulamaktadır. Bu felsefenin temel ilkeleri birlik ve dayanışma olarak nitelendirilir.

Bu bakımdan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye Cumhuriyeti ile tüm alanlardaki ilişkileri büyük önem taşımaktadır.

Kadim tarihin en zorlu sınavlarında kendini kanıtlamış olan karşılıklı birlik ve dayanışma felsefesi, 15 Haziran, 2021 yılında Azerbaycanın Zafer zirvesi Şuşa'da iki orijinal nüsha olarak imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasındaki Müttefik İlişkiler Şuşa Beyannamesi ile tarihe damgasını vurdu. Monolitik birlik felsefesinin, asil dayanışmanın bilgeliğinin bir örneği olan ve felsefi-antropolojik bir fenomenden kaynaklanan Şuşa Beyannamesi, siyasi, diplomatik, hukuki, askeri, sosyo-kültürel önemi açısından Zafer Felsefesi Bildirgesi olarak da nitelendirilebilir.

Biz "Azerbaycan-Türkiye. Şuşa Beyannamesinin Birlik ve Dayanışma Felsefesine Tarih ve Modernite Bağlamında Bir Bakış" başlıklı makalede, iki dost ve kardeş ülke - Türkiye ile Azerbaycan arasındaki birlik ve dayanışma felsefesinin tarihsel ve çağdaş önemini incelemeye çalıştık.

Bilimsel-objektif analizimizin merkezinde, özellikle 100 yıllık tarihin ve modern olayların gerçekleri ve Azerbaycanlıların Ermeniler tarafından soykırıma uğratıldığı, Azerbaycan topraklarını gelme komşu milletin zaman-zaman işgal etmesi, son dönem- 30 yıllık işgala meruz kalmış vatan topraklarını geri almak için mücadele ettiği 2020 yılına kadar olan tarihsel aşama yer almaktadır.

Makaledeki araştırmamızdan elde edilen bilimsel sonuçlar, Türk-Azerbaycan ilişkilerinin ve her iki ülkenin Milli Meclisi tarafından desteklenen Şuşa Beyannamesi'nin Türk birliği fikrinin teyidi için önemli olduğunu söylemeye zemin hazırlamaktadır.

Makalenin yeni olmasının nedenlerinden biri, bir yaşam ve bilim felsefesi olarak birlik ve dayanışma fikrinin felsefi ve antropolojik doğasının analizidir.

Aynı zamanda, bu makale, Birlik ve Dayanışma siyasi aydınlanma modelinin tüm ülkelerin siyasi yönetim sistemine uygulanmasının faydalarını ilk kez kanıtlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Şuşa Beyannaməsi, Birlik, Dayanışma

Abstract

It is known that in a complex period of world thought such as the third decade of the century, the dialogue between states and peoples is one of the most important conditions.

There are many countries in the world that support this, but on the contrary, countries that are interested in conflict cannot be ignored.

However, historical experience confirms that mutual respect and cooperation provide a philosophy of life as important as peace in the world. The basic principles of this philosophy are characterized as unity and solidarity.

In this respect, the dialogues of the Republic of Azerbaijan with the Republic of Turkey in all fields are of great importance.

The philosophy of mutual unity and solidarity, which has proven itself in the most difficult tests of ancient history, left its mark on history with the Shusha Declaration on Allied Relations between the Republic of Turkey and the Republic of Azerbaijan, signed in two original copies on June 15, 2021, in Shusha, the peak of Azerbaijan's Victory. The Shusha Declaration, which is an example of the philosophy of monolithic unity and the wisdom of noble solidarity and originating from a philosophical-anthropological phenomenon, can also be described as the Declaration of the Philosophy of Victory in terms of its political, diplomatic, legal, military, socio-cultural significance.

In the article titled "Azerbaijan-Turkey. A Look at the Philosophy of Unity and Solidarity of the Shusha Declaration in the Context of History and Modernity" we tried to analyze the historical and contemporary significance of the philosophy of unity and solidarity between two friendly and brotherly countries - Turkey and Azerbaijan.

At the center of our scientific-objective analysis, in particular, the facts of 100 years of history and modern events, including the genocide of Azerbaijanis by Armenians, the occasional occupation of Azerbaijani lands, Azerbaijan's war to retake lands occupied for 30 years in 2020.

The scientific results obtained from our research in the article lay the groundwork for saying that the Turkish-Azerbaijani relations and the Shusha Declaration supported by the Milli Majlis of both countries are important for the confirmation of the idea of Turkish unity.

One of the reasons for the novelty of the article can be explained by the first analysis of the idea of unity and solidarity, which has a philosophical and anthropological nature, such as the philosophy of life and science.

At the same time, this article proves for the first time the benefits of applying the Unity and Solidarity model of political enlightenment to the political governance system of all countries.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Shusha Declaration, Unity, Solidarity

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki Zafer Bildirgesi olarak da adlandırılabilir olan Şuşa Beyannamesinin Birlik ve Dayanışma hayat felsefesi bizim ortak türk menşeli kabilelerimizden, Kıpçak, Bulgar, Oğuz boylarından, Orta Asya'dan gelmiş Türk

nesilləri, həmçinin Selçuklu türkleri, Karakoyunlular, Ağkoyunlular, Safeviler tariximizdən, din, dil, gələnkler, etnoloji, mifoloji, çeşitli və zengin folklorumuz böyləce, edebi klasiklərimizin mirasından və bir bütün milli-mənəvi dəğərlerimizdən, həmçinin -politik, bilimsel, kültürel və ekonomik ilişkilərimizdən kaynaklanmış, zaman zaman tüm alanlarda Azərbaycan-Türkiyə - “Bir Millet – İki Devlet” düşüncəsinin Yenilmez gücünü göstərmişdir.

Böyləce, Yalçın Tökerin “Böyük oyanış” eserində də vurğulandığı gibi, – “Bilge Kağandan, hətta daha əvvəlcəndə Mete Handan, Çeçə Handan bəri sönməyən bir atəş gibi əvləri ilə yürekleri tatlı tatlı yakan bu Türk birligi inanç, Gəspirəliyə, Ahundzadə Fəthəli Mirzələrə, Mustafə Cəlaəttin, Süleyman və Ahmet Vəfik Paşələrə, Mehmet Emin Yurdakul və Resulzadələrə, Ömer Seyfəddinlərə, Ziya Gökəllərə, Muftuoğullarına, Ağaoğullarına, Akçürəoğullarına, Kafesoğullarına, Hamdullah Sübhilərə, Atsızlara daha nicələrinə ilham və yaşəm kaynağı olmuşdur” (Yalçın Töker. Böyük uyanış).

Bilindiği gibi, 28 Mayıs 1918’de Tiflis’te (Gürcistan) Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti ilan edildi və Cümhurbaşkanı Məmməd Amin Rasulladə seçildi. Azərbaycan Demokratik Cumhuriyeti Ulusal Meclisi’nin açılışına qədər Geçici Ulusal Kənsəyə Fətəli han Hoyski başkənlik etti və yeni bağımsız dövlətin ilk adımı 4 Haziran’da atıldı – yəni, 28 Mayısdan bir həftə sonra Türkiyə ilə ilişkilər başladı və Osmanlı İmparatorluğu ilə Azərbaycan Ulusal Kənsəyi arasında Batum Antlaşması imzalandı.

Bu rəsmi bəlğənin 4. maddəsinə görə, Türkiyə Azərbaycan’ı Rus işğalından kurtarmak və halkı korumak için askeri yardım sağlamayı qəbul etti. Tarixsel bəlğə Türkiyənin Adəlet Bəkəni Halil Bəy və 4. Colordi Komutan Vehip Paşa, Azərbaycanın Cümhurbaşkanı Məmməd Amin Rasulladə və Dışişləri Bəkəni Məmməd Hasan bəy tərəfindən imzalandı.

Azərbaycan’daki Bolşeviklərə böyük dəstək verən ermənilərin soykırımını başlarkən və daha da böyüyərək bu vahşi saldırını önlemək için Məmməd Amin Rasulladə və Dağıstan’ın ulusal lideri Haydar Məmməd İstanbul’a gidərək Talat və Anvar Paşa ilə görüştülər və Türkiyə dərhal ordusunu Azərbaycan’a göndərməyə hazırlandı. Amcaq Almanyanın Gürcistan üzərindən Birinci

Dünya Savaşı’nda yenilən Türkiyə’yə ordusunun Batum’dan gəçməsinə əngəlləsinə bəkməyərək, Türk əskərləri, nə qədər uzaq və zor olursa olsun, Kars’ı gəçərək kən kərdəşlərinə yardıma gətməyi başardılar.

Böyləce, Azərbaycan’ın tüm bölgələrində gərçəkləşən və tarixə vandalizmin içəriği ilə iz salmış 1918 olaylarına kisa bir bəkişlə bəksək bilə, biz “Bir Millet, İki Devlet” birlik və dayanışma fəlsəfəsinə tənək oluyoruz. ... Ermənilərin Şamaxı şəhərində işlədiği vahşətlər, Erməni vandalizminin bir gərçəği olaraq tarixtə yaşıyor. Halkımıza və millətimize qarşı işlədikləri soykırım haritası, Bakü’yə qədər tüm ilçələrımız və köylərimizdə vahşət izlərini bıraktı. Göycay, Gəməryam, Hacıgəbul, onun Navai yerləşimi, Gəbustan və böyləce Bakü’də yapılan acımasızlıklar, böyükənnələrin kəndim də dahil olmaq üzərə çocuklara söylədiği korkunç hikayələrə kənu oldu.

Ayrıca, 1918’de Ermənilərin Gəbə bölgəsində Azərbaycanlılara qarşı yaptıkları vahşətlər şəhit məzarlığında açıqca nət izləri yaşıyor . 2007’de yol onarımları sırasında kafaları kəzərə vücutlarından ayrılan yüzlərcə şəhidin cəsədi, tarixtə sözdə insan olarak bilinen ermənilərin insan varlığına qarşı zulmünün açıq bir kənıtıdır.

Ülkəmiz için böyləsinə trajik bir tarixsel dönmədə Türkiyə, halkımızla dayanışma göstərərək yardımımıza gəldi. “ bir millet”in kərdəş ülkesi olan Türkiyə’dən Yaklaşık 15.000 Osmanlı askeri

Savunma Bakanı Anvar Paşa'nın özel bir emriyle Azerbaycan'a geldi. Elbette, Enver Paşa'nın kardeşi Nuru Paşa'nın komuta ettiği Azerbaycan Türklerinin de katıldığı Kafkas Müslüman Ordusu, 15 Eylülde Baküye yetişen Mürsel Paşanın komutasındaki alay olmadan, 1918'de Bolşevik askeri güçlerinin desteğiyle ermenilerin Azerbaycanlılara karşı işledikleri ulusal soykırım daha yaygın hale gelecekti. "Bir Millet-İki Dövlət" in efsanevi kahraman TÜRK ORDUSU sayesinde bu saldırgan ve insanlık dışı soykırım durduruldu.

Gerçek TÜRK BİRLİĞİ ORDUSU Rusları, -asında Türklerin ebedi düşmanı soykırımçı ermenileri geri oturdu ve Azerbaycan halkına azadlığına kovuşdu. 1918-ci yılın 15 Eylül günü Azerbaycanlılar için 5 bayram günü olarak unutulmaz oldu. Böyleki, o gün həm Azerbaycan rus istilasından azad oldu, hem o gün kanlı facieler sonuclandı. hem kurban bayramına tesadüf eden hemin 15 Eylül gününü hamı bu kutsal bayramı kutladı, hem de bu gün tarihe yenilmez Türk Birliği günü gibi derin izler koydı.

Böylece, ilham ve yaşam kaynağı "Bir Millet – İki Devlet" felsefesinin Azerbaycanla bağlı tarihsel temellerine 100 yıl kadar uzak, ancak içeriğe unutulmaz ve çok yakın objektiften bakıldığında her zaman sevgiyle hatırlanacak Atatürk-Nariman Narimanov, Atatürk-İbrahimbey Abilov, Atatürk-M.E.Rasulzade, Haydar Aliyev-Süleyman Demirel, İlham Aliyev – Recep Taib Erdoğan sosyo-politik ilişkileri güzel bir paradigma, modeldir.

ANA BÖLÜM

Tarihin en zor olayı savaş, katliam ise, ulaşmak, kurtarmak ve korumak en insancıl, hümanist tutum, davranıştır. Bu açıdan, Türkiye-Azerbaycan birlik ve dayanışmasından akla gelen daha bir örneğ: 1918'de Azerbaycan'ın çağrısına gelen, "Ya bağımsızlık ya da ölüm"- deyen Türk general Kazım Karabekir Paşa, Azerbaycan'ın eski memleketlerinden olan Nahçıvan'ı ermeni Taşnaklardan korumuş, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti ve Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğiyle Nahçıvan ve çevresinde yaşayan Türklerin güvenliğini sağlamak için Araz Türk Cumhuriyetini kurmağı başarmıştır. Kazım Karabekir Paşa bundan başka, İngilizleri iterek İran Azerbaycan'ını fethetmiş ve bir süreliğine o taraflı-bu taraflı Azerbaycan bir kalp gibi dövünmüştür.

Nahçıvan'a geldiğinde aydınlanma işini de denetleyen Kazım Karabekir'in okullarda kendi marşını öğrettiği hatırlanıyor:

"Ya istiklâl ya ölüm

Ya istiklâl ya ölüm!

Vatanım, milletim, sancağım, evim

İstiklâlsiz yoktur yerim.

Zincir vurdurur mu Türkler boynuna?!

Varlığı fedadır vatan yoluna.

Biz tarihin Türk dediği yılmaz milletiz,

Hür yağar, hür ölü, nurlu ümmetiz!" (Kazım Karabekir ve kafkaslar).

Ayrıca Kazım Karabakir'in bu marşı çocuklara öğrettiği okulda öğretmen olarak çalışan, sonralar Azerbaycan'ın büyük şair ve oyun yazarı olacak Huseyin Cavid'in Türk general hakkındaki konuşmasında bedaheten söylediği mısralar da bilimsel literatürde iz bıraktı:

“İkimiz de 1882’de doğmuşuz.

İkimiz de şair olduk.

Kalem ile kılıç, muallim ile asker;

Sen hem kalem hem de hançer;

Vatan için Şanlı bir asker”(Kazım Karabekir ve kafkaslar).

1920’lerde de Azerbaycan-Türkiye – “Bir Millet – İki Devlet”-in Yenilmez Birlik Gücü –kendi zaferini kutluyor... Azerbaycan bu kez Türkiye’ye kardeşlik azmini gösteriyor. Böylece, 3 Mayıs 1920’de Türk devletinin efsanevi lideri Mustafa Kemal Atatürk Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabakir Paşa’ya şu içerikle bir mektup yazdı: “Devlette hiç para kalmadı. Ülkede para kaynağı yok. Siz diğer kaynaklardan para alana kadar Azerbaycan Hükümeti’nden kredi düzenlemenizi istiyorum”.

Kazım Karabakir Paşa, Azerbaycan hükümetini Atatürk’ün isteği konusunda bilgilendiriyor. Bu, Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Ankara hükümeti arasındaki ilk resmi temastı. 1921’de Azerbaycan’dan Türkiye’ye, Narimanov’un kişisel emriyle bir kardeşin eli uzatıldı.

Azerbaycan Dışişleri Bakanı Mirza Davud Huseynov, savaşın başarısı üzerine gönderilen bir telgrafta şunları yazdı: “Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adına, Türk halkını büyük zaferler için kutluyoruz” ve hemen Azerbaycan, Türkiye’ye 30 sistern benzen, 2 sistern petrol,8 sistern qazyacı gönderdi. Mayıs ayında ise Azerbaycan, Türkiye’ye 62 sistern petrol gönderdi ve böylece savaşın sonuna kadar aynı miktarda petrol ve üç yük vaqonu gazyağı göndermeyi üstlendi. Mustafa Kemal Paşa 1921’de Narimanov’a bir mektup yazdı ve ondan kredi istedi. Bu mektup, büyükelçi aracılığıyla 17 Mart 1921’de Narimanov’a ulaştırıldı ve hemen 500 kg altın gönderildi. Bunların 200’ü devlet bütçesi, geri kalanı silah ve mühimmat için kullanıldı.

Bu arada, N.Narimanov ile birlikte yüksek bir pozisyonda çalışan büyükbabam Amirgulu Guliyev de bu çalışmaya yakın akrabalarımı da dahil etmiş ve büyükannem de tüm akrabalarla o sırada altınlarını kişisel olarak toplamış ve altın dolu büyük bir kaseyi “torgsen” denilen yere götürmüşler ve teslim etmişler.

Daha sonra N.Narimanov Rusya’dan alınan 10 milyon altın paranı Ankara’ya gönderdi. Bu yardım sayesinde, savaşın parçaladığı ülkedeki durum önemli ölçüde iyileşti. Buna ek olarak, 1922’de Azerbaycan’dan Batum aracılığıyla Türkiye’ye 9.000 tondan fazla gazyağı ve 350 tondan benzin gönderildi. Mustafa Kemal Paşa’ya bir mektupta Narimanov, Türk halkının emperyalizmden kurtuluş günlerinin yaklaştığını ve Türk halkını kutladığını yazdığı ve şunları ekledi: “Paşam, bizde kardeş kardeşe borc vermez!. Bir kardeş her zaman kardeşinin elini tutar. Biz kardeşiz, her zaman elinizi tutacak ve tutmaya devam edeceğiz”(Kazım Karabekir ve kafkaslar).

Karakteristik bir fenomendir, Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sırasında Azerbaycan'dan yardım istemesi ve Nariman Narimanov da onun bu derin maddi ihtiyaçtan doğan çağrısına "Paşam, bizde kardeş kardeşe borc vermez!"- gibi yetkili bir cevapla mümkün olandan fazla yardım göndermesi gibi, tıpkı – 1991 yılında Azerbaycan Bağımsız Devleti kurulduğunda, Türkiye Azerbaycan lideri Haydar Aliyev'in çağrısına derhal cevap verdi ve Azerbaycan'a maddi ve manevi destek sağladı. Bu konuda daha sonra.

1920 yılında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulmasından sonra Mustafa Kemal Paşa Atatürk'ün ilk "orta büyükelçiliğini" Bakü'de açması ve yazar Mamduh Şevket Esendali temsilçisi olarak Azerbaycana göndermesi tesadüf değildir. Azerbaycan'daki Türkiye temsilçisi Esendali büyükelçiliğin kapanmasına kadar görev süresi boyunca, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Kafkasya ve Rusya'da kalan Türk esirlerinin Türkiye'ye dönüşü gibi çok zor bir görev yaptı ve Azerbaycan'da Arap alfabesinden Latince'ye geçiş için çalıştı.

1921'de Atatürk'ün bu güvenli adımından sonra Nariman Narimanov 1921'de İbrahim Maharram oğlu Abilov'u Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (SSC) Türkiye Büyükelçisi olarak atadı ve o, Azerbaycan ile Türkiye arasındaki kardeşlik, dostluk, birlik ve dayanışma duygularını güçlendirmede büyük rol oynadı.

Bu nedenle, Bolşevik hükümetinin kurulması sırasında Azerbaycan'daki ciddi mali sorunlara rağmen, Nariman Narimanov'un tavsiyesi üzerine, Azerbaycan Halk Dışişleri Komiserliği Mirza Davud Huseynov, Ağustos 1921'de Türkiye'de fövqelade büyükelçilik açılmasının uygun olduğunu düşündü ve 25 kişilik diplomatik heyetin çalışmasını onayladı. Bu diplomatik heyet'de çalışan her bir yetkili büyük elçi – İbrahim Abilov, birinci Sekreter – Mirza Davud Rasulzade, askeri adam – Alasgar bey Asgarov, kişisel sekreter – İsmayil İsmayilov, kodlayıcı – Mabud Zeynalov, yönetici – Yusif Akhundov, bilgi yöneticisi – Agabala Yusifzade, bilgi departmanı çalışanı – Rahim Huseynov, bilgi departmanı çalışanı— Rza Tahmasib, ticaret bölüm başkanı – Musa Sultanov, çalışanları – Yusif Hasanov, Habib Aliyev, idare müdürü ve rehber – Nadir İbrahimov, diplomatik kurye – Asgar Topchubashov ve Musa Abilov'un kişisel koruması – Asgar Kara Gunesh oğlu Dunyamaliyev, Ankara Büyükelçiliği'ndeki esas personele ek olarak beş koruma – Hamidulla Mirza oğlu, Aminaga İbrahim oğlu, Hanifa Rzayev, Mammad Emin Aslanbeyov ve Mammad Hacı Mammad oğlu – çalışmalarından sorumlu olmakla beraber, Türk halklarının birliğini en yüksek meslek ve uygulama olarak gören vicdan sahipleri idi.

Bu güçlü diplomatik heyet Ankara'ya geldiğinde, yeni Türk hükümetinin dışişleri bakanı, diğer üst düzey yetkililer ve halk gerçek dostluklarını, kardeşliklerini, ulusal birliklerini ve dayanışmalarını paylaşarak onları bir kalabalıkla selamladı. İbrahim Abilov'un tarihsel açıklamasından da anlaşılacağı üzere, "tek millet" halkı olarak büyük bir sevgiyle karşılandılar: Anadolu'nun her yerinden insanlar bize içtenlikle ve doğal olarak davranıyorlar. Trabzon'dan Ankara'ya kadar tüm şehir ve köylerde sıcak ve saygıyla karşılandık"(Dulayeva Zarife Tarih Bilimci).

Türkiye'nin ilk diplomatik heyeti Ekim 1921'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı ve Başkomutan Mustafa Kemal tarafından kabul edildi ve İbrahim Abilov ona Azerbaycan hükümetinden güven mektubu sundu.

Daha sonra bayrağımız Türkiye'deki Azerbaycan büyükelçiliği üzerine çekildi ve O tarihi günde düzenlenen büyük etkinlikte Gazi Mustafa Kemal, Bir Millet'in İki Devleti arasındaki ilişkiler hakkında şunları söyledi: “Bence Türkiye ile Azerbaycan arasındaki samimiyet ve kardeşlik derecesi hakkında yorum yapmaya gerek yok. Bu kardeş ilişkileri doğrulamak ve güçlendirmek için Azerbaycan Hükümeti Sayın İbrahim Abilov'u bize büyükelçi olarak gönderdi, bu çok başarılı bir seçim çünkü, İbrahim Abilov bizim için bu çok önemli misyondur ve o, bu görevi başarıyla yerine getirmek için gerekli tüm özelliklere sahip bir adam”(Kazım Karabekir ve Kafkaslar).

Hemçinin de yine hemin etkinlikte Türk dünyasının büyük Lideri – Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Azerbaycan'ın Türkiye'deki ilk diplomatı arkadaşı İbrahimbey Abilov aracılığıyla dünyaya bugün çok meşhur – “Azerbaycan'ın neşesi bizim neşemiz, kederi bizim kederimiz” Azerbaycan bizim kardeşimizdir. Ne olursa olsun ona yardım etmek bizim görevimizdir”(Dursun Özden. Ebilov) yeminini belirtmiştir .

İbrahim Abilov'un Atatürk'ü Anadolu'nun “babası” olarak nitelendirdiğini vurgulayan Atatürk mirası araştırmacı Dursun Özden, yazıyor: “1918-1923 arası bağımsız bir cumhuriyet olan Azerbaycan'ın Türkiye Büyükelçisi olan İbrahim Ebilov, Türk halkının ve Kemal Atatürk'ün çok yakın dostu olarak, yalnız cephede değil, yeni ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik olarak da kalkınması için büyük yararı olmuştur. İzmir İktisat Kongresi'ni örgütlemeye onun büyük katkıları vardır”(Dursun Özden. Ebilov).

İbrahim Abilov, kapsamlı bilgiye ve geniş bir görünüme sahip bir “Sovyet” diplomatı olarak, henüz yeteri kadar kurulmamış, savaşın gerçeklerini yaşayan, bu sebeplerden ötürü, büyük finansal ihtiyaç duyduğu bir vakitte Türkiye'deki yetim çocuklara yardım etmek için hayır etkinlikleri düzenledi. Büyükelçilik çalışanları – yönetici ve rehber Nadir İbrahimov, diplomatik kurye Asgar Topchubashov, kişisel sekreter İsmayil İsmayilov, 1-ci sekreter Mirza Davud Rasulzade “Ashig Garib” operasını sadece İbrahim Abilov'un inisiyatifinde değil, aynı zamanda gerçek bir konser liderliğinde gösterdi. A. Hagverdiyev'in, büyükelçiliğin bilgi departmanının bir çalışanı olan Rza Tahmasib'in yönettiği “Talihsiz Genç Adam” adlı oyunu da sadaka için sahnelendi (Dulayeva Zarife Tarih Bilimci).

Bu hayır etkinlikleri, Türk-Azerbaycan kültürel ilişkilerinin temeli olarak da büyük önem taşımaktadır.

Elbetteki, İbrahim Abilov'un Trabzon ve Samsun'da Azerbaycan konsolosluklarını açmayı başarması onun diplomatik becerilerinin ve profesyonelliklerinin derin simgesidir.

Bunlarla birlikte ve bunların ötesinde İbrahim Abilov'un Yetkili Büyükelçi olarak en büyük hizmeti Nahçıvan için diplomatik mücadelesiydi ve o, Azerbaycan Devlet Kontrolünün Halk Komiseri Behbud bey Şahtaktinski ile beraber 16 Mart 1921'de Rusya ve Türkiye arasındaki Anlaşmanın III. Maddesi, – yani Ermenistan ve Nahçıvan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırlarının kesin tanımı, Ermeni Taşnaklarının Azerbaycan'ın eski arazisi olan Nahçıvan'a sinsi iddialarına son verdi.

Nariman Narimanov'un İbrahim Abilov'un elçilik faaliyetlerini şu sözlerle övmesi tesadüf değil: “Türkiye'deki Azerbaycan büyük elçiliğinin siyasi çizgisi doğru”(İbrahim Ebilov.2013.).

Bununla birlikte, Fakat Atatürk kardeşi kadar sevdiği, dostu Nariman Narimanov'un en güvenilir adamı İbrahim Abilov'un siyasi- diplomat kaderi, ne kadar başarılı ve yüreklenendirici olursa olsun, yaşamının sonu karanlık ve trajikti. Böyleki, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin büyük kurucusu, ilk

büyükelçi İbrahim Abilov desteği ve organizasyonu ile düzenlenen İzmir Ekonomi Kongresi'nde ciddi bir şekilde hastalanıyor. İbrahim Abilov ilk olarak Kazim Karabakir'in tavsiyesi üzerine İzmir'in en güçlü doktorları, – Asad Bey ve Murad Bey tarafından muayene ve tedavi edildi.

Durumu kötüleştikçe, büyük Atatürk kişisel doktoru Tofiq Ruşdi Arası Abilov'u kurtarmaya gönderdi. Ancak Abilov'u kurtarmak mümkün olmadı ve o, 23 Şubat 1923'te Türkiye'de 41 yaşında vefat etti.

“Bir Millet -İki Devlet” felsefesinin yenilmezliğinin bir başka harika örneği, Atatürk'ün arkadaşı İbrahim Abilov'u anavatanına, son menziline gönderirken Arap ve Hintli uzmanlarını çağırması ve cesedin 200 yıl boyunca mumyalanmasını emretmesidir. Ancak Atatürk bununla da sakinleşemedi. Kardeşi sanki sevdiği tüm Türkiye'ye veda ediyor gibi, İbrahim Abilov'un cenazesinin ve ailesinin bulunduğu geminin İzmir'den İstanbul'a ve oradan Batum'a gönderilmesini emretti. Gemi, Batum'daki büyük bir kalabalık tarafından karşılandı ve daha sonra Bakü'ye gönderildi.

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri – “Bir Millet -İki Devlet” felsefesinin yaşayan örneklerinden biri de İbrahim Abilov'un kızı Anadolu ile bağlantılıdır. Anadolu o kızdır ki, doğumunu Atatürk'ün doktoru Dr. Tefvik Rüştu Aras yapmıştı. Anadolu o kızdır ki, ismini Büyük Atatürk vermişti. Anadolu o kızdır ki, İbrahim Abilov'un zamansız ve gizemli ölümünden sonra, karısı onu ve diğer kızı Ziba'yı cenazeyle Bakü'ye götürdüğünde, Atatürk'ün gitmesine izin vermek istemediğini, onu kendi evladi gibi yetiştireceğini Dr. Tefvik Rüştu Aras aracılığı ile annesine belirtmişti.

Ancak Abilov'un karısı bu talebi kabul edemedi, Atatürk ve Türkiye'ye veda etti ve kızları ile birlikte Bakü'ye döndü.

Tabii ki, İbrahim Abilov zehirlendirilip öldürüldü ve bu, Azerbaycanlıların – tüm Türklerin ebedi düşmanları olan, diplomat hakkında sürekli şikayet mektupları yazan, büyükelçiliği teftiş etmeyi başaran Ermeni Taşnakların kurnaz planıydı.

Garip. .. İbrahim Abilov'un 200 yıllık mumyalanıp gömüldüğü mezarı da gizemli bir şekilde yıkıldı. Böyleki, Abilov'un kahraman kızı Anadolu İkinci Dünya Savaşı'ndan kahraman olarak döndükten sonra mezarı ziyaret ettiğinde, yıkıldığını gördü. Anadolu yazıyor:“1941'de Bakü Tıp Enstitüsünde ikinci sınıftayken Büyük Vatan Savaşı başladı. Cepheye gönüllü gettim. Cerrahi bölümünde hemşire olarak Ukrayna, Belarus ve Kuzey Kafkasya'yı geçerek Berlin'e yürüdüm. Bale dansçısı ablam Ziba da savaş tugaylarında görev yaptı. Savaştan sonra, ön cephede evlendiğim doktor İskender İsmayilov ile Bakü'ye döndüm. Babamın mezarını ziyarete giderken, mezarın yıkıldığını gördük ... Ne kadar aradıklarına bakılmaksızın, demir bir kutuya gö2019mülü mumyalanmış ceset bulunamadı”(İbrahim Öbilov.2013).

Anadolu'nun anılarında, 1981'de Azerbaycanın Onur Mezarlığı'nda İbrahim Abilov'a Azerbaycan halkının Büyük Lideri Haydar Aliyev'in emriyle sembolik bir mezar yapıldığı da yansıtılıyor.

Aynı zamanda Türkiye'nin her zaman ülkemiz ve halkımızla sıcak, yerel ilişkileri olduğu ve Azerbaycan'a dostane ve kardeşçe yardım sağlamadığı bir gerçektir. Zor ve çalkantılı yıllarda Azerbaycan'a yakın olan Türkiye birliklerini ancak o zaman Nahçıvan'dan geri çekti ki, Nahçıvan sınırlarını Rusya resmen tanıdı.

Hiç tesadüf değil ki, büyük Lider Haydar Aliyev 8 Mayıs 1997 tarihinde Türk İşadamları ile yaptığı toplantıda konuşmasında, soykırım sırasında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal

Atatürk'ün Azerbaycan'a gösterdiği büyük ilgiyi övdü: "... büyük Mustafa Kemal Atatürk 1918-1920'lerde bu Ermeni milliyetçilerinin ve Taşnakların Azerbaycanlılara getirdiği sıkıntıların farkındaydı. Azerbaycan'da hangi katliamların yapıldığını iyi biliyordu. 1918'de Türk Kafkas Ordusu Azerbaycan'a gelip Azerbaycanlıları Nahçıvan, Karabağ, Gence ve Bakü'deki Ermeni katliamından kurtardı. Onları unutmuyoruz" (Quliyeva X..2019.).

Elbette ne kadar acı da olsa tarihte "Mudros" barış anlaşması yaşanmıştır. Bu anlaşmanın, hemçinin Bakude "Böyük Turan İmperiyası" işaretlerinin İçeriklerine çok getmeden, kısaca belirtmeyimiz gerekir ki, bu zamanın tüm belgeleri yeniden ve dikkatle araştırılmalıdır.

Bugün de Türkiye bu işgalci ülkeni protesto etmek için Ermenistan ile tüm ulaşım yollarını kapatmıştır.

Bu arada, büyük Atatürk'ün ilk bağımsız Azerbaycan devletinin kurucusu Muhammed Amin Rasulzade'ye söylediği "Ben dünyaya senden 3 sene önce geldim.Fakat tüm Türk dünyasında türkün Cumhuriyet bayrağını ilk defa sen yükselttin ve bayrak inmesin diye ben senden alıp Türkiye üzerinde dalgalandırdım. İnmez dedin,bu bayrak inmiyecek"(Şanlı Tarih)– kelimelerin içeriğinden de Türk birliği ve dayanışma bilgi fikri doğar.

Şimdi Ulu önder Haydar Aliyev'in 1994 yılında Azerbaycan Bağımsız Cumhurbaşkanı olarak Türkiye'ye ilk yurtdışı ziyaretini ve dünyaya "Biz Bir Millet, İki Devletiz" kelimelerinin duyurulmasını hatırlatarak, Azerbaycan-Türk birliğini, dayanışma yaşam felsefesini, iki kardeş ülke arasında sonsuz bir dostluk köprüsünün kurulmasını güçlendirmek için milli liderin yaptığı tarihi çalışmaların mantıklı bir resmini mümkün olduğunca kısa bir şekilde canlandırmak istiyoruz.

Böylece Haydar Aliyev, Sovyetler İmparatorluğu'nun liderleri tarafından halkımıza haksız ve acımasız muameleyi protesto olarak görevinden istifa etti, Rusya'dan ayrıldıktan ve anavatanına döndükten sonra memleketi Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne gitti ve 3 yıl boyunca yurttaşları arasında yaşadı ve bu sürede tarihsel önemi olan büyük devlet kuruculuğu çalışmalarının merkezinde dayanan bir amac, hedef de Türkiye ile ilişkiler kurmak idi.

Yüksek bilgelik karakterine sahip Azerbaycan'ın İkinci Bağımsızlığı sırasında önde gelen devlet adamı Haydar Aliyev Azerbaycan Yüksek Meclis Başkanı ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı olmadan önce Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel ile birlikte gerçek bir Türk-Azerbaycan köprüsü kurmayı başararak halklarımızın birliğini yeniden canlandırdı.

Örneğin, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki gerçek temelin -Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycanın bir kısmı olan antik Nahçıvanı bağlayan köprüünün – Araz Nehri gibi tarihi kan yaddaşımı, belleğimiz üzerinde bağlayan korunması ve bu köprüünün "Umut" olarak adlandırılması tesadüf değildi.

Haydar Aliyev'in büyük gayretleri ve cesaretleri sayesinde bu ilişkiler ve "Umut" köprüsünün sınavının 29 Ekim'de, resmi açılışının 28 Mayıs'ta düşünülmesi bir millletin iki devletinin Cumhuriyet Bayramı'nı işaret ediyor ve halkımızın büyük liderinin Türkizme ve dolayısıyla ulusal fikre akıllıca yaklaşımını bir kez daha kesin olarak teyit ediyor.

Aynı zamanda, meşhur politikacı Haydar Aliyevin, Türkiye Cumhuriyeti tarafından Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne 100 milyon dolar kredi sağlayan mali, ekonomik ve teknik yardım sağlanması konusunda bir anlaşmanı başarmakla düşmanla sınır arazide abluka olan ve sert bir iklime sahip bir

bölgede temel ihtiyaçlardan yoksun – elektriki, gazı ve hatta ekmek olmayan halkın hayatını kurtarmak akıllıca bir politikanın devrimsel zaferiydi.

Her yıl 100 öğrencinin Türkiye’de öğrenim görmesini sağlayan Ortak İşbirliği Protokolü’nün imzalanması da ulusal liderin kahramanlık örneği idi ve anlaşmayı Türkiye tarafından imzalayan TC 9. Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel bu kahramanlığı ömrünün sonuna kadar unutmadı. Bu kahramanlık onun hafızasından tarihe böyle iz saldı:

“Kahramanlar, büyük insanlar ve şahsiyetler zamanla yaratılıyor. Onlar halkı zor durumlardan kurtarıyor ve ona önderlik eder, yönetiyorlar. Büyük devlet adamı, sevgili kardeşim Haydar Aliyev, Azerbaycan’daki iç çekişme ve iç savaş tehdidi durumu zamanında siyasi sahneye girdi. Haydar Aliyev’in zengin siyasi deneyimi, ülkenin bu zor durumdan çıkması için bir şart oldu. Bağımsızlık kazandıktan sonra, bu kez Azerbaycan’ın karşı karşıya olduğu ana görev yükselen bayrağı düşürmemek idi. Bu bayrağı kim taşıyorsa kahraman olur. Haydar Aliyev’in tarihsel görevi buydu. Olağanüstü zorluklara rağmen, kahramanlığın büyük bir örneğini gösteren dahi, o bayrağı sonsuza dek yüksek tuttu, Azerbaycan’ı dünyaya bir Türk devleti olarak tanıttı”(Quliyeva X.2019).

Bu da vurgulanmalı ki, Büyük Lider 1992’de, soğuk bir Şubat gününde iki kardeş ülke arasındaki sıcak ilişkilerin güçlendirilmesi amacıyla “Diplomatik İlişkilerin Yeniden İnşası Anlaşması” imzalandıktan sonra Stratejik Ortaklık, ekonomik ve ticari ilişkiler kuruldu ve güçlendirildi.

Kasım 1999’da İstanbul’da düzenlenen AGİT Zirvesi’nde ABD, Türkiye Cumhuriyeti, Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan Cumhuriyeti, Türkmenistan Cumhuriyeti ve Kazakistan Cumhuriyeti birlikte Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattının kurulmasını destekledi. Birini imzaladılar. Bunlar ve aynı zamanda Bakü-Tiflis-Erzurum doğalgaz boru hattı, Büyük İpek Yolu ve Bakü-Tiflis-Kars demiryolunun “olayları”, Azerbaycan Haydar Aliyev’in büyük liderinin birlik, dayanışma felsefesinin sonucudur. programın ana ilkeleri kadar unutulmazdır.

Bunu da not edelim ki, Türk devlet başkanları arasında Haydar Aliyev’e kadar Türkiye’yi teker teker ziyaret etmiş, farklı alanlardan insanlarla tanışmış, gerçek Türk üyeliğinin gururuyla konferans ve etkinliklerde konuşma yapmış ikinci bir lider hiç olmamıştır. Ulusal lider Haydar Aliyev 1997-2003 yılları arasında Türkiye’deki çeşitli üniversiteler, kuruluşlar vb. Kurumlar tarafından yaklaşık 50 ödül aldığı gerçeği söylediklerimizi teyit ediyor. Bu açıdan Haydar Aliyev’in “İki Devletin Bir Milleti ” kavramına pratik desteğinin sonsuz olduğunu söylemeliyiz.

Burada bir konuyu vurgulamak istiyoruz, Haydar Aliyev Azerbaycançılık fikrini Türk ve İslami değerlere sahip monolitik bir devletçilik prensibi olarak anladı ve yönetimini bu ilkelere dayandırdı. Haydar Aliyev’in Atatürk Uluslararası Barış Ödülü Konuşmasından verdiğimiz örnekler bu fikri doğrulamaktadır. Büyük lider: “Mustafa Kemal Atatürk’ün hayatı ve çalışmaları, mirası hem size bir örnek, hem biz ve Azerbaycan için harika bir örnektir.

Kendimizi sizden ayırmıyoruz ”; “Mustafa Kemal Atatürk tüm dünyaya, Müslüman bir ülkede, yüzyıllarca dinin etkisi altında dini bir devlet olarak yaşayan bir ülkede, demokratik bir yol izlemek için bir cumhuriyet, değerli bir cumhuriyet kurmak mümkün olduğunu kanıtladı. O, dünyanın insani değerlerini kullanarak ve halkının ahlaki değerlerini onlarla birleştirerek insanları daha yüksek bir seviyeye yükseltti ”; “Mustafa Kemal Atatürk sadece Türkiye için değil, bütün dünya Türkleri için, Türk dünyası için çok düşündü”. Onu da vurgulamak gerekir ki,

Haydar Aliyevi çok benzerliklerine göre hatta Azerbaycanın Atatürkü gimi görmüşler (Quliyeva X.2019).

Uygunluklar tarihin karakteristiğidir ve tüm Türk dünyasını birleştiren olaylar ve kişilikler arasındaki benzerlikler ve bağlantılar tesadüfi değildir. Bu açıdan Türkiye ve Azerbaycan'ın bağımsızlığı tarihi arasında ve Türk dünyasının “babası” Mustafa Kemal Atatürk ile halkımızın büyük lideri – Haydar Alirza oğlu Aliyev de aynı liderliği arasında tale benzerlikleri vardır.

Her şeyden önce, karizmanın niteliklerinden yola çıkarak çok acı bir benzerliğe dikkat etmek gerekir. Böyleki bu iki büyük Türk liderin baba isimlerinin benzerliği karizmanın doğasında ilgi çekicidir.

Sanki bir milletin iki kahraman oğlu, tarihi Türk topraklarının devlet restorasyonu için doğmuşdular. Böylece Alirza adında iki Türk baba, dünyanın biri o ucunda, diğeri bu ucunda ve 40 yıl arayla büyük bir Türk devleti kuracak ve en önemlisi, tüm Türk ailesinde “baba” olarak sevilecek oğlan çocuklar bahş etdiler dünyaya.

Bu başdaki – Əlirzanın oğlu Heydər Aliyev hem de o mübarek yılda doğdu ki, o başdaki Əlirzanın oğlu – Mustafa Kamal Paşa Türk dünyası kurmuş, halkının efsanəvi hilaskarı ilan edilmiş, Türkiye Cumhuriyetinin oybirliğiyle ilk cumhurbaşkanı seçilmiş, yeni cumhuriyetin ilk hükümetini “Hükümet koşulsuz bir millettir” ve “Vatan’da Barış, Dünyada Barış”

ideoloji temeller üzerine kurulmuştur.

Belki bizm zaman için sıradan, ama çağdaş günlerdem geri dönüp baktığımızda çok ilgi çekendir. Böyleki, Haydar Aliyev’in doğumundan iki yıl önce bir büyük olay gerçekleşti – Mustafa Kemal Atatürk “Azerbaycan’ın neşesi neşemiz, kederi kederimizdir. Azerbaycan bizim kardeşimizdir. Ne olursa olsun ona yardım etmek bizim görevimiz”(Dursun Özden. Ebilov) beyanını Türkiye’deki ilk Azerbaycanlı diplomat İbrahimbey Abilov aracılığıyla dünyaya yetirdi.

Görüşümüze göre, bu gerçek, Türkiye’nin en prestijli ödülü olan Atatürk Barış Ödülü’ne layık görülen dünyaca ünlü Azerbaycan lideri Haydar Aliyev’in, Türkiye’ye ilk kez Cumhurbaşkanı olarak yaptığı ziyarette “Biz Bir Milletiz-İki Devlet” söylemesi dünyada tekrarı olmayan büyük lider Mustafa Kemal Atatürkün tarihsel vasiyetinin şahane davamı olarak Türk dünyasını birleştiren en güzel, yenilmez yaşam felsefesi kriteridir.

Bu arada, eğer Mustafa Kamal Atatürk, “Türk kadını çalışkan, evine ve vatanına bağlı ve özgürdür. Kadınlarımız cephede ve cephe gerisinde, erkekler kadar özverili gayret içindedirler. Modern Türkiye’yi onlarla birlikte kuracağız ve yaşatacağız. Çarşaf ve safsata şeylerle Türk kadınına çağdışı hurafelerin içine sokmaya kimsenin hakkı yoktur” (Dursun Özden. Ebilov–söylemişdise, Haydar Aliyev de Azerbaycan kadınlarını aynı yüksek kriterlerle övmüşdür: “Tarih boyunca Azerbaycan kadınları akıllı, zekası, şerefi, gayreti, çalışkanlık, cesaret, vatanseverlik, millete, toprağa sınırsız sevgisiyle, Azerbaycan halkının özellikleri ile bilinir. Fakat aynı zamanda, yüzyıllar boyunca Azerbaycanlı kadınlar çok acı çekti. Her zaman çok çalıştı ve bu çalışmadan asla rahatsız olmadı”(Quliyeva X. 2019).

Bu tür fikirler, eylemler ve inançlar Türk halkının kan kardeşliğine dayanır ve her zaman görsel olarak doğrulanmıştır. Bu açıdan, büyük lider Haydar Aliyev’in Türk Bilkent Üniversitesi kurucusu, ünlü Türk bilim adamı İhsan Doğramacı ile dostluğu, Türk dünyasının iki büyük entelektüeli arasında sağlıklı

bir manevi köprü'nün kuruluşunun tarihsel bir örneğidir ve devletlerimiz arasındaki birlik, dayanışma bakımından bugün Türk toplumu için hala önemlidir.

Büyük bilim adamı İhsan Doğramacı, Hayder Aliyev'in 86. yıldönümüne adanmış bir makalede Ulu önder ile dostane ilişkilerin tarihi hakkında yorum yaptı:

“Haydar Aliyev, birkaç yıl sonra Bilkent Üniversitesi'nde gerçekleşen bir etkinlikte benimle ilk toplantısında gözlemlerini aşağıdaki övgülerle dile getirdi:

“Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti Yüksek Kurulunun başkanı olarak İhsan Doğramacı'nın Ankara Bilkent Üniversitesi'ne geldim.

Doğramacı'nın Azerbaycan tarihi, Nahçıvan ve Azerbaycan'ın diğer bölgeleri hakkında derinlemesine hayran kaldım. O, sadece Azerbaycan değil, tüm Türkçe konuşan halklara dikkat etti ve onlara hizmet etti. İhsan Doğramacı'nın harika özellikleri var; örneğin Azerbaycan'ın Bakü lehçesini, Nahçıvan lehçesini, Karabağ lehçesini ve diğer tarafların lehçelerini biliyor.

Halkımızın çoğu bunu bilmiyor. Bu ilk görüşmelerden sonra İhsan Doğramacı aramızda büyük bir dostluk başladı. Yüz yıllık bir arkadaşlık gibi...

Gerçekten Haydar Aliyev ile yapılan bu samimi toplantılardan sonra Azerbaycan'la daha fazla ilgilenmeye başladım. Üniversiteleri ile daha yakın bir işbirliği kurduk. Azeri eğitim ve sanatçı temsilcileri Bilkent Üniversitesi'nin çeşitli bölümlerine, özellikle Müzik Fakültesi'ne atandı. Aliyev beni her zaman doğum günlerimde hatırladı”(Quliyeva X.2019).

Tanınmış bilim adamı bu yazıda Haydar Aliyev'in bir kardeşi, arkadaşı olarak onun 1995 yılında 80. yılını ve 2000 yılında 85. doğum gününü Bakü'de kutlamasını unutulmaz bir anı olarak vurgulamıştır.

İhsan Doğramacı 2003 yılında milli Lider Haydar Aliyev'in 80-ci Doğum gününün arifesinde onun hakkındaki içten sözlerini paylaştı. Bu sözler tüm Türk dünyasının büyük Azerbaycan siyasetçisine değeri olarak çok kıymetlidir: “Haydar Aliyev yüzyılımızın nadir devlet adamlarından biridir. Fırtınalı hayatı boyunca Haydar Aliyev her zaman halkını ve vatanını düşündü. Azerbaycan'ın bağımsızlığını güçlendirmek için, halkının mutluluğu için çırpındı. Azerbaycan'ın en zor anlarında vatani kurtarmak için benzersiz fedakarlıklar yaptı. Haydar Aliyev Azerbaycan ve Türkçülüğü her fırtınalı yaşamda asla unutmayan harika bir insan, ülkesini sıkıntılardan kurtaran devlet başkanıdır”(Heydər Əliyev).

Böylece, bu iki gerçek entelektüelin güçlü dostluğu, fiziksel kaybın gerçeklerinden manevi yüksekliklere yükselmek ve Türk dünyasında dostluğun sembolü haline gelmek için sağlam bir temel oluşturdu.

2005 yıl. Azerbaycanın “Azertaj” haber ajansının raporlarından birinde şunları okuduk:

Halkımızın milli lideri ile olan büyük dostluğunu hatırlatan İhsan Doğramacı, Haydar Aliyev ona bu zamanlarda Azerbaycanda yıldönümünü kutlamasını teklif ettiğini söyledi. Doğramacı, “Bu yıl farklı ülkelerde 90. doğum günümü kutlamak için davet edildim ve Japonya'dan özel bir uçak bile gönderildi. Ama ben Azerbaycan'dayım ve yıldönümümü burada kutlayacağım. Haydar Aliyev bugün aramızda olmasa da, hafızası her zaman kalbimizde yaşayacak”(Doğramacı.2005).

Halkımızın büyük bir hayırseveri olan İhsan Doğramacı, Haydar Aliyev Vakfı hesabına Türk dünyasının dehası Haydar Aliyev'in hayallerini gerçekleştirmesine yardımcı olmak için 10 yıl boyunca kendi fonlarından yıllık 100.000 \$'ı aktarmaya karar verdiğini söyledi(Doğramacı.2005).

Bir milleti birleştiren edebiyat ve sanatın “ana dili”, tarih boyunca bizi birleştirdi ve bugün de aynı dilde konuşularak, iki devletten oluşan bir millet fikrine ilham verir ve teşvik eder. Azerbaycan halkının büyük lideri Haydar Aliyev bu birliği edebi kimlik bağlamında şu şekilde tanımladı:

Eski zamanlarda, “Dada Gorgud”, “Manas”, “Alpamash”, “Koroglu”, tüm insanlarımıza ait şairlerimiz ve yazarlarımız – Nizami, Yunis Imre, Alisher Navai, Fuzuli, Nasimi, Madimgulu, Abay ve diğerleri – halkımızın tarihini, ulusal değerlerini yansıtan ve dünyada teşvik eden ölümsüz eserler yaratmışlar. Onlar şu evrensel değerler de dahil olmak üzere eşsiz ulusal ve ahlaki değerler temelinde halkımızı nesillerden nesile eğitmiş, anavatana vatanseverlik ve sadakat duygularını sürekli olarak güçlendirmişlerdir” (Doğramacı.2005).

Ayrıca Haydar Aliyev'in şu düşünceleri derin düşünceden – “Bir Millet – İki Devlet” – Birlik ve Dayanışma yaşam felsefesinden kaynaklanmaktadır ve dünyevi önem kasb ediyor:

“Araplar ve Persler Fuzuli'yi şair olarak görürken, Türkçe konuşan halk Türk olduğunu düşünüyor. Biz ise Fuzuli'nin Türk ve Azerbaycanlı olduğunu da söylüyoruz. Aynı zamanda şunu Türkmenler, Özbekler, Kazaklar, Türkiye'de yaşayan Türkler, Irak Türkmenleri de söylebilir. Bırakın Fuzuli herkese ait olsun. Bırakalım tüm dünyanın şahsiyet insanı olarak tarihe geçsin” (Quliyeva X.2019).

Bu açıdan 1996 yılında Haydar Aliyev'in girişimi ile UNESCO tarafından Fuzuli Yılı ilan edildiğinde aslen Azerbaycan Türkü, Irak'ta doğan ve üç dilde yazmış bu dahi şair Muhammed Fuzuli'nin yıldönümü olaylarının yerli Irak'la birlikte Türkiye'de yapılması, Azerbaycan'da tamamlanması sembolik bir anlama sahip olmanın yanı sıra, Türk birliğinin görsel bir ifadesidir.

Profesyonel bir politikacı, rasyonel niteliklere sahip dev bir lider olan Haydar Aliyev, “Biz bir milletiz, İki Devlet” felsefesini tek bir hedefde, Azerbaycan-Türk birliği ve dayanışma fikri olarak birleştirdirdi ve bu temeli profesyonellik, karizmatik nitelikler, siyasi yönetimde onlarca yıllık deneyimle test ederek kurdu ve sistemleştirdi. Böylece bu fikir – yaşam felsefesi – Büyük Lider'in sonsuzluğunun 17 yılı boyunca neinki sarsılmadı , aksine daha da güçlendi ve gelişti.

Bugün “Biz bir milletiz, İki devlet” felsefenin yenilmez kriterleri – Türk Birliği, Türk Dayanışma ilkeleri, Azerbaycan halkının büyük lideri Haydar Aliyev'in hakiki ve siyasi halefi çağdaş bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı sayın İlham Aliyevin siyasi liderliği beceriği ile monolitik bir köprü haline gelmiştir ve artık sadece “Bir Millet-İki Devlet” içeriginden “Bir Millet-Altı Devlet” menalarına ucalarak büyük TURAN siyasi-manevi ideoluna yol çizmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı sayın İlham Aliyev'in bugün Türk Konseyi'ne başkanlık etmesi tesadüf değildir ve liderliğinin tüm Türk aile devletlerinin ve en önemlisi, Türk Konseyi'nin birlik ve beraberlik birlik ve beraberlik. kalkınmasının garantörü olduğunu güvenle söyleyebiliriz. 15 Ekim 2019 tarihinde Bakü'de Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi VII Zirvesi'nin açılışını yapan Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in konuşması, Türk dilinin işbirliğini genişletmenin olumlu

etkisini vurgulaması açısından büyük önem taşımaktadır. Türk kimliği ve Türk felsefesi üzerine hayatın her alanında Türk devletler milli birlik ve beraberlik fikrinin gücünü barındırır.

Türk Konseyi başkanlığını Kırgızistan'dan devralan Azerbaycan, bu dönemde ülkelerimiz arasındaki işbirliği ve dostluğun güçlendirilmesi için çaba göstermektedir. Bizi birleştiren ortak kökler, tarih, kültür ve milli değerler, karşılıklı fayda sağlayan faaliyetlerimizin önemli bir dayanağıdır.

Türk dili konuşan ülkeler arasında işbirliğinin geliştirilmesi Azerbaycan'ın dış politikasının önceliklerinden biridir. Türk Konseyi'nin VII. Zirvesi Nahçıvan Anlaşması'nın imzalanmasının onuncu yıldönümüne denk geliyor. Azerbaycan'ın antik kenti Nahçıvan'da Ekim 2009'da Devlet Başkanları Zirvesi'nde ülkelerimiz arasında yeni bir kurumsal işbirliği formatı oluşturuldu. Zengazur, Azerbaycan'ın ana kısmı ile Nahçıvan bölgesi arasında yer almaktadır. Geçmişte Zengezur bölgesinin Azerbaycan'dan Ermenistan'a ilhakı, büyük Türk dünyasını coğrafi olarak bölmüştür. Ancak Nahçıvan'da aldığımız kararlar ve ortak çalışmalarımızla Türk dünyasının birliğini daha da güçlendirmiş ve kardeşliğimizi devam ettirmiş bulunuyoruz. Bu anlamda Nahçıvan'daki Zirve'de Türk Keneşi'nin kurulması kararının alınması Türk dünyası için büyük sembolik öneme sahiptir”(Türkdilli Dövlətlər).

Türkçülük və ya türk identikliyinə dərin qatlarından ucalan birlik, həmrəylik fəlsəfəsinin təsdiqi açısından Kazakistan Cumhuriyeti Birinci Cumhurbaşkanı, Türk Keneşi Onursal Başkanı Nursultan Abişeviç Nazarbayev'in Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi VII Zirvesi'nde görüşleri burada karakteristik geliyor: "Değerli dostlar, Türk medeniyetinin derin kökleri vardır. Tarihe bakarsak, gezegenin en büyük kıtasında her zaman önemli bir rol oynayan halkların halefleriyiz. Türk dünyasının geline aşamadaki önemini anlamak için dünyanın coğrafi haritasına bakmak yeterlidir. Özellikle, 1992'den 2019'a kadar geçen 25 yılı aşkın süre boyunca, çeşitli delegasyonlarla Türkçe konuşan devlet başkanlarının 17 toplantısının tümüne katıldığımı belirtmek isterim. Şunu öğrendim: mesela "Türk" kelimesi, bu kelimenin her harfinin benim için ayrı bir anlamı var. İlk "t" harfi - trast, yəni, inamdır, "u" - uniti, yəni, birlik, "r"- rönesans, yəni, intibah ve son "k" harfi ise akrabalık yani akrabalıktır. Bu anlayıştan hareketle, birlik içindeki çalışmamın amacı ülkelerimizi yakınlaştırmaktır ve bu nedenle ortak çabalarla bu hedefe ulaştığımız için çok mutluyum” (Türkdilli Dövlətlər).

Bu arada, Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi VII Zirvesi'nin açılışını yapan Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, yaptığı konuşmada Türk milli kimliğinin birlik ve dayanışma fikrinin tarihi kanıtlarını doğruladı. dedi ki:

Türk Konseyi Başkanlığını Kırgızistan'dan devralan Azerbaycan, bu dönemde ülkelerimiz arasındaki işbirliği ve dostluğun güçlendirilmesi için çaba gösterecektir. Bizi birleştiren ortak kökler, tarih, kültür ve milli değerler, karşılıklı fayda sağlayan faaliyetlerimizin önemli bir dayanağıdır. Türkçe konuşan ülkeler arasındaki işbirliğinin geliştirilmesi Azerbaycan'ın dış politikasının önceliklerinden biridir.

Türk Keneşi 7. Zirvesi, Nahçıvan Anlaşması'nın imzalanmasının onuncu yıldönümüne denk geliyor. Azerbaycan'ın antik kenti Nahçıvan'da Ekim 2009'da Devlet Başkanları Zirvesi'nde ülkelerimiz arasında yeni bir kurumsal işbirliği formatı oluşturuldu. Zengazur, Azerbaycan'ın ana kısmı ile Nahçıvan bölgesi arasında yer almaktadır. Geçmişte Zengezur bölgesinin Azerbaycan'dan Ermenistan'a ilhakı, büyük Türk dünyasını coğrafi olarak bölmüştür. Ancak Nahçıvan'da aldığımız kararlar ve ortak çalışmalarımızla Türk dünyasının birliğini daha da güçlendirmiş ve kardeşliğimizi devam ettirmiş

bulunuyoruz. Bu anlamda Nahçıvan'daki Zirve'de Türk Keneşi'nin kurulması kararının kabul edilmesi Türk dünyası için büyük sembolik öneme sahiptir"(Türkdilli Dövlətlər).

Bizim bu yazıda, Azerbaycan'ın Ermenilerin işgal ettiği toprakları geri alma hakkı için savaştığı 2020 yılı gibi tarihi aşamada tüm dünyada yankılanan halklarımızın - Türk-Azerbaycan Cumhuriyetlerinin birlik, beraberlik ve kardeşliğini anmadan ötüp-keçmemiz mümün degil.

Melum olduğu üzere hayatta insanlık için en zor olay savaştır, katliamlardır ve haqlının tarafında olmak, onu desteklemek, ona ulaşmak, onu korumak en insani olgudur. Bu açıdan bakıldığında Türk-Azerbaycan birlik ve beraberliği nasill 100 yıl önce, Azerbaycan 2020 yılda Vatanseverlik Savaşı'nda da kendini kanıtlamıştır.

Türkiye ve Azerbaycan'ın büyük dünya liderleri Recep Tayyip Erdoğan ve İlham Aliyev, Savaşımızın ilk gününden itibaren, Türk dünyasının efsanevi lideri Gazi Mustafa Kamal Atatürkün, Azerbaycan'ın Türkiye'deki ilk diplomatı - arkadaşı İbrahim Abilov aracılığıyla, "Azerbaycan'ın sevinci sevincimiz, kaderimizdir. Azerbaycan bizim kardeşimizdir. Her şeye rağmen ona yardım etmek görevimizdir" (İbrahim Əbilov.2013), Azerbaycan halkının Büyük Önderi Haydar Aliyevin "Bir Millet-İki Devlet" vasiyyetinin hikmetli iradelerine bağlılık göstererek birlik ve beraberliğin bir tarihçesini yazdılar.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Başkomutan İlham Aliyev, Türkiye Devlet Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'a Azerbaycan'ı desteklemek amacıyla gönderdiği teşekkür mektupunda ifade edilen bu fikirler, geride kalan kanlı ama çok şanlı günlerde Azerbaycan halkının gerçek bir güç garantisiydi.

"Sevgili Kardeşim! 28 Eylül'de üyesi olduğumuz Türk Konseyi, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun bir an önce Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenlik, toprak bütünlüğü ve uluslararası kabul görmüş sınırların dokunulmazlığı temelinde çözülmesinin önemine ilişkin bir bildiri kabul etti. Bu açıklama için ayrıca teşekkür ederim. Size sağlık, çalışmalarınızda başarılar, kardeş Türk halkına barış ve refah, firavanlık diliyorum" (İbrahim Əbilov.2013) .

Ermenistan'a bu savaşta maddi ve manevi destek sağlayan bazı ülkelerin uluslararası hukuka uymak zorunda kalırken geri çekilmek geri çekilmesi dünya güçleri arasında özel bir üne sahip olan ve her geçen gün gelişmekte olan Türkiye Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'ın her zaman yanında yer almasından kaynaklandığı bir gerçektir.

İlham Aliyevin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Fox News'e verdiği demeçte, "Türkiye Azerbaycan'a siyasi destek veriyor. O, en yakın müttefikimiz ve dostumuz. Böyle büyük bir ülkenin tarafdaşımız olmasından gurur ve mutluluk duyuyoruz. Her ülkenin dost ve müttefik edinme hakkı vardır"(İbrahim Əbilov.2013) ifadesimi buna bir örnek verebiliriz.

Aynı zamanda Devlet Başkanımız Türk Konseyi 7. Zirvesi'nde yaptığı tarihi konuşmada, Azerbaycan için maddi ve hukuki olduğu kadar manevi acı veren Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ meselesini de vurgulayarak, Azerbaycan'ın dünyaya gerçek sesini yetirirdi:

"Bildığınız gibi Azerbaycan'ın en acı sorunu olan Ermeni-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun çözümünde Ermenistan'ın yıkıcı politikası nedeniyle ilerleme yok. Ermenistan, uluslararası hukukun norm ve ilkelerini ağır ihlal ederek, yaklaşık 30 yıldır Azerbaycan'a karşı bir saldırı politikası izliyor. İşgal altındaki topraklarda etnik temizlik politikası izlendi ve bir milyondan fazla yurttaşımız mülteci

ve ÷lke içinde yerinden edilmiş kişiler haline geldi. Azerbaycan halkının tarihi ve k÷lt÷rel mirası, İslam anıtları ve camileri bu alanlarda tahrip edilmiştir.

Ermenistan, M÷sl÷man ÷lkelerle yakın işbirliği kurmaya alışıyor. Ancak d÷nya M÷sl÷manları için kutsal olan camileri tahrip eden Ermenistan, M÷sl÷man ÷lkelerle dost olamaz. Dinimize karşı yapılan bu vandalizm, Ermenistan'ın İslamofobik doğasını g÷stermektedir".

G÷ncel tarihi olayların dikkatli bir şekilde g÷zlemlenmesi, T÷rk Birliği'nin başarılı kalkınma stratejisinin, Azerbaycan'ın 30 yıllık devlet sınırı sorununun öz÷münü daha da yakınlaştırdığını teyit etmektedir.

Böylece, 15 Ekim 2019'da Bak÷'de düzenlenen T÷rk Dili Konuşan ÷lkeler İşbirliği Konseyi VII Zirvesi'nden on bir ay sonra, Azerbaycan, devlet sınırlarını eski haline getirmek için Vatan Savaşı - İkinci Karabağ Savaşı için seferber edildi.

Azerbaycan'ın bu adalet m÷cadelesinde dayandığı siyasi ve manevi g÷ elbette T÷rkiye idi ve T÷rkiye Cumhuriyeti'nin büyük lideri Recep Tayyip Erdoğanın "Azerbaycan halkının yanındayız!" hükümlü ifadesi 100 yıl önce T÷rkiye Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'ın yanında olduğu gibi, yine Azerbaycan'ın yanında olmakla tarihin sınavından çıkmış T÷rk birliği, T÷rk dayanaşmasının yaşam felsefesini açıkça teyit etmiştir.

T÷rkiye ve Azerbaycan'ın büyük d÷nya liderleri Recep Tayyip Erdoğan ve İlham Aliyev, Savaşımızın ilk gününden itibaren, T÷rk d÷nyasının efsanevi lideri Gazi Mustafa Kamal Atat÷rkün, Azerbaycan'ın T÷rkiye'deki ilk diplomatı - arkadaşı İbrahim Abilov aracılığıyla, "Azerbaycan'ın sevinci sevincimiz, kaderimizdir. Azerbaycan bizim kardeşimizdir. Her şeye rağmen ona yardım etmek g÷revimizdir" (İbrahim Əbilov.2013), Azerbaycan halkının Büyük Önderi Haydar Aliyevin "Bir Millet-İki Devlet" vasiyyetinin hikmetli iradelerine bağlılık g÷stererek birlik ve beraberliğin bir tarihçesini yazdılar.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Başkomutan İlham Aliyev, T÷rkiye Devlet Başkanı Recep Tayyip Erdoğan'a Azerbaycan'ı desteklemek amacıyla gönderdiyi teşekkur mektubunda ifade edilen bu fikirler, geride kalan kanlı, ama çok şanlı günlerde Azerbaycan halkının gerçek bir g÷ garantisidi.

"Sevgili Kardeşim! 28 Eylül'de üyesi olduğumuz T÷rk Konseyi, Ermenistan-Azerbaycan Dağlık Karabağ sorununun bir an önce Azerbaycan Cumhuriyeti'nin egemenlik, toprak bütünlüğü ve uluslararası kabul görmüş sınırların dokunulmazlığı temelinde öz÷lmesinin önemine ilişkin bir bildiri kabul etti. Bu açıklama için ayrıca teşekkur ederim. Size sağlık, çalışmalarınızda başarılar, kardeş T÷rk halkına barış ve refah, firavanlığ diliyorum" (İbrahim Əbilov.2013) .

Ermenistan'a bu savaşda maddi ve manevi destek sağlayan bazı ÷lkelerin uluslararası hukuka uymak zorunda kalırken geri çekilmek geri çekilmesi d÷nya güçleri arasında özel bir ÷ne sahip olan ve her geçen gün gelişmekte olan T÷rkiye Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'ın her zaman yanında yer almasından kaynaklandığı bir gerçektir.

İlham Aliyevin Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Fox News'e verdiği demeçte, "T÷rkiye Azerbaycan'a siyasi destek veriyor. O, en yakın müttefikimiz ve dostumuz. Böyle büyük bir ÷lkenin tarafdaşımız olmasından gurur ve mutluluk duyuyoruz. Her ÷lkenin dost ve müttefik edinme hakkı vardır"(İbrahim Əbilov.2013) ifadesimi buna bir örnek verebiliriz.

SONUC

15 Haziran 2021 tarihinde Şuşa'da Azerice ve Türkçe olmak üzere iki orijinal nüsha olarak imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasındaki Müttefik İlişkilere İlişkin Şuşa Beyannamesi şu dönemde en büyük TÜRK Birlik ve Dayanışma Bildirgesi'dir.

ŞUŞA BEYANNAMESİ, Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki Türk Zafer Bildirgesi olarak da adlandırılabilir.

Bu nedenle, "**Azerbaycan-Türkiye. Şuşa Beyanatının Birlik ve Dayanışma Felsefesine Tarih ve Modernite Bağlamında Bir Bakış**" konuda bu makalenin amacı, iki dost ve kardeş ülke arasındaki kadim dostluğun beşiği Şuşa'da Türkiye ile Azerbaycan ve bir bütün olarak Türk dünyası arasındaki görüşmenin tarihi Zafer önemini göstermek idi. 13 Ekim 1921 tarihli Kars Anlaşmasına, imzalanan tüm uluslararası belgelere, Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 9 Şubat 1994 tarihinde imzalanan Dostluk ve Kapsamlı İşbirliğinin Geliştirilmesine Dair Anlaşmaya ve aralarında İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Protokolüne Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 16 Ağustos 2010 tarihinde imzalanan ve Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşmasının, Türk dünyasının sürdürülebilir kalkınmasına yönelik bölgesel ve uluslararası düzeyde işbirliğini ilerletme çabalarını birleştirerek, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk ve Azerbaycan halkının milli lideri Haydar Aliyev'in "Azerbaycan'ın sevinci sevincimiz, üzüntümüz kederimizdir" ve "Bir millet iki devlet" sözlerinin milli değer taşıdığını vurgulayan (Şuşa Bəyannaməsi) yanı sıra halklarımızın gelişimi bağlamında çok farklı amaçlar için imzalanan anlaşma varlığını günlük tarihsel gerçek başarılarla doğrular.

Örneğin, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı, sayın Çavuşoğlu Azerbaycanın Cumhurbaşkanı ile görüşünde Çavuşoğlu Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki müttefik ilişkiler hakkında şunları vurgulamıştır:

"Şuşa Beyannamesi'ni hazırlamak ve imzalamak Sizlerin fikriydi. "Yaklaşık bir ay önce iki gün arayla iki meclisten de bunun onaylanması aslında sizin ortaya koyduğunuz iradeyi daha da güçlendirdi. Halkımızın temsilcilerinin de buna ses vermesi önemliydi. Bunun da koordinasyonunu sizin göreviniz ile yaptık"(Azerbaycan Cumhurbaşkanı).

"Şuşa Beyannamesi'nin gerçekten de "bir millet iki devlete" yakışan şekilde yapıldığını vurgulayan" Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı, sayın Çavuşoğlunun bu fikirleri de ilgi çekicidir: "Bunu sadece sizlerin imzalarıyla resmileştirdik. Bunun içindeki unsurların hayata geçmesi konusunda biz yoğun bir şekilde kardeşlerimizle çalışıyoruz. Tüm kurumlarımız çalışıyor. Somut adımlar atmamız lazım. Dedğiniz gibi, aramızdaki ilişkilerin güçlendirilmesi sadece iki ülke ve halklar arasındaki ilişkilerin güçlenmesi veya menfaati için değil, bölgede istikrar ve barış için de çok faydalı olacaktır. Bu nedenle Şuşa Deklarasyonu'nda yer alan hususların bölge ülkeleriyle ilişkilerimize yansması için üçlü ve dörtlü formatlarda çalışacağız"(Azerbaycan Cumhurbaşkanı).

Tesadüf değil ki, ülkelerimiz ve halklarımız, "insani, sosyal koruma, bilim, eğitim, sağlık, kültür, gençlik ve spor alanlarında halkları arasındaki yakın bağları daha da geliştirecek ve derinleştirecektir. Bu amaçla iki ülkenin ilgili kurumları ortak çalışmalar yürütecek" gibi Şuşa Deklarasyonu'nun geniş hükümlerine gerekli desteğini sağlayarak karşılıklı ilişkileri Şuşa yılı olarak anılan 2022 yılında da dinamik olarak

gelişdiriyor. Bu aynı zamanda bilim alanını ve siyaset felsefesi araştırmalarının önemli konularını da kapsar.

Bu da bir gerçek ki, dünya Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde "bir milletin" yaşam felsefesinden kaynaklanan birlik ve dayanışmanı teyit eden olaylara her geçen gün tanık oluyor,

Böylece, “Azerbaycan-Türkiye. Şuşa Beyannamesinin Birlik ve Dayanışma Felsefesine Tarih ve Modernite Bağlamında Bir Bakış” makalesini sonuçlandırarak, bilimsel-nesnel sonucumuz şudur: Azerbaycan ile Türkiye arasındaki felsefi-antropoloji kavram olan birlik, dayanışma fikri çağdaş XXI yüzyılın üçüncü onyılında da her iki devletin tarihten bu güne Siyasi liderlik becerileri ile gelişmektedir ve bu siyasi sistemde Şuşa Beynamesi tüm dünyaya bir örnek aydınlatmaktadır.

KAYNAKLAR

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Azərbaycan Qadınlarının birinci
2. Qurultayında nitqi. 16 sentyabr, 1998-ci il. <http://lib.Aliyevheritage.org/az/1821833.html>
3. Azərbaycan Türklerinin Bayrağının Şanlı Tarihi <https://www.turktoyu.com/bir-kere-yukselen-bayrak-bir-daha-inmez-mehmet-emin-resulzade-azerbaycan-turk-lerinin-bayraginin-sanli-tarihi>
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 1996. Bakıda Türk Yazarlarının III
5. qurultayında nitqi http://elibrary.bsu.az/yenii/ebookspdf/H.%C6%8Fliyev_8ci_kitab.pdf.
6. Dulayeva Zarife Tarih Bilimci <http://irs.az.com/new/pdf/201312/138694490239706785.pdf>
7. Dursun Özden. Ebilov Ve Aralov Taksim'de <https://www.ekonomidunya.com/yazarlar/dursun-ozden/ebilov-ve-aralov-taksim-de/327/>
8. Dünya şöhrətli alim-həkim İhsan Doğramacı 10 il ərzində Heydər Əliyev Fonduna hər il 100 min dollar köçürəcəkdir. AzərTAc “Xalq qəzeti”, 30 aprel 2005-ci il”. <http://files.preslib.az/site/xsefir/2005.pdf>
9. Heydər Əliyev Atatürk haqqında http://elibrary.bsu.az/books_460/N_195.pdf.
10. Heydər Əliyev fırtınalı həyatının hər dövründə Azərbaycanı, Türklüyünü unutmayan böyük şəxsiyyətdir <https://azertag.az/-xeber/981730>.
11. İlham Əliyevin ABŞ-ın “Fox News” televiziya kanalına müsahibəsi. <https://www.youtube.com/watch?v=tJV-4DyCC04>
12. İlham Əliyevin Türkiyə Respublikasının Prezidenti Zati-aliləri cənab Rəcəb Tayyib Ərdəğana məktubu. https://azertag.az/xeber/_Turkiye_Respublikasinin_Prezidenti_Zati_alileri_cenab_Receb_Tayyib_Ardogana-1603111
13. İbrahim Əbilov – Azərbaycanın Türkiyədə ilk fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri <http://www.anl.az/download/meqale/respublika/2013/fevral/294855.htm>

14. Kazım Karabekir ve kafkaslar https://www.academia.edu/9931289/K%C3%82ZIM_KARA_BEK%C4% B0R_VE_KAFKASLAR
15. Quliyeva Xatirə. Heydər Əliyev siyəsəti: Milli Dövlət, Milli Lider, Vətəndaşlıq, Mənəviyyat. Bakı Elm-2019. 416 səh
16. Nərimanovun Atatürkə köməyi. <https://kayzen.az/blog/maraqlifaktlar/21186/n%C9%99riman-ovunatat%C3%BCrk%C9%99-k%C3%B6m%C9%99yi.html>
17. Kazım Karabekir ve kafkaslar https://www.academia.edu/9931289/K%C3%82ZIM_KARA_BEK%C4%B0R_VE_KAFKASLAR
18. Süleyman Dəmirəl: Heydər Əliyev Vətən Atəşinin İstisi ilə yaşayırdı. <https://azertag.az/xeber/363340>.
19. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VII Zirvə Görüşünə yekun vurulub-[https:// report .az/ siyasi-xeberler/xarici-siyaset/bakida-turkdilli-dovletlerin-emekdasliq-surasini7-ci-sammiti](https://report.az/siyasi-xeberler/xarici-siyaset/bakida-turkdilli-dovletlerin-emekdasliq-surasini7-ci-sammiti)
20. YalçınTökerBüyük uyanış.[https://books.google.az/books?id=VPZ6DwAAQBAJ &pg P T53&lpq PT](https://books.google.az/books?id=VPZ6DwAAQBAJ &pg=P T53&lpqPT)

YAŞAM KALİTESİNİN TEMELİ OLARAK BESLENME

SALMORBKOVA Rita Bobuevna

Sosyoloji Doktoru, Kırgız Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Profesörü

KIRGIZ CUMHURİYETİ, Bişkek, st. Ton, ev numarası 107,

E-mail: r.salmorbekova@mail.ru

Öz

Makale, nüfusun çeşitli sosyal katmanlarının gerçek beslenmesini analiz eder. Kırgızistan nüfusunun beslenmesi, vücudun fizyolojik ihtiyaçlarını karşılamıyor, sağlıklarını, doğum sponositlerini olumsuz etkiliyor. Nüfusun yetersiz beslenmesinin temel nedenleri, ülkedeki siyasi istikrarsızlık ile ilişkili olan yüksek yoksulluk, işsizlik, iç ve dış göç ve ekonomideki kriz nedeniyle yaşam kalitesinde bir azalmadır. 2017-2018 dönemi sosyolojik çalışmalarımız. Nüfusun neredeyse tüm gelirlerinin (% 80-100) gıdaya harcadığını ve diyetlerin ekme, koyun hakkında olduğunu gösteriyor. Emeklilerin, sakatların ve büyük ailelerin gelmesi özellikle zordur. Bazı emekliler bir somun ekmeği üç parçaya ayırdılar ve ayrı raflara yerleştirdiler, böylece her şey aynı anda değildi - iyileşti. Daha sonra nüfusun sağlığını etkileyen bu tür bir beslenme ve bugün yetişkin ve çocuk popülasyonlarının yüksek insidansı, azalmış yaşam beklentisi ve ulusal sağlık alanındaki diğer olumsuz fenomenlerle ilişkili çok ciddi sorunlarımız var. Temel gıda ürünlerinde nüfus tüketimi gerçek üretimi 2 kat aşmaktadır. Düşük gelirlerde artan gıda fiyatları, temel gıdaların tüketimini sınırlamaktadır. Kırgızistan nüfusunun gerçek beslenmesi ekme ve çay üretiyor.

Anahtar Kelimeler: beslenme, nüfus, fizyolojik ihtiyaç, yaşam kalitesi, nüfus sağlığı, içme suyu, beslenme sosyolojisi.

GİRİŞ

Geçiş dönemine, ekonomide kriz fenomeni olanlar da dahil olmak üzere çok karmaşık sosyal ve ekonomik değişiklikler eşlik ediyor. Ülke ekonomisi zor bir durumda kalıyor, yeniden canlandırma girişimleri, öncelikle nüfusun bir kısmının hükümet temsilcileriyle karşı karşıya kalması nedeniyle siyasi istikrarsızlık nedeniyle sonuç getirmiyor.

Beslenmenin en önemli sosyal sorun olduğu ve nüfusun yaşam kalitesini belirlediği vurgulanmalıdır. Ne yazık ki, Kırgızistan'daki bu konu kişisel ilişkiler düzeyinde kalıyor, devletin çıkarları stratejik gıda kaynaklarının sağlanması ile sona eriyor. Beslenme faktörleri, kişinin ülke ekonomisi için özellikle önemli olan çalışma, sağlık ve uzun ömürlülüğünü garanti eder, çünkü sadece sağlıklı ve yetenekli bir nüfus devletin istikrarını ve refahını sağlayabilir.

Kırgızistan'daki geçiş döneminde, bireyin yoksulluk, işsizlik ve artan göç süreçleri gibi sosyal olaylarla ilişkili olması nedeniyle yaşam koşulları ve kalitesi kötüleşmiştir. Gıda kısıtlamaları olan insanlar bir

“risk grubu” oluşturlar, aralarında daha çok sağlıksızlık, çalışma yeteneği ve nüfusun sapkın davranışlarının gelişimi ile ilgili sorunlar vardır.

Beslenme, bireyin fiziksel ve ruhsal sağlığının oluşumunun temel taşı olan en önemli sosyal sorundur. Biyolojik bir varlık olarak, bir kişinin yemeğe ihtiyacı vardır, sosyal bir yaratık olarak, bireyin beslenme kalitesine bağlı olan kendi hayati aktivitesini sağlamak için para kazanmalıdır. Ekonomiyle ilgili beslenme sorunları, gıda hammadde ve gıda üretimi, ülkenin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyi, nüfusun gelir ve doğru beslenme bilgisi. Gölgede kalan nüfusun beslenmesinin sosyal arka planı topluma çok az ilgi duyuyordu, buna ek olarak, beslenmenin yetersiz değerlendirilmesinin nedenlerinden biri de bu sorunu ele alan bilimsel disiplinin olmamasıdır. Bizim görüşümüze göre, “Beslenme Sosyolojisi” özel disiplini bu görevde, yaşamın belirli yönlerini, yani bireyin ve bir bütün olarak toplumun beslenmesini ve sağlığını, belirli parametrelerin tanımlanmasını ve bir kişinin biyososyal varlık olarak normal varlığının koşullarını inceleyen özel bir sosyoloji olarak yer almalıdır. Bu, insanın özünde iç ve dış birliğin birliği göz önüne alındığında, toplumun ve sosyal ilişkilerin gelişmesi için gerekli temel yasalardan biridir. Bu nedenle, “Beslenme Sosyolojisi”, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyine, ülkenin politik yönelimine bağlı olarak nüfusun gerçek beslenmesini inceler (Borsokbaeva S, 2004). Bu bağlamda, bağımsız sosyolojik grubumuz 2017-2018, Kırgız Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı’Nin Mali desteğiyle Bişkek sakinlerinin yeni binaları arasında sosyolojik bir çalışma yürüttü.

Yöntem. Cumhuriyette, kural olarak, yoksulluğu ölçmek için iki gösterge kullanılır yoksulluk sınırlarında. Aşırı olanı karakterize eden ilk yoksulluk çizgisi (gıda). Yoksulluk ve tüketim seviyesine ayarlanır, bunun altında, kaynaklar gıda alımına yönlendirilir, sağlanamaz Dünya Örgütü tarafından önerilen minimum kalori gereksinimleri Geçiş ekonomisi olan ülkeler için günde 2100 kcal ile sağlık hizmetleri bir kişi. Bakkaliye maliyet hesaplamalarına dayalı aşırı yoksulluk sınırı günlük kalori ihtiyacını karşılayan ve gerçek nüfusun beslenmesindeki eğilimler. Bu yoksulluk sınırı sonuçlar ile belirlendi. Gıda maliyetlerininpercentage 60.2’si olduğu 1996 için örnek anket kişi başına toplam tüketim. Gıda maliyetlerinin payı nüfusun 1 / 3’üne göre, şartlı olarak yoksul olarak sınıflandırılmıştır.

İkinci satır veya genel yoksulluk sınırı, hem gıda hem de gıda dışı ürünleri ve hizmetler. Gıda dışı mal satın alma ve hizmetler için ödeme maliyetlerini dikkate alarak genel yoksulluk sınırının önemi.

Yöntemleri kişisel tüketim seviyesine göre kullanırken dahil edildi aşağıdaki veriler:

- kendi ürünleri de dahil olmak üzere tüketilen yiyeceklerin maliyeti üretim;
- gıda dışı malların (giyim, ayakkabı vb.) satın alınmasına ilişkin masraflar, sadece kişisel tüketim amaçlıdır;
- dayanıklı tüketim mallarının amortisman maliyeti.

Çalışmanın amacı

Bişkek şehrindeki yeni bina sakinlerinin gerçek beslenmesini toplamak ve incelemek. Toplanan sosyolojik verilerin analizine dayanarak, nüfusun yaşam kalitesini artırmak için spesifik öneriler geliştirin.

Araştırmanın amacı ve konusu. Çalışmanın amacı, Bişkek kentinde kalıcı olarak yeni binalarda yaşayan 18 yaşından büyük Kırgız Cumhuriyeti vatandaşlarıdır. Sverdlovsk bölgesi (Kelechek, Ene-Sai, Dordoı, Bakai- Ata, Ak-Bata, Uçkun), Pervomaisky bölgesi (Kolmo, Kasym, Ak Bosogo, Kalys Ordo, Tynchtyk, Ozornoe), Leninsky bölgesi (Ak Orgo, Orok, Archa Beshik , Ala-Too) Oktyabrsky bölgesi (Kok-Dzhar, Kara-Zhigach, Rukhiy Muras, Altyn Ordo) 18 yaş ve üstü 1000 katılımcı.

Çalışmanın konusu Bişkek şehrindeki yeni konut sitelerinin gerçek beslenme durumudur.

YÖNTEM

- Bişkek'teki yeni konut sitelerinin sakinleri arasında bir anket çalışması;
- Gözlem yöntemi (devlet kurumlarının, yerel yönetim temsilcilerinin, STK temsilcilerinin, sanayi işletmelerinin, bilim alanındaki etkili kişilerin raporları);
- Belgelerin analizi (istatistikler, kontrol belgeleri, yönetmelikler, vb.).

Araştırma örnekleme

Hanehalkı anketleri yaparken, genel ve örnek nüfus için örnek yöntemini kullandık. Örnek olarak, bu projeye dahil edilen toplam hanehalkı sayısını dikkate aldık. Genel popülasyonun nesnelere bir kısmı olan numune popülasyonu, gerekli garanti derecesine sahip incelenen nesnelere minimumuyla, tüm popülasyonu temsil edecek şekilde konsantre edilir.

Örneğin temsili, iki bileşen tarafından belirlenir: kayıt hataları ve rastgele hatalar. Genel popülasyonun istenen özellikleri, genel popülasyondaki karakteristiklerin ortalama değerinin değerlendirilmesi ile belirlenir. Basit bir rastgele örnek, ilke olarak genellikle inşa edilmesi imkansızdır (popülasyonun tüm unsurları numuneye düşme olasılığı eşittir). Basit bir rastgele örnekleme ile, genel popülasyonun tüm birimlerin külesinden, önce herhangi bir gruba bölünmeden seçim yapılır ve seçim birimi, gözlem birimi ile çıkarılır. Birimlerin seçim yöntemine bağlı olarak aşağıdakileri ayırt edin:

- yeniden örnekleme - geri dönen topun şemasına göre seçim
- tekrarlamayan örnekleme - geri dönüşsüz topun şemasına göre seçim

Numunenin gerekliliği

Bu sosyolojik çalışma için numunenin hesaplanması şunları içerir: örneğin büyüklüğünün belirlenmesi; bölgesel bağlamda numunenin ayarlanması.

Belirtilen nihai numune seçimi, verileri program seviyesine tahmin ederken % 95.4 +% 5'in üzerinde ve verileri bölgesel seviyeye tahmin ederken yaklaşık % 95.4 +% 15'in üzerinde veri doğruluğunu sağlayacaktır.

Analitik ve deneysel çalışmalarda, örneğin istatistiksel temsili sorunu ikincil olduğundan ve çalışılan nesnenin tüm gruplarının kalitatif olarak dahil edilmesi gerekliliği ile karşılaştırıldığında, bu marjinal hata seviyesi oldukça kabul edilebilirdir.

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmalar, bireysel bir katılımcı ile yapılan kişisel görüşmelerle yürütülmüştür. Toplam nüfus, Bişkek'teki yeni binalarda kalıcı olarak yaşayan 1.000 kişidir. Her görüşme yaklaşık 40 dakika sürer. Bir görüşmeci sadece 50 kişiyle görüştü. Bu dağılımı önceki projelerle ilgili kendi araştırmamıza dayanarak hesapladık. Bu yaklaşımla, gerekli konularda spesifik bir durum analizi elde etmek için önemli olan daha güvenilir sonuçlar elde edilebilir. Anket sırasında elde edilen materyaller kuruluşun uzmanları tarafından kodlanmış ve işleme SPSS - 24 programına göre gerçekleştirilmiştir. 26-soruyu kapsayan kitlesel bir anket için bir anket geliştirilmiştir.

Geçişte Kırgızistan nüfusunun beslenme özellikleri.

Kırgız nüfusunun sistematik yetersiz beslenmesi, vücudun fonksiyonel yeteneklerini olumsuz yönde etkiler, çünkü pratikte sadece vücudun hayati işlevlerinin temel işlevlerini korumak için gerekli enerjiyi, çeşitli işler için gerekli kas aktivitesi için enerji harcamalarını karşılamadan yeniler. Bu süreç her gün sürer, insan vücudunu zayıflatır ve sağlığı ve yavruların sağlığı üzerinde ciddi olumsuz etkileri vardır.

Kırgızistan'da, özellikle yetersiz beslenme ile ilişkili hastalıklar, özellikle hayvansal protein, vitaminler ve mineral elementlerin eksikliği yaygındır.

Çocukların ve ergenlerin beslenmesinin, ülke vatandaşlarının sosyal korumasının ana göstergesi olduğu belirtilmelidir. Ulusun ve devletin gelecekteki gelişiminin kaynağı bu nüfus kategorisidir. Aslında, bu nüfus grubu en dezavantajlı gruptur. Bazı besin maddelerinin eksikliği, çocukların ve ergenlerin zihinsel ve fiziksel gelişimini önemli ölçüde etkiler. Diyetle vitamin eksikliği, özellikle A, C vitaminleri, folik asit, cumhuriyette çocuk ve bebek ölümlerinde artışa katkıda bulunur. Et ve süt ürünleri eksikliğiyle ilişkili kısmi protein açlığı, bulaşıcı hastalıkların artması ve derinleşmesi nedeniyle bağışıklık sisteminin zayıflamasına neden olur. Bizim açımızdan, ortaokullardaki çocukların performansındaki bozulmanın sadece eğitim kalitesindeki bir düşüşle değil, aynı zamanda bu nüfus grubunun sağlığını olumsuz yönde etkileyen çocukların sürekli yetersiz beslenmesiyle de açıklanması gerekir (Borsokbaeva S, 2009).

Özellikle hamilelik ve emzirme döneminde kadınların yetersiz beslenmesi, annelerin ve yenidoğanların sağlığını olumsuz yönde etkiler. Bu, Kırgızistan'daki çocuk ve anne ölümlerindeki artışın nedenlerinden biridir. Kırgız ailelerinin özellikle hamile ve emziren anneler olmak üzere kadınlara ve çocuklara dikkat etmediği vurgulanmalıdır. Bu tutumun öncelikle ailede özel ilişkilerin oluşmasından kaynaklandığına inanıyoruz, burada ana kişi maddi servet kazanan adamdır, bu da ailede maddi zenginliği belirler, bu nedenle herhangi bir Kırgız ailesi erkeğin beslenmesine daha fazla dikkat eder. İkincisi, ülkedeki sosyo-ekonomik krizden kaynaklanan yetersiz aile gelirleri, zayıflamış veya yüksek kalorili beslenmeye ihtiyaç duyan aile üyeleri için ek, besleyici beslenme sağlamaya izin vermemektedir.

İyi beslenmeye ihtiyaç duyan bir başka nüfus grubu emeklilerdir. Gıda ve kamu hizmetleri fiyatlarında keskin bir artışla düşük emekli maaşları ve enerji, emekliler için gıda kalitesini düşürmektedir.

Bağımsızlıktan bu yana gıda fiyatlarında sistematik bir artış olmuştur. Ulusal İstatistik Komitesi'nin 2015 yılı raporuna göre gıda fiyatları% 2,3 arttı. Fiyatlarda en büyük artış meyve ve sebzeler için kaydedildi -% 17.3; sıvı ve katı yağlar için -% 1.5; balıklarda -% 1.3. 2017-2019 dönemi için gıda fiyatları birkaç kez daha arttı. Gıda fiyatlarındaki artış istikrarlı ve istikrarlı bir nitelik kazanmıştır ve gelir seviyesi çok düşüktür, bu da nüfusun satın alma gücünde bir azalmaya yol açar ve ülkenin sosyo-

ekonomik gelişimi üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Örneğin, bugün ekmek maliyeti 20-30 soms. Ekmek fiyatlarının nüfusun sosyal korunma derecesini de yansıttığı unutulmamalıdır. Bağımsızlık döneminde, beslenmenin nicel göstergelerinde bir azalma. Veriler tablo 1, 2’de sunulmaktadır (Sayılarla Kırgızistan, 2018.).

Tablo 1.

Kişi başına gıda maddelerinin tüketimi (kg)

Öğeler	2015	2016	2017	2018
Ekmek ve ürünler	10,4	10,7	10,0	10,1
Patates	3,7	3,9	3,5	3,4
Sebze ve kavun	6,2	6,4	6,6	6,7
Meyve ve çilek	1,8	2,0	2,1	2,6
Et ve ürünleri	1,6	1,7	1,7	1,9
Süt ve Ürünleri	7,7	6,9	6,6	7,4
Bitkisel sıvı ve katı yağlar	0,9	1,0	1,0	0,9
Şeker, şekerleme ürünleri (Şeker yeniden hesaplamada şeker ve	1,1	1,1	1,0	1,1
Yumurta (adet)	5,4	4,9	5,7	6,6
Balık ve ürünleri	0,1	0,1	0,1	0,1
Tüketilen alkol (litre)	0,1	0,1	0,1	0,1

Tablo 2.

Hanelerde tüketilen gıdanın besin değeri ve enerji değeri

Öğeler	2014	2015	2016	2017	2018
Enerji değeri, kcal	2254,0	2213,3	2288,1	2169,8	2238,5
Albümler, gram	61,2	59,4	61,8	58,5	59,5
Yağlar, gram	62,5	61,9	63,9	61,8	63,0

Nüfusun beslenmesi (kendi araştırması)

Cumhuriyetin nüfusunun beslenmesi pratik olarak çeşitli değildir. Günlük diyet un, ekmek, sebze ve meyveler, biraz et ve süt içerir. En fakir yiyecekler, ekmek ve patateslerin ana gıda ürünleri haline geldiği kışın görülür. Veriler tablo 3’te sunulmaktadır.

Tablo 3.

Geçiş döneminde nüfusun kişi başına düşen gıda ürünleri (g) çeşitliliği ve miktarı (kendi araştırması)

Ürünler	Yetişkinler		Yetişkinler Çocuklar ve ergenler (yıl)			
	Erkekler	Kadınlar	3-6	7-10	11-14	15-17
Fırın Ürünleri	426,0	388,0	229,0	270,0	350,0	400,0
Hububat	12,0	10,0	6,0	7,0	8,0	10,0
Şeker	10,0	8,0	5,0	6,0	7,0	10,0
Süt, Süt Ürünleri	184,0	160,0	125,0	132,0	159,0	175,0
Et	130,0	106,0	76,0	92,0	99,0	125,0
Patates	280,0	254,0	221,0	230,0	245,0	260,0
Diğer Sebzeler	92,0	83,0	50,0	62,0	79,0	93,0
Bitkisel yağ	10,0	9,0	4,0	5,0	6,0	7,0

Yukarıdaki tabloların verilerinin gösterdiği gibi, gıdaların gerçek tüketimi diyetlerin kimyasal bileşimini belirler. Özellikle çocuklarda ve ergenlerde rasyonların enerji değerinde, gerekli besin maddelerinin miktarında bir azalma vardır.

Bu çalışmaların yapıldığı zaman, nüfusun yaşam standardında bir azalma, alanlarda yüksek işsizlik ve arazi parsellerinin işlenmesi için gerçek koşulların olmaması ile karakterizedir. Hanehalkı parselleri ek bir aile geliri kaynağıydı; mahsul, giysi, ayakkabı ve en gerekli malları satın almak için fon almak için satıldı. Aile, gıda alımını azaltarak kurtardı. Ana işleriyle bağlantılı olarak, kendi çiftlik evlerine girmek için zaman ve fırsat bulamayan öğretmen ve doktorların ailelerinde beslenme ile ilgili son derece ciddi sorunlar gözlenmiştir ve bu nedenle ek beslenme kaynakları yoktur.

Yaz-sonbahar döneminde, bölge sakinlerinin rasyonları sebze, meyve ve kavunlarla zenginleştirilmiştir. Ancak, niceliksel olarak hala yetersizdirler. Günlük diyetteki sınırlı ürün seti nedeniyle, monoton beslenme gözlenir, sıcak yemek daha çok akşam yemeği için hazırlanır (erişte, patates çorbası). Gündüzleri az miktarda çay, ekme ve süt ürünlerinden vazgeçerler.

Kırgızistan'ın kentsel nüfusu için gıda kalitesini düşürmenin temel nedeni yoksulluk olmaya devam ediyor. Yüksek işsizlik, kamu hizmetleri ve enerji maliyetlerinde sürekli artış olan vatandaşların düşük gelirleri iyi beslenmeye katkıda bulunmaz. Burada, ana gıda maddeleri ekme ve sebzelerdir ve meyveler pratikte yoktur ve et ve süt yeterli değildir.

Resmi istatistiklere göre kentin en düşük yoksulluk düzeyine sahip olmasına rağmen, gıda tüketimi, çoğu gelirlerinin düşük olması nedeniyle vatandaşların düşük satın alma gücü nedeniyle düşük kalmaktadır. Belirli bir gerçeğe dikkat çekiyoruz, nüfusun çeşitli gruplarının beslenmesini incelerken,

işçilerin beslenmesinin birkaç maymun problemi içerdiği bulundu. Bitkisel yağ daha az işçi tarafından tüketilmektedir. Sebze ve meyvelerde mevsimsel dalgalanmalar gözlenir. Kent sakinleri çeşitli sebze yemeklerine (pancar çorbası, haşlanmış sebzeler, vb.) Sahiptir. Temelde pirinç, arpa, karabuğday. Bütün bunlar sınırlı ve az kalıyor. Süt tüketimi, çünkü bu ürün düşük gelirli birçok aile için erişilemez hale geliyor. Genel olarak, hazırlanan yemeklerin çeşitliliği çok sınırlıdır. Güvenilirlik ve düşük kalite, ekonominin derin kriz durumu. Kentsel nüfus için beslenme verileri Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4.

Geçiş halindeki kentsel nüfusun kişi başına gıda ürünleri (g) çeşitliliği ve miktarı (Kendi araştırması)

Ürünler	Yetişkinler		Çocuklar ve ergenler (yıl)			
	Erkekler	Kadınlar	3-6	7-10	11-14	15-17
Fırın Ürünleri	56	51	32	40	50	56
Hububat	298	271	180	231	281	302
Şeker	30	28	19	22	29	32
Süt, Süt Ürünleri	18	16	12	14	17	19
Et	33	30	19	22	28	35
Patates	86	80	48	56	81	90
Diğer Sebzeler	59	54	39	45	57	63
Bitkisel Yağ	115	100	66	90	108	117
Fırın Ürünleri	51	48	35	42	49	52
Hububat	23	20	15	17	21	25

Kent sakinlerinin diyetlerinin kimyasal bileşimi, temel besin maddeleri içeriği ve beslenme faktörleri ile karakterizedir. Günlük diyetinde askorbik asit, A vitamini, kalsiyum, fosfor ve demir yeterli değildir. Diyetlerin enerji değeri azaltıldı, bu da nüfusun çalışma yeteneğini korumak için gerekli enerji maliyetlerine bile karşılık gelmiyor.

Çalışanların ve çalışanların beslenmesi pratik olarak nitel bileşimde çok fazla farklılık göstermez; ürün çeşitleri hem çalışanın hem de çalışanın ailesinde oldukça sınırlıdır. İşçinin ailesinde bazı gıda ürünlerinin tüketiminde önemli bir artış vardır, ancak bu gıda kalitesini etkilemez.

Kentsel alanlarda çocukların ve ergenlerin beslenmesi küçüktür ve bu da alanlarda akranlarının beslenmesinden farklıdır. Diyet hem nicel hem de nitel olarak sınırlıdır.

Genel olarak, kentsel nüfusun beslenmesi, beslenme yetersizliği, dengesizlik ve diyetlerin aşağılığı ile karakterizedir (Nüfusun yaşam standardı 2014-2018, 2019).

Tablo 5.

Hanehalkı tüketicisi harcama

Ögeler	2014	2015	2016	2017	2018
Toplam	2764,70	2936,22	2896,82	2974,39	3269,64
Gıda Ürünleri	1457,82	1564,89	1515,25	1366,34	1467,73
Alkollü içecekler	4,25	4,29	3,07	1,73	2,21
Gıda dışı ürünler	755,93	787,35	772,81	857,34	934,35
Hizmetler	550,96	583,98	608,76	639,93	736,32
Konut ve kamu hizmetleri	138,08	158,24	165,26	177,04	186,92
Sağlık hizmeti	52,63	72,98	61,25	65,86	91,04
Okul öncesi eğitim	19,18	21,85	23,59	22,05	24,92
Eğitim hizmetleri	54,56	50,05	51,67	53,38	61,57
Kültürel aktiviteler	1,90	1,60	1,47	2,38	2,23
Toplu taşıma hizmetleri	122,53	124,52	112,99	123,88	134,47
İletişim servisleri	83,22	85,44	101,00	131,10	158,52

Emekliler ve marjinal gruplar için beslenme

Yaşlılıkta, insanlar kendilerini genellikle zor finansal durumlarda bulurlar. Her eyalette, ülkelerinin refahı, gençlik ve sağlık için verilen yıllar, ileri yaştaki insanlara dikkat ve dikkat göstermek zorunda olduğundan, bu nüfus grubuna özel dikkat gösterilmektedir. Gerçekliğimizde, öngörülen emekli maaşları ve sosyal yardımlar yaşlıların yaşam ücretlerini kapsamamaktadır ve kamu hizmetleri ve yiyeceklerin yüksek fiyatları göz önüne alındığında, bu insan grubunun durumu felaket olur.

İşte Bişkek'te yaşayan emeklilerin beslenmesi ile ilgili kendi araştırmalarımızdan bazı veriler. 60 -65 yaş arası erkekler için diyetlerin kalori değeri 1061,0 kcal, bu yaş grubundaki kadınlar için bu gösterge 945,0 kcal'dir.

65 yaş üstü erkekler için, günlük ortalama diyetin enerji değeri günde 900.0 kcal'a karşılık gelir. Doğal olarak, böyle bir diyetle vitamin ve mineral elementlerin eksikliği vardır. Örneğin, diyetteki demir içeriği, tüm emekliler yaş grupları için tipik olan 7-9 mg'dır (Borsokbaeva S, 2017).

Gıda ürünlerinin çeşitliliğini düşünersek, diyet ekmek, patates, süt, sebzelerden oluşur - bu yaz aylarında nispeten ucuz sebzelerin ortaya çıktığı zaman süt fiyatları düşer.

Emeklilik çağındaki insanları yemek önemli bir sosyal sorundur, çünkü yaşlanma süreçleri metabolik süreçlerde kademeli bir değişiklik, vücudun adaptif mekanizmalarında bir azalma ve zayıf beslenme bu süreçleri daha da ağırlaştırır ve yaşlıların zaten kırılabilir sağlığını daha da zayıflatır. Ek olarak, yaşlı insanlar fiziksel yaşlanma problemleriyle karşı karşıyadır. İleri yaştaki çoğu insan, her zamanki gibi normal şeyleri yapamayacaklarını bulur, çünkü görünüm, güç ve sağlık duygusu insan yaşamındaki en önemli unsurlardır, yaşlıların ahlaki ve psikolojik durumlarının oldukça açıktır. Bu dönemde toplumumuzun ve devletin yardımı çok gereklidir, yaşlılarımız bugün yoksun bırakılıyor.

Kış aylarında emeklilerin yemekleri ekmek ve patateslerden oluşur. Günlük rasyon gıdalarının sınırlı çeşitliliğine ek olarak, nicel bir beslenme eksikliği vardır. Gözlemlerimizde, sadece ekmek bir besin kaynağı olarak kalan yaşlı insanlar vardı.

Kötü bir diyet, yaşlıların fizyolojik ihtiyacını karşılamaz, bu da sağlık göstergelerinde ve cumhuriyet nüfusunun bu grubunun yaşam beklentisinde bir azalma ile kendini gösterir.

Bu nüfus grubunun sosyal desteği ve iyileştirilmesi ile mümkün olan canlılığı, yaşamda bir sevinç hissini, yaşlılıkta iyimserliği korumak mümkündür. Daha etkili önlemlerden biri, yaşlıların vücudunun yaşa bağlı özelliklerini dikkate alarak yaşlılar için doğru beslenme düzenidir. Emeklilerin beslenmesine ilişkin veriler tablo 6 sunulmuştur.

Tablo 6. Emeklilerin geçişte ortalama günlük diyetindeki gıda ürünlerinin çeşitliliği ve miktarı (kendi araştırması)

Gıda ürünleri	Erkekler	Kadınlar	65 yaş	65 yaş
	55-65 yaş	55-65 yaş	üstü erkekler	üstü kadınlar
Ekmek	130,0	116,0	116,0	102,0
Un	42,0	41,0	41,0	38,0
Süt	137,0	117,0	117,0	104,0
Patates	155,0	137,0	137,0	124,0
Salatalık	21,0	18,0	18,0	18,0
Domates	86,0	78,0	78,0	57,0
Lahana	38,0	34,0	34,0	30,0
Bitkisel yağ	29,0	25,0	25,0	22,0

Her zaman, dünyanın farklı ülkelerinde, bir sebepten ötürü toplumun dışına çıkması ya da sonuç olarak topluma etkisi, özellikle kriz ve geçiş dönemlerinde çok önemli olabilecek insanlar vardır. Sivil toplumla ilgili belirsiz bir dalgalanma konumu ile karakterize edilen geçiş sosyal tabakaları, köyden şehre

istikrarlı göçmen nişlerini bulamayanlar gibi marjinalleştirilir. Sosyal yaşamın kenarlıklarına atılan, ancak devlet karşıtı ve sosyal karşıtı pathos tarafından yönlendirilmeyen, kısmen sivil toplumla olan bağlarını kesti, kısmen korudu ve geçici konumlarını düşünerek onları güçlendirmeye hazırıldılar.

Bugün yurtdışındaki birçok hükümet ve siyasi partinin stratejisi, ötekileştirilmiş insanların sosyal rehabilitasyon görevini içeriyor. Sadece gelişmiş kapitalist devletlerde değil, aynı zamanda Latin Amerika'nın bazı ülkelerinde de başarıyla uygulanmaktadır. Bununla birlikte, bunun için bir önkoşul demokratik bir rejimin varlığı ve sivil toplumun belirli bir gelişmesidir. Marjinallerin onları sivil toplum çerçevesinde pekiştirme ve sosyal bozulma ve lumpenlere geçiş olasılığını artıran bu faktörlerin ve tek fikirli bir hükümet politikasının olmamasıdır.

Genel olarak, yüksek derecede yoksulluk, cumhuriyet nüfusunun marjinalleşmesine katkıda bulunur. Bu ekonomik olarak zayıf durumlarda doğal bir süreçtir, bu da yaşam kalitesinde bir azalmaya ve sapma sapmalarında ve nüfusunun önemli bir kısmının toplumdan yabancılaşmasına neden olur.

Dibe inmek, evsizlerde bir artış, düzenli depolamalarda yaşamak ve gıda atıklarını gıdada kullanmak bir gerçek haline geliyor. Bu insan grupları genç ve yaşlı insanları, çocukları ve ergenleri içerir. Yetersiz beslenme, sağlıksız koşullarda kalıcı oturma, sigara içme, uyuşturucu bağımlılığı aralarında çeşitli hastalıkların yayılmasına katkıda bulunur, bunlar arasında tüberküloz, uyuz, pediküloz vb. Yaygın olarak ülke sağlığı için ciddi bir tehdit oluşturan bir enfeksiyon kaynağı haline gelir.

Beslenme Yapısı

2017-2018 dönemi sosyolojik çalışmalarımız. Nüfusun neredeyse tüm gelirlerinin (% 80-100) gıdaya harcadığını ve diyetlerin ekmeğe, koyun hakkında olduğunu gösteriyor. Emeklilerin, sakatların ve büyük ailelerin gelmesi özellikle zordur. Bazı emekliler bir somun ekmeği üç parçaya ayırdılar ve ayrı raflara yerleştirdiler, böylece her şey aynı anda değildi - iyileşti. Daha sonra nüfusun sağlığını etkileyen bu tür bir beslenme ve bugün yetişkin ve çocuk popülasyonlarının yüksek insidansı, azalmış yaşam beklentisi ve ulusal sağlık alanındaki diğer olumsuz fenomenlerle ilişkili çok ciddi sorunlarımız var.

Son yıllardaki sosyolojik çalışmalardan elde edilen veriler, nüfusun diyetinde et ve süt ürünleri tüketiminin azaldığını göstermektedir. Günlük et tüketimi sadece birkaç kişi tarafından kullanılabilir. Elde edilen verilere göre, özellikle etin günlük gıda tüketiminin azaldığı, nüfusun beslenmesinin daha da kötüleştiği sonucuna varmamızı sağlayan diğer ürünlerin tüketimi ile aynı durumun gözlemlendiği görülmektedir. Çok az aile süt ve süt ürünleri tüketimi.

Ülke nüfusunun gerçekçi beslenmesi, insan vücudunun fizyolojik ihtiyaçlarına karşılık gelmez. Demir eksikliği anemisi ve iyot eksikliği ülkede yaygındır. Ayrıca, yoksul gıdalara yapılan aile harcamaları da artmaktadır.

Bu nedenle, morbidite, mortalite, yaşam beklentisi, ulusun genel sağlığı, vatandaşların yaşam kalitesi ve çalışma kalitesi ve nihayetinde devletin istikrarı ve refahı ile ilgili göstergeler, gerçek beslenmenin seviyesine ve kalitesine bağlıdır. Verilerimiz son yıllarda tüketimde daha da büyük bir düşüş olduğunu gösteriyor. Veriler tablo 7 sunulmaktadır.

Temel gıdaların tüketim ve üretim normları için önerilen değerler:

İnsan enerji ihtiyaçları ile ilgili önerilerin çoğu, yenen yiyecek miktarının (kalori içeriği) sonuçlarına dayanmaktadır. Normal şartlar altında tüketilen yiyecek miktarının bir kişinin enerji ihtiyacını yansıttığı ve incelenen kişilerin belirli bir nüfus grubunu karakterize ettiği varsayılmaktadır. Diyetin enerji değerini hesaplarken, beslenme eksikliğinin mikroseptomlarının yokluğunu, kronik hastalıkların yokluğunu ve nüfusun beslenme durumunu dikkate alarak nüfusun gerçek beslenmesinin verilerini kullandık. Veriler tablo 8'de sunulmaktadır.

Tablo 7.

Nüfusun beslenme yapısı (kendi araştırması, %)

	Haftada		Haftada 2-3 kez		Haftada bir kez		Son derece nadir	
	2017	2018	2017	2018	2017	2018	2017	2018
Et	18,3	7,0	24,3	13,9	24,3	31,3	18,3	47,8
Patates hariç taze sebzeler	32,8	24,3	15,4	43,9	6,8	25,7	45,1	6,1
Balık	4,8	0	13,1	0	0	0	81,1	100,0
Meyve	34,2	13,9	18,8	37,4	38,6	23,9	8,5	24,8
Hayvansal Yağ	21,1	12,2	24,2	19,1	0	34,0	30,9	38,3
Tereyağı	21,4	28,3	25,6	22,2	22,5	13,0	30,5	36,5
Süt	29,0	42,2	15,8	17,0	0	9,6	12,3	31,3
Peynir	12,0	0	20,4	0	0	2,2	57,9	97,8

Tablo 8.

Yetişkinler için temel gıdaların kişi başına önerilen ortalama tüketimi (g / gün)

Gıda ürünleri	Erkekler	Kadınlar
Ekmek	350	300
Tahıllar Ve Baklagiller	30	30
Şeker	70	70
Süt,	250	250
Diyorlar. Ürünler	210	200
Et, Et Ürünleri	500	400
Sebze, Patates dahil	200	150
Meyve	20	20

Yetişkin popülasyon için önerilen diyetle, temel gıda maddelerinin (proteinler: yağlar: karbonhidratlar) oranı 1: 1: 4'e karşılık gelir, protein günlük kalori alımının en az% 12'sini oluşturur. Çocuk vücudunun özellikleri, çocukların ve ergenlerin vücudunun yoğun büyümesi göz önüne alındığında, önerilerimiz bu nüfus grubunun diyetinde daha yüksek bir protein içeriği olduğunu ve günlük diyetin toplam enerji değerinin% 14'ünü oluşturduğunu göstermektedir. Bu durumda, hayvansal kökenli proteinler toplam protein miktarının en az% 60'ı olmalıdır.

Son yıllarda, Kırgızistan sistematik olarak gıda kıtlığı yaşıyor ve FAO / WHO sınıflandırmasına göre risk altında. Nüfusun beslenmesinin sosyal yönlerini inceleyen, gıda ihtiyacı modern Kırgızistan'da acil bir sorun olmaya devam ediyor ve nüfusun sağlığında kilit faktörlerden biri. Nüfusun gerçek beslenmesini bilmek, ülke için gerekli gıda miktarını hesaplamayı, iç ve dış pazarların ihtiyaçlarına göre gıda üretiminin esnek düzenlenmesine katkıda bulunmayı mümkün kılar.

Tablo 9.

Çocuklar ve ergenler için temel gıdaların kişi başına önerilen ortalama tüketimi (g /gün)

Gıda ürünleri	Çocuklar ve ergenler (yıl)					
	3-6	7-10	11-14		15-17	
			Erkek	Kız	Erkek	Kız
ekmek	200	220	300	230	375	350
hububat	10	12	15	15	20	18
şeker	35	50	60	60	70	70
süt	200	250	300	300	300	300
et	80	90	100	100	110	100
sebze	200	270	300	300	350	320
meyve	160	180	200	180	220	200
Bitkisel yağ	15	20	20	18	22	20

Kırgızistan'ın çevre dostu et ve süt ürünleri üretimi için koşullara sahip olduğuna dikkat edilmelidir, çünkü Sovyet döneminde koyun ve at yetiştiriciliğinin başarılı bir şekilde geliştiği önemli uzak mera bölgelerine sahibiz. Ayrıca ülkemizde güvenli tanm ürünlerinin yetiştirilmesi için şartlar bulunmaktadır. Gıda üretimi ile ilgili sorunların doğru çözümü, gıdalann% 70'inden fazlası cumhuriyete ithal edildiğinden gıda güvenliğini de sağlar. Bu konunun devlet düzeyinde çözülmesi, iç pazann gelişimi, yerli üreticilerin korunması ve tanm sektörü pahasına ekonomik büyüme için elverişli koşullar yaratmaktadır. Bu sorunun başarılı bir şekilde çözülmesi, devletin rezervindeki stratejik gıda arzına bağlı değildir, her Kırgız vatandaşı için yeterli ve kaliteli beslenme sağlamak gerekir.

Ülke nüfusunun beslenmesinin büyük ölçüde Kırgızistan'ın tanm politikasına bağlı olduğuna dikkat edilmelidir. Tanmdaki pazar dönüşümleri, birçok çiftliğin kârlılığında bir azalmaya, ekilen alanlarda ve ekin rotasyonunda bir azalmaya ve çiftlik hayvanlarının sayısında azalmaya yol açtı. 1991 yılında başlayan arazi ve tanm reformu, bu endüstrinin yapısında birçok değişikliğe katkıda bulunmuştur. Hayvancılık çiftçiliği özellikle, kolektif yönetim biçimlerinin dağılmasından sonra, köylüler kamu ekonomisini böldüklerinde ve çiftlik hayvanlarının sayısını kendi aralarında böldüklerinde etkilendi. Bakımları için koşulların olmaması ve diğer geçim araçlarının eksikliği nedeniyle, neredeyse tüm sığırlar bıçak altına girdi, birçoğu et satışı nedeniyle hayatta kaldı. Daha sonra, sığır, koyun ve kümes hayvanı sayısında bir artış olmuştur - bu süreç 2009'da başlar ve bugüne kadar hayvancılık sayısı artmaktadır.

Modern çiftçileri tarımda toprak ve su tasarrufu sağlayan teknolojilerin kullanımı konusunda bilgilendirmek gerektiğine dikkat edilmelidir. Günümüzde birçok köylü ekonomik ihtiyaçlara göre arazi ve mera arazileri kullanmaktadır. Çiftçilerin tarımsal konularda yetersiz bilgi ve deneyim geri dönüşü olmayan bir çevresel etkiye yol açmaktadır. Sovyet döneminde kullanılan toprak ve su tasarrufu

teknolojileri modası geçmişken, temelde yenileri birçok çiftçinin karşılayamayacağı büyük finansal maliyetler gerektiriyor.

Toprağın özel mülkiyeti tarıma refah getirmemiştir. Kırgızistan'da çok az sayıda gelişmiş çiftlik olduğu ortaya çıktı. Bir gecede küçük köylü çiftliklerinin sahibi olan eski kolektif çiftçiler, tarımsal üretimle ilgili bir gecede biriken sorunları çözemeyecektir. Bu çiftliklerin maddi temeli zayıf ve bağımsız bir varlıktan yoksun. Ayrıca, “krem” çeşitli kademelerin yönetim aparatı tarafından kaldırıldığında kolektif mülkiyetin haksız dağılımı olumsuz bir etkiye sahipti. Gözlemlerimiz, bir köyde birkaç müreffeh çiftçi olduğunu ve nüfusun geri kalanının yoksulluk sınırının altında olduğunu gösteriyor. Şu anda, alanlarda daha aktif erkekler cumhuriyetin veya yurtdışının diğer bölgelerinde çalışmak için acele ederken, geri kalan kısmı içme ile daha fazla ilgilenmektedir. Bu durumda, her bölgenin özelliklerini dikkate alarak, küçük ve zayıf çiftliklerin tarımsal ürünlerin üretimi için uzmanlaşmış kooperatiflerle birleştirilmesi gerekir.

Yukarıdaki verilerden de görüleceği üzere, gıda üretimi açıkça yeterli değildir. Tarımsal reformların mevcut yönetim biçimlerini yok ettiği, ancak ekonominin bu sektörüne yeni üretim biçimlerinin getirilmediğine dikkat edilmelidir. Bu bağlamda, son yıllarda gıda üretimi daha da azalmıştır. Gözlemlerimiz, bugün zayıf bir malzeme ve teknik temeli olan köylü çiftlikleri için etkisiz oldukları için tahıl üretiminin keskin bir şekilde azaldığını göstermektedir. Yetiştirilen tahıl köylüler tarafından ağırlıklı olarak kendi yiyecekleri için kullanılır, bu tahıl Ocak ayına kadar ortalama olarak yeterlidir ve daha sonra köylüler kendi ihtiyaçları için un satın alırlar. Buna ek olarak, tohum stoku eksikliği nedeniyle tahıl verimi azalır. Araştırmalarımız sırasında, bazı girişimcilerin, kalitesiz tohum tanesi sattığı, köylülerin satın almak zorunda kaldıkları, çünkü başka seçenek olmadığı gerçeği vardı. Getiriler o kadar düşüktü ki birçoğu borçlarını ödeyemedi ve borçları geri ödemek için köylüler, sosyolojik araştırmaya katılan katılımcılar, “televizyon satışına kadar” şeyler satmak zorunda kaldılar. Birçok köylü arsalarını kullanmazlar, en iyi ihtimalle topraklarını kiralarlar ve daha sıklıkla nesnel nedenlerle hiçbir şey ekmezler. Fiziksel hayatta kalmak için, insanlar şehirlere göç etmek zorunda kalırlar ve buralarda ek sorunlar yaratır.

Bugün küçük dağınık köylü çiftliklerini hayvancılıkta uzmanlaşmış daha büyük kooperatiflerde birleştirme ihtiyacı var. Bu bağlamda, bu tür bir faaliyetin düzenlenmesinin ilk aşamasında devlet yardımına ihtiyaç duyulmaktadır. Kooperatifleri örgütlemekteki zorluğun nedenlerinden biri, kooperatiflerin gelir dağılımındaki liderlerinin sayısız ihlallerinin bu konuda olumsuz bir fikir oluşturması ve birçok köylünün bu tür yönetim biçimlerine olan güvenini kaybetmesidir. Bu bağlamda, benzer yönetim biçimleri için adil bir yasal çerçevenin geliştirilmesi gerekmektedir.

Ülke çay ve ekme içerir. Bu bağlamda, nüfusun sağlığında bir bozulma, demir eksikliği anemisi, iyot eksikliği koşulları, hipovitaminoz, protein eksikliği ve diyetlerin enerji değeri ülkede yaygındır. Ayrıca, bu gösterge kişi başına yalnızca gıdaya yapılan harcama düzeyini gösterir. Bu veriler özellikle nüfusun muhtaç kategorilerine yönelik olmalıdır. Ailenin büyüklüğü gelir dağılımında çok önemli bir rol oynamaktadır. Genellikle büyük ev boyutları ile. Kırsal kesimde ortalama yetişkin sayısı.

Gerçek beslenmenin seviyesi ve kalitesi, morbidite, mortalite, yaşam beklentisi, ulusun genel sağlığı, vatandaşların yaşam kalitesi ile çalışma kapasitesi ve memnuniyet derecesine ve nihayetinde devletin istikrarı ve refahına bağlıdır.

Nüfusun beslenmesine dikkat edilmemesinin nedenlerinden biri, bu alanda kapsamlı bir sosyolojik araştırma yapılmamasıdır. Bilimsel düşüncenin gelişim sürecinde, bilgi belirli bir alanda birikir, ek olarak, uygulama, toplumun belirli bir alanını daha geniş ve ayrıntılı bir şekilde inceleyebilecek ayrı disiplinlerin oluşturulması ihtiyacını belirler. Günümüzde beslenme sağlığının beslenme sosyolojisi açısından incelenmesi sosyologlar için önem kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Borsokbaeva S.S. (2004). Beslenme Sosyolojisi: Metodoloji ve Sorunlar. Bişkek: MaxPrint.
- Borsokbaeva S.S. (2009). Geçiş sırasında Kırgızistan nüfusunun beslenme ve sağlığı. Bişkek: MaxPrint.
- Carolan M. (2012). The Sociology of Food and Agriculture. New York: Routledge.
- Kırgız Cumhuriyetinde sağlık hizmetleri, 2014-2018 (2018). Bişkek: ulusal istatistik komitesinden veriler // URL: www.stat.kg
- Kırgız Cumhuriyetinin Sosyal Gelişimi. (2018). Bişkek: ulusal istatistik komitesinden veriler // URL: www.stat.kg
- Kravchenko S. A., Zarubina N. N., Noskova A. V., Karpova D. N., Goloukhova D. V. (2017). Sociology of Nutrition: Traditions and Transformations. Moscow: MGIMO-University
- Méndez C., Benito C. (2008). Food and Health in Modern Societies / Food, Consumption and Health // Social Studies Collection. N° 24. URL: http://obrasocial.lacaixa.es/deployedfiles/obrasocial/Estaticos/pdf/laCaixaFoundation/vol24_en.pdf
- Novas C. Food, Culture and Society // Carleton University. URL: <http://carleton.ca/socanth/wp-content/uploads/2040BCarlos-Novas-web-version.pdf>
- Nüfusun yaşam standardı 2014-2018. (2018) // URL: www.stat.kg
- Noskova V. Food as a Sociology Object and a Social Inequality Marker. // Vestnik instituta sotziologii. URL: <https://www.vestnik-isras.ru/article/351>
- Sociology of Consumption // ESA 11th Conference Crisis, Critique and Change Abstract Book. URL: http://www.esa11thconference.eu/skins/default/static/ESA_2013_Abstract_Book.pdf
- Sayılarla Kırgızistan. (2018). Bişkek: ulusal istatistik komitesinden veriler //URL: www.stat.kg
- Salmorbekova R.B. (2016). Kırgızistan'da toplumsal gerginlik. Bişkek: MaxPrint

COVID-19 PANDEMİSİ'NİN TÜRKİYE'DEKİ BOŞANMA SAYISI VE KABA BOŞANMA HIZI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

The Effect of the Covid-19 Pandemic on the Number of Divorces and the Crude Divorce Rate in Turkey

Prof. Dr. Mehmet Sait ŞAHİNALP

Harran University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Geography, Şanlıurfa/TURKEY

Öz

Toplumun en önemli birimi ailedir. Boşanmalar bir toplum için en önemli olan sosyal sorunlardan biridir. Boşanma sayıları ve kaba boşanma hızları dünya genelinde artış eğiliminde iken Türkiye'de de son yıllarda giderek artmaktadır. Türkiye'deki boşanma oranları her ne kadar Avrupa ve Kuzey Amerika ülkeleri kadar yüksek olmasa da yaşanan artışlar gelecekte ciddi bir sorun olma potansiyeli taşımaktadır. Geçimsizlik, kötü alışkanlıklar, evi terk etme ve sorumsuz davranma en önemli boşanma nedenleri arasında yer almaktadır. Boşanma nedenlerinin ve artış hızının analiz edilmesi, geleceğe yönelik plan ve politikaların geliştirilmesinin önem arz etmektedir. Bu çalışmada Covid-19 pandemisinin yaşandığı 2020 ve 2021 yıllarında Türkiye'deki boşanma sayıları ve kaba boşanma hızları ele alınmıştır. Covid-19 pandemisi nedeniyle tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de birçok sosyal ve ekonomik sorunlar ortaya çıkmıştır. Pandemi döneminde yaşanan sosyal ve ekonomik problemlerin boşanma sayısı ve kaba boşanma hızı üzerindeki etkisini ortaya koymak çalışmanın amacını oluşturmaktadır. Çalışmanın verileri Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'nden temin edilmiştir. Pandemi dönemi ve öncesi yıllara ait verilerle nitel ve nicel yöntemlerle analiz edilerek sonuçlara ulaşılmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular Covid-19 pandemisi ve alınan önlemler nedeniyle 2021 yılında boşanma sayısında ve kaba boşanma hızında ciddi bir artış olduğunu göstermektedir. Sağlık problemleri, sokağa çıkma yasakları, çalışan sayısı ve çalışma süresinin azaltılması, hizmet sektöründe yer alan birçok işyerini uzun süre zorunlu olarak kapalı tutulması, şirketlerde yaşanan finansal sorunlar gibi nedenler birçok insanın işini kaybetmesine ve geçim sıkıntısı çekmesine neden olmuştur. 2001 yılından itibaren boşanma sayısı ve kaba boşanma hızı artış göstermektedir. 2001-2020 yılları arasındaki ortalama kaba boşanma hızı ‰ 1,55 iken 2021 yılında ‰2,07'a yükselmiştir. Bu dönem içinde en yüksek hız ‰1,76 ile 2018 yılında gerçekleşmiştir. 2001-2020 arasında en önemli boşanma nedeni olan geçimsizlik nedeniyle gerçekleşen boşanma sayılarının yıllık artış hızı ortalaması ‰15,06 iken 2021 yılında ‰17,41'e yükselmiştir. Aynı dönem içinde geçimsizlik nedeniyle en yüksek artış hızı ‰16,52 ile 2018 yılında olmuştur. Boşanma sayısı ve kaba boşanma hızı sosyo-ekonomik düzeyi yüksek olan illerde yüksek iken, düşük olan illerde ise olmaktadır. Pandeminin olumsuz sosyal ve ekonomik etkilerinin daha belirgin ortaya çıktığı 2021 yılında kaba boşanma hızının en yüksek olduğu iller sırasıyla İzmir (‰3,04), Antalya (‰3,01), Uşak (‰2,93), Muğla (‰2,78) ve Denizli (‰2,67)'dir. Kaba boşanma hızının en düşük olduğu iller ise sırasıyla Şırnak (‰0,38), Hakkari (‰0,40), Siirt (‰0,46), Muş (‰0,46) ve Bitlis (‰0,57)'tir. Ayrıca 2021 yılında, 2001-2019 yılları ortalamasına göre kaba boşanma hızı en çok artan iller sırasıyla Tunceli, Osmaniye, Çanakkale, Karaman, Kayseri ve Kahramanmaraş'tır.

Anahtar Kelimeler: Covid-19, Nüfus Coğrafyası, Türkiye, Boşanma, Kaba Boşanma Hızı.

Abstract

The most important unit of society is the family. Divorces are one of the most crucial social problems for society. While the number of divorces and crude divorce rates tends to increase worldwide, they have also been rising in recent years in Turkey. Although the divorce rates in Turkey are not as high as in European and North American countries, the increases are likely to become a critical problem in the coming years. Incompatibility, bad habits, leaving home, irresponsible behaviours are among the most important reasons for divorce. It is essential to analyze the causes of divorce and the divorce rate to develop plans and policies for the future. This study examines the number of divorces and crude divorce rates in Turkey in 2020 and 2021 during the pandemic. Due to the Covid-19 pandemic, many social and economic problems have emerged in Turkey as well as the whole world. The study aims to reveal the effect of social and economic difficulties experienced during the pandemic on the number of divorces and the crude divorce rate. The data used in the study were obtained from the Turkish Statistical Institute (TUIK). The findings of the study were achieved by analyzing the data of the pandemic period and the previous years, using qualitative and quantitative methods. According to the results of the study, there was a significant increase in the number of divorces and the crude divorce rate in 2021, because of the Covid-19 pandemic restrictions. Reasons such as health problems, lock-downs, reducing the number of employees and working hours, keeping many workplaces in the service sector closed for a long time have caused many people to lose their jobs and financial difficulties. Since 2001, the number of divorces and the crude divorce rate have increased. While the average crude divorce rate between 2001 and 2020 was 1.55‰, it rose to 2.07‰ in 2021. The highest speed in this period was in 2018 with 1.76‰. While the average annual growth rate of divorces due to incompatibility, which is the most notable reason between 2001 and 2020, was 15.06‰, it increased to 17.41‰ in 2021. In the same period, the highest growth rate due to incompatibility was in 2018 with 16.52‰. The number of divorces and the crude divorce rate are high in provinces with high socioeconomic levels and less in provinces with low socioeconomic levels. In 2021, when the severe social and economic effects of the pandemic are more evident, the provinces with the highest crude divorce rate are İzmir (3.04‰), Antalya (3.01‰), Uşak (2.93‰), Muğla (2.78‰) and Denizli (2.67‰). The provinces with the lowest crude divorce rate are Şırnak (0.38‰), Hakkari (0.40‰), Siirt (0.46‰), Muş (0.46‰) and Bitlis (‰0.57), respectively. In addition, the provinces with the highest increase in the crude divorce rate in 2021 compared to the average rate of 2001-2019 are Tunceli, Osmaniye, Çanakkale, Karaman, Kayseri and Kahramanmaraş, respectively.

Keywords: Covid-19, Population Geography, Turkey, Divorce, Crude Divorce Rate.

ÖĞRETMENLERİN OKUL YÖNETİCİLERİNE DUYDUKLARI GÜVEN VE GÜVENSİZLİĞİN SONUÇLARI

Consequences of Trust and Distrust in the School Administrator

Fadimeana ÇELEBİ

Düzce Üniversitesi Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü, TÜRKİYE. E-mail: fadimeanacelebi@gmail.com ; <https://orcid.org/0000-0001-6903-4362>

Süleyman GÖKSOY

Düzce Üniversitesi Eğitim Fakültesi, TÜRKİYE. E-mail: suleymangoksoy@duzce.edu.tr <https://orcid.org/0000-0002-7151-0863>

Öz

Bu projenin amacı ,eğitimcilerin okul yönetimine olan güveninin olumlu ve olumsuz sonuçlarına ilişkin görüşlerini incelemektir. Yapılan çalışmada nitel araştırma kapsamında olgu bilim deseni kullanılmıştır. Olgu bilimde amaç; tüm katılımcıların bir olguya ilişkin deneyimlerinin neler olduğu tespit etmeye çalışmaktır (Creswell, 2007). Veriler Düzce ili merkezinde bulunan Zübeyde Hanım Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi' de amaçlı örneklem yönteminden kolay ulaşılabılır durum örnekleme yöntemi ile oluşturulan 30 öğretmen ile görüşme yoluyla elde edilmiştir. Analiz aşamasında betimsel ve içerik analiz tekniklerinden yararlanılmıştır. Araştırmada öğretmenlere güven kavramının tanımı, güvenilir bir okul yöneticisinin özellikleri neler olduğu, güvenilmez bir okul yöneticisinin betimsel özellikleri, şu anki okul yöneticisine güveni yansıtan bir durum- örnek olay yaşanıp yaşanılmadığı ve sonuçları, güveni yansıtan bu örnek yaşantı sonucunda yönetime ve kuruma yönelik duygu, düşünce, davranışlarındaki olumlu değişimlerin neler olduğu, güveni sarsan bir olay olup olmadığı, olduyorsa güveni yansıtan bu örnek yaşantı sonucunda yönetime ve kuruma yönelik duygu, düşünce, davranışlarındaki olumsuz değişimlerin neler olduğuna ilişkin görüşler alınarak okul yöneticisine duyulan güvenin olumlu ve olumsuz yönlerinin doğurduğu sonuçlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmada öğretmenlerin görüşleri doğrultusunda güven kavramının kişiden kişiye değiştiği, yöneticiye güven; çalışanların yöneticinin söz ve davranışlarındaki tutarlılığı, örgüt içerisinde adaletli olacağı, çalışanlarını destekleyip yanlarında olduğunu hissettireceği, yalan söylemeye şeffaf olacağı, güvenilmez okul yöneticisi özelliklerinden en çok üzerinde durulan kavramın yöneticinin adaletli olması gerektiği, öğretmenlerin okul yöneticisine güveni yansıtan olay-durum yaşamaları ve bunun olumlu sonuçlanması öğretmenin yöneticisine güveninin arttırdığı, öğretmenlerin şu anki okul yöneticilerine güveni sarsan olay-durum yaşamalarının ve okul yöneticisi ile yaşadıkları sorunlar sonucunda yöneticilerine güvenmedikleri, olumsuz değişimlerde kurum içinde öğretmenlerin kendilerini yalnızlaştırdıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: okul, okul yöneticisi, güven, örgütsel güven

Abstract

The aim of this project is to examine and interpret the positive and negative consequences of trust in school administrators on teachers. This research was prepared in the case study pattern within the scope of qualitative research. The data were obtained by interviewing 30 teachers who were formed by the easily accessible case sampling method from the purposive sampling method in Zübeyde Hanım Vocational and Technical Anatolian High School located in the city center of Düzce. In the analysis phase, descriptive and content analysis techniques were used. In the research, the definition of the concept of trust in teachers, the characteristics of a reliable school administrator, the descriptive characteristics of an unreliable school administrator, a situation that reflects the trust in the current school administrator - whether there is a case study and the results, the feelings and thoughts towards the administration and the institution as a result of this example experience that reflects trust. It has been tried to determine the results of the positive and negative aspects of the trust in the school administrator by taking opinions about the negative changes in the feelings, thoughts and behaviors towards the administration and the institution as a result of this example experience reflecting the trust. . In the research, in line with the opinions of the teachers, the concept of trust changes from person to person, trust in the administrator; The consistency of the words and behaviors of the administrators, the consistency of the employees in the words and behaviors of the administrator, the fact that they will be fair within the organization, that they will support their employees and make them feel that they are with them, that they will not lie and be transparent, that the most emphasized concept from the characteristics of unreliable school administrators is that the administrator should be fair, that the teachers experience events-situations that reflect trust in the school administrator and this results in a positive way. It was concluded that the teacher's trust in the administrator increased, the teachers did not trust their administrators as a result of the event-situation that undermined the trust of the current school administrators, and the problems they had with the school administrator, and that the teachers were isolated in negative changes within the institution.

Keywords: school, school administrator, trust, organizational trust

PROBLEM DURUMU

İnsanlar var oldukları yıllardan beri çeşitli eğitim süreçlerinden geçerek kendileri için mutlu ve verimli bir yaşam tarzı hazırlığı yapmaktadırlar. Küçük yaşlarda bireyin bulunduğu aile bunu üstlenmektedir. Daha sonra ailenin yerini okullar almaktadır. Toplumların ve bireylerin yetişmesinde okullar önemli bir rol üstlenmektedir. İnsanları yaşama hazır hale getirmek için gerekli bilgi, beceri ve yeteneklerinin gelişimini sağlayan okulların gerekli donanımlara sahip okul yöneticileri tarafından yönetilmelidir (Erçetin ve Eriçok, 2016). Sosyal bir varlık olan insanın toplumda diğer insanlarla iletişime geçip etkileşim içinde bulunması okul kurumlarını ortaya çıkarmıştır. Eğitim bir sistem ve sosyal bir olgudur. Eğitim sisteminin temel mekânı olarak okullar, farklı statü ve rollerin temsil edildiği sosyal ortamın yapı taşını oluşturan araçlardandır (Akyüz, 1991). Eğitim sistemi, toplumsal ihtiyaca uygun belirlenmiş amaçlara ulaşabilmek için girdileri bilimsel birikim ve mesleki tecrübe ile işleyerek çıktı veren bir bütüncül sistemdir. Eğitim sisteminde sunulan hizmetler daha çok okul ortamında gerçekleştirildiğinden okul stratejik bir unsura sahiptir (Türk, 1999). Okullarda farklı yaş gruplarından öğrencilere bireysel ve toplumsal ihtiyaca göre belirlenen programlar kapsamında hizmet verilerek, öğrencilerin davranışlarında farklılık oluşması hedeflenmektedir (Fidan ve Erden, 1998). Okullar, bireylerin aktivitelerinin gerçekleştiği yerdir, sadece çalışmak için inşa edilmemiştir. Bu sebeple okulların

hâlihazırda bilgi veren yerler olmaktan ziyade bilgiyi oluşturup çoğaltabilen ve bireylere duyuşsal, davranışsal ve bilişsel özellikler katan eğitim kurumları şeklinde olması gerekmektedir (Şimşek, 1997).

Okulu oluşturan elemanlar iki gruba ayrılabilir: İlki; hedef, içerik, yöntem, donanım, sınıf, laboratuvar, okul bahçesi şeklinde sıralanan cansız etkenlerdir. İkincisi ise idareciler, danışmanlar, hizmetliler, öğretmenler, öğrenciler ve okul-aile iş birliği şeklinde sıralanan canlı etkenlerdir. Canlı ve cansız bu etkenler çerçevesi belirlenmiş kurallar bütünü içerisinde bir araya gelerek eğitim kurumunu oluştururlar (Akyüz, 1991).

Eğitim kurumları bireyi hayata alıştıran kurumlardır. Öğrenmenin yanı sıra eğitimin de gerçekleştiği canlı bir yapıdır. Örgün eğitim ve yaygın eğitim olarak sınıflandırılmaktadır. Örgün eğitim, İlk, orta, lise ve üniversite olmak üzere hiyerarşik olarak sıralanmış belli kuralları olan devlet gözetimi ve desteğinde verilen eğitimidir. Örgün eğitim; Yaş ve seviyeleri aynı olan bireylerin, hedeflerini gerçekleştirmek için oluşturulan programlar dahilinde okullarda nizamli olarak yapılan eğitimidir. Okulların sürekli eğitim merkezleri olarak sosyal hayatın tüm bölümlerine seslenecek şekilde yapılanmaları önemli bir gerekliliktir (Cafoglu, 1998). Her kurumda olduğu gibi eğitim kurumlarında düzeni ve başarıyı sağlayabilecek yöneticiler bulunmaktadır. Okullarda belirlenen hedeflere ulaşabilmek için okuldaki paydaşları organize eden, güdüleyen, destekleyen, bilgi paylaşımında bulunan, kılavuzluk eden okul yöneticisidir (Gürsel, 2003). Okul yöneticisi okulun hedeflerine ulaşması için yol gösteren kişidir. Okul yöneticileri okul yönetimi alanında da kendini yetiştirmiş olması gerekmektedir (Başaran, 1994). Okul yöneticileri buldukları okulları içselleştirmeli, okulun misyonuna ve vizyonuna önem vermeli, okulunun hedeflerini gerçekleştirmeye çalışan okulda bulunan çalışanları motive etmeli, okulda oluşacak kriz ortamlarını yönetebilmeli, çalışanlarına değerli olduklarını hissettirebilmeli, gerektiği durumlarda onların yanında yer almalıdırlar (Çelikten, 2003). Bu yöneticilerin amacı başarılı kurumlar oluşturmanın yanında iletişimi güçlü etkileşim içerisinde devam eden bireylerin yetişmesine de yardımcı olmaktır. Okul yöneticileri bunları tek başına gerçekleştirmemektedir. Kurum da görevli öğretmenler ile sağlamaktadır. Okulların başarılı olmaları birbiri ile etkileşim içinde bulunan öğretmen ve yönetici arasında gerçekleşmektedir. Bir okulun başarılı olmasında okul yöneticilerinin rolü büyüktür (Austin & Holowenzak, 1985; Arnn & Mangieri, 1988; Levine & Lezotte, 1990; Balcı, 2001; Buluç, 2009). Okul yöneticileri okuldaki çalışanların ve öğrencilerin okullarını içselleştirmesinde önemli görev üstlenmektedir. Okul yöneticisinin yönetim biliminin yanında beşeri ilişkilerde de birtakım bilgi ve becerilere sahip olmasını gerektirir. (Açıkalmı 2016) “Okul, müdürü kadar okuldur.” cümlesini kullanmıştır. Okullar, bireylerin yetişmesinde ve örgütlerin oluşumunda önemli görev üstlenmektedirler. Okullar bu görevlerini başarılı şekilde gerçekleştirebilmeleri için kendi alanında yetişmiş gerekli donanımlara sahip yöneticiler tarafından yönetilmesi gerekmektedir (Erçetin ve Eriçok, 2016). Yöneticinin kendilerinden beklenen görev ve rollerini yerine getirebilmesi adına taşınması gereken yeterlikler üç başlık altında incelenir. Bunlar; insani, teknik ve kavramsal becerilerdir. Aynı çatı altında birleşen okul yöneticisi ve öğretmenleri bazı değer yargılarını yaşamaktadırlar. Bu değer yargılarının başında da güven gelmektedir. Güven, toplumda bireyleri bir arada tutan, birbirlerine itimat edebilecekleri duygusunu sağlayan ve tüm toplumun kendi arasındaki ilişkilerinin en üst noktasında olması gereken bir unsurdur (Ünsal, 2004). Güven yapıcı ve insanlar arasındaki temel noktayı teşkil etmektedir. İnsanların birbirleri ile sağlıklı iletişim kurmalarında, yönetici ve iş gören arasında bağın kuvvetlenmesinde ayrıca örgütün başarıya ulaşmasında önemli bir yere sahiptir. (Brehm ve Gates, 2002; akt. Soner Polat ,2007). Güven;

problemlerin sağlıklı şekilde görüşüldüğü, doğruluğun ön planda oluşu, bilgi ve becerilerin paylaşıldığı ve karşı tarafa aktarıldığı gibi etkenleri içermektedir (Koç ve Yazıcıoğlu, 2011). Birey güven duyduğu tarafın kendisine karşı açık, net, şeffaf davranışlar sergileyerek kararlar alacağına, tahmin edilemeyecek veya çıkarlarını gözetmeyecek davranışlar sergilemeyeceğine yönelik inanç duyar (Mishra, 1996). Okullarda yönetici ve öğretmenler birbirlerine karşı şeffaf olarak gerekli güveni sağlamalıdır. Örgütsel literatürde, güven kavramı bireylerin ilişkilerinde önemli bir hal almıştır (Cerit, 2009). Kişilerarası güven, bireyin ilişkilerindeki beklentiler üzerinde yoğunlaşırken, örgütsel güven, bireylerin örgüt içi ilişkilerinde ve davranışlarındaki beklentilerinden oluşur (Çubukçu, 2010). Sürekli öğrenmenin gerçekleştiği kurumlar olan orta öğretim okullarında bulunan yöneticilere duyulan güven ve güvensizliğin oluşturduğu sorunlar bu araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Bu çalışmada canlı bir örgüt olan orta öğretim kurumlarında görev alan yönetici ve öğretmenlerin birbirlerine olan güven ve güvensizliğin meydana getirdiği olumlu olumsuz yönler ele alınarak önerilerde bulunulmuştur. Bu bölümde, araştırmanın içeriğine yönelik olarak problem, amaç, önem, sınırlıklar, tanımlar ve kısaltmalar verilmektedir.

Örgüt, ortak bir amacı veya eylemi gerçekleştirmek için bir araya gelmiş kurumların ya da kişilerin oluşturduğu topluluktur. İnsanlar, ortak hedeflerini belirlemek için bir araya gelirler. Oluşturdukları örgütlerle bu hedeflerin oluşmasına zemin hazırlarlar (Demirci, 2017). Eğitim kurumları, bireylerin yetişmesine olanak sağlayan, onları hayata hazırlayan örgütler içerisinde başta gelmektedir. Eğitim kurumu, öğrencilerin eğitim ve öğretiminin gerçekleştiği yer olarak tanımlanmaktadır. Çünkü eğitim, toplumsal bir kurumdur. Eğitim kurumu, toplumun bireyleri arasında oluşan eğitsel ilişkileri anlatır (Can, 2018: 37). Eğitim, ülkelerin ilerlemesinde önemli bir etken olmasından dolayı tüm ülkeler tarafından değerli görülmektedir. Bir ülkenin kalkınması, refah seviyesine ulaşması ancak alanında eğitim almış bireyler tarafından gerçekleşmektedir (Drucker, 1994; aktaran: Can, 2018: 37). Bu nedenle eğitim-öğretimden sorumlu en üst kademedeki başlayarak okul yöneticileri, öğretmenler, veliler ve öğrenciler üzerlerine düşen sorumluluklarını en iyi şekilde yerine getirmelidirler. Ortak çabayı gerektiren bir amacın gerçekleştirilmesi için bir araya gelen bireylerin sahip oldukları güçleri birleştirmesi ve bunu faydalı bir hale getirmesi ile mümkündür. Örgüt içerisinde güçlerin birleştirilmesi de örgütte bulunan bireylerin birbirlerine karşılıklı güven duymaları ile doğrudan ilişkilidir. Okul yöneticileri, bireyler arası ilişkileri düzenleyebilmek, bireylerin okul ile bağlarını sağlamlaştırması için sosyal boyutlarının gelişmiş olması gereklidir (Bursalıoğlu, 1994: 39). Okullar bireylerden oluşan ve bireylerin gelişimini sağlayan bir eğitim örgütüdür. Öğretmenler ise okulların hedeflerinin başarıya ulaşmasında kaynaklık eden önemli bir etkidir. Gerekli motivasyonu elde etmiş olan öğretmen okulunun başarısını artırıcı bir pozisyona sahip olacaktır. Bu araştırmanın amacının problem cümlesi ise, Okul yöneticisine güven ve güvensizliğin öğretmenlerin performanslarına olan olumlu ve olumsuz sonuçları nelerdir?

Araştırmanın Alt Problemleri

Bu kapsamda aşağıdaki alt problemlere yanıt aranacaktır;

1. Öğretmenlere göre güven nedir?
2. Güvenilir bir okul yöneticisinin özellikleri nelerdir?
3. Güvenilmez bir okul yöneticisini betimleyebilir misiniz?

4. Okul yönetimine güveninin öğretmenlerin performanslarına ne gibi olumlu etkileri olmuştur?
5. Okul yönetimine güvensizliğin öğretmenlerin performanslarına ne gibi olumsuz etkileri olmuştur?

Araştırmanın Önemi

Örgütün devamlılığı, ortak amaçlar uğruna bir araya gelen bireylerin istekli olarak belirlenen görevleri yapması ile sağlanır (Cemaloğlu ve Şahin, 2017). Çağımızda örgütlerin insan faktörü üzerinde durması gerekliliğin en önemli sebepleri, örgütlerin rekabet ortamında önemli değişimlerle başa çıkmak mecburiyetinde olması ve nitelikli insan gücünden en verimli şekilde yararlanabilmesi olarak görülmektedir (Karcıoğlu, Timuroğlu ve Çınar, 2009). Eğitim, insanların sahip oldukları bedensel, ruhsal, fiziksel yeteneklerini belli bir amaca hizmet edebilecek düzeyde geliştirmesidir. Öğrenilen bilgilerle bilinçli veya bilinçsiz olarak davranışsal ve zihinsel değişim geçirmek eğitim anlamına gelmektedir. Eğitim yaşam boyu devam eder bir süreçtir. İnsan var oldukça öğrenme eylemi de varlığını sürdürmektedir. Eğitimin verimli şekilde öğrencilere aktarılabilmesi için belli kuralların oluşturulması, bu kurallar çerçevesinde sistematığın oluşturulması ve kurulması gerekmektedir. Okullarda belirlenen hedef ve amaçlara ulaşılması için öğretmenlerin belli bir kurallar dahilinde gerekli donanımlara sahip olmaları ve bu öğretmenlerin kurumlarında bulunan müdürlerin örgüt gereksinimlerini bilmeleri gerekmektedir. Okul müdürleri ve öğretmenler arasındaki etkileşim kurumsal başarıyı doğrudan etkilemektedir. Öğretmenlerin güven algıları okul müdürlerinin gösterdiği olumlu veya olumsuz davranışlara göre değişmekte olup bu da kurum başarısını doğrudan etkilemektedir. Kurum yöneticilerinin kurumda güven ortamı sağlaması kurumun etkileşimde bulunduğu öğretmenleri olumlu yönde etkileyecektir. Okullarında motivasyonları yüksek olan öğretmenlerin kurumunun başarısını ön planda tutarak gerekli çalışmalarını isteyerek yapmaktadır. Kurum tarafından desteklenen öğretmenler de örgütsel güven olumlu olarak gelişmektedir (Özek, 2016: 68). Bundan dolayı örgütün kendilerini desteklediğini gören öğretmenlerin motivasyonları artacak buna bağlı olarak performansları yükselecektir. Aynı zamanda motivasyonları güçlü olarak örgütlerde olumlu gelişmeler gösterecektir. Örgütsel güveni tam olan öğretmenler okullarında iş doyumuna ulaşmış verimli olarak çalışacaktır.

YÖNTEM

Bu bölümde; araştırmanın modeli, evren ve örneklem, veri toplama araçları, veri toplama süreci hakkında bilgi verilecektir.

Araştırma Modeli

Okul yöneticilerine duyulan güven ve güvensizliğin oluşturduğu sonuçları ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma, nitel araştırma desenlerinden olgu bilim deseni ile gerçekleştirilmiştir. Nitel araştırma, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma olarak tanımlanabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2018: 41). Nitel araştırmalarda çalışmanın odağını belirli bir olgu oluşturur ve bu olguyu deneyimleyen kişilerin görüşleri derinlemesine incelenir ve anlamlandırılır. (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 73). Olgu biliminde amaç; tüm katılımcıların bir olguya ilişkin deneyimlerinin neler olduğu tanımlanmaya çalışılır (Creswell, 2007).

Çalışma Grubu

Araştırma, nitel araştırmalarda kullanılan amaçlı örnekleme tekniklerinden Kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme, çeşitliliği fazla olan durumların seçilerek derinlemesine araştırma yapılmasına imkan sunmaktadır. Amaçlı örnekleme amacını, araştırmada çalışılan olayın ortaya çıkarılmasında kullanılan zengin bilgi içeren durumları seçmektir. Amaçlı örnekleme yöntemleri pek çok durumda, olgu ve olayların tespit edilmesinde ve açıklanmasında yararlı olmaktadır (Tarhan, 2015). Kolay ulaşılabilir durum örnekleme ise araştırmaya hız ve pratiklik kazandırır. Çünkü bu yöntemde araştırmacı, yakın olan ve erişilmesi kolay olan bir durumu seçer. (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 123).

Bu araştırmanın çalışma grubu Düzce Zübeyde Hanım Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi'nde görev yapan öğretmenlerden oluşmaktadır. Araştırma öncesinde ilgili okulun yöneticisi ile görüşülerek görüşme için gerekli izinler alınmıştır. Çalışmaya katılan öğretmenlerin isimleri belirtilmemiştir. Araştırmaya katılan öğretmenlerin demografik özellikleri Tablo 3.1'de belirtilmiştir.

Tablo 3.2.1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

Katılımcı Kodu	Yaş	Eğitim Durumu	Meslekteki Kıdem Yılı	Okuldaki Hizmet Yılı
Ö1	41	Lisans	20	4
Ö2	43	Yüksek lisans	22	5
Ö3	33	Lisans	13	7
Ö4	45	Lisans	22	8
Ö5	30	Lisans	10	6
Ö6	43	Lisans	20	5
Ö7	32	Lisans	10	8
Ö8	40	Lisans	19	9
Ö9	29	Yüksek lisans	8	4
Ö10	39	Lisans	18	7
Ö11	37	Lisans	19	7
Ö12	43	Lisans	21	10
Ö13	42	Lisans	22	9
Ö14	38	Lisans	16	6
Ö15	40	Lisans	16	8
Ö16	44	Lisans	18	6
Ö17	47	Lisans	17	12

Ö18	39	Lisans	15	9
Ö19	36	Lisans	14	7
Ö20	39	Lisan	17	4
Ö21	41	Lisans	18	5
Ö22	38	Lisans	15	8
Ö23	42	Lisans	19	7
Ö24	45	Lisans	23	12
Ö25	46	Lisans	24	5
Ö26	37	Lisans	19	4
Ö27	48	Lisans	25	5
Ö28	36	Lisans	14	7
Ö29	45	Lisans	23	4
Ö30	37	Lisans	18	6

Tablo 3.1 incelendiğinde gönüllü öğretmenlerden 30 öğretmen ile görüşme gerçekleştirilmiştir. Öğretmenlerin eğitim durumlarına göre dağılımı incelendiğinde toplam 30 öğretmenin 2'sinin yüksek lisans 28'nin lisans mezunu olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin mesleki çalışma süreleri incelendiğinde toplam 30 öğretmenin 10'unun 20 yıl ve üzeri, 20'sinin 10 yıl ve üzeri olduğu görülmektedir. Öğretmenlerin okullarındaki çalışma sürelerine bakıldığında 4 yıl ile 12 yıl arasında olduğu görülmektedir. Araştırmada yer alan öğretmenler Ö1, Ö2, Ö3...Ö30 olarak kodlanmıştır.

Veri Toplama Aracı ve Verilerin Toplanması

Araştırma verileri, öğretmenlerin güven tanımı hakkında bilgilerini, güvenilir okul yöneticisinin özelliklerine, güvenilmez okul yöneticisini nasıl tanımladıklarına, okul yöneticisine güveni yansıtan örnek yaşantı sonucunda yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce, davranışlarında ne gibi olumlu değişimler olduğuna, şu anki okul yöneticisine olan güvenini sarsan bir olay-durum karşısında yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce ve davranışlarında ne gibi olumsuz değişimler olduğu temalarını içeren, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla toplanmıştır. Görüşme formu, araştırma problemi ile ilgili tüm boyutların ve soruların kapsamını güvence altına almak için geliştirilmiş bir yöntemdir. Görüşmeciler görüşme sırasında soruların cümle yapısını ve sırasını değiştirebilir. Bazı konuların ayrıntısına girebilir veya daha çok sohbet tarzı bir yöntem benimseyebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 292). Yarı yapılandırılmış görüşme türünde, görüşmeyi yapan kişi soruları önceden hazırlamıştır fakat görüşme sırasında katılımcıya kısmi esneklikler sunar. Gerekirse soruların yeniden düzenlenmesine veya ilgili konu üzerinde tartışmaya izin verir. Bu sayede katılımcıların da yapılan araştırma uygulaması üzerinde söz sahibi olduğu bir ortam oluşmuş olur. Görüşme formu

hazırlanırken soruların kolay ve anlaşılır olması, açık uçlu sorulardan oluşması, yönlendirmekten kaçınılması, alternatif sorular üretilmesi, görüşme sırasına sondalar uygulamak gibi uyulması gereken ilkeleri vardır. Görüşme formu hazırlanırken, yapılacak olan araştırmanın hedefine uygunluğunu değerlendirmek üzere bir akademisyenin görüşüne sunulmuş ve çalışma grubundaki iki öğretmene ön denemesi gerçekleştirilerek forma son şekli verilmiştir. ‘Okul yöneticilerine duyulan güven ve güvensizliğin oluşturduğu sonuçlar’ üzerine yedi soru bulunmaktadır. Formda şu sorular yer almıştır:

1. Size göre güven nedir?
2. Güvenilir bir okul yöneticisinin özellikleri nelerdir?
3. Güvenilmez bir okul yöneticisini betimleyebilir misiniz?
4. Şu anki okul yöneticisine güveni yansıtan bir durum- örnek olay yaşadınız mı? Açıklar mısınız?
5. Okul yöneticisine güveni yansıtan bu örnek yaşantı sonucunda sizin yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce, davranışlarınızda ne gibi olumlu değişimler oldu?
6. Şu anki okul yöneticisine olan güveninizi sarsan bir olay-durum yaşadınız mı? Açıklar mısınız?
7. Okul yöneticisine olan güveninizi sarsan bu örnek yaşantı sonucunda sizin yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce ve davranışlarınızda ne gibi olumsuz değişimler oldu?

Bu çalışmada açık uçlu sorular sorularak esnek davranılması, bulguları teyit eden farklı veri toplama yöntemlerinin kullanılması, yüz yüze yapılan görüşmeler ve araştırmaya katılanlarla devamlı aynı ortamlarda olup yeri geldikçe araştırma konusuna ilişkin görüşmelerin yapılması araştırmanın geçerliği adına önemli ölçütlerdir. Araştırmadan elde edilen verilerin bazen direk alıntılarla ifade edilmesi, bulgulardan yola çıkılarak sonuçlara nasıl ulaşıldığının açıklanması ise diğer geçerlik ölçütleri olarak çalışmada yer almıştır. Araştırmaya katılan bireylerin ve araştırma çerçevesinin tanımlanması; araştırma konusuna ilişkin kavramların açıklanması; verilerin analizine ilişkin (toplama, analiz, yorum vb.) bilgilerin verilmesi; araştırma aşamalarının açıklanması araştırmanın dış güvenilirliğine ilişkin ölçütlerdir. Betimsel bir yaklaşımla elde edilen verilerin yorumlanmadan doğrudan verilmesi, araştırma sonuçlarının alanında uzman kişilerce incelenip onaylanması, veri analizlerinin kavramsal çerçeveye bağlı olarak yapılması ise iç güvenilirliğe ilişkin ölçütler olarak araştırmada ele alınmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2008).

Verilerin Analizi

Veri toplama aşamasında görüşmeye katılan her öğretmene araştırmanın amacı belirtilmiştir. Görüşme öncesinde öğretmenlere isimlerinin gizli tutulacağı belirtilerek rahat ortam oluşturulmuştur. Görüşme esnasında kişilerin söyledikleri yazıya geçirilmiş, metin görüşmeci kişiye tekrar okunarak onay

vermeleri istenmiş, böylece katılımcı teyidi sağlanmıştır. Araştırmanın güvenilirliğini (tutarlılığını) artırmak için bulguların tamamı yorum yapılmadan doğrudan aktarılmıştır.

Araştırmada görüşmelerden elde edilen veriler betimsel analiz ve içerik analiz tekniği ile çözümlenmiştir. Betimsel analizde esas olan herhangi bir temaya ilişkin hangi katılımcının ne dediğini yorum yapmadan olduğu gibi ortaya koymaktır. Katılımcıların görüşlerine ilişkin, gözlem notları ve dokümanlara ilişkin doğrudan alıntılar yorumsuz olarak verilmiştir. Betimsel analiz tekniğinde toplanan bilgiler önceden belirlenen temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Betimsel analizde, görüşülen veya gözlenen bilgiler doğrudan aktarılır. Betimsel analiz, çerçeve oluşturma, bu çerçevelere göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve yorumlanması olmak üzere dört aşamadan oluşur. Elde edilen verilerle bulgulara ulaşmak, bulguları düzenlemek ve yorumlamak ile okuyucuya sunmak amacı vardır (Yıldırım ve Şimşek, 2018, s. 239).

BULGULAR ve YORUMLAR

Araştırmanın bu bölümünde “Okul yöneticilerine duyulan güvenin olumlu ve olumsuz sonuçları” ile ilgili olarak öğretmenler ile görüşülerek , görüşme tekniğinden elde edilen, öğretmenlerin güven tanımı hakkında bilgileri, güvenilir okul yöneticisinin özellikleri, güvenilmez okul yöneticisini nasıl tanımladıkları, Okul yöneticisine güveni yansıtan örnek yaşantı sonucunda yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce, davranışlarında ne gibi olumlu değişimler olduğu, Şu anki okul yöneticisine olan güvenini sarsan bir olay-durum karşısında yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce ve davranışlarında ne gibi olumsuz değişimler olduğu konuları ile ilgili çalışmalardan elde edilen bilgiler doğrultusunda temalar ve bu temalara ait bulgulara ve yorumlara yer verilmiştir.

Öğretmenlerin Güven Tanımlamalarına İlişkin Bulgular

Öğretmenlerin güven kavramını ortaya çıkartabilmek için, güven kavramına ilişkin tanımlar tablo 4.1’ de belirtilmiştir. Öğretmenlerin bu konuya vermiş oldukları yanıtlar ve frekans dağılımları tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4.1. Öğretmenlerin Güven Kavramı Tanımları.

Tema	Alt tema	kodlar	katılımcılar	
Güvenin Tanımı	Davranışsal Güven	Davranışlar	Ö1, Ö2, Ö3	
		Sözler	Ö1, Ö5	
		Hissettiği gibi yaşamak	Ö1	
		Eyleme dökmek	Ö4	
		Yanında olmak	Ö16	
			Ö2, Ö4, Ö8, Ö6, Ö9, Ö10	
			İnanmak	Ö11, Ö14, Ö22, Ö24, Ö28 Ö29
			Kendini emniyette hissetmek	Ö1, Ö3, Ö23
			Sorgulamamak	Ö6
			Saygı duymak	Ö7, Ö30
			Sağlıklı iletişim	Ö7, Ö30
		Duyuşsal Güven	Tehdit unsurlarının olmaması	Ö7
			Hissedilen olumlu duygu	Ö8
			Emin olmak	Ö1, Ö24
			Motivasyon	Ö4
			samimiyet	Ö11
			Tutarlılık	Ö1, Ö17, Ö19, Ö20
			Değer görme	Ö18
			Düşüncelerde açıklık	Ö13, Ö21, Ö27, Ö29
			Gönül rahatlığı	Ö2
	Kuşkulanmamak		Ö4, Ö16	
	Tereddüt yaşamamak	Ö5		
	Bağlılık	Ö12, Ö13		

Tablo 4.1 incelendiğinde, araştırmaya katılan 30 öğretmenin görüşlerine göre güven tanımlamasında on iki öğretmen inanmak olduğunu, dört öğretmen tutarlılık ve düşüncelerde açıklık, emin olmak olduğunu belirtmiştir. Üç öğretmen ise davranışlar, kendini emniyette hissetmek, iki öğretmen sözler, saygı duymak, sağlıklı iletişim kuşkulanmamak, bağlılık olduğu diğer öğretmenlerimiz ise hissettiği gibi yaşamak, eyleme dökmek, yanında olmak sorgulamamak, tehdit unsurlarının olmaması, hissedilen olumlu duygu, motivasyon, samimiyet, değer görme, gönül rahatlığı, tereddüt yaşamamak şeklinde ifade etmişlerdir.

Öğretmenlerin güven tanımları incelendiğinde; “inanç”, “tutarlılık”, “düşüncelerde açıklık”, “emin olmak”, “bağlılık”, gibi sözcüklerle açıklandığı ve öğretmenlerin “tehdit altında olmama”, “gönül rahatlığı”, “rahat hissetme”, “samimiyet”, “değer görme”, “yalan söylememek”, “dürüst olmak”, “davranışlarda istikrar ve tutarlılık”, “sözünde durmak”, “açık olmak”, gibi ifadeleri vurguladıkları görülmektedir. Öğretmenlerin güven tanımlamalarında en çok üzerinde durulan “inanmak” kavramı olmuştur.

Öğretmenlerin Güvenilir Bir Okul Yöneticisinin Özelliklerinin Neler Olduğuna İlişkin Bulgular

Öğretmenlerin güvenilir bir okul yöneticisinde bulunması gereken özelliklere ilişkin bulgular tablo 4.2.’de belirtilmiştir. Öğretmenlerin bu konuya vermiş oldukları yanıtlar ve frekans dağılımları tablo 4.2.’de gösterilmiştir.

Tablo 4.2. Güvenilir Bir Okul Yöneticisinde Bulunması Gereken Özellikler.

Tema	Alt tema	Kodlar	Katılımcılar
Güvenilir Okul Yöneticisi Özellikleri	Davranışsal Özellikler	Adaletli olma	Ö1, Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö7, Ö9, Ö10, Ö12, Ö14, Ö15, Ö16, Ö20, Ö21, Ö22, Ö25, Ö27, Ö28 Ö29, Ö30
		Öğretmenin yanında olma	Ö6, Ö9, Ö13, Ö16, Ö19, Ö21, Ö23, Ö24 Ö25, Ö27, Ö28
		Sözlerini tutma	Ö1, Ö11, Ö15, Ö18, Ö23, Ö26
		Çözüm odaklı	Ö1, Ö3
		Teknolojiye hakim, bilimsellikten yana	Ö3
		Çağa ayak uyduran	Ö3, Ö8
		Huzurlu ortam sağlayan	Ö3
		Vizyon sahibi	Ö4, Ö24
		Paylaşımçı	Ö5, Ö7
		Değer veren	Ö5, Ö28, Ö29, Ö30
		Demokratik	Ö7
		Takım ruhu	Ö8
		Takdir etme	Ö8, Ö21, Ö30
		Karar verebilme	Ö8, Ö12
		Sorumluluk alma	Ö8, Ö27
		Ortak Karar	Ö9, Ö20, Ö25, Ö29
Örnek davranış	Ö10		
Yapıcı olma	Ö11		

Duyuşsal Özellikler	
Dürüstlük	Ö3, Ö4, Ö20, Ö22, Ö24, Ö27, Ö29, Ö30
Tutarlılık	Ö3, Ö8, Ö11, Ö19, Ö29, Ö30
İletişim ve diyalog	Ö3, Ö5, Ö8, Ö9, Ö17, Ö20
Empati, öğretmen olduğunu unutmama	Ö3, Ö26, Ö30
Liyakat sahibi	Ö4, Ö10, Ö21
Tarafsız, önyargısız	Ö4, Ö28, Ö29
Ahlaklı, duyarlı, anlayışlı	Ö3, Ö8, Ö27
Çalışanı motive etme, tanıma	Ö8, Ö27
Hoşgörülü, nezaketli	Ö7, Ö30
Şeffaf, açık sözlü	Ö8, Ö10, Ö12, Ö13
Kurum çıkarlarını gözetem	Ö1, Ö3

Tablo 4.2. incelendiğinde, araştırmaya katılan 30 öğretmenin görüşlerine göre güvenilir okul yöneticisi özelliklerinden 20 tanesi adaletli olması ,sekizi öğretmenin yanında yer alması ve dürüst olması, altısı sözünü tutması, tutarlı olması ve iletişimin ve diyalogunun olması, dördü öğretmenine değer veren, ortak karar alan, şeffaf ve açık sözlü olması, , üçü takdir eden, öğretmen olduğunu unutmayan, empati kuran, liyakat sahibi, tarafsız, önyargısız, ahlaklı, duyarlı ve anlayışlı olan ,ikisi çözüm odaklı ,çağa ayak uyduran, vizyon sahibi ,paylaşımçı, karar verebilen, sorumluluk alan, çalışanını motive eden ,onu tanıyan, hoşgörülü, nezaketli ve kurum çıkarlarını gözetem diğerleri ise teknolojiye hakim, bilimsellikten yana, huzurlu ortam sağlayan, demokratik, takım ruhu taşıyan, örnek davranış sergileyen, yapıcı olma olarak açıklanmıştır.

Öğretmenlerin güvenilir okul yöneticisi özellikleri incelendiğinde; “adaletli olması”, “tutarlı olması”, “çözüm odaklı”, “çağa ayak uydurabilen”, “dürüst”, “ortak kararlar alan”, “şeffaf ve açık sözlü”, “iletişim ve diyalog”, gibi kelimelerle yapıldığı ; ayrıca öğretmenlerin “adil olma”, “açık sözlülük”, “dürüstlük”, “empati”, “değer verme”, “öğretmenin yanında olma”, “davranışlarda istikrar ve tutarlılık”, “sözünde durmak”, “açık olmak”, gibi ifadeleri vurguladıkları görülmektedir. ”

Öğretmenler 1(bir) ana tema ve 2 (iki) alt tema olmak üzere toplam 3 temada güvenilir okul yöneticilerinin özelliklerini tanımlamışlardı. Öğretmenlerin güvenilir okul yöneticisi özelliklerinden en çok üzerinde durdukları “adaletli olma” kavramı olmuştur.

4.3. Güvenilmez Bir Okul Yöneticisinin Özelliklerine İlişkin Bulgular.

Öğretmenlerin güvenilmez bir okul yöneticisinde bulunan özelliklere ilişkin bulgular tablo 4.3.’te belirtilmiştir. Öğretmenlerin bu konuya vermiş oldukları yanıtlar ve frekans dağılımları tablo 4.3.’te gösterilmiştir.

Tablo 4.3. Güvenilmez Bir Okul Yöneticisinin Özellikleri

Tema	Alt tema	Kodlar	Katılımcılar
Güvenilmez Okul Yöneticisi Özellikleri	Davranışsal Özellikler	Adil olmayan	Ö2,Ö3,Ö4,Ö5,Ö13,Ö15,Ö16,Ö17,Ö18,Ö20,Ö22 Ö24,Ö26,Ö28,Ö30
		Öğretmenin yanında olmama	Ö9,Ö21,Ö22, Ö23, Ö29,Ö30
		Tutarsız davranma	Ö1, Ö2, Ö7, Ö10, Ö12, Ö19,Ö23,Ö27,Ö28,Ö29
		Sorunları çözmeyen	Ö1, Ö30
		Dedikodu yapan	Ö3, Ö17, Ö19, Ö22
		Değer vermeyen	Ö3, Ö9, Ö16, Ö30
		Çalışanını dinlemeyen	Ö3, Ö30
		Sorumluluk almayan	Ö3, Ö30
		Çıkarıcı	Ö3, Ö30
		Paylaşsız	Ö5, Ö8, Ö30
	Mobing uygulayan	Ö21	
	İç huzuru bozan	Ö11	
	Ekip ruhu taşımayan	Ö1, Ö2, Ö7,Ö10, Ö12, Ö19, Ö23,Ö27,Ö28,Ö29	
	Duyuşsal Özellikler	Dürüst olmayan	Ö3, Ö13, Ö18, Ö26, Ö27, Ö29, Ö30
		İletişimi zayıf	Ö4, Ö5, Ö9, Ö15, Ö16, Ö22, Ö30
		Çalışanına güvensiz	Ö6, Ö8, Ö30
		Çalışanına inanmayan	Ö8, Ö30
		Nezaketsiz hoşgörüsüz	Ö8, Ö30
		Emredici olan	Ö3, Ö5, Ö26, Ö30
		Egolu ve hırslı olan	Ö10, Ö30,
Kurum çıkarlarını gözetmeyen		Ö1, Ö30	

Tablo 4.3. incelendiğinde, araştırmaya katılan 30 öğretmenin görüşlerine göre güvenilmez okul yöneticisi özelliklerinden 15 tanesi adil olmayan ,10 öğretmenin “tutarsız davranan ve ekip ruhu taşımayan”, yedisinin “dürüst olmayan ve iletişimin zayıf olmasının”, altı tanesinin “öğretmenin yanında olmaması”, dördünün “dedi kodu yapan, değer vermeyen, emredici olan”, üçünün “paylaşsız ve çalışanına güven duymayan”, diğerlerinin ise “sorunları çözmeyen, çalışanı dinlemeyen, sorumluluk almayan, çıkarıcı, inanmayan, nezaketsiz ,hoş görüşüz olan, egolu ve hırslı, kurum çıkarlarını gözetmeyen, mobing uygulayan ve iç huzuru bozan” olarak betimlemişlerdir.

Öğretmenlerin güvenilir okul yöneticisi özelliklerinin neler olduğuna dair bulguların incelendiğinde; “adil olmaması”, “tutarsız davranışlar”, “öğretmenin arkasında olmayan”, “çıkarcı”, “dürüst olmayan”, “ekip ruhu taşımayan”, “iletişimi zayıf” gibi kelimelerle yapıldığı ; ayrıca öğretmenlerin “adil olmama”, “dürüst olmama”, “tarafsız davranmama”, “empati”, “değer vermeme”, “öğretmenin yanında olma”, “tutarsız davranma”, “sözünde durmak”, “açık olmak”, gibi ifadeleri vurguladıkları görülmektedir.”

Öğretmenler 1(bir) ana tema ve 2 (iki) alt tema olmak üzere toplam 3 temada güvenilir okul yöneticilerinin özelliklerini tanımlamışlardı. Öğretmenlerin güvenilir okul yöneticisi özelliklerinden en çok üzerinde durdukları “adaletli olmayan” kavramı olmuştur.

Öğretmenlerin Şu Anki Okul Yöneticilerine Güveni Yansıtan Olay-Durum Neler Olduğuna İlişkin Bulgular.

Öğretmenlerin şu anki okul yöneticilerine güveni yansıtan olay-durum olup olmadığına ilişkin bulgular tablo 4.4.’te belirtilmiştir. Öğretmenlerin bu konuya vermiş oldukları yanıtlar ve frekans dağılımları tablo 4.4’te gösterilmiştir.

4.4. Öğretmenlerin Okul Yöneticilerine Duydukları Güveni Yansıtan Olay-Durum

Tema	Alt tema	Kodlar	Katılımlar
Öğretmenlerin okul yöneticisine güveni yansıtan olay-durum yaşamaları	Evet(yaşadım)	Adil olması	Ö3, Ö7, Ö10, Ö19, Ö23, Ö27
		Öğretmenin yanında olma	Ö4, Ö8, Ö14, Ö20
		Sözünü tutması	Ö3
		Tutarlı	Ö1, Ö3, Ö24, Ö27
		Dinleyen	Ö2, Ö17
		Anlayışlı	Ö5, Ö12, Ö16
		Çalışanına güvenmesi	Ö13
		Destekleyen	Ö28
	Değer veren	Ö17, Ö20, Ö25	
	Hayır(yaşamadım)		Ö9, Ö6, Ö11, Ö15, Ö18, Ö21
			Ö22, Ö26, Ö29, Ö30

Tablo 4.4.'te Öğretmenlerin şu anki okul yöneticilerine güveni yansıtan olay-durum yaşamalarına dair bulgulara baktığımızda araştırmaya katılan öğretmenlerden yirmi sinin okul yöneticisine güveni yansıtan bir olay yaşadığı on öğretmenin ise okul yöneticisine güveni yansıtan bir olay yaşamadığını ifade etmişlerdir. Öğretmenin okul yöneticisine güveni yansıtan bir olay-durum ile ilgili evet diyen altı öğretmen adil olduğu, dört öğretmenin öğretmenin yanında ve tutarlı olduğu üç öğretmenin anlayışlı ve değer veren olduğu, iki öğretmenin dinleyen diğer öğretmenlerin ise sözünü tutması, çalışanına güvenmesi ve destekleyen olduğunu ifade etmişlerdir.

Öğretmenlerin okul yöneticisine güveni yansıtan olay-durum yaşayıp yaşamadıklarına verdikleri cevaplarda evet yaşadım diyen öğretmenlerin cevapları incelendiğinde; “tutarlı”, “adil”, “anlayışlı”, “değer veren”, “destekleyen” gibi kelimelerle tanımlamalar yapıldığı; ayrıca öğretmenlerin “dinleyici”, “sözünü tutan” gibi ifadeleri vurguladıkları görülmektedir. Öğretmenlerin güveni yansıtan olay yaşamalarına ilişkin evet alt temalı ifadeler de en çok üzerinde durulan “adil olması” kavramı olmuştur.

Okul Yöneticisine Güveni Anıtan Olay Sonucunda Öğretmenin Yönetime ve Kuruma Yönelik; Duygu, Düşünce, Davranışlarınızda Oluşan Değişimlere İlişkin Bulgular.

Öğretmenlerin, okul yöneticisine güveni yansıtan olay sonucunda yönetime ve kuruma yönelik; duyu, düşünce ve davranışlarında oluşan olumlu değişimlere ilişkin bulgular tablo 4.5'te belirtilmiştir. Öğretmenlerin bu konuya vermiş oldukları yanıtlar ve frekans dağılımları tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4.5. Okul Yöneticisine Güveni Yansıtan Olayın Olumlu Sonuçları

Tema	Alt tema	Kodlar	Katılımcılar
Okul yöneticisine güveni yansıtan olayın öğretmenin duyu, düşünce ve davranışlarına olumlu değişimleri	Duyu yönünden	Güvende hissetmek	Ö1, Ö3
		Motivasyonun artması	Ö2, Ö8, Ö14, Ö15, Ö22
		Mutlu hissetmek	Ö8, Ö15, Ö20, Ö30,
		Aidiyet duygusu	Ö10, Ö23
	Düşünce yönünden	Fikirlerinin önemsenmesi	Ö1, Ö15
		Değerli olduğunu bilmek	Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6, Ö8, Ö19, Ö24, Ö30
Davranış yönünden	İstekli ve özverili çalışmak	Ö2, Ö6, Ö7, Ö10 Ö13, Ö25	
	Olumlu davranışlar	Ö6, Ö17	

Tablo 4.5 İncelendiğinde okul yöneticisine güveni yansıtan olay sonucunda öğretmenin yönetime ve kuruma yönelik; duyu, düşünce, davranışlarınızda oluşan olumlu değişimlere dokuz öğretmenin “değerli olduğunu bildiği”, altı öğretmenin “istekli ve öz verili çalıştıkları”, beş öğretmenin “motivasyon artırdığını”, dört öğretmenin “mutlu hissettikleri” diğer öğretmenlerin ise “güvende oldukları, aidiyet duygularının geliştiği, fikirlerinin önemsendiği” olduğunu ifade etmişlerdir.

Öğretmenlerin okul yöneticisine güveni yansıtan olay sonucunda yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce, davranışlarınızda oluşan olumlu değişimler incelendiğinde değerli olduğunu bilmek ve bununla birlikte motive olarak işinde istekli ve öz verili çalıştığı sonucuna ulaşılmıştır.

Öğretmenlerin Şu Anki Okul Yöneticilerine Güvenlerini Sarsan Olay-Durumların Neler Olduğuna İlişkin Bulgular.

Öğretmenlerin şu anki okul yöneticilerine güvenini sarsan olay-durum yaşayıp yaşamadıklarına ilişkin bulgular tablo 4.6.'da belirtilmiştir. Öğretmenlerin bu konuya vermiş oldukları yanıtlar ve frekans dağılımları tablo 4.6'da gösterilmiştir.

4.6. Öğretmenlerin Okul Yöneticilerine Duydukları Güveni Sarsan Olay-Durum

Tema	Alt tema	Kodlar	Katılımcılar
Öğretmenlerin okul yöneticisine güvenini sarsan olay-durum yaşamaları	Evet(yaşadım)	Adaletli olmaması	Ö6, Ö11, Ö18, Ö26, Ö15, Ö19, Ö22
		Öğretmenin yanında olmaması	Ö21
		Tutarsız davranması	Ö29
		Sorun çözmemesi	Ö18
		Dinlememesi	Ö9
		Adam kayırması	Ö6, Ö26, Ö29, Ö30
		Nezaketsiz olması	Ö15, Ö6
		Ortak karar almaması	Ö30
	Değer vermemesi	Ö29	
	Hayır(yaşamadım)		Ö1, Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö7, Ö8, Ö10
			Ö12, Ö13, Ö14, Ö16, Ö17, Ö19, Ö20
			Ö23, Ö24, Ö25, Ö27, Ö28

Tablo 4.6.'da Öğretmenlerin şu anki okul yöneticilerine güveni sarsan olay-durum yaşamalarına dair bulgulara baktığımızda araştırmaya katılan öğretmenlerden yirmi sinin okul yöneticisine güvenini sarsan bir olay yaşamadığı on öğretmenin ise okul yöneticisine güvenini sarsan olay-durum ile karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Öğretmenin okul yöneticisine güvenini sarsan olay-durum ile ilgili evet diyen öğretmenden yöneticilerinin adaletli olmadığı, adam kayırdığı, öğretmenin yanında yer

almadığı, tutarsız davrandığı, değer vermediği, sorun çözmediği, yönetici tarafından dinlenmediklerini, ortak karar almadığını ifade etmişlerdir.

Görüşme formları incelendiğinde on öğretmenin okul yöneticisi ile yaşadıkları sorunlar ve bunu sonucunda yöneticilerine güvenmedikleri görülmektedir. Özellikle adaletsiz davranılması ön planda yer alan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

Okul Yöneticisine Güveni Sarsan Olay Sonucunda Öğretmenin Yönetime ve Kuruma Yönelik; Duygu, Düşünce, Davranışlarında Oluşan Olumsuz Değişimlere İlişkin Bulgular.

Öğretmenlerin, okul yöneticisine güvenini sarsan olay sonucunda yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce ve davranışlarında oluşan olumsuz değişimlere ilişkin bulgular tablo 4.7’de belirtilmiştir. Öğretmenlerin bu konuya vermiş oldukları yanıtlar ve frekans dağılımları tabloda gösterilmiştir.

Tablo 4.7.Okul Yöneticisine Güveni Sarsan Olayların Olumsuz Sonuçları.

Tema	Alt tema	Kodlar	Katılımcılar
Okul yöneticisine güveni sarsan olayın öğretmenin duygu, düşünce ve davranışlarına olumsuz değişimleri	Duygu yönünden	Okuldan soğuma	Ö1, Ö3
		Motive olamama	Ö2, Ö8, Ö14, Ö15, Ö22
		Mutsuz olma	
	Düşünce yönünden	Kimseyi samimi bulmama	Ö8, Ö15, Ö20, Ö30,
		Değersiz hissetme	Ö10, Ö23
		Sorun yaratan olarak bilinme	Ö1, Ö15
	Davranış yönünden	Yalnızlaştırılma	Ö2, Ö3, Ö4, Ö5, Ö6, Ö8, Ö19, Ö24, Ö30
		Görev ve işlerde isteksizlik	Ö2, Ö6, Ö7, Ö10 Ö13, Ö25

Tablo 4.7 İncelendiğinde okul yöneticisine güveni sarsan olay sonucunda öğretmenin yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce, davranışlarında oluşan olumsuz değişimlere dokuz öğretmenin yalnızlaştırıldığına, altı öğretmenin görev ve işlerde isteksiz davrandığı, dört öğretmenin kimseyi samimi bulamadıkları ve işlerinde motive olamadıkları, iki öğretmenin okul ortamında sorun yaratan olarak gösterildiği değersiz hissettiklerini ve okuldan soğuduklarını, mutsuz olduklarının ifade etmişlerdir.

Görüşme formları incelendiğinde okul yöneticisine güveni sarsan olay -durum sonucunda öğretmenin yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce, davranışlarında oluşan olumsuz değişimlerde kurum içinde yalnızlaştırıldıkları dikkat çekmektedir. Yalnızlaşan öğretmenin artık okul ve kurum ile ilgili iş

yapma isteği ve motivasyonu eksilmiş bunun sonucunda yöneticilerine duydukları güven duygusunun yok olduğu görülmektedir.

SONUÇ ve ÖNERİLER

Yapılan araştırmada öğretmenlerin güvenin tanımına verdiği cevaplar kişiden kişiye değiştiği görülmektedir. Bu da güven tanımının çok anlamlı bir özellik taşıdığını göstermektedir. Bu araştırmanın sonucunda öğretmenler tarafından güven kelimesinin net tanımına ulaşılamamıştır. Güven tanımının kişilere göre değiştiği görülmektedir. Tanımlanması zor ve çok yönlü bir kavram olan güven birçok öğeden oluşmaktadır. Bu nedenden dolayı güven kendi içinde barındırdığı birçok kavramdan etkilenmektedir. Güven tanımı herkes tarafından bilinen ancak ifade etmekte zorlanılan bir kavramdır (Taylor,1989). Güven ile ilgili yapılan bu tanımlarda en az iki kişinin birbirlerine duydukları güven inancı karşılıklı ilişkilerdeki yaşanmışlıklara dayandığı görülmektedir. Okullarda güven hissini meydana gelmesini sağlayan kişi okul yöneticileridir. Örgüt paydaşları arasında güven hissini oluşumu hemen gerçekleştirmekte zamanla oluşmaktadır (Kalemcı Tüzün, 2006: 34).

Öğretmenlerin güvenilir okul yöneticisi betimlemesi, yapılan alan taramasında elde edilen bulgu ile örtüştüğü görülmektedir. Yöneticiye güven; çalışanların yöneticinin söz ve davranışlarındaki tutarlılığı, örgüt içerisinde adaletli olacağı, çalışanlarını destekleyip yanlarında olduğunu hissettireceği, yalan söylemeyip şeffaf olacağı olarak anlamlandırılmaktadır (Polat, 2007: 36). Yöneticiye güven boyutunun temel noktasını okul yöneticisi ve öğretmenler arasındaki karşılıklı ilişki ve birbirlerinden etkilenmede en önemli unsurun güven duygusu olduğu düşüncesi vardır. Örgüt içerisinde oluşması beklenen güvenin başlangıç noktasını yöneticilerin gösterdiği tutarlılıktır (Fettahlıoğlu ve Sayın, 2015: 53). Öğretmenlerin güvenilmez okul yöneticisi özelliklerinden en çok üzerinde durdukları kavram, yöneticinin adaletli olması gerektiğidir. Bu yüzden, okul yöneticilerinin sözlerinde tutarlı olmaları, yalan söylememeleri, görev dağılımında adil olmaları gerekmektedir (Taymaz, 2003: 23). Yöneticisine güvenen duyan öğretmenler, eğitim sisteminde ulaşmayı hedefledikleri başarıda istekli olarak görev alırlar (Demirkol, 2019). Öğretmenler ile okul yöneticisinin birbirlerine duydukları güven duygusu okulu amaçlarına ulaştıracaktır. Öğretmenlerin yaptığı çalışmalarda veya aldığı görevlerde adil davranılması öğretmenin okul yönetimine karşı güveni artar ve okulunu içselleştirir. (Celep, 2000: 19).

Öğretmenlerin okul yöneticisine güveni yansıtan olay-durum yaşamaları ve bunun olumlu sonuçlanması öğretmenin yöneticisine güveninin arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Güven kısa sürede oluşan bir kavram değildir. Öğretmenlerin yöneticilerine duydukları güven belli bir zaman aralığında oluşmaktadır. Bu durum karşılıklı ilişkilerin, davranışların, söylemlerin doğruluğu, tutarlılığı, yöneticisi tarafından değer görme gibi özellikleri içermektedir. Güven; insanların birbirleri ile olan ilişkilerinde, kendisini ilgilendiren kararlarda ve davranışlarda karşı tarafın açıklığına, dürüstlüğüne, dirayetine olan inancı ve kabulünden dolayı savunmasız davranışlar gösterme istekliliğidir (Karakuş, 2019).Okul insanların karşılıklı etkileşim içerisinde bulunduğu bir kurumdur. Okul yöneticisinin çalışanlarını zedeleyecek tutumlar aynı zamanda hem okul çalışanlarının başarısını hem de okulun misyon ve vizyonunu etkilemektedir.

Öğretmenlerin okul yöneticisine güveni yansıtan olay sonucunda yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce, davranışlarınızda oluşan olumlu değişimler öğretmenlerin değerli olduğunu hissetmek ve bununla birlikte motive olarak işinde istekli ve öz verili çalıştığı sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan alan taramasında elde edilen verilerin öğretmenlerin görüşünü destekler nitelikte olduğu tespit edilmiştir. Ünsal (2004) ve Kaplan (2011), güveni; insanlara güven duygusu vererek, onları psikolojik açıdan bir araya getiren ve tüm insani ilişkilerin temelinde yer alması gereken bir unsur olarak tanımlamaktadır. Yöneticinin söz ve davranışlarındaki tutumu, fikirleri paylaşması, dürüst olması, adil olması, sözünün arkasında durması, kişisel bilgilerin paylaşımında dikkatli davranması gibi olumlu ve yapıcı özellikleri, yöneticiye duyulan güveni arttıracaktır (Eren ve Yücel, 2010; Polat, 2007; Şevik, 2012; Uygur, 2018).

Öğretmenlerin şu anki okul yöneticilerine güveni sarsan olay-durum yaşamlarının ve okul yöneticisi ile yaşadıkları sorunlar sonucunda yöneticilerine güvenmedikleri sonucu ortaya çıkmıştır. Yapılan alan taramasında öğretmenlerin görüşlerinin destekler nitelikte olduğu görülmüştür. Güvenen kişi, karşısındaki kişi ile aldıkları kararlarda çıkar gözetimi olmayacağını bilmelidir (Kalemci Tüzün, 2007). Güvenin oluşumu sağlayan etkenler, çalışanları motive etmeye ve onların kendilerine olan özgüvenin gelişimini hazırlar (Sandal, 2014).

Okul yöneticisine güveni sarsan olay -durum sonucunda öğretmenin yönetime ve kuruma yönelik; duygu, düşünce, davranışlarınızda oluşan olumsuz değişimlerde kurum içinde öğretmenlerin kendilerini yalnızlaştırıldıkları sonucu çıkmıştır. Yalnızlaşan öğretmenin artık okul ve kurum ile ilgili iş yapma isteği ve motivasyonu eksilmiş bunun sonucunda yöneticilerine duydukları güven duygusunun yok olduğu görülmektedir. Eroğlu (2015), güvenilir olabilmenin belli başlı şartlarını şöyle açıklamaktadır: verilen sözleri yerine getirmek, söz ve davranışlarında tutarlı olmak, sorumluluk sahibi olmak, dürüstlük, düşüncelerini açık olarak ifade etmek. Söz ve davranışında tutarsız davranan, adil olmayan, öğretmenlerine dürüst olmayıp yalan söyleyen, ortak kararlara uymayan, öğretmene değerli olduğunu hissettirmeyen okul yöneticileri öğretmenlerin motivasyonun ve çalışma şevkini kırdıkları görülmektedir. Okulun başarılı ve sağlıklı bir yapıya sahip olması için öğretmenlerin okulu içselleştirmesi gerekmektedir. Bunun için ilk adımı okul yöneticileri kendi davranışlarına dikkat ederek gerçekleştirmektedir.

Yapılan araştırma sonucunda uygulamacılara ve araştırmacılara aşağıdaki önerilerde bulunulabilir.

Okul yöneticisi, okul paydaşlarına okul kurallarını eşit düzeyde uygulaması gerekmektedir. Okul yöneticisi okuldaki görev dağılımında eşit davranmalıdır. Örneğin okul yöneticisi öğretmenlerin ders programlarında, oluşturulan komisyonlarda, girmesi gereken zorunlu dersler dışındaki ders dağılımında , ders dışı egzersiz çalışmalarında adil olması gerekmektedir. Adil davranılmadığını düşünen veya gören bir öğretmen yöneticisine güven duygusu azalacak, motivasyonu düşecek ve kendini değersiz hissedecektir. Okul yöneticilerinin insani değerleri ve çalışanlarına nasıl davranmaları gerektiği konusunda hizmet içi eğitimlere alınabilirler.

Okulda görev alan bütün çalışanların okul yöneticisi ile birlikte sağlıklı ilişkiler de olması ve sürekli fikir alışverişinde bulunması başarının ve okula karşı güven düzeyinin artmasına neden olacaktır. Bunun oluşabilmesi için okul yöneticileri bütün çalışanların birlikte olduğu programlar (yemekler vb.), etkinlikler (geziler vb.), sohbet ortamları düzenleyerek ilişkilerini sağlamlaştırıp ve birbirleri ile olan diyaloglarını güçlendirebilirler.

KAYNAKÇA

- Akyüz, H. (1991). *Eğitim sosyolojisinin temel kavram ve alanları üzerine bir araştırma*. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları, 297s.
- Başaran, İ. E. (1994). *Eğitim yönetimi*. Ankara: Yargıcı Matbaası.
- Bursalıoğlu, Z. (1994). *Okul yönetiminde yeni yapı ve davranış*. (16. Baskı) Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Celep, C. (2000). *Eğitimde örgütsel adanma ve öğretmenler*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Cerit, Y. (2009). Öğretmenlerin Örgütsel Güven Düzeyleri ile İş Birliği Yapma Düzeyleri Arasındaki İlişki. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(2), 637-657.
- Creswell, J.W. (2007). *Qualitative inquiry and research desing: Choosing among five approaches* (2. Baskı). London: SAGE.
- Çubukcu, K. (2010). *Örgütsel Güven Kavramının Öğretmenler Açısından Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkileri (Turizm Meslek Liselerinde Bir Uygulama)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü . Ankara.
- Çubukcu, K. (2010). *Örgütsel Güven Kavramının Öğretmenler Açısından Örgütsel Bağlılık Üzerine Etkileri (Turizm Meslek Liselerinde Bir Uygulama)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- Eker, G. (2006). *Örgütsel Adalet Algısı Boyutları Ve İş Doymu Üzerindeki Etkileri (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Erçetin, Ş. Ş., & Eriçok, B. (2016). Yayınlarda Yer Alan Okul Yöneticilerinin Yeterliklerinin Analizi (ULAKBİM 2004-2016). *Electronic Turkish Studies*, 11(14).
- Eren, E. (1998). *Örgütsel Davranış ve Yönetim Psikolojisi*. (5.baskı). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Göksoy, S. (2014). Okul yönetiminde karara katılım. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(2), 253-268.
- Griffin, K. (1967). The Contribution Of Studies Of Source Credibility To A Theory Of Interpersonal Trust In The Communication Department. *Psychological Bulletin*, 68: 104-120.
- Gürbüz, R., Erdem E ve Yıldırım K (2013). Başarılı okul müdürlerinin özellikleri. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 20, 167-179.
- Gürbüz, G. (2020). *Öğretmenlerin Örgütsel Mutluluk Algıları İle Örgütsel Güven Düzeyleri Arasındaki İlişki*. Yüksek Lisans Tezi. Bahçeşehir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Hosmer, L. T. (1995). "Trust: The Connecting Link Between Organizational Theory And Philosophical Ethics." *Academy Of Management Review* 20:379-403.

- Kalemci Tüzün, İ. (2006). *Örgütsel Güven, Örgütsel Kimlik ve Örgütsel Özdeşleşme İlişkisi; Uygulamalı Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Karakuş, B. (2019). *Ortaokullarda Görev Yapan Öğretmenlerin Örgütsel Güven Hakkındaki Algıları ve Görüşleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sivas.
- Karasu, Y (2020). *İlköğretim Kurumlarında Çalışan Öğretmenlerin Örgütsel Dedikodu ve Örgütsel Güven Algıları Arasındaki İlişki*. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Karataş, H. ve Özer N (2021). Okul Müdürlerinin Yönetim Tarzları İle Müdür Öğretmen İlişkilerinde Güven. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 17(34), 1097-1123.
- Koca, A. E. (2003). *Güven duygusunu etkileyen kültürel faktörler*. (Yayınlanmamış Yüksek lisans Tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Koç, Ç. (2008). *Resmi ve Özel İlköğretim Okullarında Görev Yapan Öğretmenlerin Okul Yöneticilerine Güvenme Düzeylerinin Karşılaştırılması*. Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Koç, H. ve Yazıcıoğlu, İ. (2011). Yöneticiye Duyulan Güven İle İş Tatmini Arasındaki İlişki: Kamu ve Özel Sektör Karşılaştırması. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 12(1), 46-57.
- McAllister, D. J. (1995). Affect-Based and Cognition-Based Trust as Foundations For Interpersonal Cooperation in Organizations. *Academy of Management Journal*, 38, 24–59.
- MEB, Milli Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Kurumları Yönetmeliği. (2013). T.C.Resmî Gazete, 28758, 07 Eylül 2013.
- Mishra, A. K. (1996). Organizational Responses to Crisis. *Trust in Organizations: Frontiers of Theory and Research*, 261, 1996
- Özer, N., Demirtaş, H., Üstüner, M ve Cömert, M. (2006). Ortaöğretim öğretmenlerinin örgütsel güven algıları. *Ege Eğitim Dergisi*, 7(1), 103–124.
- Polat, S. (2007). *Ortaöğretim Öğretmenlerinin Örgütsel Adalet Algıları, Örgütsel Güven Düzeyleri ile Örgütsel Vatandaşlık Davranışları Arasındaki İlişki*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Sertel, G. (2016). *Okullarda Örgüt Kültürünün Öğretmenlerin İş Motivasyonuna Etkisi(Denizli İli Honaz İlçe Örneği)*.Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Denizli.
- Taylor, R. G. (1989). The Role Of Trust In Labor-Management Relations. *Organization Development Journal*, 7: 85-89.
- Taymaz, H. (2003). *İlköğretim ve ortaöğretim okulu müdürleri için okul yönetimi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık.

- TDK. (2019). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. 2019 tarihinde <https://sozluk.gov.tr> adresinden alındı.
- Tokgöz, E. ve Seymen, O. A (2013). Örgütsel güven, örgütsel özdeşleşme ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişki: Bir devlet hastanesinde araştırma. *Öneri Dergisi*, 10 (39), 61-76.
- Türkmenoğlu G. Ve Bülbül, T (2015). Okul Yöneticilerinin Göreve Geliş Biçimlerinin Okul Kültürüne Yansımaları. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(2), 527-549.
- Tüzün, İ. K. (2006). *Örgütsel Güven, Örgütsel Kimlik ve Örgütsel Özdeşleşme İlişkisi; Uygulamalı Bir Çalışma*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uysal, E. (2014). *Lise Öğretmenlerinin Örgütsel Güven Algıları İle Örgütsel Bağlılık Düzeyleri Arasındaki İlişki*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Ünsal, P. (2004). Örgütlerde Güven Algısı. *Kişisel Gelişimde Çağdaş Yönelimler Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Ankara Eğitim ve Doktrin Komutanlığı*, 225-237.
- Yıldırım, A. ve Şimşek H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2018). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, F. (2002). *Çalışma Yaşamında Örgüte Bağlılık Ve Örgütsel Adalet İlişkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldız, K. (2017). *Öğretmenlerin Yönetime Katılma Algıları İle Örgütsel Güven Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: İstanbul İli Fatih İlçesi Örneği*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

KAVTEPE VOLKANİZMASI VE JEOMİRAS AÇISINDAN ÖNEMİ

Ahmet Serdar AYTAÇ

Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak. Coğrafya Böl. Şanlıurfa, TÜRKİYE. E-mail:
aserdaraytac@yahoo.com

Tuncer DEMİR

Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fak. Coğrafya Böl. Antalya, TÜRKİYE. E-mail:
tuncerdemir@akdeniz.edu.tr

Faruk BİNGÖL

Harran Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak. Coğrafya Böl. Şanlıurfa, TÜRKİYE. E-mail:
farukbingol8@gmail.com

Öz

Kula Yöresi Türkiye'nin en genç volkanik alanlarından biridir. Yöre Kuaternerde gerçekleşen bazaltik volkanizmaya bağlı karakteristik yer şekillerinin büyük çoğunluğunun kısa mesafeler dahilinde görülebildiği nadir alanlardandır. Yörede Kuaterner volkanizması üç farklı evrede meydana gelmiş söz konusu volkanik etkinlikler bölgeyi drene eden Gediz Nehri vadisinin jFISCEomorfolojik evrimi üzerinde önemli değişikliklere neden olmuştur. Kuaterner'de gerçekleşen volkanik aktiviteye bağlı çıkan lavlar zaman zaman Gediz Nehri'nin önünü tıkayarak volkanik lav seti gölleri oluşturmuş hatta volkanizma zaman zaman söz konusu lav seti gölleri içerisinde ve yakın çevresinde de devam etmiştir. Bu çalışmada Erken Pleistosen döneminde Kula'da Gediz Nehri üzerinde oluşan lav seti gölü (paleo-göl) içerisinde meydana gelen Kavtepe volkanizmasına bağlı oluşan volkanik şekillerin oluşumu ve bunların Jeo (jeolojik) miras açısından önemlerinin araştırılması amaçlanmıştır.

Araştırma kapsamında Kavtepe'nin yörede yaygın görülen Miosen yaşlı sedimanter birimleri kesip çıkan bir volkanik çıkış merkezi (volkan bacası) olduğu; Kavtepe volkanizmasının iki evrede gerçekleştiği, başlangıçta volkanizmanın Gediz Nehri'nin önceki vadisine yakın bir yerde başladığı ve açığa çıkan lavların Gediz'in VI. taraçasını kısmen örttüğü belirlenmiştir. Volkanizmanın ikinci evresinin

ise Akçeme volkanının Gediz Nehri'ni bloke ettikten sonra oluşan paleogöl içerisinde gerçekleştiği ve ikinci evrede açığa çıkan lavların, doğrudan su ile temas ederek yastık lava dönüştüğü tespit edilmiştir.

Kavtepe, Kula yöresinin jeolojik-jeomorfolojik evriminin önemli delillerini barındırmasının yanında farklı seviyelerde gerçekleştirilebilecek Doğa ve Yer Bilimleri eğitimi faaliyetleri açısından da oldukça önemlidir. Bu özellikleri ile Kavtepe Jeoturizm ve Jeomiras açısından oldukça önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Kelimeler: Kavtepe Volkanizması, Jeomiras, Kula, Ege Bölgesi

REASONS BEHIND CODE SWITCHING FROM ALBANIAN TO ENGLISH AMONG ALBANIAN SPEAKERS

Kushtrim BERISHA

South East European University, NORTH MACEDONIA

Abstract

This research aimed to identify the reasons why Albanian speakers switch from their native language, Albanian, to English from time to time during a conversation. The hypothesis of the research was that Albanian speakers switch from Albanian to English generally because of the need for acceptance among peers. The study was conducted using a questionnaire that was offered to more than a hundred potential participants, all of them being bilinguals, in other words, Albanian speakers of English. The outcomes of the research disproved the hypothesis and, at the same time, revealed that the majority of respondents use English in casual Albanian conversations from time to time because it enables them to express themselves more easily. The second finding was that a considerable number of respondents switch to English without noticing, meaning they do so subconsciously. The final finding was that generally speaking most Albanian speakers do engage in code-switching between Albanian and English, and a very small minority claimed to never switch to English on purpose.

OKUL ÖNCESİ ÖĞRENCİLERİNİN PROBLEM ÇÖZME BECERİLERİ

Problem Solving Skills of Pre-School Students

Sebahattin KARTAL

Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, SHMYO, Çocuk Gelişimi Bölümü, TÜRKİYE. E-mail: skartal@cumhuriyet.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-0184-6070

Aysel ARSLAN

Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, SHMYO, Çocuk Gelişimi Bölümü, TÜRKİYE. E-mail: arslanaysel.58@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8775-1119

Öz

Okul öncesi dönemde çocukların problem çözme becerilerinin gelişmesi öncelikli olarak ailede başlasa da asıl bilinçli eğitim anaokullarında başlar. Çocuklar okul öncesinde eğitim veren kurumlara başladıklarında bireysel olarak kendi problem durumlarıyla ilgilenmeye yönelirler. Karşılaştıkları öğrenmeye yönelik her bir bilgi, durum ve olay onlar için başlı başına bir problemdir. Bunun için de çözüm üretmeye yönelik olarak harekete geçerler. Bu süreç onların öncelikle zekâ ve düşünsel becerilerinin gelişimine destek olur. Karşılaştıkları her bir problem durumunu çözümledikçe kendilerine olan güvenleri artar. Günümüzdeki eğitim süreçlerinin en temel hedeflerinden biri olan problem çözme becerisinin okul öncesinde edinilmeye başlanmasıyla yirmi birinci yüzyıl becerilerine sahip bireylerin yetiştirilmesi hedefine de katkı sunulmuş olmaktadır. Bu hedeflerin; bedensel, zihinsel, duygusal ve sosyal yönden sağlıklı, çevresiyle uyumlu, kendisine ve çevresindekilere yetebilen, problemlerini çözme gücüne sahip, yaratıcı, girişimci, üretken, dinamik, kendine güvenen bireyler yetiştirmek olduğu bilinmektedir. Problem; bir kişinin belirli bir amaca ulaşmasında önüne çıkan her türden engel olarak ifade edilebilir. Böyle bir engelle karşılaşan birey var olan durumla olması gereken durum arasındaki farkı bilerek buna yönelik çözüm önerileri üretmektedir. Bu çalışmada okul öncesi öğrencilerinin problem çözme beceri düzeylerinin belirlenmesi, bu becerilerin cinsiyet, anne ve baba eğitim durumu değişkenlerine göre incelenmesi amaçlanmıştır. Araştırmada random örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Araştırmanın örneklemi 2021-2022 eğitim dönemi ilk yarıyılında Sivas il merkezinde yedi farklı anasınıfına devam eden 60-72 ay kategorisinde bulunan 136 (55 kız-81 erkek) öğrenci oluşturmaktadır. Verilerin elde edilmesinde Oğuz ve Köksal-Akyol (2015) tarafından geliştirilen “*Problem Çözme Becerisi Ölçeği*”nden yararlanılmıştır. Ölçeğin güvenilirliği ölçek geliştirme çalışmasında 0.86, bu çalışmada ise 0.88 olarak belirlenmiştir. Elde edilen verilerin analizinde, tanımlayıcı istatistikler, bağımsız gruplar t testi, ANOVA testi, LSD testi, Basit Doğrusal Regresyon analizi kullanılmıştır. Yapılan analizler neticesinde öğrencilerin ölçekten aldıkları puan ortalamalarının cinsiyet, anne ve baba eğitim durumu değişkenleri açısından anlamlı düzeyde farklılık gösterdiği bulgusuna ulaşılmıştır ($p < .05$). Öğrencilerin problem çözme becerilerine ilişkin toplam puanlarının cinsiyetin %4'lük, anne eğitim durumunun %6'luk, baba eğitim durumunun ise %8'lik bir kısmını açıkladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Problem Çözme, Beceri, Okul Öncesi, Öğrenci

Abstract

Although the development of problem-solving skills of children in the pre-school period primarily starts in the family, the real conscious education begins in kindergartens. When children start preschool education institutions, they tend to deal with their own problem situations individually. Every information, situation and event related to learning they encounter is a problem in itself. For this, they take action to find solutions. This process primarily supports the development of their intelligence and intellectual skills. As they solve each problem situation they encounter, their self-confidence increases. With the acquisition of problem solving skills, which is one of the most basic goals of today's education processes, in preschool, it also contributes to the goal of raising individuals with twenty-first century skills. These goals are; It is known that it is to raise creative, entrepreneurial, productive, dynamic and self-confident individuals who are physically, mentally, emotionally and socially healthy, in harmony with their environment, capable of solving their own problems and those around them. Problem; It can be expressed as all kinds of obstacles in the way of a person to reach a certain goal. The individual who encounters such an obstacle knows the difference between the existing situation and the situation that should be, and produces solutions for it. In this study, it was aimed to determine the problem solving skill levels of preschool students and to examine these skills according to the variables of gender, mother and father educational status. Random sampling method was preferred in the study. The sample of the research consists of 136 students (55 girls-81 boys) in the category of 60-72 months who attend seven different kindergartens in the city center of Sivas in the first semester of the 2021-2022 academic year. The "Problem Solving Skills Scale" developed by Oğuz and Köksal-Akyol (2015) was used to obtain the data. The reliability of the scale was determined as 0.86 in the scale development study and 0.88 in this study. In the analysis of the data obtained, descriptive statistics, independent groups t test, ANOVA test, LSD test, Simple Linear Regression analysis were used. As a result of the analyzes, it was found that the mean scores of the students from the scale differed significantly in terms of gender, mother and father educational status variables ($p < .05$). It was determined that the total scores of the students regarding problem solving skills explained 4% of the gender, 6% of the mother's education level and 8% of the father's education level.

Keywords: Problem Solving, Skill, Pre-School, Student

GİRİŞ

Bireyin yaşantısı içinde karşılaştığı sıkıntı durumlarına problem adı verilmektedir. Problemler temelde kendi çözüm yollarını da içlerinde barındırırlar. Bu anlamda problemin iyi belirlenerek çözüm yollarının tespit edilmesi gerekmektedir (Adair, 2000). Birey bir problem durumuyla karşılaştığında onu çözümleyene kadar kendisini rahatsız hisseder ve bunun çözümü içinde farklı arayışlar içine girer (Bingham, 2004). Eğer bir çözüm yolu bulamazsa kendisini engellenmiş ve amacına ulaşamamış hisseder (Başaran, 2005). Birey bu olumsuz duygularından kurtulmak ister ve çaba gösterir. Bunun sonucunda ise problem çözme sürecinin ilk adımlarını atmış olur. Problem çözme süreci, bireyin yaşadığı huzursuzluğu atlama için tüm davranış ve eylemlerini kapsamaktadır. Birey yaşadığı bu duruma yönelik bir çözüm yolu bulana kadar bu süreç devam etmektedir. Bu süreç birey için sıkıntı yaratmasına karşın onun etkili ve kalıcı olarak öğrenmesini desteklemektedir. Bireyin yaşadıklarına çözüm bulmak için gösterdiği çaba bilişsel yeteneklerinin de gelişmesini desteklemektedir (Aydoğan, 2012).

Çocukların bilişsel gelişimlerinde okul öncesi dönem oldukça önemlidir. Bilişsel gelişimi destekleyen unsurlar arasında yer alan problem çözme becerilerinin erken dönem çocukluk döneminde geliştirilmesi

önemlidir (Begde & Özyürek, 2016). Elbette bunun için çocukların seviyelerine uygun olarak günlük yaşam içinde karşılaşılabilecek basit problemler bulunarak onlara sunulmalıdır. Çocukların bu problemler üzerinde düşünmesi ve olası çözüm önerilerini sunmaları istenmelidir. Bu problemlerin somutlaştırılması için hayatla ilişkisinin de kurulması önemlidir. Çocukların sahip olacakları bilgi ve beceriler gelecekte karşılaşılabilecekleri farklı sorunlar karşısında daha kolay çözüm üretmelerini destekleyecektir. Ayrıca problem çözme adımlarını nasıl uygulayacaklarına yönelik bir alt yapı oluşturmuş olurlar. Çocuklar farklı problem durumlarıyla karşılaştırılıp onları çözmeyi başardıkça kendilerini daha yetkin hissetmeye başlayacaklardır. Ayrıca bu durum onların öz-yeterlik, öz-güven, motivasyon ve üstbilişsel becerileri de geliştirmektedir (Anlıak & Dinçer, 2005). Problem çözme becerisi gelişen çocuklar gelecekte karşılaştıkları olayları takip etme, yorumlama ve olası sorunlar karşısında yapıcı çözümler üretme konusunda daha istekli olmaktadır (Zelazo, Carter, Reznick, & Frye, 1997). Edindikleri deneyimler onlara farklı çözüm yolları olabileceğini öğrenmiş olmaktadır (Ünal & Aral, 2014). Bu çözüm yollarının birden fazla olmasının aslında avantaj olduğunu da bilirler (Bingham, 2004).

Problem çözme süreci belirli aşamalardan oluşmaktadır (Scholnick & Friedman, 1987). Bu aşamalar sırasıyla; problemi tanımlama, açıklama, ilgili verileri toplama, çözümde kullanılacak verileri ayırt etme, farklı çözüm yollarını üretme, en uygun çözüm yolunu seçme ve uygulama, elde edilen sonucu değerlendirme olarak ifade edilmektedir (Bingham, 2004). Tüm bu aşamalar en basit problem durumlarından en karmaşık problem durumlarına kadar benzer şekilde uygulanmaktadır. Elbette okul öncesi dönem çocukları için bu aşamalar çok sade ve basit olarak tasarlanarak sunulmalıdır. Onların herhangi bir probleme yönelik olarak bu aşamaları kullanmaları için destek olunmalı ve gerektiğinde farklı çözüm yolları için ipucu verilmelidir (Ünal & Aral, 2014). Problem çözüldükten sonra süreç ve sonuç hakkında onlara sorular sorulmalıdır. Tüm bu süreç onların problemlere ve kendi düşüncelerine ilişkin olarak nesnel bir bakış açısı geliştirmelerini sağlamaktadır. Ayrıca bilişsel gelişimleri ve yaratıcı düşünme becerilerini geliştirmektedir (Oğuz & Köksal-Akyol, 2015). Okul öncesi dönemde çocukların problem çözme sürecine ilişkin tüm öğrendikleri daha sonraki eğitim süreçlerinde karşılaştıkları sorunlarla baş etmelerini kolaylaştırmaktadır (Aydoğan, 2004). Okul öncesi dönemde çocukların problem çözme becerilerinin geliştirilmesi için uygun etkinlikler yapılmalıdır. Erken dönem çocukluk dönemine ilişkin çalışmalar diğer eğitim basamaklarıyla kıyaslandığında görece olarak daha sınırlıdır. Bu nedenle yapılacak çalışmaların alanyazını destekleyeceği ve yeni yapılacak araştırmacılara kaynak oluşturacağı görülmektedir. Buradan yola çıkılarak gerek ilgili alan yazının desteklenmesi, gerek program hazırlayıcılara gerekse yeni yapılacak araştırmalara kaynak oluşturulması için bu çalışmanın yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan bu çalışmada okul öncesi çocuklarının problem çözme beceri düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda da aşağıdaki soruların yanıtı aranmıştır:

- a) Okul öncesi çocuklarının problem çözme beceri düzeyleri nedir?
- b) Okul öncesi çocuklarının problem çözme beceri düzeyleri cinsiyet, anne ve baba eğitim durumu değişkenleri açısından anlamlı düzeyde farklılık göstermekte midir?
- c) Okul öncesi çocuklarının problem çözme beceri düzeyleri ölçeğinden aldıkları puan ortalamalarının ölçeğin toplamı ile faktörleri arasındaki ilişki düzeyi ve yönü nedir?

d) Okul öncesi öğrencilerinin problem çözme beceri düzeyleri ölçeğinin toplam puanlarını anne ve baba eğitim durumu değişkenleri yordamakta mıdır?

YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın örnekleme, veri toplama araçları, verilerin toplanması ve analiz süreci hakkında bilgi verilmiştir.

Evren/Örneklem

Araştırma genel tarama modeline uygun olarak random örnekleme yöntemiyle yürütülmüştür. Araştırmanın örneklem grubu 2021-2022 eğitim yılında Sivas il merkezinde bulunan MEB'e bağlı anasınıflarına devam eden öğrencilerden oluşmaktadır. Bu öğrenciler yaş kategorisi olarak 60-72 ay grubunda yer almakta olup araştırmaya dâhil olanların toplam sayısı 136'dır (55 kız-81 erkek). Araştırmanın örneklem grubunu betimleyen bilgiler aşağıda Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Örneklem Betimsel Bilgileri

Değişkenler		f	%
Cinsiyet	Kız	55	40.4
	Erkek	81	59.6
Anne Eğitim	İlkokul	18	13.2
	Ortaokul	25	18.4
	Lise	53	39.0
	Üniversite	40	29.4
Baba eğitim	İlkokul	15	11.0
	Ortaokul	24	17.6
	Lise	53	39.0
	Üniversite	44	32.4

Yukarıdaki katılımcı bilgilerine bakıldığında erkek öğrencilerin biraz daha fazla olduğu, eğitim durumu açısından anne ve baba eğitim durumunun lise düzeyinde diğerlerinden daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Veri Toplama Araçları

Veriler araştırmacılar tarafından okul öncesi öğrencilerine uygulanan “*Problem Çözme Becerisi Ölçeği*” kullanılarak toplanmıştır.

Problem Çözme Becerisi Ölçeği (PÇBÖ): Verilerin elde edilmesinde Oğuz ve Köksal-Akyol (2015) tarafından geliştirilen “*Problem Çözme Becerisi Ölçeği*”nden yararlanılmıştır. 18 maddelik ölçek tek boyutlu bir yapıya sahiptir. Ölçekteki sorular için ayrı ayrı açıklayıcı görsel hazırlanmıştır. Çocuklara

görseller gösterilerek sorular sorulmuş ve çözüm önerilerini söylemeleri istenmiştir. Her soru için olabildiği kadar fazla çözüm önerisi sunmaları beklenmiştir. Çocuklar ilgili soruya hiç yanıt vermemişse “0”, bir yanıt varsa “1”, iki yanıt varsa “2”, üç yanıt varsa “3”, dört ve üzeri yanıt varsa “4” olarak puanlama yapılmıştır. Ölçek geliştirme çalışmasında ölçek güvenirliği .86, bu çalışmada ise .88 olarak belirlenmiştir. Buna göre öğrenciler soruların tamamına dört farklı yanıt verirlerse 72, puan hiç yanıt vermezlerse 0 puan almaktadır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verileri, 2021-2022 eğitim dönemi ikinci yarısında Sivas il merkezinde yedi farklı ana sınıfında öğrenim gören öğrencilere ölçeğin uygulanmasıyla elde edilmiştir. Uygulamada gönüllülük ilkesi gözetilmiş ve öğrenci yanıtlarına yönlendirici müdahale edilmemiştir. Öğrencilerin yorumlama sorularına verdikleri yanıtlar da yazıya geçirilmiştir. SPSS 25 programına aktarılan verilerde doğru yanıtlar “1” yanlış yanıtlar “0” olarak girilmiştir. Verilerin analizinde Kolmogorov-Smirnov testi, bağımsız gruplar t testi, ANOVA testi ve LSD testi uygulanmıştır. Ayrıca Pearson Korelasyon analizi, Basit Doğrusal Regresyon uygulanmıştır.

BULGULAR

Öğrencilerin PÇBÖ’den aldıkları toplam ve alt faktörlerine ilişkin madde puan ortalamaları, standart sapma değerleri bir bütün olarak Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2. PÇBÖ’ye İlişkin Betimsel İstatistikleri

	n	Min.	Max.	$\bar{x}$	sd
PÇBÖ	136	14	51	27.33	6.79

Tablo 2’de ölçekle ilişkin en düşük ve en yüksek puanları, faktörlerin ortalamaları ve standart sapma puanları yer almaktadır.

Okul öncesi öğrencilerinin cinsiyet değişkenine göre PÇBÖ’den aldıkları puanlarda istatistiksel farklılık olup olmadığının belirlenmesi amacıyla uygulanan bağımsız gruplar t testi sonuçları Tablo 3’te sunulmaktadır.

Tablo 3. Cinsiyet Değişkenine Göre Bağımsız Gruplar t Testi Sonuçları

	Cinsiyet	n	$\bar{x}$	sd	t	df	p
PÇBÖ	Kız	55	28.98	7.21	2.314	134	.023*
	Erkek	81	26.21	6.29			

* $p < .05$

Yapılan analizler neticesinde okul öncesi dönemdeki çocukların problem çözme becerilerinin cinsiyet değişkeni açısından kız öğrenciler lehine anlamlı farklılık gösterdiği ($p < .05$) bulgusuna ulaşılmıştır ($p > .05$) (Tablo 3).

Okul öncesi öğrencilerinin anne ve baba eğitim durumu değişkenlerine göre PÇBÖ'den aldıkları puanlarda istatistiksel farklılık olup olmadığının belirlenmesi amacıyla uygulanan ANOVA testi sonuçları Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4. Anne ve Baba Eğitim Durumu ANOVA Testi Sonuçları

	Anne eğitim	n	$\bar{x}$	sd	Varyans kaynağı	df	F	p	Anlamlı Farklılık
PÇBÖ	1.İlkokul	18	24.22	5.01	Gruplar arası	3	2.888	.038*	*4-1
	2.Ortaokul	25	26.04	7.04					
	3.Lise	53	27.45	6.24	Gruplar içi	132			
	4.Üniversite	40	29.38	7.52	Toplam	135			
	Baba eğitim	n	$\bar{x}$	sd	Varyans kaynağı	df	F	p	Anlamlı Farklılık
PÇBÖ	1.İlkokul	15	25.60	5.03	Gruplar arası	3	5.121	.002*	*4-1, *4-2, *3-2
	2.Ortaokul	24	23.42	5.95					
	3.Lise	53	27.70	6.02	Gruplar içi	132			
	4.Üniversite	44	29.61	7.66	Toplam	135			

* $p < .05$

Tablo 4'teki bulgulara bakıldığında okul öncesi dönemdeki çocukların puan ortalamalarının anne ve baba eğitim durumu değişkeni açısından anlamlı farklılık gösterdiği ($p < .05$) görülmüştür ($p > .05$). Yapılan LSD analizi sonuçlarında anlamlı farklılığın anne eğitim durumu değişkeni açısından "Üniversite ile İlkokul" grupları arasında annesi üniversite mezunu olan çocuklar lehine olduğu saptanmıştır. Baba eğitim durumu değişkeni açısından ise anlamlı farklılığın "Üniversite ile İlkokul, Ortaokul" grupları arasında üniversite; "Lise ile Ortaokul" grupları arasında lise lehine olarak belirlenmiştir.

Okul öncesi öğrencilerinin cinsiyet, anne ve baba eğitim durumlarının problem çözme beceri düzeylerini toplam puan açısından yordayıp yordamadığının belirlenmesi amacıyla basit doğrusal regresyon uygulanmış ve elde edilen sonuçlar aşağıda Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Cinsiyet, Anne ve Baba Eğitim Durumu Değişkenleri PÇBÖ Basit Doğrusal Regresyon Sonuçları

Değişken	B	ss	β	t	p	R	R ²	Düzeltilmiş R ²
Sabit	31.754	1.948		16.304	.000			
Cinsiyet	-2.772	1.167	-.201	-2.376	.019	.201	.040	.033
R=.201		R ² =.040						
F=5.645		p =.019*						
Sabit	22.524	1.721		13.089	.000			
Anne eğitim	1.689	.571	.248	2.958	.004*	.248	.061	.054
R=.248		R ² =.061						
F=8.751		p =.004*						
Sabit	21.667	1.790		12.107	.000			
Baba eğitim	1.935	.581	.277	3.333	.001*	.277	.077	.070
R=.248		R ² =.061						
F=11.111		p =.001*						

* p <.05 ** Bağımlı değişken PÇBÖ

Tablo 5 incelendiğinde; okul öncesi öğrencilerinin cinsiyetlerinin problem çözme beceri düzeylerini pozitif yönde yordadığı (p <.05), problem çözme beceri düzeylerinin %04'lük bir kısmını açıkladığı saptanmıştır (R=.201; R²=.040; p <.05). Okul öncesi öğrencilerinin cinsiyetlerinin problem çözme becerilerini yordamasına ilişkin kurulan regresyon modelinin simgesel gösterimi " $PÇBÖ=31.754+-2.772*Cinsiyet$ " şeklindedir. Okul öncesi öğrencilerinin anne eğitim durumlarının problem çözme beceri düzeylerini pozitif yönde yordadığı (p <.05), problem çözme beceri düzeylerinin %06'lık bir kısmını açıkladığı saptanmıştır (R=.248; R²=.061; p <.05). Okul öncesi öğrencilerinin anne eğitim durumlarının problem çözme becerilerini yordamasına ilişkin kurulan regresyon modelinin simgesel gösterimi " $PÇBÖ=22.524+1.689*Anne Eğitim Durumu$ " şeklindedir. Okul öncesi öğrencilerinin baba eğitim durumlarının problem çözme beceri düzeylerini pozitif yönde yordadığı (p <.05), problem çözme beceri düzeylerinin %08'lik bir kısmını açıkladığı saptanmıştır (R=.248; R²=.077; p <.05). Okul öncesi öğrencilerinin baba eğitim durumlarının problem çözme beceri düzeylerini yordamasına ilişkin kurulan regresyon modelinin simgesel gösterimi " $PÇBÖ=11.111+1.935*Baba Eğitim Durumu$ " şeklindedir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Yapılan analizler neticesinde okul öncesi dönemdeki çocukların problem çözme becerilerinin cinsiyet değişkeni açısından kız öğrenciler lehine anlamlı farklılık gösterdiği bulgusuna ulaşılmıştır. Rubin ve Krasnor (1983), Dereli (2009) ve Yılmaz'ın (2012) çalışmalarında cinsiyet değişkeni açısından anlamlı farklılık olduğu saptanmıştır. Ancak alanyazında farklı sonuçlara da rastlanmıştır. Yükcü ve

Demircioğlu (2017), Özyürek, Çetin, Şahin, Yıldırım ve Evirgen (2018) tarafından yapılan çalışmalarda okul öncesi dönemde çocukların cinsiyetinin problem çözme becerileri üzerinde etkili olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Görüldüğü gibi okul öncesi dönemde problem çözme ile cinsiyet arasındaki ilişkiye ilişkin olarak alanyazında farklı bulgular yer almaktadır.

Öğrencilerin puan ortalamalarında okul öncesi öğrencilerinin anne ve baba eğitim durumu değişkenleri açısından anlamlı farklılık olduğu bulgusuna ulaşılmaktadır. Benzer şekilde Akbaş (2005) tarafından yapılan çalışmada okul öncesi dönemdeki çocukların problem çözme becerileri düzeylerinde anne ve babaların eğitim durumları yükseldikçe problem çözme becerilerinin de arttığı ortaya konulmuştur. Hamarta (2007) ve Yılmaz'ın (2012) yaptığı araştırmalarda okul öncesi dönem çocuklarının problem çözme becerileri üzerinde anne eğitim durumunun belirleyici bir değişken olduğu ancak baba eğitim durumunun olmadığı belirlenmiştir. Yükcü ve Demircioğlu (2017), Özyürek vd. (2018) tarafından yapılan çalışmalarda anne ve baba eğitim durumunun çocukların problem çözme becerilerini ayırt edici bir değişken olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Öğrencilerin problem çözme becerilerine ilişkin toplam puanlarının cinsiyetin %4'lük, anne eğitim durumunun %6'luk, baba eğitim durumunun ise %8'lik bir kısmını açıkladığı tespit edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlarda cinsiyet, anne ve baba eğitim durumlarının okul öncesi dönem çocuklarının problem çözme becerileri üzerinde ayırt edici etkisinin olduğu görülmektedir. Anlamlı farklılıkların cinsiyet açısından kız öğrenciler lehine ebeveyn eğitim durumu açısından ise daha eğitilmiş ebeveynler lehine olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu değişkenlerin farklı düzeylerde problem çözme becerisini yordadığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Bu çalışma farklı örneklem gruplarıyla yinelenabilir. Okul öncesi öğretmenleri çocukların problem çözme becerilerini desteklenmesine yönelik etkinlikler planlayıp uygulayabilir. Problem çözme becerisi üzerinde farklı değişkenlerin etkisi araştırılabilir. Nitel ve nicel veriler birlikte toplanarak betimsel bulguların nedenleri ortaya konulabilir. Deneysel çalışmalar yapılarak bu becerinin gelişimine farklı değişkenlerin etkisi araştırılabilir. Kardeş sayısı, doğum sırası, akran etkileşimi gibi değişkenlerin etkisi araştırılabilir.

KAYNAKÇA

- Adair, J. (2000). *Karar verme ve problem çözme*. (Çev. Kalaycı, N.) Ankara: Gazi Kitabevi.
- Akbaş, S. C. (2005). *Okul öncesi eğitime devam eden altı yaş grubu çocukların sosyal problem çözme becerilerinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Anlıak, Ş., & Dinçer, Ç. (2005). Farklı eğitim yaklaşımları uygulayan okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden çocukların kişiler arası problem çözme becerilerinin değerlendirilmesi, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences*, 38(1), 149-166.
- Aydoğan, Y. (2004). *İlköğretim ikinci ve dördüncü sınıf öğrencilerine genel problem çözme becerilerinin kazandırılmasında eğitimin etkisinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- Aydoğan, Y. (2012). *Problem çözme ve problem becerilerinin desteklenmesi*. (Ed. Ömeroğlu E.). (2. Baskı). Ankara: Kök Yayıncılık.
- Başaran, E. İ. (2005). *Eğitim psikolojisi*, Ankara: Nobel Yayınları.
- Begde, Z., & Özyürek, A. (2016). Öğretmen ve anne-baba tutumlarının okul öncesi dönem çocuklarının problem çözme becerilerine etkisi. *Amasya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 5 (1), 204-232. <https://doi.org/10.17539/aej.07642>
- Bingham, A. (2004). *Çocuklarda problem çözme yeteneklerinin geliştirilmesi*. (Çev. A. Ferhan Oğuzkan), İstanbul: Milli Eğitim.
- Dereli, E. (2009). Examining the permanence of the effect of a social skills training program for the acquisition of social problem-solving skills. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 37(10), 1419-1427.
- Hamarta, S. (2007). *İlköğretim 8. sınıf öğrencilerinin sosyal problem çözme becerilerinin algılanan anne-baba tutumları açısından incelenmesi*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Oğuz, V., & Köksal-Akyol, A. (2015). Problem çözme becerisi ölçeği (PÇBÖ) geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 44(1), 105-122. <https://doi.org/10.14812/cufej.2015.006>
- Özyürek, A., Çetin, A., Şahin, D., YILDIRIM, R., & Evirgen, N. (2018). Okul öncesi dönem çocuklarda problem çözme becerilerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi*, 3(2), 32-41.
- Rubin, K. H., Daniels-Beirness, T., & Bream, L. (1984). Social isolation and social problem solving: A longitudinal study. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 52(1), 17.
- Scholnick, E. K. ve Friedman, S. (1987). The planning construct in the psychological literature. S. Friedman, E. K. Scholnick & R. Cocking (Eds.) In *blueprints for thinking: The role of planning in cognitive development* (pp. 3-38). England: Cambridge University.
- Ünal, M., & Aral, N. (2014). Deney yöntemine dayalı eğitim programı'nın 6 yaş çocuklarının problem çözme becerilerine etkisinin incelenmesi, *Eğitim ve Bilim*, 39(176), 279-291. <http://dx.doi.org/10.15390/EB.2014.3592>
- Yılmaz, E. (2012). *60-72 aylık çocukların duyguları anlama becerilerinin sosyal problem çözme becerilerine etkisinin incelenmesi*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yükçü, Ş. B., & Demircioğlu, H. (2017). Okul öncesi dönemdeki çocukların sosyal problem çözme becerisinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi*, 1(2), 216-238.
- Zelazo, P. D., Carter, A., Reznick, J. S., & Frye, D. (1997). Early development of executive function: A problem-solving framework. *Review of General Psychology*. 1(2), 198-226. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.1.2.198>

INTERNATIONAL COMPETITIVENESS OF THE CARPET INDUSTRY: THE CASE OF GAZIANTEP

Orhan ÇOBAN

Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Logistic,
Gaziantep, TURKEY; E-mail: ocoban@gantep.edu.tr; ORCID ID: 0000-0001-6137-8937.

Ayşe ÇOBAN

Gaziantep University, Oğuzeli Vocational School, Gaziantep, TURKEY; E-mail:
aysecoban@gantep.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-7844-7633.

Abstract

The carpet sector, which constitutes the sub-sector of the textile sector, has an important place in the Turkish economy. The design and production of handmade carpets in Turkey has a long history. Although this history and basic production technique, which dates back to thousands of years, has remained unchanged, investments in the sector have decreased over time with the rapid development of technology and machine carpet has begun to dominate the sector. The carpet industry is a very old and well-known industry branch that has an important place in the socio-economic life of the people. The carpet industry plays an important role in reducing unemployment in rural areas, eliminating regional imbalances and ensuring economic development.

The aim of this study is to reveal the international competitiveness of the carpet industry based on the example of Gaziantep province. According to the analyzes and evaluations made, Turkey has a great potential in the carpet industry. Especially considering the developments after 2010, it is observed that Turkey's sectoral competitiveness is increasing day by day. According to the data of 2021, Turkey is the country that exports the most in the world after China. In this context, exporting carpets to approximately 167 countries, Turkey's exports in 2021 are at the level of 3 billion dollars.

When carpet exports from Turkey are considered on the basis of provinces, Gaziantep comes first. According to the data of 2021, Turkey ranks first both in Turkey and in the world on the basis of provinces. A total of 1 billion 468 million 400 thousand dollars of carpet exports were realized in Gaziantep in the eight-month period of 2021. This figure corresponds to 71 percent of total carpet exports. In other words, 71 percent of Turkey's carpet exports were carried out by Gaziantep alone

SKANDERBEG'S FIGURE AT *UNLUCKY SCANDERBEG OF DE RADA* AND *SKANDERBEG'S HISTORY* OF NAIM FRASHËRI

Figura e Skënderbeut te *Skënderbeu i pafat* e De Radës dhe *Histori e Skënderbeut* e Naim Frashërit

PhD.(C) Brikenë CERAJA-BEKA

St. Kliment Ohridski University, Sofia, BULGARIA

Abstract

Skanderbeg's figure is present in Albanian literature almost as much as any other historical figure that has appeared in the literature of any European or world country. Since the beginning of Albanian literature, Skanderbeg's figure is present. At times, it appears as a central figure and as a figure that inspires writers to write about the struggle of the Albanian people for freedom.

Among the first authors who dealt with the Scanderbeg's era is the great poet Jeronim De Rada. One of the most prominent works of De Rada, which in the center of attention has the Albanian hero and describes the deeds and wars of Skanderbeg and Albanians for freedom, is "Unlucky Skanderbeg". This is one of De Rada's greatest works, both in terms of the thematic breadth and the social value that is dealt with in it. Indeed, this is a collection of 32 poems with a beautiful tendency of a historical-romantic epic.

Among other writers who have taken on Skanderbeg's figure and have left an indelible mark in Albanian literature is definitely Naim Frashëri. With his work "Scanderbeg's History", Naim Frashëri elevated Scanderbeg's monumental figure in accordance with the liberation ideas and fundamental concepts of the Renaissance.

Although there are few Albanian writers who have not written about Skanderbeg or his age, we have focused only on these two authors. By making a comparative look at these two works, we will highlight the features that Skanderbeg recognizes, as described in these two works, and will consider the essential elements that distinguish these two works, which are also elements that recognize the period of Albanian Romanticism.

Keywords: Skanderbeg, De Rada, Naim Frasher, Romanticism, figure, poem

Abstrakt

Figura e Skënderbeut është e pranishme në letërsinë shqipe pothuajse më shumë se çdo figurë tjetër historike që është paraqitur në letërsinë e cilitdo popull evropian apo botëror. Që nga filltet e letërsisë shqipe, figura e Skënderbeut është e pranishme. Herë paraqitet si figurë qendrore e herë si figurë që frymëzon shkrimtarët të shkruajnë për luftën e popullit shqiptar për liri.

Ndër autorët e parë që trajtoi temën e epokës së Skënderbeut është poeti i madh arbëresh Jeronim De Rada. Njëra prej veprave më të shquara të De Radës, e cila në qendër të vëmendjes ka heroin shqiptar dhe përshkruan bëmat

dhe luftërat e Skënderbeut dhe shqiptarëve për liri është “Skënderbeu i pafat”. Kjo është njëra ndër veprat më të mëdha të De Radës, si për kah gjerësia tematike ashtu edhe për kah vlera shoqërore që trajtohet në të. Në të vërtetë, kjo është një përmbledhje e përbërë prej 32 poemash me tendencë bukur të theksuar të një epi historiko-romantik.

Ndër shkrimtarët tjerë që janë marrë me figurën e Skënderbeut dhe kanë lënë gjurmë të pashlyeshme në letërsinë shqipe është padyshim Naim Frashëri. Me veprën e tij “Histori e Skënderbeut”, Naimi e lartësoi figurën monumentale të Skënderbeut në përputhje me idetë çlirimtare dhe konceptet themelore të Rilindjes.

Edhe pse të paktë janë ata shkrimtarë shqiptarë që nuk kanë shkruar për Skënderbeun apo epokën e tij, ne jemi përqendruar vetëm te këta dy autorë, konkretisht te veprat “Skënderbeu i pafat” e De Radës dhe “Histori e Skënderbeut” e Naimit. Duke iu bërë një vështrim krahasues këtyre dy veprave, do të nxjerrim në pah veçoritë dhe tiparet që e shquajnë Skënderbeun, që përshkruhen në këto dy vepra, si dhe do të shqyrtojmë elementet thelbësore që i shquajnë këto dy vepra, që njëherësh janë dhe elemente që e shquajnë periudhën e Romantizmit shqiptar.

Fjalët çelës: Skënderbeu, De Rada, Naim Frashëri, Romantizmi, figura, poema

Skanderbeg and his wars constitute a living phenomenon, and every era of our history has looked at and conceived of it, bringing something new, something of its own, to its understanding. And this is natural, because the importance of the giant wars that he waged for almost a quarter of a century for the land, freedom, and political union of the Albanian people, exceeded the goals of his era. In the difficult centuries that came for the Albanians after the death of the hero, in the successive uprisings that they developed against the Ottoman invaders, the name of Skanderbeg became a flag and a symbol of the fight for freedom. For these reasons, the figure and era of Skanderbeg inspired Albanian writers, who from early on, created works permeated by love and ardent admiration for the fate of Kruja.

In one word, as the well-known Albanian writer Ernest Koliqi writes, "The figure of Kastrioti symbolizes the unity of Albanians."¹

The name and memory of Skanderbeg was preserved first in the popular tradition, of which the hero became a part during his lifetime. Later, through an entire literature, starting with the work of Barleti, the echo of Skanderbeg's heroic deeds not only did not die out, but gained a special strength and resonance.

"From Marin Barleti to Ismail Kadare, the figure of Skanderbeg has been treated, connected with the fate and deeds of Albanians in certain periods of their history. The dimension of the national ideal is strengthened in the works of historians as well as in the works of writers."²

From the middle of the 19th century, when the efforts of the Albanians to shake off slavery were renewed with an unprecedented momentum, when Albania was swept by a powerful wave of uprisings and the liberation movement recognized wide proportions and acquired a conscious character, the figure of Skanderbeg took on a meaning especially important and new echo. Under these conditions, the figure

¹ Ernest Koliqi, *Fishta interpreter of the Albanian spirit*, Franciscan Assembly, Gjakovë, 1997, page 81.

² Sali Bashota, *Skanderbeg of history and Skanderbeg of literature*, Albanology 9, Institute of Albanology, Pristina 2019, page 84.

of Skanderbeg not only symbolized national unity against feudal, provincial, and religious disunity, but also marked the path to victory over the enemy. Therefore, the National Renaissance turned to the figure of the 15th century hero as a symbol of invincible resistance against the foreigner.

This reason explains the interest and the great place that the figure of Skanderbeg occupied in the literature of the Renaissance, which was inspired by the ideals of the war for the national liberation of the Albanian people. Taking the great patriotic theme of the 15th century epic and its immortal leader, Gjergj Kastriot - Skanderbeg, the Renaissance writers laid the foundations of a new literature, which had a national content and was an expression of the aspirations and concerns that characterized most Albanians in that time.

Romantic poets, meanwhile, imagine that period as "The period of independence, freedom and happiness of the Albanians."¹

Among the first authors who dealt with the topic of Skanderbeg's era is the great Arber poet Jeronim De Rada. In his poems "Skenderbeu i pafan", "Pasqyra e e nje jete njerezore" and "Gjon Huniadi", the figure of Skanderbeg is created with quick dashes; he appears to us as a symbol of insurgent Albania, as an invincible knight and an outstanding leader.

One of De Rada's most outstanding works, which focuses on the Albanian hero and describes the exploits and struggles of Skanderbeg and the Albanians for freedom, is "Skenderbeu i pafan" (Unlucky Scanderbeg). This is one of De Rada's greatest works, both in terms of thematic breadth and the social values it deals with. In fact, this is a composite collection of 32 poems with a beautifully pronounced tendency of a historical-romantic epic.

De Rada, for weaving this work, of course, in addition to the oral literature of Arbëresh, which was rich with many data from the era of Skanderbeg, also used Barleti's History of Skanderbeg, therefore the reflection of many situations also coincides well with the historical data of development of events. Thus, this work now appears to us as a conglomeration of events of the fifteenth century, be it war or social relations in general, where Albanian heroes and heroines such as Radovani and Bosdari, Astiri and Gjekoviti, Ganeta and Serafina, Agata and Imatea and many other faces form the richest gallery of types that Albanian romanticism created for the era of Skanderbeg, to which De Rada dedicated almost the entire literary work. This is a great merit of De Rada, since he was the first to shine artistically the face of our legendary fate, whose era later became a source of inspiration for our renaissance.

Among the other writers who dealt with the figure of Skanderbeg and left an indelible mark on Albanian literature is undoubtedly Naim Frashëri. With his work "Histori e Skenderbeut" (Skanderbeg's history), Naimi exalted the monumental figure of Skanderbeg in accordance with the liberating ideas and basic concepts of the Renaissance.

Addressing the great subject of our national literature with a lively poetic language and a dedicated spirit, Naim, both in terms of artistic strength and resonance, far surpassed what was written before his work. Naim's poem gained great popularity and played a prominent role in the formation of the national

---

¹ Rexhep Qosja, History of Albanian literature, Romanticism I, Rilindja, Pristina, page 184.

consciousness of our people, in the conditions when he was preparing for the decisive match with the hundred-year-old conqueror.

Naimi tried to speak to his compatriots, through the time and the figure of Skanderbeg, with the voice of the homeland worn out by five centuries of captivity, to remind them of their duties towards him, to give light to Albania from the bright spirit of the hero, to sound the trumpet for the complete liberation of the country.

Naim's Skanderbeg is the personification of the heroic spirit of the people of his century - a source of inspiration for heroism in the coming war. With the high awareness of the work he performed before history, with the precious virtues of patriotism, bravery, and wisdom, Skanderbeg should serve as a model to help Albanians understand the historical tasks of the time and become masters of them. The great influence exerted by that work had its source in the strong patriotic ideas it carries, in the actual sound that the poet has given them, as well as in his skill to create a beloved hero close to the spirit of the Albanian.

It is known that European romantics, to escape the reality in which they lived, turn to the past, be it mythology or history. As researcher Osman Gashi explains, "The history of world literature is inextricably linked to myths."¹

Putting him in the center of the work for the first time, Naimi, relying on Barleti, presented Skanderbeg as a popular hero, loved, and respected by all. He is an example of moral and physical perfection. Alongside bravery and manliness, there are simplicity, goodness, magnanimity and wisdom, traits that make him an ideal leader, in accordance with the requirements of the European Renaissance for the hero, as well as with the Enlightenment beliefs of the poet.

Although he adheres to a systematic presentation of the story of Skanderbeg's life and warriors, although he presents it mainly through action, the poet has also paid attention to the discovery of the inner world of the hero. The confession that Skanderbeg makes to the old man Hasan in a foreign land, through which he pours out the voice of his heart saddened by longing for his motherland, the pangs of conscience he feels after the reproaches of his father's shadow, the feelings that boil inside him when he finds out for the sorrows of the homeland and the family, the bitter tears he swallows when he hears about the betrayal of Moisi Golemi and the emotions he feels when he forgives him with patience, are some of the elements that enrich the spiritual world of the hero.

---

¹ Osman Gashi – Myth and European Romanticism, Kosovo Pen Center, Pristina, page 36.

KESİNTİSİZ ÖĞRENME MODELİNİN DİL EĞİTİMİNDE YERİ VE ÖNEMİ

The Place and Importance of Seamless Learning Model in Language Education

Doç. Dr. Fethi KAYALAR

Eğitim Fakültesi, Erzinan Binali Yıldırım Üniversitesi, TÜRKİYE. E-mail: fkayalar@erzincan.edu.tr

Dr. Öğretim Üyesi Filiz KAYALAR

Yabancı Diller Yüksekokulu, Erzinan Binali Yıldırım Üniversitesi, TÜRKİYE. E-mail:

filiz.kayalar@erzincan.edu.tr

Öz

Mobil teknolojinin öğretme ve öğrenmeye yapabileceği potansiyel katkı, en önemli ve stratejik araştırma alanlarından biri haline gelmiştir. Eğitimcilerin, öğrenme tasarımlarının ve öğretim modellerinin, öğrencilerinin esnek, mobil ihtiyaçlarıyla daha iyi ve uyumlu olacak şekilde nasıl yeniden yapılandırılması gerektiğini anlamaları ve onları isteyenlere daha zengin ve kesintisiz öğrenme deneyimleri sunmaları gerekmektedir. Mobil el cihazları daha akıllı ve yetenekli hale geldikçe, öğrencilerin gerçekleştirebilecekleri öğrenme etkinliklerinin çeşitliliği de artmaktadır. Öğrenciler artık kişisel yayıncılık, sohbet başlatma, sosyal medyaya katılma, diğerlerinden gelen sorulara yanıt bulma, ekip işbirliğini kolaylaştırma ve bilgi paylaşımı gibi işbirlikçi ve sosyal öğrenme etkinliklerine katılabilmektedirler. Bu durum dil eğitiminde Kesintisiz Öğrenme Modelini daha verimli ve etkin kılmaktadır. Bu çalışmada Kesintisiz Öğrenme Modelinin dil eğitimindeki yeri ve önemi bu alanda yapılan çalışmalarda incelenmiş ve hem pandemi döneminde hem de pandemi sonrası normal eğitime geçiş sürecinde dil eğitimi için çok verimli bir öğrenme modeli olduğu vurgulanmıştır. Bu modelin sadece okul ya da kampüs ortamında değil aynı zamanda okul ve kampüs dışı ortamlarda da çok etkin bir model olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kesintisiz Öğrenme Modeli, Dil Eğitimi, Karma Öğrenme, Eğitim Yönetimi

Abstract

The potential contribution of mobile technology to teaching and learning has become one of the most important and strategic research areas. Educators need to understand how learning designs and teaching models need to be reconfigured to better and align with the flexible, mobile needs of their students, and provide richer and seamless learning experiences for those who want them. As mobile handsets become smarter and more capable, so does the variety of learning activities students can perform. Students can now participate in collaborative and social learning activities such as self-publishing, starting conversations, participating in social media, answering questions from others, facilitating team collaboration and sharing information. This makes the Seamless Learning Model more efficient and effective in language education. In this study, the place and importance of Seamless Learning Model in language education has been reviewed in the studies conducted in this field and it has been emphasized that it is a very efficient learning model for language education both during the pandemic period and during the transition to normal education after the pandemic. It has been determined that this model is a very effective model not only in the school or campus environment, but also out-school and off-campus environments.

Keywords: Seamless Learning Model, Language Education, Blended Learning, Education Management

CORONA VIRUS- ITS IMPACT ON SOCIAL LIFE

Dr. Miran SADIKU

Linz, AUSTRIA

Abstract

We have been living in pandemic conditions for two years now and the Sars Cov-2 virus has become part of our lives. There is no one who does not know someone who has not been infected with this virus. Unfortunately the number of deaths from this virus or even other contagious diseases has not stopped.

With his appearance, social life took a new direction and families faced problems and challenges for which they were not at all prepared.

Below I will focus only on some areas of social life, which have been shaken since the appearance of the virus.

- Education
- Labor market and economic situation
- Economic status and vaccination
- Freedom of movement during the pandemic
- The psychological state of people, especially young people

INTRODUCTION

We have been living in conditions of a pandemic for two years now, and the Sars Cov-2 virus has become part of our lives. There is virtually no person that does not know at least one person who has been infected by this virus. Unfortunately, death due to this virus, or even from other related diseases, has not stopped counting.

With its appearance, social life took a new direction, and families were faced with issues and challenges for which they were not prepared.

Below I shall focus only on some areas of social life, which have been struck since the appearance of the virus.

Education

Western societies had to face a terrifying unknown phenomenon. Many states imposed immediate shutdowns. Kindergartens, schools, universities, museums, everything else related to education and culture, was paralyzed.

The teachers were faced with an unprecedented challenge. In a very short time, it became necessary to switch from face-to-face learning to online learning, respectively distance learning.

For weeks on end, teachers had lost contact with most of their students. They were not aware whether their students were working weekdays at home with their lessons, or how they were coping with this situation.

Many researches have shown that children who came from migrant families, but also those in low-income families, were exceptionally affected by the total closure, or the "Lockdown".

They lacked access to the Internet, technological devices such as PCs, laptops, tablets or smart phones. The problem was already there, it just surfaced stronger. The issue was further exacerbated due to the fact that the children were also lacking parental assistance while learning at home. Many parents did not have the skills to help their children in their learning.

As a result, these children were left far behind in lessons (children had already poor results at school) compared with children having no issue with technical and financial matters. These children received assistance from qualified parents, or supplementary online learning from relevant institutes. Of course, their parents had the means to pay for such services, due to their high standing economic and social status.

Labor market and Economic situation

Most female workers were forced to work part-time, from home, where possible. However, many of them were left at home, temporarily without work. Such a situation had a great impact on the household economies.

In Austria, as a result of these developments, for the year 2021, over 400,000 children could not benefit from the Family Bonus. Their parents were not included in the category of persons who would benefit from this regulation, which allows for a part of the income tax to be remanded as a bonus for their children. This all came as a result of shortening working hours, or being out of work for weeks or months (**Kurier Newspaper, 11/2021**).

Unicef reported that during the pandemic, the number of children living in poverty rose to 100 million, which is 10% more than in 2019 (, **Deutsches Komitee für Unicef, Berger 6/2022**).

Small and medium-sized businesses suffered the most from the reigning circumstances. Although the state did provide assistance through various funds, quite a few firms announced their bankruptcy. As a result, many people lost their jobs.

Although many sectors were close to winding up, there were also sectors that recorded large profit growth. The real estate and construction sectors multiplied their incomes during the Pandemic.

Economic status and vaccination

As early as the beginning of 2021, the first vaccines against the Sars Cov-2 virus were also discovered. Despite skepticism about their effect, many economically richer countries began to distribute it. State representatives thought of it as salvation and as the only way out of the pandemic.

Their distribution did not work, and is not working as the WHO intended. The richest countries were those that had secured large contingents of vaccines. At the same time, the virus was taking many lives in "third" countries.

Poorer countries have not yet managed to receive the first dose, while richer countries are already offering a third, or even a fourth booster dose. Countries like Israel have recommended the fourth dose to their citizens as early as the end of 2021.

In the beginning of 2021, Amnesty International had warned that 9 out of 10 people in poor countries will not have access to the vaccines. Meanwhile, richer countries had obtained sufficient doses for triple vaccination. More than 70 (56 countries in Africa alone) poor countries are affected by the lack of vaccines. For more, see World vaccination progress, sourced from Deutsche Welle (**Deutsche Welle Newspaper, 11/2021**).

Freedom of movement

State governments passed various laws and regulations to cope with the pandemic. Many of them directly imposed a restriction of the freedom of movement of citizens. Not everyone can travel like before. Most countries in the world would require/still require proof of vaccination or PCR tests.

The movement of citizens in the 2021 end-of-year holidays became even more difficult. Being vaccinated was not enough, travelers had to present additional proof that they are not infected (PCR test). The Swiss were mostly affected by this regulation, and in this case also the Albanians who live there.

Whoever wants to enter Switzerland must have a proof (PCR test) that he or she is not infected and after four days, he is obliged to take one again. A family of four had to pay 4x160 francs twice, meaning 1280 francs or 640 francs, if the tests taken (4x30 €) in the country of origin were accepted by Switzerland. This regulation made vacations impossible, and created financial problems for many families who would spend their vacations in their homeland or outside the Swiss state (**Schweizerische Eidgenossenschaft, Bundesamt für Gesundheit, 12/2021**).

The psychological state of young people

The elderly, especially the people who lived in hospices, were deprived of visits from relatives and friends within the Institution where they lived. Parents and people who brought income to the family were also overwhelmed in their psychological state. It was no different for younger people, who were probably the stratum that felt the consequences of social isolation the most.

A recent study conducted by the SORA Institute (Institute of Social Research and Consulting) in Upper Austria presented the impact of the Pandemic on the social, emotional and psychological life of young people.

The findings show that in 40% of the respondents, their mental health deteriorated during the pandemic. 18% reported that in the last few weeks, they had thought about suicide at least once. Among young people, this figure reaches 35%.

Almost 70% of young people indicated that they felt hopeless, suffered from loneliness and worried about their future. Many young people (54%) would have wanted to obtain help and support in terms of education and work (vocational school), while 40% of them needed psychological assistance. In Upper Austria, it was reported that 29,500 young people needed psychological treatment. A large portion had managed to contact psychological counseling centers, but they had not been able to pay their cost. Angst, exhaustion, insomnia were other problems that the study highlighted (**Sora Institut, 06/2022**).

CONCLUSION

- It is still too early to talk about a division of Western society, since a very large number of citizens have received one or more doses of vaccination. Despite the weekly protests in European centers, this number is still small, but on the rise. The right-wing populist parties have taken advantage of this situation and have gained larger numbers of followers. These parties have not shifted their focus from migration at all. They go even further, alluding that migrants were carriers of the virus. Hans Vorländer, a professor at the University of Dresden in Germany, came to a similar conclusion. They had analyzed the social media channels of right-wing parties in 12 European countries. A harsher law requiring vaccination that was posed for approval by the Austrian government, ultimately did not pass June this year. This also watered down the tensions among the Austrian society (**Vorländer, 2021**).
- Social inequality only went deeper during the pandemic. It revealed that the rich only got richer, while those with lower incomes got poorer. Only within 2020, there were 8000 new millionaires in Austria (**Staudacher in Kurier Newspaper, 06/2021**).

People who had lost their jobs during the pandemic were people who already were not earning enough. Poverty reached an even deeper level among these people.

Laura Scholaske, a researcher in the field of social inequality, found that the largest number of infections during the second wave was recorded in settlements with poorer social and economic status. She thinks that people who are poorly paid and have no possibility of working with Homeoffice, (this includes those who take care of the sick or the elderly, or even those who bring the mail), are in constant contact with other people, so they find it impossible to reduce contacts. Furthermore, Scholaske emphasizes that people with poor social and economic status suffer more often from diabetes, obesity, or even cardiovascular diseases. Indirectly, this means that if they are infected, then the progress of the disease in them is more severe. This conclusion is also supported by the findings of a study, which highlighted that people who had been out of

work for a long time and affected by the infection, made up the largest number of those hospitalized compared to those who had an employment relationship (Scholaske, L. 2021).

- State institutions in Austria and Germany have not published any figures on the increase in family violence during the pandemic, even though the reality is bitter. During the pandemic, and especially during the lockdown, violence against children and women increased significantly. Lecturers, teachers or work colleagues had no possibility of reporting about such cases, since the usual contact with the infected was absent. Reports from those infected themselves were significantly rarer than under normal conditions.

A large number of children and young people reported that they had even thought about suicide, as they could not adapt to the new life in isolation. Many children were physically abused by their parents. In addition to children, an increase in the number of cases of violence and abuse was also found among women. Some reported that they felt threatened by their partners, while parents were the ones who experienced depression the most, and only a small number of them managed to get adequate help. (Glaeske, 2020).

- Housing conditions also surfaced even more during the pandemic. Families with more than one child found it difficult to provide their children with adequate conditions for distance learning. This situation was even worse in cases when parents and children had both Homeoffice, namely distance learning. Especially families with a larger number of children, as well as those families with low income, suffered the most from the lack of housing space. Many children reported that they had to share their room with siblings.
- Society has begun to recognize the presence of the virus as something we have to learn to live with. An extreme rise in prices, such as that of electricity, heating, and foodstuffs, represents the next challenge for most people. With this pace of price increases, citizens will have to bear even more financial burdens and, as a result, psychological burdens. The mental health of citizens is being challenged every day, more and more by such social and political changes. Unfortunately, the consequences will be long-term, as not all of us can materially afford the services of psychological help. Social policies in the western countries and here in Austria are just now in a drafting phase of projects, in which everyone affected would be able to obtain professional help, free of charge.

BIBLIOGRAPHY

Glaeske, Gerd (2020) in:

www.vdek.com/magazin/ausgaben/2020-04/fokus_soziale_ungleichheit.html

(downloaded on 02.05.2022)

Detusches Komitee für UNICEF (2021) in:

<https://www.unicef.de/informieren/aktuelles/presse/2021/report-welttag-gegen-kinderarbeit-2021/243090>

(downloaded on 04.11.2021)

Detusche Welle (2021) in:

<https://www.dw.com/de/booster-impfung-auf-kosten-armer-länder/a-59881209>

(downloaded on 11.11.2021)

KURIER Medienhaus (2021) in:

<https://kurier.at/politik/inland/neuerlicher-spoee-unmut-ueber-ungerechten-familienbonus/401819770>

(Downloaded on 01.02.2022)

SORA Institute for Social Research and Consulting (2022) in:

https://ooe.arbeiterkammer.at/service/presse/Stille_Pandemie-30.000_Junge_brauchen_Hilfe.html

(downloaded on 22.06.2022)

Scholaske; Laura (2021) in:

www.zdf.de/nachrichten/panorama/corona-sozial-benachteiligte-infektionsrisiko-100.html

(downloaded on 13.05.2022)

Schweizerische Eidgenossenschaft, Bundesamt für Gesundheit (2021) in:

www.news.admin.ch/newsd/message/attachments/69389.pdf

(downloaded on 26.12.2021)

Staudacher, Anita (2021) in:

<https://kurier.at/wirtschaft/8000-austro-millionaere-mehr-im-corona-jahr/401425695>

(downloaded on 22.11.2021)

Vorländer, Hans (2021) in : <https://tu-dresden.de/gsw/der-bereich/news/neue-midem-jahresstudie-untersucht-soziale-medien-und-populistische-einstellungen-in-zeiten-der-pandemie>

(downloaded on 10.04.2021)

SORA Institute for Social Research and Consulting, Wien in:

https://ooe.arbeiterkammer.at/service/presse/Stille_Pandemie-30.000_Junge_brauchen_Hilfe.html

(downloaded on 22.06.2022)

SAVUNMA HARCAMALARININ EKONOMİYE ETKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Mehmet Ali POLAT

Doç. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, TÜRKİYE

E-mail: mmpol01062011@gmail.com , ORCID: 0000-0001-9239-8228

Öz

Milli güvenliğin sağlanabilmesi için gerçekleştirilen savunma harcamaları, ülke ekonomisi açısından

Milli güvenliğin sağlanabilmesi için gerçekleştirilen savunma harcamaları, ülke ekonomisi açısından oldukça önemlidir. Zira, güvenli bir ortamın sağlanması bağlamında ekonomik büyüme, gerçekleştirilmesi gereken önemli bir olgudur. Ancak, savunma harcamaları da bütçe içindeki payının yüksek olması ve önemli bir GSYH bileşeni olması sebebiyle ekonomik büyüme üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir. Ülkeler arasında artan rekabet sonucunda, ülke ekonomilerinde meydana gelen gelişmeler ve bu bağlamda, ekonomik büyümenin belirleyicileri zamanla değişikliğe uğramaktadır. Önceden, askeri harcamaların verimli harcamaları ve yatırımları dışladığı ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği yönünde görüş söz konusu iken, günümüzde, yüksek savunma harcamalarının büyümeyi teşvik ettiği şeklinde farklı bir bakış açısı ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda; eğitim harcamalarının, sağlık harcamalarının ve diğer sosyal-ekonomik faaliyetlerdeki yatırım ve harcamaların yetersiz olması, ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyeceğinden, kamu kaynaklarının savunma harcamalarına ayrılacak miktarının ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin dikkatlice analiz edilmesi önem taşımaktadır.

Türkiye bulunduğu coğrafya itibarıyla ve Ortadoğu'da yaşanan istikrarsızlıklar sebebiyle önemli bir konumdur. O halde, tehdit düzeyinin arttığı ve ekonomik göstergelerin sürekli değiştiği Türkiye'de, savunma harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi ilgili literatür açısından oldukça önemlidir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı; Türkiye'de savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin varlığının ve yönünün araştırılmasıdır. Savunma harcamaları-büyüme ilişkisini tespit edebilmek için Johansen Eşbütünleşme, ARDL Sınır ve Granger Nedensellik testlerinin kullanıldığı ampirik analizde, 1990-2021 dönemine ilişkin yıllık veriler dikkate alınmıştır. Savunma harcamalarının yanında, büyüme ve savunma harcamaları üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu düşünülen teknolojik değişimin de modele dâhil edilmesi nedeniyle, çalışmanın ilgili literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Milli Güvenlik, Savunma Harcamaları, Türkiye, Johansen Eşbütünleşme Testi, ARDL Sınır Testi, Granger Nedensellik Testi.

GİRİŞ

Farklı ülkelerin, kendi mefaatleri bağlamında oluşturmuş oldukları tehditler, savunma harcamalarının ciddi anlamda artış göstermesine neden olmuştur. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra gelişen silah teknolojileri, birçok dünya ülkesine ait savunma harcamalarının ciddi anlamda artmasına yol açmıştır. Özellikle, "Soğuk Savaş" psikolojisi ile birlikte savunma harcamaları, genel olarak, devlet bütçeleri içerisinde önemli oranda artış göstermiştir. Savunma harcamaları ile ekonomik değişken arasındaki ilişkiye bakıldığında, içerik ve etkiler konusunda çok farklı sonuçlara ulaşılabilmektedir. Ülkelerin hâkimiyetlerini ve bağımsızlıklarını perçinlemek için savunma hizmetlerini güçlendirmeleri şarttır. Savunmanın sağlanması, beklenmedik durumlar ve belirsizlikler karşısında, kaynak tahsisini gerektiren önemli bir faaliyettir. Bu yüzden, savunma hizmetlerinin karşılanabilmesi için devletler, bütçelerinden savunma harcamalarına yönelik olarak önemli miktarda pay ayırmaktadırlar.

Savunma harcamaları, bütçe içindeki payının büyüklüğü ve önemli bir GSYH bileşeni olması sebebiyle ekonomik büyüme üzerinde ciddi bir etkiye sahiptir. Ancak, savunma hizmetlerine ayrılan ulusal kaynakların, ülke ekonomilerini olumlu ya da olumsuz olarak etkilediği sonucuna ulaşanların yanında, herhangi önemli bir etkisinin olmadığı görüşünü öne sürenler de söz konusudur. Savunma hizmetlerine tahsis edilen ulusal kaynakların, ülkelerin ekonomisini olumlu ya da olumsuz etkilediği sonucuna ulaşanların yanında herhangi önemli bir etkisi olmadığı fikrini öne sürenler de mevcuttur. Literatürde, askeri harcamaların yatırımları dışladığı ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği yönünde görüş hakim iken, Benoit (1978) literatüre, yüksek savunma harcamalarının büyümeyi teşvik ettiği yönünde farklı bir bakış açısıyla katkı sağlamıştır. Genel olarak bakıldığında; eğitim, sağlık ve diğer sosyal-ekonomik faaliyetlerdeki yatırım ve harcamaların yetersiz düzeyde olması, ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyeceğinden, kamu kaynaklarının savunma harcamalarına ayrılacak miktarı ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisi, analiz edilmesi gereken önemli bir konudur (Hou ve Chen, 2013).

Gelişmekte olan ülkelerde askeri harcamaların düzeyi sürekli olarak değişmektedir (Dunne ve Tian, 2015). Bu kapsamda, Türkiye, bulunduğu konum itibarıyla ve Ortadoğu'da yaşanan siyasi sorunlar sebebiyle sürekli tehdit altındadır; dolayısıyla da askeri harcamalarını yüksek düzeyde tutmak zorundadır. Bu doğrultuda çalışmanın amacı; Türkiye'de savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin incelenmesidir. Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi değerlendirmek için Johansen Eşbütünleşme, ARDL Sınır ve Granger Nedensellik testlerinin kullanıldığı ampirik analizde 1984-2021 dönemine ait yıllık veriler göz önünde bulundurulmuştur. Büyüme ve savunma harcamaları üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu düşünülen teknolojik değişimin modele dâhil edilmesi, çalışmayı daha da önemli hale getirmiştir. Tüm bunlar dikkate alındığında, tehdit düzeyinin arttığı ve ekonomik göstergelerin sürekli değiştiği Türkiye'de, savunma harcamaları ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkinin incelenmesi literatüre önemli bir katkı sağlayacaktır.

SAVUNMA HARCAMALARININ KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Savunma harcamaları, ülkelerin belirli bir dönem aralığında yapmış oldukları kamu harcamalarının içerisinde, savunma için ayrılan payı ifade etmektedir. Özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra savunma

harcamalarının kamu harcamalarının toplamı içerisinde büyük bir paya sahip olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Geleneksel bir tam kamusal hizmet olarak kabul edilen savunma, bizzat bir nihai tüketici veya üretici hizmeti değildir. Dışarıdan gelen saldırılardan diğer mal ve hizmetleri korumak amacıyla üretilen, talebi, iktisadi gelişmelere bağlı olarak artan hizmetlerdir (Thompson, 1974: 755). Bu tür hizmetler olmaksızın çok az sayıda ekonomik faaliyet gerçekleştirilebilir (Aslan, 1998: 19-20). Devletler; ülkelerin jeopolitik durumları ile stratejik önemleri, iç-dış tehditler ve ulusal çıkarların korunması gibi nedenlerden dolayı, ülkeden ülkeye değişen savunma hizmetlerine ihtiyaç duyarlar.

Bazıları için savunma harcamaları verimsiz, gereksiz olarak düşünülse de insanlık var olduğundan bu yana, güvenlik ihtiyacı ve savunma hizmeti devletin varlığının temel göstergesi olmuştur. Savunma hizmetinden ülkede yaşayan herkes birbirine rakip olmadan yararlandığı için, hizmetin sunulduğu alanda bölünmez faydalar sağlanır (Bulutoglu, 2003: 240-241). Savunma hizmeti iki yönlüdür. Birincisi, ülkeye karşı yapılacak bir saldırının başlamadan engellenebilmesi kapsamında caydırılabilmesi, ikincisi ise, fiili olarak gerçekleşen saldırıya karşı konulabilmesidir. Bu iki durum göz önünde bulundurulduğunda askeri eğitim, araç, gereç ve malzeme için harcama yapılması şarttır (Aslan, 1998: 249-250). Devletler uygulamaya koydukları politikalarda; ekonomik refah, siyasi istikrar ve askeri güvenliğin sağlanması gibi kavramları ilk hedef olarak görmekteyler.

Tablo 1. NATO, IMF ve BM 'nin Savunma Harcaması Kalemleri

	Savunma, Güç ve Destekçileri İçin Yapılan Harcamalar	NATO	IMF	BM
1	Asker ve görevli (personel) ödemeleri	X	X	X
2	Askeri organizasyonlarla ilgili veya ordu içindeki teknisyen, bürokrat vs. ücretleri	X	X	X
3	Tıbbi hizmetler, vergisel ayrıcalıklar ve sosyal faydalar (Akrabalar dâhil)	X	X	X
4	Emeklilik maaşı	X	-	X
5	Askeri okullar, hastaneler vb.	X	X	?
6	Silah harcamaları (ithal silahlar dâhil)	X	X	X
7	Altyapı yatırımları, binalar vb.	X	X	X
8	Bakım ve onarım	X	X	X
9	Diğer malların tedariki	X	X	X
10	Askeri araştırma ve geliştirme	X	X	X
	Askeri/Savunma/Stratejik Amaçlarla İlgili Diğer Harcamalar			
11	Stratejik malların stoklanması	X ^b	-	-
12	Silah ve üretim yerleri vb. korumak	X ^b	X	-
13	Silah üretim sübvansiyonları/Değişim Sübvansiyonları	X	-	-
14	Diğer ülkelere yapılan askeri yardımlar	X	X	X
15	Uluslararası organizasyonlara katkılar (Askeri anlaşmalar, Birleşmiş Milletler Barışın korunması vb.)	X	X	-
16	Sivil savunma	-	X	X
	Eski Askeri Güçler/Faaliyetlere Yapılan Harcamalar			
17	Gazilere sağlanan menfaatler vb.	-	-	-
18	Savaş borçları	-	-	-
	Güçlere Yapılan Harcamalar			
19	Orduya bağlı olmayan güçler/Jandarma gücü	X ^c	X ^c	X ^c
20	Sınırlar/Gümrük muhafızları	X ^c	X ^c	X ^c
21	Polis idaresi	X ^c	-	-
	Diğer Hesaplardaki Harcamalar			
22	Yardım/Felaketten kurtarma	X	-	-
23	Birleşmiş Milletler Barışı Koruma	X	X	-
	Gelecek Harcamalar İçin Yükümlülükler			
24	Kredi temini	X	X	-

Kaynak: Brzoska, 1995: 48-49; Karakaya ve Şahinoğlu; 2020. (b, Savunma organizasyonu tarafından yönetiliyor ve finanse ediliyorsa; c, askeri faaliyetler için eğitilip, donatıldığı ve mevcut olduğu hükmü verildiği zaman)

SAVUNMA HARCAMALARI İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİ

Savunma harcamalarının payı, ülkelerin dış politika tercihleri, jeopolitik konumları, nüfusları, askeri eğitim seviyeleri, mevcut tehditler gibi faktörlerle yakından ilişkilidir. Ancak, tüm bu etkenlere rağmen savunma harcamalarını belirleyen en önemli faktör, ülkenin ekonomik yapısı ve devlet bütçesinin

büyüküğüdür. Ekonomik büyüme ve savunma harcamaları arasındaki ilişki, Benoit'in çalışmalarının ardından önemli hale gelmiştir (Benoit, 1978). Çalışmalarda, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğu belirtilmiştir. Bu çalışmalardan sonra, savunma ekonomisinin istihdam, çıktı ve ekonomik büyüme gibi makroekonomik değişkenlere etkisi, literatürde birçok çalışmaya konu olmuştur. Ancak, ekonomistler, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkide ortak bir sonuca varamamışlardır (Ismail, 2017: 319).

Genel olarak; savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki iki teorik yaklaşıma dayanmaktadır. İlk yaklaşım, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğunu savunan Keynesyen düşüncedir (Erbaykal, 2007: 43). Keynesyen yaklaşıma göre; savunma harcamalarında yaşanan artış, çarpan etkisi ile kapasite kullanımını artıracak ve bu bağlamda, çıktı düzeyini de yükseltecektir (Durgun ve Timur, 2017: 130). İkinci yaklaşım ise savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin negatif yönde olduğunu açıklayan talep yanlı Neoklasik yaklaşımdır (Erbaykal, 2007: 43). Bu yaklaşıma göre, savunma harcamalarındaki bir artış, ekonomik büyümeyi geciktirecektir. Bu bağlamda, savunma harcamalarında yaşanacak artış, çıktı ve gelir seviyesini artırarak paraya olan talebi artıracaktır. Para talebinin artması ise faiz oranlarını yükselterek borçlanmanın maliyetini artıracak ve dolayısıyla, yatırımların azalmasına neden olacaktır (Korkmaz, 2015: 274). Bu iki yaklaşımın dışında literatürde, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişkinin olmadığını ileri süren görüşler de mevcuttur (Vitali, 2018: 175-178).

Savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi çok önemlidir. Literatürde; savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi dört farklı hipoteze dayandırılmaktadır. Bunlar; savunma harcamalarına dayalı büyüme, büyümeye dayalı savunma harcamaları, geri bildirim ve yansızlık hipotezleridir. Bu hipotezlerin ilk ikisinde; değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin tek yönlü olabileceği belirtilerek, savunma harcamalarından ekonomik büyümeye ya da ekonomik büyümeden savunma harcamalarına doğru nedensellik ilişkisi söz konusudur. Üçüncü hipotezde ise, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında karşılıklı bir nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Son olarak, yansızlık hipotezi, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisinin bulunmadığını belirtmektedir (Hatemi-J vd., 2018: 1194).

TÜRKİYE'DE SAVUNMA HARCAMALARININ GEÇMİŞİ VE NİTELİĞİ

Ülkeler, algıladıkları tehditlere göre bütçelerinden savunma harcamalarına pay ayırırlar. Bu bağlamda, Türkiye, bölgesel karışıklıkların yoğun olduğu bir coğrafyada yer aldığı için savunma harcamalarını sürekli olarak yüksek tutmak zorundadır. Türkiye, kuruluşundan bu yana savunma sanayinde önemli atılımlar yapmıştır. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Soğuk Savaş'ın etkin olduğu yıllarda Türkiye, Batı Bloğuna dâhil olmuş ve ABD tarafından sağlanan Marshall yardımlarının etkisiyle dış askeri destek elde etmiştir. 1960'lı yıllarda Türkiye de dünyanın pek çok ülkesinde olduğu gibi silahlanma yarışından etkilenmiştir. Kıbrıs Barış Harekâtı'na kadar savunma sanayinde yatırımı aksatan Türkiye, sonrasında Türkiye'ye askeri ambargo uygulanması ile birlikte bu kalemde yükselişe geçmiştir. 1970'li yıllarda Türkiye savunma sanayine önemli miktarda kaynak ayırmış ve 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı bu harcamayı tetikleyen önemli bir faktör olmuştur. 1980'li yıllara gelindiğinde, ulusal silah sanayi bağlamında silah donanımının geliştirilmesi amacıyla, Türk Silahlı Kuvvetleri'nin Modernizasyonu Programı yürürlüğe

girmiştir. Bu bağlamda, bütçedeki pay artırılmış, milli bir savunma sanayii oluşturulması yönünde yatırımlar yapılmaya başlanmıştır. Soğuk savaşın sona erdiği 1990'lı yıllarda, Türkiye hariç NATO ülkelerinde, savunma harcamaları kapsamında ciddi anlamda bir düşüş gözlemlenmiştir (Aksoğan vd., 2013: 667-668).

Günümüz ekonomilerinde, savunma harcamalarına ayrılan pay önemini korurken, 2017 yılında dünya askeri harcamaları toplamı 1,74 trilyon ABD doları olarak belirlenmiştir (SIPRI, 2019). Bu durum Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Toplam Savunma Harcamalarına Göre Sıralamadaki İlk 15 Ülke

Sıralama						Savunma Harcamalarının GSYH İçindeki % Payı	
2017	2016	Ülke	Toplam Savunma Harcaması (Milyar \$)	2008-2017 Döneminde % Değişim	Dünyadaki Payı 2017(%)	2017	2008
1	1	ABD	610	-14	35	3,1	4,2
2	2	Çin	228	110	13	1,9	1,9
3	4	Suudi Arabistan	69,4	34	4	10	7,4
4	3	Rusya	66,3	36	3,8	4,3	3,3
5	6	Hindistan	63,9	45	3,7	2,5	2,6
6	5	Fransa	57,8	5,1	3,3	2,3	2,3
7	7	İngiltere	47,2	-15	2,7	1,8	2,3
8	8	Japonya	45,4	4,4	2,6	0,9	0,9
9	9	Almanya	44,3	8,8	2,5	1,2	1,3
10	10	Güney Kore	39,2	29	2,3	2,6	2,6
11	13	Brezilya	29,3	21	1,7	1,4	1,4
12	11	İtalya	29,2	-17	1,7	1,5	1,7
13	12	Avusturya	27,5	33	1,6	2,0	1,8
14	14	Kanada	20,6	13	1,2	1,3	1,2
15	15	Türkiye	18,2	46	1,0	2,2	2,2
		15 Ülke Toplamı	1396	-	80		-
		Dünya Toplamı	1739	9,8	100	2,2	2,4

Kaynak: SIPRI, 2019; Karakaya ve Şahinoğlu; 2020

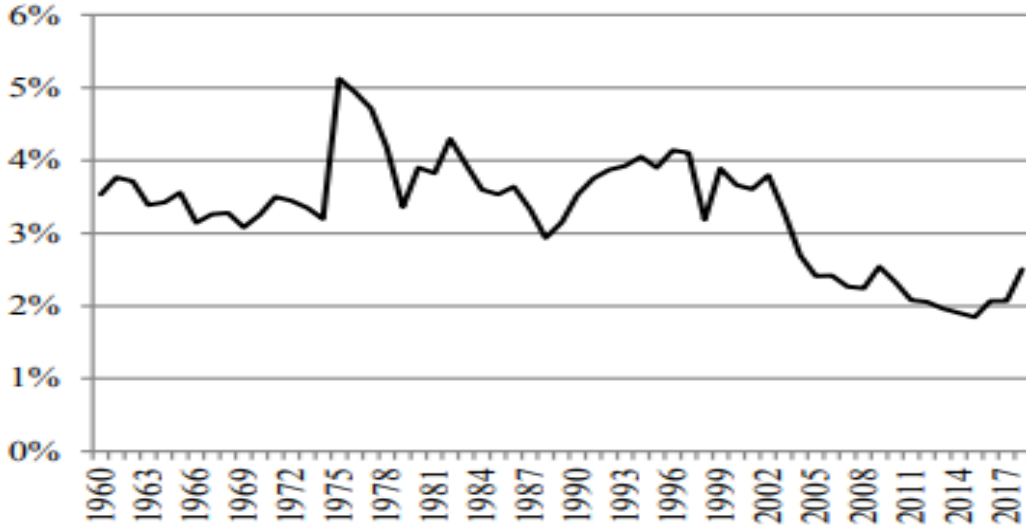
Tablo 2'ye göre, en fazla savunma harcaması yapan 15 ülke arasında 610 milyar ABD doları ile birinci sırada ABD yer almaktadır. ABD'den sonra sırasıyla 228 milyar ABD doları ile Çin ve 69,4 milyar ABD dolarıyla Suudi Arabistan gelmektedir. Türkiye ise 18,2 milyar ABD Doları ile sıralamada 15. sırada yer almaktadır (Karlıdağ, 2018).

Günümüzde de sınır komşularımız olan Suriye ile Irak'ta yaşanan terör olayları ve istikrarsızlıklar, Türkiye açısından savunma hizmetlerinin önemini daha da artırmıştır. Bu gelişmelerin neticesinde, yapılan yatırımlar ile birlikte özellikle de yakın dönemde, savunma ihtiyaçlarının milli imkânlar kullanılarak sağlanabilmesi amaçlanmış ve teknolojiye ayak uyduran önemli savunma sanayi kuruluşları kurulmuştur.

Şekil 1'de, Türkiye'deki savunma harcamalarının 1960-2018 yılları arasında GSYH içindeki oranı gösterilmiştir.

Şekil 1: Türkiye’de Savunma Harcamalarının GSYH İçindeki Payı

Kaynak: SIPRI, 2019; Çevik ve Bektaş, 2019.

Şekil 1'e göre, savunma harcamalarının milli gelir içindeki payı %2 ile %5 arasında değişkenlik göstermektedir. Kıbrıs Barış Harekâtı'nın etkisiyle 1975 yılında savunma harcamalarının milli gelir içindeki oranı %5'i geçmiştir. Ancak, 2000'li yılların başından itibaren savunma harcamalarının milli gelir içindeki payının azalmaya başlamıştır ve 2015 yılında %2'nin altına düşmüştür.

Türkiye ve komşu ülkelerinin 1996 ile 2018 yılları arasında yapmış oldukları askeri harcama miktarları Tablo 3'te belirtilmiştir (Karlıdağ, 2018).

Tablo 3. Türkiye ve Komşu Ülkelerin Askeri Harcamaları (Milyon\$)

Yıllar	Bulgaristan	Yunanistan	İran	Irak	Ermenistan	Gürcistan	Türkiye
1996	652.5	5990.8	4714.5	..	106.2	106.4	12620.0
1997	609.2	6384.0	5258.7	..	135.0	66.4	13152.7
1998	704.5	6956.6	5262.8	..	133.2	64.1	13781.9
1999	798.8	7283.2	5323.0	..	143.3	49.3	15217.2
2000	823.5	7687.0	5860.4	..	145.3	33.7	14726.9
2001	912.0	7517.7	6523.9	..	141.1	42.7	13500.4
2002	920.2	7374.4	7022.2	..	139.5	61.1	14364.4
2003	936.1	6317.8	8196.0	..	160.7	74.3	13358.4
2004	916.8	6946.1	10591.3	2102.7	177.3	103.7	12414.0
2005	937.5	7511.1	12594.3	2838.3	216.9	275.5	11964.8
2006	929.6	7809.5	15080.4	2037.4	256.2	468.0	12838.5
2007	1080.2	7803.3	13867.3	3118.1	300.4	926.6	12343.4
2008	904.8	8674.7	13341.2	4121.8	348.6	879.5	12481.8
2009	859.6	9095.1	13958.8	3928.8	363.4	536.5	13356.8
2010	817.5	6989.2	14203.6	4427.3	379.6	402.1	13086.8
2011	692.8	5627.2	12808.8	4770.7	347.9	361.8	13214.3
2012	709.4	4977.1	13496.7	4338.1	356.2	375.3	13503.6
2013	758.3	4647.6	10661.3	7998.8	401.0	341.3	13838.4
2014	714.9	4609.7	10574.2	6962.5	407.2	330.6	13917.1
2015	677.3	4888.5	11123.0	9536.3	440.8	294.4	14354.9
2016	782.3	5092.2	12604.4	5971.1	433.4	316.4	16629.7
2017	824.2	5093.8	13931.2	7416.4	443.6	308.2	17824.0
2018	1015.0	4933.7	12612.1	6199.5	591.1	312.2	22088.2

Kaynak: SIPRI, 2019; Çevik ve Bektaş, 2019.

AMPİRİK LİTERATÜR

Milli gelir içerisinde önemli bir orana sahip olması sebebiyle, literatürde, savunma harcamaları ile ekonomik büyüme değişkenleri arasında birçok teorik ve ampirik çalışma bulunmaktadır.

Veri Seti ve Metodoloji

Çalışmada; Türkiye için savunma harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi sınamak amacıyla 1986-2016 dönemine ilişkin yıllık veriler kullanılmıştır. Aynı düzeye getirilmesi ve paralelliğin sağlanması için değişkenlerin logaritmaları alınmıştır. Büyüme için gayri safi yurt içi hâsıla (LGSYH), savunma harcamalarını temsilen toplam savunma harcamaları (LSAH) ve teknolojiyi temsilen kişi başına patent sayısı (LPAT) kullanılmıştır. Değişkenler arasındaki ilişki, ARDL (Otoregresif Dağıtılmış Gecikme Modeli) Sınır Testi ve Johansen Eşbütünlük Testi ile değerlendirilmiştir. Ayrıca değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkilerin yönünün belirlenmesi amacıyla Granger Nedensellik testine başvurulmuştur.

Birim Kök Testleri

Çalışmada; ADF (Augmented Dickey-Fuller) ve PP (Philips Perron) birim kök testleri yardımı ile serilerin durağanlıkları sınanmaktadır. Serilerin durağan olmaması halinde farkları alınarak durağan hale getirilmektedir.

Tablo 4. Değişkenlerin Düzey Değerlerinin Durağanlık Testi

Değişkenler	ADF			PP		
	t-istatistik	% 5 önem değeri	p-değeri	t-istatistik	% 5 önem değeri	p-değeri
LGSY	-	-	0,4	-	-	0,4
H	2,19666	3,557687	247	2,299234	3,5587	321
LSAH	1,89999	-	0,9	2,144200	-	0,9
LPAT	2,03	-	0,5	-	-	0,5
		3,4577	596	2,0555	3,453747	738

Tablo 4'e göre çalışmada kullanılan değişkenlerin hiçbirinin düzeyde durağan olmadığı görülmektedir. Düzeyde durağan olmayan değişkenlerin farkları alındıktan sonra birim kök testleri uygulanmıştır. Bu bağlamda, birinci farkları alındıktan sonra durağan duruma geldikleri görülmüştür.

Tablo 5. Değişkenlerin Birinci Farklarının Durağanlık Testi

Değişkenler	ADF			PP		
	t-istatistik	% 5 önem değeri	p-değeri	t-istatistik	% 5 önem değeri	p-değeri
D(LGSY)	-	-	0,00	-	-	0,43
H)	5,82345	2,86076	00	2,299234	3,5587	21
D(LSAH)	-	-	0,00	2,144200	-	0,95
)	5,39999	1,95987	00	00	1,9555	55
D(LPAT)	-	-	0,00	-	-	0,57
)	5,8065	3,5577	02	2,0555	3,453747	38

Tablo 5'te değişkenlerin birinci farklarının ADF ve PP birim kök testleri ile durağanlığı test edilmiştir. t-istatistik değerleri %5 önem düzeyinden mutlak olarak büyük olduğundan değişkenlerin tümü I(1)'de durağandır. Bu durumda değişkenler arasındaki eş bütünleşmeden bahsedilebilmektedir (Tarı, 2014: 415-416; Karlıdağ, 2018).

Johansen-Eşbütünleşme Testi

Birden fazla eşbütünleşme ilişkisini analiz etmek için kullanılan Johansen eşbütünleşme testi (1988), Engle-Granger (1987) iki aşamalı eşbütünleşme testinin eksikliklerini gidermek için geliştirilmiştir. Johansen Eşbütünleşme testinde eşbütünleşik denklem sayısı ile sınav yapılmaktadır. Kısaca değerlendirecek, LGSYH, LPAT ve LSAH değişkenleri arasında uzun dönemli 2 vektörel ilişki söz konusudur.

ARDL Modeli

Pesaran ve Tosetti (2011) tarafından geliştirilen ARDL yaklaşımı, serilerin I(0), I(1) veya parçalı bütünleşik olup olmadığına bakmaksızın aralarındaki eşbütünleşme ilişkisinin varlığını araştırılabilmektedir. Bu model ayrıca, küçük örneklerde sağlam ve etkin sonuçlar verebilmektedir. Ayrıca, dinamik hata düzeltme modeli (ECM) de ARDL'den elde edilebilmektedir (Tari, 2014).

Çalışmada ele alınan değişkenlerin tümü, farkta durağan olduğundan değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığı ARDL yaklaşımı çerçevesinde de ele alınabilmektedir. ARDL sınır testi için serilerin I(0) ve I(1) veya bütün değişkenlerin I(1) olmaları gerekmektedir. ARDL (4, 4, 4) sonuçlarına göre; savunma harcamaları, GSYH'yi uzun dönemde aynı yönde etkilemektedir, ancak savunma harcamalarının cari değeri istatistiksel olarak anlamsızdır. Ayrıca, Johansen Eşbütünleşme testi sonuçlarının aksine ARDL modelinden elde edilen bulgulara göre teknolojik gelişme ile ekonomik büyüme değişkenleri arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki söz konusudur. ARDL sınır testi uzun dönem sonuçlarına göre, uzun dönem katsayılarında LPAT ve LSAH istatistiksel olarak anlamlıdır ve her iki değişken de uzun dönemde ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Bu bağlamda, patent sayısında yaşanan %1'lik bir artış, uzun dönemde ekonomik büyümede %0,241'lik bir artışa neden olmaktadır. Savunma harcamalarında meydana gelen %1'lik bir artış ise ekonomik büyümede %0,652'lik bir artışa yol açmaktadır. O halde, Türkiye ekonomisi için, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisinin teknolojik gelişmeden daha fazla olduğu söylenebilir.

Tablo 6. ARDL Sınır Testi Uzun Dönem Katsayıları

Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	P-Değeri
LPAT	0,261646	0,010654	23,345623	0,0000
LSAH	0,643452	0,048343	13,297685	0,0000
C	17,493246	1,038976	16,789645	0,0000

SONUÇ

Özgür bir ekonomiye sahip olup milli güvenliğini sağlamak isteyen ülkeler, bütçelerinin bir kısmını savunma harcamalarına ayırmak zorundadırlar. Bu bağlamda, Türkiye, jeopolitik açıdan Ortadoğu coğrafyasındaki konumu dikkate alındığında, siyasi ve askeri olarak daima güçlü olmak zorundadır. Sınır komşuları ile yaşadığı sorunlar Türkiye için ciddi tehditler oluşturmaktadır. Dolayısıyla, bu durum, güçlü bir ordunun varlığını beraberinde getirmektedir. Bu nedenlerden ötürü, Türkiye'nin savunma sistemine yüksek bütçeler ayırması ve savunma harcamalarını belirli bir düzeyde tutması şarttır. Bu

doğrultuda teknolojik değişimin önemi vurgulanmalı ve özellikle, savunma sanayiinde teknolojik değişimi teşvik edici politikalar izlenmelidir.

Çalışmada; Türkiye’de savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri, teknolojik gelişme değişkeni de göz önünde bulundurularak incelenmiştir. Bu bağlamda; savunma harcamaları, kişi başına patent sayısı ve ekonomik büyüme değişkenlerine ait 1986-2016 dönemine ilişkin yıllık verileri kullanılmıştır. Ampirik analizde, öncelikle, değişkenlere ait verilerin durağanlığı ADF ve PP birim kök testleri ile sınanmış ve tüm değişkenlerin $I(1)$ ’de durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar doğrultusunda ARDL sınır testi, Johansen eşbütünleşme analizi ve Hata Düzeltme Modeli (VECM) kullanılarak değişkenler arasındaki uzun ve kısa dönem ilişkisi incelenmiştir. Ayrıca değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönem ilişkilerinin yönünün belirlenmesi amacıyla Granger nedensellik testi kullanılmıştır. Johansen eşbütünleşme testi sonuçlarına bakıldığında, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin vardır. ARDL modelinde elde edilen sonuçlara göre ise, ekonomik büyüme pozitif yönde desteklenmektedir. O halde, ARDL modelinde elde edilen sonuçlar Keynesyen yaklaşımı desteklemektedir. Uzun dönem katsayıları incelendiğinde ilgili değişkenlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Savunma harcamaları uzun dönemde büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Ayrıca savunma harcamaları ile ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki nedensel ilişkinin de çift yönlü olduğu belirlenmiştir. Çalışmadan elde edilen diğer bir önemli sonuca göre ise, savunma harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki olumlu etkisi teknolojik değişimden daha fazladır. Ulaşılan bu sonuç, Türkiye’nin gelişmiş ülkelere oranla teknolojik ilerleme konusunda geride olmasından kaynaklanmaktadır. Elde edilen sonuçlara bakıldığında, Türkiye’de askeri harcamalar ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. O halde, Türkiye’de ulusal savunma sanayine yatırım yapmak, ulusal güvenliğimiz ve dış ticaret dengemiz açısından oldukça önemlidir. Dolayısıyla, savunma harcamalarında yaşanan artışın, sağlık, eğitim, sosyal gelişim alanlarında oluşturacağı etki göz ardı edilmemelidir.

KAYNAKLAR

- Aksoğan, G., Taş, S., & Örnek, İ. (2013). Türkiye’de savunma harcamaları, büyüme ve gelir eşitsizliği, 1970-2008: Ekonometrik bir inceleme. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(3), 659-382.
- Aslan, M. Hanifi, *Hizmet Ekonomisi*, Alfa Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Benoit, E. (1978). Growth and defense in developing countries. *Economic Development and Cultural Change*, 26(2), 271- 280.
- Brzoska M (1995) World military expenditures. *Handbook of Defense Economics* 1: 45-67.
- Bulutoğlu, Kenan, *Kamu Ekonomisine Giriş, Demokraside Devletin Ekonomik Kuramı, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul, 2003.
- Çevik, E. İ., & Bektaş, G. (2019). *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(16), 229–236.
- Dunne, J. P, Tian, N (2015) Military expenditure, economic growth and heterogeneity. *Defence and Peace Economics*, 26(1): 15-31.

- Erbaykal, E. (2007). Türkiye'de savunma harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.
- Hatemi-J, A., Chang, T., Chen, W-Y., Lin, F-L., & Gupta, R. (2018). Asymmetric causality between military expenditures and economic growth in top six defense spenders. *Quality & Quantity: International Journal of Methodology*, 52(3), 1193-1207.
- Hou N, Chen B (2013) Military expenditure and economic growth in developing countries: Evidence from system GMM estimates. *Defence and peace economics* 24(3): 183-193.
- Ismail, S. (2017). Military expenditure and economic growth in South Asian Countries: Empirical evidences. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 7(3), 318-325.
- Karakaya, C. & Şahinoğlu, T. (2020). Savunma harcamaları ekonomik büyüme ilişkisi: Türkiye örneği. *Business and Economics Research Journal*, 11(2), 335-351.
- Karlıdağ, Kübranur (2018). Savunma Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Bölgesel Panel Veri Analizi. Yüksek Lisans Tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE İktisat Ana Bilim Dalı.
- Korkmaz, S. (2015). The effect of military spending on economic growth and unemployment in Mediterranean countries. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(1), 273-280.
- Pesaran MH, Tosetti E (2011) Large panels with common factors and spatial correlation. *Journal of Econometrics* 161(2): 182-202.
- SIPRI [Stockholm International Peace Research Institute] (2019). SIPRI Military Expenditure Database. <https://www.sipri.org/databases/milex> (Erişim Tarihi: 02.06.2022)
- Tarı, R. (2014). Ekonometri. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Thompson, Earl A., "Taxation and National Defense", *The Journal of Political Economy*, 1974, Vol: 82 No:4, 755-782.
- Vitali, F. (2018). The role of military expenditures on economic growth in Italy. *Journal of Economics Bibliography*, 5(3), 175-180.

THE LINK BETWEEN DIGITAL MARKETING AND SALES PERFORMANCE IN FAMILY BUSINESSES IN KOSOVO

PhD Cand, Asdren TOSKA

South East European University

NORTH MACEDONIA, Tetovo. E-mail: at16851@seeu.edu.mk

Abstract

Marketing is becoming more and more dynamic by offering very advanced sales trends from online platforms. This study investigates the application of digital marketing in family businesses in Kosovo, focusing on the impact of digital marketing tools on sales performance in family businesses in Kosovo.

The qualitative methodology approach will be applicable in this study. Structured interviews will be used for data collection, focusing on family businesses. The data obtained from the respondents will help us answer this study's research questions.

The research findings highlight the fact that family businesses in Kosovo apply digital marketing tools and that digital marketing tools have helped family businesses improve sales performance.

The research will bring theoretical and practical implications to digital marketing and family business by bringing scientific evidence from a developing country like Kosovo on the importance of digital marketing in family businesses. As Kosovo is a developing country, the results of this study will advance studies in other developing countries to see the similarities and differences.

Keywords: Family business, digital marketing, sales performance, Kosovo

COMPLEXITY OF LEADERSHIP THEORIES, MODELS AND THEIR LINKING WITH LEADERSHIP IN KOSOVO

MA, Abedin SELIMAJ PhD-Candidate Pristina/Kosovo

University of Library Studies and Information Technologies, Sofia BULGARIA. E-mail:
abedini008@gmail.com

Alma PAÇARIZI-OSMANI PhD- Candidate Pristina/Kosovo

University of Library Studies and Information Technologies, Sofia BULGARIA. E-mail:
alma.pacarizi@gmail.com

Abstract

In general, the history of leadership studies ranges from the theories of the "*great man*" to the concept of universality and the elaboration of fields and social sciences. The approach to leadership was expanded as qualities and characteristics, which are not entirely innate and inherited, but they can also be acquired through various learning processes and experiences.

The evolution and development of leadership concepts is a historical phenomenon, closely related to the organizational structure of society. The evolution of society and governance in different orders demonstrated in its entirety a set of qualities and traits of leaders suitable for different situations. "Leadership is an important subject with confusing ideas, open terminology for a wide variety of interpretations, definitions and descriptions of leadership vary widely."

From the traditional point of view, the ability to lead is seen as an individual gift and quality which is usually felt at the charisma or power of the personality. "A leader has no greater obligation than to ensure the survival of his country. However, states operate in an anarchic system, where there is no high authority, which we can turn to if they are seriously threatened by another state. In the harsh world of international politics there is no 911 number to call in case a country gets into trouble, but even if there is, the fact is that on the other hand there is no one to pick up the phone. In this way, leaders and their peoples operate in a self-reliant world, in which they must do whatever is necessary to ensure their safety. In other words, international politics tends to be an area where rules are often violated with various consequences.

This paper has a historical, theoretical, practical character of Kosovar leadership, analyzes the historical and interactive bases, models and the most influential theoretical and practical reflection, factors with the greatest impact and influential actors on different leadership leadership, in the most important moments of state formation in Kosovo, on the community, nation and regional and international policy in accordance with the development and economic standardization of the country

Keywords: Leader, Leadership, History, Evolution, Kosovar, International, Model etc.

METAPHORS USED IN FOREIGN LANGUAGE LEARNING DURING PANDEMIC TIME OF COVID 2019 IN KOSOVO

Kimete CANAJ

University "Fehmi Agani" Gjakova, KOSOVO. E-mail: kimete.canaj@uni-gjk.org.

Dafinë KAÇURI

University "Fehmi Agani" Gjakova, KOSOVO. E-mail: dafine.kacuri@uni-gjk.org

Abstract

This research discusses metaphors used in Foreign Language Learning and examples are based on communication in Albanian, English and German about COVID-19 in the light of the critical debate on war-related metaphors that has taken place both in the academia and in the press since the outbreak of the pandemic, as various scholars have argued that such metaphors may have counterproductive effects under various viewpoints. Proposals have also been put forward to replace them with alternative less potentially harmful metaphors (e.g. ENEMY, WAR, CANCER). In this paper the discussion is based on the analysis of a corpus of online news and opinion websites dealing with COVID-19 and discussion in communication, critical reading and critical thinking with students and aims at verifying the actual use and frequency of both war-based metaphors and non-war alternative metaphorical expressions. The main criteria for selecting materials are the topic of conversation and the context. At the same time, it intends to evaluate the potential adverse effects of the former and the advantages of the latter as claimed by the scholars involved in the debate. It also shows that in articles and posts dealing with the coronavirus pandemic, WAR metaphors and their entailments are virtually still prevalent, indeed ubiquitous, while the alternative metaphors proposed by scholars appear far more sporadically, with only few instances for each of them or none at all. This high frequency of war-related metaphorical expressions, which is found also in various other domains and in spontaneous speech, mostly in recurrent (and therefore predictable) phraseological configurations, suggests that they have now become conventional and lost their resonance, thus reducing their potential impact.

The findings of the research are mainly related to the fact that conceptual metaphors in political discourse in Kosovo are widely used as communicative trick to create units of communication with people through informal communication.

Keywords: Metaphors, Political discourse, Metaphors in Foreign Language Learning, Communication during Covid 2019, Kosovo

References

- Black M. (1962), *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy*, Cornell University Press, Ithaca NY.
- Black M. (1977), More about Metaphor, in "Dialectica" 31 [3-4], pp. 431-357.
- Charteris-Black J. 2004, *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*, Palgrave Macmillan, London/New York.

- Entman R.M. 1993, Framing: toward clarification of a fractured paradigm, in "Journal of Communication" 43 [4], pp. 51-58.
- Garzone G.E. 2006, Perspectives on ESP and Popularization, CUEM, Milan.
- Garzone G.E. 2014, News Production and Scientific Knowledge: Exploring Popularization as a Process, in Caliendo G. and Bongo G. (eds.), The Language of Popularization: Theoretical and Descriptive Models/Die Sprache der Popularisierung: theoretische und deskriptive Modelle, Peter Lang, Bern, pp. 73-107.
- Garzone G.E. 2020, Specialized Discourse and Popularization in English, Carocci, Rome.
- Garzone G.E., Paganoni, M.C and Reisigl M. 2019, Discursive Representations of Controversial Issues in Medicine and Health, in Discursive Representations of Controversial Issues in Medicine and Health, in "Lingue Culture Mediazioni / Languages Cultures Mediation" 6 [1], pp. 5-14.
- Isaacs D. and Priesz A. 2021, COVID-19 and the metaphor of war, in "Journal of Paediatrics and Child Health" 57, pp. 6-8.
- Ivie R.L. 1987, Metaphor and the rhetorical invention of cold war "idealists", in "Communication Monographs 54 [2], pp. 165-182.
- Landau M.J., Sullivan D. and Greenberg J. 2009, Evidence That Self-Relevant Motives and Metaphoric Framing Interact to Influence Political and Social Attitudes, in "Psychological Science" 20 [11], pp. 1421-1427.
- Levenson E. 2020, Officials keep calling the coronavirus pandemic a 'war'. Here's why, "CNN", 2 April.
- Potts A. and Semino E. 2019, Cancer as a Metaphor, in "Metaphor and Symbol" 34 [2], pp. 81-95.
- Pragglejaz Group 2007, MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse, in "Metaphor and Symbol" 22 [1], pp. 1-39
- Prieto-Ramos F., Pei J. and Cheng Le 2020, Institutional and news media denominations of COVID-19 and its causative virus: Between naming policies and naming politics, in "Discourse & Communication" 14 [6], pp. 635-652.
- Reisfield G. and Wilson G. 2004, Use of metaphor in the discourse on cancer, in "Journal of Clinical Oncology" 22 [19], pp. 4024-4027.
- Semino E. 2008, Metaphors in Discourse, Cambridge University Press, Cambridge.
- Semino E. 2021, "Not Soldiers but Fire-fighters" – Metaphors and Covid-19, in "Health Communication" 36 [1], pp. 50-58.
- Steen G.J., Dorst A.G., Herrmann J.B., Kaal A.A., Krennmayr T. and Pasma T. 2010, A Method for Linguistic Metaphor Identification. From MIP to MIPVU, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia.
- Tharoor I. 2020, Are we at "war" with coronavirus? in "Washington Post", 6 April.
- Ungar S. 2008, Global Bird Flu Communication Hot Crisis and Media Reassurance, in "Science Communication" 29 [4], pp. 472-497.
- Wallis P. and Nerlich B. 2005, Disease metaphors in new epidemics: The UK media framing of the 2003 SARS epidemic, in "Social Science & Medicine" 60 [11], pp. 2629-2639.
- Washer P. 2004, Representations of SARS in the British newspapers, in "Social Science & Medicine" 59 [12], pp. 2561-2571.
- Washer P. 2006, Representations of mad cow disease, in "Social Science & Medicine" 62 [2], pp. 457-66.
- Washer P. 2010, Emerging Infectious Diseases and Society, Palgrave Macmillan, London.
- Whipple T. 2020, Three scenarios for learning to live with the coronavirus, in "The Times", 24 October.

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE FIVE DIMENSIONS OF PERSONALITY AND PERFORMANCE AT WORK IN MANAGEMENT WORKERS IN THE ORGANIZATIONS "ETC", "VIVA FRESH" AND "ALBI MALL"

Hekuran SABEDINI

University of Tetova, NORTH MACEDONIA. E-mail: hekuransabedini@gmail.com

Prof.Ass.Dr. Idriz KOVAÇI

Corresponding author, University of Applied Sciences in Ferizaj, KOSOVO. E-mail: idriz.kovaci@ushaf.net

Prof.Ass.Dr. Alberta TAHIRI

University of Applied Sciences in Ferizaj, KOSOVO. E-mail: alberta.tahiri@ushaf.net

Abstract

This study aimed to assess the correlation between the five dimensions of personality and performance at work. The relationship between personality and performance at work has been a frequently studied topic in industrial psychology but in Kosovo there is a lack of a study which shows the correlation between the five dimensions of personality and performance at work, so such a study has been seen as important again.

The main purpose of this study is to look at the relationship between the five dimensions of personality and job performance in managerial workers. Another purpose of this study is to see the impact of these five dimensions of personality on work performance and to see the differences between the five dimensions of personality.

Sample of this research are: managers of organizations "ETC", "VIVA FRESH" and "ALBI MALL" in the municipality of Prishtina. 105 respondents participated in this study. The sample is spread evenly by 35 subjects for each organization. The study method is the quantitative method.

According to the results, the dimension of personality, consciousness has no significant impact, while Extroversion, liking, neuroticism and openness have a significant impact on job performance. From these results we can say that we partially accept the hypothesis. The results from the one-way analysis of variance (ANOVA) show that there are no significant differences between the sexes in the personality dimension Extroversion, consciousness and neuroticism. However, there are significant gender differences in personality dimension, liking and openness.

The study contributes to the field of the private sector because it will help private enterprises to understand the importance of personality in job performance in a factual way, as well as the need to take into account the personality of their employees in recruiting workers.

Keywords: neuroticism, extraversion, awareness, openness (openness to experience), liking, performance at work.

MARKA İMAJI OLUŞUMUNDA SOSYAL MEDYA REKLAMLARININ ROLÜ: JENERASYONLAR ÜZERİNE BİR ÇALIŞMA

The Role of Social Media Ads in Brand Image Formation: A Study on Generations

Bora KAYA

Dr. Öğretim Üyesi Sezgi TURFANDA

Nişantaşı Üniversitesi, TÜRKİYE. E-mail: borakaya55@gmail.com

Özet

Bu araştırmada, sosyal medya platformlarındaki reklamların, x ve z jenerasyonlarına ait tüketiciler üzerindeki etkileri incelenmiştir. Farklı zaman aralıklarında doğan kuşaklar arasında davranışsal anlamda bir takım farklılıklar mevcuttur. Bu farklılıklardan yola çıkarak instagram reklamlarının x ve z kuşakları üzerindeki etkisi belirlenmeye çalışılmıştır. Marka imajının oluşması ve değerlendirilmesi konusunda bu jenerasyonların özelliklerine göre hangi farklılıkların olduğu, önceliklerinin neler olduğu konusunda çalışılmıştır.

Çalışma yöntemi olarak ayrıntılı sorulara sorabilmek ve derine inebilmek için nitel araştırma deseni olan derinlemesine görüşme yöntemi belirlenmiştir. Araştırma sahası olarak İstanbul ili seçilmiştir. X ve z kuşaklarına ait eşit sayıda kişilerle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Popüler online yemek sipariş uygulamaları olan GetirYemek ve Yemeksepeti'nin, instagramdaki reklamlarının x ve z kuşaklarındaki tüketicileri etkileyen ve onları ikna edebilen mesajlar ve tasarımların nasıl farklılıklar gösterdiği belirlenmeye çalışılmıştır.

Abstract

In this research, the effects of advertisements on social media platforms on consumers belonging to x and z generations were examined. There are a number of behavioral differences between generations born at different time intervals. Based on these differences, the effect of instagram ads on x and z generations was tried to be determined. In the formation and evaluation of the brand image, it has been studied which differences are according to the characteristics of these generations and what their priorities are.

As a study method, an in-depth interview method, which is a qualitative research design, has been determined in order to ask detailed questions and to dig deeper. The province of Istanbul was chosen as the research area. Interviews were conducted with an equal number of people belonging to X and Z generations. It was tried to determine how the messages and designs of GetirYemek and Yemeksepeti, which are popular online food ordering applications, affect and convince consumers in x and z generations of their ads on Instagram.

THE RELATIONSHIP BETWEEN EXPORTS AND EXCHANGE RATE IN TURKEY: AN ARDL BOUNDS TESTING APPROACH

Türkiye’de Döviz Kuru İhracat İlişkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Ayşe ÇOBAN

Gaziantep University, Oğuzeli Vocational School, Gaziantep, TURKEY; E-mail:
aysecoban@gantep.edu.tr; ORCID ID: 0000-0002-7844-7633.

Orhan ÇOBAN

Gaziantep University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of
Logistic, Gaziantep, TURKEY; ; E-mail: ocoban@gantep.edu.tr ; ORCID ID: 0000-0001-
6137-8937.

Ayşe GÜR

Gaziantep University, Graduate School of Social Sciences, Gaziantep, TURKEY.

Abstract

The relationship between exchange rate and macroeconomic variables has been the subject of research in the literature. In this context, the aim of the study is to analyze the effect of exchange rate on exports. The ADF unit root test and the ARDL bounds test approach were used in the analyzes in which the 2005-2019 period data were taken into account for the exchange rate and export variables.

According to the results of the analysis, it was determined that the variables became stationary at the first difference (I(1)). In addition, the existence of a cointegration relationship between exports and the real exchange rate was determined, and it was concluded that there was a statistically significant and negative relationship between the real exchange rate and exports in both the long and short term. In this context, it has been observed that exports are adversely affected by changes in exchange rates. Therefore, following policies that will minimize the changes in the exchange rate will be effective in increasing the export volume. The decrease in exchange rate changes will reduce the uncertainty for exporting companies and contribute to the increase in export volume.

Keywords: real exchange rate, export, ARDL.

Öz

Döviz kuru ile makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiler literatürde sürekli olarak araştırma konusu olmaktadır. Bu kapsamda çalışmanın amacı, döviz kurunun ihracat üzerindeki etkisinin analiz edilmesidir. Döviz kuru ve ihracat değişkenleri için 2005-2019 dönemi verilerinin dikkate alındığı analizlerde ADF birim kök testinden ve ARDL sınır testi yaklaşımından yararlanılmıştır.

Analiz sonuçlarına göre, değişkenlerin birinci farklarında (I(1)) durağan hale geldikleri tespit edilmiştir. Ayrıca ihracat ile reel döviz kuru arasında eş bütünleşme ilişkisinin varlığı belirlenmiş, reel döviz kuru ile ihracat arasında hem uzun hem de kısa dönemli istatistiksel olarak anlamlı ve negatif bir ilişkinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda ihracatın döviz kurundaki değişimlerden olumsuz yönde etkilendiği görülmüştür. Dolayısıyla döviz kurundaki değişimlerin minimize edileceği politikalar izlenmesi ihracat hacminin artmasında etkili olacaktır. Döviz kuru değişimlerinin azalması ihracat yapan firmalar açısından belirsizliği azaltacak ve ihracat hacminin artmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar kelimeler: Reel Döviz Kuru; İhracat; ARDL Testi; Türkiye

THE PRINCIPLE OF ECONOMY AND EFFICIENCY TO THE JUDGMENT DUE TO ABSENCE AND TO THE JUDGMENT BASED ON DISOBEDIENCE/ NON- COMPLIANCE ON CONTESTED PROCEDURE

PhD Student Makfirete KRASNIQI

University of Prishtina “ Hasan Prishtina” Faculty of Law, KOSOVO

Abstract

This paper is dedicated to the principle of economy and the principle of efficiency that applies to the judgment due to the absence of the defendant (Article 151 of the Law on Contested Procedure -LPC of the Republic of Kosovo), because the judgment due to absence is issued only when the defendant is absent, which has been duly summoned, but the defendant has not responded to the court summons. Whereas the judgment based on disobedience/ non-compliance (Article 150 LPC Republic of Kosovo) is issued when the court sends the decision to respond to the lawsuit together with the summons and a copy of the plaintiff's lawsuit, while the defendant doesn't respond to the lawsuit. Both of these judgments are very similar.

The principle of economy is also helped by the norm of Article 395 of the LCP, according to which the defendant must respond to the lawsuit within 15 days, but failure to respond to the lawsuit may cause unfavorable consequences for the defendant, thus can be issued the judgment based on disobedience/ non-compliance. The provision of Article 387 is also in function of the efficiency of the work of the court and thus the preservation of the principle of economy, according to which provision the court undertakes a series of measures that the process be performed as quickly and cheaply as possible.

In these judgments no evidence hearing is held, as the defendant's passive role has not responded to the court summons, and the defendant's silence has been considered as acceptance of the lawsuit plaintiff's. The court will decide on the merits of the lawsuit, if the facts on which the lawsuit is based do not contradict the evidence presented by the plaintiff attached to the lawsuit or the facts known worldwide. In the judgment due to absence and the judgment based on disobedience /non-compliance, the evidence is not treated and doesn't justify it in the judgment.

Scientific research and work is based on methodology based on certain methods, which have been used as the method of deduction and induction, analysis, concretization, generalization and the comparative method.

Keywords: court, plaintiff, defendant, principle, judgment due to absence, judgment based on disobedience/ non-compliance.

API BASED SOFTWARE SERVICES USED IN DIGITAL MARKETING: THE CASE OF FIVE STAR HOTELS OF CYPRUS

Assist. Prof. Dr. Mete Ünal GIRGEN

Final International University

Assist. Prof. Dr. Erden Miray YAZGAN YALKIN

Final International University

RA Burak KULA

Final International University

Abstract

Hotels need new technologies to disseminate their knowledge and gain an edge over their competitors by creating fast, efficient and secure strategies in complex processes. Today, hotels have to produce fast solutions in the face of developing technology. The way to do this is to follow the technology and market the hotels well in digital programs. In this respect, API

based software services used in hotels include factors such as hotel marketing, guest satisfaction and security at any time of the year. The use of API systems offers the advantage of pricing sites such as booking.com, TripAdvisor, otelz.com through programs such as

HotelRunner, providing fast service and having secure databases such as Amazon. API-based software services are the main systems where these technologies are applied. The purpose of this research is to contribute to the literature on this subject by presenting various examples on the use of API systems used by hotels in their digital marketing activities in five star hotels of Cyprus.

Keywords: API systems, Digital Marketing, Cyprus.

EXAMINING INSTRUCTIONAL PRACTICES FOR IMPROVING MULTILINGUAL LEARNERS' ACADEMIC LANGUAGE IN WRITING: AN ACTION RESEARCH STUDY

Xixëllonjë NEBIHU

College of Education, James Madison University, Virginia, USA. E-mail: nebihuxi@dukes.jmu.edu

Abstract

I investigated some evidence-based instructional practices for improving my tutee's academic language in writing. The aim of this action research was to find teaching strategies that would help students enhance their academic writing skills. An immigrant student in the 11th grade from a high school in Harrisonburg, Virginia was the participant. The study lasted three months and was done via Zoom sessions held every Tuesday and Thursday from 4:00 p.m. to 5:00 p.m. Data collection of this study included 12 reviewed scholarly journals, a personal interview with Ms. Flora, an ESL teacher in an elementary school in Harrisonburg, field notes, and three observations. The findings of this research revealed several instructional strategies, such as explicit instruction, direct instruction, simple and concise language, visuals: images and videos, and a list of vocabulary words all have an impact on improving academic writing.

Keywords: *academic language; academic writing; vocabulary importance*

DIRECTIONS OF CHANGES IN COST ACCOUNTING IN ENTERPRISES – SEARCHING OF BENEFITS

Dr Agnieszka WIKARCZYK

Instytut Ekonomii i Finansów, Wydział Społeczno-Ekonomiczny, Uniwersytet im. Stefana Wyszyńskiego W Warszawie, POLAND

Abstract

Research objective: The subject of interest is to indicate the directions of changes in the creation and application of cost accounting (one of the management accounting tools) in business units on the example of various types described in the literature. The scope of information "at the entrance" and "at the exit" was subordinated to changes in the ideas of economy and management, and thus to the expectations of managers. They tried to take advantage of the possibility of free creation of this tool to optimize the costs of production processes (and then in commercial and service), while obtaining better quality, higher profitability or protecting the environment. Regardless of the main focus, it was also a search for additional benefits to build a competitive advantage. The main goal of the article is to indicate the directions of changes in the thinking of managers manifested in the process of changes in the construction of cost accounting, in order to emphasize the type and nature of the benefits obtained (giving the opportunity to build new ones).

Research methods: The article primarily uses the method of analysis and criticism of literature, document research.

Conclusions: On the basis of the analysis, it can be seen that cost accounting has evolved from a traditional approach related only to the optimization (often minimization) of costs (adapted to the production approach) to the problematic approach of cost accounting (adapted to the pro-market, consumer, informational, ecological approach). The scope of information expectations, addressed to the consumer, off-record, has been expanded, and the direction of changes affects the processing of information in the enterprise (creation of tailor-made information systems).

Application: In a knowledge-based economy, even greater emphasis should be placed on the human factor (customer and employee, environmental protection too) and its impact on the entire decision-making process in the whole enterprise, and not only valuable in the centers of responsibility. A review of the evolution of cost accounting types may result in hybrid cost accounting.

Originality: Identifying the possibility of obtaining several benefits as a result of hybrid cost accounting may result in changes in the information systems of enterprises and dynamically adapt them to market needs.

Keywords: management accounting, cost accounting, cost optimization, profitability.

THE INFLUENCE OF COVID 19 ON TOURISM: TRANSFORMATION POTENTIAL AND THE IMPLICATIONS FOR A STABLE RECOVERY OF THE TOURISM INDUSTRY IN KOSOVO

Petrit HASANAJ

Assistant Professor, Faculty of Tourism and Environment, University of Applied Sciences in Ferizaj, Republic of KOSOVO

Artan NIMANI

Associate Professor, University of Gjakova "Fehmi Agani", Republic of KOSOVO

Leonora HALITI RUDHANI

Assistant Professor, Faculty of Management, University of Applied Sciences in Ferizaj, Republic of KOSOVO

Abstract

The tourism industry is one of the most important sectors in the Albanian economy and at the same time Tourism in Kosovo is already considered an important source of income for our economy. This industry was one of the most affected by 2 years of the pandemic and preventative measures and requirements by the Kosovar Government as well as others. The situation created by the pandemic is highly dynamic and needs deliberate studies in connection with the stable recover of the Tourism Industry in Kosovo.

The main purpose of our study is to explore the impact of COVID19 on tourism as well as the opportunities used by hotel businesses for a sustainable recovery in the Tourism industry in Kosovo.

This research is based on primary and secondary data. Primary data were collected in hotel enterprises through a questionnaire, while secondary data were provided from various reports by official domestic and foreign institutions such as KAS, IMF.

The Results show that COVID 19 has had a substantial negative impact of tourism by lowering the number of tourists by 80% and bankrupting 10% of the Hospitality Businesses in the 2 years of the Pandemic. The results also show that 70% of Hospitality Businesses has still not recovered entirely and lack in stability, who as a result see public investment as part of the solution.

This study contributes to the tourism industry, specifically with the Hospitality Businesses where opportunities and strategies as detailed for stable tourism.

Keywords: Tourism, COVID 19, Hospitality Businesses, Recovery, Tourism Potential

WHY SINGAPORE MATHEMATICS

Hilal DİNÇ

Firat University, TURKEY. E-mail: hyd1812@gmail.com

Tayfun TUTAK

Firat University, TURKEY. E-mail: tayfuntutak@hotmail.com

Abstract

Singapore is a country that has achieved success in international exams such as TIMMS, PIRLLS and PISA. Due to these achievements, it has become a country where many countries and education systems are researched. In these exams, he attracted attention with their success in science and mathematics literacy. In this study, we investigated "Singapore Mathematics" named after American researchers. The aim of our study is to provide us teachers with new methods in teaching mathematics in our country with Singapore Mathematics.

With our research, Singapore Mathematics Three-stage learning process based on the work written by American Psychologist Jerome Bruner in the 1960s: they compiled the concrete-visual-abstract stages in the 1980s and adapted them to their educational system. In Singapore Mathematics, it is seen that there is a system in which the student dominates the subject by digesting the subject rather than rote learning. Mathematics learning process is followed in the form of concrete-visual-abstract. Problems are concretized at first and then visualized and finally completed with abstraction. Concrete materials such as paper strips and garbage are used in the concretization head, which is the first stage of mathematics education. In the second phase, students use materials called bar models. After students have mastered the second stage, they move to the abstract stage. In this last step, they learn to operate with numbers and symbols. Technology and social networks are actively used in Singapore Mathematics. Families are also an important part of this system. Instead of attracting attention to themselves, teachers direct their lectures based on the interests of the students. It is seen that the students prepared their course-related materials according to their interests.

It is realized that Singapore Mathematics, which has achieved success in mathematical literacy, consists of a student-centered teaching system in which the parents are active while completing the teaching processes with concretization, visualization and abstraction steps.

Keywords: Mathematics of Singapore, Student Success, Learning

INTRODUCTION

Singapore is an island country located at the Southern tip of the Malay Peninsula, 137 kilometers north of the equator. Singapore, which has a population of approximately 5,469,724, was separated from Malaysia after World War II. It remained a British colony until World War II. II. In World War II, it was dominated by the Japanese, and after the war, it continued as a British colony until it declared its

independence in 1965 (Cemaloğlu, 2016). 18th century Due to the intense immigration from China since then, the majority of the population is of Chinese origin. The indigenous people of the peninsula, Malays, are Muslims and have the second largest population. Those of Indian descent are Hindu and Muslim. The rest of the population is of European and Asian origin. For this reason, Singapore has a demographic structure with intense differences in terms of both religious belief-tradition and language. Industry, commerce and tourism constitute the main source of income. English is the most spoken language; different ethnic groups communicate with English. English is taught in schools, but mother tongue is also taught. Singapore is a country with a high literacy rate compared to other Asian countries. Almost 95.4% of its population is literate (Cemaloğlu, 2016).

Singapore has attracted attention with its success in international student assessment exams such as PISA, TIMMS and PIRLS in recent years. In addition, the Singapore education system has been evaluated by some international evaluation institutions and it has been stated that it is superior to its competitors in many respects (Bakioğlu & Göçmen, 2013). For example, in the "World's Best Performing Education Systems" survey conducted by the McKinsey research organization in 2010, Singapore surpassed many of the countries covered in this research. In the research report published by the same organization, it was stated that although the Singapore education system had a mediocre performance in 1985, it became an excellent system since 2000 with the effects of the reforms started on that date (Bakioğlu & Göçmen, 2013). Therefore, in this study, various suggestions were made by examining the Singapore education system.

Singapore Mathematics

1. Concrete, Pictorial, Abstract (CPA) Approach

The Concrete, Pictorial, Abstract (CPA) approach develops a deep understanding of mathematics by building on existing knowledge. This highly effective framework introduces concepts in a concrete way and pushes towards increasing levels of abstraction. In the concrete stage, students interact with physical objects to model problems. In the pictorial stage, they make a mental connection between the objects they have just processed and their visual representations. For example, real oranges are now represented as drawings of oranges. In the abstract stage, students do symbolic modeling of problems (URL-1) using numbers and mathematical symbols (+, -, ×, ÷). Educators help strengthen important connections by fluently changing the methods and phases of CPA. Students work towards math mastery when they see concepts with increasing levels of abstraction over time. Not all courses include all of the CPA phases, as the application of this approach varies by subject. Instead, CPA principles are woven throughout the curriculum and support other important strategies such as number ties, bar modeling, and mental math (URL-1).

2. Number Bonds

Number ties are a pictorial technique that shows the part-whole relationship between numbers. Initially, the integer is written in a circle, and parts of the number are written in adjacent circles, connected by lines to the first circle. This method helps primary school students work on addition and subtraction and demonstrates strategies for solving expressions mentally. Using number ties promotes a solid sense of number that serves students throughout their math education (URL-1).

3. Concrete Part

At this stage, teachers run a classroom activity. Students represent birds. Have 5 students go to the front of the class and ask the rest of the class how many students there are. Send 2 more students to the front and ask, "How many students are there now?" ask. Ask students to explain what happened. Interaction introduces students to the problem in a concrete way (URL-1).

3.1. Illustrated Part

Students are then shown a visual representation of the problem (URL-1).

3.2. Abstract Part

Students are then shown an equation of the problem (URL-1).

3.3. Stick Model

Stick models are a versatile and transferable tool that students can use to visualize a range of math concepts such as fractions, ratios, percentages, and more. Drawing stick models for word problems allows students to identify the knowns and unknowns in a given situation. It extends the CPA approach, especially the pictorial phase, as it allows students to demonstrate the mathematical information given in the problems. It prepares them to understand more complex mathematics at a conceptual level. This method is most effective when used frequently throughout the program (URL-1).

4. Mental Mathematics

The Singapore Mathematics approach teaches the techniques and skills needed to perform mental math easily and accurately. These strategies help students develop a sense of numbers and flexibility in thinking about numbers. Many mental math strategies involve breaking numbers down into parts and then performing operations on them in a different order than the original expression. Thought processes related to mental math are often represented by number links (URL-1).

Some mental math strategies are taught in grade 1. As students' progress, they learn to apply new mental math strategies to specific types of problems and adapt what they already know. Students are encouraged to develop their own strategies and use their intuition when deciding when and where to use them (URL-1).

Purpose

The aim of this study is to take a look at Singapore Mathematics, which has achieved great success in mathematics education, in the light of literature.

METHOD

In this study, a literature review was conducted. Literature review is to collect data by examining existing sources and documents. Literature review is the process of mapping the research topic. Has the subject I am researching been studied before? Who worked? From what perspective and by what method was the subject studied? It means that the literature review that answers all these questions in the mind of the researcher has been done properly (URL-3).

Data Collection and Analysis

A literature review was conducted on the keywords determined in this study. The sources obtained as a result of the literature study were examined. Findings were presented by making descriptive analysis of the sources reached.

Findings

In this study, the Singapore education system was examined. In order to make this review, a literature review was conducted by the researcher. The sources obtained as a result of the literature review were examined and presented as findings. When Singapore's TIMMS exam results in 2011 are examined, the 8th grade mathematics achievement score is in the second place with 611 points; It is seen that it ranks first with 606 points in mathematics at the 4th grade level (TIMMS, 2011). When the 8th grade mathematics achievement score is examined in Singapore's TIMMS exam held in 2015, it ranks first with 621 points; It has been determined that he ranks first with 618 points in mathematics at the 4th grade level. According to the results of the 2019 TIMMS exam, it ranks first with 625 points in mathematics at the 4th grade level; It ranked first with 616 points in 8th grade mathematics (MEB, 2014; MEB, 2016; MEB, 2020). Singapore participated in PISA for the first time in 2009; ranked second in mathematical literacy with 562 points; In 2012, he ranked second in mathematical literacy with 573 points; In 2015, it ranked first in mathematical literacy with 564 points; In 2018, it ranked second in the field of mathematical literacy with 569 points (MEB, 2010; MEB, 2015; MEB, 2016; MEB, 2019). Considering all these, Singapore's success in mathematics has drawn all the attention to Singapore's mathematics teaching.

Singapore Mathematics is the name of the mathematics education system developed by Singapore and taught to students from kindergarten to 6th grade and the curriculum on which this system is built. This system was named "Singapore Mathematics" by the Americans who studied it later. The main feature of Singapore Mathematics is that far fewer subjects are covered in much more detail than these traditional systems compared to the traditional western mathematics curriculum. The aim here is for the students to "master" by digesting fewer subjects each year instead of "learning" a lot of subjects (mostly by rote) each year, and in this way, the student really learns the subject rather than memorizing it to solve questions in the exam (URL-2).

Another important feature of Singapore Mathematics education is the three-step learning process based on the work of American psychologist Jerome Bruner. This three-step learning process; concrete, visual and abstract. Bruner's work, published in the 1960s, on how people learn visually and abstractly from real objects, began to be used by the Singapore government in the 1980s when creating their own mathematics curriculum.

The Singapore math method is a highly effective teaching approach originally developed by the Singapore Ministry of Education for Singapore public schools. This method has been widely adopted in various forms around the world over the past two decades. The Singapore math method is focused on mastery achieved by deliberate sequencing of concepts (URL-1).

Some of the key features of the approach are CPA (Concrete, Pictorial, Abstract) progression, number ties, stick modeling, and mental math. Instead of forcing memorization, students learn to think mathematically and rely on the depth of knowledge gained in previous lessons.

An attitude where mathematics is important and accessible is also important. Students perform at a higher level assuming their understanding and potential for achievement. In this case, “how does this differ from the way math is commonly taught in the US?” such a question comes to mind. In typical US math programs, students take a worked example, then solve problems that follow that example very closely, and repeat the same steps with different numbers. In Singapore mathematics, students must reflect on concepts and apply them in new ways from the very beginning (URL-1). Because they cannot rely on simple copying, students are driven to greater participation and broader thinking. In US math programs, concepts and skills are more segmented at grade levels and across grades than in Singapore math, where a strong sense of connection to past learning is woven (URL-1).

Singapore mathematics not only helps students become more successful problem solvers, but also helps them gain a sense of confidence and resourcefulness as it insists on conceptual depth. This naturally prepares students to excel in more advanced mathematics (URL-1).

Results and Suggestion

In this study, Singapore Mathematics, which has achieved many successes in mathematics education, has been examined in the light of the literature. For this purpose, keywords were determined and a literature study was conducted in line with these keywords. As a result of the literature study, the available sources were examined and a study was carried out in line with the findings obtained and the results were given. The Singapore math teaching method does not claim to make every student a math genius. However, the common opinion of teachers who use this method is that many students can benefit from this program. The Singapore method is mostly a visualization-based system that has been implemented in other countries (URL-2).

It would not be right to attribute Singapore's success in mathematics education only to the education curriculum. Just as important is the role of the learner and parent in the Singapore education system, an area where social values and norms are influential (URL-2). Providing multiple learning environments in educational environments facilitates individual and collective learning, and students can use all kinds of materials around them in the learning process. While the hour and minute hands of the watch can be used in teaching angles, the door can also play an active role in this education process. While it is discussed whether students use social media in our country, social media is among the most important supporters of education in Singapore. Students use their social media accounts not as a communication tool, but as an educational material (URL-2). Therefore, such education models can be tested in our country and the results can be evaluated. Especially when exams such as TIMMS and PISA are considered, such education models can positively affect the success of our country.

REFERENCES

- Bakioğlu, A. & Göçmen, G. (2013). Singapore Education System. Ayşen Bakioğlu (Ed.), Comparative Education Management, (ss. 127-155). Ankara: Nobel Academic Publishing.
- Cemaloğlu, N. (2016). <https://www.kamudanh Haber.net/singapur-egitim-sistemi-makale,3304.html>

Date of Access:15.05.2021

Ministry of Education (MEB), (2010). PISA 2009 National Final report. National Education Ministry of Education Research and Development Department, Ankara.

Ministry of Education (MEB), (2014). TIMMS 2011 National Final report. National Education Ministry of Innovation and Education Technologies, Ankara.

Ministry of Education (MEB), (2015). PISA 2012 National Final report. National Education Ministry, General Directorate of Measurement, Evaluation and Examination Services, Ankara.

Ministry of Education (MEB), (2016).TIMMS 2015 National Final report. National Education Ministry, General Directorate of Measurement, Evaluation and Examination Services, Ankara.

Ministry of Education (MEB), (2016). PISA 2015 National Final report. National Education Ministry, General Directorate of Measurement, Evaluation and Examination Services, Ankara.

Ministry of Education (MEB), (2019). PISA 2018 National Final report. National Education Ministry of Education, Measurement, Education Analysis and Evaluation Reports Series, Ankara.

Ministry of Education (MEB), (2020).TIMMS 2019 National Final report. National Education Ministry of Education, Measurement, Education Analysis and Evaluation Reports Series, Ankara.

URL-1 <https://www.singaporemath.com/what-is-singapore-math/>; Date of Access:15.05.2021.

URL-2 <http://www.egtmatematik.com/singapurmat/>; Date of Access:15.05.2021

URL-3 <https://avys.omu.edu.tr> Date of Access 08.05.2021.

GUIDELINES FOR MANAGEMENT OF HEALTHCARE WASTE

dr n. med. Olga ADAMCZYK-GRUSZKA¹

Department of Gynaecology and Obstetrics, Collegium Medicum, Jan Kochanowski University, Kielce;
Department of Gynaecology and Obstetrics, Provincial Integrated Hospital in Kielce, POLAND **lek.**

Jakub GRUSZKA²

II Department and Clinic of Obstetrics and Gynaecology, Medical University of Warsaw, POLAND

Anna ZWIERZYŃSKA³

Collegium Medicum, Jan Kochanowski University, Kielce, POLAND

Abstract

Healthcare waste is any waste, which is generated during the diagnosis, treatment or immunization of human beings or research activities pertaining thereto. Proper management of them is a very important issue. It is essential for the protection of the environment as well as for minimizing the risk of contamination. The problem of proper management of healthcare waste hit society in a particular way during the COVID-19 pandemic, when the consumption of personal protective equipment increased significantly. Classification of Healthcare Waste is based on the Act of 14 December 2012 on waste (JL of 2021, item 779, as amended). According to this act they are classified into groups, subgroups and types. The rules of segregation were defined by the Decree of the Minister of Health (the detailed way of dealing with medical waste). The Regulation clearly and legibly specifies that medical waste must be collected in containers or bags of a specific color, and three types of bags are used for segregation. There also are many utilization ways. The choice of method depends on the type of waste.

Keywords: Medical waste, healthcare waste, law in medicine, environment and medicine

SOCIAL JUSTICE LEADERSHIP IN SCHOOL MANAGEMENT: A LITERATURE REVIEW

Mahire ASLAN

Asst. Prof. Dr., Faculty of Education, İnönü University, Malatya, TURKEY. E-mail:
mahire.aslan@inonu.edu.tr

Erdener ARISOY

Ministry of Education, Malatya, TURKEY

Tuba GÖREN

Ministry of Education, Hatay, TURKEY

Abstract

Traditional leadership approaches focus more on factors related to student success. Social justice leadership, which is accepted as an alternative approach, refers to practices that reflect pluralism.

Social justice is an approach to the expectations of different groups of society. Social justice leadership is a difficult leadership style in systems with centralized structure and political pressures. For this reason, first of all, senior education administrators and the society should feel a need for social justice and be ready to fight for it. In addition, the decentralization of the education system, the granting of sufficient authority and autonomy to school administrators are important in the implementation and development of social justice leadership. However, in such an environment of trust, it is possible to develop managers in the direction of social justice leadership.

In this study, social justice leadership is discussed in terms of school management. The basic framework of social justice and social justice leadership has been examined theoretically. Barriers to social justice leadership and the development of social justice leadership are discussed.

Keywords: Social justice leadership, social justice, school management.

INTRODUCTION

Social justice is a concept that responds to the expectations of different groups in society. Social justice is an understanding that takes into account differences, adopts the balanced distribution of economic resources and the participation of different groups in the decision-making process, and does not exclude cultural differences. Schools are competing to provide higher quality education to meet social expectations and are turning into institutions that are increasingly commercialized and working with a market model. Schools that meet the demands of the market are considered successful schools. This

understanding creates social injustice for children from the lower socio-economic level. Schools focus on the education of the elite and children from the middle socio-economic level. In this case, family children from the lower classes are excluded, and as a result, the educational success of these children decreases. The spread of success in education to the entire society has brought the issue of social justice to the fore in education policies. Social justice leadership is seen as a way out in placing educational leadership on a democratic axis (Çelik, 2015).

Social Justice

Although many scholars express pluralism regarding the fair distribution of resources and full recognition of different communities, there is no clear consensus definition of social justice (DeMatthews et al., 2016, Fraser, 1997). Gewirtz and Cribb (2002) extended the concept by introducing a third aspect of social justice: the ability to govern, participate, and make decisions that affect the lives of all groups. This aspect of social justice requires that different social groups be respected, given the opportunity to develop and express themselves, and participate in decisions (Gale, 2000).

Social justice can be conceptualized in three different ways: relational, distributive and cultural (Cribb & Gewirtz, 2003). Relational justice is about the extent to which individuals and groups take part in the policy-making process. It attaches importance to the inclusion of underrepresented social groups such as the poor and excluded student groups in the decision-making process. Distributive justice deals with how economic resources are distributed among social groups. It focuses on the development of education policy to eliminate inequalities in education. Cultural justice focuses on the recognition and appreciation of all cultures in society. It emphasizes the responsibility to challenge inequalities and to prevent the exclusion of minority cultural groups through policies and practices that ignore the minority.

Democratic leadership styles are important in ensuring social justice in schools (Wang, 2018). For example, the critical pluralist model (Marshall & Gerstl-Pepin, 2005) emphasizes the necessity of democratic participation in decision making to ensure that the whole of society is represented. This model includes many stakeholders of the school. It promotes greater student participation and democratic values. In a democratic process, disadvantaged groups should be provided with opportunities to express their experiences, needs and views (Young, 2006). Participation becomes the core concept of social justice in schools where social exclusion is deprived of people's right to participate in activities (Wang, 2018).

Social Justice Leadership

Traditional leadership approaches generally deal with student achievement and the factors that affect it. It considers improving teaching and achievement outcomes measured by standardized tests. Social justice leadership is considered an alternative approach to these approaches. It is a synthesis of responsive, pluralistic values and practices. Although social justice leadership is also concerned with school effectiveness and learning outcomes, it differs from traditional leadership in terms of some goals such as participation, pluralism and equality (DeMatthews, 2015; Ryan, 2006).

Today, the social exclusion of children from disadvantaged backgrounds negatively affects their school life. These children have serious problems in benefiting from educational opportunities. What is expected from education administrators here is to expand the school's opportunities as much as possible for students who are more at risk and disadvantaged. For example, children from low socio-economic

backgrounds are less likely to attend quality schools. If education leaders do not provide the appropriate environment for these children, they will face a new inequality in schools. The responsibility of the social justice leader is to contribute to the development of social justice, not to the reproduction of inequality. Disadvantaged students have to provide equal opportunity in education. In order to ensure peace and trust in schools, social justice must first be ensured. The education leader can benefit from environmental opportunities to meet the needs of students whose families have poor economic status. It should be tried to create a school culture where every student is treated equally, regardless of gender, race, language, belief and social class (Çelik, 2015).

According to Dantley and Tillman (2010), a social justice leader is someone who “investigates and poses solutions for issues that generate and reproduce societal inequities”. Social justice leadership primarily addresses ideas about marginalized communities. Then, it aims to provide a critical dialogue about the status quo at school and in society, and to develop a school-community cooperation that can create a desired future (Dematthews et al., 2016).

Social justice leadership is a bold style of leadership that is not just about breaking the status quo for a group. It aims to challenge the status quo, advocate for inclusive change and pluralistic participation. In doing so, he engages in discussions about marginalized groups such as race, ethnicity, social class, disability, and sexual orientation (Beabout, 2014). The social justice leader considers power dynamics to identify signs of social exclusion at school and the larger injustices that affect some groups (Dematthews et al., 2016). Social justice leadership is essentially politically oriented. Because it aims to provide social transformation for a radical and critical democracy in the whole society. For this, it is concerned with the organization of the society and gaining power (Gandin & Apple, 2002).

Developing Social Justice Leadership

There are many obstacles to social justice leadership today. These are mostly seen in policies within the organization. There are many barriers to social justice work in schools, such as the exclusion of disadvantaged social groups (Berkovich, 2014). These include in-school and out-of-school barriers such as staff attitudes, lack of resources, bureaucratic difficulties, blocking decisions from the centre, and expectations of privileged parents. All these obstacles affect school principals negatively (Theoharis, 2007).

Social justice leadership is a difficult leadership style in systems with centralized structure and political pressures. For this reason, first of all, senior education administrators and the society should feel a need for social justice and be ready to fight for it. In addition, the decentralization of the education system, the granting of sufficient authority and autonomy to school administrators are important in the implementation and development of social justice leadership. However, in such an environment of trust, it is possible to develop managers in the direction of social justice leadership.

It is aimed to gain some knowledge and skills in the training of social justice leaders. These knowledge and skills are (Furman, 2012):

- Understanding social justice and analyzing its consequences at the national and school level
- Preventing discrimination and prejudice and recognizing barriers to social justice
- Creating a culture that will meet the expectations of every child

- Supporting the preparation of multicultural education programs
- Supporting social justice practices at school level
- Creating a learning and sharing-oriented social environment
- Make a sustained effort to promote equality

Conclusion

Social justice requires respect for differences. Managing and respecting diversity means accepting and supporting multicultural education. The educational leader should try to create a sharing school culture that fights all kinds of discrimination in the school and respects differences. Schools have to open their doors to everyone by respecting differences (Blackmore, 2006; Pryor, 2008). Ensuring social justice in schools can be achieved with effective leadership. School administrators should try to create an appropriate school culture for students from disadvantaged backgrounds, taking into account basic ethical principles such as respect and equality. The principal should not contribute to the reproduction of inequality by using the school's facilities according to the expectations of privileged groups. Social justice requires giving priority to students who are especially at risk (Çelik, 2015).

REFERENCES

- Beabout, B. R. (2014). Community leadership: Seeking social justice while re-creating public schools in post-Katrina New Orleans. In I. Bogotch & C. Shields (Eds.), *International handbook of educational leadership and social (in)justice* (pp. 543-570). Dordrecht, Netherlands: Springer.
- Berkovich, I. (2014). A socio-ecological framework of social justice leadership in education. *Journal of Educational Administration*, 52, 282-309.
- Blackmore, J. (2006). Deconstructing diversity in the field of educational management and leadership. *Educational Management Administration & Leadership*, 34 (2).
- Cribb, A., & Gewirtz, S. (2003). *Towards a sociology of just practices: Social justice and identity*. London: Routledge Falmer.
- Çelik, V. (2015). *Eğitimsel liderlik* (8. baskı). Ankara: Pegem Akademi
- Dantley, M. E., & Tillman, L. C. (2010). Social justice and moral transformative leadership. In C. Marshall & M. Oliva (Eds.), *Leadership for social justice* (2nd ed., pp. 19-34). Boston: Allyn & Bacon.
- DeMatthews, D. E. (2015). Making sense of social justice leadership. A case study of a principal's experiences to create a more inclusive school. *Leadership and Policy in Schools*, 14, 139-166.
- DeMatthews, D. E., Edwards, D. B., & Rincones, R. (2016). Social justice leadership and family engagement: A successful case from Ciudad Juárez, Mexico. *Educational Administration Quarterly*, 52(5), 754-792.

- Fraser, N. (1997). *Justice interruptus: Critical reflections on the "postsocialist" condition*. New York, NY: Routledge.
- Furman, G. (2012). Social justice leadership as praxis: Developing capacities through preparation programs. *Educational Administration Quarterly*, 48, 191-229.
- Gale, T. (2000). Rethinking social justice in schools: How will we recognize it when we see it? *International Journal of Inclusive Education*, 4, 253-269.
- Gandin, L. A., & Apple, M. W. (2002). Challenging neo-liberalism, building democracy: Creating the Citizen School in Porto Alegre, Brazil. *Journal of Education Policy*, 17, 259-279.
- Gewirtz, S., & Cribb, A. (2002). Plural conceptions of social justice: Implications for policy sociology. *Journal of Education Policy*, 17, 499-509.
- Marshall, C., & Gerstl-Pepin, C. (2005). *Reframing educational politics for social justice*. Boston: Pearson.
- Pryor, C. R. (2008) Dilemmas of democratic thought for educational leadership: considerations of social justice scholarship, *Teacher Development*, 12(4), 279-288.
- Ryan, J. (2006). Inclusive leadership and social justice for schools. *Leadership and Policy in Schools*, 5(1), 3-17.
- Theoharis, G. (2007). Social justice educational leaders and resistance: Toward a theory of social justice leadership. *Educational Administration Quarterly*, 43(2), 221-258.
- Wang, F. (2018). Social justice leadership theory and practice: A case of Ontario. *Educational Administration Quarterly*, 54(3), 470-498.
- Young, I. M. (2006). Education in the context of structural injustice: A symposium response. *Educational Philosophy and Theory*, 38, 93-103.

THE DIFFERENCE BETWEEN KOSOVO AND ESTONIA IN TERMS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT

Dallimi në mes të Kosovës dhe Estonisë në aspektin e vetëqeverisjes lokale

Adonis TAHIRI

Universiteti "Kadri Zeka" University, KOSOVO

Abstract

Estonia is one of the Baltic countries, part of the European Union, with a smaller number of inhabitants compared to the Republic of Kosovo, but with a much larger area. The research was conducted in order to compare some of the main issues related to local government in both countries, starting with the development history, the manner of election of municipal bodies, competencies and budgetary issues. In order to ensure the accuracy of the information, the research was done by analyzing the relevant laws in the Republic of Kosovo and in Estonia. Consequently, I used the comparison method. Despite the similarities in many of the tasks handled by municipal bodies, there is a marked difference in the way of organization and division of responsibilities. Estonia, unlike Kosovo, divides responsibilities differently between municipal bodies. Thus, the municipal executive is elected by the Council that emerges after the local elections. Whereas, the Mayor in Kosovo is elected by direct vote of the citizens. That is why the Mayor in Kosovo has much more responsibilities and competencies than his counterpart in Estonia. The transfer of competencies in Estonia can be done only by a simple agreement between the local and central authorities, in which case it is possible to obtain an additional budget for the Municipality. Also, the existence of a municipality or local authority in relation to the number of inhabitants, varies both between the two states, and between different local authorities within Estonia. The importance of this research consists in finding the best and most practical models of local self-government.

Keywords: Municipality, competencies, budget, mayor, council

Abstrakt

Estonia është një prej vendeve baltike, pjesë e Bashkimit Evropian, me numër më të vogël të banorëve në krahasim me Republikën e Kosovës, por me sipërfaqe shumë më të madhe. Hulumtimi është bërë me qëllim të krahasimit të disa prej çështjeve kryesore që ndërlidhen me qeverisjen lokale në të dyja vendet, me historikun e zhvillimit, mënyrën e zgjedhjes së organeve komunale, kompetencat dhe çështjet buxhetore. Me qëllim të saktësisë së informacioneve, punimi është bërë duke analizuar ligjet përkatëse të Republikës së Kosovës dhe asaj të Estonisë. Si rrjedhojë, është përdorur metoda e krahasimit. Pavarësisht ngjashmërive në shumë prej punëve me të cilat merren organet komunale, ka dallim të theksuar në mënyrën e organizimit dhe ndarjen e përgjegjësisë. Estonia, për dallim nga Kosova, i ndanë ndryshe përgjegjësitë mes organeve komunale. Kësisoj, ekzekutivi komunal zgjedhet nga Këshilli që del pas zgjedhjeve lokale. Kurse, Kryetari i Komunës në Kosovë zgjedhet me votë të drejtpërdrejtë nga qytetarët. Kjo bën që Kryetari i Komunës në Kosovë, të ketë shumë më shumë përgjegjësi dhe kompetenca sesa homologu i tij në Estoni. Bartja e kompetencave në Estoni bëhet vetëm me marrëveshje të thjeshtë mes autoritetit lokal dhe atij qendror, me ç'rast iu mundësohet marrja e buxhetit shtesë për Komunën. Gjithashtu,

Eurasian Conference on
Language & Social Sciences

June 29 - 30, 2022

Gjakova, Kosovo

XIV

Universiteti University
FEJMI AGANI
GJAKOVË

<http://www.eclass.org/gjakova>

qenia e Komunës apo autoritetit lokal në raport me numrin e banorëve, ndryshon edhe në mes të dy shteteve, edhe në mes të autoriteteve të ndryshme lokale brenda Estonisë. Rëndësia e këtij hulumtimi konsiston në gjetjen e modeleve më të mira dhe më praktike të vetëqeverisjes lokale.

Fjalët kyçe: Komuna, kompetenca, buxheti, kryetari, këshilli

GÖBEKLİTEPE'NİN (ŞANLIURFA) UNESCO DÜNYA KÜLTÜREL VE DOĞAL MİRASI LİSTESİNE EKLENMESİNİN ZİYARETÇİ SAYILARINA ETKİLERİ

The Effects of the Addition of Göbeklitepe (Şanlıurfa) to the UNESCO World List of Cultural and Natural Heritage Visitors

Mehmet AKBIYIK

Harran University, TURKEY

Öz

1972 yılında kabul ettiği sözleşmeye göre, UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirası Listesi oluşturulmaya başlanmıştır. Buna göre 2022 yılına kadar Dünya’da 897 adet kültürel, 213 adet doğal 39 adet karma (Hem doğal ham kültürel) olmak üzere Dünya kültürel ve Doğal miras listesi oluşturmuştur. UNESCO’nun Dünya Kültürel ve Doğal Mirası Listesinde Türkiye’de yer alan 19 kültürel ve doğal miras bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Göbeklitepe (tarihin sıfır noktası) 2018 yılında UNESCO Dünya kültürel ve doğal mirası listesine eklenmiştir. Şanlıurfa ilinde bulunan Göbeklitepe ülkemiz için değil bütün dünya için çok önemli bir Neolitik dönem çanak-çömleksiz arkeolojik kazı alanıdır. Göbeklitepe 12.000 yıllık tarihi ile dünya tarihinin bilinen teorilerini değiştiren yeni bulgular ve kanıtlar ortaya koymuştur. Yüzyılımızın en önemli arkeolojik keşfi olan Göbeklitepe tüm insanların ilgisini çekmektedir. Göbeklitepe’nin arkeolojik buluntu sahası yaklaşık 91 dönümlük büyük bir alanı kaplamaktadır. Göbeklitepe UNESCO Dünya Kültürel ve Doğal Mirası geçici listesinden 2018 yılında UNESCO Dünya kültürel ve doğal mirası listesine eklenmiştir. Göbeklitepe ‘ 2016 yılında 20.831 kişi ziyaret etmiştir. Göbeklitepe’de bulunan stellerin olumsuz hava koşullarında etkilenmemesi ve ziyaretçilerin rahat bir şekilde gezmeleri için üst karuma çatı inşa edilmesi çalışmaları nedeniyle 2017 yılının tamamı ve 2018 yılının ilk on ayı kapalı kalmıştır. Bu nedenle 2018 yılında Göbeklitepe’yi 70.420 bin kişi ziyaret ederken, bu rakam 2019’ yılı "Göbeklitepe Yılı" ilan edilmesi ve UNESCO Dünya kültürel ve doğal mirası listesine eklenmesiyle büyük artış göstererek 400.195 kişiye ulaşmıştır. Göbeklitepe 2020 yılında Dünyada ’ki pandemi nedeniyle 3 ay ziyarete kapatılmıştır. 2020 yılının Haziran ayında sağlık önlemleri alınarak tekrar ziyaretçilere açılmış ve 2020 yılında toplam 197 bin 912 kişi ziyaret etmiştir. Göbeklitepe’yi 2021 yılında ise 565.246 kişi ziyaret etmiştir. Göbeklitepe’nin UNESCO Dünya kültürel ve doğal mirası listesine eklenmesi ve Cumhurbaşkanlığının ‘2019 yılını Göbeklitepe Yılı ‘olarak kabul edilmesi nedeniyle 2016 yılında 20.831 kişi olan ziyaretçi sayısı kısa zamanda 2021 yılında 565.246 kişiye çıkmıştır. 2022 yılı için ziyaretçi sayısı 1 milyon olarak tahmin edilmektedir. Bu artışlarda UNESCO Dünya kültürel ve doğal mirası listesine eklenmesinin etkisi görmek mümkündür.

Anahtar kelimeler: Şanlıurfa, Göbeklitepe, UNESCO, kültür.

Abstract

According to the convention adopted in 1972, the UNESCO World Cultural and Natural Heritage List was established. Accordingly, by 2022, it has created a list of 897 cultural and 213 natural 39 mixed (both natural raw cultural) in the world. There are 19 cultural and natural heritage sites in Turkey on UNESCO's World Cultural and

Natural Heritage List. One of them, Göbeklitepe (ground zero of history), was added to the UNESCO World cultural and natural heritage list in 2018. Located in Sanliurfa province, Göbeklitepe is a very important Neolithic period pottery-free archaeological excavation site not for our country but for the whole world. With its 12,000-year history, Göbeklitepe has produced new findings and evidence that change the known theories of world history. Göbeklitepe, the most important archaeological discovery of our century, attracts the attention of all people. The archaeological site of Göbeklitepe covers a large area of about 91 acres. Göbeklitepe was added to the UNESCO World Cultural and Natural Heritage list in 2018 from the UNESCO World Cultural and Natural Heritage Provisional List. In 2016, 20,831 people visited Göbeklitepe. Due to the fact that the steles in Göbeklitepe are not affected by adverse weather conditions and the work of building a roof on the upper caravanserai for visitors to travel comfortably, the whole of 2017 and the first ten months of 2018 remained closed. Therefore, 70,420 people visited Göbeklitepe in 2018, while this figure increased greatly to 400,195 people with the announcement of 2019 as the "Year of Göbeklitepe" and the addition of it to the UNESCO World cultural and natural heritage list. In 2020, Göbeklitepe was closed to visitors for 3 months due to the pandemic in the world. In June 2020, health measures were taken and reopened to visitors and a total of 197,912 people visited in 2020. In 2021, 565,246 people visited Göbeklitepe. Due to the addition of Göbeklitepe to the UNESCO World cultural and natural heritage list and the presidency's acceptance of 2019 as the "Year of Göbeklitepe", the number of visitors increased from 20,831 people in 2016 to 565,246 in 2021. The number of visitors for 2022 is estimated at 1 million. In these increases, it is possible to see the effect of adding it to the UNESCO World cultural and natural heritage list.

Keywords: Şanlıurfa, Göbeklitepe, UNESCO, Culture

GELENEKSEL YAPIYA SAHİP BİR ALIŞVERİŞ MEKÂNI İLE GÜNÜMÜZ MODERN VE LÜKS BİR ALIŞVERİŞ MERKEZİNİN KENT DOKUSU BAĞLAMINDA DÖNÜŞÜMÜ ÜZERİNE BİR KARŞILAŞTIRMA: KAPALIÇARŞI ve İSTİNYEPARK AVM ÖRNEĞİ

A Comparison on the Transformation of a Traditional Shopping Place and a Modern and Luxurious Shopping Center of Today within the Context of Urban Texture: The Example of the Grand Bazaar and Istinyepark Shopping Mall

Kübranur KARA

Yüksek Lisans Öğrencisi, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uygulamalı Sosyoloji, TÜRKİYE. E-mail: kubranurkara.k@gmail.com ORCID NO: 0000-0003-3625-3811

Ahmet Korkut TUNA

Prof. Dr, İstanbul Ticaret Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, TÜRKİYE. E-mail: aktuna@ticaret.edu.tr ORCID NO: 0000-0003-1598-3700

Öz

Tarih boyunca ticaret ve alışveriş mekânları kent ile paralel olarak gelişim göstermiş, kentin oluşum süreci ticaret mekânlarını hem fiziksel hem de işlevsel anlamda şekillendirmiştir. Kent içerisinde kurulan ticaret mekânları, bir kültür aktarım vasıtası olarak da geleneksel ile modern ticaret mekânlarının karşılaştırılmasına olanak sağlamaktadırlar.

Kapalıçarşı, günümüzde önemli bir geleneksel ticaret ve alışveriş mekânı olarak İstanbul kentinin tarihi dokusunun simgelerinden biridir. 2007 yılında hizmete giren İstinyePark AVM ise; içeriğinde bulunan farklı ekonomik kategorilerdeki mağazaları, hizmetleri, cadde alışverişi ve pazar alanı ile kentin tarihi ve kültürel dokusundan kopmadan; yeni, modern ve lüks bir alışveriş mekânı olma özelliği taşımaktadır.

Bu çalışmanın amacı, gelenekselden moderne, ticaret ve alışveriş mekânlarının dönüşümünün içerik ve nedenlerinin araştırılarak, kent dokusunda, geleneksel ticaret mekânları ile modern ticaret mekânlarının fiziksel ve işlevsel özelliklerini karşılaştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kent, Ticaret ve Alışveriş Mekânları, Kapalıçarşı, İstinyePark AVM, Mekânsal Dönüşümler

Abstract

Throughout history, trade and shopping spaces have developed in parallel with the city, and the city's formation process has shaped trade spaces both physically and functionally. The commercial venues established in the city also allow the comparison of traditional and modern commercial spaces as a means of cultural transmission.

The Grand Bazaar is one of the symbols of the historical texture of the city of Istanbul, as an important traditional trade and shopping venue today. İstinyePark shopping mall, which was opened in 2007; with its stores in different economic categories, services, street shopping and market area is a new, modern and luxurious shopping place without breaking away from the historical and cultural texture of the city.

The aim of this study is to compare the physical and functional properties of traditional trade spaces and modern trade spaces in the urban texture by investigating the content and reasons for the transformation of trade and shopping spaces from traditional to modern.

Keywords: City, Trade and Shopping Venues, Grand Bazaar, İstinyePark Shopping Mall, Spatial Transformation

1. GİRİŞ

Tarihten bu yana insanlar hem birbirleri hem de çevreleri ile etkileşim halinde kalmış ve çevrelerini ihtiyaç ve isteklerine göre şekillendirmişlerdir. İnsanlığın yerleşik hayata geçmesiyle oluşan kentler de bu ihtiyaç ve isteklerin doğrultusunda biçimlenerek ortaya yeni mekânlar çıkarmışlardır. Bu mekânlar, ortamın fiziksel yapısına göre şekillenerek işlevsel açılardan kullanılabilir alanlar haline dönüştürülmüştür. Geçmişten günümüze kentlerde değişen ve dönüşen bu mekânlara en önemli örnekler ticaret ve alışveriş mekânlarıdır ve var oldukları günden bu yana çeşitli şekillerde karşımıza çıkan bu mekânlar hem kentlere ait bilgiler sunarken hem de fiziksel ve işlevsel dönüşümleri bizlere göstermiştir. Bazı ekonomik ve toplumsal olaylar neticesinde ortaya çıkan bazı kavramlar ticaret mekânlarını geleneksel ve modern olarak ayırmış ve bu bağlamdan hareketle kentlerdeki iki ayrı yapı arasında fiziksel ve işlevsel karşılaştırmalara olanak sağlamıştır.

Bu çalışmanın amacı, kentlerin oluştuğu günden bu yana ortaya çıkan ticaret ve alışveriş mekânlarının kent dokuları bağlamında fiziksel ve işlevsel değişimi ve dönüşümünü inceleyerek, modern ticaret ve alışveriş mekânları arasında karşılaştırma yapmaktır. Bu karşılaştırmanın geleneksel ile modern ticaret ve alışveriş mekânları arasındaki benzerlikleri ve farkları ortaya çıkarması gibi, modern AVM'lerin ne denli kentin dokularını temsil edebildikleri sorgulanmıştır. Bu bağlamdan hareketle Beyazıt, Nur- u Osmaniye, Mercan semtlerinin ortasında yer alan Kapalıçarşı geleneksel; Sarıyer/ İstinye'de bulunan İstinyePark AVM modern AVM'lere örnek olarak çelişmiş ve ikisi arasındaki benzerlikler ve farklar ortaya konulmak suretiyle gözlemlenmiş ve Kapalıçarşı'da bulunan kent dokuları İstinyePark AVM'de aranmıştır.

Araştırmanın yöntemi oluşturulurken ilk başta literatür taraması yapılarak çalışmada bahsedilen bütün terminolojiler ve tarihleri hakkında bilgi toplanmış ve toplanan gerekli bilgiler araştırmaya eklenmiştir. Daha sonra Kapalıçarşı ve İstinyePark AVM, fiziksel ve işlevsel olarak incelenmiş ve aradaki benzerlikler ve farklar bulgular bölümüne eklenerek, ortaya çıkan neticeler de sonuç bölümüne eklenmiştir.

2. YÖNTEM ve MODEL

2.1. Literatür Tarama

Literatür taraması yaparak geçmişte yapılan çalışmalarını incelemek, yeni yapılacak olan çalışmalar için tarihsel bir veri sunarak çalışmanın zaman tasarrufu, güvenilirliği, literatürde bulunan boşluğu doldurması ve tekrara düşmeden özgün bir çalışma ortaya koyulabilmesi açısından önemli bir yöntemdir (Cebeci, 2010, s. 29- 30).

Bu çalışmanın özgün ve literatür bakımından zengin bir yapıya sahip olması için çeşitli kaynaklardan (kitap, makale, dergi, konferans, sempozyum, internet kaynakları vs.) yararlanılmıştır.

2.2. Gözlem Tekniği

Alan araştırması veya saha araştırması, olayları ya da durumları doğal akışı içerisinde bizzat alanda bulunarak inceleyen bir araştırma yöntemidir. Alan araştırmasının çeşitli çalışma teknikleri bulunmaktadır. Bunlardan biri gözleme dayalı araştırmalardır. Bu araştırma tekniğinde, araştırma için veri toplanırken araştırmacı gözlem yoluyla betimleyici bir analiz yaparken bu verilerin sonuçlarını önceden planlanıp hazırlanmış gözlem formlarına kaydetmektedir. Bu teknikte belirlenmesi gereken ilk husus gözlemcinin katılarak gözlem ya da katılmadan gözlem tekniklerinden birini seçmesidir. Gözlemin bizzat içinde bulunarak yapılan katılımcı gözleminin avantajları ve dezavantajları vardır. Katılımcı gözlem yapılırken, olay veya durumların daha açık, detaylarına daha hâkim ve bu bağlamla verilerin daha sağlıklı olması avantaj olarak bilinirken, gözlemcinin içinde bulunduğu olay ve gruplara kendini fazla kaptırması bu sebeple de araştırmanın asıl amacından sapması dezavantaj olarak bilinmektedir. Düzenli ve planlı bir gözlem yapılabilmesi için önceden gözlem formunun hazırlanması gerekmektedir (Arıkan, 2005, s. 80- 84).

Bu çalışmada, teknik araçlarla gözleme başlamadan önce genel bir bilgiye sahip olabilmek için araştırma alanı olan İstanbul'da bulunan Kapalıçarşı ve İstinyePark AVM'ye birkaç kez gidilerek genel bir gözlem yapılmış; daha sonra araştırmanın konusu bağlamında yarı yapılandırılmış gözlem formu oluşturulmuştur. Hazırlanmış gözlem formuna bağlı kalınarak araştırmanın daha anlamlı ve anlaşılır olabilmesi için araştırma alanında katılımcı olarak bulunulmuş, olay ve durumlara katılımcı gözlemin dezavantajlarına dikkat ederek betimleyici bir göz ile etik bir çerçevede yaklaşmıştır.

Bu çalışmada, Kapalıçarşı ve İstinyePark AVM'e hem fiziksel hem de işlevsel olarak incelenmiş, aradaki benzerlik ve farklar ortaya çıkarılarak bu bağlamda yeni ve modern bir ticaret ve alışveriş mekânı olan İstinyePark AVM' de kente ait görüntüler aranmıştır.

2.3. Evren ve Örneklem

Araştırmada sınırların önceden belirlenmesi böylelikle evren ve örnekleminin çalışmanın ilk başından itibaren planlanması araştırma sonunda çıkacak sonuçların güvenilirliği ve geçerliliği açısından önemli görülmektedir. Karasar (2012), "Bilimsel Araştırma Yöntemi" adlı çalışmasında evrimi tanımlarken "araştırma sonuçlarının genellenmek istendiği elemanlar bütünü" olarak ifade eder ve her araştırmanın kendi araştırmasının amacına yönelik belli ölçülere dayandırılmış özgün bir yapısı olduğunu belirtir. Genel evren ve çalışma evreni olarak iki evren türünden bahseden Karasar, çalışmanı evrenine

ulaşılabilmesi ve somut verilere ulaşılabilmemesi açısından çalışma evreninin kullanılması gerektiğinden bahseder. Evren seçildikten sonra zaman, maliyet ve daha rahat kontrol edilebilmesi için araştırmanın sınırlarının daha çok daraltılması ve evreni yeteri kadar temsil edebilecek örneklem belirlenmesi gerekir (Karasar, 2012, s. 109- 111).

Bu çalışmada evren ve örneklem belirlenirken konunun amacına uygun olması açısından İstanbul'da bulunan geleneksel ve doğal kent dokusuna sahip Kapalıçarşı ile modern ve lüks bir ticaret ve alışveriş mekânı olan İstanbul Sarıyer/ İstinye'de bulunan İstinyePark AVM uygun bulunmuştur. Bu bağlamlardan hareketle çalışmanın evreni, İstanbul'daki ticaret ve alışveriş mekânları olurken; örnekleme, Kapalıçarşı ve İstinyePark AVM olarak belirlenmiş ve hem fiziksel hem de işlevsel özellikleri araştırmaya konu edilmiştir.

2.4. Veri Toplama Araçları

Kapalıçarşı için literatür tarama ve birkaç kez gözleme dayalı incelemeler yapılmış, asıl çalışma İstinyePark AVM'de gerçekleşmiştir. Bu çalışmada araştırma verileri toplanırken nitel araştırma türlerinden olan gözlem tekniği kullanılmış, gözlem önceden konunun amacına uygun belirlenmiş yarı yapılandırılmış sorular ile gözlem formuna yerleştirilmiştir. Formu oluşturulurken “fiziksel ve işlevsel özelliklere cevap verecek iki çeşit gözlem formu oluşturulmuş bunlara da fiziksel gözlem formu” ve “işlevsel gözlem formu” denilmiştir.

Veri toplama işlemleri Mart- Mayıs 2022 tarihleri arasında İstanbul İstinyePark AVM, hafta içi ve hafta sonu; sabah ve akşam farklı gün ve saatlerde katılımlı gözlem ile kentin dokusu bağlamında tarihten günümüze değişen ticaret ve alışveriş mekânlarının günümüz halini almasının nedenleri ve geçmişteki mekânlar ile ortak özelliklerinin İstinyePark AVM'nin fiziksel ve işlevsel özellikleri incelenerek ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Ortaya çıkan bulgular ışığında Kapalıçarşı ve İstinyePark AVM hem fiziksel hem de işlevsel açıdan karşılaştırılarak benzerlikler ve farklar ortaya konulmuştur.

Fiziksel özellikler incelenirken, kent ve kent merkezleri ile ortak ve farklı özellikler aranmış, AVM'nin kentin dışında mı yoksa kenti bizzat temsil eden yeni bir kent merkezi mi olduğu ve geleneksel ticari ve alışveriş mekânları ile modern alışveriş mekânları arasındaki benzerlikler ve farklar ortaya çıkarılarak kentlerdeki bu yapıların geçmişten günümüze nasıl ve neye dönüştüğü sorularına cevap aranmıştır.

İşlevsel özellikler incelenirken, içerisinde bulunan esnaflar, mağaza görevlileri ve müşterilerin ne amaçla AVM'lere geldikleri, nerelerde ne kadar zaman geçirdikleri, AVM'lerin hangi fonksiyonlarından yararlandıkları ve AVM içerisinde kendilerini kentin dışında mı yoksa yeni bir kent merkezinde mi gördüklerinin cevabı aranmış eskiden kamusal alanlar olarak bilinen kentin belli mekânlarının AVM içinde de var olup olmadığı, işlevsellik açısından nasıl ve neye dönüştüğü gözlemlenmiştir.

2.5. Veri Analizi

Veriler analiz edilirken ilk önce literatür incelenmesinden ortaya çıkan bilgiler çalışmaya eklenmiş daha sonra formlara yazılan gözlem notları derlenmiş ve mekânlar hakkında fiziksel ve işlevsel dönüşümler ortaya çıkarılmıştır.

3. BULGULAR

3.1. Kapalıçarşı

Kent mekânları kültür aktarımı açısından önemli bir yere sahiptir. Kentlerin içerisinde kurulan ticaret mekânları da geçmişten günümüze bizlere birçok kültürel veri sunmaktadır. İstanbul kentinde de bunun en güzel örneğini, her ne kadar eskisi kadar olmasa da halen önemi koruyan İstanbul'un en önemli tarihi ve turistik simgelerinden olan Kapalıçarşı da görmek mümkündür (Sözen, 2001, s. 6).

Türk- İslam şehirlerinde çarşı modelleri arasında önemli yere sahip olan 'Kapalıçarşılar' Bedestenlerin bir devamı niteliği olarak tanımlanabilir. Fakat Kapalıçarşılar, Bedestenlerden çok daha büyük alanlara sahiptirler ve birkaç Bedesten, Han ve açık pazarları içine alarak üstü kapalı dükkânlar haline dönüşmüş ve bu şekilde Kapalıçarşı anlamını kazanmışlardır. (Koltuk, 2019, s. 9).

Anadolu toprakları üzerinde ve Osmanlı döneminde Beyazıt, Nur- u Osmaniye, Mercan semtlerinin ortasında bulunan Kapalıçarşı hem ticaretin hem alışverişin yapıldığı kentin simgelerinden biri haline gelmiş önemli bir kent mekânını temsil etmektedir.

Kapalıçarşı'nın ilk yapı taşının Cevahir Bedesten'i olduğu bilinmektedir. Eski Bedesten diye de adlandırılan bu Bedesten' in bu bölgede daha önce yaşamış olan Bizans halkından kalma bir yapı mı olduğu, İstanbul'un fethinden sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından mı yapıldığı yoksa Bizans döneminden kalan yapının üstüne tekrar bir yapının mı inşa edildiği birçok araştırmacı tarafından ele alınmış ve bu konu ile alakalı farklı görüşler ortaya atılmıştır. Zamanla gelişen Cevahir Bedesten'in çevresine bugün de bilinen Sandal Bedesten'i inşa edilmiştir (Dilaveroğlu, 2021, s. 94-104).

İç ve dış kapıları bulunan Kapalıçarşı'nın sokakları, 1894 yılındaki depreminden sonra ciddi anlamda hasara uğramış, bu da Kapalıçarşı'daki bazı bölümlerin küçültülmesi ile sonuçlanmıştır. Bu düzenleme faaliyetiyle iç kapılar artık dış kapılar olarak kullanılmış ayrıca Kapalıçarşı'nın sokakları da bölgede bulunan esnafın iş alanları doğrultusunda adlandırılmıştır. Sahafçılar, örücüler, iğciler, kalpakçılar, kürkçüler, yağlıkçılar, kaytancılar, fermenciler, zenneciler, kuyumcular, sorguççular o dönemde bilinen sokak isimleridir. 18.yy'da Kapalıçarşı üzerine gerçekleştirilmiş bir sayımda Kapalıçarşı'nın içerisinde "4399 dükkân, 2195 oda, bir hamam, 479 dolap, bir cami, 19 çeşme, 8 kuyu, 24 han ile iki lokanta ve bir mektebin bulunduğu anlaşılmıştı" (Özbey, 2009, s. 46- 48). Bu yapılan sayımdan yola çıkarak m²olarak oldukça büyük kentte hatırı sayılır bir alanı kapladığı ifade edilebilir.

Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul fethinden (1453) sonra inşasına başlanan Kapalıçarşı'nın yapılmasındaki en temel amaç, Ayasofya'nın camiye çevrilmesi ile bir gelir kaynağına ihtiyaç duyulmasıdır. Cevahir ve Sandal Bedestenleri çevresinde kurulan çarşının yapı malzemesi ilk kurulduğunda ahşap malzemeler ile yapılmış daha sonra kagir duvarlar örülmüştür. Her ne kadar duvarlar kagir ile örülmüş olsa da çatının ahşap kalması çarşıda çıkan bir yangın sebebi ile çarşıya oldukça zarar vermiştir. Onarılmaya çalışılsa da çarşı yine yangınlara ve depremlere maruz kalmış ve sürekli tadilatın geçmiştir. Kurulduğu günden itibaren başına birçok olay gelen Kapalıçarşı, 1954 yılında yaşanan yangından sonra tekrardan onarılmaya başlanmış ve onarımı 4 yıl sürdükten sonra 1959 yılında biterek tekrardan kullanıma açılmıştır (Boysan, 2001, s. 28).

Fakat ticari ve mimari açıdan kentin dokusuna oldukça güzel anlamlar katan Kapalıçarşı'yı sadece bu işlevlerinden dolayı ele almak çarşının belki de en değerli işlevini eksik bırakmak olur. Çarşının içinde ve çevresinde birçok insanın etkileşimde bulunmasını sağlayan bu yapı günümüzde halen bu işlevini korumaktadır.

Kenan Mortan ve Önder Küçükerman (2010), çarşıların tarihsel araştırmasını yaptıkları “Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı” adlı çalışmalarında Kapalıçarşı'nın batının benimsemiş olduğu merkantilist ticari anlayışından, yani sadece para elde etmek ve sadece ticaret yapmaktan ziyade daha anlamlı bir olguyu ifade ettiğini Halit Refik Karay'ın Kapalıçarşı üzerine söylediği kayıta yer vererek açıklamışlardır. Kayıta geçen;

“Kapalıçarşı yalnız eşya alışverişi bakımından değil, İstanbul' un kadın erkek münasebetleri dolayısı ile cemiyet tarihimizde iz bırakmıştır. Çarşı sayısız nesilleri asırlarca damı altında toplayıp, yakınlılaştırarak gönüller alıp verilen bir muhabbet pazarı olması cihetinden de bir başka çeşit abide ve yadigardır. (...) Kapalıçarşı, Türk İstanbul'un hayatı boyunca sürüp gitmiştir. Hatta ben o fikirdeyim ki şimdiki yarı çökmüş ve güzelliğin camisi yıkılıp, ancak mihrabı yerinde kalmış olan büyük abidemiz çarşıdan, cinsi cazibe elini eteğini henüz tamamıyla çekmiş sayılmaz. Orada hâlâ ılık ılık bir şeyler olduğunu, tath tatlı bir şeyler döndüğünü duyuyorum” (Mortan ve Küçükerman, s. 190)

bu ifadelerde Kapalıçarşı'nın canlı bir sosyal yapısının olduğu ve ticaret mekânının dışında kente kamusal bir alan sunduğu anlaşılmaktadır.

Kapalıçarşı'nın bu anlamını destekleyen bir eserde Fuat Sevimay'ın (2020) yazmış olduğu “Kapalıçarşı” adlı romanıdır. Samimi bir dille yazmış olduğu bu eserinde genel olarak Kapalıçarşı'yı bazen bir gerçeklik bazen de masalsi bir yanıyla ele alarak sıcak ve samimi bir mekânın betimlemesini yapmıştır (Sevimay).

Zaten adından da anlaşıldığı gibi bu çarşı sadece fiziksel özelliğinden dolayı kapalı adını almamış fonksiyon ve işlev bakımından da kapalı ve gizli olanı ifade eden bir ticaret mekânını olmuştur.

Kapalıçarşı içerisinde bulunan her tüccarın, her dükkânın, her eşyanın kısacası Kapalıçarşı'ya yolu düşmüş her şeyin ve herkesin bir hikayesi olduğundan bahseden Orhan Veli, Kapalıçarşı şiirinde “kapalı çarşı, kapalı kutu” ifadesini kullanmıştır (Erdoğan, 2017).

3.2. İstinyePark AVM

İstinye Pınar Mahallesiinde bulunan İstinyePark AVM, İstanbul'un Sarıyer ilçesine bağlı, tarihi Antik Çağa kadar dayanan çok eski bir yerleşim yeri olarak bilinen bu bölgede konumlandırılmış, Kuzeyde Yeniköy, Güneyde Emirgan ile komşu olan İstinyePark AVM'nin planı 2003 yılında tasarlanmış, 2005 yılında inşasına başlanmış, 19 Ekim 2007' de de resmi açılışı gerçekleştirilmiştir (Wikipedia, 2022).

İstinye Sarıyer'de açılan bu AVM'e, ulaşım açısından toplu taşımaların ve durakların bulunduğu bir bölgede konumlandırılmış; AVM, bu bölgedeki yol güzergahlarının da belirlenmesinde rol oynamıştır. Bu bağlamdan hareketle AVM'lerin oluşumu sadece konumlandırıldıkları mahalleleri değil aynı

zamanda yolların düzenlenmesi ve yeni yol güzergahlarının da oluşmasına olanak sağlamaktadır. Bu da bu yapıların gelmesiyle kentlerin fiziksel açıdan değişimlere uğradığını göstermektedir.

İstinyePark AVM, bulunduğu mahallenin fiziksel özelliklerden ayrıştırılarak modern bir yapı ortaya koymuş, dışardan normal bir AVM gibi görünse de etrafı duvarlarla örtülmüş, bulunduğu mahalle ile arasına sınırlar konulmuş, içine girildiğinde küçük bir kenti veya kent merkezini çağrıştırmaktadır.

İstinyePark AVM’de yapı malzemesi olarak modern AVM’lerde en çok kullanılan çelik konstrüksiyona rastlanılmış, AVM tavanı bu şekilde dışarıdan ışık alarak aydınlık bir görüntüye kavuşmuştur. 90.000 m² olan ve içerisinde yaklaşık 300 mağaza ve 3.200 araç kapasiteli otoparkı bulunan İstinyePark AVM hem kapalı hem de açık alanlarda dolaşma imkânı sunmaktadır. İçerisinde geleneksel kent görüntülerine rastlanılan bu AVM’de, geleneksel sokak pazarlarını andıran ‘İstinye Pazarı’, geleneksel cadde veya sokak alışveriş mekânlarını andıran ‘Markalar Sokağı’, kentin açıklık ve meydanlarını andıran ve etrafında toplanılabilen ‘Süs Havuzu Şelalesi’ ve hem AVM çalışanları hem de müşteriler için ortak kullanım mekân ve eşyaları bulunmaktadır. Bu bağlamlardan hareketle kentin dokusunda şekillenmiş geleneksel ticaret mekânları ile benzer özellikler gösteren bu mekânlar, içinde modern ve lüks AVM’leri de temsil eden özellikler taşımaktadırlar.

Fiziksel ve İşlevsel açıdan Kapalıçarşı ve İstinyePark AVM arasındaki farklar, AVM’lerde bulunan aydınlatmalar, göstergeler, otoparklar, vitrin süslemeleri, oyun ve eğlence alanları, güvenliğin bulunması ve engelli AVM çalışanları ile AVM ziyaretçileri için kolaylık sağlayan unsurlar, kolay ve hızlı alışveriş yapma imkânı böylelikle zamandan tasarruf etmek, yaz, kış iklim koşullarının uygunluğu, tek bir kapalı alanda her istek ve arzuya göre farklı kategorilerdeki ürünlerin ve farklı konseptteki mekânların bulunması söylenebilir.

Kapalıçarşı’nın önemli özelliklerinden biri olan kentin içinde doğal kamusal alan ve sosyalleşme alanları oluşturması İstinyePark AVM’de de aranmış, fakat gözlemler ışığında AVM’nin genellikle fiziksel açıdan Kapalıçarşı’ya ait bazı özellikleri barındırdığı fakat işlevsellik açısından aralarında büyük farklar olduğu kanaatine vardırılmıştır.

4. SONUÇ

Kapalıçarşı ve İstinyePark AVM, fiziksel ve işlevsel açılardan incelenerek, aralarındaki farklar ve benzerlikler ortaya çıkarılarak karşılaştırılma yapılmıştır. Kentin doğal dokularının da arandığı ticaret ve alışveriş mekânlarında İstinyePark AVM’nin fiziksel açıdan kente ait bazı görüntüler sunduğu fakat işlevsellik açısından Kapalıçarşı gibi doğal bir yapı olmadığı kanaatine varılmıştır.

Kentlerde kurulan Kapalıçarşılar doğal olarak halkın ihtiyaçlarını karşılamak için kentin bizzat kendisi olan mekânlar olarak belirlenirken; Sanayi Devrimi ile beraber ortaya çıkan AVM’ler değişen üretim ve tüketim alışkanlıklarının sonucunda kapitalist sisteme ayak uydurabilmek için yapay olarak ortaya çıkan ticaret ve alışveriş mekânları olarak belirlenmiştir.

Sonuç olarak, farklı ekonomik kategorilerdeki mağazaları, hizmetleri, AVM meydanı, cadde alışveriş ve pazar alanı ile kentin tarihi ve kültürel dokusundan kopmadan; yeni, modern ve lüks bir alışveriş mekânı olma özelliği taşıyan İstinyePark AVM’de, Kapalıçarşı’da bulunan kentin doku ve hissiyatından eksik olduğu anlaşılmıştır.

KAYNAKÇA

- Arıkan, R. (2005). Araştırma Teknikleri ve Rapor Hazırlama (5. Baskı). Ankara: Asil Yayın.
- Boysan, A. (2001). Kapalıçarşı Üzerine. R. Dedeoğlu, (Ed.), Kapalıçarşı (1. Baskı) içinde (28). İstanbul: Mepa Yayıncılık.
- Cebeci, S. (2010). Bilimsel Araştırma ve Yazma Teknikleri (3. Baskı). İstanbul: Alfa Kitap.
- Dilaveroğlu, İ. (2021). Tarihsel Süreç İçerisinde Kapalıçarşı. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü
- Erdoğan, L., E. (2017). Kapalıçarşı Şiiri. Erişim Tarihi: 09.02.2022. Erişim Adresi: <https://erenthebest.wordpress.com/kapali-carsi-siir-incelemesi-05.2017/>
- Karasar, N. (2012). Bilimsel Araştırma Yöntemi (23. Baskı). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Koltuk, M., T. (Ed.). (2019). Dünden Bugüne Tarihi İstanbul Çarşıları (2. Baskı). İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.
- Mortan, K. ve Küçükerman Ö. (2010). Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı (1. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Özbey, A. (2009). Dünden Bugüne Kapalıçarşı İstanbul (1. Baskı). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Sevimay, F. (2020). Kapalıçarşı (3. Baskı). İstanbul: Hep Kitap Yayınevi.
- Sözen, M. (2001). İstanbul'da Bir Kent: Kapalıçarşı. R. Dedeoğlu, (Ed.), Kapalıçarşı (1. Baskı) içinde (8). İstanbul: Mepa Yayıncılık.
- Wikipedia. (2022). İstinyePark. Erişim Tarihi: 22.05.2022. Erişim Adresi: https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0stinye_Park#cite_note-Arkitera1-2

*Bu yayın Kübranur KARA isimli öğrencinin İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uygulamalı Sosyoloji Programındaki Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

THE NEXUS BETWEEN TEMPORARY MARRIAGE AND EARLY CHILD MARRIAGE IN IRAN

Kameel AHMADY

Social Anthropologist, University of Kent, MA in Social Anthropology, UK

Abstract

This study is a step towards gaining a deeper understanding of the phenomenon of temporary marriage ('TM') and its role in promoting early child marriage ('ECM') in Iran. This article reveals that traditional families wish to control sexual behaviour and avoid social pressures; for example, when parents disapprove of mixed gatherings of youth and so decide to make these boys and girls *mahram* to one another through TM.

The following article is, in part, an extract from the author's book, *A House on Water: A Comprehensive Study on Sigheh Mahramiat and Temporary Marriage in Iran*.¹ It reveals that, while on the one hand TM plays a role in legalising illicit relationships, on the other hand it facilitates ECM in Iran.² The article emphasises that ECM is not only a by-product of temporary marriage, but also a discourse that stigmatises the younger generation in various ways. While religion is a contributory factor to TM and ECM, ECM is more about control and power in an environment where a patriarchal society and a masculine culture dictate to the vulnerable segments of the population.

Due to the cultural and religious sensitivity of the research topic and the difficulty of reaching samples, probability sampling has been used. Theoretical saturation and data saturation were achieved after some interviews. More interviews were conducted, however, to make the results more reliable. 35% interviewees were men and 65% were women. Data were collected using free and in-depth interview techniques. Major categories, sub-categories and concepts were identified by implementing open coding, and simultaneously with data collection.

Keywords: *temporary marriage, sigheh, child marriage, Iran, culture, religion*

The Phenomenon of Temporary Marriage

Temporary marriage ('TM'), often referred to as *nikah mut'ah* ('short-term marriage' in Arabic), is an ancient practice. It allows Muslim men and women to be considered husband and wife for a limited and temporary fixed period (Johnson, 2013), after a *dowar*, the bride price paid by the groom or his family, is specified (Manzar, 2008). Historically, it was employed so that a man could have a wife for a short period while travelling long distances.

The practice of TM is said to have existed during the lifetime of Muhammad, who is believed to have recommended it to his companions and soldiers. It was used most frequently in Iran by pilgrims to

¹ Ahmady, K. (2020). *A House on Water: A Comprehensive Study on Sigheh Mahramiat and Temporary Marriage in Iran*. London: Mehri.

² Ahmady, K. (2016). *An Echo of Silence: A comprehensive study on child marriage in Iran*. Tehran: Shiraze (2015) and USA: NOVA.

Shiite shrine cities such as Meshed and Qum. The rationale underlying TM was simple: pilgrims who travelled had sexual needs; a temporary marriage helped to prevent sexual corruption and enabled men to meet their sexual needs legitimately and legally when they were far from their spouses due to a mission, etc. TM was a legal way to satisfy sexual desire.

Linguistically, *mut'ah* is derived from the root word *mat'h*, meaning something you can take advantage of for a short period of time and for pleasure (Ibn Manzoor, 1993, p. 239). In Arabic dictionaries *mut'ah* is defined as 'enjoyment, pleasure, delight'. *Figh* refers to a marriage between a man and woman for a specified duration and *mahr*, allowing separation without formal, legal divorce proceedings (Gharshi, 1992, p. 226). Moreover, Al-Allameh Al Hilli defines *mut'ah* as 'discontinuous temporary marriage' (Al-Hilli, 1991, p. 175).

Nikah mut'ah consists of a verbal or written contract in which both parties agree to the duration and conditions for the marriage, similar to the elements of a commercial contract. Like any other contract, Islamic marriage creates rights and obligations between the contracting parties. The union can last for a few hours, days, months or years and, when the contract terminates, so does the marriage, much in the same way long-term/ permanent/conventional marriage does via 'till death do us part'. The main difference is that the temporary marriage lasts only for a specified period of time. Generally, *nikah mut'ah* has no prescribed minimum or maximum duration. At the end of the contract, the wife must undergo *Iddah*, a period of abstinence from sexual intercourse (Esposito, 2003). Although *nikah mut'ah* is a Shiite concept, other types of informal marriages are practised by Sunni Muslims, such as *misyar* and *urfi*.

Age Acts as Determinant Factor in Marriage Success

Among the various dependent variables of marriage analysed by social and economic experts, the age of having the first sexual relationship is considered an important index for evaluating physical and mental health.

To some extent, the age of marriage in each society indicates the method of organising family life and also points to the opportunities for men and women at the time of marriage. Late marriages can trigger serious consequences for youth, such as irresponsibility, a tendency towards undesirable or worrying relationships, the wasting of youth and vivacity, edginess in life caused by the dissatisfaction of personal needs, parental concern at the late marriage of their children, depression, sexual disorders, taking refuge in drugs, etc. (Pournaghi, 2015). Early child marriage ('ECM') can also cause several disorders (Ahmady, 2017). According to the Convention on the Rights of the Child, a person up to the age of 18 is deemed to be a child. The United Nations Population Fund (the 'UNFPA') has ascertained that any type of marriage under the age of 18, before boys and girls are prepared mentally and physically to accept nuptial and child-care duties, is a child marriage. However, in some countries the age varies based on each country's legal regulations and social and cultural norms.

The most influential of the factors attributing directly or indirectly to ECM are poverty, low levels of education/illiteracy, lack of legal support, social pressures, masculine expectations and the stranglehold influence of tradition and religious beliefs. ECM is worrisome for both sexes, but the phenomenon

harms girls more than boys. Rises in divorce levels, child widowhood, a rising number of parentless and ill-equipped children who are themselves now parents, the sexual abuse of girls, the chronic cycle of poverty and prostitution and the rise of mental, physical and sexual illnesses in women are among the sad litany of outcomes of ECM (Ahmady, 2017).

Linking TM and ECM

The widespread traditional practice of TM further fuels the frequency of ECM in Iran.

Based on famous quotations from Shiite religious sources, the essence of TM is permitted in Islam, even though it may have adverse effects on some people. With this in mind, TM is legitimate from religious point of view.

What matters here is the age of TM. Twelver jurisprudence and the Civil Code of Iran have specified the age of 13 (or the age of nine, with the permission of the court and the parent) for marriage.¹ Based on international definitions from agreements related to children and religion, this age of marriage for children, and particularly for girls, is ECM. Akbar Hashemi Rafsanjani, in his book entitled *Temporary and Permanent Marriage* (1998), considers the end of nine years to be the permissible age for *sigheh mahramiat* (child marriage supposedly without sexual relations) and TM.

In summary, the religious legitimacy of TM can be counted as a driver of ECM. According to answers given by religious sources like Ayatollah Sistani and Ayatollah Noori Hamedani, there is no difference between *sigheh mahramiat* and TM. Therefore, some traditional families make their sons or daughters marry another person through *sigheh mahramiat* or TM with the aim of controlling their sexual behaviours and the pressures imposed by others. The person they marry would also be from a peer-group, religious family. In such cases of *sigheh mahramiat*, avoiding sexual penetration is implicitly set as a condition. On the other hand, one cannot expect couples to avoid sex and be alert because of their parents' warnings, as they are usually in early puberty, but mentally and economically immature.

The results of this study and interviews with traditional, religious families indicate that ECM is practised in the framework of *sigheh mahramiat* and TM, with a parent's permission. According to the interviews, some children are not satisfied with such marriages, yet, as children do not have a full knowledge of marriage, one cannot fully regard those who express satisfaction, either.² In Iran, some traditional families do not let their children mention their opinions on marriage. The parents consider themselves rightful in choosing a spouse for their child and controlling their sexual behaviour.

Relationships formed under the cover of *sigheh mahramiat* and in the framework of pre-marriage familiarisation will sometimes not become formal until two years after practising *sigheh*. Participants did not mention any special reason for these long periods of *sigheh mahramiat*; they only stated that *sigheh mahramiat* is practised for the purpose of fulfilling family commitments and marrying officially.

¹ From the perspective of some traditional Islamic scholars like Mamusta Abdul Karim Shahrikandi, Ahmad Moftizadeh, and some Shiite sources like Ayatollah Sanei, this age and TM are not (religiously) acceptable for today's women.

² Woman's satisfaction is a custom practised by Islam's prophet, and an underage person does not need a marriage for which a parent's permission is a condition.

The religious legitimacy of a relationship is significant in Iranian society: it is permissible only if it is located in the framework of religion. Such an attitude weakens the necessity for marriages to be legal. The collected data indicate that religious legitimacy is much more important than legality. This shows the significance of religion as the origin of the phenomenon and a tool for making it continue.

TM: An Approved Way of Facilitating Child Marriage in Iran

Recent social reforms in Iran are changing not only people's behaviours, but also their values (Bayat, 2013). One of those social reforms is the occurrence of premarital sex (with the opposite sex). Results of several studies indicate that premarital sex has increased among teenagers and young people in recent years. But the increase in premarital sex is not the end of the story. As newly (or perhaps newly admitted) behavioural trends arise, so is there a gradual rise in the complications they cause (Riahi, 2011). There are different types of premarital sex today, with diverse origins. Patterns of premarital sex in Iran can be divided into the following categories: free relations (prostitution patterns), sigheh relations, boyfriend/girlfriend relations, cohabitation or 'white marriage' relations, and homosexuality relations.

Relationships within a sigheh mahramiat framework are non-romantic, premarital relationships accepted by the official religion and law of the country. ECM is one of the social and psychological consequences of sigheh mahramiat for women – and the possible sexual intercourse afterwards. The core of sigheh discourse is the intersection of instinct and religion, in parallel with chaotic societal conditions. Studies show that such relationships are seen more among individuals with strong religious beliefs who seek a religious solution for satisfying their sexual instincts (Parishi, 2009).

Under Articles 1075 to 1077, marriage can be discontinuous when it is arranged for a specific duration and with a specific mahr. This is when sigheh enters the dangerous and fraught territory of ECM. Even the most sunny optimists and ardent supporters would be hard pressed to celebrate the deplorable state of ECM. The abuse of vulnerable young and sexually inexperienced girls by older men is already endemic and has been happening for years, with perpetrators easily moving around in a comfort zone of legal approval (Ahmady, 2017).

Sigheh mahramiat marriage with young girls, even if not intended for sexual pleasure and practised only to avoid the perils of sin while interacting with one other, is still accompanied by social pressure imposed by others. If the man is loyal with his sexual relations or if the girl's age is marriage appropriate, the marriage will be legally valid. But, if the girl's age is less than what the law has specified for marriage, the judge will issue the final verdict on the young girl's competence for the marriage. In such situations, sometimes the marriage is not successful and the couple cannot take advantage of societal and familial benefits. ECM and the harms the couple are exposed to because of sigheh are named as primary examples of the harms and malfunctions of TM.

The Suppressive Role of Religion and the Dominancy of Culture in TM of Children and Teenagers

Iranian society is religious. Even if religion and worship were not practised, it would be considered a traditional, religious society because of social training and the religious sociality of families, schools and the media.

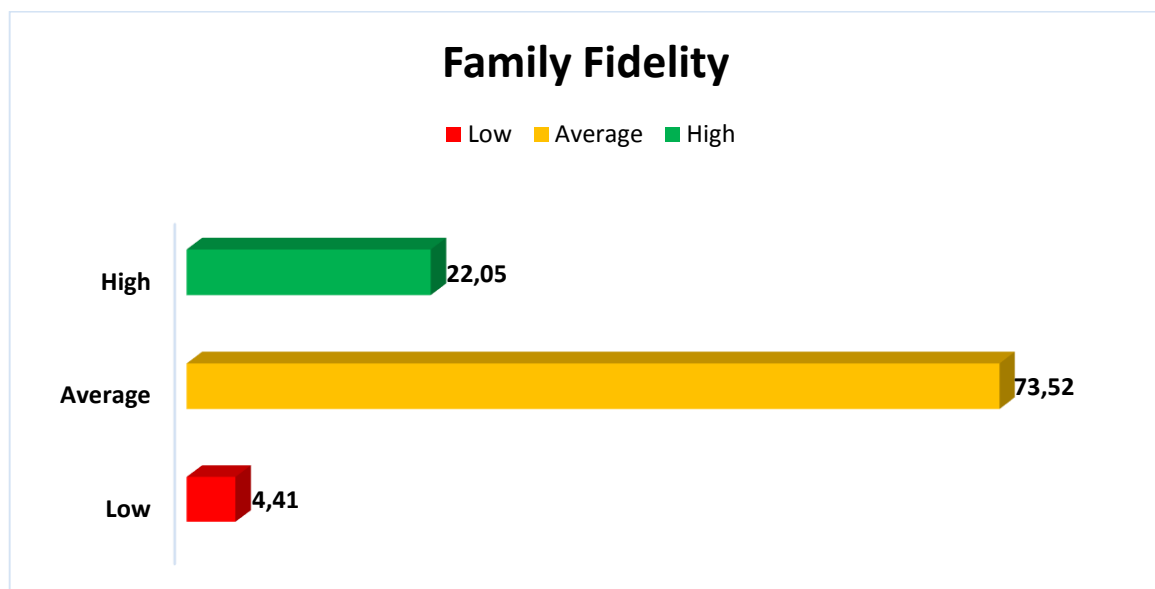

Based on the Shiite religion and the Civil Code of the Islamic Republic of Iran, the age of 13 or even younger (if the court's and parent's permissions are given) is legitimate for marriage. However, these types of marriages are not accepted by many people, social activists and international human-rights entities. They are mostly common among religious, traditional families or families that are vulnerable (because of financial disadvantage, addicted parents or unsuitable guardians), which results in ECM. In this type of marriage, the family makes the decision for their child, and even if the children are satisfied, their satisfaction cannot be deemed the consequence of an appreciation and understanding of what they are entering into. Sigheh mahramiat is often imposed on children by force. They normally do not have an understanding of marriage and accept it, without any reason, due to the desires of their parents.

TM and sigheh mahramiat are among the religious beliefs of Shiite Muslims. Contrary to Sunni Muslims, Shiite Muslims consider TM to be a religious, traditional act that is legitimate and deserving of an otherworldly reward. Based on Shiite Hadiths and narrations, mut'ah is one tradition that should be practised to prevent corruption in society. However, the tradition is specifically for men who are not able to practise permanent marriage because of difficult economic circumstances. Additionally, based on Shiite jurisprudence, TM and sigheh mahramiat are permissible. The majority of religious sources and scholars in the Islamic Republic of Iran also believe that sigheh mahramiat and TM are permissible after puberty; in fact, they recommend the act to their followers. However, clergy like Ayatollah Sanei consider TM to be something related to the special time and conditions of battle at the beginning of Islam. They say that this type of marriage is one factor in the collapse of the family in today's society.

People practise TM because of their economic, sexual and emotional needs. They undergo this type of marriage without feeling guilty, as they consider it to be religiously legitimate.

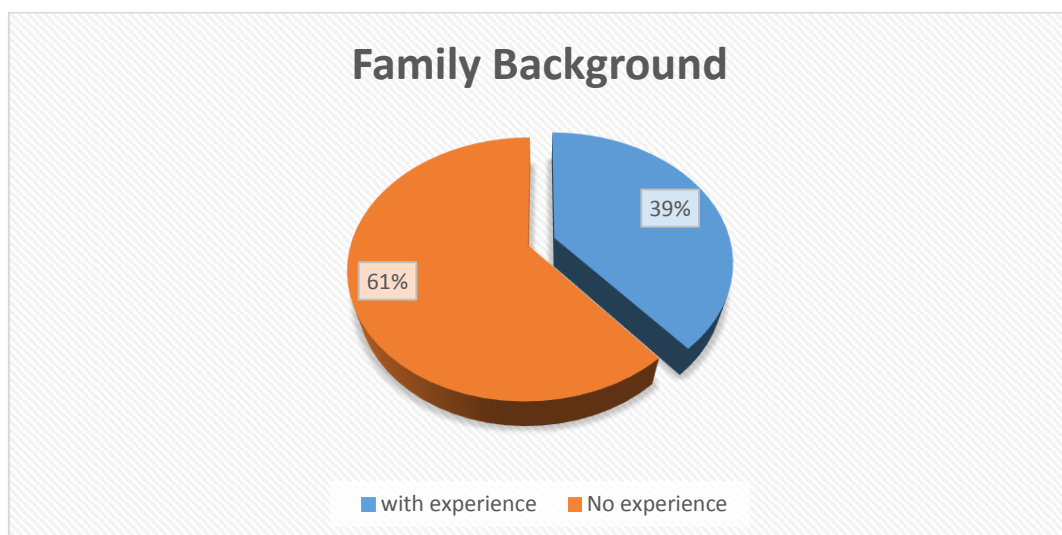

Figure 1. Percentage distribution of religious fidelity in families with backgrounds of sigheh mahramiat (%)

The data gathered in this study show that 22.05% of families that believe in sigheh mahramiat have strong religious fidelity. 73.52% of families with experience of sigheh mahramiat have an average level of fidelity, and only 4.41% have a lower level of religious fidelity. Families with strong and average levels of fidelity justify sigheh mahramiat by citing religion, but families with low levels of fidelity consider this type of marriage to be a tool for organising the sexual behaviours of their children, because of traditions/norms, the masculine culture and to reduce social pressures.

Regarding the attitudes of religious scholars, sigheh mahramiat is the same as TM that is practised among children and teenagers (the sigheh is practised by older people as well, but for this study the statistical population is under the age of 18). In fact, religious, traditional families practise sigheh mahramiat to reduce social pressures imposed by friends/ acquaintances and to control sexual behaviours at the beginning of puberty. However, the practice usually leads to sexual relations and facilitates ECM. In other words, these families try to push their children into legitimate relationships at early ages to control their sexual desires and prevent the consequences of childish naughtiness. Religion, therefore, provides grounds for TM, but in the end there are cultural factors that also compel families to arrange TM for their children.

Figure 2. Percentage distribution of family background of participants in temporary marriages

Child marriage is referred to as ‘early’ or ‘forced’ marriage, since children are not given a chance to give prior informed consent to their marriage partners. Family lifestyles and methods of social training of children are basic reasons that sigheh mahramiat and TM are accepted. Families with backgrounds of sigheh mahramiat and TM internalise the behaviour and practise it for future generations as a kind of accepted social behaviour.

In this study, 61.18% of participants were families without backgrounds of sigheh mahramiat, while 31.81% had families in which this type of marriage was common.

In cultures characterised by broad socialisation (Arnett, 1995), independence, individualism and self-expression are promoted, while in cultures with narrow socialisation, obedience and conformity are held

as the highest values. In religious families, sigheh mahramiat is practised for teenagers by their parents. The children have to obey and conform, even if they are not content in the act. Furthermore, according to social-learning theory, family members learn family norms. Thus, if they see other members of the family practise TM, they learn it as an accepted norm and easily repeat it when there is opportunity.

The Effects of Temporary Marriage on Children

The study attempted to shed light on TM and to present a detailed and clear image of this social phenomenon and its nexus with the narrative of ECM. This article explains how this religious tradition is the main reason for ECM and is a violation of women's rights in Iran.

The principal drivers of TM are pleasure-seeking and facilitating ECM. It has negative consequences such as damaged reputations, for women in particular, and a negative mentality among men towards permanent marriage. Legal loopholes contribute to the extensive violations of women's rights. Moreover, some children get married in the form of sigheh mahramiat, resulting in all the problems of ECM, including school dropouts, especially among girls. Opponents of TM have labelled the legal loopholes and the abuse and pleasure-seeking culture fostered by 'pleasure-dealers', who facilitate TMs, 'a religious cover'.

TM is often entered into in the hope that it will lead to permanent marriage; however, this religious behaviour can turn into a dangerous and damaging act if its legal aspects are ignored. Some families are performing mut'ah for their adolescent boys and girls. Families who have limited sociability and consider mut'ah to be the only way to stop their children's sexual acts normally opt for TM. Often, when young boys and girls go through mut'ah, after a while they end up in permanent marriages because they have had sex or have been called 'married' by relatives and friends. At such a young age, adolescents have no intellectual, economic or social maturity and need to be controlled and managed by the family. Therefore, in a religious framework, mut'ah facilitates ECM.

ECM not only restricts girls' educational and economic opportunities, but also it has negative impacts on their physical integrity and reproductive health. Moreover, if they engage in sex and lose their virginities during a TM that may not lead to permanent marriage, they may suffer from emotional, psychological and social consequences; for example, since TM does not need to be legally registered, a woman cannot take any action to restore her rights.

A married woman living in Mashhad, who experienced sigheh mahramiat when she was 11, shared:

We didn't have a problem but the adults made us quarrel. When I came to my house, I didn't listen to my husband because I was too young. I performed better later, after listening to the advice of my family.

A 22-year-old married woman living in Mashhad, who practised sigheh with her husband at the age of 11, said:

What does one know at this age? One day I came back home from school; they said, 'You have to marry this guy.' I didn't go to school any more. I think you should get more mature. When you are a child the man bullies you. You have to obey whatever he says.

But the *sigheh* that is applied to children and adolescents to make them *mahram* and to prevent sinful acts has different consequences. Relationships between young boys and girls going through puberty can take on a more sexual flavour when they are not mentally, economically or socially ready for marriage. These relationships lead to sexual contact during childhood and adolescence, and, due to social pressures, families seek ways to then legalise these relationships. If the male partner agrees to permanent marriage, the relationship facilitates ECM. In most cases, this ends in school drop-out, physical and sexual trauma and, for girls in particular, emotional vulnerabilities and even child widowhood. If the TM expires and the male partner refrains from permanent marriage, the consequences are more dire and the girl suffers irreparable emotional loss.

Critically reviewing some religious traditions and customs is a taboo many avoid, for various reasons. But once a tradition leads to psychological or social harms for the individuals and society in a given time and place, they need to be revised and supervised legally.

Following the initial removal of a young girl from her parental home under the pretext of marriage, she can be sold into the sex trade or just sold to another husband, as in the case of so-called ‘fake’ or ‘temporary child marriages’. A man may engage in serial unions, marrying a girl for a limited time until she conceives a child (hopefully a boy, if his previous or present ‘regular’ marriage has failed to produce one) or until she can assist in economic activities. These young girls are then abandoned (and her child, if unwanted) once they are no longer needed. Once Iranian girls are abandoned, they are unmarriageable and forced to continue lives of exclusion. ECM thus turns into human trafficking, free labour, prostitution or, in short, the enslavement of a girl for the purposes of indiscriminate exploitation.

Among participants who experienced *sigheh mahramiat*, the *sigheh* can be considered the main factor that prevented them from continuing their educations (especially the girls). 17.64% of the participants had continued their education after *sigheh mahramiat*, while 69.11% of them had quit, accepting the roles of spouse and mother. Thinking about the role of a spouse and early pregnancy ruins the possibility of education. The conflict and overlap of the roles, for which the young person is not prepared, prevents the ordinary trends of education.

It should be mentioned that two major factors create ECM: cultural customs and economic poverty.

Discussion

Some sociologists believe that, although UNICEF categorises people under the age of 18 as children, making their marriages crimes, cultural and ritual differences are not taken into consideration in this definition. Almost the majority of the one billion Muslims of the world consider the age of 15 to be puberty and the time of entering adulthood. The sexual values and regulations of Islam, which ban any sexual relations outside of marriage, make specifying the age of 18 as the minimum age of marriage seem unrealistic for the Eastern society of Muslims.

The age of *mut'ah* or *sigheh* is specified as 13 for girls and 15 for boys, both legally and religiously. However, people may get married at lower ages with a parent's permission or the permission of the court. *Sigheh mahramiat* is normally practised for teenagers under the legal age of marriage, and their families have planned for their marriages. This is common mostly among traditional, religious families.

These families tend to control the sexual behaviours of their children to prevent them from entering into out-of-marriage relations, but so the families can have easier interactions. Sigheh mahramiat mostly occurs as endogamy, which means it is mainly practised with a specific group of people as religious as the partner's group. Generally, traditional and established families, which are less seen in modern society nowadays, practise sigheh mahramiat for their children at young ages, in the framework of endogamy, based on the traditional, masculine values and customs of their ancestors. Endogamy is the result of old, traditional beliefs of families. On the other hand, families struggling with cultural and economic poverty and families with ill-equipped guardians also practise sigheh mahramiat for their children; that way, they can make their children marry permanently sooner, to decrease the economic burden on the family.

Interviews in the field of study revealed that people having the experience of sigheh mahramiat in childhood often faced permanent marriage and pregnancy at young ages. Some of these couples faced several losses and harms as they were not familiar with nuptial life. Sigheh mahramiat for children and teenagers is mostly practised to regulate children's sexual behaviours, but as these children and teenagers are usually at the age of puberty, they do engage in sex, which sometimes leads to pregnancy and ECM. Therefore, sigheh mahramiat is one of the basic factors facilitating the rise of ECM in the country.

Because of the absence of independent, reliable studies on ECM in Iran, there is little information available; nevertheless, official statistics of Iran show that tens of thousands of boys and girls under the age of 18 are annually forced to get married by their families. Meanwhile, the real number of children forced to marry is much more than what is stated, as some families in Iran do not register underage marriages, practising marriage illegally with a local priest. UNICEF has reported the rate of ECM in Iran (2008–2014) to be 3% of those under 15 and 17% of those under 18. Based on Iran Civil Registration Organisation data, figures of marriage for children under the age of 15 decreased during the period 2012 to September 2016; however, it is worth mentioning that the percentage of marriage of girls under 15 to 30-year-old men, and even older ones, has increased despite the decline of marriage itself in recent years. This type of marriage in Iranian families is the result of poverty and parents' tendency to control their daughters' relationships (Ahmady, 2017).

Based on data collected in the study, an important reason for marriage of children under 15 and 18 in Iran is the religious/traditional value of sigheh mahramiat, for which there is no special age. *Naaf bor*, which refers to announcing two babies as spouses of each other soon after their umbilical cords are cut, is a form of sigheh. Therefore, there is no specific age or principle for sigheh mahramiat. Thus, as ECM is the result of this kind of traditional and religious value, solutions are presented below in two levels: legal and religious common law.

Recommendations

1. As marriage before the age of 18 is a fundamental violation of human rights, **ratifying a law that specifies the exact age of marriage and sigheh mahramiat to be 18** for girls and boys, making sigheh mahramiat under the age of 18 a crime.

2. **Implementing cultural and social work**, especially in rural communities, in the countryside and in slum areas, using local capacities, NGOs and religious leaders.
3. **Advocating for women as community leaders**. In many communities that practise ECM, women are often kept out of decision-making processes and are not allowed voices in local politics. It is vital that women be able to voice their concerns and advocate for women's rights in all spheres, as this is often what accelerates the elimination of harmful traditions such as ECM and TM.
4. **Using religious authorities** to raise awareness about sigheh mahramiat in communities, through mandatory verdicts and the promotion of *fatwas* by clergymen in religious ceremonies at mosques. **Working with religious leaders** to build their capacities to communicate accurate information to their communities on TM and ECM,¹ and to develop their understandings of scriptural support for girls' education and delaying marriage.
5. **Requiring legal registration of sigheh mahramiat** in official marriage-registry offices.
6. **Making education compulsory and free of charge or with low costs**, up to the level of a diploma, and teaching students and their parents social and cultural skills. Research demonstrates how women can manipulate systems in favour of their own interests. What often stands in their way, however, is their unequal power in relation to men – a weakness rooted in their lack of social standing and lack of education.
7. **Raising public awareness through national media and cyber social networks** by making psychological, religious and legal programmes about the destructive consequences of sigheh mahramiat practised underage.
8. **Mobilising community leaders, religious leaders, teachers, doctors, etc.** and building their capacities as champions of girls' education and the benefits of delaying marriage.
9. **Developing a network of child-rights activists and NGOs** to empower children and their families in various urban and rural areas.
10. **Reaching out to new stakeholders**, especially those working in rural areas, and young gender activists who are able to promote messaging at the ground level and locally.

Many experts believe that ECM (caused by sigheh mahramiat) makes children's lives more complicated, as marriage has harmful consequences for their health. Marriage also affects individual growth at any level of development. In some countries and cultures, ECM is considered an economic tool, which can improve the economic status of the family and reinforce family ties. Moreover, ECM can help 'preserve' the virginity of girls before marriage and prevent them from reaching an age at which they lose sexual attraction as a spouse. On the other hand, complications from pregnancy and delivery are among the

---

1 See Grand Challenges Canada's project in Nigeria 2014–2016: Walker, J. (2015). Engaging Islamic opinion leaders on child marriage: preliminary results from pilot projects in Nigeria, *Faith & International Affairs*, 13(3), 48–58.

top reasons for deaths of girls aged 15 to 19. In general, the most important consequences of sigheh mahramiat at young ages include:

- growth of divorce and child-widowhood rates;
- loss of education;
- suicides, especially of girls;
- physical, sexual and spiritual harms; and
- continuation of the poverty cycle.

There exists a significant relationship between the law, the prevention and reduction of crimes and, in turn, the rise of social order and security and mental and social health. Therefore, legislative organisations like parliament need to tackle this social issue within the framework of official law, by ratifying a law increasing the age of sigheh mahramiat to 18 and considering it as a crime otherwise.

Religion is one of the most influential factors on Iranians when setting social actions. Thus, Iran's law is based on Twelver jurisprudence and legal support of a matter is not possible without religious support. As the first step, clergymen at the Guardian Council and other religious authorities can announce sigheh mahramiat under the age of 18 to be illegitimate and *haram*, because Shiite jurisprudence is active and makes way for the issue of new verdicts compatible with contemporary time and place. This would be a vital step towards the elimination of ECM. Furthermore, mosques could efficiently function to promote sigheh mahramiat over the age of 18 and ban it under the said age, as they are places of connected networks. Additionally, explaining in mosques the harms of sigheh mahramiat and ECM in the current conditions of Iranian society could play a significant role in invalidating the practice.

Making obligatory the registration of sigheh mahramiat with the Civil Registration Organisation is a basic factor in eradicating sigheh mahramiat and ECM. The Organisation is in charge of providing registration information like births, deaths and marriages and issuing identity documents. As sigheh mahramiat leads to the facilitation and continuation of ECM, mandatory registry of the practice may be highly effective. As the Civil Registration Organisation works under the supervision of the Ministry of Interior and the executive body, making governmental policies can reduce crimes and the negative consequences of sigheh mahramiat/ECM. In addition, advocating culturally for the registration of sigheh mahramiat and the prevention of violations of the couple's rights may contribute to the abandonment of underage sigheh mahramiat.

The role education plays as a tool for increasing the age of sigheh mahramiat and ECM is indisputable, as well. Therefore, mandatory, free-of-charge education should be available all over the country. The most important effect of this would be to underline that these couples are still school students. Additionally, the information about sigheh mahramiat and ECM can be disseminated by teaching life skills to students and their parents via educational classes like the ones called Family Education.

Family Education classes have been held in Iran's education system in recent years. Although the classes are not always regular, they can be a means of informing parents of the negative consequences of this type of marriage and dissuading them from practising it. Providing courses to students for sexual

training, knowing one's body and promoting kinship and entrepreneurship, as well as advertising equality-seeking attitudes and banning violence among students are measures that will promote mental and psychological excellence in them. Teaching these life skills helps students stand up against things like sigheh mahramiat and ECM. Getting students interested in school and education will also increase the marriage age. Students must be instilled with humane attitudes and the desire to respect others' rights. The gender gap is a major cause of the opinions that sexual desires must be controlled and marriages must occur at young ages. These opinions can be changed by teaching social skills to students and parents.

The media plays various roles in social life. For instance, it creates a world in which political life is displayed, culture is developed, fashions are paraded, and new styles and life values appear. Accordingly, the media has a specific status as the most important tool for increasing awareness in society. The media can disseminate information on sigheh mahramiat, its social and legal dimensions and its negative consequences by publicising expertise on religious, psychological, social and legal programmes. It can promote values in society that make sigheh, sigheh mahramiat under the legal age and ECM distasteful because of their negative effects and take steps towards implementing cultural work. The mass media can warn the public against social abnormalities by teaching various social harms and reporting them to social activists. That way, social activists become aware of behaviours and various abnormal and harmful cultures, so they can take actions based on logical values and norms. Therefore, the media are responsible for reflecting the realities of incorrect norms to help members of society protect themselves against these vulnerabilities and move towards conscious, humane actions. Cyber social networks are more effective, compared to other communication tools, because of the popularity of smart phones and easier access to the internet for people from various walks of life. Preparing educational content by experts for social networks and presenting and spreading the content through effective social, religious and national characters like athletes, artists, etc. can be highly influential.

The presence of NGOs with non-commercial, apolitical and voluntary structures is a necessity in today's world, as the most vital element of cultural work and public dissemination and participation is supporting vulnerable groups in society. Based on reports and statistics from the Iran Statistical Centre, 30% of Iran's population is under the age of 18. Establishing justice in welfare, healthcare, cultural and social issues, education and quality subsistence in this population are important topics that should be taken into consideration more than before. Accordingly, the active presence of NGOs in different rural and urban areas of the country is significantly effective in the work towards social and economic empowerment of children. These organisations can take steps towards implementing cultural work to respect children's rights and prevent sigheh mahramiat under the age of 18 by teaching life skills to children and their parents.

Conclusion

Research into temporary marriage has tended to concentrate only on specific aspects of its impact such as the gendered harms it brings and the human-rights violations. There has been little examination of the practice as a child-rights violation. The article examines the extent of early marriage, its context and the harm it brings to young children, keeping them deprived of their visions for life.

The practice of child marriage has decreased worldwide during the past 20 years and is increasingly being recognised as a human-rights violation. However, it is still prevalent in most parts of the world, including Iran. The elimination of child marriage is vital as it is intricately linked to other problems suffered by children and young people. It requires partnership and collaboration across sectors such as education, health and justice, and must include young girls and boys, their families, communities, religious and traditional leaders, governments and other stakeholders to move towards eradication of this menace.

Non-registration of temporary marriages is one of the prominent contributory factors to the increasing trend of ECM in Iran. Tracking of such marriages is not easy. Making it a legal requirement to register temporary marriages would not only highlight the prevalence of ECM in Iran, but also would help to prevent sex trafficking and child prostitution.

Changing attitudes is the strategy that underpins all other efforts to end ECM. Real change can only be ensured if we introduce and promote initiatives to change attitudes towards the gender roles of girls and boys in general, and towards the practice of early marriage in particular. It calls for changes to traditional gender roles in societies. Social awakening is a prerequisite to bring changes in communities that eradicate the issue of child marriages once in for all.

About the Author

A social anthropologist and scholar, **Kameel Ahmady** received the IKWR 2017 Truth Honour Award from London Law University and placed first in the literary category at the 2017 Global Woman P.E.A.C.E. Foundation ceremony hosted by George Washington University.

A dual British-Iranian national, Kameel Ahmady studied economic environment and publishing at the University of Communications in London, earned an M.A. in Social Anthropology from the University of Kent, and pursued additional courses on research methods and Middle East Studies at the London School of Economics and Birkbeck, University of London.

Kameel has worked mainly on international and social development, focusing on gender and minority issues. Published in English, Farsi, Turkish and Kurdish, his previous pioneering research has garnered international attention. In 2011, Etkin in Istanbul brought out *Another Look at East and South-East Turkey*, and his ground-breaking research, *In the Name of Tradition: Female Genital Mutilation in Iran*, appeared in 2015 with UnCUT/VOICES Press. Nova Science Publisher added *An Echo of Silence* – a study of early child marriage (ECM) in Iran – to its programme in 2017, a work that Shiraze publishing made available in Farsi. In 2019, *Childhood Plunder* (about scavenging – i.e. waste picking – in Tehran) was printed by IRSPRC. In 2020, *A House on Water*, investigating temporary marriage in Iran, was brought out by Shiraze in Tehran and Mehri in London.

In the last few years, Kameel has focused on LGBT+ and ethnicity in such works as *Forbidden Tale*, a comprehensive study of LGBT+ individuals in Iran, printed in English and Farsi by Mehri. In 2020, *The House with an Open Door*, a comprehensive look at temporary marriage in Iran, was printed, and in 2021, *From Border to Border: An analysis of Iranian identity and ethnicity, based on research with five major ethnic groups* – Turkish (Azari), Kurdish, Baloch, Arab and Fars (Persian-speaking) – was

also published by Mehri in Farsi and English. His new book on child labour, *Traces of Exploitation in Childhood: A Comprehensive Research on Forms, Causes and Consequences of Child Labour in Iran* was published in June 2021 by Avaye Buf publishing. His latest research on **male circumcision (MGM)** will appear shortly.

REFERENCES

- Abbasi-Shavazi, M. J. and McDonald, Peter (2012). Family change in Iran: Religion, revolution, and the state. *International Family Change*, 191–212.
- Ahmady, K. (2020). *A House on Water: A Comprehensive Study on Sigheh Mahramiat and Temporary Marriage in Iran*. Mehri.
- Ahmady, K. (2016). *An Echo of Silence: A comprehensive study on child marriage in Iran*. Shiraze (2015) and USA: NOVA.
- Ahmady, K. (2017). A Study on the Prevalence of Child Marriage and Divorce in Iran. *New Research in Human Sciences, Summer of 2017*, 125–140.
- Al-Hilli, N. A.-d.-I.-H. (1991). *Al-Rasael Va Tasa', Qom*. Ayatollah Marashi Library.
- Arnett, J. J. (1995). *Broad and Narrow Socialization: The Family In The Context Of A Cultural Theory* *Journal of Marriage and the Family*, 57(3), 617–628.
- Faúndes, A. and Barzelatto, J. (2006). *The Human Drama of Abortion: A Global Search for Consensus*. Vanderbilt University Press.
- Bang, A. K. (2016). *Unfulfilled hopes: The quest for a minimum marriage age in Yemen, 2009–2014*. CMI Report 2016.3.
- Bartkowski, J. P. and Read, J. G. (2003). Veiled submission: Gender, power, and identity among evangelical and Muslim women in the United States. *Qualitative Sociology* 26(1), 71–92.
- Bauman, Z. (2013). *Liquid Love: On the Frailty of Human Bonds*. John Wiley & Sons.
- Bayat, A. (2013). *Life as politics: How ordinary people change the Middle East*. Stanford University Press.
- Blanch, L. (1978). *Farah, Shahbanou of Iran, Queen of Persia*. HarperCollins.
- Cutrona, C. E. (1996). *Social support in couples: Marriage as a resource in times of stress*. Sage Publication.
- Dabashi, H. (2017). *Theology of discontent: The ideological foundation of the Islamic revolution in Iran*. Routledge.
- Edmore, D. (2015). Reflections on Islamic marriage as panacea to the problems of HIV and AIDS. *Journal of African Studies and Development*, 183.

- Esposito J. (2003). *The Oxford Dictionary of Islam*. Oxford University Press.
- Ferdows, A. K. (1983). Women and the Islamic revolution. *International Journal of Middle East Studies*, 15(2), 283–298.
- Gharshi, S. A. (1992). *Ghamoos-e Quran*. 6.
- Haeri, S. (1990). *Law of Desire: Temporary Marriage in Iran*.
- Haeri, S. (2014). *Law of Desire: Temporary marriage in Shi'i Iran*. Syracuse University Press.
- Hashemi Rafsanjani, A. A. (1998). *Temporary and Permanent Marriage from Islam's point of view*. Mojodi.
- Hashemi, B. E. (2013). *Temperance and Victory (Hashemi Rafsanjani Records and Memories)*. Publication Office Revolution Learning.
- Higgins, P. J. (1985). Women in the Islamic Republic of Iran: Legal, social, and ideological changes. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 10(3), 477–494.
- Ibn Manzoor, M.-I. M. (1993). *Lesan Al Arab*. Darsar.
- Jakesch, M. a.-C. (2012). *The mere exposure effect in the domain of haptics*.
- Johnson, S. A. (2013). Using REBT in Jewish, Christian, and Muslim couples counseling in the United States. *Journal of Rational-Emotive & Cognitive-Behavior Therapy*, 31(2), 84–92.
- Kalantari, A. A. (2014). Qualitative Study of Conditions and Backgrounds of Women's Temporary Marriage. *Woman in Policy and Development*.
- Manzar, S. (2008). *Muslim Law in India*, 125. Orient Publishing Company.
- Moaddel, M. and Talattof, K. (Eds.) (2016). *Modernist and Fundamentalist Debates in Islam*. Springer.
- Murata, S. (2014). *Muta', Temporary Marriage Islamic Law*. Lulu Press.
- Najmabadi, A. (2013). *Professing selves: Transsexuality and same-sex desire in contemporary Iran*. Duke University Press.
- Nandi, A. (2015). *Women in Iran*.
- Pahlavi, F. (1978). *My thousand and one days: an autobiography*.
- Parishi, M. (2009). *Analyzing Temporary Marriage Backgrounds and Consequences for Women*. Allameh Tabataba'i University. MA Thesis.
- Rafei, T. (2003). *Analysis of woman psychology in temporary marriage*. Danjeh.
- Riahi, M. E. (2011). Identifying Social Correlations of Level and Reasons of Agreement or Disagreement with Temporary Marriage. *Family Research Quarterly*, 8(32), 485-504.
- Rizvi, S. M. (2014). *Marriage and Morals Islam*. Lulu Press.
- Sanasarian (2005). *Women's Rights Movements in Iran: Mutiny, Appeasement and Repression from 1900 to Khomeini* (N. A. Khorasani, Trans.) Akhtar.

Save the Children UK (2003) *Rights of Passage*.

Sedghi, H. (2007). *Women and Politics in Iran-Veiling, Unveiling, and Reveiling*. Cambridge University Press.

Setel, P., Lewis, M. J. and Lyons, M. (1999). *Histories of Sexually Transmitted Diseases and HIV/AIDS in Sub-Saharan Africa*. Greenwood Publishing Group.

Shahrikandi, A. (1989). *Personal Status and Rights of Partners, collected by Mohammad Samadi and Abolaziz Tayeed*.

Strauss, A. and Corbin, J. (2011). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. (B. Mohammadi, Trans.) Research Center of Human Sciences and Cultural Studies.

Swain, S. (2013). *Economy, Family, and Society from Rome to Islam: A Critical Edition, English Translation, and Study of Bryson's Management of the Estate*. Cambridge University Press.

Tiliouine, H., Cummins, R. A. and Davern, M. (2009). Islamic religiosity, subjective well-being, and health. *Mental Health, Religion & Culture* 12(1), 55–74.

Yari Nasab, F., Tohidi, A., Heidari, A. and Askari, Z. (2015). University Students' Viewpoints on Temporary Marriage. *Quarterly of Culture in Islamic University (Case Study: Kerman Shahid Bahonar University)*, 5(16), 347–364.

CULTURAL HERITAGE AND TOURISM IN PRIZREN

Prof.Ass.Dr.Alberta TAHIRI

University of Applied Sciences in Ferizaj, Kosovo. E-mail: alberta.tahiri@ushaf.net

Prof.Ass.Dr. Idriz KOVAÇI

Corresponding author, University of Applied Sciences in Ferizaj, Kosovo. E-mail: idriz.kovaci@ushaf.net

Nora DRAGA

University "Haxhi Zeka" Pejë, Kosovo. E-mail: noradraga2@outlook.com

Hekuran SABEDINI

University of Tetova, Kosovo. E-mail: hekuransabedini@gmail.com

Abstract

Today, more and more, tourism is becoming the main sector of the economy by generating financial income and creating opportunities for new jobs. However, as one of the sectors where the economic growth of the country is expected to be concentrated in the future, tourism is still not finding itself in genuine sectoral development.

Tourism and tourist travel represent the most important form of human activity, for the purpose of entertainment, recreation and leisure. Tourist trips and their importance are the basis for the development of tourism. Encouraging a conscious way of experiencing natural and cultural heritage for tourism purposes means creating new jobs, reducing poverty, preventing rural migration and expressing a sense of pride between the local population and the tourists themselves.

This study aims to provide an overview of the importance of cultural and historical heritage in the Prizren Region. Cultural heritage is important for the development of tourism by attracting tourists and visitors. Given the development of the tourism sector worldwide, the issue will be discussed for its impact, focusing on the importance of cultural heritage. Special attention was paid to the case study for Kosovo, focusing on the city of Prizren and their cultural heritage.

The territory of the Municipality of Prizren is rich in objects from the cultural and historical past of ancient times, and the greatest wealth are the values inherited over the centuries that are manifested with perfect architecture and urban structure on the one hand and popular tradition on the other.

The topic of discussion of this seminar paper is the research of local tourism projects that have occurred in the municipality of Prizren with special emphasis on projects related to cultural heritage. The paper is divided into several chapters and sub-chapters which have a logical order and serve the main purpose of the paper. Descriptive and analytical methods will mainly be used.

Keywords: local tourism, tourism, economic development

THE PROBLEM OF *GOOGLE TRANSLATE* TRANSLATION OF THE ENGLISH NOMINAL CLAUSE INTO ARABIC

Dr. Muhammed Ibrahim HAMOOD

University of Mosul, MOSUL, IRAQ. E-mail: dr-mihamood@uomosul.edu.iq

Abstract

This study aimed to investigate the *google translate* translation of the nominal clause (NβCL) from English into Arabic. The first main purpose of this research is to examine to what extent the rendered English nominal clauses in Arabic and how their intended meaning in the source text have affected in the Arabic translation by the *google translate*. This study uses a qualitative descriptive method. The source of data is English texts and its translation in Arabic translation done by the *google translate*. The study adopted Newmark's theory (semantic and communicative translation) as a model for analysing the English nominal clause as a source text (ST) and its Arabic translation as a target text (TT).

The findings obtained that there are some deviations of the nominal clause structure in the translation process, such as adding new elements or removing existing elements of the source text the *google translate*'s rendering of the complex clause from English into Arabic. These deviations have affected the conveyance of the NβCL intended meaning in the TT. The intended meanings of the source complex clause seem to have been lost. Consequently, the *google translate*'s still needs greater attention to achieve an accurate translation for complex clause from English into Arabic.

DIGITAL PUBLIC ADMINISTRATION SERVICES IN KOSOVO

Petrit NIMANI

Assistant Professor in the field of administrative and constitutional law at the Faculty of Law at the University "Haxhi Zeka" Peje, Republic of Kosovo. E-mail: petrit.nimani@unhz.eu

Alma Pacarizi OSMANI

Doctoral student of Legal Sciences – Civil, Republic of Kosovo. E-mail: alma.pacarizi@gmail.com

Artan MALOKU

LLM - Master in the field of Administrative and Constitutional; Republic of Kosovo. E-mail: maloku72@gmail.com

Abstract

ICT and digitalization have become a mainstream of the governing process for the clearness and accuracy offered to different services and processes. Public administration has improved a lot and bureaucracy is getting minimized due to innovations applied. The e-governing platform has proven to be useful especially during the pandemic in case people needed different services and documents. Digitalization and e-Kosova platform have been helpful to maintain different processes which are necessary for the society. One of the most important issues nowadays is the vaccination process, in which technology has proven to be a necessary tool to provide to the citizens a safe and well-organized process. The aim of this study is to prove the importance of digitalization and the ICT in the state administration and governance and the need for further improvement, so that the citizens have their humandignity valued and protected.

Keywords: Public administration, e-government, digitalization, administration services etc

INTRODUCTION

Administer is an English word, which is originated from the Latin word ‘ad’ and ‘ministrare’. It means to serve or to manage. Administration means management of affairs, public or private. Public administration is an important field of governing. It represents the power, the ability, and the success of a state. Public administration is created to serve to all communities and all the citizens in advancing and bring the positive change. As part of the administration, even the administrative professionals are well equipped with different skills of governance and abilities to take actions to different level of governing. Public administrations are responsible to implement new policies and innovation, in service of the

society and its development. We all know that along with the state functioning, comes even the bureaucracy, but the most important thing is that administration takes care of public transport, education, economic development, disaster response etc. so it is clear that public administration is filtered in each cell of the society. Nowadays, the technology development has had a great impact even in the public administration. It has given a burst in the minimizing the negative effect of bureaucracy and a great impact in fulfilling the administrative tasks. Technology has reformed the state seen also as an innovation in resolving different matters of civil spheres. It is very common to each of us that it has shortened the distances, but it has also shortened even the time of the needed service to be provided. ICT has not only improved services for the citizens, but also improved the services inside the entire system, despite the distance the cities are. The entire state system operates as an entity, due to ICT usage. To understand better the society problems the government should present a digitalized bureaucracy, a digitalized system of complaints, and improve the e-platform where citizens get the wanted or needed documents. Kosovo as a new Republic, has undergone major changes implementing the ICT and creating an e-platform. The facilities that the platforms create are visible especially during the pandemic because people were able to book the vaccine time and place. All the people have already understood the priorities that a rational use of technology owns.

E-government public administration

Public administration is a discipline in transition. In fact, it has always been in continuous movement, but not always in the same direction. Contrary to the heavy, formal, and inflexible image of bureaucracies, public sector bodies in America, Europe, and elsewhere have been in a rapidly intensifying transition since the early 1990s.¹ The role of public administration in governance is a continuing topic of discussion and debate. The current worldwide reassessment of the functions of the State and of public officials and civil servants arises from two major sources: one is globalization and its impacts on what governments must do to adapt and respond to rapidly changing international economic, social, political, and technological trends; the other is increasing dissatisfaction among citizens in many countries with the functions of government and the services that public administrations provide.²

Friedman (2006), in his *The World is Flat*, argues that technology has made the world both smaller and flatter by eliminating the political and geographic boundaries as a result of information flows, trade, and collaboration across nations. The government can use e-governance to improve administrative efficiency and reduce administrative corruption. E-governance refers to the use of ICT to improve the delivery of public services to a country's citizens. Electronic digitalization delivery has caused the modernization of traditional bureaucracies in many countries around the world. E-governance has improved government efficiency by reducing the time to deliver and process the services. This has benefited both the clients and the principals in terms of receiving and delivering services. For example, an applicant for a government service can access the form online in a minute or so; and can fill out the

¹ Eran Vigoda, *Public Administration*, 2002, pp.1

² Dennis A. Rondinelli, *GOVERNMENTS SERVING PEOPLE: THE CHANGING ROLES OF PUBLIC ADMINISTRATION IN DEMOCRATIC GOVERNANCE*, 2007, pp.1

forms in minutes. While in an earlier period an applicant had to rely on traditional mail or physically visit the office to get an application form. Under a system of e-governance, for example, any person can access the form in seconds from any location in the world with a click of the mouse, resulting in huge time savings.¹

Several studies concerning e-government systems have suggested that they produce a number of benefits which foster good governance (Norris 2001; Nute 2002; O'Connell 2003). E-Government is presented as a method to promote the responsiveness of government institutions to citizens' growing demands, which include improved access to public services, public institutional efficiency, and more stringent security measures (O'Connell 2003). But many challenges must be addressed before e-government can improve this responsiveness, as emphasized in several recent documents such as the Electronic Government for Developing Countries report. This report suggests that "using ICT effectively to serve citizens online is a struggle for many governments, particularly in developing countries."²

Introduction of ICT in public administration greatly improves the productivity and quality of administrative services of cities. These are achieved by a well-designed and technologically superior web design of cities.³ With the introduction of E-Government, both citizen and municipality had made services 24 h and 7 days a week, efficient, higher quality services, saved cost of providing services and receiving service, reduce waiting time for service delivery, improve transparency and eliminate corruption; for citizen, business, and city government.⁴

E-Kosova digital services

E-Kosova is a state portal that provides digital services for the public services found in offices and physical wickets of institutions. The portal is still being developed and its first cooperation was with the Ministry of Health where the citizens can among others, apply for Covid-19 vaccines. The purpose of e-Kosova is to centralize current digital existing services in one portal. By creating one verified account, one may be able to carry out all services online. One can pay the rent, the electricity, and other basic obligations, as well as apply for ID or birth certificate.⁵

¹ Haroon A. Khan, *Globalization, and the Challenges of Public Administration*, 2018, pp.137

² Driss Kettani and Bernard Moulin, *E-Government for Good Governance in Developing Countries*, 2014, pp.97

³ Lombardi P, Cooper I, Paskaleva K, Deakin M (2009) The challenge of designing user-centric e-services: European dimensions. In: Riddeck C (ed) *Research strategies for e-Government service adoption*. Idea Group Publishing, Hershey

⁴T.M. Vinod Kumar, *E-Governance for Smart Cities*, 2015, pp. 30

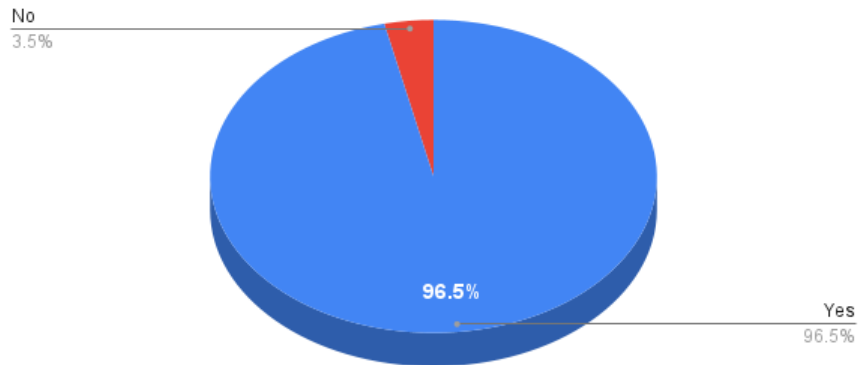
More information about this series at <http://www.springer.com/series/13196>

⁵Shqipe Gjocaj, Kosovo's attempts to go fully online depend on e-signature and the need for centralized services, 2021, *This article has been published by Open Data Kosovo as part of the "Initiative for Open & Good Governance" project funded by the MATRA 2020 program as part of the Embassy of the Netherlands in Kosovo. The article is the sole responsibility of Open Data Kosovo and does not reflect the opinions of the Embassy of the Netherlands. More information about this article <https://opendatakosovo.medium.com/a-call-to-action-through-kosovos-digital-solutions-e950c34fce67>

Results

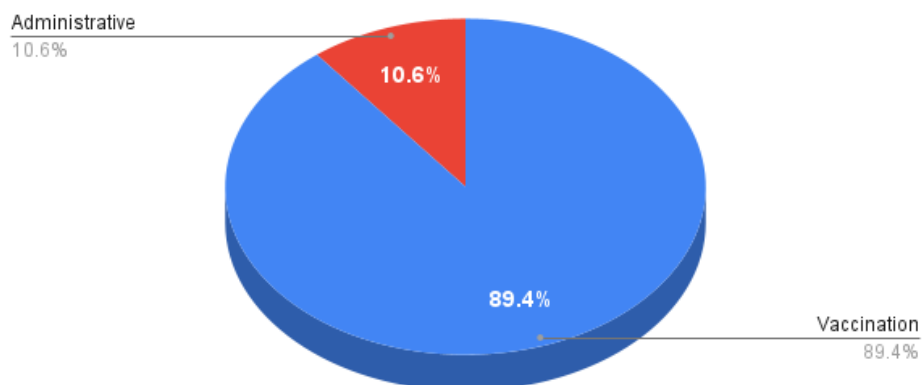
Have you ever use E-Kosova ?

Figure 3 Have you ever use E-Kosova?

As it is clearly visible in the figure, 96.5% of the participants have used the governmental platform of e-Kosova. It is a very small percentage of whom that have not used it, and it might be because people of a very old age cannot. However, our focus is on the people who have used it and been provided the e-Kosova services. We can conclude through this chart that people can adapt to changes and have the ability to evaluate the priorities of using technology.

If yes, what purposes did you use it for?

Figure 4 If yes, what purposes did you use it for?

Even though the platform was mostly used in purpose of vaccination booking, it is a good thing, because this way people become conscious for the simplicity of using the platform and for the importance of

health. They also become familiar with e- Kosova, and a lot of other services can be implemented for people to use and for the administration to avoid bureaucracy.

We should mention here the importance of a safe and well-regulated process of vaccination, and it is understandable that digitalization of process has helped a lot.

How useful would define it?

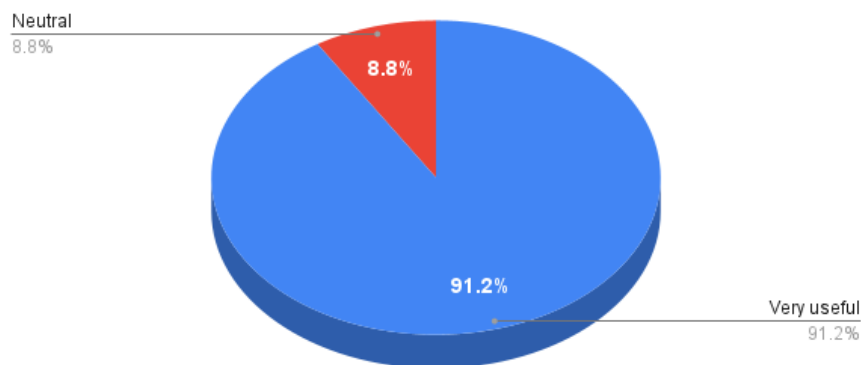

Figure 5 How useful would define it?

To support the previous results, 91.2% of people have found the digital platform very useful, and the others have stayed neutral. Judging by the above- mentioned result, e-Kosova served to book the vaccination time and place. This is an important leap in changing the concept about the way that we can provide an administrative service.

Is it easy to use as a platform?

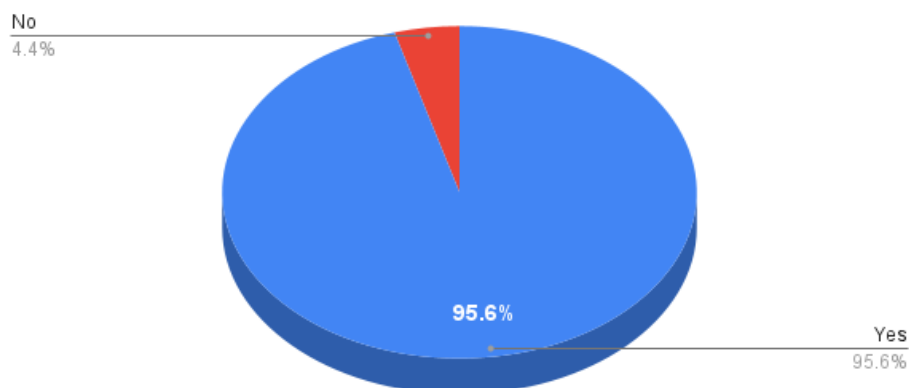
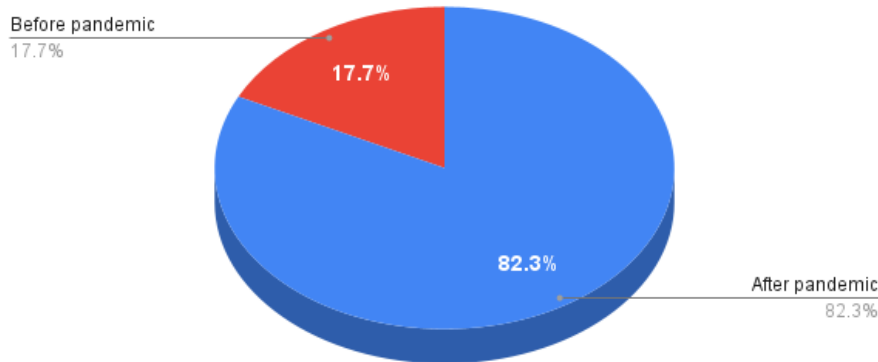

Figure 6 Is it easy to use as a platform?

The 95.6% of people who have found the platform easy to use, is a very encouraging figure to continue improving and adding the digitalized services

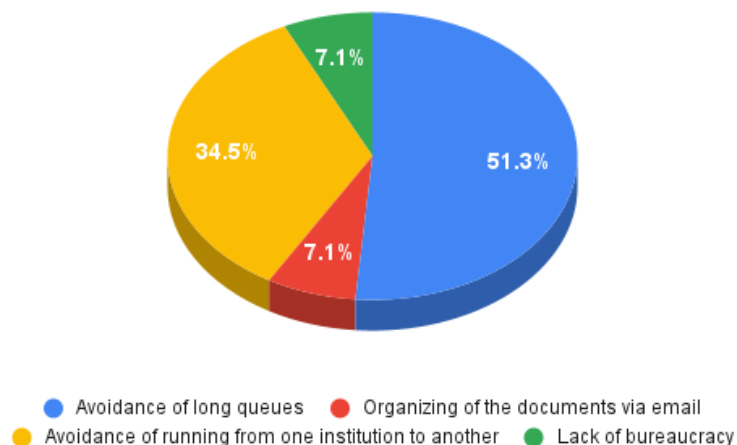
When did you mostly used e-Kosova?

Figure 7 When did you mostly used e-Kosova?

We previously mentioned that the changing of concept is necessary and we should accept that it is unenviable. The high percentage of people that used the e-platform after the pandemic stroke, reveals very well the new ways of living.

Check the priorities of using e-Kosova

Figure 8 Check the priorities of using e-Kosova

A high percentage in the priorities listed is the long queues and the running from one place to another. These aspects show that the e-platform reduces not only the queues and the hardship, but also helped people reduce the stress of not reaching the targets, due to lack of time and possibilities of leaving the work, because we all know that the institutions are open during the working days. Lack of bureaucracy and documents via e-mail, are indirectly included in the avoidance of queues and running from one institution to another.

Conclusions

Based on the responses given to the questionnaire we may reach some valuable conclusion.

Firstly, the digital system has proven to be very useful nowadays especially during the pandemic. People have solved a lot of problem in governmental platform, when there was needed birth certificates, taxes documents, and other information as well.

Another important thing is the timetable and the organizing system of vaccination. In this aspect the digital system helped people and institutions to fulfil a secure and accurate process of vaccination.

The e-platform made people conscious about the importance of the technology and the digitalization, so that they can lead an easier life and organize better their time.

By Using the digital platform, can make people feel safe and protected from infections and viruses, because they just apply on the platform to ask about the service, and it is delivered to them via e-mail. So, the government tends to extend the service which are secured for the citizens through digital platform.

So, we can conclude that by using e- platform, the administrative system of a state is more regulated, balanced and can provide useful services and policies to help citizens and to meet their needs in the most easy and convenient way.

OKUL ÖNCESİ DÖNEMDEKİ ÇOCUKLARIN ERKEN SAYI DEĞERLENDİRME BECERİLERİ

Early Numeracy Assessment Skills of Pre-School Children

Aysel ARSLAN

Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, SHMYO, Çocuk Gelişimi Bölümü, TÜRKİYE. E-mail: arslanaysel.58@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8775-1119

Sebahattin KARTAL

Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, SHMYO, Çocuk Gelişimi Bölümü, TÜRKİYE. E-mail: skartal@cumhuriyet.edu.tr, Orcid ID: 0000-0002-0184-6070

Ayşe KOZU

Öğretmen, Sivas Melek Reşit Hanım Anaokulu, TÜRKİYE. E-mail: ayse.kozu@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7301-4396

Öz

Çocuk, çevresini gözlemleyerek etrafında olan biteni algılama, farklı nesnelerin özelliklerini inceleme ve karşılaştırma çabası göstermektedir. Çocukların anlamaya çalışırken özellikle nesnelere matematiksel kavramlar arasındaki ilişkiyi anlamakta zorlandıkları görülmektedir. Temelde bütün çocuklar matematikle ilgili becerileri anlama becerileriyle dünyaya gelir. Ancak çevrelerinden aldıkları ya da çevrenin matematiğe ilişkin tutumu onun matematiksel becerilerini etkiler. Çocukların sahip oldukları matematiksel beceriler onlara sağlanan fırsat ve edindikleri deneyimlerle gelişir. İlk başlangıçta oynadıkları oyunlarla ya da günlük basit işlemlerle başlayan matematiksel deneyimleri sonrasında okul öncesi kurumlarında biraz daha bilinçli olarak gelişmeye başlar. Çocuklarda matematiksel kavramların yerleşmesi somuttan soyuta doğru gelişim gösteren oldukça yavaş ve son derece zor bir süreçtir. Çocuklar her gün edindikleri yeni bilgileri var olan kavramlarla ilişkilendirmeye ve yeni kavramlar oluşturmaya çalışırlar. İlkokula başlamadan önce sayıları tanıması, öğrenmesi, kullanması okul öncesi eğitimle gerçekleşir. Çocukların sayı bilgisine yönelik alanyazın incelendiğinde “sayı hissi” kavramı ile sıkça karşılaşmaktadır. Sayı hissi, sayılar ve işlemler hakkında yeterli bir bilgiye sahip olma ve sayıları içeren matematiksel durumları esnek şekilde ele alma becerisidir. Araştırmanın örneklemini 2021-2022 eğitim dönemi ilk yarıyılında Sivas il merkezinde sekiz farklı anasınıfına devam eden 48-72 ay kategorisinde bulunan 138 (66 kız-72 erkek) çocuk oluşturmaktadır. Verilerin elde edilmesinde Yılmaz (2015) tarafından geliştirilen “Çocuklar İçin Erken Sayı Değerlendirme Ölçeği”nden yararlanılmıştır. Ölçeğin güvenilirliği ölçek geliştirme çalışmasında 0.985, bu çalışmada ise 0.955 olarak belirlenmiştir. Elde edilen verilerin analizinde, tanımlayıcı istatistikler, bağımsız gruplar t testi, ANOVA testi, LSD testi, Basit Doğrusal Regresyon analizi kullanılmıştır. Yapılan analizler neticesinde öğrencilerin ölçekten aldıkları puan ortalamalarının yaş, anne ve baba eğitim durumu değişkenleri açısından anlamlı düzeyde farklılık gösterdiği ($p<.05$), cinsiyet değişkeni açısından göstermediği bulgusuna ulaşılmıştır. Öğrencilerin problem çözme becerilerine ilişkin toplam puanlarının yaş değişkeninin %45’lik, anne eğitim durumunun %7’lik, baba eğitim durumunun ise %4’lük bir kısmını açıkladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sayı Değerlendirme, Beceri, Okul Öncesi, Çocuk

Abstract

The child makes an effort to perceive what is happening around him, to examine and compare the properties of different objects by observing his environment. It is seen that children have difficulties in understanding the relationship between objects and mathematical concepts while trying to understand. Basically, all children are born with the ability to understand math-related skills. However, the attitudes they take from their environment or the environment's attitude towards mathematics affect their mathematical skills. Children's mathematical skills develop with the opportunities and experiences they have. After their mathematical experience, which starts with the games they play at the beginning or with simple daily operations, they begin to develop a little more consciously in pre-school institutions. The establishment of mathematical concepts in children is a very slow and extremely difficult process that develops from concrete to abstract. Children try to associate the new information they acquire every day with existing concepts and try to create new concepts. Before starting primary school, recognizing, learning and using numbers takes place with pre-school education. When the literature on children's number knowledge is examined, the concept of "number sense" is frequently encountered. Number sense is the ability to have an adequate knowledge of numbers and operations and to handle mathematical situations involving numbers flexibly. The sample of the research consists of 138 children (66 girls-72 boys) in the 48-72 month category who attend eight different kindergartens in the city center of Sivas in the first semester of the 2021-2022 education period. The "Early Numeracy Assessment Scale for Children" developed by Yılmaz (2015) was used to obtain the data. The reliability of the scale was determined as 0.985 in the scale development study and 0.955 in this study. In the analysis of the data obtained, descriptive statistics, independent groups t test, ANOVA test, LSD test, Simple Linear Regression analysis were used. As a result of the analyzes made, it was found that the average score of the students from the scale differed significantly in terms of age, mother and father educational status variables ($p < .05$), but not in terms of gender variable. It was determined that the total scores of the students regarding problem solving skills explained 45% of the age variable, 7% of the mother's education level, and 4% of the father's education level.

Keywords: Numeracy Assessment, Skill, Preschool, Child

GİRİŞ

Kavram; var olan nesnelerin belirli özellikleri dikkate alınarak zihinde bir grup oluşturmasıdır. Bireyin doğduğu andan itibaren öğrendiği bilgileri tek tek zihninde kaydetmesi mümkün değildir. Bu yüzden bilgiler kendi içinde bazı özellikler çerçevesinde kategorileştirmelere tabi tutularak zihne kaydedilir (Güven, 2000). Bu sayede istenildiğinde hatırlanması kolaylaşır. Okul öncesi dönemdeki çocuklar birçok farklı alandaki temel bilgileri ve bu bilgileri kullanmayı öğrenir. Kavram gelişimi ve matematik öğrenme birbirleriyle çok yakın ilişkili olup birbirini desteklemektedir. Çocuklar günlük hayatta öğrendikleri kavramlarla matematik arasındaki ilişkiyi kurabilirler. Çocukların günlük oyun ve aktivitelerine bakıldığında onların kavramları yapılandırdıkları kullandıkları görülmektedir. Örneğin; nesnelere birbirini eşleştirme, sayma, sınıflandırma, ölçme ile bilgileri basit anlamda kullanılmaktadır (Charlesworth & Lind, 2010). Çocuklar tüm bunları farkında olmadan öğrenmekte ve başka ortamlara da uyarlayabilmektedir.

Çocuklar matematikle ilgili kavramları basitten karmaşığa doğru aşamalı olarak öğrenmektedirler. Dört-beş yaşlarındaki çocuklar sayıları 5'e ya da 10'a kadar ezberleyebilir ve bu sayıların öncelik sonralık sırasını sorulduğunda yanıtlayabilir (Metin, 1992). Birbirine aynı ya da farklı olan sayıları ve geometrik şekilleri bulabilirler (Erdoğan, 2006). Dört-beş yaşlarındaki çocuklar örüntüleri algılayabilir ve iki hatta üç öğeli örüntüleri takip edebilirler (Buldu, 2010). Dört-beş yaşlarındaki çocuklarda çok basit düzeyde de olsa nesnelere özelliklerine göre gruplama davranışları görülmektedir (Metin, 1992). Bu yaşlardaki

çocuklarda sayılarla ilgili bilgilerde genellikle nesnelere etkileşimleri ve algıladıkları miktarla ilgili deneyimler etkili olmaktadır (Baydemir, 2010). Bunun için de çocuklara zengin bir öğrenme ortamının sunulması gerekmektedir.

Sayılarla ilgili kavramların okul öncesi dönemdeki çocuklara kazandırılmasıyla farklı matematiksel becerileri kazanmaları sağlanmaktadır (Kandır & Orçan, 2010). Çocukların sonraki yıllarda karşılaşacakları matematiksel kavramlar ve aritmetik işlemlerin temeli olan sayı bilgisi ve sayma ile ilgili bilgilerin zihinlerinde anlamlı olarak oluşturulması, onların matematikle ilgili kaygı yaşamadan öğrenmeleri için önemlidir (Taşkın, 2010). Okul öncesi dönemdeki çocukların sayılarla ilgili bilgi düzeylerinin belirlenmesinin önemli olduğu ve en çok hangi aşamada hata yaptığının belirlenmesi önemlidir. Bu nedenle bu çalışmanın yapılması planlanmış ve alanyazını destekleyeceği düşüncesinden yola çıkılarak okul öncesi dönemdeki çocukların sayı değerlendirme beceri düzeylerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda da aşağıdaki soruların yanıtı aranmıştır:

- Okul öncesi dönemdeki çocukların sayı değerlendirme beceri düzeyleri nedir?
- Okul öncesi dönemdeki çocukların sayı değerlendirme beceri düzeyleri cinsiyet, yaş, anne ve baba eğitim durumu değişkenleri açısından farklılaşmakta mıdır?
- Okul öncesi dönemdeki çocukların sayı değerlendirme beceri düzeyleri ölçeğin toplam puan ile faktörleri arasında aldıkları puan ortalamalarının ilişki düzeyi nedir?
- Okul öncesi dönemdeki çocukların sayı değerlendirme beceri düzeyleri ölçeğin toplam puanlarını yaş, anne ve baba eğitim durumu değişkenleri yordamakta mıdır?

YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın örnekleme, veri toplama araçları, verilerin toplanması ve analiz süreci hakkında bilgi verilmiştir.

Evren/Örneklem

Araştırma genel tarama modeline uygun olarak random örnekleme yöntemiyle yürütülmüştür. Araştırmanın örnekleme 2021-2022 eğitim dönemi ikinci yarıyılında Sivas il merkezinde sekiz farklı ana sınıfta öğrenim gören 138 (66 kız-72 erkek) öğrenci oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklem grubunu betimleyen bilgiler aşağıda Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1. Örneklem Ait Demografik Bilgiler

Değişkenler	(f)	(%)	
Cinsiyet	Kız	66	47.8
	Erkek	72	52.2
Yaş	48-60 ay	64	46.4
	60-72 ay	74	53.6

Anne Eğitim	İlkokul	10	7.2
	Ortaokul	6	4.3
	Lise	46	33.3
	Üniversite	76	55.1
Baba eğitim	İlkokul	-	-
	Ortaokul	4	2.9
	Lise	36	26.1
	Üniversite	98	71.0

Yukarıdaki katılımcı bilgilerine bakıldığında erkek öğrencilerin biraz daha fazla olduğu, eğitim durumu açısından anne ve baba eğitim durumunun üniversite düzeyinde diğerlerinden daha yüksek olduğu belirlenmiştir.

Veri Toplama Araçları

Veriler araştırmacılar tarafından okul öncesi öğrencilerine uygulanan “Çocuklar İçin Erken Sayı Değerlendirme Ölçeği” kullanılarak toplanmıştır.

Çocuklar İçin Erken Sayı Değerlendirme Ölçeği (ÇESDÖ): Verilerin elde edilmesinde Yılmaz (2015) tarafından geliştirilen “Çocuklar İçin Erken Sayı Değerlendirme Ölçeği”nden yararlanılmıştır. Sayı Tanıma-Daire Çizme (SD), Nesne Sayma-Rakamı Yazma (NR), Nesne Sayma-Daire İçine Alma (ND) olmak üzere üç alt faktörden oluşan ölçek 61 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin güvenilirliği ölçek geliştirme çalışmasında toplam güvenilirlik 0.985, bu çalışmada ise 0.955 olarak belirlenmiştir. Ölçek maddelerinin tamamı doğru yanıtlanırsa 61 yanlış yanıtlanırsa 0 puan alınmaktadır.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırma verileri, 2021-2022 eğitim dönemi ikinci yarısında 4 Nisan-15 Nisan tarihleri arasında Sivas il merkezinde sekiz farklı ana sınıfına devam eden 138 (66 kız-72 erkek) çocuğa bizzat araştırmacılar tarafından ölçeğin uygulanmasıyla elde edilmiştir. Katılımcılara ölçek uygulanırken gönüllülük ilkesine riayet edilmiş ve gizlilik ilkesi gereği kimliklerine araştırmada yer verilmemiştir. Araştırmacılar her bir öğrenciye ölçekteki resimleri incelemeleri için ölçekleri dağıtmış sonrasında birebir tüm soruları yönelterek onların verdikleri yanıtları hiçbir müdahale etmeden işaretlemiştir. SPSS 25 programına aktarılan verilerde doğru yanıtlar “1” yanlış yanıtlar “0” olarak girilmiştir. Normallik varsayımı için Kolmogorov-Smirnov (K-S) testi uygulanmıştır. Veriler normallik varsayımını karşıladığı için parametrik testler arasında yer alan bağımsız gruplar t testi, ANOVA testi kullanılmıştır. ANOVA testinde farklılık olduğu görülen faktörlerde hangi gruplar arasında farklılık olduğunun belirlenmesi amacıyla LSD testi uygulanmıştır. Verilerin analizi sonucunda elde edilen bulgular tablo halinde düzenlenmiş ve altına yorumlayıcı bilgilere yer verilerek bulgular bölümünde sunulmuştur.

BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde verilerin analizi sonucunda elde edilen bulgulara tablolar halinde yer verilmiştir. Çocukların ÇESDÖ'den aldıkları toplam ve alt faktörlerine ilişkin madde puan ortalamaları, standart sapma değerleri bir bütün olarak Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2. ÇESDÖ'ye İlişkin Betimsel İstatistikler

ÇESDÖ	n	En düşük puan	En yüksek puan	$\bar{x}$	Puan Ort. (100)	sd
SD	138	5	20	17.52	87.60	3.77
NR	138	2	20	16.52	82.60	4.83
ND	138	4	21	18.78	89.43	3.67
Toplam	138	16	61	52.83	86.61	10.60

Tablo 2 incelendiğinde; bu çalışmada ölçekten elde edilen puan ortalamalarının toplam puanda ve tüm faktörlerinde yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir ($p > .70$).

Okul öncesi öğrencilerinin cinsiyet değişkenine göre ÇESDÖ'den aldıkları puanlarda istatistiksel farklılık olup olmadığının belirlenmesi amacıyla uygulanan bağımsız gruplar t testi sonuçları Tablo 3'te sunulmaktadır.

Tablo 3. Cinsiyet Değişkenine Göre Bağımsız Gruplar t Testi Sonuçları

ÇESDÖ	Cinsiyet	n	$\bar{x}$	sd	t	df	p
SD	Kız	66	17.15	4.36	-1.107	136	.270
	Erkek	72	17.86	3.11			
NR	Kız	66	17.06	4.42	1.256	136	.211
	Erkek	72	16.03	5.17			
ND	Kız	66	18.76	4.06	-.076	136	.940
	Erkek	72	18.81	3.30			
Toplam	Kız	66	52.97	11.53	.151	136	.880
	Erkek	72	52.69	9.77			

* $p < .05$

Tablo 3'teki bulgulara göre; okul öncesi dönemdeki çocukların cinsiyet değişkeni açısından sayı değerlendirme beceri düzeylerinde toplam puan ve tüm alt aktörlerde faktöründe anlamlı farklılık olmadığı görülmüştür ($p>.05$).

Okul öncesi öğrencilerinin yaş değişkenine göre ÇESDÖ'den aldıkları puanlarda istatistiksel farklılık olup olmadığının belirlenmesi amacıyla uygulanan bağımsız gruplar t testi sonuçları Tablo 4'te sunulmaktadır.

Tablo 4. Yaş Değişkenine Göre Bağımsız Gruplar t Testi Sonuçları

ÇESDÖ	Yaş	n	$\bar{x}$	sd	t	df	p
SD	48-60 ay	64	15.25	4.36	-7.947	136	.000*
	60-72 ay	74	19.49	1.34			
NR	48-60 ay	64	13.19	5.29	-9.809	136	.000*
	60-72 ay	74	19.41	1.25			
ND	48-60 ay	64	16.81	4.44	-6.756	136	.000*
	60-72 ay	74	20.49	1.38			
Toplam	48-60 ay	64	45.25	11.39	-10.434	136	.000*
	60-72 ay	74	59.38	2.27			

* $p<.05$

Tablo 4'teki bulgulara göre; okul öncesi dönemdeki çocukların yaş değişkeni açısından sayı değerlendirme beceri düzeylerinde toplam puan ve tüm alt aktörlerde faktöründe 60-72 aylık çocuklar lehine olmak üzere anlamlı farklılık olduğu görülmüştür ($p<.05$).

Okul öncesi öğrencilerinin anne eğitim durumu değişkenine göre ÇESDÖ'den aldıkları puanlarda istatistiksel farklılık olup olmadığının belirlenmesi amacıyla uygulanan ANOVA testi sonuçları Tablo 5'te sunulmaktadır.

Tablo 5. Anne Eğitim Durumu Değişkenine ANOVA Testi Sonuçları

ÇESDÖ	Anne eğitim	n	$\bar{x}$	sd	Varyans kaynağı	df	F	p	Anlamlı Farklılık
SD	1.İlkokul	10	14.10	2.51	Gruplar arası	3	3.882	.011*	*3-1, *4-1
	2.Ortaokul	6	16.33	1.51					
	3.Lise	46	17.72	3.91	Gruplar içi	134			
	4.Üniversite	76	17.75	3.13	Toplam	137			
NR	1.İlkokul	10	15.10	1.85	Gruplar arası	3	1.217	.306	-

	2.Ortaokul	6	17.67	3.61					
	3.Lise	46	17.59	4.29	Gruplar içi	134			
	4.Üniversite	76	16.68	4.19	Toplam	137			
	1.İlkokul	10	16.40	2.72	Gruplar arası	3			
ND	2.Ortaokul	6	19.00	1.55			2.555	.046*	*3-1, *4-1
	3.Lise	46	19.36	2.96	Gruplar içi	134			
	4.Üniversite	76	19.00	3.28	Toplam	137			
	1.İlkokul	10	47.70	1.83	Gruplar arası	3			
Toplam	2.Ortaokul	6	54.33	4.08			2.213	.049*	*4-1
	3.Lise	46	54.61	9.43	Gruplar içi	134			
	4.Üniversite	76	60.61	11.28	Toplam	137			

* $p < .05$

Tablo 5'te yer alan bulgulara göre; öğrencilerin anne eğitim durumu değişkeni açısından ölçeğin toplam puanı ve iki faktöründe anlamlı farklılığın bulunduğu görülmektedir ($p < .05$). Yapılan LSD analizi sonuçlarında aralarında anlamlı farklılık bulunan gruplar yukarıdaki tabloda görülmektedir. Ölçek toplamı açısından değerlendirildiğinde en yüksek puanı annesi üniversite mezunu olan grubun en düşük puanı ise annesi ilkökul mezunu olan grubun aldığı görülmektedir.

Okul öncesi öğrencilerinin baba eğitim durumu değişkenine göre ÇESDÖ'den aldıkları puanlarda istatistiksel farklılık olup olmadığının belirlenmesi amacıyla uygulanan ANOVA testi sonuçları Tablo 6'da sunulmaktadır.

Tablo 6. Baba Eğitim Durumu Değişkenine ANOVA Testi Sonuçları

ÇESDÖ	Baba eğitim	n	$\bar{x}$	ss	Varyans kaynağı	sd	F	p	Anlamlı Farklılık
	1.İlkokul	-	-	-	Gruplar arası	2			
SD	2.Ortaokul	4	14.00	2.45			3.001	.043*	*4-2
	3.Lise	36	16.86	4.09	Gruplar içi	135			
	4.Üniversite	98	17.76	3.13	Toplam	137			
	1.İlkokul	-	-	-	Gruplar arası	2			
NR	2.Ortaokul	4	14.25	1.89			1.170	.314	-
	3.Lise	36	17.44	4.38	Gruplar içi	135			

	4.Üniversite	98	16.83	404	Toplam	137			
ND	1.İlkokul	-	-	-	Gruplar arası	2			
	2.Ortaokul	4	17.00	1.41			1.090	.339	-
	3.Lise	36	19.33	2.61	Gruplar içi	135			
	4.Üniversite	98	18.84	3.35	Toplam	137			
Topla m	1.İlkokul	-	-	-	Gruplar arası	2			
	2.Ortaokul	4	48.75	2.50			.344	.710	-
	3.Lise	36	52.61	8.77	Gruplar içi	135			
	4.Üniversite	98	51.40	10.96	Toplam	137			

* $p < .05$

Tablo 6'da yer alan bulgulara göre; öğrencilerin aldıkları puanlarda baba eğitim durumu açısından bir alt faktörde anlamlı farklılık bulunduğu ($p < .05$), toplam puan ve iki alt faktörde ise anlamlı farklılığın bulunmadığı görülmektedir ($p > .05$). Yapılan LSD analizi sonuçlarında aralarında anlamlı farklılık bulunan gruplar yukarıdaki tabloda yer almaktadır. Ölçek toplamı açısından değerlendirildiğinde en yüksek puanı babası lise mezunu olan grubun en düşük puanı ise babası ortaokul mezunu olan grubun aldığı görülmektedir.

Okul öncesi öğrencilerinin ölçeğin toplamı faktörlerinden aldıkları puanların korelasyonu Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. ÇESDÖ Toplam ve Faktörlerine Yönelik Korelasyon Analizi Sonuçları

	Toplam	SD	NR	ND
Toplam	1.00	.709**	.691**	.725**
SD		1.00	.543**	.659**
NR			1.00	.534**
ND				1.00

Tablo 7 incelendiğinde; okul öncesi öğrencilerinin ÇESDÖ toplam puanları ile SD ($r = .709$), ND ($r = .725$), faktörleri arasında pozitif yönde yüksek düzeyde; NR ($r = .691$) faktöründe pozitif yönde orta düzeyde bir ilişki olduğu görülmektedir.

Okul öncesi öğrencilerinin anne ve baba eğitim durumlarının temel beceri düzeylerini toplam puan açısından yordayıp yordamadığının belirlenmesi amacıyla basit doğrusal regresyon uygulanmış ve elde edilen sonuçlar aşağıda Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8. Yaş, Anne ve Baba Eğitim Durumu Değişkenleri ÇESDÖ Basit Doğrusal Regresyon Sonuçları

Değişken	B	ss	β	t	p	R	R ²	Düzeltilmiş R ²
Sabit	31.122	3.116		9.998	.000	.66		
Yaş	14.128	1.929	.667	7.324	.000*	7	.445*	.436
R=.667		R ² =.445						
F=53.635		p=.000*						
Sabit	63.808	4.977		12.820	.000	.26		
Anne eğitim	-3.266	1.433	-.268	-2.279	.026*	8	.072	.058
R=.268		R ² =.072						
F=5.193		p=.026*						
Sabit	66.947	8.983		7.452	.000	.19		
Baba eğitim	-3.836	2.416	-.190	-1.588	.047*	0	.036	.022
R=.190		R ² =.036						
F=72.521		p=.047*						

*p<.05 ** Bağımlı değişken ÇESDÖ

Tablo 8 incelendiğinde; okul öncesi öğrencilerinin yaşlarının sayı değerlendirme becerilerini pozitif yönde yordadığı ($p<.05$), sayı değerlendirme becerilerinin %45'lik bir kısmını açıkladığı saptanmıştır ($R=.667$; $R^2=.445$; $p<.05$). Geriye kalan yaklaşık %55'lik kısmın farklı etkenlere bağlı olduğu görülmektedir. Okul öncesi öğrencilerinin yaşlarının sayı değerlendirme becerilerini yordamasına ilişkin kurulan regresyon modelinin simgesel gösterimi " $\text{ÇESDÖ}=31.122+14.128*\text{Yaş}$ " şeklindedir. Okul öncesi öğrencilerinin anne eğitim durumlarının sayı değerlendirme becerilerini pozitif yönde yordadığı ($p<.05$), sayı değerlendirme becerilerinin %07'lik bir kısmını açıkladığı saptanmıştır ($R=.268$; $R^2=.072$; $p<.05$). Geriye kalan yaklaşık %93'lük kısmın farklı etkenlere bağlı olduğu görülmektedir. Okul öncesi öğrencilerinin anne eğitim durumlarının temel beceri düzeylerini yordamasına ilişkin kurulan regresyon modelinin simgesel gösterimi " $\text{ÇESDÖ}=63.808+-3.266*\text{Anne Eğitim Durumu}$ " şeklindedir. Okul öncesi öğrencilerinin baba eğitim durumlarının sayı değerlendirme becerilerini pozitif yönde yordadığı ($p<.05$), sayı değerlendirme becerilerinin %04'lük bir kısmını açıkladığı saptanmıştır ($R=.190$ $R^2=.036$; $p<.05$). Geriye kalan yaklaşık %96'lık kısmın farklı etkenlere bağlı olduğu görülmektedir. Okul öncesi öğrencilerinin baba eğitim durumlarının temel beceri düzeylerini

yordamasına ilişkin kurulan regresyon modelinin simgesel gösterimi “ $\text{ÇESDÖ} = 66.947 + -3.836 * \text{Baba Eğitim Durumu}$ ” şeklindedir. Bakıldığında tüm değişkenlerin çocukların sayı değerlendirme becerileri üzerinde pozitif yönde etkisinin olduğu görülmektedir.

TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada ölçekten elde edilen puan ortalamalarının toplam puanda ve tüm faktörlerinde yüksek düzeyde olduğu belirlenmiştir.

Okul öncesi dönemdeki çocukların cinsiyet değişkeni açısından sayı değerlendirme beceri düzeylerinde toplam puan ve tüm alt aktörlerde faktöründe anlamlı farklılık olmadığı görülmüştür. Yılmaz (2015) tarafından yapılan çalışmada bu çalışmayla uyumlu olarak okul öncesi öğrencilerinin cinsiyetinin sayı değerlendirme becerileri üzerinde ayırt edici bir etken olmadığı belirlenmiştir. Sonuç olarak sonraki süreçlerde ortaya çıkan farklılıkların nedenlerinin bu bağlamda iyi belirlenmesi gerekmektedir (Benhow & Stanley, 1980).

Okul öncesi dönemdeki çocukların yaş değişkeni açısından sayı değerlendirme beceri düzeylerinde toplam puan ve tüm alt aktörlerde faktöründe 60-72 aylık çocuklar lehine olmak üzere anlamlı farklılık olduğu görülmüştür. Yılmaz (2015) tarafından yapılan çalışmada 55 ay üstü çocukların 48-54 aylık çocuklara göre oldukça yüksek sonuçlar aldığı görülmüştür. Bu bağlamda yaşın çocuğun sayı ile ilgili kavramları öğrenmesi üzerinde oldukça önemli bir etkisinin olduğu görülmektedir (Güven & Oktay 1999; Bruce & Threlfall 2004).

Okul öncesi dönemdeki çocukların anne eğitim durumu değişkeni açısından ölçeğin toplam puanı ve iki faktöründe anlamlı farklılığın bulunduğu görülmektedir. Ölçek toplamı açısından değerlendirildiğinde en yüksek puanı annesi üniversite mezunu olan grubun en düşük puanı ise annesi ilkökul mezunu olan grubun aldığı görülmektedir. Okul öncesi dönemdeki çocukların aldıkları puanlarda baba eğitim durumu açısından bir alt faktörde anlamlı farklılık bulunduğu, toplam puan ve iki alt faktörde ise anlamlı farklılığın bulunmadığı görülmektedir. Ölçek toplamı açısından değerlendirildiğinde en yüksek puanı babası lise mezunu olan grubun en düşük puanı ise babası ortaokul mezunu olan grubun aldığı görülmektedir. Yılmaz'ın (2015) araştırmasında ebeveyn eğitim durumunun çocukların sayı becerileri üzerinde anlamlı düzeyde etki oluşturduğu ve bu etkinin daha eğitilmiş ebeveynler lehine olduğu bulgusuna ulaşılmıştır. Alan yazında benzer bulguların elde edildiği çalışmalar yer almaktadır (Blevins-Knabe & Musun-Miller, 1996; Ginsburg & Pappas, 2004). Burada çocukların matematiksel gelişimleri için ebeveynlerin ev içinde yaptıkları uygulamaların etkili olduğu düşünülmektedir.

Okul öncesi dönemdeki çocukların ÇESDÖ toplam puanları ile ölçeğin SD ve ND faktörleri arasında pozitif yönde yüksek düzeyde; NR faktörü ile de pozitif yönde orta düzeyde bir ilişki olduğu görülmektedir. Okul öncesi dönemdeki çocukların yaşlarının sayı değerlendirme becerilerini pozitif yönde yordadığı, sayı değerlendirme becerilerinin %45'lik bir kısmını açıkladığı saptanmıştır. Okul öncesi öğrencilerinin anne eğitim durumlarının sayı değerlendirme becerilerini pozitif yönde yordadığı, sayı değerlendirme becerilerinin %07'lik bir kısmını yordadığı; baba eğitim durumlarının sayı değerlendirme becerilerini pozitif yönde yordadığı, sayı değerlendirme becerilerinin %04'lük bir kısmını açıkladığı belirlenmiştir. Burada her üç değişkenin de sayı değerlendirme becerisi üzerinde

pozitif bir etkisi olduğu görülmekle birlikte özellikle yaş değişkeninin gerçekten çok önemli olduğu görülmektedir.

Okul öncesi dönemdeki çocuklarda cinsiyetin sayı becerileri üzerinde etkili olamadığı görülmüştür. Ancak alanyazında sonraki dönemlerde bu farklılığın ortaya çıktığına ilişkin çalışmalar yer almaktadır (Bumin, 1993; Çelik, 2015; Güven & Oktay; 1999; Unutkan, 2007). Buna etki eden nedenlerin belirlenmesi için boylamsal çalışmalar yapılabilir.

Matematiksel kavramların anlaşılabilmesi için yaş değişkeninin dolayısıyla zihinsel gelişimin önemli olduğu görülmüştür. Bu bağlamda çocukların matematiksel beceri öğrenme düzeylerine uygun daha nitelikli etkinliklerin bilinçli olarak uygulanması gerekmektedir. Bu konuda en önemli görev öğretmenlere düşmektedir. Bu konuda gerek duyulduğunda öğretmenlere yönelik eğitimlerin mutlaka verilmesi gerekmektedir. Ebeveynlerin eğitim durumunun çocukların sayı becerilerini geliştirme üzerinde önemli bir etken olduğu görülmektedir. Bu durum aslında çocukların evde yaptıkları çalışmalarda aldıkları destek durumunu açıklamaktadır. Evde verilen desteğin önemini anlatmak için ebeveynlere yönelik bilgilendirici seminer ya da toplantılar düzenlenebilir.

KAYNAKÇA

- Baydemir, G. (2010). Okul öncesi dönemde işlem kavramı. B. Akman (Ed). *Okul öncesi matematik eğitimi* içinde (89-100). Ankara: Pegem Akademi.
- Benhow, C.P. & Stanley, J.C. (1980). Sex differences in mathematical ability: Fact or artifact? *Science*, 120(12), 1262-1264. <https://doi.org/10.1126/science.7434028>
- Blevins-Knabe, B., & Musun-Miller, L. (1996). Number use at home by children and their parents and its relationship to early mathematical performance. *Early Development and Parenting*, 5, 35-45. [https://doi.org/10.1002/\(SICI\)1099-0917\(199603\)5:1<35::AID-EDP113>3.0.CO;2-0](https://doi.org/10.1002/(SICI)1099-0917(199603)5:1<35::AID-EDP113>3.0.CO;2-0)
- Bruce, B., & Threlfall, J. (2004). One, two, three and counting: young children's methods and approaches in the cardinal and ordinal aspects of number. *Educational Studies in Mathematics*, 55, 3-26. <https://doi.org/10.1023/B:EDUC.0000017676.79430.dc>
- Buldu, M. (2010). Okul öncesi dönemde matematiksel kavram gelişimi. B. Akman (Ed.), *Okul öncesi matematik eğitimi* içinde (28-44). Ankara: Pegem Akademi.
- Bumin, A. (1993). *Anaokulu eğitimi alan ve almayan 61-72 aylık çocukların sayı kavramlarındaki başarı düzeylerinin cinsiyete göre karşılaştırmalı olarak incelenmesi*. (Yayınlanmamış bilim uzmanlığı tezi). Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Charlesworth, R., & Lind, K. K. (2010). *Math and science for young children* (6. Edition). USA: Wadsworth, Cengage Learning.
- Çelik, M. (2015). Anasınıfına devam eden 60-72 aylık çocukların matematik gelişimlerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, 24, 1-18.

- Erdoğan, S. (2006). Altı Yaş grubu çocuklarında drama yöntemi ile verilen matematik eğitiminin matematik yeteneğine etkisinin incelenmesi. (Yayınlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Ginsburg, H., & Pappas, S. (2004). SES, ethnic, and gender differences in young children's informal addition and subtraction: A clinical interview investigation. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 25 (2), 171-192. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2004.02.003>
- Güven, Y. (2000). *Erken çocukluk döneminde sezgisel düşünme ve matematik*. (1.Basım). İstanbul: Ya-pa Yayınları.
- Güven Y., & Oktay A. (1999). Erken matematik yeteneği testi-2'nin Türkçeye uyarlaması: Geçerlik, güvenirlik ve norm çalışması. *M. Ü. Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11, 163-182.
- Kandır, A., & Orçan, M. (2010). *Okul öncesi dönemde matematik eğitimi*. İstanbul: Morpa Kültür Yayınları
- Metin, N. (1992). *Okul öncesi dönemdeki çocuklarda matematik kavramlarının gelişimi*. Ya-pa 8. Okul Öncesi Eğitimi ve Yaygınlaştırılması Semineri, Bursa, 93-97.
- Taşkın, N. (2010). Küçük çocuklarda sayı kavramı. B. Akman (Ed.). *Okul öncesi matematik eğitimi* içinde (68-82). Ankara: Pegem Akademi.
- Unutkan, Ö. P. (2007). Okul öncesi dönem çocuklarının matematik beceriler açısından ilköğretime hazırbulunuşluluğunun incelenmesi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32, 243-254.
- Yılmaz, B. (2015). *48-60 aylık çocuklar için Erken Sayı Değerlendirme Ölçeğinin geçerlik güvenirlik çalışması*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Aydın.

MATEMATİK VE FEN BİLİMLERİ EĞİTİMİNDE BİLİŞSEL İSTEM ARAŞTIRMALARININ EĞİLİMLERİ

Cognitive Demand Researchs Trends in Mathematics and Science Education

Fatma ERDOĞAN

Firat University, Faculty of Education, Elazığ, TÜRKİYE, E-mail: f.erdogan@firat.edu.tr

Haki PEŞMAN

Firat University, Faculty of Education, Elazığ, TÜRKİYE, E-mail: h.pesman@gmail.com

Öz

Matematik ve fen bilimleri öğretiminde görevler önemli rol oynamaktadır. Görevler öğrencilerin ilgili konu hakkında fikir üretmesini sağlar ve düzeyleri bakımından uygulama sonucunda farklı düşünme düzeylerini ortaya çıkarır. Görev kavramı, öğrencilere sunulan her türlü problem olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla, görevlerin/problemlerin incelenmesi öğretim etkililiğinin yükselmesi açısından önemlidir. Görevlerin niteliğini inceleme sürecinde karşımıza bilişsel istem kavramı çıkar. Bilişsel istem, bir görevi tamamlayabilmek için gerekli olan bilişsel süreçlerdeki farklılıklardır. Bu süreçler dört düzeyde tanımlanmıştır: ezberleme, bağlantılı olmayan işlemler, bağlantılı işlemler ve matematik yapma. Bu çalışmanın amacı, matematik ve fen bilimleri eğitimi ile ilgili literatürde bilişsel istem kavramının hangi araştırma problemleri bağlamında ele alındığını araştırmak ve eleştirel bir bakış açısı sağlamaktır. Bu nedenle, bu çalışmanın araştırma metodolojisi, doğası gereği içerik analizidir. Bilişsel istem kavramını matematik ve fen bilimleri eğitimi kapsamında ele alan araştırma makaleleri, analiz birimidir. Sonuç olarak, öğrencilerin problem çözme süreçlerindeki bilişsel istem düzeylerini ele alan çalışmaların sınırlı olduğu görülmüştür.

Anahtar kelimeler: Bilişsel istem, öğrenme görevleri, fen bilimleri eğitimi, matematik öğretimi.

Abstract

Tasks play an important role in the mathematics and science teaching process. The tasks enable students to produce ideas about the relevant subject and reveal different thinking levels as a result of the application in terms of their levels. The concept of task is considered as any problem presented to students. Therefore, examining the tasks/problems is important in terms of increasing the effectiveness of teaching. In this direction, the concept of cognitive demand emerges in the process of examining the quality of tasks. The cognitive demand is the differences in cognitive processes required to complete a task. These processes are defined at four levels: memorization,

unrelated operations, connected operations, and doing math. In this study, it was investigated in the context of which research problems the concept of cognitive demand is discussed in the literature on mathematics and science teaching. Therefore, the research methodology of this study is content analysis in nature. Research articles dealing with the concept of cognitive demand within the scope of mathematics and science education are units of analysis. As a result, it has been observed that studies dealing with students' cognitive demand levels in problem solving processes are limited.

Keywords: Cognitive demand; instructional tasks, science education, mathematics education

GİRİŞ

STEM; fen, teknoloji, mühendislik ve matematik disiplinlerinin bütünleştirildiği disiplinler arası bir eğitim yaklaşımıdır ve bu yaklaşım 21. yüzyılın küresel zorluklarını karşılama sürecinde önemli rollere sahiptir (Sanders, 2009). STEM eğitimi, aynı zamanda bilimsel problemleri ele alan veya mühendislik ve tasarım aracılığıyla çözülebilecek teknolojik sorunlarla ilgilenmeyi amaçlayan disiplinler arası bir yaklaşımdır (van Keulen, 2018). Bu doğrultuda, STEM eğitiminin amacı STEM disiplinleri bağlamında meslek ve kariyer alanlarında nitelikli bireyler yetiştirmektir (National Research Council [NRC], 2012). Çocukların anlamlı öğrenmesinde STEM gibi disiplinler arası yaklaşımların yadsınamaz yeri vurgulanmaktadır (Moomaw ve Davis, 2010). Dolayısıyla, matematik ve fen disiplinleri, STEM disiplinleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Matematik ve fen öğretimi sürecinde görevler önemli rol oynamaktadır (Kisa ve Stein, 2015; Van den Bogaart-Agterberg vd., 2022). Görev kavramıyla ilgili tam bir uzlaşmaya varılan tanım olmamakla birlikte, görev önceden bilinen bir algoritmayı işe koşmayı gerektiren ve basit belirsizlikler içeren durumlardan ziyade güç ve kompleks durumlar içeren problemlerdir (Stein vd., 1996). Görev, öğrencileri düşünmeye yönlendiren ve öğrencilerin akıl yürütme becerilerini kullanmalarını gerektiren her türlü problem olarak ele alınabilir (Brousseau, 1997). Görevler, öğrencilerin kavramsal düşünceleri için fırsatlar sunarken kavramlar arasındaki ilişkileri görme sürecinde teşvik edicidirler (Stein ve Smith, 1998). Bu açıdan görevler öğrencilerin matematik ve fen öğretim sürecini destekleyen bir araç olarak görülebilir.

Milli Eğitim Bakanlığı [MEB] (2018a, 2018b), matematik ve fen bilimleri dersi öğretim programlarında, öğretmenlere ders planlarını öğrencilerinin düşünme biçimlerini şekillendiren ve güdüleyen görevlerle oluşturmaları ve derslerinde bu tarz görevleri kullanmaları yönünde öneriler bulunmaktadır. Ayrıca, bir görevin doğası ve öğrencinin düşünme düzeyi arasındaki ilişki matematik ve fen bilimleri eğitiminde ele alınan önemli araştırma konularından biridir (Arbaugh ve Brown, 2005; Cullinane ve Liston, 2016). Görevin yerine getirilmesi sürecinde ortaya çıkan görevin bilişsel istemleri kavramı, görevi çözme sürecinde gerekli düşünme süreçleridir (Hiebert ve Wearne, 1993). Dolayısıyla, sınıf ortamında uygulanacak görev türleri ve bu görevlerin bilişsel istem boyutu, öğrencilerin düşünme süreçlerinin gelişimi açısından önemlidir (Stein vd., 1996). STEM içeriği ve uygulamaları sürecinde geleceğin problem çözücülerinin hazırlıklı olması gereken bilişsel istemler yani bir öğrencinin üst düzey bilişsel istemlere yanıt verme yeteneğinin değerlendirilmesi ile öğretim stratejileri arasında köprü oluşturmak

için temel, yeterli ve ileri düzeylerde öğrenci performans beklentileri öncül araştırma konusudur (Wells, 2010). Belirtilenlerden yola çıkılarak, bu çalışmada matematik ve fen bilimleri eğitimi ile ilgili literatürde bilişsel istem kavramının hangi araştırma problemleri bağlamında ele alındığı, içerikler ve sonuçlar araştırılmıştır. Dolayısıyla, bu çalışma matematik ve fen bilimleri eğitimi alanında kurgulanacak olan bilişsel istem çalışmalarına ışık tutabilir.

Bilişsel istem ve düzeyleri nelerdir?

Bilişsel istem, problem çözme sürecinde öğrencinin harcaması gereken çaba miktarıdır (Candela, 2016). Bilişsel istem düzeyi ise, görevle/problemlerle uğraşma ve onu başarılı bir şekilde çözme sürecinde gerekli düşünme düzeyi ve türünü belirtmek için kullanılır (Stein vd., 2009). Matematiksel görevlerden bazılarında öğrenciler sadece basit hesaplamalar yaparak görevi tamamlayabilirken, bazı görevler öğrencilerin problem çözme, akıl yürütme vb. daha karmaşık becerileri kullanmalarını gerektirmektedir (Stein ve Smith, 1998). Buradan yola çıkılarak, matematik eğitiminde, bir Görev Analiz Rehberi (Task Analysis Guide [TAG]) kullanılarak öğretimsel görevlerin çeşitli bilişsel istem düzeylerine göre sınıflandırılması yapılmıştır (Stein vd., 2009). Bu düzeyler dört aşamada tanımlanmıştır: ezberleme, bağlantılı olmayan işlemler, bağlantılı işlemler ve matematik yapma (Stein ve Smith, 1998).

Matematiksel öğretim görevlerine benzer şekilde, tüm fen görevleri öğrencilerden aynı düzeyde bilişsel çaba gerektirmez. Bu nedenle, Tekkumru-Kisa vd. (2015) matematiksel görevler için tasarlanmış olan Görev Analiz Rehberini, fen bilimleri eğitimi için benzer bir yapıda uyarlayarak Bilimde Görev Analizi Rehberini (Task Analysis Guide in Science [TAGS]) ortaya koymuştur. Buna göre, fen görevleri, iki kritik boyuta göre sınıflandırılarak dokuz farklı kategoride gruplandırılabilir: (1) fen içeriği ve uygulamalarının entegrasyonu; (2) bilişsel talep.

Matematik eğitiminde bilişsel istem düzeyleri üzerine çalışmalar

Türkiye’de bilişsel istem düzeyleri üzerine yapılan çalışmalar ağırlıklı olarak ortaokul matematik öğretim programlarındaki ve ders kitaplarındaki matematiksel görevlerin analizi üzerinedir (ör., Yükselen ve Kepceoğlu, 2021; Bozkurt ve Yılmaz, 2020; Dönmez ve Dede, 2020; Polat ve Dede, 2020). Benzer şekilde, Jäder vd. (2020) araştırmalarında, 12 ülkenin ortaokul matematik ders kitaplarının cebir ve geometri bölümlerini algoritmik, yerel düşük ve küresel düşük matematiksel görevler açısından incelemiştir. Araştırma bulgularına göre cebir bölümlerinde daha fazla yüksek ilişkili görevlerin olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ders kitaplarında yüksek ilişkili görevlerin diğer görevlere nazaran daha fazla yer aldığı sonucuna varılmıştır. Maonga (2020) araştırmasında, 11. sınıf ders kitaplarının ikinci dereceden denklem konusundaki görevleri bilişsel istem düzeylerine göre incelemeyi amaçlamıştır. Araştırma bulgularına göre görevlerin çoğunlukla düşük düzeyde bilişsel istem içerdiği görülmüştür. Hadar ve Ruby (2019) çalışmalarında, dördüncü ve sekizinci sınıf ders kitaplarını görevler ve bilişsel istem açısından incelemeyi amaçlamışlardır. Bulgulara göre, ders kitaplarında öğrenme fırsatları açısından önemli farklılıklar ve potansiyel bir eşitsizlik olduğu sonucuna varılmıştır.

Bilişsel istem düzeyleri bağlamında, öğrenci ve öğretmenlerle yapılan çalışma sayısı ise oldukça azdır (ör., Ubuz ve Sarpkaya, 2014; Yabaş ve Altun, 2020). Bunların dışında, dikkat çekici bir çalışma Van

den Bogaart-Agterberg vd. (2022) tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmada araştırmacılar, matematik öğretmenlerine öğrencilerine yüksek düzeyde bilişsel istem gerektiren etkinler sağlayabilmek için matematik tarihini kullanan bir çerçeve sunmuşlardır. Kaplar vd. (2021) ise, materyal kullanımının matematiksel akıl yürütme görevlerinin çözüm sürecine etkisini araştırmışlardır. Araştırma sonucunda, küresel düşük ilişkili görevlerde materyal kullanımının öğrenci başarısı üzerinde etkili olmadığı sonucuna varılmıştır. Tüm bu çalışmalara ek olarak, son yıllarda araştırma eğilimlerinin, özel yetenekli öğrencilerin matematiksel problemleri çözme sürecinde ortaya koydukları bilişsel istem düzeylerini incelemeye yönelik olduğu dikkat çekicidir (ör., Benedicto vd., 2017; Gutierrez vd., 2018, 2021).

Fen bilimleri eğitiminde bilişsel istem düzeyleri üzerine çalışmalar

Fen sınıflarında sorgulama ortamlarını bilişsel istem düzeyleri açısından ele alan çalışmalar yürütülmüştür. Kirschner vd. (2006), fen sınıflarında sorgulama ortamlarının genellikle sınırlı ve yapılandırılmamış ön bilgi ve disiplinler düşünme uygulamalarına sahip olabileceğini belirtmiştir. Bu durum, sınıf içi fen araştırmalarının doğasında var olan problem kurma ve problem çözme prosedürlerinin daha yüksek bilişsel istemleriyle birleşir; bu nedenle, öğrenciler genellikle yorucu bir bilişsel çalışma yükü yaşarlar (Kirschner vd., 2006). Fen sınıflarında öğretmen sorgulamasıyla ilgili bir diğer çalışmada, Chin (2007) öğretmenlerin öğrencilerin gerçek bir ifadeyi hatırlamalarını talep ettiğinde, bunun öğrenciler açısından daha düşük bir bilişsel istemi temsil ettiğini bildirmiştir. Bununla birlikte, öğretmenler üçlü diyalogun üçüncü bir parçası olarak kasıtlı takip sorgulaması ve yapıcı ve destekleyici geribildirim kullandığında (başla-yanıt-değerlendir ve başlat-yanıt-takip sorgulaması), öğrencilerin üst düzey düşünmeye katılımı için daha fazla talep olabilir (Chin, 2007). Soysal (2020), öğretmen sorgulamasının söylemsel işlev türlerinin ve sorgulamaya gömülü potansiyel bilişsel karşılıklarını incelemiştir. Beş üst düzey kategori (tahmin etme, iletişim kurma, meydan okuma, söylemi meşrulaştırma ve yönetme) ve çeşitli alt kategoriler öğretmen sorgulamasının söylemsel işlevleri için soyutlanmıştır.

STEM alanında gerçekleştirilen bir deneysel bir çalışmada, öğrencilerin düşünme sürecindeki bilişsel istem düzeyleri dört yapıda ele alınmıştır: bildirimsel, işlemsel, şematik ve stratejik (declarative, procedural, schematic, and strategic) (Wells, 2016). Genel bulgular, biyoteknoloji içerik bilgisi ve uygulamalarında öğrenci kazanımları arasında güçlü bağlantılar olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bulgular teknolojik/mühendislik tasarım tabanlı öğrenme stratejilerinin, öğrencinin bilişsel istemin dört düzeyinin tümüne yanıt verme kapasitesini geliştirdiği ve hem içerik hem de uygulamaların daha derin öğrenilmesine yol açtığı sonucunu desteklemektedir. Deneysel uygulamalar ise öğrencilerde şematik ve stratejik (üst düzey) düşünme becerilerinin gelişimini teşvik etmiştir. Sherman (2014) araştırmasında, ortaokul ve lise sınıflarında teknoloji kullanımı ile matematiksel etkinliklerin bilişsel talep düzeyleri arasındaki ilişkiyi tespit etmeyi amaçlamıştır. Araştırma bulgularına göre, teknolojinin yeniden örgütleyicisi olarak kullanılması öğrencilerin düşünceleri, bu öğretmenlerin öğrencilerini üst düzey görevlerle meşgul etme girişimleriyle güçlü bir şekilde ilişkilidir.

Sonuç ve öneriler

Son 20 yılda, fen ve matematikteki reformlar, öğrencileri düşünmeye, akıl yürütmeye ve disiplinin temel fikirlerini anlamlandırmaya yönlendirmektedir. Ayrıca, reformlarda öğrencilerin disiplinlerin gerektirdiği uygulamalara katılmayı zorlayan karmaşık görevler üzerinde çalışmalarını için fırsatlar sağlama ihtiyacı vurgulanmıştır. Öğretim programlarındaki bu düşünme ve akıl yürütme çağrısı, Ulusal Matematik Öğretmenleri Konseyi (1989) (National Council of Teachers of Mathematics) ve Amerikan Bilimi Geliştirme Derneği (1993) (the American Association for the Advancement of Science) gibi profesyonel gruplar tarafından başlatılan standart belirleme girişimleriyle başlamıştır. Bu nedenle, bu titiz fen ve matematik standartlarının belirlediği beklentileri karşılamak için sınıf çalışmalarını oluşturan görevlerin dikkatli bir şekilde seçilmesi gerekir. Öğrencilerin sınıfta zamanlarının önemli bir kısmını daha yüksek türde düşünme ve akıl yürütme gerektiren ve matematiksel ve bilimsel düşünme uygulamalarını yansıtan görevler üzerinde çalışarak geçirmeleri gerekir (Tekkumru-Kisa ve Stein, 2015). Bu bağlamda, görevlerin gerektirdiği bilişsel çaba miktarının belirlenmesinde bilişsel istem düzeyi çerçeveleri ortaya çıkmıştır.

Matematik ve fen bilimleri eğitimi alanında bilişsel istem düzeylerinin ele alındığı çalışmalar görülmektedir. Matematik eğitimi alanında çalışmaların çoğunluğu ders kitaplarında yer alan görevlerin bilişsel istem düzeylerinin incelenmesi üzerinedir. Öğretmenlerin ders işleme sürecinde kullandıkları görevlerin bilişsel istem düzeylerini ele alan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Ayrıca, son yıllarda özel yetenekli öğrencilerin çeşitli bağlamlarda sunulan matematiksel problemlerin çözümünde ortaya koydukları bilişsel istem düzeyleri üzerine çalışmalar yapıldığı saptanmıştır.

Fen bilimleri eğitiminde ise sınıf ortamlarında öğretmen söylemlerinin bilişsel istem düzeylerinin analiz edildiği görülmüştür. Deneysel bazı çalışmalarda ise biyoloji, matematik, teknoloji gibi farklı disiplinlerin bütünleştirildiği durumlarda öğrencilerin düşünme yapıları bilişsel istem çerçeveleri açısından incelenmiştir. Matematik görevlerinin bilişsel istem düzeylerine benzer bir çerçevenin fen bilimleri alanı için geliştirilmesi dikkat çekicidir.

Sonuç olarak matematik ve fen bilimleri eğitimi alanlarında öğrencilerin problem çözme süreçlerindeki bilişsel istem düzeylerini ele alan çalışmaların sınırlı olduğu görülmüştür. Matematik ve fen bilimleri eğitiminde gerçekleştirilen bilişsel istem çalışmalarının odağının, ders kitabı ve öğretmenlerin sınıf içi davranışlarını inceleme bağlamından, deneysel araştırmalara doğru kaydığı söylenebilir. Çeşitli bilişsel istem modelleriyle teorik olarak ortaya konulan üst düzey düşünme becerilerinin geliştirilmesi için daha fazla uygulamaya dönük çalışmalar yapılması önerilmektedir.

KAYNAKLAR

American Association for the Advancement of Science. (1993). Benchmarks for science literacy. New York, NY: Oxford University Press.

Arbaugh, F., & Brown, C. A. (2005). Analyzing mathematical tasks: a catalyst for change? *Journal of Mathematics Teacher Education*, 8(6), 499-536.

- Benedicto, C., Gutiérrez, A., & Jaime, A. (2017). *When the theoretical model does not fit our data: A process of adaptation of the Cognitive Demand model*. To appear in the Proceedings of the 10th Congress of European Research in Mathematics Education (CERME10). Dublin, Ireland: ERME.
- Brousseau, G. (1997). *Theory of didactical situations in mathematics (Didactiques des Mathématiques) 1970-1990*. Dordrecht: Kluwer (Translated by Balachheff, N., Cooper, M., Sutherland, R., & Warfield, V.).
- Candela, A. G. (2016). *Mathematics teachers' perspectives on factors affecting the implementation of high cognitive demand tasks*. North American Chapter of the International Group for the Psychology of Mathematics Education.
- Chin, C. (2007). Teacher questioning in science classrooms: Approaches that stimulate productive thinking. *Journal of Research in Science Teaching*, 44(6), 815–843.
- Cullinane, A., & Liston, M. (2016) Review of the Leaving Certificate biology examination papers (1999–2008) using Bloom's taxonomy – an investigation of the cognitive demands of the examination. *Irish Educational Studies*, 35(3), 249-267.
- Gutierrez, A., Benedicto, C., Jaime, A., & Arbona, E. (2018). The cognitive demand of a gifted student's answers to geometric pattern problems. In F. M. Singer (Ed.), *Mathematical creativity and mathematical giftedness* (pp. 196-198). Cham, Switzerland: Springer International Publishing.
- Gutiérrez, A., Jaime, A., & Gutiérrez, P. (2021). Networked analysis of a teaching unit for primary school symmetries in the form of an e-book. *Mathematics*, 9(8), 832.
- Hadar, L. L., & Ruby, T. L. (2019). Cognitive opportunities in textbooks: the cases of grade four and eight textbooks in Israel. *Mathematical Thinking and Learning*, 21(1), 54-77.
- Hiebert, J., & Wearne, D. (1993). Instructional tasks, classroom discourse, and students' learning in second-grade arithmetic. *American Educational Research Journal*, 30(2), 393-425.
- Jäder, J., Lithner, J., & Sidenvall, J. (2020). Mathematical problem solving in textbooks from twelve countries. *International Journal of Mathematical Education in Science and Technology*, 51(7), 1120-1136.
- Kaplar, M., Radović, S., Veljković, K., Simić-Muller, K., & Marić, M. (2021). The influence of interactive learning materials on solving tasks that require different types of mathematical reasoning. *International Journal Of Science And Mathematics Education*, 20, 411-433.
- Kirschner, P. A., Sweller, J., & Clark, R. E. (2006). Why minimal guidance during instruction does not work: An analysis of the failure of constructivist, discovery, problem-based, experiential, and inquiry-based teaching. *Educational Psychologist*, 41, 75–86.
- Maonga, C. N. (2020). *Exploring cognitive opportunities to learn provided to students by grade 11 malawian mathematics textbooks*. [Unpublished master's thesis]. University of Stavanger.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2018a). *Fen bilimleri dersi öğretim programı (İlkokul ve ortaokul 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar)*. Ankara: MEB Yayınları.

- Milli Eğitim Bakanlığı. (2018b). *Matematik dersi öğretim programı (İlkokul ve ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar)*. Ankara: MEB Yayınları.
- Moomaw, S., & Davis J. (2010). STEM comes to preschool. *Young Children*, 65(5), 12-18.
- National Council of Teachers of Mathematics. (1989). *Curriculum and evaluation standards for school mathematics*. Reston, VA: Author.
- National Research Council [NRC]. (2012). *A Framework for k-12 science education: Practices, crosscutting concepts, and core ideas*. Washington DC: The National Academic Press.
- Sanders, M. (2009). STEM, STEM education, STEMmania. *The Technology Teacher*, 68(4), 20-26.
- Sherman, M. (2014). The role of technology in supporting students' mathematical thinking: Extending the metaphors of amplifier and reorganizer. *Contemporary Issues in Technology and Teacher Education*, 14(3), 220-246.
- Soysal, Y. (2020) Investigating discursive functions and potential cognitive demands of teacher questioning in the science classroom. *Learning: Research and Practice*, 6(2), 167-194.
- Stein, M. K., Grover, B. W., & Henningsen, M. (1996). Building student capacity for mathematical thinking and reasoning: Analysis of mathematical tasks used in reform classrooms. *American Educational Research Journal*, 33, 455- 488.
- Stein, M. K., & Smith, M. S. (1998). Mathematical tasks as a framework for reflection. *Mathematics Teaching in the Middle School*, 3, 268-275.
- Stein, M. K., Smith, M. S., Henningsen, M. A., & Silver, E. A. (2009). *Implementing standards-based mathematics instruction: A casebook for professional development* (Second Edition). New York, NY: Teachers College Press.
- Tekumru-Kisa, M., & Stein, M. K. (2015). Learning to see teaching in new ways: A foundation for maintaining cognitive demand. *American Educational Research Journal*, 52(1), 105-136.
- Tekumru-Kisa, M., Stein, M. K., & Schunn, C. (2015). A framework for analyzing cognitive demand and content-practices integration: Task analysis guide in science. *Journal of Research in Science Teaching*, 52(5), 659-685.
- Ubuz, B., & Sarpkaya, G. (2014). İlköğretim 6. sınıf cebirsel görevlerin bilişsel istem seviyelerine göre incelenmesi: Ders kitapları ve sınıf uygulamaları. *İlköğretim Online*, 13(2), 595-606.
- Van Keulen, H. (2018). STEM in early childhood education. *European Journal of STEM Education*, 3(3), 06.
- Van den Bogaart-Agterberg, D. A., Oostdam, R. J., & Janssen, F. J. J. M. (2022). From speck to story: Relating history of mathematics to the cognitive demand level of tasks. *Educational Studies in Mathematics*, 110, 49-64.
- Wells, J. G. (2010). Research on teaching and learning in science education: Potentials in technology education. In P. A. Reed & J. E. LaPorte (Eds.), *Research in technology education* (pp. 192-

- 217). 59th Yearbook of the Council on Technology Teacher Education. Reston, VA: Council on Technology Teacher Education.
- Wells, J. G. (2016). Efficacy of the Technological/Engineering Design Approach: Imposed Cognitive Demands within Design-Based Biotechnology Instruction. *Journal of Technology Education*, 27(2), 4-20.
- Yabaş, D., & Altun, S. (2020). Matematiksel görevlerin uygulanmasında iletişim stratejileri ve bilişsel talep kavramı: Sınıf içi yansımalar. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 35(4), 759-779.

AZƏRBAYCAN POEZİYASININ ƏSAS MÖVZULARI (1990-2010-CU İLLƏR)

The main themes of Azerbaijani poetry (1990-2010)

Doç. Dr.Nazmiya AHUNDOVA

Azərbaycan Cumhuriyyəti, Gence Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi Azərbaycan ve Dünya Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi. E-mail: naziyma2012@gmail.com

Öz

Azərbaycan şiiri 1990 yılından itibaren yeni bir gelişme aşamasına girmiştir. 1990'ların başında şiir, halkın seferber edilmesini, kazandıkları bağımsızlığın korunmasını ve amansız bir mücadeleyi gerektiriyordu ve bu doğaldı. Azərbaycan'ın üzerinde kara bulutlar oynadığı için, ağır kayıplar ve şehitlerin kanları pahasına kazanılan bağımsız cumhuriyet hala tehlikeyeydi. Böyle bir anda Mammad Araz "Ayağa kalk Azərbaycan!" şiirini yazdı. Halil Rza Ulutürkün ve Zalimkhan Yakub'un "Ayağa kalk memleketim" şiirlerini de anmak gerekir. Bahtiyar Vahabzadeh'in "Ayağa Kalk" adlı şiiri de çağrı ve seferberlik ruhuyla yazılmıştır.

Cumhuriyet dönemi şiiri ile bağımsızlık dönemi şiirini karşılaştırdığımızda benzer motiflerle karşılaşırız. Genel olarak bu şiirler Vatan, milli bayrak, milli ordu, Türkçülük, Turancılık ve Türk dünyası, yabancı düşmanlara ve Rus ve Ermeni saldırganlarına karşı mücadele vb. temaları birleştirmiştir.

Azərbaycan şiiri 1988'den beri savaş ruhu içinde yaşamakta ve Karabağ'da yaşananlar, şairlerin çoğunun eserlerine bir dereceye kadar yansımıştır. Öncelikle rahmetli şair İsa İsmayilzade'nin "Nerden acıyor Vatan?" şiirden bahsetmek lazım. "Nerden acıyor vatan?" şiiri Karabağ teması üzerine yazılmış en güzel şiirlerden biri olarak o dönemin ruh halini yansıtmakta, sadece içerik olarak değil, sanatsal ustalık açısından da dikkat çekmektedir.

Karabağ konusu 1990'lı yılların şiirinin en önemli konularından biriydi ve bunu sadece şairlerin Anavatan'a karşı sorumluluğu olarak yorumlamak doğru olmaz. Şair, her şeyden önce, gerçeğin gerektirdiği duygularını yazmak zorunda kaldı. Modern Azərbaycan tarihinde 20 Ocak 1990 ve 26 Şubat 1992 Hocalı katliamları kanlı olaylar olarak tarihe ölümsüzleşmiştir. Her iki katliamda da yüzlerce masum insan öldürüldü. Eşi görülmemiş bir suç işlendi. Hatın ve Hiroşima trajedileri gibi 20 Ocak ve Hocalı katliamları da tarihin kanlı hafızasına kazanmıştır. 20 Ocak ve Hocalı trajedilerine ithafen yüzlerce şiirler, eserler yazılmıştır.

Öncelikle Halk Şairi Bahtiyar Vahabzade'nin "Şehitler" şiirini hatırlamak gerekir. Hem fikir hem içerik hem de sanat açısından şiirimizde bu şiirin alternatifi olmadığını kesinlikle söyleyebiliriz. Bağımsızlığı kazandıktan sonra literatürde ülkemizde yaşanan sosyo-politik süreçler yansıtılmıştır. Edebiyatın en etkin türleri olan şiir ve gazetecilik, olayları hassaslıkla yansıtmaya başladı. Şiirimizde 20 Ocak ve Hocalı katliamları, Karabağ savaşı, milli kurtuluş mücadelesinin yüceltilmesi, seferberlik ruhu gibi temalar bir süre ön plana çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ, özgürlük, bağımsızlık, trajedi, savaş, şiir, zafer

Abstract

Azerbaijani poetry has entered a new stage of development since 1990. In the early 1990s, poetry called for the mobilization of the people, for the preservation of the independence they had gained, and for a relentless struggle, and this was natural. Because black clouds were playing over Azerbaijan, the independent republic, which was gained at the cost of heavy losses and the blood of martyrs, was still in danger. At such a moment, Mammad Araz wrote his poem "Ayağa dur, Azərbaycan!" ("Stand up, Azerbaijan!"). We should also mention the poems of Khalil Rza Uluturk and Zalimkhan Yagub "Qalx ayağa məmləkətim" ("Stand up, my country"). Bakhtiyar Vahabzadeh's poem "Stand Up" was also written in the spirit of call and mobilization.

When we compare the poetry of the Democratic Republican period with the poetry of the independence period, we encounter certain similar motives. In general, these poems combined the themes of Motherland, national flag, national army, Turkism, Turanism and the Turkic world, the struggle against foreign enemies and Russian and Armenian aggressors, and so on.

Azerbaijani poetry has been living in the spirit of war since 1988, and the events in Karabakh have been reflected in the works of most poets to one degree or another. First of all, the late poet Isa Ismayilzade's «Haran ağrıyır, Vətən?» ("Where does it hurt, Motherland?") need to talk about the poem. The poem «Haran ağrıyır, Vətən?» is one of the most beautiful poems written on the theme of Karabakh and reflects the mood of that period, attracting attention not only in terms of content, but also in terms of artistic mastery.

The subject of Karabakh was one of the most important themes in the poetry of the 1990s, and it would not be correct to interpret it only as the responsibility of poets to the Motherland. The poet, first of all, had to write down its feelings and emotions, which was required by reality. In the history of modern Azerbaijan, the Khojaly massacres of January 20, 1990 and February 26, 1992 were immortalized in history as bloody events. Hundreds of innocent people were killed in both massacres. An unprecedented crime took place. Like the Khatin and Hiroshima tragedies, the January 20 and Khojaly massacres are engraved in the bloody memory of history.

Hundreds of poems dedicated to the January 20 and Khojaly tragedies have been written in poetry.

First of all, the poem "Martyrs" by People's Poet Bakhtiyar Vahabzade should be remembered. We can definitely say that this poem has no alternative in our poetry, both in terms of idea and content, as well as in terms of art.

After gaining independence, the literature reflected the socio-political processes taking place in our country. Poetry and journalism, the most operative genres of literature, began to reflect events sensitively. In our poetry, other themes such as the January 20 and Khojaly massacres, the Karabakh war, the glorification of the national liberation struggle, and the spirit of mobilization have been pushed to the fore for some time.

Keywords: Karabakh, freedom, independence, tragedy, war, poetry, victory

GİRİŞ

Azərbaycan poeziyası 1990-cı ildən yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Zaman özü bu mərhələnin yaradıcısı oldu. 1990-cı il yanvarın 20-də rus qoşunları MİLLİ AZADLIQ istəyən, dinc əhalini ağır silahlarla qətl etdilər. Ermənistanın apardığı işğalçı müharibə nəticəsində yüzlərlə yurd yerləri viran qaldı, yüzlərlə soydaşımız qeyri-bərabər döyüşlərdə həlak oldu. Poeziyamızda 20 Yanvar və Xocalı qırğınları, Qarabağ müharibəsi, milli azadlıq mübarizəsinin tərənnümü, səfərbərlik əhval-ruhiyyəsi...bütün başqa mövzuları müəyyən müddət sıxışdırıb ön plana keçdi.

1990-2010-cu illər Azərbaycan poeziyasını nisbi olaraq aşağıdakı mövzular üzrə qruplaşdırmaq olar:

1. Poeziyada Azərbaycanın müstəqilliyini qoruyun çağırışları;
2. Qarabağ müharibəsi və poeziya;
3. 20 Yanvar və Xocalı faciələri;
4. Poeziyada “acı həqiqətlər”.

Cümhuriyyət dönəmi poeziyası ilə müstəqillik dövrünün poeziyasını müqayisə etdikdə müəyyən oxşar motivlərlə qarşılaşırıq. Aradan yetmiş ildən artıq bir vaxt keçsə də, görünür, poetik ruh, Azərbaycan məhəbbəti müstəqillik dövrü şairlərini də təxminən eyni mövzuda şeirlər yazmağa səsleyirdi. Ədəbiyyatşünas Əflatun Saraclı “Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində” monoqrafiyasında yazır: “Cümhuriyyət dövründə. Azərbaycan şairlərinin şeirləri zamanın, Azərbaycanın ən ümdə problemləri ilə bağlı idi. Ümumilikdə, bu şeirləri Vətən, milli bayraq milli ordu, Türkcülük, Turançılıq və Türk dünyası, xarici düşmənlərə və rus, erməni işğalçılarına qarşı mübarizə və s. mövzular birləşdirirdi”. [Saraclı,2007:230]

Araştırmanın amacı

Xalqın tarixi taleyinin həll olunduğu, artıq yeni bir dönüş mərhələsinin başladığı şəraitdə poeziya da bu yeni tarixin bədii salnaməsinə çevrilməliydi. 90-cı illərin əvvəllərində poeziyada xalqı səfərbər etmək, əldə etdiyi müstəqilliyi qorumaq və bu yolda dönmədən mübarizə aparmaq çağırışları səslənirdi və bu da təbii idi. Çünki Azərbaycanın başı üstündə qara buludlar oynayırdı, ağır itkilər və şəhidlərin qanı bahasına əldə olunan müstəqil respublika hələ də təhlükə qarşısında idi. Belə bir məqamda Məmməd Araz “Ayağa dur, Azərbaycan!” şeirini yazdı:

Nə yatmısan, qoca vulkan, səninləyəm!
Ayağa dur, Azərbaycan, səninləyəm!
Səndən qeyri
biz hər şeyi bölə billik!
Səndən qeyri
biz hamımız ölə billik!...

Xəlil Rza Ulutürkün və Zəlimxan Yaqubun “Qalx ayağa məmləkətim” və «Dur ayağa məmləkətim» şeirlərini də xüsusi qeyd etməliyik

Bu əsərlər poeziyanın istiqamət və axarını müəyyənləşdirirdi. «Ayağa dur!», «Qalx ayağa!» nidaları istər-istəməz Cümhuriyyət dövrü(1918-1920) poeziyasında səslənən şeirlərdəki istiqlal çağırışlarını xatırladır. H.Cavidin «Şeyda» dramında Şeydanın fəhlələr üçün yazdığı «Marselyoza» yada düşür:

Arkadaş! göz aç, oyan,

Qalx ölüm uykusundan!
Zülmə çox əydin boyun,
Çox əzildin, qalx, oyan!

Bəxtiyar Vahabzadənin «Qalx ayağa» şeiri də çağırış və səfərbərlik ruhunda yazılmışdı. O, üzünü Vətən övladlarına tutub deyirdi ki:

..Qalx ayağa!
Xankəndinə çatmalıdır
Bizim zəfər arabamız.
Vətən oğlu,
Maya tutmuş sənin qanın
Bu torpaqdan, bu Vətəndən.
Qalx ayağa,
İmdad umur Vətən səndən.

Mübarizəyə çağırış motivləri Qabilin 90-cı illərdə yazdığı bir silsilə şeirlərdə də səslənir. “Çalsın Azərbaycan haray zəngini” şeirində Qabil yazır ki, adamlar qabağımı kəsib soruşurlar ki, “Vəziyyət necədir?” Gözümə dikilən gözlərdə də bir qəzəb görürəm: “Şair, bəs bu dərdin nədir əlacı?”. [Nəbiyev, 1988:5] Bu sonsuz sorğulara şair belə cavab verir:

Sarsılmaz qaladır xalqın birliyi,
Birliyimiz olsun rəhbərimiz qoy!
Düşməyə bələdir xalqın birliyi-
Bir olsun cəbhəmiz, səngərimiz qoy!

“Qeyrət, a vətəndaşlar” şeiri isə böyük Sabirin həmin məşhür şeirinin təsiriylə yazılıb. Təbii ki, Qabil bu şeirdə indiki Azərbaycanın dərdindən yazır, deyir ki, dərdlərin böyüyü öz içimizdədir – “Azımız cəbhələrdə, çoxumuz veyil-veyil, Sabirə qurban olum, Vallah, bu qeyrət deyil”. Kəndlər, qəsəbələr əldən gedir, amma “bilet alverçisiylə Qaynaşır neçə vağzal. Qarabağım, Qazağım Köməyə çağırıdığca, Qoç igidim nərəylə, Cəbhədə bağırıdığca, Maşın soyur, ev yarı, Öz quldur başkəsənim”. Bu şeirin yazıldığı 1992-ci ildə Azərbaycanda gərginlik son həddə çatırdı. Cəbhədə döyüşlər gedir, ölkədə isə hakimiyyət uğrunda mübarizə. Müharibə gedən ölkədə müharibə qanunları hökm sürmürdü. Ona görə də, şeirin sonunda Qabil böyük Sabirin həmin misralarıyla xalqa üz tutub deyirdi:

Ağlar bizə torpaqlar,
Dağlar-dərələr, daşlar,
Qeyrət, a vətəndaşlar!

Hümmət, a vətəndaşlar!

Qabilin “Çalma, qaboy”, “Bu gün idman vaxtı deyil” şeirlərində də eyni çağırış motivləri diqqəti cəlb edir.

Çağırış motivləri Nəbi Xəzrinin, Xəlil Rza Ulutürkün, Zəlimxan Yaqubun, İsa İsmayılzadənin, Fikrət Qocanın, Fikrət Sadığın və digər şairlərin şeirlərində də səslənməkdə idi.

Qarabağ savaşı və poeziya

Azərbaycan poeziyası da 1988-ci ildən bu günə kimi müharibə əhval-ruhiyyəsi ilə yaşayır və Qarabağda baş verən hadisələr demək olar ki, əksər şairlərin yaradıcılığında bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapmışdır. Bu sırada ilk növbədə, mərhum şair İsa ismayılzadənin «Haran ağrıyır, Vətən?» poeması haqqında söz açmaq lazımdır.«Haran ağrıyır, Vətən?» poeması Qarabağ mövzusunda yazılan və həmin dövrün əhval-ruhiyyəsini əks etdirən, təkcə məzmunca deyil, bədii sənətkarlıq baxımından da diqqəti cəlb edən ən gözəl poemalardan biridir.

Özü boyda göz yaşdı Qarabağ,

Dərdimizin baş daşdı Qarabağ.

Əkiz-əkiz qəbirlərdi Qarabağ-

Vətən boyu səpələnib.

Yurdum-torpağım kimi. [İsmayılzadə, 2006:81]

Əsəri janrına görə həm «düşüncələr» poeması, həm də «poema-monoloq» adlandırmaq olar. Şair, Qarabağın işğalının səbəbləri; burada işarə ilə «atan kazaklardır» deyib Rusiya ordusunu ittihama çəkməsi və Azərbaycan tarixində həmişə yadellilərin qanlı siyasətini nəzərə çarpdırması diqqətdən yayınmır. Poema Bülbülün, Üzeyir Hacıbəyovun, Natəvanın güllələnmiş heykəllərinin Bakıya gətirilməsindən sonra şairdə yaranan təəssüratları ifadə etsə də, məzmunca daha genişdir. Məmləkətin daxilində baş verən kaos, hərcmərclik, biganəlik, xüsusilə Qarabağdakı toponimlərin Bakıda restoranların adlarına çevrilməsi, orduda fərarilik halları poemanın tənqid pafosunu təşkil edir.

Bakıya köçürsən, Qarabağ..

Yer adların köçüb gəlir bir ucdan:

«Şuşa» kinoteatrı,

«İsa bulağı» restoranı,

«Cıdır düzü» pavilyonu,

«Qarabağ» şirkəti,

«Abdal-Güləbli» çayxanası,

«Qarabağ» toyxanası,

O restoran, o kafe, o pavilyon

Necə açır ağzını?

O çayxana, o toyxana

Necə udur, necə, necə

Qarabağın ağrısını?

Poemada inonasiya, əhval-ruhiyyə, poetik ovqat tez-tez dəyişir. Biz gah kədərli notlarla, gah ironik çalarlarla, gah da ciddi, ittiham xarakterli intonasiya ilə, sonda isə nikbin ruhlu çağırışla qarşılaşırıq.

İki şairin - Ramiz Duyğunun və Ələmdar Quluzadənin Qarabağ mövzusunda müntəzəm yaradıcılıq söylərini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Xalq şairi Söhrab Tahir yazır: «Ramiz Duyğun poeziyası səngər, qeyrət, döyüş poeziyasıdır».[Söhrab, 2005:7]Doğrudan da biz bunun əyani şahidi oluruq. Ramiz Duyğunun son iyirmi ildə qələmə aldığı şeirlərinin əksəriyyəti məhz bu həqiqəti ifadə edir. Elə şeirlərinin adları da bunu sübut edir: «Ağlamaq bizə yaraşmaz», «Torpaq əldən getdi.. Qalx», «Qarabağımdan əl çək», «Təki vətən yaşasın», «Vətən bizi çağırır», «Ürəyimdə Şuşa ağlar», «Oxuma Qarabağ şikəstəsini», «Xocalı qisası çağırır» və s. Bu şeirlərin bir qismi qəmli notlarla köklənsə də, amma hamısında qəzəb, intiqam hissi kükrəyir:

Geriyə boylanma, irəliyə bax,

İrəliyə qoşan nicat tapacaq.

Təndirdə kösöytək yanır Qarabağ,

Damarlar, sinirlər yaytək gərili,

İrəli, irəli!

Ələmdar Quluzadənin 2006-cı ildə çap olunmuş «Qadan mənə, Qarabağ» kitabında olan şeirlər və poemalar bütünlüklə Qarabağ mövzusunda həsr olunmuşdur. O, uzun müddət Dağlıq Qarabağda, Xankəndində yaşamış, xain qonşuların məkrli niyyətlərinin və hərəkətlərinin şahidi olmuşdur Şair Məmməd Araz yazdığı kimi, “Müəllif öz dərini, hamımızın dərini böyük bir məharətlə ümumiləşdirib, bu xalqın övladlarını ayıq-sayıq olmağa çağırıb”. [Nəcəfova M.]

“Qadan mənə, Qarabağ”, “Qarabağ himni”, “Güllələr, qəbirlər”, “Sağalmaz qan, dağılmaz dərd”, həmçinin Xocalı faciəsi ilə bağlı “Salam, Xocalı dərdim”, “Gözlə, Xocalı, gözlə” şeirləri, “Qarabağ oyunu”, “Şəhid şəhər”, “Alay komandiri”, “Şəhid bacısı” poemaları poeziyamıza Ələmdarın “Qarabağnamə”si kimi daxil ola bilər. Elə buna görə də Ələmdar Quluzadə haqqında yazırlar: «Ələmdar Quluzadə dünyanın dərnlərinin içində yaşayan, zamanın ağırlarını içində yaşadan, Vətən, torpaq duyğularını, bəşəri sevgi hisslərini xalq hikmətləri ilə yoğuraraq poeziyaya çevirməyi bacaran şairimizdir».[Nəcəfova M.]

Ümumiyyətlə, Qarabağ mövzusu 90-cı illər poeziyasında mühüm mövzulardan biri idi və bunu təkcə şairlərin Vətən qarşısında məsuliyyəti kimi yozmaq doğru olmazdı. Şair, hər şeydən əvvəl içindəki hissləri, duyğuları qələmə almalıdır, bunu reallıq tələb edirdi. ikinci Qarabağ svavaşında

20 Yanvar və Xocalı faciəsi

Müasir Azərbaycanın tarixində 1990-cı il 20 Yanvar və 1992-ci il 26 fevral Xocalı qırğınları qanlı hadisələr kimi tarixdə əbədləşdi. Hər iki qırğın Azərbaycan xalqını diz çökdürməyə, onu mənən sındırmağa, müstəqilliyinə qəsd etməyə yönəlmişdi. Hər iki qırğında yüzlərlə günahsız insan şəhid oldu. Tarixdə görünməmiş bir cinayət baş verdi. Xatın, Xirosima faciələri kimi 20 Yanvar və Xocalı qırğınları da tarixin qan yaddaşına həkk olundu.

Poeziyada 20 Yanvar və Xocalı faciələrinə həsr olunmuş yüzlərlə şeir və poemalar qələmə alınmışdır. Əlbəttə, bu poetik nümunələrin heç də hamısı yüksək sənət əsəri səviyyəsində deyil. Ona görə də biz bu faciələri əks etdirən əsərlərdən yalnız bir neçə xarakterik nümunələr üzərində dayanacağıq.

Heç şübhəsiz, burada ilk olaraq Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəhidlər” poeması xatırlanmalıdır. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, həm ideya-məzmun, həm də bədii-sənətkarlıq baxımından bu poemanın poeziyamızda alternativini yoxdur. Poema epik-lirik səpgidədir. Müəllif 20 Yanvar faciəsinin səbəbləri, onu törədənlərin kimliyi barədə oxucu ilə açıq danışır, faciədə həlak olan insanların bəzisi haqqında ürək ağrısı ilə söz açır, baş verən faciədə təkcə xarici qüvvələrin deyil, həm də daxilimizdəki hakimiyyət hərislərinin, bacarıqsız rəhbərlərin də günahkar olduqlarını gizlətmir. Poema on yeddi müstəqil fəsildən, proloq və epiloqdan ibarətdir. Burada bir neçə fəsil var ki, sırf ittiham xarakteri daşıyır. Məsələn, “Təzadlar içində” fəslində müəllif Qızıl Ordunun Bakını işğalından söz açır, o, üzünü rus ziyalılarına tutub deyir ki:

Təpədən-dırnağa silahlı ordu
Sizdən haqq istəyən bir xalqı qırdı.
Bunu görmədiniz?
Yaxşı gördünüz!
Amma həqiqətə siz tüpürdünüz.

Poemada şəhidlik həm də qəhrəmanlıq kimi vəsf olunur - bu da əsərin nikbin pafosunu müəyyənləşdirir. O şənbə gecəsi Azərbaycanın istiqlalına yol açdı:

Şəhid rütbəsinə qalxan cavanlar,
Sinəsi hər zülmə qalxan cavanlar,
Böyük Nəsiminin, ulu Babəkin,
Xeyir-duasını aldı o gecə.
Zamandan irəli sıçrayıb yəqin
Tarixdə tarix tək qaldı o gecə.

Aparığımız müşahidələr əsasında deyə bilərik ki, 90-cı illərdə elə bir Azərbaycan şairi tapılmazdı ki, 20 Yanvar (eləcə də Xocalı qırğını-N.A.) faciəsinə şeir həsr etməsin. Onların arasında Mirvarid Dilbazinin, Fikrət Qocanın, Nəriman Həsənzadənin, Zəlimxan Yaqubun, Ələkbər Salahzadənin, Adil

Cəmilin, Paşa Qəlbinurun, Nizami Aydınin şeirləri öz bəddi sanbalına görə xüsusilə seçilirdi. Sabir Rüstəmxanlının “20 Yanvar xatirəsi” və “Qorxum qalmaq” şeirləri haqqında da eyni fikri söyləmək olar.

Təfərrüata varmadan deyə bilərik ki, Xocalı faciəsinə də xeyli sayda şeirlər, poemalar həsr edilib və bu poetik nümunələrin səviyyəsi eyni olmasa da, həmin faciənin poeziyamızda inikası ümumən qənaətbəxşdir. Bu sırada Ələmdar Quluzadənin yuxarıda adını çəkdiyimiz şeir və poemaları, Zəlimxan Yaqubun “O qızın göz yaşları”, Kələntər Kələntərlinin “Ay bəri bax” poemaları xüsusilə seçilir. Ədalət Əsgəroğlunun “Dərdimizin qan rəngi” və “Xocam Xocalı” poemaları isə xüsusi qeyd olunmalıdır. “Dərdimizin qan rəngi” Xocalı soyqırımının on beş illiyi ərəfəsində yazılmışdı. Poemada Qan obrazı Azərbaycanın başına gətirilən müsibətlərin simvolu kimi metaforikləşib.

Poeziyada «acı həqiqətlər»

Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr, ölkədə müəyyən müddət ərzində yaranan xaos, hərəmərclik, maddi və mənəvi çətinliklər, kapitalizm quruluşuna xas olan ziddiyyətlər, qaçqınların ağır vəziyyəti heç şübhəsiz, poeziyada da öz əksini tapdı. Həyatın reallıqları idi bunlar və şairlərin əksəriyyəti də bu taleni yaşayırdılar.

Azərbaycan bir milyon qaçqını olan bir ölkə idi. Təbii ki, yurdundan, doğma ocağından didərgin düşən soydaşlarımızın maddi rifah halını yaxşılaşdırmaq, onları mənzillə təmin etmək, iş yerləri tapmaq bir ilə, beş ilə başa gələn deyildi. Ən əsası da o idi ki, bu adamlar üçün yeni şəraitə alışmaq çox çətin idi, elə buna görə onlar uzun müddət çadırlarda yaşadılar. Poeziyada qaçqınların yurd həsrəti və gün-güzəranı ilə bağlı yaranan şeirlər də ayrıca bir qola çevrildi.

Qaçqınların ocaq, yurd həsrətini ifadə edən belə şeirlərin sayı heç də az deyil və bunlar 90-cı illər poeziyasında “çadır şeirləri” silsiləsini yaratdı. Bu silsilədə Mətləb Misirin, Elçin İsgəndərzadənin, Vahid Əlifoglundun, Rəfail Tağızadənin şeirləri dərdin poeziyasını yaratmaq baxımından xüsusilə seçilirlər. Mətləb Misirin hətta ayrıca “Çadır şeirləri” var. Bu şeirlərdə o, qaçqınların yaşadığı bütün çadırları bircə-bircə gəzir, hər birində qəm görür, kədər görür, ağrı ilə üzləşir. Vahid Əlifoglundun şeirlərinin əsas “qəhrəmanı” da elə Çadırdır. İnsanların bütün ağrıları, acıları, Vətəndə Vətən həsrəti o çadırlarda cəm olub.

Bütün bunlar o zamankı – keçən əsrin 90-cı illərinin real mənzərələri idi və şairlər həqiqəti yazırdılar. Rəfael Tağızadənin “Qaçqın uşağı” şeirini oxuyanda böyük şairimiz Mirzə Ələkbər Sabirin “Ey dərbədən gəzib ürəyi qan olan cocuq” şeirini xatırlayırsan. Rəfaelin təsvir etdiyi qaçqın uşağı da uydurma deyildi:

Müəllimi didərgin,
Məktəbi çadırdan,
Təqdimatı adından, soyadından
Qabaq-
Qaçqın uşağı.

Xalq şairi Məmməd Arazın 90-cı illərdə qələmə aldığı «Belə dünyanın..», «Ya rəbbim, bu dünya sən quran deyil», «Dünya düzəlmir», «Nişançı özümüz, hədəf özümüz» adlı şeirlərində isə “acı həqiqətlər” bir qədər başqa tonda, fəlsəfi-publisistik ahəngdə diqqəti cəlb edir.

Sonuç

Tənqidçi Vaqif Yusifli “Poeziya və zaman” məqaləsində [Yusifli,2007] müasir Azərbaycan şeirinin daha çox reallıqla, gerçəkliklə bağlı olduğunu, zamanın, əsrin nəbzinin poeziyada döyünməsinə sübut edən misallar gətirir. O, Abbas Səhhətin keçən əsrin əvvəllərində yazdığı “Ürəyimdə daha yox qönçə dodaqlar dərdi, vardır ev dərdi, qadın dərdi, uşaqlar dərdi” misralarının bu gün də aktual olduğunu, amma lokal deyil, daha geniş, qlobal mahiyyət kəsb etdiyini vurğulayır. Bu tipli misalların sayı istənilən qədərdir və həyatın, gerçəkliyin şairlərdə oyatdığı şəxsi və şəxsi olduğu qədər də ictimai həyəcanların təsiri idi.

KAYNAKÇA

- 1.İsmayılzadə İ.(2006). «Gözləyin, dünyaya qayıtmağım var» kitabında müəllif sözü. Bakı, «Qanun»
2. Nəbiyev B.(1988). «Xırdaca gəmiyəm, öz bayrağım var..».Qabilin Seçilmiş əsərlərinə ön söz.
Bakı, Azər nəşr
- 3.Nəcəfova M. Müasir poeziyamızda “Qarabağ” mövzusu.
http://www.anl.az/el/q/qarabag_3/q-31.htm.
- 4.Saraçlı Ə. (2007).Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində. Bakı, «Elm»
5. Söhrab Tahir.(2005). Ramiz Duyğunun «Məni döyüşə burax» kitabına ön söz. Bakı, «Əbilov,
Zeynalov və oğulları»
- 6.Yusifli V.(2007). Poeziya və zaman. «Azərbaycan» jurnalı

THE IMPORTANCE OF THE PRESS AND OTHER MEDIA IN TERMS OF CRIMINAL LAW

Vaxhid SADRIU

Dr.Sc., Secretary General, "Kadri Zeka" University in Gjilan. KOSOVO

Abstract

This paper addresses the importance of print and electronic media and their enormous impact on events and occurrences for criminality flows in the region and beyond. Cases of non-objective and biased information of the RTS of Serbia have been addressed, especially after the events of 1981 and beyond of an apartheid campaign. The purpose of studying this paper belongs to the role and importance of the media when they are used for progressive purposes by presenting programs with educational, scientific content, etc. Kosovar society has also regulated the issue of the press and other means of public information with the constitution, special laws, first by applying criminal liability, and then civil liability. This paper also deals with cases of misinformation, non-objective, biased information and as a result a number of criminal offenses have been committed such as: incitement to hatred, dissension, national, racial, religious intolerance, incitement to aggressive war, incitement to committing the crime of genocide, war crimes or crimes against humanity, extracting or disseminating personal or family data and in some country codes defamation and insult which in our legislation have passed to civil liability. It is also emphasized in this paper that criminal offenses committed through the media pose an enormous social danger because the consequences caused by these offenses are much greater than when committed by other means. A familiar case is the one of the publication of cartoons of the Prophet Muhammad.

Keywords: non-objective information, staging, apartheid, incitement to hatred, intolerance, crimes of war, genocide, against humanity, etc.

1. HYRJE

Nocioni apo kuptimi etimologjik i komunikologjisë shpjegohet me fjalën latine *komunikuare* që në gjuhën shqipe d.m.th. kumtim, lajmërim, njoftim dhe fjala greke *logos* që d.m.th. shkencë.

Mjetet e informimit, që njihen nga opinioni i gjerë tani si mediat, të përcaktuara si shtyp, apo mjete transmetimi (komunikimi), kanë pasur në gjithë shekullin XX një zhvillim shumë të madh dhe shumë kompleks, normativ, profesional dhe teknologjik.

Thënë ndryshe mediat janë të gjitha mjetet e informimit (gazetat, revistat, publikimet, agjensionet, radiot, televizionet, interneti, etj.) (Berisha, I. 2008). Numri i madh i teknologjive të zbuluara që fillon me telegrafin dhe telefonin, pastaj radion, televizionin, kompjuterin, komunikimet satelitore dhe digjitale, i kanë krijuar mundësi njerëzimit të jetë jo vetëm konsumues aktiv, por edhe prodhues dhe

plotësues i mesazheve sado larg të jetë dhe në kushte ngjarje sado të vështira dhe të rënda qofshin. (Berisha, I. 2006).

Komunikologjia është shkencë shoqërore në kuadër të së cilës studiohen mesazhet që njerëzit ia dërgojnë njëri-tjetrit. Komunikologjia hulumton se si njeriu e përcjellë informatën, pra gjithë atë që është karakteristike gjatë komunikimit dhe njëkohësisht edhe në procesin e dërgimit dhe të marrjes së informatës. Një kohë të gjatë, por edhe sot, studiues, medialistë dhe opinionisti, kanë plotë dilema dhe madje edhe paqartësi të dallojnë ndryshimin që ekziston nëpërmjet komunikimeve masive dhe mediave të komunikimit masiv. Sa përmendet komunikimi masiv mendohet në radio, televizion, shtyp, tash së voni edhe interneti. (Roland, L. 1998).

Komunikimet masive përfshijnë një komunikim më të gjerë të informimit dhe ato u dhanë shtytje të madhe mjeteve të komunikimit masiv, që në shkencën e gazetarisë njihen me emrin mediat.

Shtypi, telegrafi, telefoni, radioja, TV dhe së fundi interneti i dhanë njeriut dhe shoqërisë në tërësi dimension dinamik dhe intensiv të këmbimit të informatave dhe të dijeve.

Mediat masive janë krijuar dhe zhvilluar me logjikën dhe parimin e prodhimit industrial, të tregtisë industriale dhe kjo mundësoi që miliona njerëz të informohen dhe njihen me ngjarjet kryesore, të ofrojnë dhe të kërkojnë prodhime. (Berisha, I. 2006). Në aspektin politik, mediat masive ofrojnë një hapësirë debati dhe mundësi për bërjen e politikave, për fuqizimin dhe promovimin e politikanëve, grupeve të interesit, dhe faktorëve qeveritarë. Në aspektin kulturor, mediat janë mjedisi kryesor i prezantimit kulturor dhe formësimit dhe ruajtjes së identitetit përkatës. Po kështu, mediat po bëhen gjithmonë e më të fuqishme ekonomikisht, sidomos me korporatat e mëdha ndërkombëtare që e dominojnë tregun mediatik dhe ushtrojnë ndikimin e vetë në fusha të ndryshme. (Tahiri, L. 2008, f. 3).

Krahas shpërndarjes së informatave, përmes mjeteve të komunikimit masiv, ekzistojnë edhe forma të tjera të shpërndarjes së informatave përmes komunikimeve personale apo komunikimeve përmes burimeve të ndryshme nga ana e qytetarëve. Kur u vra kryetari amerikan Xhon Kenedi, në nëntor 1963 në Dallas të Teksasit, vrasjen e tij, afërsisht rreth 40% e qytetarëve amerikanë e morën vesh përmes radios dhe televizionit, ndërsa 49% e kuptuan përmes telefonit dhe komunikimeve të tjera personale. Si mjete të komunikimit masiv në literaturën kriminologjike konsiderohen: shtypi i përditshëm, shtypi revyjal, shtypi i ilustruar, shtypi zbavitës, literatura, televizioni, radio, filmi, etj. (Halili, R. 2005).

1. RËNDËSIA E MJETEVE TË INFORMIMIT DHE KOMUNIKIMIT PUBLIK

Ka shumë njerëz që duan të kenë ndikim apo që janë të lidhur me mediat, për shkak të interesave që kanë, qoftë financiare, profesionale, politike, etj. Këtu duhet pasur parasysh veçmas njerëzit që janë të lidhur me institucione politike, qeveritare, parlamentare, gjyqësore, etj., dhe që në forma të ndryshme duan të kenë një ndikim në medie. (Berisha, I. 2006).

Sot mjetet e komunikimit masiv në botën bashkëkohore janë bërë mjete shumë të fuqishme dhe me ndikim shumë të madh në orientimin e opinionit brenda një vendi, ato mund të arrijnë që të ndryshojnë atë apo orientojnë brenda një kohe të shkurtër në kahe të ndryshme. Sot në botën bashkëkohore bëhet një luftë e madhe për kontrollin, dominimin dhe pushtetin mbi mjetet e informimit. Për këtë arsye edhe

shumë politologë, publicistë apo sociologë mjetet e informimit i radhisin si pushtet i katërt i një vendi, ose si fuqi e madhe e një vendi.

Roli dhe rëndësia e mjeteve të informimit dhe komunikimit publik qëndron pikërisht në informimin dhe formimin e opinionit publik.

Dhuna në masmedia manifestohet me një luftë të rreptë dhe mjaft të paskrupullt në mes të grupeve të ndryshme politike dhe grupeve të interesit për kontrollin e tyre. (Halili, R. 2005. F 262).

Për shkak të rëndësisë së madhe që ka çështja e shtypi është e rregulluar me kushtetutë, ligje të posaçme si dhe me legjislacionin penal apo civil. Kësisoj, sipas dispozitave përkatëse kushtetuese, shtypi, radioja, televizioni dhe mjetet e tjera të informimit dhe komunikimit publik kanë për detyrë të informojnë saktësisht dhe objektivisht opinionin për ndodhitë e përditshme, si dhe të publikojnë mendime e informata të organeve, organizatave e të qytetarëve që janë me interes për opinionin. (Hamit B. Et a la 'Gazetaria' 2000, f.. 114).

Mediat janë të fuqishme deri në atë masë sa që ndikojnë në jetën politike, ekonomike e shoqërore të vendeve demokratike, për këtë arsye, pushteti politik përpiket t'i shfrytëzojë, por njëkohësisht edhe të ruajë marrëdhënie të mira e të qëndrueshme me to.

Mjetet e komunikimit masiv kanë rëndësi të madhe dhe kontribuojnë në mënyrë afirmative në pajisjen me njohuri dhe informata të nevojshme të gjeneratave të reja dhe qytetarëve në përgjithësi. Njeriu bashkëkohor, përmes tyre pasuron dhe begaton kulturën e vetë dhe njihet me vlera artistike botërore. Pra, mjetet e komunikimit masiv mund të ndikojnë në formimin e drejtë dhe të gjithanshëm të personalitetit, kur në to transmetohen, paraqiten dhe kultivohen emisione me përmbajtje që kanë vlera të shëndosha morale, ligjore, edukative, shkencore, artistike, zbavitëse, etj. Këto prezantime gjithashtu ndikojnë edhe në pengimin e sjelljeve delikuede dhe kriminale. Përkundrazi, paraqitja e shkrimeve, veprave, emisioneve, filmave dhe përmbajtjeve të tjera, të cilat kanë vlera të dyshimta morale, vlera të dyshimta artistike, pseudo vlera shkencore apo vlera të dobëta dhe destruktive, muzikore e zbavitëse, kontribuojnë edhe në nxitjen dhe kryerjen e sjelljeve delikuede dhe kriminale. (Halili, R. 2005. F 263).

Për t'i eliminuar dilemat, dhe më qëllim që të mos nxirren përfundime të gabuara, këtu duhet të theksohet se si tema me përmbajtje të dëmshme dhe programe që nxisin sjellje kriminale mund të trajtohen vetëm ato të cilat nuk kultivojnë vlera me përmbajtje artistike, shkencore, morale, familjare, etj.

2. RËNDËSIA E MJETEVE TË INFORMIMIT PUBLIK NË ASPEKTIN E SË DREJTËS PENALE

Mjetet e informimit publik: shtypi, radio, televizioni, interneti si dhe mjetet e tjera të komunikimit publik si nga mediat e shkruara dhe elektronike, janë të një rëndësie të veçantë si për individin ashtu edhe për shoqërinë. Ndikimi i tyre tejet i madh qëndron në atë se kontribuojnë në masë të konsiderueshme në informimin e opinionit publik duke i prezantuar ngjarjet dhe ndodhitë për rrjedhat e kriminalitetit në rajon dhe më gjerë.

Për shkak të rëndësisë së madhe që kanë, çdo shoqëri e rregullon pozitën e tyre brenda saj. Kësisoj, sipas dispozitave përkatëse kushtetuese, shtypi, radio, televizioni dhe mjetet tjera të informimit publik kanë

për detyrë të informojnë saktësisht dhe objektivisht opinionin për ndodhitë e përditshme, si dhe të publikojnë mendime, informata të organeve, organizatave e të qytetarëve që janë me interes për opinionin. (Salihu, I. 2005, fq. 411).

Pavarësisht rregullave dhe normave etike dhe profesionale, që kërkohen nga mas mediat për një informim të saktë dhe objektiv, për fat të keq, ka raste që shtypi dhe mjetet tjera të informimit publik, për qëllime të caktuara të grupeve të interesit apo të politikës së ditës, të shërbehen me gënjeshtër dhe trillime të paverifikuara dhe në këtë mënyrë transmetojnë të dhëna të pavërteta, gjysmë të vërteta apo dezinformata, kështu që në këtë mënyrë rrezikojnë dhe dëmtojnë rëndë liritë, të drejtat dhe barazinë e individit dhe shoqërisë në përgjithësi.

Rasti më eklatant i një informimi të pasaktë, tendencioz dhe të dezinformuar, ishte ai RTS të Beogradit, ku sidomos pas vitit 1981 e këndeje, me disa dekada rresht popullit të saj i prezantoi një informim jo objektiv me të dhëna të pavërteta apo gjysmë të vërteta, gjithnjë duke i hiperbolizuar rastet individuale, duke i dhënë ngjyrë të ekseseve ndërnacionale me qëllim që të formojë bindje në opinionin publik kombëtar dhe ndërkombëtar se popullata serbe në Kosovë është e diskriminuar dhe e keqtrajtuar, dhe në këtë mënyrë ata po detyrohen të shpërngulen nga Kosova. Një politikë të këllillë destruktive, mjetet e informimit publik në Serbi e aplikuan gjatë deri në abrogimin e kushtetutës së Kosovës, kur Serbia me forcë në Mars të vitit 1989, me ndryshimet kushtetuese në vend që popullit të Kosovës t'u njëjhte të drejta edhe më të mëdha, u mori edhe ato që u njëjteshin me kushtetutën e vitit 1974.

Pas viteve 1988-1990, në Kosovë filluan të vijnë delegacione nga vende të ndryshme të Evropës dhe botës, kështu që në një mënyrë çështja e Kosovës filloi të internacionalizohet dhe sidomos delegacioneve të huaja u interesonte për të shqyrtuar mbrojtjen e lirive dhe të drejtave të njeriut ku pas disa vizitave rresht, delegacionet e huaja kuptuan se në Kosovë nuk janë duke u shkelur të drejtat e pakicës serbe e malazeze por përkundrazi çdo vizitë që i bënin kësaj treve tek ata forcohej bindja se në këtë trevë në mënyrë sistematike dhe flagrante, sidomos prej viteve 1981-1999 janë cenuar rëndë liritë dhe të drejtat më elementare të kombit shqiptar, madje edhe në formë të apartheidit, që është shkalla më e lartë e shkeljes së lirive dhe të drejtave të njeriut. (Salihu, I. 2005, fq. 411).

Na janë të njohura rastet e inskenimit të veprave të ndryshme penale, sidomos të atyre veprave që nxisin urrejtje ose përçarje e mos tolerancë kombëtare e fetare. Nuk kalonte ditë pa prezantuar në RTS ndonjë vepër penale të shpifur si p.sh., disa të rinj shqiptarë dhunuan një serbe të moshës 80 vjeçare, kurse gruan plakë e filmonin dhe xhironin me armë gjuetie në supe, gjoja duke u mbrojtur nga terroristët shqiptarë. Në mungesë të provave dhe argumenteve ofronin inserte të tilla përmes televizionit, me storje qesharake. Raste të këtilla thuhajse ishin bërë modë dhe nuk kalonte asnjë ditë informativ pa shpifur diçka të tillë.

Politika zyrtare e Beogradit ishte se udhëheqja e tyre përmes mjeteve të informimit dëshironin ta paraqisnin gjendjen sa më të vështirë për banorët e nacionalitetit serb e malazez, ngase donin ta arsyetonin vendimin për revidimin kushtetues në Kosovë, ndërhyrjen e forcave ushtarake e policore të Serbisë, censurimin e mjeteve të informimit, diferencimit e njerëzve shqiptarë, në të gjitha instancat, por jo vetëm me kaq. Koha na dëshmoi dhe lufta që ndodhi në Kosovë në më 1999, vërtetoi se qëllimi i Serbisë ishte një dhe i vetëm: shfarosja dhe përzënia e popullatës shqiptare nga Kosova dhe popullzimi i saj me popullatën serbe, ëndërr kjo e kamotshme e planeve serbe jo vetëm e Rankoviçit, e Çubriloviçit

por mjerisht e Akademisë së Shkencave të Serbisë, të Dobrica Qosiqit apo edhe më herët, ku për ekzekutues të këtij projekti Qeveria e Serbisë zgjodhi diktatorin Slobodan Millosheviqin, ish-kryetar i Serbisë, politika e të cilit i bëri dëm gjithë popujve që jetonin në ish-Jugosllavi, ku udhëhoqi luftëra të pandërprera me popujt e ish-Jugosllavisë, për të realizuar projektin e Serbisë së madhe që fatmirësisht nuk u realizua.

Dihet se lufta është një faktor kriminogjen dhe ka ndikim në paraqitjen e sjelljeve kriminale. Në rrethanat e luftës funksionon e ashtuquajtura burse e zezë, paraqiten persona dhe grupe që merren me kontrabandë dhe spekulime të ndryshme. Mjetet e informimit dhe komunikimit publik kanë misione dhe funksione pozitive në drejtim të informimit të opinionit publik me rrjedhat aktuale, politike, ekonomike, kulturore dhe shkencore. Ato ndikojnë gjithashtu në zhvillimin dhe formimin e personalitetit të njeriut, sidomos të gjeneratës së re. Në këtë mënyrë, ato zgjerojnë horizontin e dijes së tyre shpeshherë shkrimet, paraqesin nxitje për shumë të rinj që të merren me aktivitete, punë konstruktive dhe punë kërkimore shkencore. (*Halili, R. 2005. F 263*).

Por, për fat të keq nuk është gjithëherë ashtu. Ka raste kur shtypi dhe mjetet e tjera të informimit publik i tejkalojnë autorizimet e veta për qëllime të ndryshme e nganjëherë edhe për qëllime të caktuara të politikës së ditës, që u konvenon individëve apo grupeve që udhëheqin politikën aktuale dhe që kanë ndikimin në mjetet e informimit publik.

Roli dhe rëndësia e mjeteve të informimit publik në aspektin e së drejtës penale është shumë i rëndësishëm dhe i pamohueshëm kur atë përdoren me qëllim të prezantimit të emisioneve dhe programeve si dhe të shfaqjes së filmave që kanë përmbajtje edukative, arsimore dhe shkencore. Por me anë të informimit të gabuar, tendencioz, jo objektiv etj., për të drejtën penale është me rëndësi ngase me anë të shtypit, radios, televizionit dhe mjeteve të tjera të informimit publik mund të kryhen një varg veprash penale, siç janë: nxitja e urrejtjes, përçarjes ose mos tolerancës kombëtare, raciale dhe fetare, nxitja për luftë agresive, nxitja për kryerjen e krimit të gjenocidit, krimeve të luftës apo krimeve kundër njerëzimit, formave të rënda të fyerjes, shpifjes, nxjerrja apo përhapja e të dhënave personale apo familjare etj. (*Salihu, I. 2005, fq. 412*).

Është me rëndësi të theksohet se veprat penale të kryera me anë të mediave zakonisht paraqesin rrezikshmëri shoqërore më të madhe, për këtë arsye Kodi Penal disa prej këtyre veprave të kryera me anë të mjeteve të informimit publik, për shembull: nxitja e urrejtjes, e përçarjes ose e mos durimit kombëtar, racor, fetar ose etnik, fyerja, shpifja etj., i konsideron si forma të kualifikuara të veprave penale, ngase pasoja e shkaktuar është shumë më e dëmshme sesa kur kryhen në rrethana dhe me mjete të tjera. (*Salihu, I. 2005, fq. 413*).

Për këtë arsye me të drejtë thuhet se krime e shumta dhe të rënda që u kryen në Kosovë nga regjimi i Serbisë, gjatë viteve 1997-1999, si platformë dhe ideologji patën opinionin e formuar me anë të mediave publike të Serbisë.

Edhe në vendet me demokraci shumë të zhvilluar, ku mjetet e informimit kanë një nivel më të ngritur sa i përket lirisë së shprehjes, nganjëherë ajo liri e shprehjes ndodh të keqpërdoret me rastin e informimit tendencioz apo me paraqitjen e fotografive dhe portreteve me qëllim fyes për ndonjë individ apo shoqëri, dhe pasojat nga një mënyrë e tillë (e keqe) e informimit mund të jenë shumë të mëdha.

Na është i njohur rasti më i freskët i publikimit të “karikaturave të profetit Muhamed”, i cili ndodhi në Danimarkë, në një vend me një demokraci të lartë, ku liria e shprehjes gjithashtu është në një nivel shumë të ngritur. Por ajo liri e shprehjes dhe demokracia e atij vendi nuk guxon të ngrihet në atë nivel, sa për t’i ofenduar popujt e tjerë në bazë fetare. Pikërisht aty qëndron pikëtakimi i lirisë së shprehjes dhe i respektimit të të drejtave të tjerëve.

Pas publikimit të 12 karikaturave që për herë të parë u publikuan në një gazetë daneze, më 2006 ndodhën protesta në shumë vende myslimane, meqë ato i panë si fyerje, pasi ato e paraqitën Profetin si të dhunshëm, kurse ligji islamik e kundërshton fuqishëm çdo pikturim të Profetit dhe nëse ai pikturim do të ishte favorizues për të. Më 13 shkurt 2008 gazetatat daneze ribotuan njërin nga karikaturat, me të cilën Muhamedi paraqitet i veshur me një turban me bomba, për të ilustruar përkushtimin e tyre për liri të shprehjes, por më vonë policia tha se kishin zbuluar një komplot për të vrarë artistin që kishte bërë karikaturat. Shërbimi danez i zbulimit tha se ribotimi i karikaturave ka shkaktuar “vëmendje negative”, për Danimarkën dhe mund të rrisë rrezikun për danezët që jetojnë brenda dhe jashtë vendit. (*Gazeta ‘Express’, 2008, f.15*).

Pas kësaj, Bin Laden, përmes një videokasete paralajmëron për reagime të ashpra ndaj publikimit nga evropianët të karikaturave të profetit Muhamed, çka ekspertët e shohin si kërcënim direkt për sulme të reja në Evropë. Në mesazh, Bin Laden thoshte se karikaturat janë pjesë e strukturës për një kryqëzatë të re kundër islamizmit, ku siç tha ai, Papa luan një “rol shumë të madh”.

Siç po shihet nga shkrimet dhe publikimet, pasojat dhe të këqijat që mund t’i shkaktohen në përgjithësi vlerës së individit apo shoqërisë me anë të shtypit dhe mjeteve të tjera të informimit publik shumë vështirë mund të mënjanojnë dhe në disa raste nuk mund të kompensohen në tërësi. Për këtë arsye, kushtetuta dhe ligji kanë paraparë të drejtën e demantimit të informatës së publikuar si një mënyrë për evitimin e kësaj pasojë të dëmshme. Formë tjetër është kompensimi material i dëmit personal të pësuar. Mirëpo, me vetëm këto dy forma të mbrojtjes së individit dhe shoqërisë nuk mund të ushtrohet funksioni adekuat i mbrojtjes, për këtë arsye është e domosdoshme që në mbrojtjen e lirive, të drejtave dhe vlerave të tjera juridike nga cenimet e mundshme nga mjetet e informimit publik të angazhohet edhe e drejta penale.

Në mënyrë që qytetarëve të saj t’u ofrohet mbrojtje juridiko-penale në të gjitha ligjet apo kodet penale të shteteve bashkëkohore parashihen norma të posaçme për të siguruar atë mbrojtje për veprat penale që kryhen përmes shtypit dhe mjeteve të tjera të informimit publik.

Me anë të legjislacioneve penale parashihet përgjegjësia penale dhe ndëshkimi i personave, të cilët kryejnë vepra penale me anë të mjeteve të informimit publik, madje përgjegjësia penale dhe dënime e parapara për këto vepra janë më të mëdha në të shumtën e herave ngase edhe pasojat e dëmshme që shkaktohen zakonisht janë më të mëdha. (*Salihu, I. 2005, fq. 413*).

Ndaj kryesit të veprave penale me anë të mjeteve të informimit publik, krahas dëmtimit, është paraparë edhe mundësia që në mjetet e informimit publik të botohet apo të emitohet edhe aktgjykimi dhe me këtë lloj të masës jo penale synohet t’i afrohet një lloj satisfaksioni moral personit të dëmtuar dhe aq sa është e mundur synohet të rivihet gjendja e mëparshme.

LITERATURA

1. Ibrahim Berisha (Media dhe tranzicioni), Prishtinë, 2007, faqe. 48.
2. Ibrahim Berisha (Media – Agjensët e komunikimeve), Prishtinë, 2006, faqe. 9.
3. Roland Lorimer ‘’Masovne Komunikacije’’, Clio, Beograd, 1998, fq. 37
4. Ibrahim Berisha (Media – Agjensët e komunikimeve), Prishtinë, 2006, fq. 22.
5. Lindita Tahiri, ‘’Bazat e komunikimit masiv’’ Prishtinë fq. 3.
6. Ibrahim Berisha (Media dhe tranzicioni), Prishtinë, 2007, faqe. 26-29.
7. Ragip Halili ‘Kriminologjia’, Prishtinë, 2005, faqe. 262.
8. Ibrahim Berisha (Media – Agjensët e komunikimeve), Prishtinë, 2006, fq. 24.
9. Hamit Boriqi, Bashkim Gjergji, Genc Tirana, Sadri Ramabaja ‘Gazetaria’, Tiranë, 2000, faqe. 114.
10. Gazeta ‘Express’, 21 mars 2008, f.15.

PROCESS OF TRANSFORMATION AND ORGANIZATION OF LEGAL SYSTEM IN KOSOVO

Petrit NIMANI

Professor at the Faculty of Law at the "Haxhi Zeka" University, Peja, Republic of Kosovo E-mail: petrit.nimani@unhz.eu

Alma Pacarizi OSMANI

Doctoral student of Legal Sciences – Civil, Republic of Kosovo. E-mail: alma.pacarizi@gmail.com

Alban MALIQI

Lecture at the Faculty of Law at the "Haxhi Zeka" University, Peja and "Universum" College, Prishtina. Republic of Kosovo. E-mail: alban.maliqi@unhz.eu

Artan MALOKU

LLM - Master in the field of Administrative and Constitutional; Republic of Kosovo. E-mail: maloku72@gmail.com

Abstract

The organization of the functioning of the legal system will be involved in the functioning of the Kosovo legal system. This work will offer explanations, analysis, and recommendations to the system and funksion of Kosovo's legal system. The analysis will look at the various time stages, the former RSFJ's period, the legal system organized during UNMIK's term and the legal system. current in the Republic of Kosovo.

Over the years, many laws have been proposed and there is a lot of squeaking with a cry that the legal system will fill the needs of the wife of His wife Kosova and so on. It has also taken its European integration alley.

Briefly, we will address the historical aspect of the organization and fusion of the legal system in the first part of the work. It will begin with Kosova's legal system at the time of the former Socialist Federation Republic of Yugoslavia, a period when Kosovo was a federation in the federation. and the legal system according to the 1974 Constitution, the work will also be used to manage Kosovo by the United Nations, the petridh. Which was the basis of the change and functionalization of the legal system in Kosovo. In this period, many regulations were drawn up, which played the role of laws and on their basis the functioning of the wife was organised, and the generality and the court system was organised. particularly.

The third part of the work will deal with the petrifying after the proclamation of Kosovo's independence, the creation of institutional capacities, the legal basis, and the creation of big capacities by locals to divide the state and the legal system. In the end, the work will explain and analyze the period, which sells the deep legal and legal tranformation of the Republic of Kosova. S according to the 2008 Constitution, challenges and needs are reflected in the system as a prerequisite for equal and democratic society where the rights of citizens and minorities are respected who live in Kosovo. In this paper we will also discuss the institutional reform that has been done in the justice system and the needs for continued reforms even in the future for this system to be as efficient as possible.

Keywords: *RSFJ, UNMIKU, United Nations, Republic of Kosovo, Justice System, Trial System, Courts, Prosecution, Constitutional Court, Lawyer*

INTRODUCTION

Kosovo faces major challenges in terms of efforts to modernise its legal system. Knowing that this system is still in development, Kosovo needs a legal system that is necessary for the stability, security, and economic development of the state. By reforming this system, in Kosovo it would be ideal to achieve increasing the level of independence and efficiency of courts, prosecutors and lawyers, while not sidestepping the increase in public confidence on the part of Kosovo citizens in their state's legal system. By legal system we refer to the legal regulation of a country/state which contains a constitution, statute, other complementary legal acts, judicial practices and principles of various codes. To create a complete idea of what it lacks and what does not need change in our legal system, it must initially be analysed its history and the circumstances it has faced over the years. This is also one of the goals that is claimed to be achieved through this work. (Business Dictionary, Definition of Legal System)

In this work we can distinguish the changes and similarities between the development stages of Kosovo's legal system and we can identify the impact that the different treatments of rule have on the legal field over the years. Also, important, and often confusing is the hierarchy of courts, which will be elaborated more deeply by showing their distinction and meaning clearly. A special part of the research is dedicated to the function of the constitutional court in Kosovo as a court that is not part of the regular system of other courts. Describing the legal system and dividing it into different parts will make it easy to understand how it works or how it operates in our state. Having information about the legal system is great even in cases where we as a citizen face the bodies of order because general knowledge will help us to have clear where, to whom and how it should be directed to various legal issues.

The methodology that is used to compile this work is mainly literature review. In such cases when various writings or literature on the subject are only researched, surveys that yield results and ultimately support or reject the hypothesis with the conclusion reached are not presented. Since the topic is mainly focused solely on Kosovo's legal system, importance is particularly dedicated to Kosovo legislation from which some information has been disconnected regarding the role played by judges, prosecutors and lawyers. Sources from the internet are used for the share of historical information of the development stages of the legal system in Kosovo.

A chronology for organizing the trial system

Understanding Kosovo's legal system is important to understand that Kosovo throughout history has gone through three distinct phases, each of which has contributed to the development of the legal system. Each of the phases is closely related to the political regime of the time, on which these stages are named. The first phase of the legal system includes *time during the period of the Socialist Federation Republic of Yugoslavia*, the second phase reflects the state of the legal system *after 1999 at a time when Kosovo was under the administration of the United Nations (UN)* and recently the third phase which included the current legal system in Kosovo, It was *after the Kosovo Declaration of Independence*. (Statement e Independence Kosovo)

Kosovo under the 1974 conditions had the statute of an "autonomous province" which in terms of sovereignty had only fundamental rights. These rights included Kosovo's competence to have its own assembly, government, constitutional court as special judges and a national bank. Furthermore, Kosovo

had the right to veto the collective presidency and the federation parliament, where it was also a part. This state of Kosovo continued until March 1989, when (The Wolf Theiss Guide to Kosovo: Corporate, Tax - other Regulations, 3rd Edition, , September 2019) (Salvini, 2013) (Independent International Commission on Kosovo, 2000) autonomy was assumed. With Slobodan Milosevic coming to power at this time, Kosovo's autonomy was suppressed by Serbia, which took the Kosovo invasion entirely into the "hands" of saj, a move that failed with the laws in force. (Warander, 2009) Shortly after, this regime prevailed in Kosovo, as it follows in its horse, many other illegal actions were taken , such as expulsion from jobs, led by administration workers, belonging to Albanian ethnicity, including employees in the trial sector but also other sectors of public life. . 1991 is considered almost the year of the complete destruction of Yugoslavia, in which Bosnia Herzegovina Montenegro and Serbia already participated, which decided to stay under the remaining Yugoslavia. (Norris, 2008) These states continued even after a while to inherit the legal basis and judicial procedures of the former Yugoslavia. So, we can conclude that in this stage Kosovo's legal system was destroyed, even one did not exist at all. The law in this period was unfair and unilateral, while the legal system operated in favour of Serbian ethnicity, where as a result the phenomenon of corruption reached its peak. (Kurtesh, 2004)

We may conclude that this time period carries out the greatest damage to the field of the league and justice system in Kosovo, a damage that took a long time to repair.

The legal sistemi after the end of the war:

Management of Kosovo by the United Nations

After the end of the war in 1999 Kosovo was placed under UN administration, it could already be considered a kind of "internacional protectorate". The Security Council granted Secretary General the right to create a plan that would enable the presence of an international organisation in Kosovo, a plan we know as the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo (United Nations Interim Administration Mission in Kosovo). Permission for the creation of this plan (United Nations Peacekeeping, UNMIK fact sheet, promoting security), the Security Council granted the Secretary-General of the United Nations through Resolution 1244 of 10 June 1999 with the aim of putting Kosovo under temporary administration, an administration under which Kosovo citizens could enjoy considerable autonomy.

During this period of heavy governance, NATO also had support for KFOR, which contributed to the creation of a calm, safe and peaceful environment. The changes and international support Kosovo received without question reflected in enabling the re-establishment of its legal system. (North Atlantic Treaty Organization Official Website, NATO's role in Kosovo)

The UN's international presence through UNMIK's mission in its hands had the three main powers: legislative, executive and judiciary. Since the legal system had been completely broken by Milosevic, (Warander, 2009) efforts to recover a stable legal system for Kosovo began, it was necessary for some of the old laws to be changed, removed from power entirely or suspended until a certain time, actions for which only the Special Representative of the Secretary-General (PSSP) was authorized. (Reestablishment and reform of the justice system in Kosovo, KCSS) The large number of laws that were in place at the time Kosovo was under Serbia's rule remained intact, but undoubtedly all laws that

had discriminatory character on ethnic grounds were abolished as envisioned by UNMIK Resolution 1244.

The biggest and most important step during this phase of the development of the legal system is the creation of a constitutional framework. This step dates back to 15 May 2001 when the PSSP proclaims the document, which was considered to be the legal basis for the crime of the Temporary Institutions of Self-Government (IPVQ), a document named as the Constitutional Framework of Temporary Self-Government in Kosovo (Constitutional Framework). Institutions (Kosovo: A Precedent? : The Declaration of Addiction, the Advisory Opinion and Commitments for Statehood, Himself Determination and Minority Rights, James Summers, , 2011) included the Assembly, government and President. This constitutional framework contained international obligations for respecting human rights without ethnic differences. With this change ends the period of the dog under the administration of UNMIK, the situation now more than was significantly more promising for the development of Kosovo's legal and judicial system.

Representatives of the people of Kosovo on 17 February 2008 declared Kosovo's independence and therefore began a new era in Kosovo's reconstruction and the construction of the legal system and that of justice.

Legal system in the Republic of Kosovo

Kosovo's legal system is inspired by the traditions of the European legal system. These traditions include three types of legal system: the civil legal system, the customary legal system (based on judicial practices) and the mixed legal system. (Martines, 2011) (Saint Security Sector Development, Legal Systems of the World (saint-claire.org))

The civil legal system includes relations that create the subjects of law among themselves, but not relations of the public legal type such as criminal, military, or religious ones. This kind of legal system is structured quite well, however often it ignores facts and details. With this we can understand that (Lexio Dictionary, Meaning of civil law in English) (Oxford Learner's Dictionary, Definition of Civil Law Noun) civil legal system relies on general legal norms that deal with various issues more highly. General norms are usually met mainly in the constitution or other general legal acts.

The customary legal system, which is practiced as a primary source or secondary source in certain certain countries, presents the law based on judicial practices that have been achieved during law enforcement with decisions made by judges. The characteristic of this law is that it does not create parliament. Unlike the civil legal system, the customary system is more detailed and much more specific in the slide of its legal norms. This kind of system originates in England. (Oxford Learner's Dictionary, Definition of common law noun) (IBID) (Tetley, 2000)

The mixed legal system is a combination between the civil legal system and the customary legal system, so there are characteristics from both these types of systems. (IBID)

After the Declaration of Independence in 2008, Kosovo continued to develop its legal system based on the best international models of legal frameworks, which would guarantee the development of a

democratic society. To clearly understand the state of Kosovo's current legal system it will divide it into important categories as follows: (Anastas Aurela, Omari Lion, 2010)

Constitution of the Republic of Kosovo

The Constitution is the highest legal and political act that defines the basis of social, political, and economic regulation of a state. It is characterized by the legal norms by which fundamental human rights and freedoms are also regulated. On 17 February 2008, Kosovo was declared (Ismaili, 2014) an independent, democratic, sovereign, sequel and multi-ethnic state. Since the declaration of independence Kosovo has taken many steps towards creating a modern legal system, starting from compiling a constitution. The constitution adopted in 2008, which is still in force to this day, labels Kosovo as a representative democratic republic. This constitution replaced UNMIK's Constitutional Framework 1244, and such action gave Kosovo stability for creating a strong legal base in which it has its legal system built. (Nimani, 2012) (Constitution e Republic Kosovo, article 1, article 2)

Kuptoita, Kosovo's Kustatuta, includes all the obligations arising from President Martti Ahtisari's comprehensive document. It was a compromise of Kosovo society to achieve their centuries-old goals. These international obligations Kosovo included in the Constitution and therefore in its legal system. Undoubtedly, Kosovo can be considered the country with the most advanced constitutional and legal system in the Western Balkans.

Next, we will address all categories of the legal system and that of justice in Kosovo:

Kosovo Lawyer System

Kosovo in 1973 founded the Kosovo Lawyers' Ode (OAK) that enjoys the statute of a self-ruled organisation by Kosovo lawyers, this organisation does not depend on state bodies. The (Oda's Lawyers, Task me importance/ Mission) mission of the Lawyers' Oda is to drive the legal system to the highest level, supporting the change in laws that would increase their efficiency. This self-governing organization has played a major role (Bajrami, 2011) in the construction of Kosovo's current legal system, as with its establishment powers to license Kosovo lawyers already belongs to a single authority, the OAK. (Page official e Odaness Lawyers, Membership/ Dismissal) Kosovo currently has 1218 lawyers, all registered with THE OKA. (OK | KOSOVO LAWYERS ODA (oak-ks.org))

It is necessary for lawyers to be part of every legal system, even their presence in such a field is inevitable. To understand this great importance that lawyers have, we must understand the role they play in justice. The University of Delaware sees this role as follows:

"Lawyers interpret the law with actions and words during a client's representation, in business matters or during the presentation of an idea. It is necessary that they be informed of areas as diverse as justice, economics, history, motive and human behavior and the practice of everyday life. Lawyers' schooling never ends because they must always be updated with information that they could use for the client's benefit." (University of Delaware, What is a Lawyer (University of Delaware 1999))

These lawyers provide legal support to all individuals in need of representation before state bodies, including their consultation with the client on legal matters, compiling and handing over regular legal tools to the court as complaints and indictments, but also for the preparation of other administrative prelayers.

Prosecutorial system in the Republic of Kosovo

The function of prosecutors in Kosovo remained the same even after the declaration of independence, however it is understood that there were several administrative differences regarding the organisation of the Kosovo Prosecution Council overseeing the exercise of prosecutors' duties. According to the Kosovo State Portal, the state prosecutor is an independent institution with authority and responsibility for prosecuting persons accused of any criminal offence or other offence, as regulated by law. This institution is characterized by the principle of impartiality, which the basis has in the right not to discrimination of man, the right that is also regulated by the Constitution. Initially prosecutors are appointed for a three-year term, but if they are reappointed then they secure the prosecutor's position until retirement age. The prosecution as well as the courts are divided into three degrees: the Basic Prosecution, the Appeal Prosecution and the Special Prosecution. (Portals State i Republic Kosovo, Republic e Kosovo: The court: Prosecution e State)

System of fair courts in the Republic of Kosovo

Before the war in Kosovo, the system of courts was very different from what Kosovo has today. The legislation at the time envisioned five district courts with location in Pristina, Prizren, Peja Mitrovica and Kukes, 23 municipal courts and a commercial court and a Supreme Court in Pristina. Today we have two types of court systems: the (Albert Islam Law Office) *system of regular courts* (the model which originates in the US) and the *system of separate courts* (model originating in Austria). In Kosovo part of the system of fair courts are the Basic Court, the Court of Apeti and the Supreme Court, while the system of separate courts consists only of the Constitutional Court. The courts of the regular system are divided by scale and the first is the Basic Court. Under law No. 06/L-054 in Kosovo today are seven Basic Courts of Pristina, Kukes, Prizren, Kumanovo, Peja, Kumanovo and Mitrovica. Each of these Fundamental Courts have its own branches, which in total throughout the Republic of Kosovo are 24 branches of the fundamental courts. The Basic Court handles all kinds of cases in different departments, but its exclusive competence is economic and administrative issues. The Appellate Court as a second-tier court is headquartered in Pristina, and its powers include reviewing complaints for decisions made by the Fundamental Courts, making decisions in case of jurisdiction alleging jurisdiction among Fundamental Courts and reviewing other issues as foreseen by law. Like the Court of Appeal, the Supreme Court has its headquarters in Kosovo's capital, Pristina. The Supreme Court has jurisdiction of judgment throughout the republic (The law No. 06/L-054 for Courts, article 9) (Page official e Judge Fundamental In the Pristina, For Court) (The law No. 06/L-054 for Courts, article 21, article 22) of Kosovo. It is important to say that the Supreme Court is also the highest and last body in Kosovo dealing with unconstitutional matters. This court has the power to decide on cases where there is a requirement for the exploitation of extraordinary legal means such as revision, against decisions taken by the Courts of Appeal, on issues related to the Kosovo Property Agency and other cases that are foreseen by law. As for the system of separate courts, which is part of the Constitutional Court (The law No. 06/L-054 for Courts, article 25), the following will be spoken specifically dedicated to its function.

Organisation and Function of the Constitutional Court in the Republic of Kosovo

Constitutional Court History

During Kosovo's time under Yugoslavia, control of constitutionality for the first time used it in 1969, when it was also founded, under the Constitutional Law of the Autonomous Socialist Province of Kosovo, the Constitutional Judicial Branch near the Kosovo Supreme Court. More improving political and social circumstances, especially with changes to the constitution that were made through various amendments, already the Constitutional Court (Official constitutional court page, History) spalles as a body with function independent on other bodies, aimed at protecting constitutionality and lawfulness, as well as courts of this kind in the former Yugoslavia.

Under UN administration and with the legislature at the time, the Special College of the Supreme Court on Constitutional Court Cases, an institute that was never put into office, was founded.

Powers of the Constitutional Court

The working group founded in 2008 was careful to draft the necessary norms for the Constitutional Court and carry out all other administrative preparations, which resulted in the Constitutional Court enjoying Kosovo's legal system today. The page of the Kosovo Constitutional Court gives this definition:

"The Constitutional Court is the ultimate authority in the Republic of Kosovo for the interpretation of the Constitution and the compliance of laws with the Constitution. It ensures the functionality of the country's institutions in accordance with the Constitution and guarantees the protection of individual rights and freedoms guaranteed by the Constitution." (Official constitutional court page, Role and responsibilities)

As we have shrunk even higher the Constitutional Court is part of the system of separate courts and therefore the approach to it is more different than against regular courts. It must initially be stopped that this court only examines the cases before it, which can only be done by certain parties, which are authorized readily as: the Kosovo Assembly, (Nimani, The Oblast: Constitutional Right, 2014) the President of the RKS, the Government, the Lawyer of the People, The Oblast, the Deputies, the courts and individuals. The law for the Constitutional Court of the Republic of Kosovo is the law on which the organisation and functioning of this court is regulated. (Kurtesh, Constitutional Law, 2004) (Law No. 03/L-121, Law for the Constitutional Court of the Republic of Kosovo)

This court, has made many interpretations of the Constitution and has drawn many judgments which have influenced the functioning of state institutions in Kosovo.

CONCLUSION

With the development of the challenges and process through which Kosovo's free system has gone through, we have managed to detail and compare all the circumstances and their impact on the legal system that works to this day.

The legal system had little autonomy to enjoy development during the rule of the former Yugoslavia, continuing with the period when the justice system suffered an absolute defeat or radical destruction with serbia's repeal of autonomy and continuing to the stage that gave Kosovo hope for survival. The word is for the etapa of kosovo's introduction under UN administration, management that reflected in the development of the legal system at the point where it is currently. The situation in which the legal system is now we have classified it with different categories, explaining the function of each of them. The chapter for the Constitutional Court is more specifically divided for this type of court as its importance is vital information for all scholars of this field and professionals.

We conclude that Kosovo's legal system is based on the best world models of constitutions, which let us understand that it really contains high standards of norms, especially those that define fundamental human freedoms and rights. What remains of Kosovo as a transitional state is to practice its legislation with precision in order to enable its citizens to live as stable and qualitative a life that is closely linked to the legal system.

So today if we look at the current system in Kumanovo it seems to us that it has begun to gradually strengthen and advance, at the same time to become independent as predicted in general legal and constitutional acts.

The legal system today in Kumanovo is almost in full compliance with the legislating of the evropain union countries and in accordance with standardized democratic norms where the principle of freedoms and human rights is protected.

It remains a challenge for the institutions of the Republic of Kosovo to implement laws in practice, because such a remark Kosovo institutions take continuously from the European Union through the Progress Report, where it is consistently pointed out that Kosovo has good laws but is not being implemented sufficiently in practice, which remains a handicap for our justice institutions.

The justice system proposed by the Government of the Republic of Kosovo will affect the improving of the justice system in Kosovo and this process will affect the efficiency and fulfillment of the mandate of justice bodies in Kosovo. This justice will serve citizens and the country in the further development of Kosovo society.

BIBLIOGRAPHY

Albert Islam Law Office. (n.d.). *The Legal System in Kosovo*.

Anastas Aurela, Omari Lion. (2010). *Constitutional Right; ABC Publishing House*. Tirana.

Bajrami. (2011). *Education: Kosovo Constitutional System*. Pristina.

Business Dictionary, Definition of Legal System. (n.d.).

Constitution e Republic Kosovo, article 1, article 2. (n.d.).

IBID. (n.d.).

Independent International Commission on Kosovo. (2000). *The Kosovo report: conflict, international response, learned lessons*. New York: Oxford University Press.

- Ismaili, O. (2014). *Daughter s right*, page 176. Pristina: (University i Pristinas 2014).
- Kosovo: A Precedent? : The Declaration of Addiction, the Advisory Opinion and Commitments for Statehood, Himself Determination and Minority Rights*, James Summers, . (2011). Boston, : Martinus Nijhoff Publishers, Leiden, .
- Kurtesh, S. (2004). *Constitutional Law*. Pristina.
- Kurtesh, S. (2004). *Right Constitutional*. Pristina.
- Law No. 03/L-121, Law for the Constitutional Court of the Republic of Kosovo*. (n.d.).
- Lexio Dictionary, Meaning of civil law in English*. (n.d.).
- Martines, T. (2011). *Constitutional Right*. Tirana: UET/press .
- Nimani. (2014). *The Oblast: Constitutional Right*. Pristina.
- Nimani. (2012). *The basics of the state and that righteous*.
- Norris, M. (2008). *Former Yugoslavia 101: The Balkans Breakup*, .
- North Atlantic Treaty Organization Official Website, NATO's role in Kosovo*. (n.d.).
- Oda's Lawyers, Task me importance/ Mission* . (n.d.).
- Official constitutional court page, History*. (n.d.).
- Official constitutional court page, Role and responsibilities*. (n.d.).
- OK | KOSOVO LAWYERS ODA (oak-ks.org)*. (n.d.).
- Oxford Learner's Dictionary, Definition of Civil Law Noun*. (n.d.).
- Oxford Learner's Dictionary, Definition of common law noun*. (n.d.).
- Page official e Judge Fundamental In the Pristina, For Court*. (n.d.).
- Page official e Odaness Lawyers, Membership/ Dismissal*. (n.d.).
- Portals State i Republic Kosovo, Republic e Kosovo: The court: Prosecution e State*. (n.d.).
- Reestablishment and reform of the justice system in Kosovo, KCSS*. (n.d.).
- Saint Security Sector Development, Legal Systems of the World (saint-claire.org)*. (n.d.).
- Salvini, M. (2013). *Constitutional Court*; . Pristina.
- Statement e Independence Kosovo*. (n.d.).
- Tetley, W. (2000). *Mixed Jurisdictions: Common Law v. Civil Law (Codified and Uncoded)*, 60 *La. L. Rev.*, p.684. (LSU Law Digital Commons 2000).
- The law No. 06/L-054 for Courts, article 21, article 22*. (n.d.).
- The law No. 06/L-054 for Courts, article 25*. (n.d.).
- The law No. 06/L-054 for Courts, article 26*. (n.d.).

The law No. 06/L-054 for Courts, article 9. (n.d.).

The Wolf Theiss Guide to Kosovo: Corporate, Tax - other Regulations, 3rd Edition, . (September 2019).

United Nations Peacekeeping, UNMIK fact sheet, promoting security. (n.d.).

University of Delaware, What is a Lawyer (University of Delaware 1999). (n.d.).

Warander, G. (2009). *The Legal Guide To Kosovo, (WOLF THEISS Rechtsanw-lte GmbH 2009).*

Warander, Gail, *The Legal Guide to Kosovo (WOLF THEISS Rechtsanw-lte GmbH 2009).* (n.d.).

Electronic sources:

1. <<http://www.businessdictionary.com/definition/legal-system.html>> Accessed: 04 April 2020;
2. <https://www.Wolftheiss.com/fileadmin/content/3_regionalDesks/The_Wolf_Theiss_Guide_to_Kosovo_-_Corporate_Tax-_and_other_Regulations_3rd_edition.pdf>Accessed: 04 April 2020;
3. <<https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/6D26FF88119644CFC1256989005CD392-thekosovoreport.pdf>>Accessed: 04 April 2020;
4. <<https://www.yumpu.com/en/document/read/10321909/the-legal-guide-to-kosovo-Wolf-theiss>>Accessed:04 April 2020;
5. <<https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=19148459>>Accessed: 04 April 2020;
6. <<https://peacekeeping.un.org/en/mission/unmik>>Accessed: 04 April 2020;
7. <https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_48818.htm>Accessed: 04 April 2020;
8. <http://www.qkss.org/repository/docs/Re-establishment_and_reform_of_the_justice_system_in_Kosovo_1999-2011_647326.pdf>Accessed: 04 April 2020;
9. <<http://saint-claire.org/wp-content/uploads/2016/01/Legal-Systems-of-the-World.pdf>>Accessed: 04 April 2020;
10. <https://www.lexico.com/definition/civil_law>Accessed: 04 April 2020;
11. <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/civil-law?q=civil+law>>Accessed: 04 April 2020;
12. <<https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/common-law?q=common+law>>Accessed: 04 April 2020;
13. <<https://digitalcommons.law.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5822&context=lalrev>>Accessed: 04 April 2020;
14. <<https://www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/tetley.html>>Accessed: 04 April 2020;
15. <<http://www.oak-ks.org/sq/rreth-nesh>>Accessed: 04 April 2020;
16. <https://www.ks.undp.org/content/kosovo/en/home/library/democratic_governance/corruption-risk-assessment-for-the-bar-association.html>Accessed: 04 April 2020;
17. <https://www.avokatia.eu/en/court_system.php>Accessed: 04 April 2020;
18. <<https://prishtine.gjyqesori-rks.org/mire-se-vini-ne-gjykatën-themelore-ne-prishtinë/>>Accessed: 04 April 2020;
19. <<https://www.rks-gov.net/AL/f46/gjyqesia/prokuroria-e-shtetit>>Accessed: 04 April 2020;
20. <<http://gjk-ks.org/gjykata-kushtetuese/historiku/>>Accessed: 04 April 2020;
21. <<https://www.rks-gov.net/>>Accessed: 04 April 2020;

DIETA BEZGLUTENOWA JAKO POSTĘPOWANIE ŻYWIENIOWE U OSÓB Z ZABURZENIAMI ZWIĄZANYMI Z GLUTENEM

Kludia NAWROT

Studentka Uniwersytet Rzeszowski, POLAND

Streszczenie

W ostatnich latach coraz większą popularność zyskują produkty bezglutenowe. Wprowadzenie restrykcji w zakresie przygotowywania i spożywania posiłków jest jednym z zasadniczych sposobów leczenia zaburzeń związanych z glutenem. Równocześnie coraz więcej konsumentów, mimo braku medycznych wskazań, przechodzi na dietę bez glutenu ze względu na panującą modę. Celem niniejszego rozdziału było przedstawienie medycznych wskazań do stosowania diety bezglutenowej. Ten szczególny sposób żywienia stanowi wyzwanie dla chorych zarówno pod względem licznych ograniczeń jak i trudności w jej zbilansowaniu. Pomimo, że koncepcje diety są proste, wszelkie zmiany w sposobie odżywiania mają znaczący oraz głęboki wpływ na jakość życia.

Słowa kluczowe: dieta bezglutenowa, gluten, celiakia, nieceliakalna nadwrażliwość na gluten, alergia.

Wstęp

W ostatnich latach coraz większą popularność zyskują produkty bezglutenowe. Taki sposób żywienia jest postrzegany jako część prozdrowotnego stylu życia¹. Globalny rynek żywności gluten-free wyceniony został na 3,88 miliardów euro w 2016 roku i przewiduje się jego dalszy wzrost do 6,47 miliardów euro w 2023 roku². Przyczyny tego zjawiska można odnaleźć w znacznie częstszej diagnostyce i wzroście świadomości społecznej dotyczącej zaburzeń związanych z glutenem. Nie istnieją dowody naukowe potwierdzające powszechne przekonanie, iż żywność zastępująca gluten jest odpowiednia dla ogółu społeczeństwa. W związku z tym nie zaleca się tak dużych restrykcji jako profilaktyki u osób zdrowych, a wszystkie niepokojące objawy gastroenterologiczne powinny najpierw zostać skonsultowane z lekarzem³. Dieta bezglutenowa jest dobrze rozpoznany standardem opieki nad pacjentami z zaburzeniami związanymi z glutenem (GRD), których klasyfikacja opiera się głównie na ich patofizjologii. Można wyróżnić następujące kategorie GRD:

¹ A. Kargulewicz. Dieta bezglutenowa – kiedy jej stosowanie ma sens? *Lekarz POZ* 2020;6(5):286-289.

² Market Analysis Report, Gluten-Free Products Market Size, Share, Industry Report, 2020-2027.

³ J. Michałowska, K. Pastusiak, P. Bogdański. Kontrowersje wokół glutenu. *Varia Medica* 2018;2(1):13–19.

- zaburzenia o podłożu immunologicznym, takie jak celiakia i opryszczkowe zapalenie skóry (DH),
- reakcje alergiczne, do których należy alergia na pszenicę,
- nieceliakalna nadwrażliwość na gluten (NCGS), w której nie biorą udziału mechanizmy alergiczne oraz autoimmunologiczne¹.

Wszystkie powyższe jednostki chorobowe mają podobne symptomy, do których należą wzdęcia, biegunka i wymioty. Jest jednak wiele zasadniczych różnic w ich etiologii, wywoływanych objawach, przebiegu klinicznym oraz diagnostyce². Błędy w rozpoznawaniu zaburzeń związanych z glutenem niosą ze sobą poważne komplikacje natury klinicznej, ponieważ mogą wiązać się z nieprawidłowym leczeniem pacjentów. Istnieje także wiele doniesień o opóźnieniach w diagnostyce, co jest szczególnie istotne w przypadku celiakii, ponieważ może być to czynnikiem rozwoju poważnych powikłań i zwiększonej śmiertelności³. W leczeniu CD ściśle przestrzeganie diety jest konieczne przez całe życie i prowadzi do częściowego, a w niektórych przypadkach całkowitego wygojenia błony śluzowej dwunastnicy wraz z ustąpieniem objawów i symptomów złego wchłaniania⁴. W przypadku nietolerancji lub alergii na gluten zmiana sposobu odżywiania może zostać wprowadzona tymczasowo, zgodnie ze wskazaniami lekarza⁵.

Celiakia

Zdiagnozowana celiakia (choroba trzewna) to niekwestionowane uzasadnienie wykluczenia glutenu z diety⁶. Jest to choroba autoimmunologiczna, która dotyka około 1% populacji na świecie. W wyniku spożycia glutenu z pszenicy oraz pokrewnych prolaminy z jęczmienia i żyta, u osób predysponowanych genetycznie, dochodzi do uszkodzenia kosmków jelita cienkiego, które odpowiadają za wchłanianie składników odżywczych pokarmu⁷. Następuje upośledzenie przyswajania mikroelementów takich jak witamina B12, żelazo, kwas foliowy oraz witamin rozpuszczalnych w tłuszczach⁸. Choroba może dać o sobie znać w dowolnym wieku. Na ogół celiakia jest wykrywana w wieku od 30 do 50 lat, aczkolwiek zdarzają się diagnozy u osób w wieku 80 lat. Wiele osób nie zna przyczyny pojawiających się

¹ A. Schiapatti, J. Savioli, M. Venero M et al. Pitfalls in the Diagnosis of Coeliac Disease and Gluten-Related Disorders. *Nutrients* 2020;12(6):1711.

² AV. Balakireva, AA. Zamiatnin. Properties of Gluten Intolerance: Gluten Structure, Evolution, Pathogenicity and Detoxification Capabilities. *Nutrients* 2016;8(10):644.

³ A. Schiapatti, J. Savioli, M. Venero et al. Pitfalls in the Diagnosis of Coeliac Disease and Gluten-Related Disorders. *Nutrients* 2020;12(6):1711.

⁴ A. Itzlinger, F. Branchi, L. Elli, M. Schumann. Gluten-free Diet in Celiac Disease—Forever and for All? *Nutrients* 2018;10(11):1796.

⁵ A. Orkusz, A. Garaszczuk. Gluten w żywności – korzyści i zagrożenia. *Nauki Inżynierskie i technologie* 2018;4(31):52-64.

⁶ M. Pearlman, L. Casey. Who should be gluten-free? A review for the general practitioner. *Med Clin N Am* 2019; 103:89-99.

⁷ B. Lebowhl, JF Ludvigsson, PH. Green. Celiac disease and non-celiac gluten sensitivity. *BMJ* 2015;351:h4347.

⁸ A. Al-Toma, U. Volta, R. Auricchio, et al. European Society for the Study of Coeliac Disease (ESsCD) guideline for coeliac disease and other gluten-related disorders. *United European Gastroenterol J* 2019;7(5):583-613.

problemów zdrowotnych a przeprowadzone badania wskazują, że czas oczekiwania w Polsce na postawienie właściwej diagnozy wynosi nawet 9 lat. Obraz kliniczny jest zróżnicowany, przez co rozpoznanie choroby jest dużym wyzwaniem. Celiakia pełnoobjawowa może objawiać się bólem i wzdęciami brzucha, biegunką, zaparciami, spadkiem masy ciała, zaburzeniem dojrzewania, zmianą usposobienia i częstymi stanami depresyjnymi, uczuciem nieustannego zmęczenia oraz objawami niedoborowymi¹. Choroba autoimmunologiczna może także współistnieć z innymi schorzeniami takimi jak: cukrzyca typu I, choroba Hashimoto, RZS, zaburzenia ze strony układu rozrodczego lub liczne niedobory żywieniowe². Istnieje także wiele schorzeń, których objawy są często mylone z celiakią. Najczęściej występującymi zaburzeniami są m.in. czynnościowe zaburzenia żołądkowo-jelitowe, nietolerancja laktozy i innych węglowodanów, idiopatyczne choroby zapalne jelit, enteropatie wywołane białkami pokarmowymi oraz niedobór odporności³. Długotrwałej nierozpoznanej chorobie trzewnej towarzyszą dość niespecyficzne i niejasne objawy, a wybrane z nich zostały przedstawione w poniższej tabeli⁴.

Tabela 1. Najczęściej występujące objawy celiakii skąpoobjawowej

Objawy żołądkowo-jelitowe	Objawy pozajelitowe	Objawy współistniejące lub powikłania
<ul style="list-style-type: none"> • bóle i wzdęcia brzucha • nudności i wymioty • zaparcia • biegunki • utrata masy ciała • nawracające afty jamy ustnej • podwyższony poziom transaminaz • IBS	<ul style="list-style-type: none"> • uczucie zmęczenia • lęki, depresja • uporczywe bóle głowy • choroba Duhringa • osłabienie i wypadanie włosów • łamliwość i kruchość paznokci • opóźnione dojrzewanie • obniżone libido	<ul style="list-style-type: none"> • osteoporoza i osteopenia • niedokrwistość z niedoboru żelaza • anemia sierpowata • zaburzenia neurologiczne • choroby szkliska zębowego

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Wilk I, Dobrzycka A. Celiakia – definicja, diagnoza, objawy i sposób leczenia. *Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne*, 2020;10(4):255–262.

¹ Polskie Stowarzyszenie Osób z Celiakią i na Diecie Bezglutenowej. Celiakia i dieta bezglutenowa. Praktyczny poradnik, 2018.

² H. Jericho, N. Sansotta, S. Guandalini. Extraintestinal manifestations of celiac disease: Effectiveness of the gluten-free diet. *J Pediatr Gastroenterol Nutr* 2017;65(1):75–79.

³ JE. Rubin, SE. Crowe. Celiac Disease. *Ann Intern Med* 2020;172(1):1-16.

⁴ I. Wilk, A. Dobrzycka. Celiakia – definicja, diagnoza, objawy i sposób leczenia. *Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne* 2020;10(4):255–262.

Aktualnie złotym standardem diagnozy celiakii jest „zasada czterech z pięciu”. Zgodnie z nią, do rozpoznania choroby wystarczą 4 z 5 poniższych kryteriów¹:

1. Wystąpienie typowych dla choroby objawów podmiotowych i przedmiotowych.
2. Pozytywny wynik testów serologicznych na przeciwciała.
3. Otrzymanie dodatniego wyniku HLA-DQ8 i/lub HLA-DQ2;.
4. Zanik kosmków i drobne uszkodzenia jelit.
5. Pojawienie siç odpowiedzi klinicznej na wprowadzenie diety bezglutenowej.

Nieprawidłowe wyniki rutynowych badań krwi mogą wskazywać jedynie na podejrzenie celiakii². Uprawnienia do przeprowadzenia diagnostyki choroby trzewnej posiada wyłącznie lekarz gastroenterolog. Niezwykle ważne jest rozpoznanie choroby w okresie, gdy pacjent spożywa gluten³. Pozajelitową manifestacją celiakii jest choroba Duhringa, określana jako opryszczkowe zapalenie skóry. Klinicznymi objawami choroby są skórne wykwity, które mają postać swędzących grudek lub pęcherzyków zlokalizowanych najczęściej na łokciach, kolanach, pośladkach i w okolicy krzyżowej⁴.

Alergia na pszenicę i nieceliakalna nadwrażliwość na gluten

Rosnącym problemem zdrowotnym jest alergia na pszenicę, która znacznie częściej dotyka dzieci niż dorosłych. Przyczyną tej jednostki chorobowej jest złe funkcjonowanie układu immunologicznego, w wyniku czego dochodzi do nieprawidłowych reakcji na określone składniki pokarmowe. Objawy kliniczne zależą od drogi ekspozycji na białko pszenicy oraz rodzaju odpowiedzi immunologicznej⁵. Rekcje IgE-zależne pojawiają się po spożyciu glutenu (alergia pokarmowa) bądź w wyniku inhalacji (alergia oddechowa). Natychmiastowa reakcja uczuleniowa będzie prowadzić do wymiotów, biegunki, wstrząsu anafilaktycznego, atopowego zapalenia skóry, pokrzywki skórnej lub wodnistego kataru. W przypadku późnej reakcji dojdzie do zaostrzenia atopowego zapalenia skóry⁶. W praktyce klinicznej wyeliminowanie z diety pszenicy spowoduje ustąpienie objawów⁷. Rozpoznanie polega na oznaczeniu swoistych dla pszenicy przeciwciał klasy IgE za pomocą punktowych testów skórnych lub pomiarze IgE i doustnej prowokacji glutenem.

Po uprzednim wykluczeniu choroby trzewnej i alergii na białko pszenicy, możliwa jest diagnoza w kierunku nieceliakalnej nadwrażliwości na gluten (NCGS). Odstawienie glutenu będzie łagodzić

¹ C. Catassi, A. Fasano. Celiac disease diagnosis: simple rules are better than complicated algorithms. *Am J Med* 2010; 123:691–693.

² O. Kostopoulou, C. Devereaux-Walsh, BC. Delaney BC. Missing celiac disease in family medicine: the importance of hypothesis generation. *Med Decis Mak* 2009; 29:282–290.

³ G. Caio, U. Golta, A. Sapone et al. Celiac disease: a comprehensive current review. *BMC Med* 2019; 17(1):142.

⁴ T. Reunala, TT. Salmi, K. Hervonen et al. Dermatitis Herpetiformis: A Common Extraintestinal Manifestation of Coeliac Disease. *Nutrients*. 2018;10(5):602.

⁵ A. Schieppatti, J. Savioli, M. Vernerio et al. Pitfalls in the Diagnosis of Coeliac Disease and Gluten-Related Disorders. *Nutrients* 2020;12(6):1711.

⁶ A. Orkusz, A. Garaszczuk. Gluten w żywności – korzyści i zagrożenia. *Nauki Inżynierskie i technologie* 2018;4(31):52-64.

⁷ ID. Hill, A. Fasano, S. Guandalini et al. NASPGHAN clinical report on the diagnosis and treatment of gluten-related disorders. *J Pediatr Gastroenterol Nutr* 2016; 63:156–165.

objawy, które pojawią się ponownie po jego wprowadzeniu¹. Co istotne, w NCGS nie następuje reakcja uczuleniowa ani uszkodzenie jelit. Obecne dowody naukowe nie są wystarczające do określenia indywidualnych predyspozycji do rozwoju choroby, chociaż prawdopodobnie dotyczy znacznie częściej kobiety². Choroba cechuje się występowaniem długotrwałe utrzymujących się dolegliwości żołądkowo-jelitowych, takich jak nierozwiązane bóle brzucha, wzdęcia i biegunki. Dodatkowo pojawiają się dolegliwości spoza przewodu pokarmowego, na przykład uczucie splątania lub niepokoju, bóle stawów, mięśni i głowy, a w niektórych przypadkach nawet depresja³. Objawy kliniczne pokrywają się z objawami występującymi w zaburzeniach czynnościowych przewodu pokarmowego takich jak zespół jelita drażliwego (IBS). W większości przypadków symptomy ujawniają się do kilku godzin po spożyciu glutenu i ustępują po usunięciu go z diety⁴. Nieceliakalna nadwrażliwość na gluten może mieć także związek z chorobami o podłożu psychicznym i neurologicznym m.in. autyzmem, ataksją lub padaczką. W celu potwierdzenia klinicznej diagnozy konieczne jest przeprowadzenie podwójnie ślepej próby wraz z grupą kontrolną placebo. Pomimo rozpowszechnienia tego schorzenia, nadal dużym ograniczeniem jest brak odpowiednich kryteriów diagnostycznych i biomarkerów dla NCGS⁵. Wiele osób samodzielnie diagnozuje NCGS i na własną rękę wprowadza dietę bezglutenową, nie konsultując się z lekarzem. Okazuje się jednak, że ścisłe przestrzeganie diety nie zawsze jest uzasadnione⁶. Istnieje wiele wątpliwości co do słuszności eliminacji glutenu w łagodzeniu zaburzeń żołądkowo-jelitowych przykładowo u osób z zespołem jelita drażliwego (IBS)⁷. Przyczyną wywoływanych objawów mogą być także inne składniki pszenicy, takie jak fruktany. Są to krótkołańcuchowe węglowodany, które należą do kategorii FOODMAP (ulegające fermentacji oligo-, di-, monosacharydy i poliole). Pacjenci z podejrzeniem zespołu jelita drażliwego są poddawani diecie o niskiej zawartości FOODMAP, która wyklucza pszenicę, przez co prowadzi do nieświadomego unikania glutenu⁸. Aktualnie w diagnozie IBS wykorzystywane są kryteria rzymskie IV, które służą ocenie klinicznej pacjentów. Jak wskazują doniesienia naukowe, 20-37% pacjentów samodzielnie zgłaszających podejrzenie nieceliakalnej nadwrażliwości na gluten, spełnia również kryteria klasyfikacji jako zespół jelita drażliwego. Rozróżnienie NCGS od IBS nadal pozostaje skomplikowane z uwagi brak czułych i odtwarzalnych biomarkerów, które są niezbędne do diagnozy⁹. Warto jednak zaznaczyć, iż pacjenci z nieceliakalną

¹ I. Wilk, A. Dobrzycka. Celiakia – definicja, diagnoza, objawy i sposób leczenia. *Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne*, 2020;10(4):255–262.

² FI. Cárdenas-Torres, F. Cabrera-Chávez, OG. Figueroa-Salcido et al. Non-Celiac Gluten Sensitivity: An Update. *Medicina (Kaunas)* 2021;57(6):526.

³ J. Michałowska, K. Pastusiak, P. Bogdański. Kontrowersje wokół glutenu. *Varia Medica* 2018;2(1):13–19.

⁴ AV. Balakireva, AA. Zamyatnin. Properties of Gluten Intolerance: Gluten Structure, Evolution, Pathogenicity and Detoxification Capabilities. *Nutrients* 2016;8(10):644.

⁵ A. Schiepatti, J. Savioli, M. Venero et al. Pitfalls in the Diagnosis of Coeliac Disease and Gluten-Related Disorders. *Nutrients* 2020;12(6):1711.

⁶ JE. Rubin, SE. Crowe. Celiac Disease. *Ann Intern Med* 2020;172(1):1-16.

⁷ J. Dionne, AC. Ford, Y. Yuan i wsp. A systematic review and meta-analysis evaluating the efficacy of a gluten-free diet and a low FODMAPs diet in treating symptoms of irritable bowel syndrome. *Am J Gastroenterol* 2018; 113:1290-1300.

⁸ E. Rinninella, M. Cintoni, MC. Mele et al. Irritable Bowel Syndrome (IBS) and Non-Celiac Gluten Sensitivity (NCGS): Where Is the Culprit Hiding? Nutritional Tips for Gastroenterologists. *Nutrients* 2019;11(10):2499.

⁹ FI. Cárdenas-Torres, F. Cabrera-Chávez, OG. Figueroa-Salcido et al. Non-Celiac Gluten Sensitivity: An Update. *Medicina (Kaunas)* 2021;57(6):526.

wrażliwością na gluten znacznie częściej doświadczają objawów pozajelitowych, co może być istotne z punktu widzenia diagnostycznego¹.

Wartość odżywcza diety

Gluten jest to wspólna nazwa mieszaniny białek – prolamin i glutein, które znajdują się w ziarnach zbóż. Składa się z gliadyny w pszenicy, sekaliny w życie, hordeiny w jęczmieniu i aweniny w owsie. W technologii żywności gluten jest szczególnie pożądanym, ponieważ dzięki swoim właściwościom zapewnia wysoką jakość wypieków oraz determinuje teksturę i smak przetworzonej żywności². Ziarna pszenicy odznaczają się dużą ilością antyoksydantów, które chronią organizm przed powstawaniem wolnych rodników a tym samym zapobiegają wielu chorobom przewlekłym. Dodatkowo jest to niezwykle cenne źródło aminokwasów, minerałów, witamin, fito-związków oraz włókien roślinnych, będących niezbędnym elementem odpowiednio zbilansowanej diety. Szczególnie bogate w wyżej wymienione składniki są produkty pełnoziarniste³.

Dieta bezglutenowa wymaga całkowitej eliminacji pszenicy, żyta i jęczmienia⁴. Bazuje na połączeniu naturalnie bezglutenowej żywności oraz bezglutenowych zamienników wytworzonych na bazie zbóż. Istnieje duża grupa żywności, która naturalnie nie zawiera glutenu. Należą do nich warzywa i owoce, świeże nieprzetworzone ryby, mleko i produkty mleczne (kefir, ser biały, jogurt naturalny), jaja oraz tłuszcz. Do naturalnie bezglutenowych zbóż można zaliczyć ryż, kukurydzę, grykę, proso, amarantus, quinoa, teff, sorgo oraz kasze ze zbóż naturalnie bezglutenowych (np. kasza jaglana z prosa)⁵. Przestrzeganie wytycznych GFD dotyczy także eliminacji ukrytych źródeł glutenu oraz potencjalnego zanieczyszczenia krzyżowego artykułów spożywczych⁶. Okazuje się, że wiele produktów niepozornych, takich jak wędliny, zupy, sosy czy lody zawierają ukryty gluten. Co znamienne, zdarza się, że nawet w produktach określanych jako bezglutenowe może się on pojawić. Dzieje się tak, ponieważ produkty zawierające gluten są często przetwarzane i przechowywane w tym samym miejscu, w wyniku czego dochodzi do zanieczyszczenia krzyżowego⁷. Gwarancją bezpieczeństwa i zgodności z

¹ E. Rinninella, M. Cintoni, MC. Mele, A. Gasbarrini. Irritable Bowel Syndrome (IBS) and Non-Celiac Gluten Sensitivity (NCGS): Where Is the Culprit Hiding? Nutritional Tips for Gastroenterologists. *Nutrients* 2019;11(10):2499.

² N. Asri, M. Rostami-Nejad, RP. Anderson RP, K. Rostami. The Gluten Gene: Unlocking the Understanding of Gluten Sensitivity and Intolerance. *Appl Clin Genet* 2021; 14:37–50.

³ K. Buczyłko. Nie tylko alergeny: ziarno pszenicy. *Alergia* 2016; 2:31-35.

⁴ AB. Cichewicz, ES. Mearns, A. Taylor et al. Diagnosis and Treatment Patterns in Celiac Disease. *Dig Dis Sci* 2019;64(8):2095-2106.

⁵ Polskie Stowarzyszenie Osób z Celiakią i na Diecie Bezglutenowej. Dieta bezglutenowa – produkty dozwolone i zabronione. <https://celiakia.pl/produkty-dozwolone/> (05.03.2022).

⁶ KA. Bascuñán, MC. Vespa, M. Araya. Celiac disease: understanding the gluten-free diet. *Eur J Nutr* 2017;56(2):449-459.

⁷ A. Itzlinger, F. Branchi, L. Elli, M. Schumann. Gluten-Free Diet in Celiac Disease-Forever and for All? *Nutrients* 2018;10(11):1796.

wymogami Europejskiego Systemu Licencyjnego jest znak przekreślonego kłosa na opakowaniu produktów bezglutenowych, a w szczególności wędlin, makaronów, słodczy i deserów (Rys.1)¹.

Rysunek 1. Licencjonowany Znak Przekreślonego Kłosa

Duże wyzwanie dla całego przemysłu spożywczego stanowi dostarczenie bezpiecznej żywności, która będzie chociaż częściowo przypominała w smaku i wyglądzie produkty zbożowe. Pomimo, iż dokonano znacznych postępów w tym zakresie, nadal na rynku można znaleźć żywność o niskiej smakowitości i wartości odżywczej. Komercyjne i oczyszczone produkty bezglutenowe powstają najczęściej ze skrobi lub rafinowanej mąki, przez co cechują się niską zawartością błonnika². Są mniej aromatyczne, mają nieprzyjemny smak i obniżoną lepkość chleba³. Dodatkowo produkty bezglutenowe mają wysoki indeks glikemiczny. Często jest dodatek oleju palmowego, mikrokapsułkowanego wysokotłuszczowego proszku czy śmietanki w proszku, które służą poprawie smakowitości żywności a tym samym zwiększają ich kaloryczność⁴. W dłuższej perspektywie taki sposób żywienia może prowadzić do otyłości, zwiększa ryzyko rozwoju zespołu metabolicznego, negatywnie wpływa na poziom glukozy we krwi oraz metabolizm lipidów⁵.

Długotrwała dieta eliminacyjna może nie być odpowiednio zbilansowana, ze względu na nadmierne spożycie energii, cukrów prostych, nasyconych kwasów tłuszczowych oraz potencjalny spadek spożycia minerałów i witamin, w tym wapnia, magnezu, cynku, witaminy B12, kwasu foliowego oraz witaminy

¹ I. Wilk, A. Dobrzycka. Celiakia – definicja, diagnoza, objawy i sposób leczenia. *Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne* 2020;10(4):255–262.

² AV. Balakireva, AA. Zamyatin. Properties of Gluten Intolerance: Gluten Structure, Evolution, Pathogenicity and Detoxification Capabilities. *Nutrients* 2016;8(10):644.

³ A. Lerner, T. O'Bryan, T. Matthias. Navigating the Gluten-Free Boom: The Dark Side of Gluten Free Diet, *Front Pediatr* 2019; 7:414.

⁴ C. Lamacchia, A. Camarca, S. Picascia et al. Gluten-Free Food: How to Reconcile Nutritional and Technological Properties of Wheat Proteins with Safety for Celiac Disease Patients. *Nutrients* 2014; 6(2):575–590.

⁵ M. Marciniak, A. Szymczak-Tomczak, I. Kreła-Kaźmierczak. Multidimensional Disadvantages of a Gluten-Free Diet in Celiac Disease: A Narrative Review. *Nutrients* 2021; 13(2):643.

D. Unikanie wszystkich zbóż zawierających gluten oznacza także wykluczenie cennego źródła białka¹. Dieta bezglutenowa przyczynia się również do niekorzystnych zmian w składzie mikroflory jelitowej i tworzenia się środowiska prozapalnego. Dotyczy to zarówno osób zdrowych, jak i pacjentów cierpiących na choroby glutenezależne². Jak donoszą wyniki badań, osoby stosujące dietę bez glutenu odznaczają się także wyższym stężeniem arsenu w próbkach moczu oraz zwiększoną zawartością kadmu, rtęci i ołowiu w surowicy krwi. Bioakumulacja metali ciężkich zależy głównie od rodzaju spożywanej żywności. Może to być związane ze znacznie większą konsumpcją ryżu oraz ryb i owoców morza³.

Podsumowanie

Wprowadzenie restrykcji w zakresie przygotowywania i spożywania posiłków jest jednym z zasadniczych sposobów leczenia zaburzeń związanych z glutenem, do których należą m.in. celiakia, choroba Duhringa, alergja na gluten, a także nieceliakalna nadwrażliwość na gluten. Ten szczególny sposób żywienia stanowi wyzwanie dla chorych zarówno pod względem licznych ograniczeń jak i trudności w jej zbilansowaniu. Pomimo, że koncepcje diety są proste, wszelkie zmiany w sposobie odżywiania mają znaczący oraz głęboki wpływ na jakość życia pacjenta. Wynika to przede wszystkim z dostępności, walorów smakowych, kosztów i bezpieczeństwa żywności bezglutenowej oraz zanieczyszczenia krzyżowego⁴. Samodzielne ograniczenie spożycia glutenu może wiązać się z poważnymi konsekwencjami niedoboru niezbędnych składników odżywczych, alienacji społecznej wynikającej ze specyficznej diety, a w niektórych przypadkach nawet rozwojem zaburzeń odżywiania takich jak ortoreksja⁵.

BIBLIOGRAFIA

1. Al-Toma A, Volta U, Auricchio R, et al. European Society for the Study of Coeliac Disease (ESsCD) guideline for coeliac disease and other gluten-related disorders. *United European Gastroenterol J* 2019;7(5):583-613.
2. Asri N, Rostami-Nejad M, Anderson RP, Rostami K. The Gluten Gene: Unlocking the Understanding of Gluten Sensitivity and Intolerance. *Appl Clin Genet* 2021; 14:37–50.
3. Buczyłko K. Nie tylko alergeny: ziarno pszenicy. *Alergia* 2016; 2:31-35.
4. Balakireva AV, Zamiatnin AA. Properties of Gluten Intolerance: Gluten Structure, Evolution, Pathogenicity and Detoxification Capabilities. *Nutrients* 2016;8(10):644.

¹ I. Rybicka. The Handbook of Minerals on a Gluten-Free Diet, *Nutrients* 2018; 10(11):1683.

² J. Michałowska, K. Pastusiak, P. Bogdański. Kontrowersje wokół glutenu. *Varia Medica* 2018; 2(1):13–19.

³ SL. Raehsler, RS. Choung, EV. Marietta et al. Accumulation of heavy metals in people on a gluten-free diet. *Clin Gastroenterol Hepatol* 2018; 16:244-251.

⁴ ML. Moreno, A. Rodríguez-Herrera, C. Souca, I. Comino. Biomarkers to monitor gluten-free diet compliance in celiac patients *Nutrients*, 2017; 9(1):56.

⁵ A. Taetzsch, SK. Das, C. Brown et al. Are gluten-free diets more nutritious? An evaluation of self-selected and recommended gluten-free and gluten-containing dietary patterns. *Nutrients* 2018;10: E1881.

5. Bascuñán KA, Vespa MC, Araya M. Celiac disease: understanding the gluten-free diet. *Eur J Nutr* 2017;56(2):449-459.
6. Catassi C, Fasano A. Celiac disease diagnosis: simple rules are better than complicated algorithms. *Am J Med* 2010; 123:691–693.
7. Cichewicz AB, Mearns ES, Taylor A et al. Diagnosis and Treatment Patterns in Celiac Disease. *Dig Dis Sci* 2019;64(8):2095-2106.
8. Cárdenas-Torres FI, Cabrera-Chávez F, Figueroa-Salcido OG et al. Non-Celiac Gluten Sensitivity: An Update. *Medicina (Kaunas)* 2021;57(6):526.
9. Caio G, Volta U, Sapone A et al. Celiac disease: a comprehensive current review. *BMC Med* 2019; 17(1):142.
10. Dionne J, Ford AC, Yuan Y i wsp. A systematic review and meta-analysis evaluating the efficacy of a gluten-free diet and a low FODMAPs diet in treating symptoms of irritable bowel syndrome. *Am J Gastroenterol* 2018; 113:1290-1300.
11. Hill ID, Fasano A, Guandalini S et al. NASPGHAN clinical report on the diagnosis and treatment of gluten-related disorders. *J Pediatr Gastroenterol Nutr* 2016; 63:156–165.
12. Itzlinger A, Branchi F, Elli L, Schumann M. Gluten-free Diet in Celiac Disease—Forever and for All? *Nutrients* 2018;10(11):1796.
13. Jericho H, Sansotta N, Guandalini S. Extraintestinal manifestations of celiac disease: Effectiveness of the gluten-free diet. *J Pediatr Gastroenterol Nutr* 2017;65(1):75–79.
14. Kargulewicz A. Dieta bezglutenowa – kiedy jej stosowanie ma sens? *Lekarz POZ* 2020;6(5):286-289.
15. Kostopoulou O, Devereaux-Walsh C, Delaney BC. Missing celiac disease in family medicine: the importance of hypothesis generation. *Med Decis Mak* 2009; 29:282–290.
16. Lebwohl B, Ludvigsson JF, Green PH. Celiac disease and non-celiac gluten sensitivity. *BMJ* 2015;351:h4347.
17. Lamacchia C, Camarca A, Picascia S et al. Gluten-Free Food: How to Reconcile Nutritional and Technological Properties of Wheat Proteins with Safety for Celiac Disease Patients. *Nutrients* 2014; 6(2):575–590.
18. Lerner A, O'Bryan T, Matthias T. Navigating the Gluten-Free Boom: The Dark Side of Gluten Free Diet, *Front Pediatr* 2019; 7:414.
19. Market Analysis Report, Gluten-Free Products Market Size, Share, Industry Report, 2020-2027.
20. Michałowska J, Pastusiak K, Bogdański P. Kontrowersje wokół glutenu. *Varia Medica* 2018;2(1):13–19.
21. Marciniak M, Szymczak-Tomczak A, Krela-Kaźmierczak I. Multidimensional Disadvantages of a Gluten-Free Diet in Celiac Disease: A Narrative Review. *Nutrients* 2021; 13(2):643.
22. Moreno ML, Rodríguez-Herrera A, Souca C, Comino I. Biomarkers to monitor gluten-free diet compliance in celiac patients *Nutrients*, 2017; 9(1):56.
23. Orkusz A, Garaszczuk A. Gluten w żywności – korzyści i zagrożenia. *Nauki Inżynierskie i technologie* 2018;4(31):52-64.
24. Pearlman M, Casey L. Who should be gluten-free? A review for the general practitioner. *Med Clin N Am* 2019; 103:89-99.

25. Polskie Stowarzyszenie Osób z Celiakią i na Diecie Bezglutenowej. Celiakia i dieta bezglutenowa. Praktyczny poradnik, 2018.
26. Polskie Stowarzyszenie Osób z Celiakią i na Diecie Bezglutenowej. Dieta bezglutenowa – produkty dozwolone i zabronione. <https://celiakia.pl/produkty-dozwolone/> (05.03.2022).
27. Rubin JE, Crowe SE. Celiac Disease. *Ann Intern Med* 2020;172(1):1-16.
28. Reunala T, Salmi TT, Hervonen K et al. Dermatitis Herpetiformis: A Common Extraintestinal Manifestation of Coeliac Disease. *Nutrients*. 2018;10(5):602.
29. Rybicka I. The Handbook of Minerals on a Gluten-Free Diet, *Nutrients* 2018; 10(11):1683.
30. Raehsler SL, Choung RS, Marietta EV et al. Accumulation of heavy metals in people on a gluten-free diet. *Clin Gastroenterol Hepatol* 2018; 16:244-251.
31. Rinninella E, Cintoni M, Mele MC et al. Irritable Bowel Syndrome (IBS) and Non-Celiac Gluten Sensitivity (NCGS): Where Is the Culprit Hiding? Nutritional Tips for Gastroenterologists. *Nutrients* 2019;11(10):2499.
32. Schiepatti A, Savioli J, Venero M et al. Pitfalls in the Diagnosis of Coeliac Disease and Gluten-Related Disorders. *Nutrients* 2020;12(6):1711.
33. Taetzsch A, Das SK, Brown C et al. Are gluten-free diets more nutritious? An evaluation of self-selected and recommended gluten-free and gluten-containing dietary patterns. *Nutrients* 2018;10: E1881.
34. Wilk I, Dobrzycka A. Celiakia – definicja, diagnoza, objawy i sposób leczenia. *Pielęgniarstwo i Zdrowie Publiczne* 2020;10(4):255–262.

Gluten-free diet as a nutritional management in people with impaired gluten control

Summary: In recent years, gluten-free products have become more and more popular. The introduction of restrictions on the preparation and consumption of meals is one of the essential ways of treating gluten-related disorders. At the same time, more and more consumers, despite the lack of medical indications, are switching to a gluten-free diet due to the prevailing fashion. The purpose of this chapter was to present the medical indications for a gluten-free diet. This particular method of nutrition is a challenge for patients both in terms of numerous limitations and difficulties in balancing it. Although the concepts of diet are simple, any changes in the way you eat have a significant and profound impact on your quality of life.

Key words: gluten-free diet, gluten, celiac disease, non-celiac gluten sensitivity, allergy.

IEOES

an
ECLSS
International
organization

International Eurasian Conference on **Educational & Social Studies**

Guarda, Portugal

August 27 - 28, 2022

KEYNOTE SPEAKERS

Ervis Martani, Ph.D.
University of Genoa, Italy

Supporting the education of children with refugee background: Canada's policy and experience

Jose Luis Ubago-Jiménez, Ph.D.

Inmaculada García-Martínez, Ph.D.
University of Granada, Spain

Psychosocial factors and digital competence of future teachers

... fruitful discussions
... participation via ZOOM
... a unique opportunity
to build collaboration

Submit abstracts

August 20, 2022

hosted by

**POLI
TÉCNICO
GUARDA**
The Polytechnic of Guarda

by
an internationally
joint consortium

for further information
<https://www.eclass.org/portugal>

Eurasian Conference on
Language & Social Sciences

June 29 - 30, 2022

Gjakova, Kosovo

XIV

Programi i Konferencës
CONFERENCE PROGRAM
Konferans Programi

Universiteti · University
FEHMI AGANI
GJAKOVË

This page was intentionally left blank.

Hadum Mosque

GUIDED TOUR

“Gjakova City”
June 29, 2022

16:00 – 16:30

Visit a “Old (Big) Pazar”

16:30 – 17:00

Visit Hadum Mosque

17:00 – 17:40

Visit “Bektashi Tekke” or “Shej Emin Tekke”

17:40 – 18.00

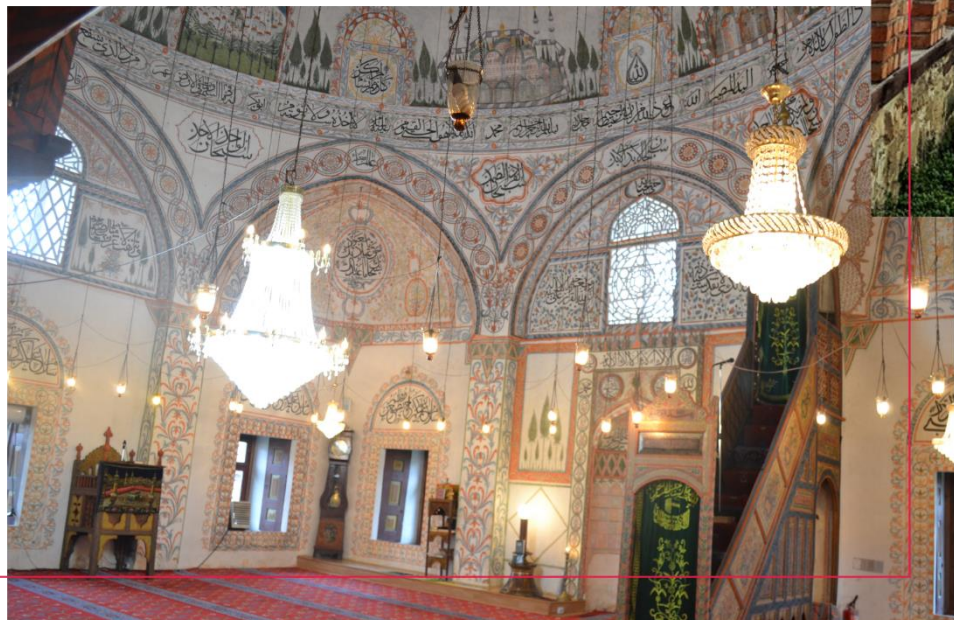
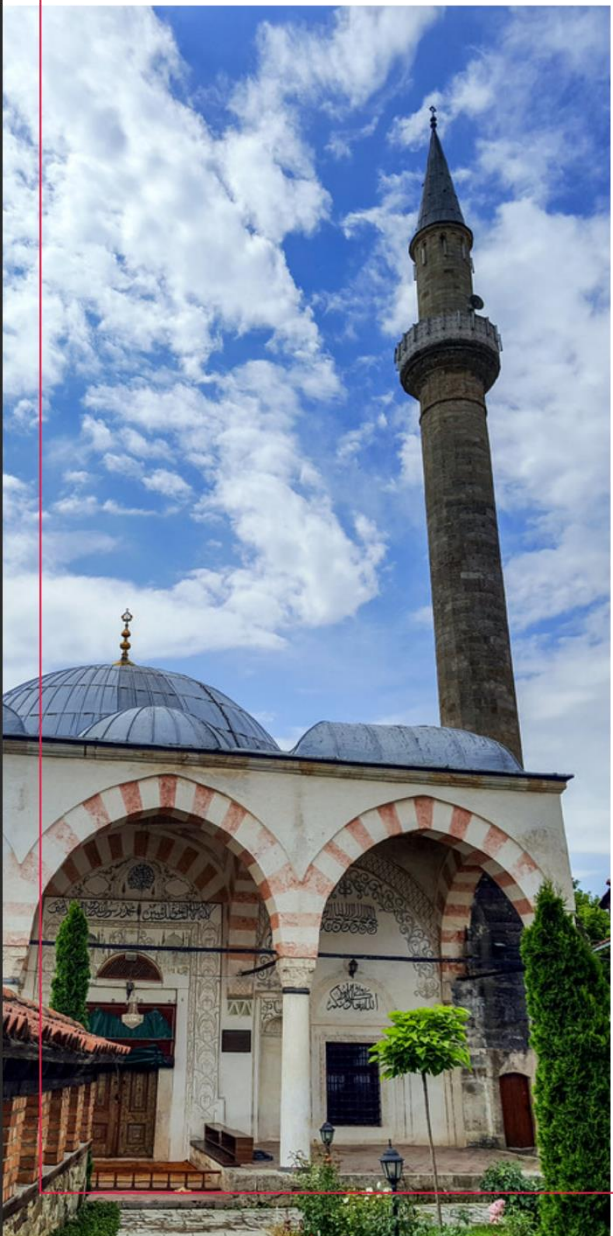
Complex of Albanian Prizren League in Gjakova

The obelisk dedicated to the martyrs killed in war of 1878.

The Maxharr Pasha grave of the year 1878.

18:00 – 19:00

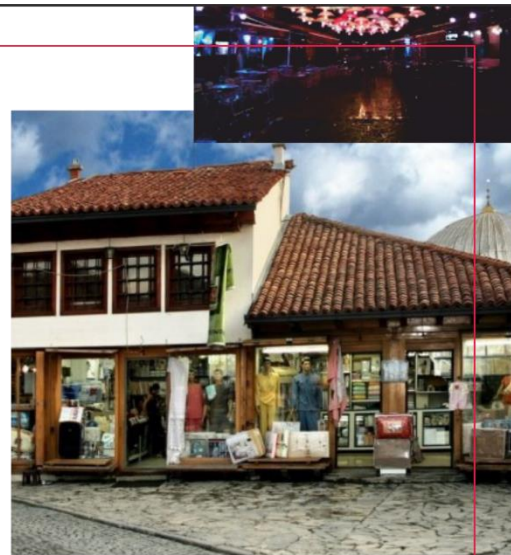
Visit „Memorial of Meje“

The Old Bazaar

The Old Bazaar (Albanian: Pazari i vjetër; Serbian: Стари базар / Stari bazar) in Gjakova is the oldest bazaar in Kosovo[a] (also known as Çarshia e Madhe (Grand Bazaar) or Dakovica. Mëhalla e Hadumit, the historical neighborhood where it is located also houses the city's oldest mosque, *the Hadum Mosque* (Xhamia e Hadumit), which dates from the 15th century. The Old Bazaar was burnt and destroyed and then it was reconstructed after suffering damage during the 1999 war (the last war in Kosovo). The bazaar is linked to the city centre, just five minutes away via the IslamBegu Bridge. The bazaar covers an area of about 35,000 m² (380,000 sq ft) and the length of its main road is 1 km, with about 500 shops situated along it.

The Hadum Mosque

The Hadum Mosque (Albanian: Xhamia e Hadumit, Turkish: Hadım Camisi) in Gjakova, Kosovo was built in the last decade of the 16th century (1594/95) and was financed by Hadum Sylejman Efendia – Hadum Aga, which explains the name of the mosque. The mosque was built on the property of Jakë Vula and is located in the Old Bazaar.

A rectangular, dome-covered structure, it belongs to the classic forms of mosque of the Islamic-Kosovar style. Around the mosque there are tombs with sculpted decorations and engraved with epithets in the old Ottoman language. The tombs belonged to the most respected families in Gjakova. There also used to be a "hamam", but it was destroyed during World War II. The entrances are covered with floral paintings, geometrical shapes, citations from the Qur'an and arabesques. In 1999, the surrounding complex was burned to the ground and only the mosque and the minaret along with some damaged arabesques survived.

Sheh Emin's Tekke

The tekke belongs to Saadi order. It was constructed in 1730, and it was reconstructed in 1856 by Sheh Emin himself, a known Gjakova's architect, who designed many buildings and different architectural complexes.

In the architectural aspect, the building belongs to civic national architecture. It presents a complex of buildings with tekke, mausoleum, samahane (praying room), springs, houses and other buildings. In its interior as well as exterior it is rich with decorative elements of carved wood. This building is famous for its guest room in the upper floor shaped as an octagonal.

Kompleksi Memorial Meje

Meja Memorial Complex - This memorial complex was built in honor of the 377 martyrs of the Meja Massacre. The Meja massacre was carried out by the Serbian state apparatus on April 27, 1999 in the village of Meje, near Gjakova. In this massacre, 377 civilians were executed in a genocidal manner, mainly men, Albanians, Muslims and Catholics regardless of religion. After the massacre, the bodies of the massacred were put in trucks and sent to mass graves in Serbia, to hide the traces of the crime. Some of the massacred are still missing. The memorial complex started to be built in 2013, by the Municipality of Gjakova.

DAY 1 – June 29, 2022

Wednesday

**Plenary Sessions on Day 1 are planned to be on-site/physical sessions and activities.
Each plenary session will last for one hour (60min.) approximately.**

10:30 – 11:00 (Kosovo)

Registration

**Opening Remarks
CONFERENCE HALL**

University of Gjakova, Faculty of Philology

Artan NIMANI, Ph.D.

Rector, University of Gjakova ‘Fehmi Agani’

Conference Chair

11:00 – 12:00 (Kosovo)

Hasan KARACAN, Ph.D.

Cyprus Science University

Conferecne Coordinator

ON-SITE SESSIONS

12:00 – 13:00 (Kosovo)

Plenary Sessions 1

13:00 – 14:00 (Kosovo)

LUNCHTIME

14:00 – 15:00 (Kosovo)

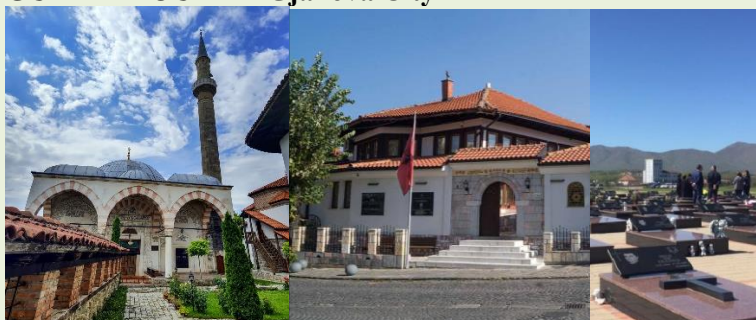
Plenary Sessions 2

15:00 – 16:00 (Kosovo)

Plenary Sessions 3

GUIDED TOUR “Gjakova City”

16:00 – 19:00 (Kosovo)

DAY 2 – June 30, 2022

Thursday

**Plenary Sessions on Day 2 are planned to be online / virtual sessions.
Each plenary session will last for one hour (60min.) approximately.**

ZOOM Links and/or IDs to join the online sessions will be included in the tables for the sessions.

10:00 – 11:00 (Kosovo)

Plenary Sessions 4

11:00 – 12:00 (Kosovo)

Plenary Sessions 5

12:00 – 13:00 (Kosovo)

Plenary Sessions 6

13:00 – 14:00 (Kosovo)

LUNCHTIME

14:00 – 15:00 (Kosovo)

Plenary Sessions 7

15:00 – 16:00 (Kosovo)

Plenary Sessions 8

16:00 – 17:00 (Kosovo)

Plenary Sessions 9

17:00 – 18:00 (Kosovo)

Plenary Sessions 10

**ONLINE SESSIONS
ZOOM SESSIONS**

Universiteti · University
FEHMI AGANI
GJAKOVË

Eurasian Conference on Language & Social Sciences

June 29 - 30, 2022

Gjakova, Kosovo

XIV

plenary
sessions
Day 1

SESSIONS 1 ROOM 1

12:00 – 13:00 (Kosovo)

Language: **Albanian**

University of Gjakova 'Fehmi Agani'
Faculty of Philology, Faculty of Education, Kosovo

Safet KRASNIQI, Qefsere PAJAZITI, Rilind HOTI, Valton SHALA	Customary Sources of International Humanitarian Law, Geneva Conventions and Their Relationship with the Second Additional Protocol of the Geneva Conventions of 1949 Relating to the Protection of Victims in the Non-International Armed Conflicts
Elona GJATA	What are Gorani?
Ermira MEHMETI, Evis HUDHËRA	Linguistic features in the work of Nermin Vlora Falaski (novel "Tomorrow of time")
Vaxhid SADRIU	The Importance of the Press and Other Media in Terms of Criminal Law
Behxhet GAXHIQI, Zeqir HASHANI	Psychological disorders and socio-economic status of patients with diabetes

Session Chair: *Labinot BERISHA* / Safet KRASNIQI

SESSIONS 1 ROOM 2

12:00 – 13:00 (Kosovo)

Language: **Albanian**

University of Gjakova 'Fehmi Agani'
Faculty of Philology, Faculty of Education, Kosovo

Yllka IMERI, Senad NEZIRI Përparim DINAJ, Anita GASHI	Dialectic Features in the Dialect of Shkodra and Ulqin
Adonis TAHIRI	The difference between Kosovo and Estonia in terms of local self-government
Petrit NIMANI, Alma Pacarizi – OSMANI, Artan MALOKU	Digital Public Administration Services in Kosovo
Petrit NIMANI, Alban MALIQI, Alma Pacarizi – OSMANI, Artan MALOKU	Process of Transformation and Organization of Legal System in Kosovo
Sadik HAXHIU, Liridon DALIPI	Expenditures of Political Parties in Electoral Campaigns

Session Chair: Yllka IMERI / Petrit NIMANI

SESSIONS 1 ROOM 3

12:00 – 13:00 (Kosovo)

Language: **English**

University of Gjakova 'Fehmi Agani'
Faculty of Philology, Faculty of Education, Kosovo

Kameel AHMADY

The Relation between Temporary Marriage and Early Child Marriage in Iran with a Focus on Environmental Conditions such as Religion and Culture

Xixëllonjë NEBIHU

Examining Instructional Practices for Improving Multilingual Learners' Academic Language in Writing: An Action Research Study

*Cihata ATAR, Özlem ASLAN BAĞCI
Hakkı BAĞCI*

Development of a Mobile Application to Teach English to Hearing-Impaired Students

Kameel AHMADY

Inequality in living standards due to the widening gender gap in poverty: Early child marriage (ECM) consequences in Iran

Session Chair: *Kameel AHMADY / Elsa VULA*

SESSIONS 1 ROOM 4

12:00 – 13:00 (Kosovo)

Language: **Turkish**

University of Gjakova 'Fehmi Agani'
Faculty of Philology, Faculty of Education, Kosovo

Soner YILDIRIM

Harika BIRLAYOLI MOLLAKUQE

The Effect of Family and Teachers on Child Development and Education

*Ayşe ÇOBAN, Orhan ÇOBAN
Ayşe GÜR*

International Competitiveness of the Carpet Industry: The Case of Gaziantep

*Ayşe ÇOBAN, Orhan ÇOBAN
Ayşe GÜR*

The Relationship Between Exports and Exchange Rate in Turkey: An Ardl Bounds Testing Approach

Session Chair: *Orhan ÇOBAN*

SESSIONS 2 ROOM 1

14:00 – 15:00 (Kosovo)

Language: **Turkish**

University of Gjakova 'Fehmi Agani'
Faculty of Philology, Faculty of Education, Kosovo

Veysi GÜNAL

Tourism Mobility Between Turkey and Kosovo

Abdulkadir GÜZEL
Mehmet ÖZCANLI

Natural Geographical Factors Affecting the Formation of
Göbeklitepe

Mehmet Sait ŞAHİNALP

Impact of Covid-19 Pandemic on Divorce Number and Crude
Divorce Rate in Turkey

Ahmet Serdar AYTAÇ, Faruk BİNGÖL
Tuncer DEMİR

Kavtepe Volcanism and Its Importance in terms of Jeomiras

Session Chair: Veysi GÜNAL

SESSIONS 2 ROOM 2

14:00 – 15:00 (Kosovo)

Language: **Turkish**

University of Gjakova 'Fehmi Agani'
Faculty of Philology, Faculty of Education, Kosovo

Ekrem BEKTAŞ

Reading Muhammad the Prophet Through a "Salvele"

Mehmet AKBIYIK

The Effects of Adding Göbeklitepe (Şanlıurfa) to the UNESCO
World Cultural and Natural Heritage List on Visitor Numbers

Mehmet BOZKOYUN

A Place That Can Be Added To Tourism In Şanlıurfa: Edşan Hill

Salih TUR, Ayşe Hümeýra SÜZEN

The Case of Alienation in Ebu'l-'Alâ El-Maarri's Poems

Session Chair: Mehmet AKBIYIK

SESSIONS 2 ROOM 3

14:00 – 15:00 (Kosovo)

Language: **English**

University of Gjakova 'Fehmi Agani'
Faculty of Philology, Faculty of Education, Kosovo

Kimete CANAJ Metaphors used during pandemic time of Covid 2019 in Kosovo

Idriz KOVAÇI, Alberta TAHIRI Economic growth and the impact of tourism in Kosovo

Kimete CANAJ, Dafinë KAÇURI Metaphors used in Foreign Language Learning during pandemic time of Covid 2019 in Kosovo

Idriz KOVAÇI, Alberta TAHIRI, Nora DRAGA, Hekuran SABEDINI Cultural heritage and tourism in Prizren

Hekuran SABEDINI, Idriz KOVAÇI, Alberta TAHIRI The relationship between the five dimensions of personality and performance at work in management workers in the organizations "etc", "viva fresh" and "albi mall"

Session Chair: *Kimete CANAJ / Idriz KOVAÇI*

SESSIONS 2 ROOM 4

14:00 – 15:00 (Kosovo)

Language: **Albanian / English**

University of Gjakova 'Fehmi Agani'
Faculty of Philology, Faculty of Education, Kosovo

Kushtrim BERISHA Reasons behind Code Switching from Albanian to English among Albanian Speakers

Dafinë Ibrahim KAJURI, Antigona UKËHAXHAJ, Kimete CANAJ, Laura NAKA Online learning challenge for medical students during pandemic situation of COVID'19

Arlinda SAHATQIJA, Rozafa VOCAJ, Lira KOLLQAKU, Laura NAKA Students' Perceptions of Hybrid Learning in post COVID-19 period

Antigona UKËHAXHAJ, Dafina KAÇURI, Vanesa TANUSHI, Faton HOXHA Knowledge, Attitude and Eating Habits of Diabetes Mellitus among Rural Population in Municipality of Gjakova

Session Chair: Antigona UKËHAXHAJ

SESSIONS 3 ROOM 1

15:00 – 16:00 (Kosovo)

Language: **Albanian**

University of Gjakova 'Fehmi Agani'
Faculty of Philology, Faculty of Education, Kosovo

Abedin SELIMAJ, Artan NIMANI, Sherif SEJDIU, Fehmi AJVAZI, Fadil OSMANI	Secret Alliances of the Balkan States and Genocide Against Albanians
Petrit HASANAJ, Leonora Haliti RUDHANI, Artan NIMANI	The influence of Covid-19 on Tourism: Transformation potential and the implications for a stable recovery of the tourism industry in Kosovo
Muhamet LAMA, Petrit NIMANI, Sherif SEJDIU, Artan MALOKU	Trafficking and Prostitution in the Country and Region, General Look (Kosovo-Region)
Makfirete KRASNIQI	The principle of economy and efficiency to the judgment due to absence and to the judgment based on disobedience/ non-compliance on contested procedure
Anita CUCOVIĆ, Abedin SELIMAJ	Complexity of leadership theories, models and their linking with leadership in Kosovo

Session Chair: Sherif SEJDIU / Petrit HASANAJ

SESSIONS 3 ROOM 2

15:00 – 16:00 (Kosovo)

Language: **Albanian / English**

University of Gjakova 'Fehmi Agani'
Faculty of Philology, Faculty of Education, Kosovo

Brikenë CERAJA-BEKA	Skanderbeg's figure at Unlucky Scanderbeg of De Rada and Skanderbeg's History of Naim Frashëri
Migena ARLLATI	Overview on the form of construction of the frazeological units used in the Gjakova spoken
Artan NIMANI, Fitore ISLAMI, Bekim KAMERI	Religious Tolerance in Kosovo
Mimoza HASANI - PLLANA	Sami Frasheri in Albanian and Turkish Print Culture in the 19th Century

Session Chair: Mimoza HASANI - PLLANA / Migena ARLLATI

Universiteti · University
FEHMI AGANI
GJAKOVË

plenary
sessions
Day 2

**Eurasian Conference on
Language & Social Sciences**

June 29 - 30, 2022

Gjakova, Kosovo

XIV

SESSIONS 4 HALL A

10:00 – 11:00 (Kosovo)

Language: **Turkish**

Join ZOOM session:

<https://us02web.zoom.us/j/82915065650?pwd=WsCOtJBxBdr-MotufRfpHcnKTPGMCO.1>

ID: 829 1506 5650

Pass: 461936

Sevdiye ERSOY YILMAZ

The Effect of Employer Brand Value Perceptions of Potential Employees on Firm Preferences

Kübranur KARA

A Comparison on the Transformation of a Traditional Shopping Space and a Contemporary Modern and Luxury Shopping Center in the Context of Urban Texture: The Example of Grand Bazaar and İstinyepark Shopping Center

Fadimeana ÇELEBİ, Süleyman GÖKSOY

The Consequences of Teachers' Trust and Distrust in School Administrators

Bedri MERMUTLU

Balkan Immigrants Laying in Bursa Cemeteries: Prizren Region Immigrants

Khatire GULIYEVA

Azerbaijan-Turkey. A look at the philosophy of unity and solidarity of the Shusha Declaration in the context of history and modernity

Session Chair: Bedri MERMUTLU

SESSIONS 4 HALL B

10:00 – 11:00 (Kosovo))

Language: **Turkish**

Join ZOOM session:

https://us02web.zoom.us/j/87530296433?pwd=w7l6l7RWlZlBlddvCOviiP_RnXFyfT.1

ID: 875 3029 6433

Pass: eclss

*Sebahattin KARTAL,
Aysel ARSLAN*

Problem Solving Skills of Pre-School Students

*Sebahattin KARTAL, Aysel ARSLAN, Ayşe
KOZU*

Early Numeracy Assessment Skills of Pre-School Children

Hilal DİNÇ, Tayfun TUTAK

Why Singapore Mathematics

Büşra NAYIROĞLU, Tayfun TUTAK

Impact on the Student Success of Geogebra-Supported Student on Class 8 "Graphic of Linear Equalizations

Asuman BOLKAN

A Contemporary Review Study on Mobbing

Session Chair: Aysel ARSLAN

SESSIONS 5 HALL A

11:00 – 12:00 (Kosovo)

Language: **English**

Join ZOOM session:

<https://us02web.zoom.us/j/82915065650?pwd=WsCOtJBxBdr-MotufRfpHcnKTPGMCO.1>

ID: 829 1506 5650

Pass: 461936

Resul GEYIK

The Concept of Bilingualism and Semilingualism in the Semantics of Kurdish and Turkish

Agnieszka Lewicka-ZELENT, Patrycja LINKIEWICZ

The specificity of the language of students and lecturers – generational discrepancies

Mahire ASLAN, Tuba GÖREN, Erdener ARISOY

Social Justice Leadership in School Management: A Literature Review

Arzu Alvan BOZDERELI, H. Ali AKER

Comparative Impact of Oil Prices on Tourism Receipts and Travel Only Tourism Receipts: Empirical Evidence from Ten Most Visited Destinations

Session Chair: Arzu Alvan BOZDERELI / Behxhet GAXHIQI

SESSIONS 5 HALL B

11:00 – 12:00 (Kosovo))

Language: **Turkish**

Join ZOOM session:

https://us02web.zoom.us/j/87530296433?pwd=w7l6l7RWlZlBlddvCOviiP_RnXFyft.1

ID: 875 3029 6433

Pass: eclss

Kamala Bahazar SALAMOVA, Jeyhun Hasan oqlu MAMEDOV

Dynamic Balance Principle and Learning System

Bora KAYA, Sezgi TURFANDA

The Role of Social Media Advertisements in Forming Brand Image: A Study on Generations

Aynur NOVRUZOVA

Thematic aspects of Aziz Nesin's works in Turkish children's prose

Vusal ISKENDERLI

The Concept of Justice in Nizami Ganjavi's Work

Fatma ERDOĞAN, Haki PEŞMAN

Cognitive Demand Research Trends in Mathematics and Science Education

Mehmet Ali POLAT

The Impact of Defense Expenditures on the Economy: The Case of Turkey

Session Chair: Aynur NOVRUZOVA

SESSIONS 6 HALL A

12:00 – 13:00 (Kosovo)

Language: **English**

Join ZOOM session:

<https://us02web.zoom.us/j/82915065650?pwd=WsCOtJBxBdr-MotufRfpHcnKTPGMCO.1>

ID: 829 1506 5650

Pass: 461936

Mahire ASLAN, Tuba GÖREN, Erdener ARISOY Toxic Leadership in School Management: A Literature Review

Hanna-Anastasiia MELNYCHUK Effectiveness of online learning of medical students during coronavirus infection (COVID-19)

Muhammed Ibrahim HAMOOD The Problem of Google Translate Translation of the English Nominal Clause into Arabic

Rita Bobuevna SALMORBEKOVA Nutrition as the Basis of Quality of Life

Ph.D. Jacek Przybylski The Potential of Using Roller Compacted Concrete Technology in Local Road Construction

Muhammad Faizal A. GHANI, Saiful Adli Ab RAHIM, Harris Shah Abd. HAMID, Ricky AK LAWE A Need Analysis to Design a Malaysian Teacher Leadership Instrument

Session Chair: *Muhammed Ibrahim HAMOOD* / Muhammad Faizal A. GHANI

SESSIONS 6 HALL B

12:00 – 13:00 (Kosovo)

Language: **Turkish**

Join ZOOM session:

https://us02web.zoom.us/j/87530296433?pwd=w7l6l7RWlZIBLddvCOviiP_RnXFyft.1

ID: 875 3029 6433

Pass: eclss

Ruziya GULIYEVA Azerbaijan Epic Poetry in XIII-XIV Centuries and Azerbaijan Cultural Renaissance

Nazmiya AHUNDOVA Main themes of Azerbaijani poetry

Haki PEŞMAN, Fatma ERDOĞAN A Literature-Based Conceptualization of STEM Education

Saida BABAYEVA The woman and her place in society in the epic "Kitab - Dada Korkut"

Session Chair: *Fatma ERDOĞAN*

SESSIONS 7 HALL A

14:00 – 15:00 (Kosovo)

Language: **English / Turkish**

Join ZOOM session:

<https://us02web.zoom.us/j/82915065650?pwd=WsCOtJBxBdr-MotufRfpHcnKTPGMCO.1>

ID: 829 1506 5650

Pass: 461936

Recep ŞEHİTOĞLU	The Existence of Diplomatic Representatives in the Context of International Law
Asra BABAYIĞIT, Mehmet ÇAKICI	Prevalence and Risk Factors of Post-Traumatic Stress Disorder in a North Cyprus Household Adult Cross-Sectional Study
Ph.D. Joanna Wróblewska-Skrzek	Perceptions of relationship and infidelity by Polish youth
Zuzanna Siedlecka	The phenomenon of mobbing at work - causes and consequences
Fethi KAYALAR, Filiz KAYALAR	The Place and Importance of Seamless Learning Model in Language Education
Hatice IMAMOĞLU	Testing the Environmental Kuznets Curve on Carbon Productivity in Turkey

Session Chair: Recep ŞEHİTOĞLU

SESSIONS 7 HALL B

14:00 – 15:00 (Kosovo)

Language: **English / Albanian**

Join ZOOM session:

https://us02web.zoom.us/j/87530296433?pwd=w7l6l7RWlZlBLddvCOviiP_RnXFyft.1

ID: 875 3029 6433

Pass: eclss

Asdren TOSKA	The link between digital marketing and sales performance in family businesses in Kosovo
Ph.D. Agnieszka Wikarczyk	<i>Directions of changes in cost accounting in enterprises – in search of benefits</i>
M.Sc. Grzegorz Orłowski	Bezpieczeństwo danych, zagrożenia i ochrona
Ph.D. Martyna Kawińska	Seniors About Ageing and Old Age – An Example from Poland
Miran SADIKU	Corona Virus- its impact on social life

Session Chair: Nazli TYFEKÇI

SESSIONS 8 HALL A

15:00 – 16:00 (Kosovo)

Language: **English / Polish**

Join ZOOM session:

<https://us02web.zoom.us/j/82915065650?pwd=WsCOtJBxBdr-MotufRfpHcnKTPGMCO.1>

ID: 829 1506 5650

Pass: 461936

Ph.D. Izabela Bagińska

Analiza systemu motywacyjnego w przedsiğbiorstwie

Emilia Okarma

Zrównoważony rozwój i rola CSR w ekonomii współdzielenia

Ph.D. Henryk Wojtaszek

Analysis of the RES Potential in Accordance with the Energy Policy of the European Union

Ph.D. Jerzy Walkowiak

Społeczno-polityczna i gospodarcza doktryna ordoliberalizmu w historii gospodarczej Niemiec

M.Sc. Kamil Kietek

Zieleń w przestrzeniach publicznych a poczucie bezpieczeństwa mieszkańców miast

Session Chair: Hasan KARACAN / Mimoza Hasani PLLANA

SESSIONS 8 HALL B

15:00 – 16:00 (Kosovo)

Language: **English / Polish**

Join ZOOM session:

https://us02web.zoom.us/j/87530296433?pwd=w7l6l7RWlZlBLddvCOviiP_RnXFyFT.1

ID: 875 3029 6433

Pass: eclss

Ph.D. Jacek Krawczyk

Russia's Aggression Against Ukraine, Closure of Airspace and Consequences

M.Sc. Aleksandra Polak-Kruszyk

Motherhood in polish penitentiary units

Ph.D. Piotr Ptak

Fiscal Discipline in Public Finance of Czechia: Same Goal but Different Approach?

M.Sc. Michał Mrozek

Inflation phenomenon of the European Union: Impact of the COVID-19 Pandemic and the 2022 Russian invasion of Ukraine

Ph.D. Waldemar Perdion

System bezpieczeństwa lokalnego w Rzeczpospolitej Polskiej

Session Chair: M.Sc. Michał Mrozek

SESSIONS 9 HALL A

16:00 – 17:00 (Kosovo)

Language: **English / Polish**

Join ZOOM session:

<https://us02web.zoom.us/j/82915065650?pwd=WsCOtJBxBdr-MotufRfpHcnKTPGMCO.1>

ID: 829 1506 5650

Pass: 461936

Ph.D. Krzysztof Gawkowski	Cyberspace and its impact on the economy
Ph.D. Justyna Żylińska	Criminal liability for the breach of trust (Article 296 of the Penal Code) - reflections in the light of changes introduced in the context of the coronavirus pandemic
Katarzyna Latek-Olaszek	Wyzwania współprzywódtwa w firmach w rzeczywistości BANI
Ph.D. Tomasz Śmiałowski	Bezpieczeństwo frontendu aplikacji WWW
M.Sc. Grzegorz Czapski	Young people on the labor market in the era of Covid-19. Situation analysis

Session Chair: Hasan KARACAN

SESSIONS 9 HALL B

16:00 – 17:00 (Kosovo)

Language: **English / Polish**

Join ZOOM session:

https://us02web.zoom.us/j/87530296433?pwd=w7l6l7RWlZlBlddvCOviiP_RnXFyFT.1

ID: 875 3029 6433

Pass: eclss

Dawid Rożnowski	What religion does to your brain?
Jakub Choryński	Zastosowanie konwencjonalnych i niekonwencjonalnych instrumentów siłowych w polityce Unii Europejskiej wobec agresji Federacji Rosyjskiej w Ukrainie
Ph.D. Anna Misztal	Sustainable Development of Manufacturing Enterprises in the Socio-Economic Context. The Case of Poland and Germany
Mete Ünal Girgen, Erden Miray Yazgan Yalkin, Burak Kula	API Based Software Services Used in Digital Marketing: The case of five star hotels of Cyprus
Ph.D. Katarzyna Uklańska	Education, work and flexibility. Presentation of results of empirical research of polish academic Youth
Ph.D. Wojciech Klimski	Religious socialization of Polish students

Session Chair: Ali KORKUT

SESSIONS 10 HALL A

17:00 – 18:00 (Kosovo)

Language: **English / Polish**

Join ZOOM session:

<https://us02web.zoom.us/j/82915065650?pwd=WsCOtJBxBdr-MotufRfpHcnKTPGMCO.1>

ID: 829 1506 5650

Pass: 461936

Professor Piotr Maśloch

Directions of modern management development in the conditions of globalizatio

Ph.D. Agnieszka Klimska

Education for security in the face of global problems

Ph.D. Marcin Klimski

Tourism space as a source of conflicts - educational aspect

Katarzyna Lisowska

Mâcha MALAMBA MBUNGU
Mukendi KALONDA KERTUS

Language didactics and experimental research

Session Chair: Hasan KARACAN

SESSIONS 10 HALL B

17:00 – 18:00 (Kosovo)

Language: **English / Polish**

Join ZOOM session:

https://us02web.zoom.us/j/87530296433?pwd=w7l6l7RWlZlBlddvCOviiP_RnXFyft.1

ID: 875 3029 6433

Pass: eclss

Ph.D. Olga Adamczyk-Gruszka, Jakub Gruszka, Anna Zwierzyńska

Guidelines for Management of Healthcare Waste

Ph.D. Olga Adamczyk-Gruszka, Ph.D. Kamila Kocańda, M.Sc. Patrycja Aleksandrowicz

Polish abortion legal framework - impact on doctors

Ph.D. Agnieszka Barczak

Impact of the covid-19 pandemic on rail transport in selected EU countries

Ph.D. Artur Lis

Political and legal determinants of internal security

Nicole Deneka

Social security system in Poland

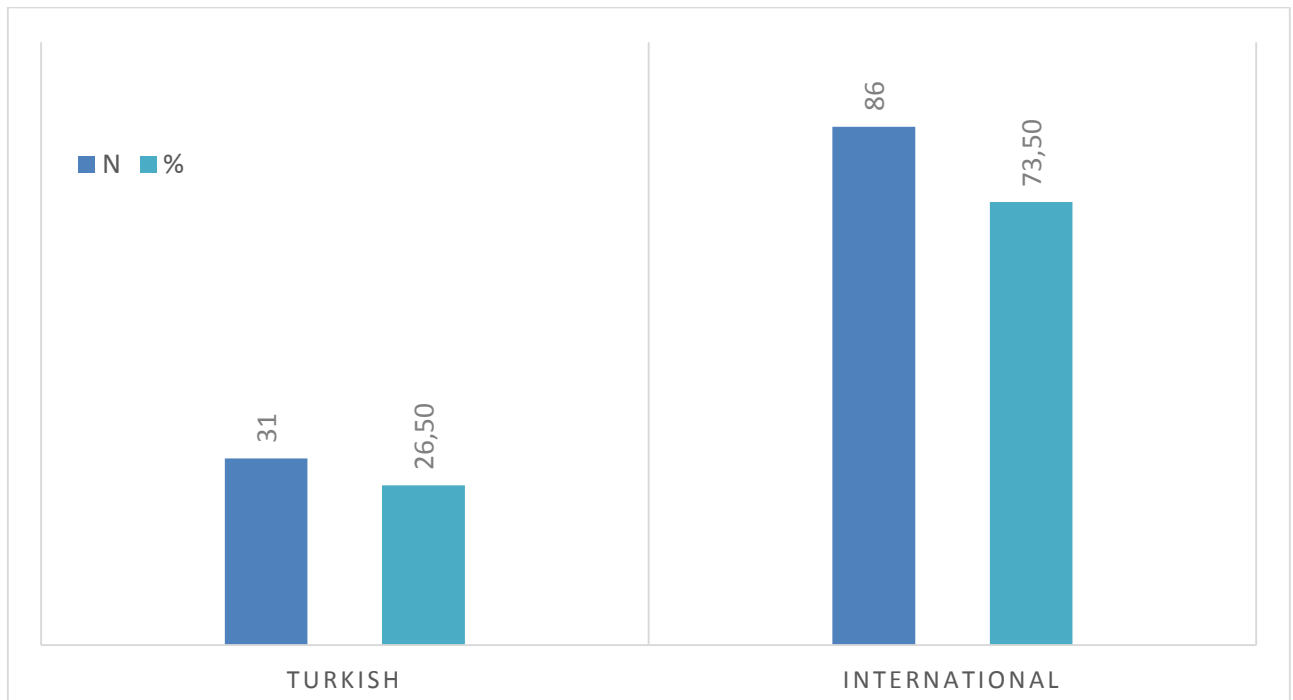
Session Chair: Ali KORKUT

STATISTICS ABOUT THE CONFERENCE, E&SS2022

May 7 – 8, 2022 5 - 6, 2022, Kyrenia

Countries	Number of proceedings	Countries	Number of proceedings
Albania	1	Lithuania	1
Turkey	31	Kosovo	7
Australia	1	Iran	2
Ukraine	1	Israel	1
Poland	43	Kyrgyzstan	1
Pakistan	1	UK	2
North Macedonia	2	Philippines	1
TRNC	14	Azerbaijan	7
Malaysia	1		
Total		117 papers	

Participants from 17 Countries

UPCOMING Conferences 2022

Eurasian Conference on
Language & Social Sciences

<https://www.eclss.org>

IEOES

an
ECLSS
International
organization

International Eurasian Conference on **Educational & Social Studies**

Guarda, Portugal

August 27 - 28, 2022

KEYNOTE SPEAKERS

Ervis Martani, Ph.D.
University of Genoa, Italy

Supporting the education of children with refugee background: Canada's policy and experience

Jose Luis Ubago-Jiménez, Ph.D.

Inmaculada García-Martínez, Ph.D.
University of Granada, Spain

Psychosocial factors and digital competence of future teachers

... fruitful discussions
... participation via ZOOM
... a unique opportunity
to build collaboration

Submit abstracts

August 20, 2022

hosted by

**POLI
TÉCNICO
GUARDA**
The Polytechnic of Guarda

by
an internationally
joint consortium

for further information
<https://www.eclass.org/portugal>